

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ З ВИВЧЕННЯ
КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Україна в Центрально-Східній Європі

Випуск 17

Ювілейний збірник на пошану
доктора історичних наук, професора
Валерія Степанкова

Київ–2017

Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
15 червня 2017 р., протокол № 6

Оригінал-макет підготувала Зубець Л.А.

Тексти до друку підготувала Березанська Г.В.

Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 17: Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2016. — 532 с.

У наукових розвідках, вміщених на сторінках пропонованого читацькому загалу видання, розглядаються маловивчені питання вітчизняної історії з найдавніших часів до кінця XVIII ст., які висвітлюються в контексті європейського цивілізаційного процесу. Зацікавлений читач знайде у них відповіді на ціле коло проблем, що досліджуються вперше або по новому оцінюються з позицій сучасної історичної науки.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України та Центрально-Східної Європи.

ISSN 2524-0277

Свідоцтво про державну реєстрацію
Друкованого засобу масової інформації
Серія КВ№ 17290-6060ПР

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
UKRAINIAN NATIONAL COMMITTEE FOR STUDY COUNTRIES
OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE

Ukraine in Central-Eastern Europe

Volume 17

Festschrift Collection in honor
of Doctor of History Professor
Valerii Stepankov

Kyiv–2017

Ukraine in Central-Eastern Europe. — Vol. 17: Festschrift Collection in honor of Doctor of History Professor Valerii Stepankov. — K.: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2017. — 532 p.

The collection includes articles devoted to some less studied questions of the domestic history from Antiquity to the late of the 18th century. This edition addressed to the wide circle of curious readers: scholars, lectures, all who are interesting by the history of Ukraine and countries of East and Central Europe. The authors of the collection propose the new approach or reevaluation of the problems of the Past in the light of European Civilization process.

З М І С Т

НА ПОШАНУ ЮВІЛЯРА

УКРАЇНА КОЗАЦЬКА

ВІД АНТИЧНОСТІ ДО РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

CONTENTS

IN HONOR OF JUBILEE

UKRAINE OF COSSACK AGE

FROM ANTIQUITY TO THE EARLY MODERN TIME

На пошану ювіляра

Валерій Смолій

Дослідник ранньомодерної історії України

Зазвичай біографічні нариси й автобіографічні дописи помітно спрощують, принаймні типізують творчі шляхи, що їх долає кожен інтелектуал, який обрав фаховою цариною історію власного народу. Багатолика й сповнена незчисленних образів Кліо немовби випробовує своїх адептів на зрілість і довершеність творчої думки, зокрема, вимагає надзвичайної ерудиції, багатої уяви, тривалих джерельних розшуків, постійного скептицизму та вічної, небуденної цікавості — неодмінних прикмет справжнього історика.

Втім, спілкування із Кліо завжди є індивідуальним, коли історик віч-на-віч опиняється з її незбагненними примхами. Саме цей досвід, тяглістю не в одне десятиліття професійного життя, і складає ту самобутню палітру творчості, за якою переховується неповторна особистість, ба навіть душа інтелектуала. Для професора Валерія Степановича Степанкова ці взаємини з минувшиною вже півстоліття розгортаються під знаком звитяжної боротьби українців у XVII ст. за власну незалежність та право на державне існування за беззаперечного лідерства у цій героїчній епопеї Богдана Хмельницького.

Все починалося з історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, до якого Валерій Степанков вступав 1965 р., втім, через неподоланність конкурсного бар'єру, розпочав навчання лише на весні 1966 р., коли доля несподівано дала ще один шанс стати студентом-істориком.

За іронічним самоспостереженням, саме брак просторової уяви спричинився до такого гуманітарного вибору тогочасної молодої людини з віддаленого подільського селища Слобідка-Рихтівська. Адже В. Степанков спершу бачив себе математиком і навіть проектував відповідний життєвий сценарій, який мав проторувати шлях до Київського політехнічного інституту. Та життя відкоригувало, а, по суті, змінило ці первісні плани, несподівано розгорнувши перед ним притягальну панораму захоплюючого минулого свого народу.

На тернистому шляху опанування фахом історика були свої віхи, перешкоди та випробування — студентські студії й цінні практики неформального спілкування з інститутськими наставниками, педагогічна робота у сільській восьмирічній школі у Чернівецькій області, праця асистентом у

педагогічному вузі Кам'янця-Подільського, служба у збройних силах, яка закинула фахового гуманітарія до ракетної частини, дислокованої в Естонії.

Від студентських років професійні зацікавлення Валерія Степанкова були пов'язані з переломною в перебігу українського історичного процесу епохою, тривалий час відомою в історіографії як Хмельниччина. За радянських часів ця епоха вмонтовувалася у штучну конструкцію майже тисячолітньої історії феодалізму, або ж відповідної «суспільно-економічної формації». Для історика-«феодала», як неофіційно іменували дослідників середньовіччя та ранньомодерних часів у фаховому середовищі, вибір теми дисертаційного дослідження завжди був своєрідним рубіконом. Тим більше, якщо йшлося про середину XVII ст. — знаковий в українській історії період, який в полі радянської історіографії перебував у полоні нав'язливої ідеологічної регламентації, що до крайності обмежувало вибір можливих сюжетів та проблем для історичного студіювання.

Хмельниччина з її величезною, майже фантастичною революційною енергією, незвичайними державотворчими експериментами та неймовірними соціокультурними колізіями приваблювала, зачаровувала, надихала історика, збуджувала його уяву, спонукала якомога глибше зануритися у розбурханий вир тогочасся. Заплутаний візерунок міжнародних відносин, вражаюча культурна багатоманітність, розмаїття перехідних соціальних форм, масштабні конфесійні змагання, величезний діапазон стосунків, повсякденних практик і почувань тодішньої історичної людини на тлі всеохоплюючого, наскрізного конфлікту традиційного й модерного — від такої захоплюючої пропозиції неможливо було відмовитися.

Валерій Степанков зробив свій вибір і став студіювати соціальну історію цієї революційної доби, зокрема, її колізії у Правобережній Україні. Проте цей фаховий вибір мав свою ціну на обширах українського радянського історіописання, позаяк істотно ускладнив його наукове та педагогічне буття. Не секрет, що на той час, особливо у 1970-х роках, українське середньовіччя й ранньонова доба були не тільки затиснуті у нівелюючі та заідеологізовані шати радянської концепції феодалізму, а й відкинуті на маргінеси тогочасної тематичної структуризації історичного знання.

Отож історикам-феодалам доводилося долати чималий опір і докладати неабияких зусиль на шляху до омріяного предмета наукових зацікавлень. Відтак одіссея із доведенням його кандидатської дисертації до логічного фіналу — успішного захисту, який відбувся в травні 1980 р., у Валерія Степанкова зайняла цілих вісім років. Чимало знаних українських істориків, серед них — Леонід Коваленко, Анатолій Копилов, Петро Лаптін, Олена Апанович, Дмитро Пойда, Федір Шевченко, Микола Ковальський — у різний спосіб допомагали йому на цій тернистій дорозі, тією чи іншою мірою долучившись до формування його як інтелектуала.

Обрана В. Степанковим для дисертаційного дослідження наукова тема демонструвала полівимірність соціальних процесів середини XVII ст.,

зокрема, спонукала автора замислитися щодо її версіальності у світлі метаморфоз і колізій буття різних станів — козацтва, поспільства, міщанства, духовенства.

На перший погляд, контрасти соціальної історії, та ще й виписаної з позицій радянського офіціозу як т. зв. «антагоністичної боротьби класів», від чого годі було сховатися тогочасному автору, нав'язували спрощену детермінацію історичного процесу. Та розламаний, мінливий, а у чомусь навіть поляризований український простір середини XVII ст. продукував думки, спостереження, проекції, пов'язані з потужними соціо- й етнокультурними зрушеннями тодішнього українського суспільства. А отже, цілком логічно поставало питання, як представити цей складний, самобутній, динамічний і такий строкатий шар козацької, за періодизацією М. Грушевського, доби в українській історії, та ще й у межах радянського історіописання.

Складно навіть уявити, через скільки роздумів, пошукових схем та проекцій довелося пройти молодому вченому, доки викристалізувалося рішення — використати відомий термін-інструмент «селянська війна» для представлення соціальної історії часів Визвольної війни.

Зазвичай поширення цього терміна пов'язували із тритомником «Історія селянської війни у Німеччині» німецького історика-богослова пастора В. Ціммермана, представника Гейдельберзької історичної школи, відомою роботою Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині», студією К. Гартфельдера «До історії селянської війни у південно-західній Німеччині» та публікаціями низки інших авторів. Первісно дефініція «селянська війна» продукувала певні аналогії між селянським рухом 1524–1526 рр. у Священній Римській імперії та релігійними війнами в Європі XVI ст., але здебільшого була зорієнтована на репрезентацію, власне, німецької історії перехідного від пізнього середньовіччя до ранньомодерної доби періоду. Зауважимо, що сучасні дослідники вживають для позначення тих історичних подій у Німеччині інший понятійний апарат: «революція 1525 р.», «революція простої людини», «революція общин» і т. п., а іноді називають їх громадянською війною.

У радянській же історіографії термін «Селянська війна» здобув інакше, доволі своєрідне, інструментальне використання — як свого роду «перемикача» між різними періодами т. зв. «пізнього феодалізму», тобто способу переходу від однієї стадії у межах формаційного підходу до іншої, або ж як маркера інтенсивності й масштабності «антифеодальних рухів» з обширу російської історії XVII–XVIII ст. На відміну від такого інструментального застосування, оригінальність дослідницької пропозиції В. Степанкова полягала в тому, що історик уживав термін «селянська війна» та продуковані ним смисли для типологічного означення, точніше — нюансування соціальної диференціації суспільства революційної доби, якою була Хмельниччина. Відтак стадіальний «перемикач» у його студіях перетворився на типологічний інструмент, який представляв революційні колізії у розрізі буття різних станів.

Власне, Визвольна війна була тією критичною точкою чи віссю історії України, котра вирізнялася не тільки героїчною й легендарною звитягою, а й незвичайним розмахом творчої активності широких суспільних шарів. Адже на той час уважалося, що саме «прогресивні маси трудівників» або «людей праці», освячених «класовими інтересами», рухають і спрямовують історичний процес до кращого майбуття. Таким чином, розширення соціальних контекстів помітно змінювало дослідницьку перспективу щодо висвітлення епохальних подій середини XVII ст.

Варто взяти до уваги, що за фасадом таких означень і кліше до ока історика потрапляв не тільки неймовірний колорит, який разюче вирізняв козацьку Україну з-поміж тодішніх держав і державних утворень, а й неповторне усвідомлення соціального опредметнення раннього нового часу. Звісно, авторські міркування 1980-х років оберталися навколо установчих ідеологічних конструктів «антифеодальної боротьби» й «феодальної державності», проте вони дедалі більше пов'язувалися з переосмисленням ролі різних соціальних спільнот, прошарків та особистостей, при цьому все помітніше розходячись з радянським каноном.

Недаремно В. Степанков починає частіше замислюватися щодо перспектив репрезентації видатної особистості та її виняткової, навіть унікальної ролі за часів революційних потрясінь, зокрема, розмірковує про неї як про своєрідного каталізатора майбутніх соціокультурних трансформацій. Так крок за кроком його творча думка наближалася до представлення історичного значення Богдана Хмельницького як видатного державного діяча й політика тієї переломної доби.

Із величезною приємністю і неприхованою ностальгією пригадуються наші тривалі дискусії і розмови кінця 1980-х — початку 1990-х років. На тих товариських бесідах ішлося про велику особистість та її призначення в історії, соціальну інертність і творчий динамізм нижчих верств, політичні устремління й культурні вартості традиційного суспільства, кумулятивний ефект державотворчих рішень на ниві етнокультурних процесів у козацькій Україні, що спричинився до пришвидшення процесу творення нації, та десятки інших контекстів і ракурсів з обсягу ранньомодерної минувшини. Цей спільний творчий діалог не тільки збагачував нас обох цікавими ідеями, підходами та спостереженнями, а й переріс у багаторічне плідне співробітництво і міцну дружбу.

Наприкінці 1980-х років перебудовчі процеси, що порушили всю традиційну конструкцію радянської суспільно-державної організації, спричинилися до глибокої кризи радянських образів історії, передусім т. зв. епохи феодалізму. На часі поставали нові виклики, котрі примушували замислитися щодо тотального демонтажу радянської концептуалізації. Відтак пізнавальна ситуація, яка розгорталася на зламі 1980–1990-х років, формувала й висувала нові запити до української минувшини, зокрема, до середини XVII ст. — Українська козацька держава та її фундатори-провідники, ви-

звольна війна й конструкт української революції, козацька старшина та її державотворче призначення, Богдан Хмельницький як харизматичний тип історичної особистості, Хмельниччина як системний чинник етнонаціональної консолідації та ще безліч інших. Адже до того часу моноліт нав'язаної схеми-ідеї телеологічного чи-то «неминучого і переможного возз'єднання» з Москвою, канонізованої й абсолютизованої у партійних тезах, заступав та обмежував будь-яку живу, неординарну думку.

З перспективи сьогодення багато з тих запитів видаються простими, очевидними та логічними, особливо коли взяти до уваги загальні тенденції українського історіописання XX ст. поза межами радянської України. Втім, не так було наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років на тлі швидкоплинних трансформацій радянської історіографії, врешті-решт пострадянської історичної науки.

Пригадується, що кожне з цих і десятків інших питань було предметом для тривалих і болісних роздумів, перманентної роботи думки, коли на шальках уявних терезів повсякчас зважувалися аргументи, оцінювалися відомі факти, обмірковувалися свідчення джерел, формулювалися узагальнення, які крізь заплутані нетрі накинутих стереотипів, кричущих ідеологічних обмежень і сірий догматизм старих схем невтомно пробивали шлях до висунення й обґрунтування нових концептуальних пропозицій.

У цій складній, багатогранній і напруженій роботі з ревізії та переосмислення уявлень про Визвольну війну середини XVII ст. зокрема та українську ранньомодерну історію загалом визначне й почесне місце посів історик Валерій Степанков. Згадаємо, приміром, його праці про державотворчі устремління та плани Богдана Хмельницького, його монархічні потуги, багатомірні політичні мотиви і наміри гетьманів Івана Виговського та Петра Дорошенка, котрі справили неабиякий вплив на суспільно-політичну думку XVIII ст., становлення Української козацької держави у світлі концепції Національної революції середини XVII ст., компаративні паралелі з обсягу українського та європейського революційного рухів XVI–XVII ст. тощо.

Більше того, протягом 1990-х років концептуальні пропозиції та підходи вченого стали орієнтирами-дороговказами для молодшої генерації істориків, які тільки-но розпочинали студіювати в козацькій добі та над державотворенням раннього нового часу. Не випадково його докторська дисертація «Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки)» була захищена 1993 р. за сукупністю праць. Ці студії не тільки піднесли наукове реноме Валерія Степанкова, а й зробили його одним із найповажніших дослідників ранньомодерної історії України.

Творче співробітництво, а особливо авторський тандем, який гармонійно сполучив наші зацікавлення у царині студіювання й осмислення постаті українського володаря, дозволили краще пізнати Валерія Степановича як особистість і як інтелектуала.

Соціально-політична біографія Б. Хмельницького приховувала і приховує чимало потенційних і очевидних контекстів висвітлення, що відкривають безмежні перспективи її конструювання та представлення. До того ж слід урахувати, що великий український гетьман проводив не тільки складні й багатоходові комбінації на дипломатичних і військово-політичних теренах, а й вів своєрідну та майстерну гру з соціальними низами і козацькою верхівкою.

Та й уявлення про Б. Хмельницького, котрі циркулювали як у науковій літературі, так і свідченнях сучасників, змальовували історичну особистість, яка сполучала звичні людські слабості й чесноти з гострим і дотепним розумом. Отож поставав образ здібного полководця, дипломата і водночас політичного лідера, який тонко відчував як настрої поспільства, так і вагання й устремління старшини, шляхти, духовенства, міського патриціату. Таке розмаїття контекстів і перспектив щодо персональної історії Великого Богдана потенційно відкривало неймовірне багатство сюжетів, які мали свої мірила вартості, історіографічну традицію репрезентації та відповідні джерельні свідчення, що потребували скрупульозного перегляду й творчого опрацювання.

Проте ці складності предметної області повною мірою виявили талант і майстерність В. Степанкова як історика. На цьому місці варто наголосити, що він належить до вчених із аналітичним способом мислення, які не схильні кидатися у теоретичні чи методологічні крайнощі, що їх нав'язливо й часто безапеляційно пропонує чергова інтелектуальна мода. Його історичні студії зіперті на всебічне, пильне та критичне осмислення фактів, здобутих, як наголошували класики, «із перших рук», тобто на основі багаторічного прискіпливо-копіткого студіювання джерел.

Водночас прикметними рисами В. Степанкова є етична чесність і навіть ригоризм, які добре виявилися у його виваженому й об'єктивному ставленні до істориків та їхнього наукового доробку, зокрема, до праць учених, написаних за радянської доби. Тонке розуміння передумов, обставин історіографічного процесу, інтелектуальних настроїв і культурної атмосфери, в яких розгорталися наукові практики того чи іншого історика, дають йому змогу часто пропонувати влучні тлумачення, цікаві рефлексії та проникливі спостереження.

Ці риси повною мірою виявилися у багатьох текстах професора В. Степанкова, які вирізняються широким проблемним діапазоном і багатством сюжетних ліній. У його студіях віднаходимо цікаві замальовки побутового життя за руйнівних і кривавих воєнних подій, багатовимірну палітру соціальної та політичної історії XVII ст., есе з державотворчих практик тогочасся, історично-біографічні етюди про гетьманів і козацьких очільників, огляди різноманітних сюжетів, присвячених розгортанню й подіям Української національної революції 1648–1676 рр., ідеологічних, культурних і конфесійних ангажованостей, якими була сповнена тодішня історична доба, тощо.

Зрештою, дослідження В. Степанкова, які побачили світ протягом 2000-х років, репрезентують не тільки його високий фаховий рівень і талант історика, а й незаперечну дослідницьку зрілість. Так, зокрема, історія XVII ст. розглядається автором у розрізі соціальної стратифікації та мобільності, проблема формування національної аристократії — еліти пов'язується з колізіями політичної свідомості, історичні нариси про окремих осіб подаються у руслі колективних, просопографічних уявлень. Більше того, ранньомодерна історична людина вписується вченим до багатогранного середовища епохи, в якій вона не тільки фізично існує, а й виступає як співтворець цінностей, норм поведінки, звичаїв, традицій, колективних почувань, вірувань, соціальних настанов і безлічі інших проявів культурного, соціального й духовного буття.

Поряд з критично-аналітичною й раціональною спрямованістю способу мислення В. Степанкова (що іноді порівнюють із відомими позитивістськими взірцями), його творча манера вирізняється яскравою самобутністю, зокрема, загостреною полемічністю, витонченою метафоричністю та багатством продукованих сенсів. Про це красномовно свідчать назви низки його публікацій, в яких простежується побутування метафоричних, багатоманітних смислів, як наприклад: «"Інтелектуальна рефлексія" чи місія "караючого архангела"? Кілька зауваг із приводу культури ведення наукової дискусії на сторінках "Українського гуманітарного огляду"», «Історія не лазня! або кого підводить чуття історизму (Кілька міркувань з приводу статті п. Володимира Базилевського "Холодний душ історії")», «Чи було для козацтва "своїм" польське жовнірство й "чужим" українське поспільство? (кілька зауважень до концепції "побратимства фаху" професійних вояків)», «1648 рік: початок Української революції чи "домової війни" в Речі Посполитій?» тощо.

Але професор В. Степанков є не тільки поважним академічним ученим, а й високопрофесійним педагогом-практиком, який уже кілька десятиліть передає свій безцінний фаховий досвід майбутнім історикам. Крім того, він впевнено зарекомендував себе науковцем-новатором на педагогічній ниві, зокрема, як автор численних посібників, підручників, спецкурсів для студентів і шкільництва, а також як керівник і консультант багатьох дисертаційних студій молодих науковців. У педагогічній сфері В. Степанков є не тільки чудовим порадником і фаховим експертом, а й людиною з великим життєвим досвідом і тонким розумінням психології наукової творчості. Йому притаманні доброчесність, почуття справедливості, природного такту й толерантності, котрі поширюються як на старших, так і молодших колег-початківців.

Складні реалії нашої сучасності з її революційними метаморфозами 2000-х років немовби унаочнюють історичні паралелі з незабутньою добою Української національної революції середини — другої половини XVII ст., яку Валерій Степанович вивчає вже півстоліття. За цей час В. Степанков став визначним дослідником ранньомодерної історії України, без студій якого

складно уявити сучасну українську історіографію, а його ідеї спонукають до пошуку новітніх шляхів у конструюванні й репрезентації нашої минувшини. На часі плекання нових проектів і праць, які, впевнений, будуть цікавим, самобутнім і новим словом в українському історіописанні.

А отже щиро побажаємо ювіляру — давньому товаришу та колезі — міцного здоров'я, творчої наснаги й успішної реалізації всіх його планів і задумів на славу української Кліо!

Валентина Матях

Профілі творчого портрета вченого

Антропологічний поворот, привнесений в поле історіографії у 80–90-х роках XX ст., помітно концептуалізував у її проблемно-тематичному блоці дослідження інтелектуального зрізу розвитку історичної науки, що знайшло своє опредметнення у створенні творчих біографій-портретів вчених. Причому все частіше через такий персоналізований інтелектуальний портрет перед читацькою аудиторією розгортається найширша панорама функціонування професійного середовища істориків, а також притаманної йому атмосфери, вписаних в соціокультурне тло епохи.

Значення такого комплексного підходу до вивчення «феномена історичної культури» шляхом синтезування її соціокультурної та інтелектуальної складових на початку 2000-х років підкреслила Л. Репіна[1]. Російська дослідниця теоретично-методологічних аспектів та загальних тенденцій в розвитку історичного знання на історіографічному етапі останньої чверті XX — перших двох десятиліть XXI ст., констатуючи виокремлення персональної, або ж індивідуальної, історії в осібний напрям, в якому «історія одного життя» — в нашому випадку індивідуальних біографій вчених — переломлюється через «формування і розвиток їхнього внутрішнього світу, сліди їх діяльності в різновимірних проміжках діяльності і часу», зробила наголос на тому, що водночас така історія є виразником «стратегічної цілі досліджень і адекватним засобом пізнання оточуючого їх і створюваного ними історичного соціуму»[2]. Ще майже двома десятиліттями раніше увагу саме на цьому аспекті зосередив А. Санцевич. «Найбільшим досягненням, — зазначав при цьому український вчений, — уявляються вплетення біографії історика в опис його творчості»[3].

Загалом, пройшовши практично протягом лише кількох десятиліть стадії становлення, маргінезації та чергового відродження на зламі 1980–1990-х

---

[1] *Репина Л.П.* Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. — 2004. — № 5. — С. 39.

[2] *Репина Л.П.* «Новая историческая наука» и социальная история. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М., 2009. — С. 285–286; *Её же*. Историческая биография и интеллектуальная история // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2009. — Вип. 4. — С. 444.

[3] *Санцевич А.В.* Место биографии историка в историографическом исследовании // Биография как вид исторического исследования. — Тверь, 1993. — С. 33.

років, новий науковий напрям, що на сьогодні вже має не лише значну кількість адептів, чітко окреслену предметно-об'єктну сферу, визначене проблемно-тематичне поле та лінії концептуалізації, однозначно спрямовує дослідницький інтерес на «аналіз взаємозв'язку особистісної історії вчених з їхньою "науковою лабораторією", конструкцією їхніх "життєвих наративів" і способів конструювання ними "історичних (мета)наративів"»[4], вивівши тим самим індивідуальну інтелектуальну біографію у ранг одного з важливих критеріїв «для прояснення соціального контексту…»[5].

Один із яскравих зразків соціалізації власним творчим доробком в царині українського ранньоновістичного студіювання історичного досвіду тогочасної епохи в реаліях XXI ст. та водночас контексту тяглості дослідницької традиції через генетичний зв'язок різних вікових генерацій фахового соціокультурного середовища демонструє творчий портрет професора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктора історичних наук Валерія Степановича Степанкова.

Не претендуючи на оригінальність, повторимося за колегами — багатовимірності будь-якій інтелектуальній біографії, незалежно від часу та місця діяльності її суб'єктивізатора, надають кілька характеристичних складових, врахування яких є обов'язковим. Отже, насамперед йдеться про загальнокультурну специфіку професійного співтовариства, в якому відбувається становлення та протікає творче життя вченого, загальнокультурне середовище та інтелектуальне тло доби, широту компетентностей та комунікативних зв'язків, глибину та гнучкість інтелекту творчої особистості, її ціннісний та свідомісний горизонти тощо. Саме з цих ракурсів і спробуємо співвіднести біографічні дані з опредметненими в текстах показниками результативності творчої діяльності кам'янець-подільського науковця, який сьогодні посідає одне з чільних місць у цілому багатому на індивідуальності фаховому середовищі українських істориків-новістів, початки складання якого слід віднести на час інституціоналізації в Україні історичної науки, тобто ще на середину XIX ст.

Отже, перший (і багато в чому визначальний) профіль творчого портрета Валерія Степанкова почав формуватися в складних умовах повоєнного часу, з іще не загоєними ранами тієї жахливої трагедії, яку разом з рідним Поділлям та всією країною довелося пережити батькам майбутнього вченого. Саме непросте повоєнне дитинство та сповідувані в родинному колі ціннісні імперативи, працелюбство і доброчесність, уважне ставлення до оточуючих, а також тяга пізнання і заклали підвалини його особистості, сформували перший шар світогляду, подальші напластування на який шліфувалися як

---

[4] *Попова Т.* Историография в человеческом измерении // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2012. — Вип. 22. — С. 269.

[5] *Репина Л.П.* От истории одной жизни к «персональной истории» // История через личность: историческая биография сегодня. — М., 2005. — С. 56.

постійним самовдосконаленням, так і студентським та армійським середовищами, колективами, у яких протікала перша трудова діяльність, входженням у викладацьке коло нещодавно закінченого вузу, зав'язуванням перших контактів серед академічного наукового загалу.

Він входив у велику науку у той час, коли завершувалася так звана «хрущовська відлига», а на зміну їй приходила чергова хвиля «деукраїнізації», коли в історіографії свідомо насаджувалася практика переорієнтації уваги вчених на дослідження сюжетів новітньої історії та історії державно-ідеологічних інституцій радянської доби, а працювати в періодах більш віддалених вважалося непрестижним.

Здібності до самостійної наукової роботи В. Степанков виявив доволі рано, фактично вже на другому курсі визначившись з проблематикою своїх майбутніх наукових зацікавлень, коли під керівництвом Петра Федоровича Щербини почав вивчати історію Поділля у роки Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Прикметно, що цій провідній у своїй науковій практиці проблематиці В. Степанков, вже досвідчений і титулований вчений, і сьогодні зберігає незмінну відданість.

Незабаром прийшли і перші успіхи. Навесні 1967 р. здібний юнак став переможцем конкурсу наукових студентських робіт. Ще через півроку за активну участь у діяльності наукового гуртка і виголошену на студентській науковій конференції доповідь він отримав грамоту ректорату і перше у своєму житті матеріальне заохочення, здобуте завдяки власному інтелекту. Як одну з кращих було визнано і його наукову доповідь, з якою він виступив на Першій Республіканській студентській науковій конференції із суспільних наук у Луганську в травні 1969 р. У червні того ж року В. Степанков успішно захистив дипломну роботу на тему: «Визвольна війна українського народу (1648–1654 рр.) на Поділлі і Південно-Східній Волині».

По суті, 1970 роком закладається формування ще одного профільного зрізу портрета науковця. Саме з цього року, після нетривалого періоду викладання історії в одній із сільських шкіл Чернівецької області, Валерій Степанков обіймає посаду асистента кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського педінституту, назавжди пов'язавши свій трудовий шлях з цим уславленим добрими традиціями вузом. Викладацька кар'єра Валерія Степановича складається в цілому успішно. У 1977 р. його обрано на посаду старшого викладача, а у січні 1985 р. — доцента кафедри загальної історії. У 1992 р. він обирається професором кафедри історії України, у 1995 р. отримує звання професора, з червня 1999 р. по серпень 2006 р. обіймає посаду завідувача кафедри всесвітньої історії, з серпня того ж року, з власної волі відійшовши від адміністративної роботи, залишається професором цієї ж кафедри. До завідування нею він повернеться майже через десять років потому, значно збагатившись знанням новітніх методологічних тенденцій в освітянській справі.

Він успішно опанував курс «Нова і новітня історія країн Азії та Африки», виступивши, зокрема, у 2006–2008 рр. одним із співавторів низки навчально-методичних посібників за профілем навчальної дисципліни; уводить до навчальних програм спецкурси «Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні в роки Визвольної війни українського народу» (1976) та «Пам'ятні місця подій Визвольної війни українського народу на Хмельниччині» (1979), на початку 2000-х років розробляє і викладає лекційні курси «Українська козацька республіка в середині XVII століття: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин» (1990), «Проблеми української революції XVII ст. (1648–1676 рр.)» (2007), спецкурс «Українська держава в середині XVII ст.: проблеми становлення, боротьби за незалежність і впливи геополітичного фактору (1648–1657 рр.)» (2007) та ін.

Чільне місце у його викладацькій діяльності останніми роками відводиться методологічним питанням організації навчального процесу. Зокрема, В. Степанков підготував (у співавторстві) статті «Інтерактивні методи навчання у викладанні суспільно-гуманітарних дисциплін (з досвіду роботи викладачів історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету)» (2003), «Сучасні педагогічні технології у викладанні історії (з досвіду підготовки вчителів на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного університету)» (2004), виступив співавтором навчально-методичного посібника з питань державної атестації для студентів V курсу історичних факультетів, запропонував методичні розробки «Написання і захист дипломної роботи» (2002), «Магістерська робота. Методичні поради» (2005, 2017), «Написання і захист бакалаврської роботи» (2005) та «Бакалаврська робота» (2017), «Методика викладання історичних дисциплін у ВНЗ (методичні поради для підготовки до семінарських занять та завдання для самостійної роботи для студентів магістратури» (2014) тощо. В науковому доробку вченого (крім вже згаданих методичних та методологічних розробок і навчальних курсів, загальна кількість яких перейшла за перший десяток) є також підручники для середньої школи та вищих навчальних закладів. Зокрема, він — один із авторів навчального посібника «Історія України», який користується значним попитом в студентсько-викладацькому середовищі. Не одне перевидання витримав адаптований В. Степанковим та В. Смолієм для учнів 7 класів загальноосвітніх шкіл виклад української історії, який охоплює період від найдавніших часів до початків раннього нового часу (його модернізована версія вийшла друком у 2016 р.)

Як викладач і наставник молодого покоління, В. Степанков відкрив шлях у велику науку багатьом здібним студентам. Його колишні учні займаються педагогічною практикою у Кам'янець-Подільському державному університеті та інших вишах України, успішно працюють на наукових посадах в Інституті історії України НАН України, в архівній та музейній системах. Під його керівництвом підготували і захистили кандидатські дисертації чотири випускники аспірантури Кам'янець-Подільського університету. Визнанням

внеску В. Степанкова у виховання студентської молоді стало відзначення його Почесними грамотами Міністерства освіти України (1978, 1986 та 2002 рр.), нагородження знаком «Відмінник освіти України» (1998), занесення на обласну Дошку Пошани «Кращі люди Хмельниччини» (1999 та 2002 рр.), присвоєння звання «Заслуженого працівника народної освіти України» (1993).

Однак, поза всяким сумнівом, основну лінію профілювання творчої біографії В. Степанкова становить його наукова робота, що розпочалася восени 1970 р. підготовкою кандидатської дисертації, присвяченої соціальній боротьбі на теренах Правобережної України в роки Національно-визвольної війни. Однак відомі події 1972 р. суттєво скоригували загальну ситуацію в царині українїстики. Загальмувався, відповідно, з незалежних від здобувача причин, і процес захисту його дисертаційної роботи.

Загалом випадок з дисертаційним дослідженням початкуючого науковця не становив якогось особливо винятку з тієї загальної ситуації, яка панувала у 1970-х — середині 1980-х років в радянській історіографії стосовно розробки давньої та ранньонової історії України. Однак попри те, що доля продовжувала випробовувати його на міцність (а цією якістю, як і працездатністю, В. Степанков обділений не був), молодий вчений наполегливо торує шлях до визнання не лише в республіканських наукових колах, а й на всесоюзному рівні, пропонуючи ґрунтовні статті з соціально-політичної історії України середини XVII ст. не лише до українських, а й центральних періодичних фахових видань. Зокрема, вже 1979 р. на сторінках «Истории СССР» побачила світ його публікація, у якій порушувалися новаційні для тогочасного історіографічного простору питання вироблення гетьманською адміністрацією в роки Визвольної війни українського народу політичної платформи щодо врегулювання соціальних питань[6].

Активна участь у різноформатних наукових форумах помітно розширила мережу персональних зв'язків В. Степанкова у науковому середовищі фахівців, що практикували над дослідами української історії зламу XVI–XVII ст. та наступного за тим періоду. Молодого історика починають залучати до написання гасел до «Української радянської енциклопедії», престижного, як на той час, фундаментального академічного проекту. Тоді ж він пробує себе у царині джерелознавчих студій, здійснює краєзнавчі дослідження. Він є активним популяризатором історії Поділля на сторінках районної та обласної періодики, співавтором нарису «Городок» до тому «Хмельницька область» багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» (К., 1971) та історико-краєзнавчого нарису «Буша» (Хмельницький, 1991), веде активну роботу по збереженню пам'яток минувшини. У 1976 та 1979 рр. виходять друком дві

[6] *Степанков В.С.* Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой голытьбы // История СССР. — 1979. — № 3. — С. 71–84.

його брошури, присвячені участі населення Поділля у національно-визвольній боротьбі українців під проводом Б. Хмельницького[7]. Закоханість у рідний край та його минуле вчений зберігає до сьогодення. 2003 р. його активну історико-краєзнавчу роботу було відзначено обласною премією ім. Ю. Сіцінського, а у 2012 р. В. Степанков отримав відзнаку міської державної адміністрації м. Кам'янець-Подільський «За заслуги перед міською громадою».

Загартувавши його волю, 1980-ті роки, власне, визначили і основну тематичну спрямованість подальших наукових пошуків вченого. На цьому етапі превалюючою в його наукових інтересах виступала проблематика соціальних відносин і соціальної конфліктності в українському суспільстві напередодні і в роки Національно-визвольної війни. Вчений спробував класифікувати антагоністичні вияви в суспільних настроях, типологізувати соціальну боротьбу як селянську війну, визначити її хронологічні межі та етапи розвитку, показати її специфічні форми та особливості на кожному з цих етапів, проаналізувати діяльність великих повстанських з'єднань, спробувати визначити соціальний склад їхнього керівництва, з'ясувати наслідки селянської війни для майбутнього соціального розвитку українського суспільства.

У 1982 р. він завершив написання монографії на матеріалах дисертаційної розробки, однак побачити світ їй довелося (після численних доопрацювань згідно редакційних висновків та суттєвого скорочення обсягу) лише у 1991 р. Під назвою «Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави» вона вийшла друком у львівському видавництві «Світ».

У цьому монографічному форматі вчений підкреслює масовий характер соціальних виступів за доби Хмельниччини. Він наголошує на тісному взаємозв'язку соціальної боротьби з національно-визвольним рухом українців, першим в історіографії намагається розкрити діалектичний «взаємозв'язок соціального і національного аспектів Визвольної війни», показати вплив національного фактора на процес становлення Української козацької держави[8].

Як особливості національно-визвольних змагань середини XVII ст. він відзначив насамперед перебрання керівної функції у революційних подіях козацькою старшиною, яка не володіла маєтками і не виступала безпосереднім визискувачем селян і міщан, і це дозволило Б. Хмельницькому та його соратникам організувати навколо себе знедолені маси; по-друге, під час війни відбувався «інтенсивний процес формування української національної

---

[7] *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні у роки Визвольної війни українського народу (1648–1654 рр.). — Кам'янець-Подільський, 1976; *Його ж.* Пам'ятні місця подій Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. на Хмельниччині. — Хмельницький, 1979.

[8] *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). — Львів, 1991. — 196 с.

держави, республіканської за формою правління». Дослідник робить висновок про те, що «український уряд сповна використав потенційні можливості держави для боротьби за незалежність». Аналізуючи заходи козацької адміністрації в соціальній сфері, він наголошує, що «Визвольна війна проходила в умовах раніше небаченого піднесення антифеодальної боротьби, вістря якої спрямовувалося не лише проти панівного класу Речі Посполитої, але й соціально-економічної політики українського уряду»[9]. В результаті проведеної багаторічної дослідницької роботи В. Степанков доходить висновку, що на теренах козацької України селянська війна завершилася «компромісом з молодим панівним класом Української держави»[10]. Він наголошує на тому, що в її ході українське селянство продемонструвало «великі потенційні можливості, … спроможність долати властиву йому роз'єднаність, підніматися на боротьбу не лише "проти" в загальнонаціональному масштабі, але і за утвердження козацького устрою, в якому воно вбачало соціальний ідеал, причому не надуманий, а земний. Активна участь у боротьбі, соціальна і національна самосвідомість трудящих України відіграли важливу роль в утворенні Української Козацької республіки»[11]. Тим самим В. Степанков впритул наблизився до визначення другої домінанти в своїй науковій діяльності — а саме дослідження державотворчих процесів раннього нового часу.

З 1987 р. вчений почав працювати над докторською дисертацією, присвяченою проблемі соціально-політичної боротьби та національно-визвольного руху в Правобережній Україні в другій половині XVII ст. Водночас він приділяє значну увагу дослідженню конкретно-історичних та теоретичних питань українського державотворення за доби Хмельниччини, ролі в цих процесах української козаччини. Розкриттю цих аспектів присвячено цикл його наукових студій, створених у 80–90-х роках. Він підняв і розглянув такі питання, як роль українського козацтва в національному державотворчому процесі раннього нового часу; державотворчі програми українських гетьманів та засади державного будівництва в середині — другій половині XVII ст.; становлення нової державної еліти та формування державної ідеї; геополітична ситуація навколо Української козацької держави та шляхи її розв'язання; Україна на міжнародній арені тощо.

Вчений детально зупинився на характеристиці політичного устрою та соціально-економічних відносин в Українській козацькій державі, спробував з'ясувати деякі аспекти та особливості її формування. Він створив яскравий образ фундатора незалежної Української держави раннього нового часу — гетьмана Богдана Хмельницького, одним із перших в новітній українській історіографії звернувся до показу державотворчої політики одного із його

[9] Там само. — С. 143–144.
[10] Там само. — С. 144.
[11] Там само. — С. 147.

найбільш видатних соратників та наступників на вищій державній посаді в Україні — гетьмана Петра Дорошенка.

Без сумніву, після тривалої перерви в розробці історії ранньомодерного національного державотворчого процесу та розбудови національного державного організму цикл публікацій В. Степанкова можна вважати повноцінним комплексним дослідженням, в якому порушено важливі питання та відбито різні грані важливої та багатоаспектної наукової проблеми. Саме це і стало підставою для присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук. Втім, успішний захист докторської дисертації став для вченого не підсумковим етапом в розробці певного кола проблематики, як це часто трапляється в науці, а навпаки — розгорнув в обраній дослідницькій царині нові горизонти пошуку.

«Й життя конкретного вченого, й присвячений йому біографічний твір, — констатується в історіографії, — є головні частини самого процесу “творчого самоствердження”»[12]. При цьому, стверджують фахівці, «не варто забувати ситуацію, через яку проходить будь-який учений, — творчі муки, науковий пошук, складність вираження віднайдених відповідностей, доведених гіпотез»[13]. Не вдалося, однозначно, оминути цих неодмінних супровідних творчої праці і В. Степанкову. На прикладі співставлення перших і більш пізніх за часом його публікацій можна простежити шлях формування засадничих принципів і еволюційних зрушень в світоглядній парадигмі науковця. Безперечно, що до початку 1990-х років у його творчій лабораторії все ж таки продовжували превалювати традиції радянського історіописання. Вони проявляються і в загальний концепції його праць, і в оцінці окремих подій та явищ української історії середини XVII ст., і в суто зовнішніх ознаках, як-то загальна схема побудови дослідження, використовуваний понятійно-термінологічний апарат, необхідний набір цитат класиків марксистської ідеології, наявність яких нібито освячувала авторську достовірність трактування конкретно-історичного матеріалу, оформлення науково-довідкового апарату тощо.

Однак як людина раціоналістичного складу розуму, здатна вибудовувати мозаїку документально зафіксованих окремих фактів у цілісну картину відтворюваних фрагментів минулого, як людина допитлива, пошукова інтуїція якої постійно шукала виходу за офіційно дозволене коло проблематики, а також не обмежувалася визначеним репертуаром праць наукових авторитетів, Валерій Степанович уже у своїх перших розробках продемонстрував схильність віднаходи в, здавалося б, заяложених проблемах і питаннях важливі для розуміння цілого, проте обійдені увагою попередників аспекти, проникати у їхню сутність, на підставі скрупульозного добору та осмислення

---

[12] *Петрина А.Б.* Научная биография в российской культурной и интеллектуальной традиции: поиск новой модели: Автореф. дисс. … канд. ист. наук. — Омск, 2009. — С. 13.

[13] Там же. — С. 15.

свідчень джерел робити обґрунтовані висновки та узагальнення. Він уважно опрацював науковий доробок не лише радянської історіографічної школи, а й в умовах, які зовсім до того не спонукали, віднайшов можливості ознайомитися з багатогранною спадщиною українських істориків XIX — початку XX ст., з напрацюваннями кращих представників зарубіжної історичної думки, які в різний час працювали в проблемному полі української історії раннього нового часу. І не лише ознайомитися, а творчо його переосмисливши, вибудувати на цій основі своє власне бачення історичного поступу України в середині XVII–XVIII ст., її місця в процесах загальноєвропейського масштабу. Таку зміну його світоглядно-методологічних орієнтирів у доволі своєрідний спосіб було відзначено, зокрема, у редакційному висновку центрального історичного часопису «История СССР» на рукопис статті «Особливості розвитку класової боротьби і її вплив на процес формування Української феодальної державності» (1985 р.). Відхиляючи його від друку, поважний рецензент мотивував це тим, що «авторське розуміння формування української державності є розпливчастим і не позбавлене від впливів української націоналістичної історіографії».

Підпорядкований переважно соціально-політичній проблематиці доби національно-визвольних змагань українців середини XVII ст., творчий доробок В. Степанкова вже від початків його наукової діяльності відзначався жанровою різноплановістю. Поступово розкрилися і його можливості працювати не лише у журнальних, а й великих монографічних форматах.

Початок роботи над докторською дисертацією співпав із започаткуванням тісного співробітництва В. Степанкова з щойно затвердженим на посаді завідувача відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР доктором історичних наук Валерієм Смолієм. За словами самого Валерія Степановича, цей творчий союз, плідну результативність якого науковий світ зміг оцінити вже найближчим часом, розпочався з того, що вони «дійшли принципової згоди щодо, по-перше, гострої актуальності проблем з'ясування сутності подій середини XVII ст. й діяльності Б. Хмельницького; по-друге, співпраці у розробці їх теоретичних аспектів, що ґрунтувалася б на співставленні результатів аналізу процесів, подій і явищ, дискусій, в яких до уваги бралася лише виключно наукова аргументація (правота "золотої середини" була відхилена відразу) і абсолютне право кожного … на збереження власного погляду»[14].

Гіпотези та ідеї, які зароджувалися під час обміну думками та в наукових дискусіях двох неординарних вчених, на початку 90-х років втілилися в розробку нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст., поява якої докорінним чином змінила ситуацію в українській історіографії щодо висвітлення цілого аспекту проблем національного історич-

---

[14] *Степанков В.* Творчий доробок співробітництва // Студентський меридіан. — 2002. — 18 трав.

ного процесу раннього нового часу. Вихід друком цієї їх першої спільної праці відбувся на тлі полярності думок щодо перспектив розвитку, а підчас і самої можливості повноцінного функціонування історичної науки в Україні, яку на зламі 80–90-х років XX ст. засвідчили численні дискусії та публікації на сторінках фахової періодики. Її появою В. Степанкову та В. Смолію вдалося не лише наочно довести готовність українського історичної думки до конструктивного всебічного відтворення на рівні світових методологічних стандартів складних і суперечливих процесів державотворення в козацькій Україні, а й повністю витіснити з українського історіографічного простору рудименти застарілої марксистської парадигми у трактуванні багатьох важливих аспектів національної історії.

Дещо згодом запропонована авторським тандемом концепція Національно-визвольної війни трансформувалася в концепцію Української національної революції XVII ст., основні положення якої було оприлюднено у працях «Українська революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки рішення» (К., 1999), на сторінках окремого тому п'ятнадцятитомного видання Україна крізь віки», присвяченого революційній добі 1648–1676 рр. У згаданих монографічних дослідженнях на широкій джерельній базі автори спробували дати комплексне висвітлення революційного процесу на українських теренах, визначити його хронологічні межі, періодизацію; по-новому поглянути на його типологію, рушійні сили; з'ясувати особливості і співвідношення у ньому національно-визвольної, конфесійної і соціальної боротьби; показати його роль і місце в історії України. Апелюючи до джерел, вони довели, що революційні події 1648–1676 рр. «за своїми масштаби не мали собі рівних серед революційних рухів Європи XVI–XVII ст. На теренах козацької України стався революційний вибух, традиції якого зберігали своє значення протягом наступних десятиліть, справляючи помітний вплив на всі сторони життя українського народу»[15]. Основний результат Української революції вчені вбачали в тому, що на теренах козацької України було витворено соборну незалежну державу[16].

Ще раз до цієї епохальної події вчені звернулися у 2009 р., підготувавши монографію «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)», у якій посилена увага зверталася на європейський контекст українського революційного руху ранньонової доби та розкриття його дискусійних проблем, що, за словами авторів, становлять важливі складові «єдиного революційного потоку, які акумулюють у собі надзвичайно великий і різнобічний комплекс факторів». До таких вони, зокрема, зараховують і геополітичні реалії центрального і центрально-східного регіонів Європи, в силовому полі яких перебувала Україна, і рівень її економічного розвитку та політичну

[15] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 7.

[16] Там само.

ситуацію всередині країни. «Це, — стверджують науковці, — і вибудова складної ієрархії соціальної взаємодії; це і відмінності засадничих принципів функціонування державних організмів і систем, з якими волею історичної долі доводилося вступати у різного роду відносини національним державним та політичним інститутам; це і розстановка політичних сил, і економічний та військовий потенціал, і рівень політичної культури елітарних прошарків; і особливості національного характеру та рівень розвитку національної свідомості й політичної культури суспільства; зрештою, мудрість урядової політики (причому як у внутрішньодержавному, так і міжнародному сенсах) тих, хто на тому чи іншому етапі розвитку революції перебував при владі»[17]

Запропонований погляд на сутнісний зміст революційного процесу середини — другої половини XVII ст. актуалізував для вчених трактування проблеми українсько-російських відносин раннього нового часу в контексті практичної реалізації механізмів імперської доктрини поглинення українських земель, ґрунтованої на «концепції безперервної спадкоємності Рюриковичів», «патримоніального права московських володарів на всі «Руські землі»[18]. Тим самим докорінно змінювалися акценти стосовно цілого комплексу аспектів суспільно-політичного процесу не лише нового, а й новітнього часу.

У цьому контексті заслуговує на увагу ще одна монографія В. Смолія та В. Степанкова «Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації» (К., 1997), з появою якої українська історіографія збагатилася новою концепцією державотворчого процесу раннього нового часу. Вченим першими вдалося не лише визначити та комплексно висвітлити основні етапи зародження та розвитку в політичній історії України ідеї державотворення, а й показати її місце в політичній свідомості нації, виявити механізми її практичної реалізації. На підставі ґрунтовної аргументації вони довели, що, навіть попри втрату власної держави ідея державотворчості в усталеній на кінець XVIII ст. ієрархії цінностей продовжувала залишатися тією політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати патріотичні почуття найширших верств розколотого і зневіреного українського суспільства. Тим самим було спростовано тенденцію, яка простежувалася в окремих створених за межами України працях (певною мірою вона присутня і у вітчизняному історіографічному просторі) щодо відсутності в національно-визвольних змаганнях XVII–XVIII ст. зорієнтованості на політичну самостійність національного політичного організму[19].

---

[17] *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст.: (1648–1676 рр.). — К., 2009. — С. 9–10.

[18] *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст. — С. 5–6.

[19] Див., наприклад: *Грицак Я.Й.* До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 121.

Ще одним значним внеском у сучасну українську історіографію стала реконструкція творчим союзом двох істориків соціально-політичного портрета однієї із найвизначніших постатей української ранньомодерної історії — гетьмана Богдана Хмельницького[20]. Без сумніву, монографія, яка витримала три видання (крім того, авторами на її основі було підготовлено науково-популярні варіанти, розраховані на більш масову аудиторію[21]), стала помітним явищем в новітній українській біографістиці. Постать великого гетьмана постає на її сторінках в усіх іпостасях своєї небуденності — як людини, державотворця, політичного діяча, дипломата, полководця. Основні віхи його життєвого шляху документально запротокольовані. Динамічно, на широкому історичному тлі, розкриваються формування його характеру, становлення і зміни світоглядних орієнтирів, механізмів вироблення ним підвалин своєї політичної програми.

По завершенні широкоформатної біографії великого українського володаря вчені пропонують увазі читацького загалу ще один великий біографічний формат непересічної історичної особистості — життєпис соратника і наступника Богдана Хмельницького на ниві національного державотворення гетьмана Петра Дорошенка[22]. Стосовно цієї праці В. Степанков в одному із своїх інтерв'ю для газети «День» зазначив: «…в Україні про людину, яку, на мою думку, варто ставити вище на голову від Мазепи у державотворенні, населенню майже нічого не відомо. Дорошенко … повністю присвятив своє життя Україні, він боровся за її незалежність, не тільки зовнішньо, але й внутрішньо»[23]. Торкнувся вчений і іншої магістральної лінії праці. «Разом зі співавтором книги, — зазначив він, — … ми виявили, що сучасна історіографія заповнена міфами про період, який відомий під назвою "Руїна"… Ми чомусь зовсім забули, що українці за цей період показали такі приклади боротьби за незалежність, яких ніколи не знала й, можливо, не знатиме Європа… Тому ми… зрозуміли, що без вивчення такого болючого питання, як "Руїна", ніколи не дізнаємося того, що переживала Україна у XVII столітті. Нам потрібна була нова джерельна база, тому що відомі тексти не давали відповіді на основне завдання, відтак, наша робота тривала близько 10 років…»[24].

Іншими важливими аспектами в контексті дослідження українського державотворчого процесу раннього нового часу для В. Смолія і В. Степанкова стали формування і організаційне оформлення на теренах козацької

---

[20] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993; 2-ге вид, допов., перероб. — К., 1995; вид. 3-є, доопр. — К., 2009.

[21] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Біографічний нарис. — К., 2002; *Їх же*. Богдан Хмельницький. — К., 2013.

[22] *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. — К., 2011.

[23] *Степанков В.* Гетьман, якому «не пощастило»: Інтерв'ю газеті «День» // День. — 2011. — 14 жовтня.

[24] Там само.

України наприкінці 1640-х — у 1670-х роках національної моделі політичної системи та становлення на цьому хронологічному відрізку інституту влади. Результати пошуку в означеному тематичному полі вилилися у появу праць «Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття» (К., 2008), «Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади» (К., 2014) та «Інститут влади в політичній системі України (середина — друга половина XVII ст.)» (К., 2014). Відзначаючи пошуковий характер своїх напрацювань, вчені, зокрема, зазначили: «Виклад авторських поглядів щодо процесуально-інституціонального оформлення владного простору Української держави… а також його суб'єктно-ціннісного виміру є далеко не повним. Скоріше, йтиметься про кілька концептуальних моментів, що власне і презентують вектори, за якими позиціонується процес становлення тієї національної просторово-ментальної інфраструктури, яка обумовлювала як специфіку, так і самі можливості формування системи державного управління на рівнях структурування та конституювання з одночасним визначенням міри результативності владного волевиявлення та алгоритму регуляції відносин між суб'єктами влади і збереження цілісності самої інституції»[25]. Можна припустити, що в наведеній цитаті прихована, по суті, магістраль авторських наукових пошуків на найближчу перспективу.

Поза згаданим монографічним форматом, у 1990–2000-х роках в полі дослідницької уваги В. Степанкова перебували такі питання, як політична роль Запорожжя у розвитку революційних подій та розбудові Української держави, процес формування еліти козацької України та особливості її менталітету, етнічні та конфесійні питання в діяльності українських урядів, питання соборності Української держави. В низці публікацій вчений рішуче виступив проти спроб реанімувати в українській історіографії давно віджилу польську концепцію «домової війни» щодо оцінки революційних подій в Україні, визначив актуальні проблеми і перспективи подальших досліджень. Багато уваги у своїй науковій творчості він приділив українсько-російському договору 1654 р., зокрема, зосередив увагу на таких питаннях, як передумови, зміст та наслідки переяславських домовленостей, спробував з'ясувати причини намагань української сторони розірвати цю угоду тощо. Крім розробки сюжетів політичної історії, його творчий доробок позначений дослідженням питань соціальної та економічної політики гетьманських урядів, становлення державних інституцій та козацької моделі господарювання, розвитку національної свідомості українського суспільства в роки революції, формування та функціонування дипломатичної служби козацької України тощо. Вчений знову і знову звертається до улюбленої ним теми селянської війни, яка супроводила початковий етап Української революції і відіграла

---

[25] *Смолій В., Степанков В.* Інститут влади в політичній системі України (середина — друга половина XVII ст.). — К., 2014. — С. 4.

велику роль у зміні соціально-економічної моделі в державі. Зокрема, у 2005 р. на сторінках наукового збірника «Україна в Центрально-Східній Європі» з'явилася його велика науково-теоретична стаття «Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки». Ним створено галерею історичних портретів видатних особистостей української історії раннього нового часу, а також серію нарисів про видатних істориків сьогодення — уродженців Подільського краю.

В. Степанков взяв участь у таких колективних працях, як «Володарі гетьманської булави» (К., 1994; 1995); «Полководці Війська Запорозького» (К., 1998); «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (К., 2001); «Нариси з історії дипломатії України» (К., 2001); «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості» (К., 2001); «Історія української культури» (Т. 3. — К., 2003); «Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.» (К., 2006); «Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т.» (К., 2006–2007; 2-е вид. — 2010); «Державотворчий процес в Україні 1991–2006» (К., 2007); «Політична система для України: історичний досвід та виклики сучасності» (К., 2008); «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах» (К., 2011); «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин» (К., 2011); Українське козацтво Литовське» (К., 2014); «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура» (К., 2014); «Українське козацтво» (К., 2015). Разом із Ю. Мициком та І. Стороженком вчений підготував науково-популярний нарис «Сполохи козацької звитяги» (Дніпропетровськ, 1991). Його багаторічні дослідження над формуванням розвідувальної служби в Українській козацькій державі втілилися у великому нарисі до спільної з професором В. Сідаком праці «З історії української розвідки та контррозвідки», яка витримала два видання у 1994 та 1995 рр. й була відзначена Премією СБУ за високопрофесійне і об'єктивне висвітлення діяльності спецслужб України (підготовлений науковцем нарис «Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст.», по суті, є окремим серйозним монографічним дослідженням; до цієї тематики автор ще неодноразово звернеться у подальшому).

Перу В. Степанкова належать також історіографічні студії, присвячені, зокрема, оцінці подій Української національної революції XVII ст. різними генераціями представників вітчизняної історичної думки; рецензії; джерелознавчі розробки; передмови до історичних праць, серед них — «Проблеми козацтва та його боротьба за незалежність України у творчості Любомира Винара» до редагованої ним праці «Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці» (2003). Він плідно співробітничає з Інститутом історії України НАН України в справі підготовки багатотомної «Енциклопедії історії України»; підготував кілька нарисів до унікального видання «Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах»

(К., 2004); надрукував низку науково-популярних статей з історії українського раннього нового часу, розрахованих на широкий читацький загал, оперативно відгукується на виклики сучасного суспільно-політичного життя, апелюючи при цьому до історичного досвіду минулих століть.

Вимір творчої діяльності вченого визначається не лише кількістю друкованої продукції, індексами цитування (цей показник у Валерія Степановича зашкалює), членством у редколегіях, підготовленими учнями і наступниками на ниві історичного студіювання, визнанням в колах фахівців та на державному рівні (за значний внесок у розвиток української історичної науки 1993 р. В. Степанкову Президією НАН України було присуджено Премію ім. М.С. Грушевського. У 2001 р. вчений став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки, у 2003 р. відзначений Почесною грамотою Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом, у 2006–2007 рр. нагороджений знаками «За наукові досягнення» та «Петро Могила» Міністерства науки та освіти України, 2007 р. отримав орден «За заслуги» III ступеня, а у 2010 р. відзнаку Президента України — Хрест Івана Мазепи). Чистоту пошуково-наукового експерименту Валерія Степановича в царині української історії раннього нового часу засвідчило саме життя, суспільно-політичними реаліями двох перших декад XXI ст. та практикою новітнього українського державотворення підтвердивши реалістичність його наукових висновків та їх глибоку прогностичність.

Україна козацька

УДК (477)«1666/1672»

Тарас Чухліб

Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.)

У статті розкривається термінологічна сутність історичних понять «Україна», «Український», «отчизна», «народ». На основі історично-лінгвістичного аналізу й інших методів дослідження текстів офіційної документації Війська Запорозького за 1666–1672 рр. автор робить висновок, що дані поняття широко використовувалися гетьманами і старшиною Війська Запорозького. Водночас підлегла Війську Запорозькому територія у межах колишніх східних воєводств Речі Посполитої отримала сталу політичну назву «Україна», а також почала називатися «Українний край», «Українна страна», «Українська земля» та «Українні городи». При цьому у закличних листах означена територія почала виступати як «Отчизна наша Україна», «наша мила Отчизна», «наша Україна».

Ключові слова: *«Україна», Військо Запорозьке, «Отчизна», «народ», офіційна документація, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко.*

The article is devoted to the reconnaissance of principal terms as «Ukraine», «Ukrainian», «Motherland», «People». Author comes to the conclusion that mentioned concepts were widely utilized by hetmans and senior officials of Zaporozhian Army during 1666–1672 on the ground of historical and linguistic analysis and other methods of texts-criticism of the official documents of the Zaporozhian Host. The scholar resumes that the territory, which became under Zaporozhian Host in borders of the former eastern provinces of the Polish–Lithuanian Commonwealth, received the permanent political name «Ukraine», and also had other synonymous self-names — «Ukrayinnyi Kray», «Ukrayinna strana», «Ukrainian Land» and «Ukrainian Cities». Simultaneously, the territory under the authority of the Hetmanate and Zaporozhian Host, was begun to be marked in the acclaimed universals as «Motherland our Ukraine», «our dear Motherland», «Our Ukraine».

Keywords: *«Ukraine», Zaporozhian Host, «Motherland», «People», official documentation, Ivan Briukhovetsky, Petro Doroshenko.*

Нами вже висвітлювалися різні аспекти діахронно-семантичного наповнення офіційних понять Війська Запорозького, які мали у своїй основі мовну одиницю «Україна», а також тлумачилося багато похідних від неї понятійних слів та словосполучень. Зазначимо, що у попередніх розвідках, що були опубліковані в щорічнику «Україна в Центрально-Східній Європі» у 2015 та 2016 рр., розкривався історико-лінгвістичний матеріал, який хронологічно походив з історичного періоду від 1649 до 1665 рр.[1]

Ця стаття присвячується 70-літтю від дня народження викладача Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка, професора Віталія Степановича Степанкова. Відомий вчений-козакознавець неодноразово у своїх працях звертав увагу на проблеми «понятійної історії» Української козацької держави[2]. Зауважимо, що основою для нашого нового дослідження стали питання творення і функціонування етнополітичної термінології у мовному середовищі офіційних представників Війська Запорозького впродовж 1666–1672 рр., тобто за часів гетьманування на Правобережжі Петра Дорошенка, Петра Суховієнка і Михайла Ханенка, а також за правління на Лівобережжі Івана Брюховецького та Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного).

Творення ранньомодерної патріотичної термінології

У лютому 1666 р. уряд гетьмана Петра Дорошенка відіслав своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою, що на Черкащині. В документі під назвою «*Инструкція виразна від нас, усієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря і осавулів, сотників, отаманів, товариства і черні Війська його К[о]р[олівської] М[ило]сті вірно прихильного Запорозького, зараз з одностайної Ради нашої Лисянської на сейм нинішній до найяснішого Маєстату Його К[о]р[олівської] М[ило]сті Пана Нашого Ми[лости]вого і всієї Р[ечі] П[осполи]тої послам нашим ввірена, скликаний на 17 березня того*

[1] *Чухліб Т.* Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1649–1659 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі — Вип. 15. — К., 2015. — С. 13–41; *Його ж.* Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659–1665 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 16. — К., 2016. — С. 13–46; *Його ж.* Поняття «Україна», «Українські козаки», «Український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667 року // Україна між Польщею та Росією / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — К., 2016. — С. 90–99.

[2] *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997; *Їх же.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999; *Їх же.* Петро Дорошенко: соціально-політичний портрет. — К., 2011; *Їх же.* Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. — К., 2014 та ін.

самого року»[3] відзначалося, що «***усі українські обивателі тогобічного Дніпра***..., прийшли по розрізненим частинам до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві»[4]. А тому, на думку творців цього документа, король та сейм мали забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, а й «***усього українського поспільства***»[5]. У даній «Інструкції» десять разів згадувалися іменник «Україна» та прикметник «Український» у контексті обумовлення політико-правового статусу Війська Запорозького, права православних у Короні Польській та Великому князівстві Литовському, питання освіти тощо[6].

Якщо аналізувати словосполучення «українські/українні обивателі» та «українське/українне поспільство», то слід зауважити, що перша мовна конструкція досить активно уживалася в офіційній документації Корони Польської протягом першої половини XVII ст. і головним чином позначувала шляхту, яка проживала в межах Київського і Брацлавського воєводств. Друга конструкція у вживаному контексті, по суті, була лексичним новотвором козацької старшини Війська Запорозького, але знову ж таки запозиченою з польської мови, де слово «поспільство» означало нижчі соціальні стани Речі Посполитої — селянство і міщанство.

20 березня 1666 р. у статтях, які були надіслані лівобережним гетьманом Іваном Брюховецьким до Москви, писалося: «…Лютого 20 дня під Лисянкою Дорошенко зі старшиною договір учинили, щоб Ляхів [які] ***на Україні в городах*** перебували, в Польщу усіх вислати, а самими ***з усіма Задніпрськими містами*** до хана Кримського приклонитися, в по весні заодно з Ордою йти на цю сторону Дніпра війною; а Ляхи ***з України*** в Польщу не підуть, і вони в

[3] Її детальний джерелознавчий аналіз у книзі: *Крикун М*. Між війною та радою. Козацтво Правобережної України у другій половині XVII — на початку XVIII ст. — К., 2006. — С. 205–248.

[4] Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові (далі — БМЧ Краків). — Од. зб. 402. — № 47. — Арк. 615. Польською мовою: «…*Wszyscy obywatele vkrainskie* tegoboczni Dniepru przyszli po rozróżnionych czasiech do... wierność nasze y poddaństwo Majestatowi JE° Kr. M. y Rzeczyptey».

[5] Польською: «…tak Woysko JE° Kr. Mści Zaporozkie, iako y *pospulstwa ukrainskie* wierne».

[6] БМЧ Краків. — Од. зб. 402. — Арк. 615–633; *Дорошенко Д*. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 71–75; *Крикун М*. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна Модерна. — № 2–3. — Львів, 1999. — С. 311–349. Польською: (у першому випадку): «Pracsidia JE° Kr. Mści na *Ukrainie* leżące, ile ubóztwo nasze zmagało, prouidowaliśmy y prouiduierny, lecz widzi Bóg y wszytkiernu światu teraźnieysze *w Ukrainie naszey* desolatie»; (у другому випадку): «…Owo zgoła bliższa *Ukraina* do całych ostatnych pustek, aniżeli od (sic!) obfitości; wielce tedy y pokorne w tym iteratodo nóg Maiestatowi JE° Kr. Mści».

городах звичайно будуть»[7]. Тут стосовно означення «Україна» застосовувався додаткова локалізаційна понятійна конструкція — «з усіма Задніпрськими містами». Тобто у цьому випадку йшлося про Україну «з правого берега» Дніпра, де гетьманом був Петро Дорошенко. Автором документа викладалося розуміння окремішності «України» від «Польщі» («з України в Польщу не підуть»). У тому ж році правобережний гетьман Петро Дорошенко звертався з проханням до короля Речі Посполитої Яна II Казимира надати йому можливість вибирати з підконтрольної Війську Запорозькому території на його потреби митний податок, який називався «***українською індуктою***»[8].

5 липня 1666 р. у листі до козацького старшини Івана Груші гетьман Петро Дорошенко писав з Чигирина: «…На загальну завжди видаю потребу: для чого як ***у всіх Українських городах Його Королівської Милості***, так і в Любарі…; А ***з України*** то Вашій Милості повідомляю, що хан новий бажає дуже жити в приятельстві з Військом Його Королівської Милості Запорозьким»[9]. Того ж місяця лівобережний реґіментар Іван Брюховецький писав до царя: «…А чуючи від нього Децика перед тим усіляких тут ***на Україні*** дурниць»[10]. У цьому ж листі він знову уживав таке словосполучення, як «***Малоросійські*** Вашої Царської Пресвітлої Величності ***Українні городи***»[11]. Порівнюючи витяги з даних листів обох гетьманів бачимо, що і Дорошенко, і Брюховецький вживали стосовно підвладної їм території таке традиційне словосполучення, як «Українські/Українні городи», однак лівобережний реґіментар застосовував щодо них таке додаткове політико-правове означення, як «Малоросійські Вашої Царської Пресвітлої Величності», а правобережний — «Його Королівської Милості».

У серпні 1666 р. Іван Брюховецький повідомляв у Малоросійський приказ до Москви: «І бачачи те Дорошенко, послав до хана посланців своїх швидко, щоб призвати до себе на допомогу велику орду для очищення Кременчука і ***пустошення України***»[12]. В іншому листі від 26 вересня Петро Дорошенко скаржився коронному маршалку: «в значних вій його жовнірів на той час ***в Україні перебуваючи***, звичайним козакам, кривд»[13]. У листі до великого коронного маршалка Я. Собеського від 1 листопада того ж року правобережний гетьман писав: «…І війська Й[ого] К[оролівської] М[илос]ці

[7] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммисиею (далі — Акты ЮЗР). — Т. VI. — СПб., 1863. — С. 88.

[8] Цит. *за*: *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 59–60.

[9] Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 115.

[10] Там же. — С. 133.

[11] Там же. — С. 136.

[12] Там же. — С. 152.

[13] БМЧ Краків. — Теки Нарушевича (далі — ТН). — Од. зб. 160. — № 291. — Арк. 4.

Коронні ***в Україні*** залишаються…, щоб не ображати при мені досконалого війська, не захотіли ***в Україні***, а пішли за Дніпро»[14].

15 лютого 1667 р. Іван Брюховецький у черговому листі до царя Олексія Михайловича неодноразово вживає назву «Україна»: «…Дорошенко…, усіх Ляхів ***на Україні*** в городах перебуваючи, обманути і ордам віддати, а ***Україну від Ляхів очистити***; …єпископ Мстиславський…, коли з підпалами його невинна ***християнська кров на Україні розливається*** з внутрішньою побудкою його бунтів. А що на цей час його єпископства тут ***на Україні*** немає… Щоб єпископ, не буваючи на Україні, так і Білгородському уїзді не жити…; якщо б його єпископа ***з України*** до Москви минулого літа від'їзд не стався; і щоб його єпископові житія ***на Україні*** зовсім не було… Відомо чинити про козаків Костянтинових (Мігалевського. — *Т.Ч.*), уже оберігаючись він від них ***на Україні*** худа…; вони Костянтинові козаки зломислієм своїм щось дивного ***там на Україні,*** як в Чернігівському уїзді і в усьому Задесенському краї учинили було»[15].

У лютому 1667 р. посли Війська Запорозького в Москві на чолі з канівським полковником Яковом Лизогубом мали донести цареві, що гетьман Дорошенко «зараз королю Польському зрадив, на вірність хану Кримському і усім ордам з усіма своїми тамобочними зрадниками присягу завершивши, хочуть собі, як Волоський воєвода, воєводство собі удільне укріпити, справді ***бити Ляхів на Україні*** при Маховському, славному і знатному полковнику Лядському, почав»[16]. У дипломатичній «Інструкції» для них був такий пункт: «Про Чигирин, Черкаський город, оголосити, щоб за указом Царської Величності ратні государеві люди, сполучившись з Черкаськими полками, на ті городи зрадницькі пішли і в кінець би розорили, щоб Малоросійським городам ніякого розорення від тих вищеописаних городків не чинилося, тому що, поки вони стояти будуть цілі, ***то Україні не дадуть спокою***»[17]. В іншому пункті того ж документа мовилося: «А як від патріарха Московського на митрополію Київську присланий буде митрополит, всі хвилювання ***на Україні*** перестануть»[18].

Крім того, з Яковом Лизогубом до Москви був відправлений подільський полковник Костянтин Мігалевський, про що також згадувалося в лютневій «Інструкції»: «Об'явити і про Костянтина, що він з силою з посланниками нашими, за государевим указом, до Москви висланий, тому що він не хотів в Москву добровільно їхати, а якесь ***на Україні самовольство хотів учинити***»[19]. На допиті у Малоросійському приказі 4 лютого полковник Міга-

[14] Там само. — ТН. — Од. зб. 161. — № 2. — Арк. 5.
[15] Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 177, 178.
[16] Там же. — С. 160.
[17] Там же. — С. 161.
[18] Там же. — С. 162.
[19] Там же. — С. 163.

левський говорив, що «***на Україні ніякі замисли замишляв***, і про те він боярин і гетьман пише на нього брехливо»[20]. Крім того, під час допиту в Малоросійському приказі охотницький полковник Андрій Богомаз заявляв: «І як полковник Іван Бугай ***поїхав з Варшави на Україну***, говорив йому, щоб він з-за караулу пішов і в дорозі його догнав, а він його ***на Україну з собою привів***»[21]. Полковий осавул Подільського полку свідчив: «…і в той час вийшов він з Запорог з Іваном Сірком і з Григорієм Косаговим ***на Україну*** і були де від Ляхів в облозі в Лисянці 4 тижні»[22].

У травні 1667 р. київський полковник Війська Запорозького Костянтин Матюта повідомляв, що «за наказом великого царя Турського, щоб Орда не йшла ***в Україну*** і ніяких не робила зачіпок з Річчю Посполитою Польською»[23]. 5 червня Іван Брюховецький звертався з листом до Війська Запорозького Низового, «що хан Кримський з усіма своїми ордами і з Ногайськими готовиться ***на Русь чи на Україну***…, і щоб ***на Україні*** по селам жилецьким людям відомість дати, щоб оберігалися»[24]. Власне, з гетьманського вислову — «на Русь чи на Україну», можна зрозуміти, що дані назви сприймалися козацькими правителями на той час як тотожні щодо маркування підвладної їм країни.

У червні Іван Брюховецький писав до Москви з Гадяча: «…Ті козаки, які з маєтностей Гадяцьких від великих насильств і обрах їм від Федора Протасьєва, без мене ***на Україні*** вчинених образ…»[25]. Тут же гетьман скаржився, що цар не повідомив його про укладення Андрусівського перемир'я з Варшавою: «Начебто ви Великий Государ, Ваша Царська Пресвітла Величність, через великих і повноважних своїх послів при учиненні люб'язно усім всім нам бажаного з Королівською Величністю миру, і на том приговорили і таємними статтями закріпили, щоб ***з обох рук Україну розорити***…; як мають тут ***на Україні*** стосовно цього поступити?»[26].

На початку літа полтавський полковник Григорій Витязенко говорив московському урядовцю В. Кикіну: «…***У нас на Україні звичай такий***: називаються де у нас люди різними прізвиськами: одній де людині живе

---

[20] Там же. — С. 166.
[21] Там же. — С. 170.
[22] Там же.
[23] Там же. — С. 212.
[24] Там же. — С. 205.
[25] Там же. — С. 202.
[26] Там же. У царській грамоті-відповіді на ім'я гетьмана І. Брюховецького від 26.VI.1667 р. кілька разів згадувалося слово «Україна»: «…А те переписчики были посыланы не ***на раздражение в Украине народом***, но на лутчее успокоение, за доношением вас боярина нашего и гетмана…; в чем мы Великий Государь, Наше Царское Величество, яко над всеми вернейши вам и ***всему посполству*** поверили, и без всякого оскорбления людцкого тогда и ныне надеемся ***между людьми в Украине*** содержати…» (Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 206).

прізвища три і чотири, по батькові, і по тестю, і по тещі, і по дружинам прозиваються»[27]. 2 липня того ж року посланець Брюховецького на Запорозьку Січ Федір Донець розповідав в Гадячі: «…хан Кримський з Криму вийшов, а куди піде війною, на Ляхів чи на ***Україну Царської Величності***, того він не знає»[28]. У цьому випадку козацький старшина означував підлеглу лівобережному гетьману Івану Брюховецькому територію, як «Україну Царської Величності».

23 листопада 1667 р. в листі до литовського князя Богуслава Радзівіла гетьман Петро Дорошенко висловлював невдоволення позицією Варшави й недотриманням нею попередніх зобов'язань перед Військом Запорозьким: «…Утиснуто залогами, ***вислане в Україну*** військо поводиться, мов у ***ворожому краю***: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове посли наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводиться не ***як у державі Короля Й[ого] М[ило]сті***, а як у ***ворожому краю***, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в ***отчизні***[29] запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом»[30]. У даному випадку Дорошенко застосовував до «України» таке словосполучення, як «держава Короля Його Милості» (що вже неодноразово вживалося його попередниками, гетьманами

[27] Там же. — С. 191.

[28] Там же. — С. 189.

[29] Слово «Отчизна» писалося у тогочасних текстах як з малої, так і з великої літери. Крім того, воно також мало кілька варіантів написання: «Ойчизна» (запозичене з польської мови) та «Отчина» (прийшло з російської мови). Про уживання поняття «Отчизна» див.: *Сисин Ф.* «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII ст. // Україна модерна. — Вип. 10. — 2006. — С. 7–18; *Когут З.* Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004; *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005; *Яковенко Н.* «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманщини про природу, репрезентацію і обов'язки влади (до початку XVIII століття) // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К., 2012. — Вип. 2. — С. 397–426; *Багро С.* Уявлення про «козацьку вітчизну» в сучасній історіографії // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — Вип. 143. — 2013. — С. 48–55; *Таірова-Яковлєва Т.* Отчизна // Таірова-Яковлєва Т. Інкорпорація: Росія та Україна після Переяслава (1654–1658 рр.). — К., 2017. — С. 17–23; *Довга Л.* Поняттєвий апарат у дискурсі українських церковних інтелектуалів XVII ст.: до постановки проблеми // Sententiae. — №1. — 2016. — С. 1–12.

[30] Цит. за: *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 145.

Юрієм Хмельницьким і Павлом Тетерею[31]), яка, однак, для війська Корони Польської виступала не інакше як «ворожим краєм».

У грудні 1667 р. Петро Дорошенко говорив представникові московського воєводи Ф. Чекаловському: «І за моїм старанням не тільки ***цей бік України***, де ми зараз живемо, під руку Його Царської Величності віданно буде; але ще і все належне поки панство, тобто ***Руське князівство***, ограничене було: Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир, ті головні міста ***Руського князівства***, маю до Бога мого надію, аж по те ограничено буде, то ***Руське князівство*** богоспасимого города Києва давньої столиці…; ***Україна вся б спокійно прожила***»[32]. У цій, записаній московським представником, розмові такі понятійні назви, як «Руське князівство» та «Україна», виступали в одному синонімічному ряду.

«Поляки, забувши боязнь Бога й ***одклавши на бік Пакти*** (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі. — *Т.Ч.*), починають наступати з військовою потугою ***на Україну***»[33], — описував складне міжнародне становище Війська Запорозького наприкінці 1667 р. Петро Дорошенко у листі до господаря Молдавського князівства. У грудні на переговорах з московськими послами Дубенським і Полховським гетьман Петро Дорошенко говорив, що в «***їх де Україні*** до того часу Татари розорення вчинять…; і Великого Государя під ***Малоросійські і Українні городи*** війною почнуть ходити»[34]. Тоді ж представник московського воєводи Ф. Чекаловський свідчив, що «Петр Дорошенко якое дело мыслит, чтоб ***всю Украину высвободить и городы под свою власть все взять***...; А к Королю Его М[ил]ости на сейм посылает он Дорошенко посланцов своих, и, будучи на сейме, просить у Его Королевской Милости и у сенаторов и Речи Посполитой многих ***Украинных городов***»[35].

Під час антимосковського повстання, яке з новою силою розгорнулося на Лівобережжі з початком 1668 р., гетьман Іван Брюховецький звернувся за допомогою до Війська Донського. У листі від 14 лютого він розлого виклав усі ті причини, які штовхнули його до відмови від зверхності Московського царства: «…А ще, [не]праведно Москва сотворила, что с древними главными врагами православному християнству, Ляхами, побратався, уставили сице: чтоб ***православных християн, на Украине живущих***, всякого возраста и малых отрочат мечем выгубить и искоренить, в слободах обретающихся людей таковых же православных захватив, аки скот в Сибирь загнать, славное Запорожье и Дон разорити…; чтоб на потребление ***православных***

---

[31] *Чухліб Т.* Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1659–1665 рр. — С. 13–46.

[32] Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 241–242.

[33] Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. — Vol. 2. — Pars. 1. — Kraków, 1880. — S. 301.

[34] Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 235–236.

[35] Там же. — С. 242.

християн в Украине в слободах, на славном Запорожье и на Дону живущих, иноземцами могли осадить?; …в начале ***Украину***, потом о искоренении Дону и Запорожья промышляти будут…; в Броварах, в Гоголеве и в иных, не щадив и малых деток, мужеской и женской пол ***всех жителей породы Украинские и Литовские*** высекли и выгубили мучительно»[36]. Отже, з даного уривку гетьманського послання можна зрозуміти, що на підвладній йому території проживали «жителі Української і Литовської породи», які були «православними християнами». Вперше в офіційному дискурсі Війська Запорозького використовується такий термін, як «порода», стосовно визначення того, що у сучасній гуманітарній науці означується як «національність».

28 квітня 1668 р. гетьман Петро Дорошенко повідомляв Варшаву, що «утримує татар від вторгнення ***в Українські границі*** по ясир»[37]. У тому ж листі писалося про те, «що жодний козак на Запорожжю не народився, але в ***тутейших Українних городах*** сини того там Запорозького моря і поля оборонці [народилися]»[38]. На початку червня Петро Дорошенко писав до волоського господаря: «Той неприятель (поляки), не тільки чекає на згубу ***нашої України***, але й пресвітлій Порті Отоманській доброго не зичить»[39]. 26 вересня наказний гетьман Демко Ігнатович писав з міста Седнева до чернігівського єпископа Лазаря Барановича: «Тоді ***всі з України в Литву і Польщу*** розійдуться»[40]. У листі московського посла, шляхтича Феофіла Бобровича, з Гадяча до Петра Дорошенка (кінець листопада 1668 р.) говорилося, що «попередній договір був і про ***нашу Україну***»[41].

У дипломатичній «Інструкції» харківському полковнику Івану Дуб'язі, послу до Москви, від 9 листопада 1668 р. відзначалося: «…Когда Его Царское Пресветлое Величество о том не ведает, что зде воеводы и бояре ***в городах Украинных*** нестерпимая чинят обиды и немилосердно с ***людьми и жителями Украинскими*** поступают, а с них мало помочи есть так великого государя земли, как и ***нашей Украине***…; а сами изнищаючи ***Украинских людей*** на кровопролитие работают и меж христианских народов любовь разрывают; …не для чего иного и Серко, с городами соединяясь, ***на Украину***

[36] Там же. — С. 60–61. На початку березня 1668 р. чернігівський єпископ Лазар Баранович писав до гетьмана І. Брюховецького про «***Український корабель***», що накривався «кривавими хвилями» (Акты ЮЗР. — Т. VII. — СПб.,1872. — С. 52).

[37] Acta Historica... — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 363. Польською: «...dla utrzymania ich od wpadania *w granice Ukraińskie* po jassyr».

[38] Ibid. Польською: «że się żaden Kozak na Zaporożu nie urodził, ale w *tutejszych horodach Ukrainnych* Synowie tego tam Zaporozkiego morza y pola są obrońcami».

[39] Acta Historica… — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 379.

[40] Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 65.

[41] Там же. — С. 112.

вдаль пошел»[42]. Вочевидь, під впливом складної внутрішньополітичної ситуації в цій «Інструкції» досить часто використовується займенник «наш».

14 листопада 1668 р. наказний гетьман Демко Ігнатович писав з Сосниці чернігівському архієпископу Лазареві Барановичу: «Нинішня війна з Великим Государем нашим і Його Царською Пресвітлою Величністю ***на Україні*** виникла тільки за поводженням і благословінням Його Милості Отця Мефодія Филимоновича, єпископа Мстиславського…; насправді ***має Україна погибати***…; …Нові Млини, Короп, Глухів, Батурин, Конотоп, Борзна, Ічня, Дівиця, Ольшівка, і не тільки, але і ***вся Україна*** і сам його милість пан Петро Дорошенко, гетьман Війська Запорозького, з тим відзивається до вас». У дипломатичній «Інструкції» (початок грудня 1668 р.), яка була видана Петром Дорошенком представникам Війська Запорозького для переговорів з московським воєводою П. Шеремєтєвим, відзначалося: «…Остерігаючись від бусурман, що мають свій замисел як би його пана гетьмана ***в Малоросійські України*** і жителів усіх на голову погнати в Крим…; заступив від будущих військ під ***городами Українськими***»[43].

В універсалі від 4 січня т. р. до ніжинського полковника Петро Дорошенко писав: «…***Отчизну нашу Україну*** до останку спустошили і повністю розорили…; ради цього надія на Бога, коли ***вся Україна постійно за свою образу взялася, на них руку підніме,*** що неприятелі скоро, як багато їх вже в свою землю пішло, з соромом ***з України*** відходити будуть»[44].

1 січня 1669 р. в дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького на чолі з Петром Забілою до московського царя писалося від імені «усього Війська Запорозького і народу православного християнського Малоросійського»: «…Щоб ми в казну великого государя нашого, що прийдеться, щорічно ***з усієї України давали оброк***…, коли ***Україна*** знову до своєї першої сутності змогла б прийти; …А на тому ***усієї України*** і утвердження належить і є, що Військо Запорозьке, як і спочатку тієї війни і з його королівською величністю і з Річчю Посполитою…, ***щоб усіх Ляхів з України вивели***…, у немалій смуті ***Україна*** перебуває»[45]. У «Статтях» гетьмана Демка Ігнатовича від 19 січня т. р., які відвіз генеральний обозний Петро Забіла до Москви, відзначалося: «…Людей, які ***на Україну*** зайшли давно, до Москви їх не вибирали. І також в тому ***на Україні*** була велика смута, що ***з України*** вибирали драгунів і біглих людей…, а втікачів із ***Малоросійських городів*** віддавати»[46].

---

[42] Там же. — С. 115.

[43] Там же. — Т. VII. — С. 168.

[44] Там же. — Т. VIII. — СПб., 1875. — С. 24.

[45] Там же. — С. 23–27; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.–Львів, 2004. — С. 484, 486.

[46] Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 36–42.

Досить цікавим, з точки зору уживання слова «Україна», є текст закличного листа шляхтича Феофіла Бобровича, який виконував доручення гетьмана Петра Дорошенка. 20 січня 1669 р. Бобрович писав: «…Якож і ця теперішня мирна постанова на ***всю Україну*** пагубу приносить…; потаємно з Ляхами про знищення Війська Запорозького і ***погибель усієї України*** домовлявся бувало…; і великий боярин Нащокін ***на Україну*** з немалим військом ні на інше, точно для взяття небіжчика Брюховецького на столицю і ***усіх українних жителів***, під його на той час рукою перебуваючи, у ***полон московського взяття***…»[47].

19 лютого гетьман Петро Дорошенко писав до воєводи П. Шереметєва: «…Бусурманські неприятельські наїзди до цього часу, аж покуди ***з України*** вийшли…; тепер, коли за допомогою Бога всемогутнього, неприятелів бусурман з ***Української землі*** вигнали…»[48]. 6 березня у Глухові були затверджені статті між Військом Запорозьким та Московським царством, у яких був і такий пункт: «…Щоб города Києва полякам не віддавати, що вони на сеймі постановили всі церкви православні віддати на костьоли римські…, і від того у них ***на Україні немала смута***»[49]. 8 березня 1668 р. Демко Ігнатович написав універсал до Лубенського полку з Глухова: «Не бажаючи того, щоб більше ***мила отчизна наша Україна*** без старшого до останнього розорення і погибелі приходити мала»[50]. У листі гетьмана «його королівської милості» Михайла Ханенка до Демка Ігнатовича від 26 серпня читаємо: «...Сам Милість Твоя розсудити можеш: чи можливо те, що ніколи у Війську Запорозькому не бувало, щоб гетьмани (Дорошенко. — *Т.Ч.*) на вічне собі панство у сусідніх монархів виправляли? Для того, буде ти любиш ***отчизну***, зволь зібрати всі ті ***задніпровські полки***, поспішно до Чигирина йти, а я ***з цієї сторони з Військом Запорозьким***, щоб ми того неприятеля могли попередити, щоб як в ***нашій Україні*** знаків турських не бувало...»[51]. Тут в одному реченні уживалися такі слова та мовні конструкції, як «отчизна», «задніпровські полки», «цієї сторони з Військом Запорозьким» та «наша Україна».

18 квітня 1669 р. військовий писар Лукаш Бускевич направив послання Демку Ігнатовичу: «…Щоб москалі з Києва уступили, а Ляхи своє прожиття там мати хочуть, і то як тобі буде здаватися з прибутком чи з ***тяжкістю нашій Україні***»[52]. 20 квітня у «чолобитній» лівобережного Війська Запорозького на царське ім'я у ст. 2 писалося «…Неприятели к последней пагубе не привели ***Украины***, а не от чего иного изнищана ***Украина***»[53], у ст. 3

[47] Там же. — С. 46–48.
[48] Там же. — С. 117.
[49] Полное собрание законов Российской Империи. — Т. 1. — СПб., 1830. — С. 804–818, 821–822.
[50] Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 111.
[51] Там же. — Т. IX. — СПб., 1877. — С. 46–47.
[52] Там же. — Т. VIII. — С. 157.
[53] Там же. — С. 157.

йшлося про те, що «ныне вся Украина пуста ы не вскоре по прежнему своему совершенному умноженню придет…; какая ни есть ***на Украине*** служба против неприятелей»[54], а у ст. 5 зазначалося: «…Понеже и ныне, когда неприятель ***на Украину*** наступати будет».

18 квітня 1669 р. гетьман Петро Дорошенко звертався у листі до Вселенського олександрійського патріарха Паїсія: «…А про воєвод і про ратних Його Царської Величності людях, в ***городах Малоросійських*** під час ***смути України*** забраних»[55]. 26 квітня інший правобережний гетьман Петро Суховієнко повідомляв прилуцького полковника Івана Маценка: «Хан з великими ордами і з нами Військом Запорозьким для ***заспокоєння України*** нашої виступить»[56]. 3 червня Демко Ігнатович підписав до царя листа з Батурина «з усім Військом Запорозьким і з усім ***народом***[57] ***християнським***» та повідомляв Олексія Михайловича, що «занеже ***им Украина страшна*** и ***оградою до Великороссийских стран*** всегда бывала…; а то за некоторым поспешением ратных людей сюды ***на Украину*** также к Суховею посылали…; только что везде пусто ***на Украине***»[58]. У даному випадку він повторював абстрактну лексичну формулу, яка вживалася його попередником Іваном Брюховецьким у посланнях до Москви, — «Україна є заслоном[59] для Великоросійських стран (Московського царства. — *Т.Ч.*)».

У червні 1669 р. київський полковник Василь Дворецький свідчив: «…Суховій з запорожцями постановили жити у майбутні часи в братстві орд ***из Україною***…; Хмельницький старий те з нами доказав, що ***короля не слухає вся Україна*** і нічого йому не дає, також Його Царської Пресвітлої Величності силам оборонимося і давати їм нічого не будемо, також як і королю»[60]. 10 липня т. р. Демко Ігнатович просив московського царя «війська свої ***на Україну*** протии неприятеля присилати»[61]. 20 липня Михайло Ханенко звертався до Демка Ігнатовича з Умані: «…[Дорошенко] добиваючись держави, в підданство, так як Волохи і Мутяни живуть, ***Україну піддав***; на яке підтвердження гетьманства Дорошенко через своїх турських послів присилає»[62]. Ще в одному посланні до Ігнатовича від 30 липня Ханенко скаржився, що Дорошенко «підписав руку турському салтану,

---

[54] Там же. — С. 157.

[55] Там же. — С. 185.

[56] Там же. — С. 222.

[57] Про уживання терміну «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького див. у наступному підрозділі статті.

[58] Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 233.

[59] Для визначення тогочасного геополітичного місця та ролі Війська Запорозького поряд з словом «заслін» уживалися також такі абстрактні синоніми, як «обрада», «передухіддя», «щит».

[60] Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 163.

[61] Там же. — С. 34–35.

[62] Там же. — С. 43.

добиваючись держави («панства») в підданство, так як Волохи і Мутяни живуть, ***Україну піддав***»[63]. Те ж саме про підписання гетьманом Дорошенком угоди з Османською імперією читаємо у листі Михайла Ханенка до переяславського полковника Війська Запорозького: «…***Всю нашу Україну***, як Волохи і Мутяни перебувають, ***в підданство Турському піддав***…; і то чи радісно чи було ***Україні бідній***, розсуди, милість твоя»[64]. 30 серпня 1669 р. Демко Ігнатович повідомляв царя: «Тоді щоб не сказали, що ***гетьман з України йде*** на час цієї смути»[65].

При підготовці т. зв. Других Андрусівських переговорів між Варшавою і Москвою царськими дипломатами в особі О. Ордина-Нащокіна у серпні 1669 р. Війську Запорозькому було запропоновано взяти участь у цьому процесі. Причому запрошувалися представники не тільки від Дорошенка, а й від Демка Ігнатовича. «… Щоб від крові і від полону люди в трьох державах (Росії, Польщі та Туреччині. — *Т.Ч.*) заспокоєні були, і тоді ***посли і виборні люди з України*** при створенні Вічного миру і підписання… мають бути, як між мирними державами до вічної міцності й заспокоєння…»,[66] — відзначалося в одному з тогочасних листів Ордина-Нащокіна. Крім того, дипломати мали вирішити певним чином «кримську проблему»: «Якщо хан згодиться на мир і союз то повинен терміново ***вивести свої війська з України***»[67]. Однак Петро Дорошенко відповідав польсько-московській комісії: «…Пишущим и приказывающим архиерейский и весь духовный чин гетманский и все Войско Запорожское, всяк возраст людей, ***в Украине будучих***, в Андрусово на сьезд великих послов и комисаров меж христианскими монархами назначенное место…; вы, великий боярин посол и комиссар Его Царского Величества (Ордин-Нащокін. — *Т.Ч.*), умирения и престания кровопролитию ***в Украине*** настоящему желаеш, а меж монархами становя мир святый ***в Украине*** во всех мятежах утишение…; но пославше на сейм коронацейный к Королю Его Милости и Речи Посполитой послов своих, отколь или целого ***успокоения Украины*** или комиссаров особных к договором с нами приятии чаем…; А на писмо ваше, дабы уведали, о чем ***печалует Украина***…; и ***прадавняя прежде сего за предков наших Украина***…; и теми людьми, ихже ныне имате, ***Украину*** учнем»[68]. Ще

[63] Там же. — С. 47.

[64] Там же.

[65] Там же. — С. 55.

[66] Російський державний архів давніх актів у Москві (далі — РДАДА). — Ф. 79. — Оп. 1. — Кн. 128. — Арк. 319 зв.

[67] Там само. — Ф. 123. — Оп. 1. — Кн. 46. — Арк. 262 зв. На переломі липня–серпня 1669 р. великий коронний гетьман Я. Собеський повідомляв короля Речі Посполитої Міхала Корибута Вишневецького, що «***Україна повертається до давньої приязні з татарами***» (Acta Historica… — Vol. I. — Pars. II. — S. 447. Польською: «…do dawnej z Tatarami *Ukraina powraca przyjazni*»).

[68] Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 95–97.

в одному посланні на дипломатичний з'їзд гетьман Дорошенко писав: «…А что бы токмо не в таком расстоянии, како ныне есть до Андрусова отселяя, но ***зде в Украине***, или в самом Киеве та комиссия на успокоение веры отсрочена, прежде принятия Киева в держание Его Королевского Величества и Речи Посполитой договорена была, желаем»[69].

11 листопада 1669 р. Демко Ігнатович звертався до чернігівського архімандрита Лазаря Барановича: «…Всякий може то узнати, як ***Україна ця люблячими синами поля кров'ю своєю обагрила***»[70]. Наприкінці 1660-х років наближений до верхівки Війська Запорозького православний церковний діяч написав трактат під назвою «Пересторога Україні», в якому застерігав: «А ось уже років двадцять ***не віддалася Україна полякам***, а років шістнадцять Москві...; ***зла і тяжка Москва Україні***, а поляки ще тяжчі; …Але турецькій і татарській злості також важче…; А як з тих трьох монархів гладкому віднятися, але [від] своєї згуби відійти ***Україна*** не може…»[71].

Навесні-влітку 1670 р. до походу на українські землі готувалися війська Білгородської, Буджацької й Ногайської орд під командуванням силістрійського паші, щоб «змістити Дорошенка і поставити Хмельниченка; бо Юрась просив Цесаря Турецького про Гетьманство, обіцяючи йому якнайшвидше припровадити всіх ***козаків, як ребеліянтів, так і вірних з цілою Україною***»[72].

У травні 1670 р. в гетьманській «Інструкції» Петра Дорошенка послам на Острозьку комісію у багатьох пунктах згадувалося про «Україну»: «…п. 6. Також другу академію ***в Могилеві білоруському, чи тут в Україні***, де до побудови знайдеться місце, щоб вільно будувати…; п. 11. ...Між обома не нарушаясь країнами («странами»), ***ограничення України*** в воєводствах в Київському, в Чернігівському і в Брацлавському, від Корони відділених і в тих воєводствах уклавши Військо Запорозьке вимагає[73]…; не тільки коронні війська і литовські ***на Україні*** ніколи не повинні бувати…, але всі так сенатори ***Українських воєводств виокремлених*** («вишреченних»), як і такі

---

[69] Там же. — С. 95–100.

[70] Там же. — С. 106.

[71] Цит. за: *Мицик Ю.* Перший український історико-політичний трактат // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 134.

[72] Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві. — Рукоп. 245. — Арк. 498. При дворі турецького султана Мегмеда IV Авджи у цей час сподівалися, що «*об'єднають Україну*, низових [козаків] з городовими і з'єднана за допомогою Хмельницького [вона] нахилиться до Порти й впровадиться османське панування в Україні» (Цит. *за*: *Смолій В., Степанков В*. Петро Дорошенко: соціально-політичний портрет. — К., 2011. — С. 227).

[73] Через два роки, у документі під назвою «*Вотум Й[ого] М[ос]ці Пана Собеського Маршалка і Гетьмана В[еликого] Кор[онного] На Сейм 1672 року*» зазначалося, що «завжди на Комісіях з Козаками» серед найбільш принципових був пункт про «*ограничення України, тобто поки Булава Гетьманів Запорозьких затягати мала…»* (Acta Historica... — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 857).

дідичні наїжджати на місця і села ***в тім ограниченню в Україні*** будучій…; А по іншому, якби панове дідичні шлях ***на Україну наїжджати***…; п. 12. Самих же людей скрізь козаків, ***в Україні*** будучих…; п. 13. А хоча ніякі коронні і Великого князівства Литовського війська ***на Україну на кордон*** ніколи уступати не будуть…; і по заспокоєнню неприятеля відразу ***в Корону*** [Польську] ***з України*** повертатися без затримки будуть; п. 15. …Також ***у всій Україні*** устави в помістях дідичних і в королівських ні від кого без усяких заборон…; п. 17. …За Гадяцькою комісією прибуток рівний королівський на інших ***українських староствах***; п. 18. …А якщо б від ***Українських кордонів*** далеко на ту службу потрібно було йти, тоді сам гетьман з Військом Запорозьким ***з України***, за наказом королівської милості не має бути висланий…, у доми свої ***на Україну*** без усякого насильства будуть відпущені; …Не згадували і ***за українським кордоном*** («границею») називатися митрополитом Київським нікому не дозволяли…»[74]. Ті ж самі поняття та понятійні словосполучення повторювалися в жовтневій «Інструкції» 1670 р. послам Війська Запорозького на сейм Речі Посполитої у Варшаві[75].

30 червня 1670 р. в універсалі гетьмана Демка Ігнатовича про підтвердження прав Київського Пустинно-Миколаївського монастиря читаємо: «…Тим тогобічним задніпрським людям неприятелями татарами і іншими різними [людьми] ***в Україні зроблені руїни***»[76]. Обурений відмовою укласти з ним договір, у листі до Собеського від 7 грудня т. р. Дорошенко у доволі різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я: «Все це не дає нам тішитися з королівської ласки ***і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості***»[77].

Незважаючи на сутички між обома арміями, Петро Дорошенко не полишав задумів укладення «грунтовного трактату» з Річчю Посполитою, про що свідчив його лист до короля від 24 серпня 1671 р. Разом з тим, посилення наступу коронних військ змусило гетьмана висловлюватися вже відвертіше: «…Непевність ласки Його К[оролівської] М[ило]сті… викликає у мене і в

---

[74] Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 196–208.

[75] Там же. — С. 300–311; Універсали українських гетьманів… — С. 391–397. 8 грудня 1671 р. великий коронний гетьман Я. Собеський писав до коронного підканцлера Ольшевського: «Розкажи Королеві Й[ого] М[илос]ці і гетьманові в[еликому] к[оронному], що вже занехаяли *цілу Україну, яка вже служить* («*hołduje*») Цезареві Турецькому» (Acta Historica... — Vol. I. — Pars. I. — S. 611). 16 грудня 1671 р. підканцлер Корони Польської Ольшевський писав до великого коронного маршалка: «…Їде посол від хана, буде нагадувати про *уступлення України* цезареві Турецькому» (Ibid. — S. 612).

[76] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 194. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 530–531.

[77] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. — Т. VII. — Вильно, 1879. — С. 149–150.

Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій, аби ***визволена з неволі Україна*** від Прадідів, Дідів, і нинішніх Батьків *posteritati* віддав»[78].

У Конотопських статтях Війська Запорозького з Московським царством від 17 червня 1672 р. зазначалося: «ст. 8: …Війська Запорозького посланцям, полковнику Київському Костянтину Солонині з товаришами, для вислуховування ***їхніх Українських справ***»[79]. Наприкінці того ж року в універсалі до жителів Паволоцького і Білоцерківського полків гетьман Петро Дорошенко проголошував: «Незванні гості, Королівська Величність Польська, через своє істинне перед тим обнадіювання, що ніколи ***на Україну*** з військом коронним не мав приходити війною…»[80].

Отже, у період з 1666 до 1672 рр. в офіційному дискурсі Війська Запорозького усталюється багато нових лексичних виразів, які засвідчували політичне наповнення іменника «Україна» та прикметника «український/ українний»: «Україна зовсім прихильна до миру», «визволена з неволі Україна», «посли і виборні люди з України», «нахилити Україну до підданства Вашій Королівській Милості», «не віддалася Україна полякам», «короля не слухає вся Україна», «Україна служить Цезареві Турецькому», «ограничення України», «за Українським кордоном», «на Україну на кордон ніколи уступати не будуть», «вислуховування їхніх Українських справ», «Україні не дадуть спокою» та ін.

«Усі жителі Української породи…»: народження та еволюція нової ідентифікаційної термінології

Як не дивно, але питанню функціонування поняття «народ» (а також — «руський/рутенський народ», «козацький/козакоруський народ» «український/українний народ», «малоросійський/малоруський народ») в офіційному дискурсі Війська Запорозького до цього час було присвячено досить мало наукових публікацій. З цього приводу в одній з своїх статей Ф. Сисин зазначав, що «після 1648 р. терміни «козацький», «руський», «український» стали майже синонімами… Козаки почали представляти землі України і руські національні інтереси»[81]. В іншій своїй розвідці канадський вчений зауважував, що «як і визначення «нація», нові терміни щодо держави

---

[78] Acta Historica… — Vol. II. — Pars. I. — S. 674. У червні 1672 р. король Міхал Корибут Вишневецький писав, що гетьман П. Дорошенко «*приніс Україну на згубу*» (*Woliński J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Sdudia i materiały do historii wojskowości Polskiej. — T. XIII. — Cz. 1. — Warszawa, 1967. — S. 248).

[79] ПСЗРИ. — Т. 1. — С. 888–896; Універсали українських гетьманів… — С. 595.

[80] ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 5. — Спр. 6.

[81] *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 67–76.

(панство) і батьківщини (отчизна) були запозичені з польської мови і застосовувалися також щодо Русі та України»[82]. Отже, звернімо увагу на ґенезу уживання гетьманами і старшиною Війська Запорозького протягом зазначеного періоду слів «народ», а також інших лексем, які були синонімічно близькими до того, що розуміли під «народом» правителі новоутвореної держави та їхнє оточення.

20 липня 1648 р. гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький писав у листі до московського воєводи, князя С. Болховського: «Ми їм [ляхам] до кінця не віримо, ***яко хитрим людям***, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зраджували. Стоїмо Військом своїм Запорозьким під Констянтиновом і чекаємо їх (представників Корони Польської. — *Т.Ч.*) з комісією. Поглядимо, яку комісію схочуть з нами мати: там оттуль, з Польщи пишуть до нас, просячи про мир і про згоду, а ***тут по ближніх городах, де наша русь православная християни живуть***»[83]. Отже, Богдан Хмельницький відрізняв поляків («хитрих людей») від «русі», яких гетьман сприймав не інакше, як «православних християн».

У процесі революційного «іншування» себе від іншого, або ж відрізняючи «своє» від «чужого», гетьман досить вдало протиставляє «Русь» та «Руський народ» «Польщі». У лютому 1649 р. уряд Війська Запорозького запропонував комісарам Корони Польської такі вимоги (у викладі їхнього представника В. М’ясковського подається польською мовою): «Naprzod, niewola, ktorą cierpi ***nasz narod Ruski*** gorzej Tureckiej...; Tak i teraz jedna ***Ruś starożytna greckiego zakonu***, władyctwa y wszytkie cerkwie aby w ***narodzie Ruskim*** wszędzie w Koronie i po Litwie zostawały. Imienia Uniej żeby nie było, tylko rzymski a grecki zakon, tak jako się ***zachowała Ruś z Polską***; …nie tracąc ludzi naszych chrzesciańskich, braci naszych, dla Uniej...; Wojewoda Kijowski by był ***narodu Ruskiego*** i zakonu greckiego..., a między swieckiemi kastellana i wojewodę Kijowskich Ruś mieli dla przestrzegania wiary naszej i ***praw narodu Ruskiego***»[84]. У даному випадку козацька старшина вирізняла окремий «наш руський народ», який був для неї «нашим» і терпів «неволю», як «старожитна Русь грецького закону».

Стосовно політико-правового становища «руського народу» засвідчує текст однієї з міжнародних угод, яка готувалася ще урядом Богдана Хмельницького, але, з огляду на його смерть, була підписана його наступником — Іваном Виговським. У жовтні 1657 р. між Військом Запорозьким і Шведським королівством була укладена угода, де проголошувалося, що «Най-

[82] *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 52.

[83] Памятники, издаваемые Киевскою коммисиею для разбора древних актов (далі — ПКК). — К., 1898. — Т. III. — С. 253–254.

[84] ПКК. — Т. III. — С. 332, 333.

ясніший Король Швеції нехай визнає і проголосить Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями ***за вільний народ і нікому не підлеглий***, і цю свободу й інтереси боронитиме проти усіх ворогів»[85].

У документі під назвою «Перелік пунктів і покірних прохань, які подає Його Милість Ясновельможний гетьман Війська Запорозького ***разом з усім Військом Запорозьким і Народом Руським*** Його Королівській Милості і всій Речі Посполитій від 1659 року»[86] в пункті першому відзначалося: «Просить Його Милість Пан Гетьман з усім Військом, щоб відповідно до Гадяцької комісії унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна і ***весь народ Руський*** повністю втихомирений згідно з проведеним розслідуванням комісії, [результати] якого будуть перелічені нижче…; щоб унія так у Короні, як і в Великому Литовському князівстві була знесена привселюдно постановою, і коли б хтось у Короні або в королівстві чи в спадкових добрах переховував уніатів і за їхньою допомогою ***гнобив Руський народ***…; щоб панове уніати не мали можливості ***цькувати Руський народ*** наклепами; …Просить Його Милість Пан Гетьман з військом Запорозьким про ***стан шляхетський українських жителів***, щоб, згідно з Гадяцькою комісією, уряди, починаючи від найвищого рангу аж до найменших земських і ґродських, після того, як помруть теперішні їхні посідачі, надавати посади і будь-які уряди людям грецької віри...; У воєводстві Руському, Волинському і Подільському урядовцями і службовцями земськими і гродськими повинні бути по черзі раз римо-католицької, а інший раз — грецької віри; …Тому, коли хтось хотів би (чого не розуміємо) гнобити ***наш вільний народ*** тим, що чого немає в Гадяцькій комісії, того не можемо просити, щоб нас тим не гнобили, бо ***вільний народ до вільного добровільно приходить*** і єднається, і чого треба, про це просить; …Через те, що ***народ шляхетський грецької віри*** вельми зубожів…; Як би це не було, але то саме ***в Україні сила полягає у військовій дисципліні***…, щоб Й[ого] М[илість] Пану Гетьманові була надана повна влада над усім рицарством, шляхтою, що є ***в Україні***, щоб він мав право війни…; щоб не доходили ***на Україні*** до заворушень і ускладнень на ви-

---

[85] Національний архів Швеції. — Ф. «Cosacica». — Ч. 1; Архив Юго-Западной России, издаваемый временной коммисиею для разбора древних актов. — Ч. III. — Т. VI. — К., 1908. — С. 332–337; Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття) / Упор. Ю. Савчук. — К., 2008. — С. 64–70. Переклад з латинської на українську мову: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. X. — К., 1998. — С. 63–66. Узгоджено з сучасним перекладом Мирослава та Олесі Трофимуків за виданням: Україна — Швеція: на перехрестях історії… — С. 176–180.

[86] Подається за виданням: *Олянчин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. — Т. CCII. — Львів, 1991. — С. 329–339. Польською: «Komissja na oddanie dobr do rąk i dispozitiej ludziom religiej starogreckiej prawosławnej nie unijackiej..., tak w Koronie, jako i w W. X. Lit. Po miastach, miasteczkach i wsiach tak J. Kr. Msci, jako i dziedzicznych szlacheckich, ***poki język narodu Ruskiego zasiąga***; …i cerkwie, ***poki narod Ruski zachodzi***, nie mianowali».

падок…; щоб ***на Україні*** не доходило до вибуху заворушень…; Щоб якнайшвидше ***українські обивателі*** почали володіти маєтностями його королівської милості, які є ***в Україні***, просить його милість пан гетьман з військом, щоб у Короні вакансії приділяли насамперед римо-католикам. …З тих маєтностей Речі Посполитої, які згідно з Гадяцькою комісією, після смерті теперішніх посідачів мають відійти до ***українних обивателів***…»[87].

У листі туровського полковника Війська Запорозького К. Виговського до литовського князя Б. Радзивіла від 3 червня 1659 р. неодноразово згадувалося про «руський народ», який підлягав гетьманові Війська Запорозького: «…Щоб не було без шкоди і ***Руському народу***; …Міг мати користь і ***Руський народ***, і стародавня його релігія; даси до виконання Й[ого] М[илості] Пану ***Гетьману Військ Запорозьких*** …і для ***цілого нашого Руського народу*** немає нічого такого»[88]. У даному контексті «Руський народ» є «нашим» для полковника Війська Запорозького так само, як і «Україна». Повідомляючи короля Речі Посполитої про складення своїх гетьманських повноважень, Іван Виговський писав: «А що ***в тому народі***, не звиклому до дотримання присяги, важко і небезпечно мені було…»[89].

1 серпня 1659 р. у листі до московського воєводи О. Трубецького гетьман Іван Виговський відзначав, що він «і все Військо Запорозьке для заспокоєння кровопролиття в ***християнському народі***, прислали в Путивль людей добрих і значних…; Адже тільки для заспокоєння міжусобиці в ***Українні городи*** прийшли»[90]. «…Дивуємося тому не по малу, що Ваша Милість, уродився з нами разом ***вільним народом і згодувався заодно в Україні*** (в іншому варіанті листа — «Малій Росії». — *Т.Ч.*)***, отчизні нашій***, а проливаючи через немалий час кров свою за вольність усього Війська Запорозького, тепер сам добровільно піддається в неволю і з нами, ***браттями своїми***, з якими разом хліб їли [і] їсте та проти усілякого неприятеля стояли, війну ведете і на ***своїх же кровних ближніх*** наступаєте»[91], — читаємо у колективному листі генеральної старшини Війська Запорозького

---

[87] *Олянчин Д*. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року. — С. 329–339.

[88] Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі — АГАД Варшава). — Ф. «Архів дому Радзивілів». — Від. V. — № 18112/4.

[89] ПКК. — Т. ІІІ. — С. 371. «A że ***w tym narodzie***, nie nawykłym do dotrzymania przysiegi, trudno y niebespieczno mi było dosiadać, złączywszy garść ludu mego zaciagowego z Wojskiem». В іншому листі до короля Яна II Казимира від 29. XII. 1659 р. колишній гетьман Іван Виговський вживає термін «народ»: «…o pospiech *w Ukrainę* requirere principem, boć ***to ten narod***, ktory częstego przez posły i listy vocowania do spolnej requirit roboty» (ПКК. — Т. ІІІ. — К., 1898. — С. 403–404).

[90] Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 292–293.

[91] Акты ЮЗР. — Т. XV. — СПб., 1892. — С. 406. Очевидно, що при перекладі листа з «білоруського письма» на російську мову XIX ст. упорядники 15-го тому «Актів ЮЗР» замінили означення «Україна» на «Малу Росію» (Див.: *Дорошенко Д*. Назв. праця. — С. 36).

від 1 липня 1659 р. з-під Конотопу до наказного гетьмана «Його Царської Величності» Івана Безпалого.

Згідно з твердженням Юрія Хмельницького (гетьманський лист до київського митрополита Діониса Балабана від 13 березня 1660 р.), «Україна» та «Українські городи» перебували під захистом «Його Царської Величності», а тому король Речі Посполитої не мав на них права: «Тільки щоб Король Його Милість Польський і Річ Посполита ***в городи*** Його Царської Величності ***Українські*** війська свого коронного не присилав, ***народ наш гноблячи*** і ***Україну*** собі ***з іншими Малоросійськими городами привласнюючи***, які невдало попередники їх були ***у княжат Руських*** насильно з рук видерли»[92]. З даного уривку тексту можна зрозуміти, що в «Україні» проживав «наш народ», який перед тим «гнобили» не тільки в «Україні», але й «інших Малоросійських городах», що у давні часи належали «Руським княжатам».

У черговій дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького до короля Речі Посполитої Яна II Казимира від 9 грудня 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький підкреслював: «щоб жовніри, Їх Милості, що ***перебувають нині в Україні*** на службі Його Королівській Милості і Речі Посполитої, не були тягарем для ***українних людей***…»[93]. 10 лютого 1661 р. сосницький сотник Василь Омеляненко звертався до московського боярина П. Салтикова: «…Спостерігаючи наступ великий від неприятелів наших Ляхів і Татар, які добре наступали на ***народ наш***, і віру нашу православну хотіли нас викорінити, чого їм Боже не допоможи»[94].

У листі гетьмана Юрія Хмельницького до Івана Сірка від 20 липня 1662 р. з Чигирина читаємо: «…Так і нині хочемо, щоб у тому в полях, як можете, заворушення Татарам учинили, щоб не до кінця ***народ наш*** погибав…»[95]. 11 серпня того ж року гетьман скаржився королю Речі Посполитої, що не може на «своїх слабких плечах таку важку ношу, не вистачає ні сил, ні надії утримувати ***Україних людей*** від подиху вітру коли-

---

[92] ПКК. — Т. III. — С. 422. Польською: « […] Tylko żeby krol Jego M[yło]sć Polski i R[ec]zp[ospoli]ta *w horody* Jego Car[skiego] Wiel[iczestwa] *Ukrainskie* wojska swego koronnego nie zsyłał, *narod nasz irritując* i *Ukrainę* sobie z inszemi Małorossyjskiemi horodami przywłaszczając, ktore niesłusznie antecessorowie ich byli xiążętom Ruskim gwałtem z rąk wydarli».

[93] Памятники, изданные Временною комисиею для разбора древних актов (далі — ПВК). — Т. IV. — Отд. III. — К., 1859. — С. 54–55; Універсали українських гетьманів… — К., 2004. — С. 170, 172. Польською: «[...] Aby zołnierze ich mm., *w Ukrainie* pod ten czas na usłudze je. k. m. i Ryptej będąci, ciężej nie byli *ludziom Ukrainnym*».

[94] Акты ЮЗР. — Т. V. — СПб., 1867. — С. 46.

[95] Там же. — Т. VII. — С. 336.

ваючи…»[96]. У посланні генерального писаря Павла Тетері до короля від 10 грудня 1662 р. зустрічаємо вираз про «підозру ***народу того місцевого*** до Речі Посполитої», а також щодо «диких звичаїв ***тих людей***»[97].

У липневому універсалі 1663 р. до жителів Війська Запорозького «з того боку» Дніпра гетьман Іван Брюховецький неодноразово вживає слово «народ». Цей універсал був адресований «***Усьому Православному Руському Пречесному Народові Обох Станів***, духовного і світського, і усілякого звання урядним і посполитим ***людям***, як старшим тік і Черні, ***братії нашій*** милій по містах і Селах, з того боку Дніпра проживаючому»[98]. Гетьман хвилювався з-за того, що «деякі особи, найбільше старшина… нічого доброго ***народові*** [не робила]»[99], що «безбожні старшини» доводять «гноблений ***люд*** до згуби і убожства»[100]. При цьому по тексту універсалу Іван Брюховецький неодноразово вживає щодо вищеперерахованих «станів» таке звертання, як «***братія наша***» («з вами, ***братія наша мила***, в добрій приязні бути», «сподіваємося на вас, ***братія наша***», «а подивіться, ***братія наша***» тощо), а також такі вирази, як «братолюбна приязнь», «братерська милість».

18 жовтня 1663 р. лівобережний гетьман Іван Брюховецький видав універсал до жителів правобережного Війська Запорозького, в якому неодноразово згадує слова «народ» та «братія»[101]. У першому випадку: «Усьому преславному ***християнському Малоросійському народу*** обидвох духовного і мирського чинів людям, старшині і черні, ***братії нашій милій*** по городам і по селам, на тій стороні Дніпра проживаючому, єдиновірним святої Східної Церкви, ***матері нашої єдиноутробним синам***…». У другому: «Не тільки сусідні всі народи, але і сама Ваша Милість, браття наші милі…, коли ***руське ім'я на собі від предків своїх носите***…». У третьому: «Доколи світ світом, до того ***лях русину братом бути не може***». А нині відлучившись від нас, ***єдиноутробної братії*** своєї…». У четвертому: «А залишив давніх предків козацьких і ***всього Руського народу*** з ляхами заводи…; що ***народу нашому Руському*** велике поругання від ляхів».

31 жовтня 1663 р. Іван Брюховецький видав ще один універсал до жителів Правобережжя, який розпочинався такими словами: «Усій старшині і черні, возлюбленій ***нашій братії***, рицарським і простим людям, живущим по городам і селам по ту сторону Дніпра, як ***одновірній і єдиноутробній братії*** нашій, вигодуваній одновірною груддю тієї ж єдиної святої Східної

---

[96] ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 192. Польською: «...Na swoich nie udolnych ramionach tanlam dzwigając mołem, y *ludzi Ukrainnych* od lada wiatru chwiejących się zatrzymywac».

[97] Там же. — С. 243. Польською: «…Nie omylna *narodu tego* Suspicia do Rzptej; …dzikie ugłaskać *tych ludzi* humory».

[98] Там же. — С. 371–372.

[99] Там же. — С. 372.

[100] Там же. — С. 374.

[101] Універсали українських гетьманів… — С. 302.

Церкви, матері нашої…»[102]. Далі йшлося про таке: «…Визнати мусите, що на поганина проти християнина воюєте, що за ворога давнього ***руського***, за ляха на ***брата єдиноутробного*** руку піднімаєте…, так само мислили татарам і ляхам ***християнський народ*** під шаблю підвести…; покладаємося на Бога, що жодна ***нога ворожа з України не втече***, якщо ми будемо разом»[103].

У листі Івана Брюховецького до царя від 11 листопада 1663 р. була й така фраза: «Б'ю чолом про прибавку ратних людей Вашої Царської Величності на тих ворогів, які на викорінення усього ***Руського народу нашого православного*** усі сили і умисл свій постановили, понєже проти короля Польського ***в Україні*** тепер, чого раніше цього не бувало, потрібно приготуватися строєм, тому що добре, що при королю малі сили»[104].

23 березня 1664 р. у черговому універсалі Івана Брюховецького до правобережців зазначалося: «…за віру християнську, і за церкви Божі, і за ***весь народ православний***, озброївшись проти короля, йдуть прямо на нього, з великим соромом і від усіх навколишніх монархів доганою ***з України вийшов***. Далеко ***з України*** король і його військо ***відступили***… Що може бути сумнішим за ***іновірних Ляхів,*** давніх, справжніх споконвічних і природних ворогів ***Руського народу нашого***, коли ми ***єдиновірна братія*** об'єднаємося в ***братерський союз***… А також і ***ворог Україну залишив***, тоді під цей слушний час до нас схиляйтеся…»[105]. У черговому посланні до короля від 29 травня Тетеря писав, що він «намагався змінити до кращого становища ***в Україні*** голів ***народу***»[106].

Восени того ж року у таборі під Лисянкою на козацькій раді було ухвалено документ під назвою «Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того ж самого року»[107]. Його, поруч з іншими старшинами, другим підписав «Петро Дорошенко Осавул В[ійськ] Й[ого] К[оролівської] м[илості] Генеральний». У документі містилися 75 пунктів, які відображали бажання козацької старшини упорядкувати релігійні, політичні, економічні, освітні, військові взаємовідносини між «***Україною***», «***Українським народом***» (на відміну від текстів Гадяцької і Чуднівської угод, в «Інструкції» ці етноніми вживалися як відповідники «землі Руської» та «народу Руського»),

---

[102] ПВК. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 378. Польською: «Wszytkiej Starszynie y Czerni *braciej naszej* miłej rycerskim i pospolitym ludziom, po Horodach y Wsiach na tamtej stronie Dniepra mieszkającym, jako *jednowiernej, y jednownętrznej Braci* naszej prawowiernemi piersiami jedynej tejże S. Wschodniej Cerkwie Matki naszej wykarmionym».

[103] Там же. — С. 379–381.

[104] Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 191.

[105] ПВК. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 420–425.

[106] Там же. — С. 439. Польською: «…W tym czasie ad meliorem dispositionem *w Ukrainie* animos plebis».

[107] БМЧ Краків. — Од. зб. 402. — Арк. 545–586.

«гетьманом», «Військом Запорозьким», з одного боку, та «королем» і «станами Речі Посполитої» — з іншого.

«…З усім миром християнським припадаючи, слізно прошу: умилосердитися ви Великий Государ, Ваша Царська Пресвітла Величність, над ***християнським народом***, а звольте від жорстоких ***Лядських і бусурманських рук*** церкви Божі і вірних православних християн ратними людьми з Севська і з Білгорода оборонити»[108], — йшлося у листі Івана Брюховецького до Москви від 21 січня 1665 р. У березневому листі до московського воєводи Б. Хитрово гетьман Брюховецький вживав таку лексичну конструкцію, як «християнські люди»: «Також деякі міста вогнем і мечем були переможені, села всі і млини попалені, а ***християнські люди*** одні потрапили у вічний полон бусурманський, а інші від жорстокого меча погинули…»[109]. 15 листопада того ж року полковник Стародубського полку Олександр Острянин повідомляв гетьмана Івана Брюховецького: «…З ***єдиного прародителя*** з благодаттю святого хрещення від святої води і Духа ***народжені, яко єдині братія вольні*** і без порушення були»[110].

У лютневій 1666 р. «Інструкції» правобережного Війська Запорозького на сейм Речі Посполитої. крім всього, йшлося про «постраждалих ***українських людей***», яким під час постоїв докучало «військо наше піхотне, серденяцькі і запорозькі полки»[111]. У цьому ж документі також писалося, що не тільки ***в Україні***, але в Короні і в Великому К[ня]зівстві Литовському і де тільки ***греко-руський православний неуніатський наш народ знаходиться***»[112]. Ще в одному лютневому посланні до царя Олексія Михайловича за 1666 р. гетьман Іван Брюховецький писав: «…Молю з усім вірним Військом Вашої Царської Пресвітлої Величності Запорозьким і ***з усім Малоросійським миром православним християнським*** пресвітлого Вашого Государева Престолу, щоб милостивим батьківським Вашої Царської Пресвітлої Величності радінням і заступленням ***Малоросійський народ***[113]…;

[108] Там само. — С. 241–242.

[109] Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским. — Ч. I. — М., 1858. — С. 159–164.

[110] Там же. — С. 63.

[111] *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року… — С. 311–349. Польською: «Woysko nasze piechotne, półki serdeniackie y Zaporozkie, ponieważ *ludziom* zniszczonym *Ukrainskim* stanowiskami dokuczali».

[112] Там само. Польською: «…nie tylko *w Vkrainie*, ale w Koronie y w Wielkim Xztwie Litewskim y gdziekolwiek *graecoruski prawosławny nievniacki znayduie sie nasz naród*».

[113] Термінами «народ», «народи» ще у біблійних текстах позначали територіальне об’єднання людей, яке походило від спільного прабатька (*Ерусалимский К.* Понятия «народ», «Росиа», «Руская земля» и социальные дискурсы Московской Руси конца XV–XVII в. // Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века — Новое время. — М., 2008. — С. 137–179). За часів князівської Русі під цими словами могли також розуміти окремі зібрання людей (*Вилкул Т.В.* «Людье» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. — Киев, 2007. — С. 52).

силами своїми на Малоросійські і Великоросійські ваші Царської Пресвітлої Величності городи»[114]. По суті, у цьому гетьманському листі вперше на офіційному міжнародному рівні вживалася така лексична конструкція етнополітичного змісту, як «увесь мир православний християнський Малоросійський», що уточнювалася такою виразною лексемою, як «Малоросійський народ».

21 травня 1667 р. кошовий отаман Остап Васютенко писав з Коша до Гадяча: «Є нам дуже весна теперішня до великої печалі і кручини належна, коли не бачимо, щоб до ***цілості***[115] ***усього Малоросійського народу нашого*** мала поміч від кого була:… що і той, який нам хліб до цього давав, нині камінь замість цього умислив подати…; щоб ***нашу Отчину*** до останнього розорення привести»[116]. 15 вересня до гетьмана Петра Дорошенка пише листа архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель, у якому вживає словосполучення «наші славні Російські [і] ***Українські народи крайні***», а також зазначає про те, до якого «великого розорення і урону ***Україна прийшла*** і ***народи*** [для] війська зменшились»[117]. Саме православному ієрарху Інокентію Гізелю належить пріоритет у вживанні словосполучення «український народ»: «Усім то є зрозуміло, що ***той наш Український народ***, почавши між собою брань і не союз…; щоб ***той народ наш*** православному одновірному монархові, Його Царській Величності, з'єднався…; ***християнські народи великі Грецькі, Словенські*** і багато вигублені і ***наш Руський народ*** у всі кінці землі у неволі запроваджений…; міцні городи свої поблизу Запорожжя і ***нашої України*** побудували»[118]. Як бачимо, процес творення етнополітичного понятійного апарату був досить складним, адже навіть в одному листі населення, яке було підконтрольне Війську Запорозькому та православній церкві, називалося по різному — «Український народ», «наш народ», «Руський народ», «християнський народ».

20 грудня 1667 р. гетьман Дорошенко разом з митрополитом Йосифом Тукальським у листі до київського воєводи П. Шереметєва висловлювали своє невдоволення наслідками укладеного Андрусівського перемир'я: «І про ***Малоросійську землю обопольних Задніпрських народах*** постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам повеліли бути, і

---

[114] *Ерусалимский К.* Указ. соч. — С. 138. У царській грамоті-відповіді на ім'я гетьмана Івана Брюховецького від 26.VI.1667 р. кілька разів згадувалося слово «Україна»: «…А те переписчики были посыланы не ***на раздражение в Украине народом***, но на лутчее успокоение, за доношением вас боярина нашего и гетмана…; в чем мы Великий Государь, Наше Царское Величество, яко над всеми вернейши вам и ***всему посполству*** поверили, и без всякого оскорбления людцкого тогда и ныне надеемся ***между людьми в Украине*** содержати…» (Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 206).

[115] Про термін «цілість» див. у наступному підрозділі нашої статті.

[116] Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 293–294.

[117] Там же. — С. 229–230.

[118] Там же. — С. 229–230.

відома про ту постанову не учинили, і тим де Великі Государі договорство порушили…; І про той же учинений мир між християнськими государями усіх благ до ***Малоросійського народу*** і великий спокій сподіваємося»[119]. У відповіді полковника Григорія Дорошенка і писаря Лукаша Буслевича на статті московського стряпчого В. Тяпкіна від 20 січня 1668 р. читаємо: «І гетьман Виговський і уся їх військова старшина і духовні стани руками своїми підписали на том, що ***усій Україні обопольних народов Дніпра***, окрім Його Королівської Величності, ні у якого Великого государя християнського у підданстві не бути…»[120]. Власне, цей вислів засвідчував той факт, що старшина Війська Запорозького поширювала назву «Україна» як на Лівобережжя, так і на Правобережжя. При цьому термін «народ» використовувався в множині і застосовувався щодо маркування підвладного правобережним та лівобережним гетьманам населення Війська Запорозького. Звертає на себе увагу і практика одночасного уживання представниками генеральної старшини стосовно підвладної Війську Запорозькому території таких локалізаційних лексем, як «Малоросійська земля обопольних народів Дніпра» та «уся Україна обопольних народів Дніпра».

Відповідаючи на пропозицію московського стряпчого В. Тяпкіна про обрання гетьмана, представники Петра Дорошенка наголошували на тому, що «над козаками на гетьманство, на полковництво, на сотництво і на усілякі уряди обирали їм козакам своїх природніх і старих козаків, кого військом полюблять, а іноземців і ***не природнім українським дітям*** ні в які начальства і уряди не вибирати; а зараз у Великого Государя, Його Царської Величності, вибраний в гетьмани не ***природній український козак***; також де і інші полковники і урядники у Його Царської Величності над козаками багато іноземців, Волохи і не ***природні козаки***…»[121]. Отже, «природні українські діти» та «природні і старі козаки» протиставлялися «іноземцям» і «волохам», що засвідчувало наявність як етнічного, так і соціального «іншування» у середовищі провідної старшини Війська Запорозького, тобто існування уявлень щодо розмежування між етносом «українських дітей» та «іншими» —

---

[119] Там же. — С. 239. З царської грамоти московському воєводі в Ніжині Івану Ржевському від 18.ІІ.1668 р.: «А мы оба великие государи християнские, под обороною крепкою постановленья, имея союз и слученья сил, ***всея Украину*** заступати и обороняти…; на ***оборону Украины*** и с бояры нашими и воеводы многие рати посланы с Москвы» (Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 45). У грамоті Олексія Михайловича до Війська Запорозького Низового від 8.ІІІ. т. р. близько десятка (!) разів уживається слово «Україна», зокрема: «…От выхождения бусурманских [сил] ***в Украину***…; отвращая Крымские войны ***от Украины***…; что бусурманы ***в Украину*** не приспели…; о великом промысле впредь ***обороны Украины***…; вашею верною службою ***в Украине***» (Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 49).

[120] Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 249; Источники малороссийской истории... — Т. 1. — С. 191–192.

[121] Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 250–251.

«неукраїнськими», а також між станами «козаків» та «некозаків». Остання претензія стосувалася несправедливого обрання, на думку правобережців, на гетьманську посаду Демка Ігнатовича (Многогрішного), який хоча й пройшов усі «кар'єрні щаблі» Війська Запорозького, але все ж таки походив з «поспольства», адже він був народжений у простій селянській родині.

В одному універсалі до жителів Новгород-Сіверщини за лютий 1668 р. гетьман Іван Брюховецький писав: «…Москалі з нами хитро поступають, бо з ляхами помирившись, з обидвох рук, це є їхнє московське і лядське, нас Військо Запорозьке ***і весь Український народ християнський вигубляти***, і ***Україну, отчизну нашу***, до основання розоряти постановили… Но за згодою усієї старшини і черні Війська Запорозького радою, оних з ***Українських кріпостей*** зігнати умислили зараз…; щоб ми про ***таке московське і лядське нам в Україні*** неприхильному намірі знали, приготовлену пагубу чекати, а самих себе і ***весь Український народ*** до знаного упадку про себе не переживаючи приводити мали…; уже за милістю Божою із знатних ***Український кріпостей*** неприятелів москалів наших промислом… повиводили; ***Україна, отчизна наша мила*** знищена і добробутне людське життя розорилася…»[122]. 30 квітня 1668 р. Петро Дорошенко повідомляв московського воєводу П. Шеремєтєва: «…Між ***народом же християнським*** зовсім не бажаю кровопролиття»[123].

А тому, зважаючи на розділ України згідно з положенням Андрусівського перемир'я, Петро Суховієнко у жовтні 1668 р. закликає правобережних і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «… І ***всьому єдиноутробному***, на цьому і тому боці Дніпра проживаючому, ***християнському народові***, об'являю і повідомляю і застерігаю, щоб ви в союзі і собою милої любові і милості ***братерської*** зв'язані міцно, твердо і непорушно перебуваючи»[124].

У дипломатичній «Інструкції» Івану Дуб'язі, харківському полковнику, послу до Москви, від 9 листопада 1668 р. відзначалося: «…Воеводы чтоб над ***нашими люд[ь]ми*** в тех городах не были, в которых живут казаки, буде в котором бол[ь]шом городе полковник, в меншом сотник или атаман, а над ***всенародием*** войт имеет бытии, по ***извычаю нашему Украинскому***. Не для чего иного и Серко, с городами соединяясь, ***на Украину*** вдаль пошел»[125]. 1 січня 1669 р. в дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького на чолі з П. Забілою до московського царя писалося: «…***Від нас Війська Запорозького і від усього народу християнського Малоросійського***…»[126].

---

[122] ЦДІАК України. — Ф. КМФ-7. — Оп. 1. — Спр. 492. — Арк. 33–34 зв.; Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 40–41.

[123] Акты ЮЗР. — Т. VI. — С.254.

[124] Там же. — Т. VII. — С. 84–86.

[125] Там же. — С. 115.

[126] Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 23–27; Універсали українських гетьманів… — С. 484, 486.

Досить цікавим, з точки зору уживання слова «Україна», є закличний лист шляхтича Феофіла Бобровича, якого Петро Дорошенко зумів перетягнути на свій бік. Отже, 20 січня 1669 р. він пише: «Господи Боже, погибель усім вам старшим і меншим, отцям і маткам, молодим і старим і всьому ***єдиноутробному братству моєму посполитому Українському,*** на цьому і на тому боці Дніпра проживаючому християнському народу!; …Усім твоїм люблячим ***сином моєї єдиноутробної братії, усьому православному народу, в Україні живущим***, проглашаю…; як колись козаків ***на Україну*** цього боку тільки один полк був…; знести ***бідну Україну*** постановили, від чого, як милу свою в ній же народжених, ***отчизну*** і ***вас всіх одного плоду будучих***, і від ситцевої пагуби остерігаю і відводжу…; ***матко мила отчизно***, ***бідна Україна***…»[127]. Очевидно, що при складанні цього листа автор використовував за зразки для його написання відомі патріотичні універсали Івана Брюховецького та Петра Суховієнка за 1668 р. Зробити такий висновок можна з огляду на уживання Ф. Бобровичем таких понятійних словосполучень, як «матка мила отчизна», «вас всіх від одного плоду будучих», «бідна Україна», «погибель усієї України» тощо. Однак він також застосовує й нові, порівняно з універсалами Брюховецького і Суховієнка, лексеми з прикметником «Український/Українний».

У лютому 1669 р. полковником Яковом Лизогубом було написано листа до переяславського полковника Дмитрашки Райчі: «А Петро Дорошенко святого миру між обома сторонами братолюбства і ***з'єднання бажає***…; і розуміє він, що і гетьман Дем'ян Ігнатович не захотів би того утверджувати ***роздвоєння між Україною***, яка нікому тоді з ***українських людей*** [як] в минулі часи не буде корисною, точно ***чужим народам*** на користь»[128]. Дмитрашко Райча відповідав, що «бажає бути у зєднанні; а що ***в Україні*** розрив учинився, і то не є від Петра Дорошенка, але від Івана Брюховецького і від інших»[129].

15 лютого 1669 р. Демко Ігнатович пише листа московському царю з Седнева: «…У вас, Великого Государя Нашого, Вашої Царської Пресвітлої Величності ***з усіх сторін і націй і з України*** завжди бувають відомості»[130]. У травні т. р. у «Статтях на яких Дорошенко піддався Турському султану» у ст. 9 читаємо: «А як відомо ***руський народ*** нині розділений в різних країнах людей, а мають єдину і ту ж віру з Греками, не тільки у цих країнах, але і в інших частинах і по границях, зокрема з єдиної країни Перемишля, Самбора і від града Києва і далі навіть на дванадцять миль з другими країнами, з річки Вісли, і з іншими третіми країнами, зокрема від Мемна, і з четвертої країни

---

[127] Акты ЮЗР. — Т. VII. — С.46–48.
[128] Там же. — Т. VIII. — С. 115.
[129] Там же. — С. 116.
[130] Там же. — С. 128.

від Севська і Путивля, всі суть козаки»[131]; у ст. 11: «А як відомо ***народ Руський не має іншого язика крім природного***»[132].

6 травня 1669 р. гетьман Петро Дорошенко писав до московського воєводи Г. Ромодановського: «…Токмо узников на Москве, в ссылке и в заключении будучих, ***братия, приятели и кровные Украинския люди*** на меня досаждают…; доколе с Москвы их племянники могли в отеческия страны возвратити; и хотя ***в Малороссийском народе*** уряд гетманства на себе ношу»[133]. 10 липня 1669 р. Демко Ігнатович писав до московського царя: «…З ***усім християнським народом*** про швидкі посилки і про указ…»[134].

У політико-публіцистичному творі «Пересторога Україні», який було написано невідомим автором наприкінці 1660-х років, неодноразово вживалося поняття «народ». При цьому під «народом» можна було зрозуміти як «українців», так і «козаків»: «Всілякі в інтрати ***українці*** на себе беруть, від чого шаліючи, ***яко народ*** простий і безрозумний, унівець обернулися. Пановати бовем їм не можна і жоден монарха того їм не позволить, аби простий народ монархам мав бути рівним сусідом, чого і Бог не дав простакам. Коли ж ***українці*** такого є розуму благого, що хотіли бути, що неподобно, аби над ними не було монарха жодного, ані зверхності якої, яка б не припустила без карання злості жодної… Що побачити може кожний поза границею московською, як живуть ***українці*** на вольностях…; Же ***козаки*** самі ***Україну*** згубили, до спустошення своїм не радінням і глупством приправили, ані її утримуючи і правлячи, як інші мудрі ***народи***, ***Україною*** не можуть і не вміють; А скоро обваруєш віру і все, що належить вірі і церквам і всілякому народові згідно пактів Гадяцьких, або і варувань якщо буде при цареві, завжди ***українці*** посли, тоді тобі ***вся Україна*** вічно і вірно голдувати буде…; А тілько пильно то варувати ***Україну*** треба, же не треба сидіти і убезпечати на турецькі і татарські оборони, бо поляки коли колвек, якщо не мечем при допомозі московській, тоді з королівства Польського поступивши, туркам і татарам відлучить їх від ***українців***, же не будуть ***козакам*** помогать турки і орди»[135].

27 січня 1670 р., напередодні підтвердження Андрусівського перемир’я, частина козацької еліти у складі наказного гетьмана Я. Лизогуба, лубенського полковника Г. Гамалії, наказного чернігівського полковника І. Пригари, полковників кількох кінних полків М. Раєвського, І. Вербицького, І. Шульги зверталася до сотників, городових отаманів та населення одного з лівобережних полків із закликом підтримати гетьмана Петра Дорошенка,

[131] Там же. — С. 219.
[132] Там же.
[133] Там же. — С. 185.
[134] Там же. — Т. IX. — С. 34–35.
[135] Пересторога Украини // Укр. іст. журн. — № 5. — 1991. — С. 133–137.

який «Милістю Божою і своїм щирим старанням привів було ***усіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одності***»[136]. У травні того ж року в дипломатичній «Інструкції» Війська Запорозького (П. Дорошенка) послам на Острозьку комісію відзначалося: «п.12. Доми, хутори, фільварки і всілякі землі козацькі від всяких купно поборів і податків, які б не були ***з України на всенароддя*** накладені…; п. 21. Митрополита Київського, щоб оного, його ж всі духовні і мирські ***Руського православного Українського народу*** чини з гетьманом і з Військом Запорозьким вільним вибором виберуть пастирем…; і усі ***чини православно-російські Українські*** не дозволяють…»[137].

Стосовно генези понятійного творення такої мовної конструкції, як «українські люди», то історик Т. Вілкул відзначала синонімічність функціонування лексем «народъ/народи» і «людие» у творах ще літописців Русі-України, а також зробила висновок, що у текстах давньоруського часу (XI–XIV ст.) близько 10 тисяч разів зустрічається слово «людие» і тільки близько 300 разів — «народъ»[138]. При цьому дослідниця звернула увагу на полісемантичність уживання слова «народъ», під яким на той час розуміли такі значення, як «люди», «толпа», «населення», «сторона», «плем'я» тощо. Очевидно, що давньоукраїнські книжники, уживаючи такі лексеми, як «народ» і «люди», копіювали і перекладали їх з грецьких церковних текстів[139]. Крім того, звертає на себе увагу та обставина, що у цьому та в інших випадках дані словосполучення непоодиноно застосовувалися при написанні із займенником «усі/всі».

Отже, існував досить великий семантичний ряд для позначення гетьманами і старшиною Війська Запорозького підвладного їм населення у колишніх східних воєводствах Речі Посполитої за допомогою: слів — «народ», «народи», «всенародіє», «люди», «приятелі», «діти», «поспільство», «жителі/обивателі», «братія»[140], «українці»; простих словосполучень — «руський народ», «українний/український народ», «малоросійський народ», «вільний народ», «шляхетський народ», «пречесний народ», «місцевий народ», «наш народ», «український християнський народ», «православний народ», «єдиноутробні сини», «єдиноутробна братія», «єдиновірна/одновірна братія», «наша братія», «природні діти», «природні українські діти», «української породи», «православні християни», «кровні люди», «християнські люди», а також складних словосполучень — «сини єдиноутробної братії, усього православного народу, в Україні живущого», «усі українські люди по обох боках

---

[136] Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 181–185.

[137] Там же. — С. 196–208.

[138] Вилкул Т. «Людье» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. — С. 53.

[139] Там же. — С. 62.

[140] Означення «братія» може поширюватися на все населення, підвладне гетьманам Війська Запорозького, включно з жінками і дітьми, а може стосуватися тільки козаків.

Дніпра і Військо Запорозьке», «усіх, одного плоду будучих», «усе вірне Військо Запорозьке і весь мир Український Малоросійський», «люди православні християнський народ, особливо Військо Запорозьке старожитне [і] їх місця [-] славне низове Запорожжя», «єдиноутробне братство посполите Українське», «все Військо Запорозьке з усім християнським народом» тощо.

При цьому «народ» в мовному тезаурусі гетьманів Війська Запорозького означувався такими «модернізованими» семантичними маркерами: по-перше, етнополітичним — «наш», «мій», «той»; по-друге, етнічним — «руський», «український» та «малоросійський» (при цьому усі ці прикметники застосовувалися до одного і того ж територіального об'єднання жителів); по-третє, національним — «єдиноутробний»; по-четверте, релігійним — «християнський», «православний», «одновірний», «греко-руський православний неуніатський»; по-п'яте, соціальним — «народ обох станів» (тобто світський і духовний) та «шляхетський народ» (вища верства), «природні українські козаки» (військова верства); по-шосте, політичним — «вільний»; по-сьоме, соціополітичним — «простий»; по-восьме, територіальним — «обопольні народи», «задніпрські народи», «українські народи», «місцевий народ», «тутейший народ» (у цих словосполученнях виразно проступало політичне розділення підвладних гетьманам жителів на тих, що жили на Правобережжі, і тих, хто мешкав на Лівобережжі); по-дев'яте, міжнародно-територіальним — «крайні народи» тощо.

Частота вживання слова «народ» збільшується у 1660-х роках, і саме у цей час в офіційному дискурсі Війська Запорозького поступово починають з'являтися такі словосполучення, як «український народ», «українські люди», «українські діти». Ці синтаксичні понятійні маркери тільки з вигляду мали географічне наповнення, а насправді окреслювали етноролітичну сукупність людей на певній території. З «легких рук» Інокентія Гізеля (1667) та Івана Брюховецького (1668) лексична конструкція «український народ» невдовзі перетворюється на стійке словосполучення.

«...Отчизні своїй Україні цілості бажали»: проблема територіальної цілісності

Виправдовуючись перед королем Речі Посполитої, новообраний гетьман Петро Дорошенко повідомляв, що одержав цей титул без дозволу польського монарха лише тому, що бачив «***велику руїну цілої України***», і задля того, щоб «Військо Запорозьке не залишилося без голови». А стосовно союзницьких відносин Війська Запорозького з Кримським ханством Дорошенко зазначав, що це було лише на користь Речі Посполитої[141]. У листі від 1 листопада 1666 р. до великого коронного гетьмана Я. Собеського Петро

[141] Цит. за: *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 64.

Дорошенко писав: «…як вірний підданий Його Королівської Милості… військ Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті коронних, що ***в Україні залишаються***… не зганяв із становиськ… того без волі Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті вчинити не можу»[142]. У грудні 1667 р. на переговорах з московськими послами Дубенським і Полховським гетьман Петро Дорошенко говорив, що «як де вони будуть з Татарами в миру, і Татари де їх розоряти не будуть, і великого государя під Малоросійські і ***Українні городи*** війною не підуть, і великого де государя, Його Царської Пресвітлої Величності, Малоросійські і ***Українні городи*** і уїзди будуть ***в цілості***»[143].

5 червня 1667 р. вперше зустрічаємо відкрито (хоча й певним чином завуальоване) висловлене Іваном Брюховецьким занепокоєння щодо результатів російсько-польської комісії в Андрусові. Гетьман начебто виправдовувався перед царем щодо якогось Миколи Сподоби, який «нестаточные из уст своих плодил речи перед посланым моим канцеляристом войсковым, перед Лаврентием Касперявым, на Москве, будто вы, великий государь, ваше царское пресветлое величество, через великих и полномочных своих послов при учиненьи любезно всем нам пожелаемого с королевским величеством покою, и на том приговорили и тайными статьями закрепили, ***чтоб с обоих рук Украину разорить***…»[144].

У листі до кримського хана Аділ-Гірея І від 28 січня 1668 р. гетьман Петро Дорошенко скаржився про несправедливі міжнародні домовленості між Річчю Посполитою та Московським царством: «Ми однак довіряти не можемо, щоб ***нашому краєві*** зносилися Москва з Поляками, з якими вічний обопільний мир учинили, зашкодити (хан. — *Т.Ч.*) не хотів… Тепер мусимо, щоб якихось поганих замислів над нами і ***цілою Україною*** виконати не хотіли»[145]. 30 квітня того ж року Петро Дорошенко писав до московського воєводи Шереметєва: «…Тільки остерігаю ***цілості страни Українної*** і в ньому святого православ'я і добра посполитого»[146].

---

[142] БМЧ Краків. — ТН. — Од. зб. 161. — Арк. 5.

[143] Акты ЮЗР. — Т.VI. — С. 235–236.

[144] Там же. — С. 203.

[145] Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. 1. — S. 333–334; *Wójcik Z.* Między Traktatem Andruszowskim a wojna turecką: stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. — Warszawa, 1968. — S. 124. Польською: «...My jednak dowierzać nie możemy, żeby *krajowi naszemy* zniosłszy się Moskwą z Polaki, z którymi wieczny zobopólny pokóy uczynili, zaszkodzić nie chciał... Powątpiewać musimy, żeby jakowych zlych zamysłów nad nami i *całą Ukrainą* wykonać nie chcieli».

[146] Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 254. У квітні 1668 р. П. Шереметєв писав до митрополита Тукальського: «І він би митрополит до нього Дорошенка писав, щоб він розпочату справу, ***тобто Україну***, приводив царської величності під високу руку як було; а якщо його радінням то учиниться і ***Малоросійський край*** під високо державну царської величності руку» (Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 257–258).

Того ж року, під час переговорів з московським послом В. Тяпкіним полковник Григорій Дорошенко зазначав: «…Гетьман Виговський, і уся старшина, і духовні стани руками своїми підписалися на тому, що ***усій Україні, обопільних народів Дніпра і усьому Війську Запорозькому***, окрім Кор[олівської] В[еличності], ні у якого Государя Християнського в підданстві не бути»[147].

10 лютого 1668 р. Іван Брюховецький у листі до жителів Новгород-Сіверська підписався як «гетьман с вірним Військом Запорозьким», але вже без згадування про належність «Царській Величності». Тут він виклав причини своєї відмови від зверхності монарха Московської держави: «Коли посли Московські с Польськими комісарами мир, між собою домовившись, учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін, тобто з Московської і Польської, ***Україну Отчизну нашу милую*** розоряти, пустошити, і ні у що всіх великих і малих на ній жителів вигубивши обернути...»[148]. З огляду на вищевикладене лівобережний гетьман вирішив відновити єдність України та запропонувати російським військам залишити її: «…Від якої на нас задуманої погибелі ми з Військом Запорозьким відійшовши, захотіли з своєю братією давню любов, від якої ми за неприятельською війною відлучені були (тобто російсько-польською війною. — *Т.Ч.*), і в братолюбний союз знову прийти (об'єднатися з Правобережною Україною. — *Т.Ч.*), ніж би з Москвою внутрішніми, справді злістю повними ворогами нашими перебувати, яких однак не захотіли єсьми з ***городів Українських*** шаблею вигнати, але без кровопролиття задумали єсьми до Московського рубежа ***в цілості провадити..***.; іменем усього Війська Запорозького нагадую, щоб також ***отчизні своїй Україні цілості бажали***»[149]. В іншому гетьманському універсалі говорилося: «…У багатьох городах і селах деякі живущі люди таким нашим радінням ***навколо цілості України отчизни*** гнушаючись, сварки у світі поширюють…»[150].

11 лютого 1668 р. в універсалі до жителів слобідського містечка Колонтаєва із закликом про спільні дії проти Московського царства Іван Брюховецький писав: «…Не зраджуючи ***вірних своїх православних християн***, в ***Україні Малій Росії*** перебуваючи…; як на Москві з послами лядськими бувшими, заприсягнулися вічним покоєм, обманувши християн, ***щоб Україну, отчизну милу***, і всіх християн в слобідських городах живущих…; щоб на тих ***українських*** і поселенських ***місцях*** дикі поля були…; ***вони москалі на Україну*** і на поселенські городи злого свого наміру замисел оголосили…; і так з повинності нашої християнської і братської, про той злий намір

[147] Источники малороссийской истории… — Ч. 1. — С. 191.

[148] Там же. — С. 39.

[149] Там же. — С. 40.

[150] ЦДІАК України. — Ф. КМФ-7. — Оп. 1. — Спр. 492. — Арк. 33–34 зв.; Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 40–41.

московський вам, ***братії нашій***, відомість учиняємо…»[151]. У лютому 1668 р. гетьман повідомляв новгород-сіверців про з'єднання з правобережним козацтвом та намагання населення Слобідської України звільнитися від московської влади й закликав до об'єднання всіх тогочасних українців: «…У багатьох містах і селах деякі проживаючі люди таким нашим старанням про ***цілість України отчизни не бажаючи***... чи зручна та справа неприятеля у ***отчизні*** маючи і його єдинодушно не виганяючи, між собою один другого воювати і свою ***єдиноутробну братію***, як неприятелів, виганяти…; ***Україна отчизна наша мила*** знищена і багате людське життя розорялось?»[152].

Листи подібного змісту також були направлені на Слобідську Україну, зокрема, до населення Сумської, Колонтаївської та Суровської сотень. «***Вірних своїх православних християн, в Україні Малій Росії проживаючих***…; На комісії, як на Москві з послами Лядськими колишніми, поприсягалися вічним покоєм, оголосивши і обманувши християн, щоб ***Україну отчизну милу і усіх християн,*** у ***слобідських містах*** проживаючих, однаковим звичаєм, під меч віддати…; так щоб на тих ***українських і поселенських місцях*** дикі поля були...; рицарським звичаєм з ***городів Українних*** їх випровадити, до їх московських границь проводити…; вони москалі на ***Україну*** і на поселенні городи злого свого наміру задум оголосили…"[153], — говорилося у гетьманському зверненні до жителів Колонтаївської сотні, яке було відправлене 11 лютого.

12 лютого Брюховецький писав московському представникові Толстому[154] (за його ж свідченням): «Же так всего верного Войска Запорожского, яко и ***всего миру Украинского Малороссийского*** на том есть умысл и предсявзятья, абы зо всех ***городов Украинских*** ратных государевых людей, поневаж великие людем кривды и несносные обиды починили, выпроводити»[155].

30 квітня 1668 р. Петро Дорошенко повідомляв московського воєводу: «…Тільки остерігаю ***цілості Українної країни («страни»)*** і в ньому святого православ'я і добра посполитого і образ Війська Запорозького, як мені належить»[156]. 20 червня наказний гетьман Григорій Дорошенко писав до Волоського господаря про «спустошення неприятелем ***Отчизни***», а також про те, що Петру Дорошенку «з Божої ласки, ***як найвищому Монархові і***

[151] ЦДІАК України. — Ф. КМФ-7. — Оп. 1. — Спр. 492. — Арк. 1–2 зв.; Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 41–42.

[152] Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 41; Універсали українських гетьманів… — С. 354.

[153] Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 41.

[154] 29.01.1668 р. московський воєвода «Андрюшка» Толстой повідомляв до Москви, що «гетман де Ивашко Брюховецкий ***со всею Украиною***, с казаками и с мещанами, тебе Великому Государю, изменили, а присегнули де хану Крымскому и Дорошенку» (Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 42).

[155] Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 43.

[156] Там же. — Т. VI. — С. 254.

Директорові Й[ого] М[илос]ці Пану [У]родзоному нашому усі стародавні полки Задніпрські послух віддали, щиро склонилися»[157]. Того ж місяця гетьман Петро Дорошенко сподівався у листі до великого коронного гетьмана, «щоб святий мир установився ***в Україні і цілій Отчизні***, і з уконтентуванням Війська Запорозького на сеймі тривав вічно»[158].

Очевидно, що орієнтуючись на попередні листи-звернення Івана Брюховецького (як, до речі, і П. Дорошенка та його старшини), видає свою знамениту відозву-універсал до «всього старшого і меншого війська Запорозького рицарства і всього посполитого християнського в Україні» від 7 жовтня[159] 1668 р. супротивник Петра Дорошенка — «татарсько-турецький» ставленик гетьман Петро Суховієнко. У ньому він засвідчує розуміння українською елітою проблеми міжнародного розділу козацькою держави між більш сильними сусідами: «…Нині ж, коли великих оних монархів, Царської Його Пресвітлої Величності і Королівської Милості Величності, згоди перемир'я, а потім і вічного взяття, присягами закріпленого, в ***заспокоєння бідній Україні***, одна сторона Дніпра від Москви Царської Величності, а друга від сторони Польської Королю його милості визначено і зовсім віддано, щоб її тими мирами, сиріч розділами, малу по малу в міцні тої своєї сторони взявши руки, а потім і усіма силами наступивши, так її уязвити, як ***людей православних християнський народ***, ***особливо Військо Запорозьке*** старожитним їх місцям ***славним низовим Запорожжям***, жінки і діти і сущі младенці, мечем чи вічним (миром. — *Т.Ч.*) в тяжку, неначе єгипетську, роботу Московську взяттям знести й викорінити полоном разом, а села з церквами Божими зі всіма їх святостями вогню і запустінню сицевому надати, щоб, замість міст дикі звіри і всякий гад, гнізда свої скоренив…»[160].

Далі гетьман Петро Суховієнко згадує історію взаємних політичних відносин, коли московський уряд нехтував рівноправністю союзу двох держав: «…На всю ***Украину*** пагубу приносит и перед небощиком Брюховецким, хотя боярин был утаено было. Также и Хмельницкого, которого только словами да подарками обещаниями, *по своей обыклой Московской хитрости, манили… потаение с Ляхами, о изводе войска Запорожского* ***и пагубе всей Украины договариваючи***, бывало … ***снести бедную Украину постано-***

---

[157] БМЧ Краків. — ТН, 1668. — Арк. 78. Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. 1. — S. 380. Польською: «Nieprzyjaciół... y spustoszenie *Oyczyzny*...; Już też łaską Bożą, jako *najwyższego Monarchy y Direktora*, J. Mci Panu Rodzonemu naszemu wszystkie Pułki Zadnieprskie starodawne zwykłe posluszeństwo oddawszy, szczerze skłonili się».

[158] Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. 1. — S. 384. Польською: «…Y żeby pokoj święty ustanowiony *w Ukrainie y calej Oyczyynie,* y z ukontentowaniem Woyska Zaporowskiego».

[159] У жовтні 1668 р. з коронної канцелярії у Варшаві надали інструкцію священику Васяну Загаєцькому (Савчаку) — наміснику Антонія Вінницького, в якій говорилося, що «Дорошенко іменем Війська Запорозького ***і цілої України*** посилав, піддаючися в протекцію цесаря Турецького» (Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 100).

[160] Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 84–86.

вили…». Петро Суховієнко апелює до національної свідомості українців: «…От чего ***яку милую свою, в ней же родихся, отчизну и вас всих єдиного плоду будучи от сицевой пагубы остерегаю и отвожу; а яко вы ныне с собою, то есть с тою стороною*** (Правобережжям — *Т.Ч.*) за помощію Божією совокупились. Тако в том сопряженій крепко обретающееся, ничесаму себе к разрознению и расколю прелицаемому в грамотах слову и умышленному мечем и огнем и вечною неволею намерению вредити не подадите…»[161].

9 жовтня[162] 1668 р. наказний гетьман Демко Ігнатович писав єпископу Мефодію, що «***все Військо Запорозьке з усім християнським народом*** великого і малого віку в Малоросійських городах ***на цій стороні Дніпра*** дуже бажають, щоб великий государ наш, Його Царське Пресвітла Величність, при стародавніх правах і вольностях… тримати зволив»[163].

В універсалі Петра Дорошенка від 1 січня 1669 р. писалося: «…Порадував був Господь Бог ***нашу занепадаючу*** («упадающу») ***Україну*** і об'єдналися поки до першої згоди і любовного з'єднання братського ***обидві сторони Дніпра***, під стародавній регімент гетьманства нашого совокупилися»[164]. Ще в одному січневому (1669) універсалі гетьман Дорошенко відзначав: «…Ні про що інше, тільки щоб ***отчизну нашу Україну*** до останку спустошили і в кінець розорили, у чому їм Боже не поможи…; щоб нашу ***милу отчизну*** при цілості стародавніх вольностях в бажаному мирі, за регіментом мого гетьманства, могли скоро оглядати…; щоб я війська їхні мав наводити ***на Україну***...»[165].

12 лютого т. р. Петро Дорошенко пише до московського князя Ромодановського з Чигирина: «…Від віків в єдиному союзі перебуваюча ***Україна***, яка через ті роки багато кров'ю облилася, і знову у різність приходила»[166]. У тому ж місяці Петро Дорошенко відсилає закличний універсал на Лівобережну Україну: «І то можливо що неприятель їх пожурить, що ***вся Україна в єдинстві перебувала*** під одним їх начальством…; але купно про обидві сторони і про ***всю Україну***, щоб при цілості церков Божих і при непорушених вольностей і при бажаному мирові нероздільно перебувала, турбується…; але краще б для остаточного ***України*** їхньої заспокоєння і умиро-

---

[161] Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 85.

[162] За півроку до того, 12.04.1669 р. кримський хан Аділ-Гірей I писав до переяславського полковника Війська Запорозького: «…Ми завжди дотримувалися свого приятельства: багаторазово вимагали війська ви на оборону землі Вашої, і є ***Україна ваша цілою***» (Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 179).

[163] Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 65.

[164] Акты ЮЗР. — Т. VIII. — СПб., 1875. — С. 6; Універсали українських гетьманів… — С. 424.

[165] Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 7; Універсали українських гетьманів… — С. 425–426.

[166] Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С.74.

творення комісія була б призначена у Києві, на якій би і вони своїх людей маючи, що потрібно б домовлятися могли »[167].

У лютому 1669 р. полковником Яковом Лизогубом було написано листа до переяславського полковника Дмитрашки Райчі: «А Петро Дорошенко святого миру між обома сторонами братолюбства і ***з'єднання бажає***…; і розуміє він, що і гетьман Дем'ян Ігнатович не захотів би того утверджувати ***роздвоєння між Україною***…»[168]. 10 травня 1669 р. лівобережний гетьман Демко Ігнатович писав Петру Суховієнку з Батурина: «…Дорошенко одізвався цілим гетьманом Війська Запорозького, якому і ми, як до старшого, всіляке послухання за звичаєм військовим віддавали, і, сподіваючись на нього, що він, яко старший буде про всіляке спільне добро промишляти, щоб ***увесь народ*** за його старшинством у мирі і в тиші жив»[169].

Ніжинський протопоп Симеон у жовтні 1668 р. свідчив: «А Юраса де Хмелницкого и митрополита Тукалского взяли в полон Ляхи, как он езди в свою митрополию. А как де его протопопа привозили в Чигирин из Прилук, и говорили ему Тукалской и Юрась и Дорошенко: для чего де он протопоп не хочет добра ***своїй отчизне***, а хочет добра Москве?»[170]. 9 листопада 1668 р. Петро Дорошенко писав до жителів Гадяча, що «ми побачивши превратство і відступлення від присяги татар і хитру зраду, що на погибель ***отчини нашої*** умишляють, взнавши, з Військом Низовим зсилаємося і про оборону України однодумно промишляти почали»[171].

17 квітня 1669 р. Петро Дорошенко писав Лазареві Барановичу: «…Тільки щоб справи ***в отчизні*** заспокоїв під владою православною, ***в єдиній раді усі, а не розділеною Україні*** перебувати»[172]. У травні Петро Суховієнко пише до переяславського полковника Дмитрашка Райчи з Чортомлика: «Купно зі старшим і з меншим Війська Запорозького товаришами, думати і промишляти почав ***про заспокоєння отчизни і про злиття обох сторін нашого з'єднання***»[173]. У листі до Демка Ігнатовича від 26 серпня Ханенко знову наголошував на «хитрості Дорошенковій, який ***замислив Україну, отчизну нашу, в турське іго віддати***…; щоб як в ***нашій Україні*** знаків турських не бувало б»[174]. У третьому листі до нього ж від 10 вересня т. р.

---

[167] Там же. — С. 115.
[168] Там же.
[169] Там же. — С. 177.
[170] Там же. — Т. VII. — С. 91–92.
[171] Там же. — С. 112.
[172] Там же. — Т. VIII. — С. 152.
[173] Там же. — С. 221–222.
[174] Там же. — С. 44. Того ж дня, 26. 08. 1669 р. беї та мурзи Кримського ханства написали листа до Війська Запорозького з Бахчисараю, який був адресований «***військовим так і посполитим людям на Україні*** будучим»: «Посилаємо Батирша мурзу і Таймас агу з військом до вас, тобто ***на Україну***, для братерства і дружби проти нашого неприятеля; але таким чином: як ми між собою весь Крим присягли, того ж і від вас

ханенкова аргументація посилюється: «…***Отчизну милу Україну*** за одні санджаки направлені на вічне собі гетьманство турському цареві, так як Волоську і Мутянську землю в підданство піддати…; щоб те в ***нашій Україні*** не укорінилося»[175].

«...Пан гетьман Дорошенко, — писали на початку 1670 р. в колективному листі полковники Я. Лизогуб, Г. Гамалія, М. Раєвський, І. Вербицький, І. Шульга та І. Пригара, — того милого ***отчизні*** діла довершив він, не за якимись власними користями ганяючись, але єдине бажаючи ***добра Україні і Війську Запорозькому***... Відайте, що й ті, котрі тепер приводять до поділу на дві частини, колись дістануть кару за руйнування ***своєї отчизни***... Нехай собі цар московський і король польський, як християнські монархи будуть здорові. Але навіщо нам з вами між собою різнитися? Коли вони, яко монархи про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба, не різнячись, усім вкупі про свої вольності і про ***заспокоєння отчизни нашої України радитись***»[176]. Саме задля досягнення цієї мети, продовжували полковники, «маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб ***Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена,*** мислить»[177].

9 грудня 1671 р. генеральна старшина Михайла Ханенка саркастично відписувала Дорошенку з Ладижина: «…Зичливість В[ашої] М[илості] Пана ***супроти Отчизни*** і всього Війська Запорозького і без листів є явною; …Ти таки справді — ***опікун і батько оплаканої отчизни нашої України***: хто ж не бачить твого батьківської коло ***отчизни*** печалування! Коли ж в ***малій тільки частині задля її цілості***, а усією думкою задля задержання себе на уряді гетьманства, як з листа В[ашої] М[илості] вичитуємо, витягши сильну орду, обертаєш в руїну; …Отже, хто не знає твоєї турботи ***про цілість милої отчизни України***…; Не добре учинив гетьман наш Запорозький, що приділивши ***частину України*** до пана дідичного Короля Його М[илості], пообсаджував залогами лядськими замки…; От якби прийшло батьківське В[ашої] М[илості] ***старання про отчизну*** »[178]. В універсалі до жителів Паволоцького полку від 10 липня 1672 р. гетьман Петро Дорошенко писав: «…Про вольності військові і за ***цілість усієї України*** чинити розправу матимемо»[179].

Якщо говорити про термінологію, що стосувалася проблем політико-територіального роз'єднання/об'єднання Війська Запорозького у 1666–

хочемо…; нам ***Війська Запорозького з усією Україною*** бажати не будете на неприятеля нашого» (Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 49).

[175] Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 46.

[176] Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 181–185; *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 281–283.

[177] Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 181–185.

[178] АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських». — № 1807. — Арк. 129; *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 384–385.

[179] НБУВ. ІР. — Ф. 2. — Спр. 13501. — Арк. 95 зв.

1672 рр., то можемо сказати, що поряд з іменником «Україна» неодноразово уживалися такі прикметники та дієприкметники, як «ціла», «роздвоєна», «порізнена», також вона «бажала з'єднання», «перебувала в єдинстві» тощо. В офіційному дискурсі Війська Запорозького все частіше починають зустрічатися такі словосполучення, як «цілість страни Украінної», «Украінні городи будуть в цілості», «цілість милої отчизни України», «цілість усієї України», «роздвоєння між Україною», «Украіні цілості бажали» тощо.

Висновки

Таким чином, починаючи з середини 1660-х років, підвладна гетьманам та підлегла Війську Запорозькому територія у межах колишніх східних воєводств Речі Посполитої отримала сталу назву «Україна» та, крім того, почала називатися «*Украінний край*», «*Украінна страна*», «*Українська земля*», «*Украінні городи*». Хоча, наприклад, у висловлюваннях гетьмана Петра Дорошенка вона виступала не тільки як «прадавня, предків наших» історична територія («земля», «край»), але і у якості «держави», що перебувала у політичному підпорядкуванні «Його Королівської Милості» або ж «Салтана Турського».

Політичне наповнення іменника «Україна» та прикметника «Український/Украінний» підтверджують наступні словосполучення: «*визволена з неволі Україна*», «*опікун і батько оплаканої отчизни нашої України*», «*гетьман з України йде*», «*короля не слухається вся Україна*», «*усі Українські городи Його Королівської Милості*», «*Україна Царської Величності*», «*Українські городи Його Царської Милості*», «*Малоросійські Його Царської Милості Українські городи*», «*окремі Українські воєводства*», «*замислив Україну, отчизну нашу, в турське іго віддати», «всю Україну звільнити і городи під свою владу взяти*», «*вся Україна в єдинстві перебувала*», «*Україну собі з іншими Малоросійськими городами привласнюючи*», «*посли і виборні люди з України», «Україна повертається до давньої приязні з татарами*», «*нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства*», «*в підданство Україну піддав*», «*вся Україна постійно за свою образу взялася, на них руку підніме*», «*з України давали оброк*». Питання з «паралельним» уживанням назв «Україна» та «Мала Росія/Мала Русь» вирішувалося дуже просто — гетьманська канцелярія Івана Брюховецького уживала такий політонім, як «Україна Мала Росія».

Відмінність «України» від «Польщі», «Литви» та «Москви» засвідчувалася такими лексемами: «*…з України в Польщу не підуть*», «*…Україну від Ляхів очистити*», «*…бити Ляхів на Україні*», «*…Ляхи з України в Польщу не підуть*», «*…поїхав з Варшави на Україну*», «*…вийшов на Україну і були від Ляхів в облозі*», «*…не тільки в Україні, але і в Польщі та Великому князівстві Литовському*», «*…всі з України в Литву і Польщу розійдуться», «…не віддалася Україна полякам*», «*…в Корону [Польську] з України повер-*

татися», «…не хотів в Москву добровільно їхати, а якесь на Україні самовольство хотів учинити», «*…зла і тяжка Москва Україні*», «*…українних жителів у полон московського взяття*», «*…вони москалі на Україну злого свого наміру оголосили*».

Окремим важливим питанням протягом періоду гетьманування Петра Дорошенка була проблема територіальної цілісності Війська Запорозького, що спричинило до уживання назви «Україна» поряд з такими локалізаційними означеннями, як «*того боку*», «*цього боку*», «*обидві сторони Дніпра*», і похідними від них словоформами — «*тамобічна*», «*цьогобічна*», «*тогобічна*». У свою чергу ці мовотворчі процеси викликали появу таких «об'єднавчих» словосполучень — «*вся/уся Україна*», «*ціла Україна*», «*цілісність України*», «*вся Україна в єдності перебувала*», «*уся Україна обопільних народів Дніпра*» тощо.

Розуміння слова «народ», що йшло від архаїчного сприйняття народу як окремого етносу, який проживав у східних воєводствах Корони Польської та південно-східних воєводствах Великого князівства Литовського, еволюціонувало у напрямі назви об'єднаних Військом Запорозьким як державною структурою усіх суспільних станів. Термін «народ» також означав сукупність православних християн, а «Україна», з точки зору офіційних представників Війська Запорозького, була заселена людьми, які входили до «християнського народу». У багатьох випадках поряд з іменником «народ» уживався займенник «наш», щоб відокремити «своє» від «чужого». Зокрема, прикметник «український» починає стосуватися «нашого звичаю» та «руської мови» і саме у такому розумінні окреслює поле культурних відмінностей «свого» від «чужоземного».

Протягом досліджуваного періоду слово «народ» тільки починало ставати узагальнюючою категорією етнічного та політичного визначення населення Війська Запорозького. Проміжною ланкою виступали окремі лексичні конструкції — «*Україна і Військо Запорозьке*», «*Військо Запорозьке і увесь християнський народ*», «*всі українські люди по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке*», «*уся Україна обопільних народів Дніпра і усе Військо Запорозьке*» тощо.

Цікаво, що в універсалах та офіційному листуванні гетьманів для позначення населення і станів Війська Запорозького поширюються такі патріотично-локалізаційні мовні моделі, як «*Українське поспільство*», «*Українські обивателі/жителі)*», «*Українські діти*», «*Українські люди*» «*Української породи* [*люди*]» та «*Українські козаки*». При цьому «*Отчизна*» ототожнюється з «усіма українськими людьми по обох боках Дніпра і Військом Запорозьким». Від другої половини 60-х років XVII ст. у мовний тезаурус усіх гетьманів Війська Запорозького (як правобережних, так і лівобережних) та їхнього найближчого оточення міцно входять такі словосполучення, як «*мила Отчизна матка Україна*», «*своя Отчизна*», «*Україна Отчизна наша*», «*бідна Україна*» тощо.

УДК 338.532(477)«17»

Віктор Горобець

Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманаті: ралець, чинш, «вина панська», «добровільні роботизни» та інші прояви публічної поваги

У статті аналізується проблема матеріальної винагороди козацьких старшин за виконання ними функціональних обов'язків полковників Війська Запорозького. Зокрема, увага звертається на те, які чинники визначали перелік можливих статей збагачення представників полковницької корпорації та від чого залежали його розміри; у який спосіб вони могли конвертувати в різні матеріальні блага свою участь в адміністративному управлінні полком, взятті під опіку окремих соціальних груп тощо. Детально розглядається питання значної матеріальної вигоди від головування полковників у полкових судах, а також широких можливостей щодо регулювання на теренах полку процесів винокуріння та шинкування. Окремо висвітлюється питання гарантування володільницьких прав удів козацьких полковників, в тому числі частково і на маєтності, отримані їхніми чоловіками як рангові, тобто на правах умовного службового володіння.

***Ключові слова**: Гетьманат, полковник Війська Запорозького, полкові суди, «вина панська», «ралець», шинкування, винокуріння, козацькі удови.*

The article examines the issue of remuneration of Ukrainian Cossack officers for the execution of the Colonels of Cossack Army obligations during early modern times. Attention is specifically accentuated on the fact what factors determined a list of the eventual ways of enrichment by the representatives of colonel corporation and what influenced on the capacity of their enrichment, in which manner they were able to convert their participation in the administrative management of the regiment into various material goods, as well as the process of taking social groups under protection etc. The details of significant financial benefits from the presidency of regimental colonels in the courts, as well as opportunities for the regulation on the territory of the regiment distillation processes and shredding. Additionally examined the benefits from typical everyday practices of Hetmans who governed in local

colonel courts as well as profits from regiment that manifested in the rise of so called «raltsyu» performance «voluntary». The attention is paid to the guarantees of widows' rights especially in the field of estate property which their husbands obtained when they performed service as Cossack colonels, also the property which had provisional character.

Keywords: *Ukrainian Government of Early Modern Times, Hetman, Colonel of Cossack Army, regimental courts, «wine gentleman», «ralets» shredding, distillation, Cossack widows.*

Посідання старшинських урядів у Гетьманаті й, зокрема, полковництва, як нами неодноразово зауважувалося, несло із собою цілий ряд соціальних авансів і значних матеріальних набутків. Передовсім у політичному плані це вводило старшину у найвищі ешелони української влади, надавало можливості для безпосередньої участі в управлінні країною, створювало сприятливі стартові позиції для обрання на гетьманство. В соціальному плані уможливлювало допущення до шляхетського чи дворянського звання. До того ж створювало сприятливі умови для набуття маєтностей, угідь і промислів (насамперед млинарського), отримання щедрої царської платні й доступу до різного роду екстраординарних грошових і майнових пожалувань. Утім, навіть цей, загалом доволі широкий, перелік преференцій не обмежував коло всіх тих винагород і матеріальних вигод, що їх відкривало перед старшиною отримання полковницького пернача. Адже полковники, крім усього переліченого, мали змогу успішно конвертувати в різні матеріальні блага і свою участь в адміністративному і судовому управлінні полком, і взяття під опіку окремих соціальних груп, і навіть, скористатись, із неабиякою матеріальною вигодою для себе, звичними в Гетьманаті проявами обов'язкової публічної поваги полчан. Які чинники визначали перелік можливих статей збагачення та від чого залежали його розміри — це і є ті питання, які формують предмет дослідження цієї статті.

Ралець, чинш, «добровільні» роботизни та інші прояви публічної поваги

З-посеред дохідливих статей чи не найбільший прибуток приносили податки, які полковники збирали у ввірених їм полках, і які йшли частково саме на їхню користь. Зокрема, чималий дохід забезпечували «покуховщина» і «показанщина» — збори, якими обкладалось виробництво і продаж спиртних напоїв, а також «військова мірочка» — податок з млинарського промислу. В окремих полках, де набуло розвитку бджолярство (в Переяславському полку, у Глухівській, Кролевецькій та Воронезькій сотнях Ніжинського полку), збиралась медова десятина. В Гадяцькому та Ніжинському полках, в яких культивувався тютюн, — тютюнова десятина. Універсальний характер мали різного роду ринкові й торговельні збори. Зокрема, з кожного

возу, що прибував на ринкову площу, збирали так зване «возове». Але перед цим потрібно було заплатити «мостове» при в'їзді до міста, «перевозове» — коли доводилось долати водні перепони. Торгові десятини брались від продажу риби, тютюну, меду[1].

Особливо екзотично, з погляду сучасного читача, виглядає сплата полковникам так званого «ральцу». «Ралець» був добровільним піднесенням полковнику на Різдво та Великдень. Але парадокс полягав у тому, що з часом ця сама «добровільність» збереглась лише у формі передачі збору — якщо інші збори стягувались спеціально визначеними полковою владою адміністраторами, то «ралець» самостійно доставлявся полчанами. Не існувало законодавчо визначеного й розміру «ральцю», утім, прислуга полковника неабияк пильнувала, хто скільки приніс у полковничий двір. І, як демонструють історичні джерела, на тих козаків, котрі намагались відбутись незначними піднесеннями, чекали серйозні покарання з боку полковника[2].

Також зовні добровільними, принаймні на перших порах, були різного роду роботи козаків на господарстві полковників. Зазвичай козаків і вільних посполитих залучали до таких робіт у сезони посіву чи збирання врожаю, а ще при заготівлі сіна, дров, лагодженні будинку полковника або якихось господарських будівель чи промислів. Як можна побачити з аналізу скарги полкового полтавського судді Клима Чернушенка на полтавського полковника Григорія Витязенка 1667 р., йшлося і про роботи, що їх виконували полчани на користь старшини зі своїх власних матеріалів: «со всего полку согнал мельников и заставил на себя роботать, а мужики-де из сел возили ему, полковнику, на дворовое строение лес и устроил де он себе дом такой, что де у самого гетмана такого дому и строения нет»[3].

Чималі прибутки приносили полковникам і так звані «чиншовики» — некозацьке населення полку, яких старшина за спеціальну щорічну плату виводив з числа того поспільства, яке платило податки до Військового скарбу та виконувало різного роду «загальнонародні» повинності — лагодило дороги і мости, квартирувало у своїх дворах царське військо, сторожувало в полях і на міських мурах тощо[4].

---

[1] Див.: *Горобець В.* Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722–1727) // Середньовічна Україна. — Вип. 1. — К., 1994; *Його ж.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998.

[2] *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959.

[3] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Т. 6. — СПб., 1869. — С. 195.

[4] *Лазаревский А.М.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — Ч. 1. — 1892. — С. 52–53; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 212–213 та ін.

«Вина панська». Матеріальні вигоди полковників від головування в судах

Неймовірно прибутковим було й головування полковників у полкових судах Гетьманату. Чи не найбільший дохід у цій царині приносили їм прибутки від стягнення так званої «вини панської». Практика стягнення «вини» у судових установах, які в різний час функціонували на українських землях, мала свою давню традицію. Зокрема, її побутування спостерегли дослідники судочинства Великого князівства Литовського, які розглядали сплату «вини» як різновид судового мита, прибутки з якого наповнювали скарб великого князя. З огляду на це, категорія «вини» зазвичай уточнювалась як «вина господарская». Зібрані ж в якості «вини господарской» кошти акумулювались у руках старост, державців і тивунів, але витрачались за приписами господарської канцелярії (так званий «квит») як плата адміністраторам і служителям чи відшкодування приватним особам державних боргів. Залишки сум судових прибутків відправлялись з місць до столиці. У часи становлення земського судочинства шляхта добивалась того, аби частина отриманих коштів йшла на користь земських суддів. Центральна влада погодилась, але наголошувала на тому, що «вини» мають стягуватись «з милосердям, побожнє, без крику и тяжкости людскоє, чинячи ласку»[5].

Знайомство з матеріалами справ, що перебували на розгляді в судових інстанціях Гетьманату, наштовхує на думку, що практично кожна справа після оголошення імені винного у скоєнні злочину завершувалась не лише зобов'язанням останнього відшкодувати потерпілому завдані матеріальні та моральні збитки, а й вказівкою на сплату так званої «вини» — штрафу в грошах чи «худобі» (тут історичне поняття означує значно ширший контекст — як майно загалом), отримувачем якого була вже не потерпіла сторона, а представники центральної чи місцевої влади.

Що ж являла собою «вина»? Від чого залежав її розмір й адресація? Згадки про накладання українськими судами «вини», як самостійного і самодостатнього виду покарання, зустрічаємо переважно у випадках з незначними і не обтяженими додатковими провинами злочинах. Зокрема, за вчинену жителем Старих Санжар Тимошем Іваненком крадіжку чужих бджіл 29 травня 1684 р. полковий суд присудив стягнути з нього чотири пнів бджіл і пару волів як «вини панської» та корову як «вину врядову»[6]. Порубка «потаємно» жителем Нових Санжар Костем Дерикою дубів у раніше проданій ним Стефанові Бенецькому частині лісу вартувала йому стягнення

---

[5] *Любавський М.К.* Литовско-Русский сейм. — М., 1900. — С. 299, 399, 413–414, 505, 536, 554.

[6] Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. I. — № 55257. — Арк. 19.

пари волів як «вини» на користь полковника[7]. Так само і крадіжка старосанжаровським жителем Грицьком Буйволом з ниви проса у серпні 1684 р., згідно з присудом місцевого сотенного суду, коштувала йому відібраної до двору полковника шкапи як «вини панської» та корови — «на врад Старосанжаровський»[8].

Цікаво, що за нормами «Саксону» крадіжка збіжжя в денну пору каралась втинанням голови злочинцю[9]. Можливо, для Грицька Буйвола обставиною, що пом'якшила його вину, було те, що він нібито помилково забрав чуже просо, сприйнявши його за своє[10]. Можливо, існували й інші, не відображені в матеріалах судової справи аргументи, які могли вирішальним чином вплинути на продемонстровану судом поблажливість. Але поблажливість, як ознака правової свідомості козацьких суддів, була досить характерною для судочинства Гетьманату. Так, зокрема, як відвертий відхід від доволі жорстких форм покарання винних, що були прописані Литовськими статутами і нормами німецьких правових кодексів, варто сприймати і судову постанову щодо покарання кобеляцького жителя Олексія, звинуваченого в співучасті у фальшуванні грошей. Олексій був спійманий місцевим шинкарем Василем при спробі розплатитись з ним сімома «золотими чехами мідними», які він брав у «миндзаров циган». Згідно з нормами Литовського статуту, фальшивомонетники, вина яких була доведена, підлягали смертній карі через спалення або заливання горла розплавленим оловом. Натомість за присудом, винесеним на початку жовтня 1684 р. Полтавським судом, за проступок з Олексія було лише «взято вину кухву горілки простой троє конєй з возом, жупан новый до двору полковничого»[11].

Доволі м'який присуд було винесено полковим судом і по справі прилуцького купця — єврея Іцика, котрий на ярмарку у Полтаві «от суботы до понєдєлка з многими особами духовними и свіцкими диспутуючись значнє хулил віру нашу християнскую», а по тому, напросившись на постій до господи полтавського обивателя Трохима (аби заразом і перегнати горілку), був впійманий при спробі зґвалтування дружини господаря. Розглянувши справу, що містила в собі подвійний злочин, Полтавський суд тим не менше виніс доволі м'який вирок: «за тоє проступство взяти в того жида коня з возом и кухву з горілкою до двора полковничого»[12].

Аналізуючи судові справи, в яких присутні згадки про стягнення «вини», утверджуєшся у думці стосовно того, що на означеному етапі і на окресленій

[7] Там само. — Арк. 35 зв.–36.

[8] Там само. — Арк. 25 зв.–26.

[9] Artykuly prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum // Groicki B. Artykuly prawa majdeburskiego. Postępek sądów okolo karania na gardle. Ustawa placej u sądów. — Warszawa, 1954. — S. 44–45.

[10] НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 55257. — Арк. 25 зв.

[11] Там само. — Арк. 31 зв.

[12] Там само. — Арк. 31.

території цей вид покарання жодним чином не асоціювався з ідеєю відшкодування збитків потерпілій стороні. У переважній більшості справ увага акцентується на тому факті, що стягнення «вини» супроводжується відшкодуванням завданих злочинцем постраждалій стороні збитків. Так, за крадіжку «железа» у вересні 1694 р. суд постановив «нагородити шкоду» постраждалому «при заплаченю вини панской»[13]. Аналогічним чином виглядає і присуд по справі Івана Коломийченка, котрий украв у жителя села Івочинці вола і сані.

Розміри стягнутої полковими чи сотенними судами «вини» майже не залежали від ступеня тяжкості скоєного злочину. Величину грошового штрафу чи вартості майна радше визначали міркування щодо матеріальної спроможності злочинця. Так, наприклад, крадіжка Павлом Баландою у білицького шинкаря сокири, а в місцевого шафаря чобіт, навіть попри те, що сокиру він пізніше підкинув назад господарю, коштувала йому пари волів, яких «за тоє проступство взяты до двора полковничого». І, що характерно, справа містить натяк на те, що вирок було винесено саме з огляду на матеріальну спроможність винного. Адже, надсилаючи справу до Полтави, білицький сотник Федір Шепель долучив до неї реєстр майна винного: «жє толко пара волов всєго, нехай вмсти и млствому пану и добродієву будєт ясно»[14]. Вочевидь, за таким самим принципом визначались і розміри «вини» за проступок Мотрі Лисовчихи, котра «в ночи чаровала», — до двору полковника взято коня, оскільки «которая Лисовчиха нищенская»[15].

Ще більш промовистою є справа про побиття циганами, «неробочими бавячисями пробышством», сім'ї Івана Василенка, що розглядалась у Полтавському суді 6 жовтня 1684 р. За побиття Івана, його сина, дружини і дочки злочинці мали сплатити «поголовщину», правні наклади і всю «шкоду», обраховані з посиланнями на норми Литовського статуту в грошовому еквіваленті, а також «вину», розміри якої, як промовляє джерело, чітко диференціювались не в залежності від тяжкості скоєного особисто кожним учасником бійки, а співмірно до їхнього майнового статусу: від заможніших («от можнійших») — по парі волів, від менш заможних — по коню. Тих же злочинців, у кого не було жодної худоби («от других и бидла нємаючих»), було наказано «кожного выбити добре»[16].

Так само аргументи матеріальної спроможності злочинців були, вочевидь, визначальними і при розгляді в грудні 1694 р. справи про розпусні дії («о пополненю вшетеченства») мельника села Бруссє Кіндрата та шинкарки Гапки. Вивчивши справу, у матеріалах якої не міститься жодних вказівок щодо існування якихось додаткових обставин, які б пом'якшували чи,

[13]Там само. — Арк. 54 зв.
[14] Там само. — Арк. 23 зв.
[15] Там само. — Арк. 26.
[16] Там само. — Арк. 27.

навпаки, обтяжували вину злочинців, суд виніс Гапці смертний вирок, у той час як по відношенню до Кіндрата обмежився лише накладанням штрафу — «особливой панской вини»[17].

Слід зауважити, що стягнення «вини» судовими установами Гетьманату могло подаватись не лише як самостійна форма покарання, а й як спосіб заміщення накладених значно тяжчих покарань (у тому числі й смертельних екзекуцій) певними грошовими чи майновими стягненнями. Причому, як можна зробити висновок з аналізу справ, судді з готовністю йшли на заміну смертної кари чи тяжких тілесних пошкоджень грошовими штрафами. Клопотання щодо перегляду судового рішення, як правило, порушували родичі чи приятелі постраждалого, які слізно вмовляли суд про заміну суворого судового вироку сплатою «вини» («просили всі кревные его об змилованє»[18]). Інколи у ролі прохача виступає і постраждалий — «сторона акторская». Трапляються також і випадки, коли суд сам ініціює такі дії, звертаючи увагу чи-то на «молодост літ», чи-то «в подейшлих літах старость», «респектуючи на его старость», чи-то якісь інші пом'якшуючі обставини.

Прикладом останнього може слугувати справа щодо спроби гомосексуального зґвалтування («хотіл поповнити гріх содомський»), вчиненої супрунівським шинкарем Василем Собком, що розглядалась Полтавським судом у 1683 р. Розглянувши справу, суд засудив винного до «смертельного караня». Строгість покарання, серед іншого, обумовлювалась і тим, що злочинець раніше уже двічі попадався на злочинах проти моралі. Так, у роки полковництва Прокопа Левенця Собко «на том жє чожоложстві был зловлєный», а в роки правління полковника Леонтія Черняка (тобто вже на початку 1680-х) Василя було спіймано на скотоложстві — «на Богомєрзком ділі з быдлиною, а имєно з шкапою». За свою провину злочинець сплатив «врядови міскому вину належную», а з полковником Черняком розплатився тією самою шкапою, яка фігурувала у цій непривабливій судовій справі[19]. Тим не менше, незважаючи на рецидиви злочину, під час оголошення Собку вироку судді згледілись «на єго в подєйшлих літах старость» та замінили, здавалося б, неминучий смертний вирок сплатою «вины налєжной панской»[20].

Аналогічні прояви ліберальності судових постанов спостерігаємо й у випадку з розглядом справи жителя села Спасівці Костика (жовтень 1684 р.). Дослідивши справу обвинуваченого, котрий «не толко сам а ж из потомками своїми килканадцят літ бавился злодійством», а тепер знову був упійманий на скоєні злочину, суд виніс вирок: «его Костику смертельно зкарати». Утім

[17] Там само. — Арк. 58.
[18] Там само. — Арк. 34.
[19] Там само. — Арк. 37.
[20] Там само. — Арк. 2–3, 34.

відразу після оприлюднення свого рішення, «респектуючи на его старость и на плачливые кревных онего прозбы даровали миненому Костику горло вязенем и виною панскою скарать казалисмо»[21].

Зауважуючи наявність виразної тенденції до лібералізації системи визначених писемними правовими кодексами судових покарань загалом, не можна не обійти увагою й того факту, що в окремих випадках спостерігаємо прояви відверто завищеної строгості правосуддя при винесенні вироку. Щоправда, часто така показна строгість покарання супроводжується наступною за цим виразною готовністю до його пом'якшення. Зокрема, не інакше як судову розправу можна класифікувати первісний вирок Полтавського суду від 4 листопада 1671 р. по справі про крадіжку Остапом Литвиненком вівці. Спершу судова колегія у складі полковника Федора Жученка і майже всього складу полкової старшини, навіть після щиросердного зізнання винного у скоєному, вочевидь через те, що вкрадену тварину сім'я злодія вже встигла з'їсти, а тому не могло бути й мови про повернення вкраденого власнику, не актуалізувала правний артикул, де йшлось про крадіжку дрібної худоби, а віднайшла у Литовських статутах обґрунтування для нього смертної кари: «з разделу чотирнадцятого, артикулу двадцять третого, о жонах і о дітех, которіе вживали речей крадених, горлом сам тот злодей мает быти каран». І лише згодом, зважаючи на прохання приятелів Остапових і «поглядаючи на молодост літ», суд постановив замінити смертну кару тілесними пошкодженнями («на члонку скарати»). Проте, що цікаво, і ця судова постанова присутніми була оскаржена. І вже остаточне рішення суду вимагало від винуватця лише винагородити втрати постраждалого, а також нагородити «с приналежною виною врядовою [суд] за для окупу врізаного члонку»[22].

Не менш показовою є й справа полтавського міщанина Мартина Бражника. Приводом для судового розгляду, що відбувся у вересні 1690 р., стала крадіжка грошей у білоруських купців, які зупинились на ночівлю у його господі. У процесі розслідування справи з'ясувалось, що злочин вчинив син господаря Іван, а прикривали його дії батько і мати. Зважаючи на той факт, що лише два місяці тому Іван за зґвалтування служанки, сироти Васьки, був засуджений до смертної кари, яку за слізними проханнями батьків замінили сплатою великих штрафів і відшкодувань, покарання за новий злочин було суворим — злодія засудили до страти на шибениці, а його батьків — до «назначенію члонков». Утім, вкотре зважаючи на «слізне упрошеніе» родичів, суд переглянув своє рішення, відмінивши як смертний вирок для злочинця-сина, так і тілесне маркування для його співучасників-батьків. Натомість Мартин Бражник мав відшкодувати купцям-іноземцям усі їхні

---

[21] Там само. — Арк. 34 зв.

[22] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. — Вып. II: Справы вечистые 1664–1671 годов / Ред. и прим. В.Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912. — С. 108.

правні виклади (вкрадені гроші їм повернули ще до початку суду, намагаючись у такий спосіб «зам'яти» справу»). Зважаючи на «немалу шкоду», якої зазнало правосуддя (шкоду, мабуть, моральну, оскільки, як видно з матеріалів судової справи, розслідування злочину і віднаходження доказів насправді було проведене постраждалими), Бражник мав «с худобы своей выну панскую и врядовую платиты як явный и приличный злодий» (не у значенні «пристойний», а лише як злодій, упійманий з доказом злочину — так званим «лицем»), а саме: «пану полковнику Федору Івановичу Жученку за тую вину панскую достался хутор, стоячій на Сорокового Яру, с хатою, з выныцею изо всими угодями и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и пчол тридцятеро и четверо [пнів], и дви пари волов»[23].

Чималий матеріальний зиск мав і полковник Герцик, котрий, реагуючи на скаргу сотенного уряду Келеберди щодо «Богу мерзкого діла» тамтешнього жителя Дмитра, у 1684 р. порушив проти нього судову справу та виніс доволі вигідний для себе у матеріальному відношенні присуд. Суть позову полягала в тому, що Дмитро, маючи законну дружину, спочатку зґвалтував свою челядницю, а згодом примушував її чинити з ним блуд. Вивчивши обставини справи, Герцик підготував розлогий реєстр «вини панської», яка мала б справити на винного належну «науку»: «волов пять, лошак і ручниця з рогом». На користь місцевого сотника та келебердського уряду міського полковник дозволяв стягнути «быков два, овец двадцять і дві и жупан». Цікаво, що про винагороду постраждалої Герцик не згадав зовсім, вочевидь, трактуючи її як співучасницю злочину[24]. Адже в подібному випадку, коли в тому ж таки 1684 р. надійшов позов щодо зґвалтування новосанжарівським козаком Іваном Божком челядниці Мар'ї Луциковни, полковий суд наказав «того содомчика Ивана Божка до вязеня дати», а після вивчення доказів та розгляду справи засудив злочинця до смертної кари «зтятьем шиї». Щоправда, заступництво громади та слізні прохання самого злочинця звільнили його від такого присуду. Натомість він мав «нагородити слушне Мар'ю за збавенье панянства ей» за таким реєстром: «корова една, якую сама сподобает; овец пятеро; куртка шинтуховая, барашками подшитая; лождник и подушка, плахта една, сорочок жіночих три, намоток дві, чоботи чирвоныи; пояс штуковый; хліба на Божковых нивах сама собі нажнет»[25].

За «тиранське забойство кулаками» решетилівського парубка місцевим жителем Василем Кузьмичем та наступну за цим його втечу від правосуддя судова колегія, покликаючись на артикули Литовського статуту, присудила дружині того «мужебойцы» сплатити «головщину» і правні наклади, а також

---

[23] *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. — К., 1902. — С. 207

[24] НБУВ. ІР. — № 55257. — Арк. 4 зв.–5.

[25] Там само. — Арк. 20–21.

«належну вину панську і нашого враду от мала и до вєлика». Зокрема, у вигляді «вини панської» у Василихи до двору полковника було забрано пару волів і дві корови. Конкретні розміри «вини нашого враду» у присуді не означені[26].

Ґрунтуючись на інформації, почерпнутій з матеріалів судової справи, що у листопаді 1684 р. перебувала на розгляді в Соколківському сотенному суді, можна припустити, що іноді сплата «вини» набувала вигляду узаконеного публічного хабара за припинення судового розгляду. Так, у ході згаданого процесу, де йшлось про «пополніния вшетеченства» сином місцевого жителя Процика Гончаренка Семена з челядницею, коли провина парубка була практично доведена, батько, «за тоє чужоложство… вызволяючи сына свого», віддав до двору полковника коня[27].

Штрафи могли накладатись не лише на осіб, винних у скоєні злочину, а й тих, які, відаючи про факт злочинної дії, не заявили про неї місцевому уряду чи у крайньому випадку «околичным» людям. Так, наприклад, у 1698 р. судова колегія Полтавського суду засудила до грошового штрафу «инстигаторов», тобто осіб, котрі виступали обвинувачами, за те, що вони, «поймавши» пару на перелюбові і «поли урізали» (саме цей символічний жест засвідчував публічно акт перелюбу), тим не менш «тамошнєму урядови не оповидалы и лице — жупан дякив и полы» не передали, аж поки про цей злочин не стало відомо від інших людей.

Адресатами стягнутих з винних коштів і матеріальних цінностей з числа осіб, котрі не постраждали від злочинця, а отримували «вину» лише за своєю належністю до адміністрації чи судового органу, могли бути гетьман, полковник, а також судді, уряд міський. За джерелами спрямування у судових присудах «вина» диференціювалась на «вину панську», «вину врядову», «вину до шкатулки войсковой». Найчастіше адресатом отримання «вини» виступає полковник, на користь якого і збирається «вина панська». Остання, як правило, за своїми розмірами значно переважала інші види штрафу — «вину врядову» та «вину до шкатулки войсковой». Адресування «вини панської» саме полковнику, а не гетьману видається доволі прикметним для розуміння не лише організації судової влади в Гетьманаті, а й загалом технології тогочасних владних відносин у більш широкому сенсі. Адже, відштовхуючись від традицій, що сягали доби Великого князівства Литовського, було б логічно, аби збір, який раніше йшов на користь великого князя, тепер збирався б на користь козацького реґіментаря. Проте в судочинстві Гетьманату кінцевим бенефіціаром виступає полковник, і це може бути ще одним свідченням високого рівня децентралізації влади в Українській державі, її концентрації в локальних межах окремих адміністративних одиниць, якими виступають полкові утворення.

---

[26] Там само. — Арк. 24–25 зв.
[27] Там само. — Арк. 19 зв.–20.

У переважній більшості випадків «вина панська», стягнута за скоєння злочинів як у полковому центрі, так і в сотнях полку, вповні спрямовується «до двору полковника». І лише в окремих випадках спостерігаємо прояви «справедливого» поділу штрафних зборів поміж полковником і урядником нижчого, сотенного, рівня. Так, наприклад, під час розгляду справи про крадіжку соломи у Великих Будищах у листопаді 1684 р. «вина панська» поділялась на дві адресації, щоправда, вкрай нерівномірно: полковнику присуджено десять сімей бджіл і пару волів, а сотнику лише одну корову[28].

Матеріали судових справ, на жаль, не містять достатньої інформації, аби достеменно встановити отримувача «вини врядової». Лише в поодиноких випадках присутні уточнення її адресації, які дозволяють висловити припущення, що, на відміну від «вини панської», яка йшла практично завжди на користь полковника, байдуже в якому населеному пункті було вчинено злочин і до якої соціальної верстви належав злочинець, у випадку зі стягненням «вини врядової» географія злочину мала значення, і відшкодування отримував не полковий уряд, а місцева сотенна адміністрація.

У судовій практиці Гетьманату доволі поширеним явищем було завершення розглядів примиренням сторін. Примирення могло відбутись як за участі суду, так і з ініціативи сторін, без втручання суддів — так зване «прощенє добровольнє». У випадку судового замирення, коли вина однієї зі сторін конфлікту була доведена, постраждалому передбачалось відшкодування фізичних чи моральних збитків, а, крім того, винний мав покрити судові видатки позивача. До того ж, у таких справах інколи згадується і про потребу сплати сторонами відповідного судового мита — так званої «змирщини» чи «звичайної змирщини», яка також значною мірою акумулювалась саме в кишенях голів суду.

Наприклад, 27 жовтня 1667 р. Полтавський полковий суд розглянув позов щодо побутового конфлікту, що виник між братами Хведком і Тимком Мокренькими, в розпал якого, як скаржився Хведко, його менший брат, «напавши, яко и жону мою, збыл, чого болшей в жалю моем не могу знести, яко от меншого»[29]. Суду вдалось братів примирити. Як плату за свої послуги судді взяли «звичайну змирщину», не уточнивши при цьому в судовій постанові щодо її розмірів і джерела стягнення.

Незадовго перед тим, 27 липня 1667 р., цей же суд залагодив сварку і бійку між Федором Бугаєм і Климом Григоренком. Примиривши сторони, суд наклав «заруку» такого змісту: «кгди бы посвар, любо бой, албо похвалка, любо през якие колвек люде віри годне вщал люб Хведор Бугай люб Клим албо жона его на якую бы колвек сторону тое ся показано, повинна

[28] Там само. — Арк. 17.

[29] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. — Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов / Редакция и примечания В.Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912. — С. 114.

будет тая сторона платит заруки выни пану полков[никови] таляров 20, а на вряд меский таляров 10»[30].

А ось у липні 1699 р. у випадку з досягненням мирової згоди поміж переволочанським протопопом о. Григорієм і переволочанським сотником Іваном Ковальчуком (згоді передувало «оболженіе» протопопом сотника та у відповідь рішучі насильницькі дії останнього — «побытья и головы пробытья и волосов вырваня») «зарука» за порушення угоди була встановлена вже у розмірі ста талярів. Причому в тому разі, коли винним у порушенні угоди буде о. Григорій, «вина» піде на користь митрополита, а коли слово порушить сотник Ковальчук — збагатиться полковник полтавський[31].

Так само й у серпні 1669 р., коли суд залагодив «посвар» поміж полковим осавулом Юрком Тубулцем та мешканцем Мильців Оксютою і його синами Семеном і Остапом, у випадку порушення якоюсь із сторін мирової угоди, «тен каждый попадет за неповстягливост его до шкатулы войсковой таляров ста, а на вряд меский Полтавский таляров десят»[32].

Крім судового полагодження конфліктів, широко послуговувались і практиками позасудового поєднання конфліктуючих сторін. Традиції так званих полюбовних, або приятельських, судів були глибоко вкорінені у звичаєвих практиках, увійшли у норми Литовських статутів, і ними широко послуговувався шляхетський загал Великого князівства Литовського і Корони Польської, піклуючись, з одного боку, гарантуванням недоторканості власності «поштивості», а з іншого — зменшуючи фінансові витрати під час судових дій та унеможливлюючи довготривалу судову тяганину.

У випадку, коли сторони дійшли «угоди і вічного прощенія» самостійно, функції міського уряду зводились лише до фіксації цього факту, а відповідне судове мито, так звана змирщина, та судові наклади не стягувались. Натомість зберігався інститут заруки на випадок порушення досягнутої мирової. Свідченням цьому є «зарука» про примирення поміж братами Речиченками, вписана до актових книг 26 липня 1671 р. У відповідності з нею, «рожоні брати» Юрко і Іван Речиченки зобов'язувались, якщо хтось з них «насідати в перехвалках, в бою, в посварах вщати, теди безотпустне попадет у вину пну полковнику Пултавскому сто таляров, а на вряд меский десят таляров»[33].

У червні 1670 р. в актові книги було вписано «угоду і вічное прощеніе», досягнуте в конфлікті між колишнім городовим отаманом Манцем Федоровичем та діючим полковим осавулом Артюхом Василевичем. Суть конфлікту полягала в тому, що останній «под час пяний неохоти, а ні теж през який ли

[30] Там же. — С. 102.

[31] *Левицкий О.* Очерки народной жизнив Малороссии во второй половине XVII ст. — С. 264

[32] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. — Вып. I. — С. 160.

[33] Там же. — Вып. II. — С. 112–113.

колвек ренкор злий, але і овшем с пригоди, образил Манца на члонку, обтявши шаблею руку правую по локті». Зважаючи на прохання товариства, постраждалий, хоч і «прискорбіти», все ж погодився в «вічне в препомнене пусти». Під час виголошення прощення Артюх дав постраждалому 20 коп. грошей, і сторони домовились під загрозою сплати вини до «шкатули войсковой» у 100 талярів більше не піднімати цієї справи. Заборона поширювалась також і на «Манцевих приятелюй, близьких и далных». Набагато більшими були розміри заруки, встановленої при укладенні мирової угоди та «прощенія добровольного» поміж полтавськими мешканками Пелагеєю Яковихою та Педорою Грицихою у липні 1688 р. Як видно з матеріалів актового запису, мирова угода була досягнута сторонами без допомоги суду, тим не менше, розміри встановленої заруки були досить значними: у разі порушення мирової, навіть за «найменшіи ущыплывіи слова», винна сторона мала б сплатити «до скарбу воскового тисячу золотих, а особливо пану полковныкови полтавському сто таляров»[34].

На стадії представлення доказів одним із способів підтвердження правдивості слів сторони судової тяжби використовували так звану «выкидщину» («видкичину»), або заклад. Суть процедури полягала в тому, що одна із сторін, бажаючи спростувати докази контрагента чи наголосити на правдивості власних показів, як запоруку своєї невинності могла задекларувати певну суму грошей (могло йтися також і про готовність виставити на заставу своє здоров'я чи, як крайній вияв, навіть життя).

У судах Гетьманату у випадку застосування грошової або майнової «викидщини» та наступного доведення неправдивості слів «викидщика» задекларoване раніше майно чи кошти йшли на користь суду або адміністрації. Зокрема, у справі від 26 лютого 1670 р. про крадіжку збіжжя Федором Баклийським у Васька Сівака постраждалий «выкидалися з десяти таляров» і після винесення сприятливого для нього приговору суму закладу мав покрити засуджений додатково до суми «вини врядової» — «належную вину врядову з выдкищиною»[35].

У тому випадку, коли сторона, яка програла тяжбу, не мала змоги покрити суму «викидщини» монетою, з неї стягували встановлений судом натуральний еквівалент. Зокрема, 12 червня 1684 р. Диканський сотенний суд розглядав справу про потраву проса в місцевого жителя Павла Плющенка, котрий, доводячи правдивість свого позову, «выкыдался з десяти талєрєй» з обвинуваченим ним Логвином. Після того, як суд визнав останнього винним, місцева адміністрація відібрала у нього «за тую викидщину» корову з телям, яку диканський отаман відправив до двору полковника[36].

---

[34] *Левицкий О.* Очерки народной жизни Малороссии во второй половине XVII ст. — С. 262.

[35] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. — Вып. I. — С. 182.

[36] НБУВ. ІР. — Ф. I. — № 55257. — Арк. 19.

«Поглядаючы на стародавную небожчика пана полковника услугу». Пожалування полковницьких вдів

Заслуги старшин на полковницькому уряді були підставою для гарантування майнових прав їхніх дружин і вдів. Останнє фігурувало практично у всіх козацьких вимогах, які адресувались владі Речі Посполитої ще від початку XVII ст., а з його середини міцно вкоренилося в традицію державного життя Гетьманату. Отож, наприклад, по смерті колишнього ніжинського полковника Якова Жураковського гетьман Мазепа 1704 р. видає універсал «овдовелой жене его Маріи Жураковской с оставшимися сыновьями» на право володіння в Глухівській сотні Ніжинського полку с. Щебри, а також Великою Слободою і Малою Слобідкою. Так само й по смерті сина Якова Жураковського Лук'яна, котрий упродовж 1708–1718 років, як і батько, обіймав уряд ніжинського полковника, гетьман закріпив за вдовою останнього маєтності померлого чоловіка, які тепер уже включали в себе села Володькову Дівицю, Крупичполь, Сваричовку, Вишневку, Максимівку, Рожновку, Безугловку, Липов Рог і Перевод.

В окремих випадках захист майнових прав вдів мав місце навіть тоді, коли останні по смерті чоловіків устигли побувати в шлюбі за «зрадниками», як це сталось у випадку з вдовою широко знаного за участь у визвольній боротьбі середини XVII ст. чернігівського полковника Мартина Небаби, котрий загинув ще в 1651 р. у битві під Ріпками. Тринадцять літ по тому, 8 березня 1664 р. гетьман Брюховецький видав оборонний універсал вдові та дітям колишнього чернігівського полковника. Потреба ж у виданні оборонного універсалу з'явилась у зв'язку з тим, що другий чоловік вдови по Мартину Небабі, якийсь «изменник Курбацкій», під час приходу коронної армії на Лівобережжя в 1663–1664 рр. перейшов на бік короля й незабаром зустрів свою смерть, поставивши тим самим під питання майнові права його спадкоємців у Борзні та Шаповалівці. Універсал гетьмана гласив: «Поглядаючы ми на стародавную небожчика пана Мартина Небабу, полковника черниговского, у Войску Запорожском услугу, которую на пляцу воєнном, смертю од неприятєлєй поднятою, запечатовал, малжонці єго позосталой и тепер повторе свежо овдовелой, и дітям єго осиротилим даєм сєй універсал наш оборонній, абы помененная пани Небабиная з деточками своими в домах своих, млинах, хуторах, полях, сіножатях и грунтах найменшое кривди, трудности не поносила, бо ежели вторій муж Курбацкій зменил, однак треба бачене на прав першого малжонства міти».[37]

Подібний випадок фіксується в джерелах і щодо спадку колишнього гадяцького полковника Степана Трощинського. Коли восени 1708 р. гетьман Мазепа перейшов на бік шведського короля Карла XII, Трощинський не

[37] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.–Львів, 2004. — С. 315.

наслідував йому, проте «за родство» з реґіментарем був усунутий з полковництва і дожив віку в маєтку в с. Ручки. А по його смерті в 1716 р. Скоропадський, «респектуючи на вдівство панеи Маріи Стефановой Трощинской», закріпив за нею «для вспартя вдовиного еи господарства, большую часть прежнего еи ж села Ручок»[38].

З виданих Генеральною військовою канцелярією гетьманських універсалів далеко не завжди можна встановити, якими саме маєтностями — спадковими чи ранговими — реґіментарі дозволяють користуватись удовам полковників. Однак універсал наказного гетьмана Павла Полуботка від 23 листопада 1722 р. про надання у володіння вдові полтавського полковника Івана Черняка Ірині Стефанівні містечка Решетилівки недвозначно вказує, що в цьому випадку мова йшла саме про рангову маєтність: «иж просила нас ее милость пані Ірина Стефановна Іванова Черняковая, полковниковая полтавская, (:котори муж на монаршой імперторского пресвітлого величества службі тепер свое окончил житие:) о такий респект, дабы свободно было оной містечком Решетиловкою, до полковничего уряду належним, владіти»[39]. Полуботок не побачив перепон, аби те «прошеніе за слушное принявши», виявити такий «респект» вдові полтавського полковника, щоб передати їй маєтність, що надавалась очільникам полку «на ранг», тобто в тимчасове користування, за умови їхнього перебування на полковницькому уряді. Видаючи універсал, Полуботок наказував полковій старшині Полтавського полку та «барзей пану сотнику решетиловскому зо всеб атаманею тамошнею», аби вони «в том владеніи помянутого містечка оной жадной не чинили перепоны»[40].

Перелік аналогічних уставодавчих ініціатив гетьманських урядів щодо захисту майнових прав полковницьких вдів можна істотно розширити. Як власне і перелік випадків збереження за вдовою права і по смерті чоловіка користатись послугами полковницьких курінних козаків, «дворян».

«Дом его в домовых потребах и во всегдашних для принятия людей расходах не может бытии удовольствован». Джерела і масштаби інших матеріальних вигод

Яким чином і в яких межах можна було конвертувати перебування на полковницькому уряді в цілком конкретну — і, варто зауважити, доволі значну — матеріальну вигоду, наочно демонструє випадок, що мав місце наприкінці 1680-х років із лубенським полковником Леонтієм Свічкою. На

[38] *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Трощинские // Киевская старина. — 1888. — Т. 23. — № 11. — Отд. 1. — С. 372.

[39] Універсали Павла Полуботка (1722–1723). — К., 2008. — С. 195.

[40] Там само.

полковництво Свічка зійшов в 1688 р. і вже наступного року, скориставшись напруженістю у стосунках гетьмана Мазепи та переяславського полковника Леонтія Полуботка, добився від реґіментаря повернення до складу Пирятинської сотні Лубенського полку земель поблизу Сухої Оржиці, якими перед тим незаконно заволодів Полуботок. А платою вдячних жителів Пирятинської сотні своєму полковнику за його «благодіяння» стало піднесення саме цих земель у подарунок. Незабаром на цих ґрунтах, а також землях, отриманих роком раніше від гетьмана Мазепи, Свічка заснував низку сіл і хуторів[41].

Наскільки значними могли бути земельні набутки полковника за роки його старшинства в полку, добре видно і з історії очільника Стародубського полку Михайла Миклашевського. Перебравшись на Лівобережжя з правого берега Дніпра десь наприкінці 1660-х років і розпочавши службу при дворі гетьмана Дем'яна Ігнатовича в ранзі «дворянина», Миклашевський отримав своє перше село — Зазірки — в Глухівській сотні в грудні 1671 р. У 1687 і 1688 рр., вже будучи генеральним осавулом, долучив до нього за універсалом гетьмана Мазепи села Кочергин і Волокитин. А отримавши в 1690 р. уряд стародубського полковника, Миклашевський за наступних п'ятнадцять років нажив стільки земельних угідь і майна, що його багатству, за переказами, почав заздрити сам гетьман Мазепа. Так, 1691 р. полковник отримав село Кам'яні Озера (Каменка) та чотири млини на річках Титві, Росусі і Ваблі. У 1693 р. до його маєтностей додаються села Воргон (Воргол) і Поноровка, якими жалує його гетьман, зважаючи на прохання полковника «для вспоможенія домовых его потреб», оскільки «дом его в домовых потребах и во всегдашних для принятия людей расходах не может бытии удовольствован». Крім названих сіл, полковник володів селами Нижнім, Дем'янками, Картушиним, Дівовкою, Руховим, Істровкою, Приваловкою, Верхнім Млинком, Будою Понуровською. Частину з них він отримав як рангові маєтності, інші — «для вспоможенія домовых його потреб»[42].

Додатковий прибуток полковнику приносив нагляд за цариною винокуріння та шинкування. Зокрема, саме козацька старшина, користуючись адміністративними можливостями, разом з великими монастирями і магістратами великих міст утримувала у своїх руках прибутковий шинкарський промисел, причому найбільше шинків у полках зосереджувалось саме у руках полковників. Так, наприклад, у Полтавському полку нараховувалось загалом 49 козацьких шинків, з них дев'ять знаходились у містах і селах, що

---

[41] *Стороженко Н.* К истории рода Свечек // Киевская старина. — 1887. — Т. XIX. — № 11. — С. 580–584; Его же. Полуботок или Свечка? (Эпизод из истории малороссийского землевладения второй половины XVII в.) // Киевская старина. — 1890. — Т. XXXI. — № 12. — С. 434–447.

[42] *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Миклашевские // Киевская старина. — 1882. — Т. 3. — № 8. — С. 247–248.

належали полковнику Василю Кочубею, а, відтак, і відповідні заклади були його власністю. Причому в селі Стасівці Кочубею належали три з чотирьох шинків (один шинок був власністю курінного отамана Ониська Мовчана), в Диканьці — всі п’ять[43]. Велика кількість шинкових дворів перебувала у власності вдів і синів колишніх полтавських полковників — Черняків і Левенців[44].

Ще більшою мірою, аніж у Полтавському полку, домінування полковника серед власників шинків спостерігаємо в Миргородському полку. Там, згідно з матеріалами перепису, «Особливим виденіем зревізованым», з числа усіх 39 шинкових дворів Миргородщини аж 11 належали полковнику Апостолу. Вельми прикметним щодо впливу адміністративного ресурсу на розвиток шинкарського промислу, на нашу думку, є й той факт, що на другому місці за кількістю шинкових дворів у Миргородському полку після полковника були очільники найбільших сотень, яким належало 7 шинкових дворів. Ще 7 належало церквам і монастирям, 3 — полковим старшинам і 11 — знатним козакам, козацьким удовам та ін.[45] Цікаво, що Данило Апостол володів шинками не лише в Миргородському, а й у інших полках, в межах яких знаходились належані йому маєтності. Зокрема, в Глухівській сотні Ніжинського полку (щоправда, вже в часи його перебування на гетьманстві) Апостол володів 6 шинками, а загалом у Гетьманаті йому належало аж 46 таких закладів[46].

Доволі прибутковим було й ремесло винокуріння, а особливо якщо ним займалася козацька старшина. Адже впливові урядники могли не турбуватися за ринки збуту своєї продукції, оскільки в Гетьманаті отримала поширення практика так званого «накидання питей», коли старшина роздавав своїм підвладним для продажу в шинках або з власних хат виготовлену на його гуральнях горілку. До того ж, накидаючи з примусу свій товар, старшина міг виставляти при цьому відверто завищену ціну. Скарги з приводу таких зловживань владою подавали, зокрема, козаки і посполиті на переяславського полковника Семена Сулиму, котрий щороку накидав залежним від нього полчанам горілки на 40 руб.[47] Аналогічним чином діяв і лубенський полковник Андрій Маркович, накидаючи лубенським шинкарям і простим людям горілку з своїх ґуралень і ґуралень своєї сестри і сина та виставляючи при цьому відверто завищену ціну в 20 руб. за куфу[48]. Товариство Стародубського полку оскаржувало неправомірні дії свого пол-

---

[43] НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 54335. — Арк. 29 зв., 35 зв. та ін.

[44] Там само. — Арк. 26 зв., 67, 75 та ін.

[45] Там само. — № 55257. — Арк. 301–317 зв.

[46] *Пивоваренко О.А.* Винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 2013. — С. 114.

[47] Мотыженский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. — К., 1890. — С. 187–188.

[48] *Мельник Л.Г.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — К., 1997. — С. 137.

ковника Лук'яна Жоравки, котрий змушував залежних від себе людей брати в нього для розпродажу горілку за ціною 20 руб. за малу куфу, а коли товар не розходився за такою ціною, продавці були змушені компенсувати полковнику недобрану різницю з власної кишені[49].

Причому складається враження, що сама практика «накидання питей» не сприймалася тогочасним суспільством як прояв незаконного використання полковниками влади. Проступком вважалося лише відверте завищення обсягів продукції, що передавалась на реалізацію, або ж виставлена на неї несправедлива ціна. Принаймні у 1705 р. полтавський полковник Черняк стверджував, що гетьманська влада дозволяє на законних підставах розподіляти поміж шинкарями полку по три куфи на рік представникам полкової старшини та по дві — сотникам. Сам же реґіментар у зазначеному році розпорядився доставити до Полтави 20 куф гетьманської горілки, яку полковник мав по справедливості розподілити на вишинк по всіх полтавських сотнях[50]. Під 1719 р. джерела фіксують згадку про розподіл поміж шинкарями Ніжинського полку на вишинк 10 куф горілки, яка належала генеральному писарю Василю Савичу, причому згадка про цей факт міститься не в оскарженні неправомочних дій генерального старшини, а в офіційній доповіді ніжинського полкового комісара гетьману[51]. Однак як відвертий вияв сваволі можна трактувати дії адміністраторів російського генерала фон Вейсбаха, котрі в належному йому селі Дорогинка все того ж Ніжинського полку накидали не лише посполитим, а й козакам по 5-10 кварт горілки за ціною 4 коп. за кожну, причому пропонована кварта містила лише половину звичної міри об'єму, а продукт мав доволі низьку якість. Більше того, управитель генерала, підбадьорений результатами такої сумнівної підприємницької діяльності, наступного року розпорядився збільшити норму накиду з 5–10 кварт до 5–10 відер[52].

Загалом же, аби уявити розміри прибутків полковників у цій царині, досить буде зауважити, що лише один корчемний двір в селі Михайлівка, що належав чернігівському полковнику Павлу Полуботку, за 1724 р. приніс прибутку в розмірі 117 руб. 33 алтин[53]. А вдові гетьмана Скоропадського горілчані гроші, зібрані в 1722 р. в Гадяцькому замку, дали прибуток у розмірі 1610 золотих, при цьому ще 5622 золотих числились як борг[54].

---

[49] *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — К., 1889. — С. 43.

[50] *Тищенко М.* Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. — К., 1927. — С. 17.

[51] *Пивоваренко О.А.* Винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні... — С. 114.

[52] *Тищенко М.* Гуральне право та право шинкувати горілкою… — С. 15–16.

[53] *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Т. 4. — Одесса, 1925. — С. 143.

[54] *Тищенко М.* Гуральне право та право шинкувати горілкою… — С. 18.

* * *

Загалом же, оцінюючи матеріальні вигоди полковників Війська Запорозького від посідання ними своїх високих урядів, варто підтвердити висновок стосовно того, що саме полковники, а не інша старшина, навіть не генеральні старшини, що входили до складу гетьманського уряду, були найбільш упривілейованою соціальною групою. Таке високе становище полковників обумовлювалось як регламентованими в угодах і визначеними звичаєвим правом привілеями щодо володіння старшинами ранговими землями, млинами, угіддями тощо, так і не прописаними в законі й не верифікованими у звичаєвих нормах можливостями позаекономічного примусу певних груп полчан до виконання різноманітних відробітків на свою користь, а також різноманітних «добровільних» піднесень й учт. Значний легальний заробіток полковникам приносило й управління полком, насамперед головування в полковому судді, а також можливості щодо регулювання на теренах полку процесів винокуріння та шинкування.

УДК 347.965(477)«17»

Віктор Брехуненко

Склад адвокатського прошарку Гетьманату

У статті досліджується персональний склад адвокатів Гетьманату. З'ясовано вимоги матеріального права щодо осіб, які планували мати адвокатські практики, досліджено, з яких соціальних прошарків походили адвокати, мотивацію представників різних середовищ, рівень престижності адвокатського фаху.
Ключові слова: *Гетьманат, адвокати, адвокатські практики, соціальний стан.*

The article investigates the social origins of the attorneys of the Hetmanate. The following issues are exemined: the demand of legislation for the persons, who supposed to obtaine the position of the attorney, the different social origins of candidates, the level of prestige of the attorney practices.
Keywords: *Hetmanate, attorney, attorney practices, social status.*

Адвокатські практики, безумовно, були однією з найважливіших ланок судочинства Гетьманату. Розвинувшись після того, як вщухли громовиці громадянської війни другої половини XVII ст., вони віддзеркалювали і змагальність судового процесу, і органічну спадкоємність української історії. Наріжні підвалини адвокатської діяльності в Україні залишалися незмінними від XVI ст. Успадкувавши попереднє українське законодавство, правова система Української держави адаптувала його до постреволюційних суспільних реалій, коли на зміну традиційній українській еліті — князівсько-шляхетській — прийшла інша, базована на козацькому стані. А персональний склад адвокатського прошарку відбивав особливості нового соціального ландшафту.

На законодавчому рівні формування корпусу адвокатів Гетьманату опиралося у першу чергу на традиційний в Україні від XVI ст. набір норм матеріального права: Литовський статут (у козацькій державі ходив Третій), Саксон» у вигляді двох перекладів П. Щербича («Саксонськое зерцало» та «Право міське)», «Порядок судів та міських справ» П. Гроїцького та почасти збірник П. Кушевича «Хелмінське право». Статутом, як кодексом феодального права шляхти, прямо заборонялося займатися адвокатською практикою

лише представникам духовенства[1], а Стаття 58 позбавляла суддів, підсудків та писарів права на адвокатську діяльність у тому повіті, де вони виконували свої посадові обов'язки[2]. Перелічені ж вище кодекси магдебурзького права містили ширші обмеження на адвокатську діяльність. Бути адвокатами заборонялося особам, молодшим за 21 рік, без спеціального уповноваження від клієнта, жінкам, євреям, навіженим, звинуваченим в якомусь ганебному вчинку або покараним біля стовпа ганьби. Священикам та монахам дозволялися практики лише в церковних справах. Також заборона поширюється на осіб, які свого часу зрадили клієнта або не викликають довіри[3]. «Саксонське зерцало» спеціально обумовлює неможливість виконання функцій адвоката суддею чи лавником в тій справі, яку вони вели, а також особами, поміченими у скотоложстві[4].

Водночас поточні реалії підштовхували — і це цілком закономірно — до точкового втручання в зазначені норми матеріального права. Наразі виявлено два таких випадки. У 1749 р. Генеральна військова канцелярія заборонила мати адвокатські практики канцеляристам, які служили при власне Генеральній військовій канцелярії та при Генеральному військовому суді. А отже було ревізовано норми Третього Литовського статуту та інших кодексів у бік розширення переліку осіб, на яких не поширювалося право на адвокатську діяльність. Поява указу, без сумніву, відбивала, з одного боку, популярність адвокатського хліба серед таких канцеляристів, а з іншого — свідчила про те, що страждали прямі службові обов'язки, покладені на цих осіб.

На жаль, самого тексту указу виявити наразі не вдалося. Але репрезентативна інформація про його існування міститься в чолобитній вдови бунчукового товариша Трохима Кальницького Олени до Генеральної військової канцелярії від 24 січня 1750 р. У документі вдова, яка судилася за маєтності з бунчуковим товаришем Артемом Міхном, скаржилася, крім усього, на те, що адвокат протилежної сторони (син Артема Федір) звернувся до Генерального військового суду з вимогою заборонити військовому канцеляристу Луці Яснопольському виконувати обов'язки її захисника у суді. Свою позицію Федір Міхно обґрунтовував тим, що «він, Яснопольський, канцелярист, а канцеляристам визначенням Генеральної військової канце-

[1] Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Т. 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. — Одеса, 2004. — Кн. 2. — С. 160–161.

[2] Там само. — С. 165.

[3] *Groicki B.* Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sadów około karania na gardłe. Ustawa płacej u sadów. — Warszawa, 1954. — S. 92; *Szczerbic P.* Speculum Saxonum Albo Prawo Saskie y Maydeburskie porządkiem obiecadła z Lacińskich y Niemieckich exemplarzow zebrane. — Lwów, 1581. — S. 374; *Szczerbic P.* Jus Municipale. To jest prawo mejskie majeburskie nowo z łacińskiego i niemieckiego na polski jezyk z pilnością i wiernie przełożone. — Warszsawa, 2011. — S. 177.

[4] Szczerbic P. Speculum Saxonum… — S. 374.

лярії по справах ходити заборонено»[5]. У свою чергу Олена Кальницька мотивувала правомірність призначення нею своїм адвокатом Луки Яснопольського тим, що той «в ті пори, коли вірчу чолобитну від мене про нього подано, в канцелярському званні ще не був». А тому «належить цьому Яснопольському усі ті справи, якими він ще до визначення його в канцелярському званні, зобов'язаний закінчити, а після визначення в канцелярському званні вже не приймати»[6]. Генеральна військова канцелярія визнала рацію за позивачкою і своїм указом до Генерального військового суду у березні 1750 р. розпорядилася Л. Яснопольському «не тільки як повіреному (адвокату. — *В.Б.*) від цієї позивачки, але вже як того, хто мав і до цього свої процеси, також і по яких справах у суді військовому Генеральному він, Яснопольський зобов'язався до визначення його в канцелярське звання, справувати було дозволено»[7].

Як вочевидь випливає зі справи, відповідний обмежувальний указ Генеральної військової канцелярії з'явився приблизно в кінці 1749 р., якщо позивачка 24 січня вже оскаржувала дії адвоката протилежної сторони. Указ давав право військовим канцеляристам закінчити справи, які вони вже мали в судах. Проте достеменно невідомо, чи поширювалася заборона на канцеляристів нижчих рівнів, полкового та сотенного. Натомість є підстави припустити, що чинність самого указу була нетривалою і закінчилася вже на початку 1750-х років. Про це свідчить неодноразова поява військових канцеляристів як адвокатів у справах, розпочатих, як мінімум, з 1754 р.

Другий випадок пов'язаний з діяльністю Малоросійської колегії 1722–1727 рр. Але мав він обмежений вплив, оскільки торкався лише канцеляристів цієї установи. Колегія 9 вересня 1726 р. видала постанову згідно, з якою слід було «колезьким служителям, починаючи з цього числа, по вірчих чолобитних ні за кого, ні по яких справах у суди не ходити». Кожен служитель мав «підписатися власноруч під штрафом, щоб у колегії в розгляді справ зупинки і подовження ніякого не було»[8]. 20 жовтня з'являється спеціальний наказ, під яким поставили свій ознайомчий підпис 4 канцеляристи, 2 підканцеляристи, 18 копіїстів та 11 інших служителів[9]. Заборона стосувалася як апеляційних справ, поданих на розгляд Малоросійської колегії, так і справ, що надходили до Генеральної військової канцелярії та в суди Лівобережної України. Саме в цих органах колезькі служителі підряджались адвокатувати. Пробуксовування у зв'язку з цим роботи самої колегії мусило набути суттєвих масштабів, щоб керівництво вирішило

---

[5] Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10272. — Арк. 2.

[6] Там само. — С. 2.

[7] Там само. — С. 3.

[8] Там само. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 538. — Арк. 2.

[9] Там само. — Арк. 3–4.

відреагувати рішучою забороною адвокатської діяльності під загрозою штрафу.

Яким же був склад адвокатського прошарку Гетьманату? Нижче в таблиці структуровано виявлені випадки.

Соціальне походження адвокатів

Полковники	2	Канцеляристи	42
Члени Генерального суду	1	Служителі	6
Сотники	3	Рядові козаки	33
Бунчукові товариші	9	Міщани	7
Військові товариші	2	Монахи	26
Значкові товариши	5	Біле духівниіцтво	1
Полкові та сотенні писарі	10	Росіяни	5

Як бачимо, в соціальному сенсі адвокатське середовище було дуже строкатим. Адвокатами виступали особи різного походження і статків — від полковників до міщан.

Адвокати з урядової та неурядової старшини

Представники верхівки Гетьманату, безумовно, утворювали особливу категорію адвокатів. Це був квіт адвокатського середовища, який надавав йому респектабельності та піднімав престиж у суспільній ієрархії. Якщо придивитися до того, хто із значного військового товариства і за яких обставин виконував функції адвоката, то кидається в око, що представники чинної старшини бралися до справи переважно тоді, коли мова йшла про захист інтересів родичів. Лише писарі від полкового рівня й нижче відступали від загального правила. Натомість члени неурядової старшини ставали адвокатами як для родичів, так і для клієнтів, з якими не мали родинних зв’язків.

Іншими словами, помічені в адвокатах полковники, сотники, члени Генерального військового суду не розглядали адвокатську діяльність як спосіб заробити. Йшлося їм виключно про інтереси родини. До всього не останню роль відігравали й сподівання використати свою вагу в суспільстві для переможного завершення судового процесу. І справа не в корупційних сподіваннях протиснути своєю владою та змусити суд прийняти невмотивоване чи завідомо неправове рішення. Судова система Гетьманату хоча й не була в цьому плані бездоганною й вільною від умисної тяганини та допускала позаправові маніпуляції, але до корумпованості, за якою б не було взагалі видно права, ніколи не доходило. Судові інстанції назагал забезпечували можливість добитися суто правового рішення представникам виключно усіх (!) станів, навіть в умовах кількарічного затягування справи та можливих зовнішніх втручань. Прості козаки, більше того, посполиті нерідко вигравали справу «про пошуки козацтва» у здавалося б всесильних пол-

ковників[10]. А, наприклад, чернігівський полковник Петро Милорадович як адвокат не зможе нічого вдіяти в Чернігові ж (!) із підсудком Василем Силичем та земським суддею Михайлом Дуніним-Борковським, які майстерно намагалися затягнути справу пані полковникової на якомога довший термін[11].

Тож, йдучи в адвокати до своїх родичів, представники «вершків» сподівалися передусім не стільки вплинути на рішення судової інстанції, скільки натиснути своєю посадою заради зменшення судової тяганини та різноманітних проплат («накладів»), а також пришвидшення розправи. Ось у цих ділянках вплив посадовця міг бути відчутний. Полковник чи сотник, від якого багато що залежало на ввіреній йому території, мав серйозні підстави сподіватися на зменшення чи взагалі ліквідацію для нього офіційних судових видатків, які оплачували позивачі та відповідачі: папір, чорнило, оформлення паперів писарем, утримання межовиків під час виконання роботи, відшкодування витрат на вістових козаків, яких посилали до сторін з розпорядженнями суду, конвоїрів тощо. Можна припустити, що полковнику чи сотнику світило й позбавлення тягаря виплат так званого «пересуду» (офіційна плата обох сторін судді за видачу присуду та розгляд справи), «поклону» суддям, підсудкам та іншому персоналу судів, який не мав офіційного характеру, але часто платився як добровільна подяка за кожну процедуру розгляду справи й не вважався хабарем[12]. Що видатки на судовий процес залежно від справи могли вилитися в кругленьку суму, свідчать записи 1720-х років, де фігурують цифри у 15–17 рублів[13]. За ці гроші можна було купити, наприклад, 4 воли[14].

Відкриває галерею адвокатів з вершків українського суспільства бунчуковий товариш Яків Якубович, майбутній генеральний осавул. У 1724 р. він захищав у Генеральному військовому суді інтереси своєї матері Параски Якубович у справі проти срібненького сотника Антона Троцини «про млини в селі Полонках на ріці Удай, також про двір та про інші грунти»[15]. Тоді ж у 1724 р. почалися дві судові справи грунського сотенного писаря Якова Чемкальського проти двох Милорадовичів: гадяцького полковника Михайла Милорадовича (за «побиття та розорення та тримання його, Чемкальського, в ланцюгу та в колодках під сторожею») та його брата, грунського сотника Іллі

[10] Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. 1. — Спр. 51191–51422 б. — Арк. 473–515; 420–452.

[11] Там само. — Спр. 50897–50973. — Арк. 3–25.

[12] *Сокирко О.* Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 204–205.

[13] Там само. — С. 204.

[14] *Молчановский Н.* Бюджеты Киева в средине XVIII века // Киевская старина. — 1898. — № 1. — С. 76.

[15] НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 54096–54281. — Арк. 174–176 зв.

Милорадовича (за спровадження в похід убогих козаків)[16]. У 1726 р. Ілля Милорадович та його дружина Ірина уповноважили Михайла Милорадовича вести свою справу далі («довіряю я, Ілля згаданому брату моєму, а дружина моя Ірина дівиреві Михайлу Милорадовичу і що вчинить суперечити не будемо»)[17].

Пізніше в ролі адвокатів побували знаменитий перекладач Синоду і майбутній лідер українського шляхетства Григорій Полетика (1749–1754) та його брат, смілянський сотник Стефан Полетика (1754–1760)[18], чернігівський полковник Петро Милорадович (1766–1969 рр.)[19]. Двоюрідний правнук гетьмана Івана Мазепи Григорій Фридрикевич мав адвокатську практику в 1765–1768 рр., вже обіймаючи посаду надвірного радника та члена Генерального військового суду[20]. А Іван Галаган, син прилуцького полковника Григорія Галагана, був з 1765 р. адвокатом у свого батька[21], як і бунчуковий товариш Данило Капніст, син миргородського полковника Василя Капніста[22]. Представники іншого значного старшинського роду Безбородьків також виступали у ролі адвокатів, зокрема, бунчуковий товариш Семен Безбородько (1732), рідний брат Андрія Безбородька (з 1739 р. генерального писаря)[23].

Виконували обов'язки адвоката і бунчукові товариші Микола Троцький (1746)[24], Андрій Гудович (1727) (батько майбутнього генерального підскарбія Василя Гудовича), Корній Кобеляцький[25]. Військовий товариш Тимофій Левенець та значковий товариш Петро Цурка були в 1758 р. адвокатами в бунчукового товариша Федора Заньковського[26], а військовий товариш Іван Маркевич — у військового ж товариша Семена Пустоти (1655–1760)[27]. Військовий товариш Федір Масловський засвітився у 1762 р. адвокатом у справі козаків Моровської сотні Київського полку проти Києво-Софіївського монастиря[28]. Значковий товариш Петро Черницький у 1764 р. став адвокатом у дружини генерального обозного Павла Кочубея[29], Микола Чернявський —

---

[16] ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 168. — Арк. 106–107.
[17] Там само. — Арк. 106 зв.
[18] НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 52884–53011. — Арк. 126–127 зв.
[19] Там само. — Ф. VIII. — Спр. 2094–2104. — Арк. 25.
[20] Там само — Ф. І. — Спр. 52610–52720. — Арк. 213–213 зв.
[21] Там само. — Ф. ІІ. — Спр. 25501. — Арк. 174 зв.
[22] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 12636. — Арк. 82.
[23] НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 51498–51680. — Арк. 489.
[24] Там само. — Спр. 54346–54474. — Арк. 143–143 зв.
[25] ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 2444. — Арк. 3.
[26] Там само. — Спр. 1466. — Арк. 10–11.
[27] *Омельчук В.* Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського. — К., 2016. — С. 298.
[28] Biblioteka PAN w Krakowi. — № 273. — K. 91.
[29] ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 1954. — Арк. 2–3.

у генерального хорунжого Миколи Ханенка[30], а значковий товариш Яків Федосов — у вдови Євдокії Булашихи[31]. З відомої старшинської родини походив Федір Бутович, адвокат у 1731–1732 рр. вдови гадяцького полковника Михайла Милорадовича Уляни у справі проти бунчукових товаришів Григорія та Петра Балясних за селітряний завод у с. Ціпки[32].

Окремо слід сказати про те, що за адвокатські функції бралися й посадовці Генерального військового суду та судів нижчого рівня, якщо справи розглядалися в інших інстанціях. Така практика цілком вписувалася в чинне законодавство. Зокрема, у 1743 р. адвокатом у своєї матері був писар цього суду Дем'ян Оболонський[33]. Пізніше писар підкоморського суду Погарського повіту Сава Гузовський виступав адвокатом у стародубського підкоморія Михайла Ширяя (1765)[34].

Зі старшини сотенного рівня адвокатами помічені яготинський сотник Пилип Купчинський (1735), прилуцький полковий писар Денис Тихонович (1755), писар Березнинської сотні у відставці Дем'ян Тарасевич (1762), колишній корибутівський сотенний писар Микита Скоробагатий (1770), Лука Бугаєвський, швагро сотника срібнянського Миколи Троцини (1754), Данило Засядько, син лютенського сотника Луки Засядька (1745)[35].

Адвокати-канцеляристи

Канцеляристи становили найчисельніший контингент серед адвокатів козацького походження (та й узагалі). Це виглядає цілком закономірно з огляду на дві можливих життєві стезі для усіх їх: вікувати на нижчих поверхах козацького стану без жодної привабливої перспективи чи досягти більшого, аж до того, щоб застрибнути на верхню сходинку — увійти до значного військового товариства, членство в якому відкривало дорогу до посад, впливовості і статків. Теоретично військові, полкові, сотенні канцеляристи могли піти двома шляхами: пробиватися безпосередньо до складу старшини або пробувати увійти з чорного ходу, домігшись відповідного універсалу. Та в будь-якому випадку для цього були необхідні дві стартові умови: наявність солідної власності на землю та виконання важливих для Гетьманату служб, передовсім військових.

Адвокатська діяльність надзвичайно добре пасувала амбітним канцеляристам, які вважали, що заслуговують кращої долі. Насамперед це була доволі прибуткова справа, що давала змогу поправити свої статки й прикупити з часом землю, так необхідну для подальшої кар'єри. А по-друге, адвокатські практики на користь впливових представників старшини забез-

---

[30] Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 15335. — Арк. 1–7.

[31] Там само. — Спр. 10417. — Арк. 1, 4.

[32] Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 96. — Арк. 116–116 зв., 124–124 зв.

[33] НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 50783–50896. — Арк. 143.

[34] Там само. — Спр. 52610–52720. — Арк. 200–201.

[35] НБУВ. ІР. — Спр. 53012–53121. — Арк. 13, 267, 270 зв.; ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 1869. — Арк. 4 зв.; Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 10.

печували поступове формування так званого кола підтримки, без чого годі було сподіватися на омріяний соціальний аванс. Той факт, що канцеляристи постійно знаходилися при канцеляріях і були на виду, лише збільшував шанси витягнути щасливий квиток до суспільної еліти. По-третє, завдячуючи роду своєї діяльності, саме канцеляристи мали найбільше підстав набути досконалої кваліфікації правника, починаючи, бодай, від банальної можливості користуватися всіма наявними джерелами українського права і закінчуючи знанням реальної практики судового процесу.

Водночас вигідні були адвокати з канцеляристів і для клієнтів, особливо не дуже заможних. Призначити канцеляриста означало доволі суттєво заощадити на видатках. У першу чергу це стосується документального супроводу судового процесу; адвокати ж бо мусили писати купу судових паперів: чолобитні (скарги), донесення, підписки, «сказки» (повідомлення), матеріали дебатів, а також брати в суді накази, витяги тощо. Усе це коштувало, і немало. Наприклад, у другій половині 1720-х років написання в канцеляріях простого документа обходилося в 10 коп., а оформлення присуду — 1–1,1 руб.[36] Це були солідні суми. Для порівняння: за 1 руб. навіть через 25 років можна було купити цілого барана[37]. А новий кожух у 1744 р. коштував 6 рублів[38]. Загалом прямі видатки на писарів у складних справах могли сягати до 10 рублів[39]. Що вже говорити про справи, які тягнулися роками. Водночас клієнт міг заощадити і на деяких інших видатках. У випадку, якщо вдавалося уповноважити місцевого канцеляриста, не треба було платити за проїзд адвоката до міста, де функціонував потрібний суд, та за оренду житла. А це теж були солідні суми.

Адвокатською діяльністю займалися канцеляристи з усіх щаблів військово-адміністративної влади: Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, полкових та сотенних канцелярій. Успіхи канцеляристів на ниві адвокатури були безперечними. Їх охоче брали адвокатами представники урядової старшини — від сотенної до генеральної, а також неурядова старшина. Добре видно, що клієнти намагалися призначити саме місцевих канцеляристів. А особливим попитом тішилися військові канцеляристи, оскільки в Глухові розміщувалися всі центральні судові інстанції (вони ж апеляційні).

З випадків, коли послугами канцеляристів користувалися представники верхівки Гетьманату, на почесне перше місце варто поставити справу Кирила Розумовського 1756 р. за спірні землі у с. Медведівка Лубенського полку. До Генерального військового суду гетьман уповноважив від себе військового

---

[36] *Сокирко О.* Скільки коштує порозуміння?... — С. 202.
[37] *Молчановский Н.* Бюджеты Киева… — С. 76.
[38] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9216. — Арк. 2.
[39] *Сокирко О.* Скільки коштує порозуміння?... — С. 201.

канцеляриста Економічної канцелярії Олексія Дзівовича[40]. Згадати також можна бодай призначення у 1729 р. Уляною Милорадович, вдовою гадяцького полковника Михайла Милорадовича, своїм адвокатом військового канцеляриста Петра Рогівського[41] чи уповноваження ніжинським полковником Петром Розумовським у 1759 р. свого небожа — військового канцеляриста Івана Григоровського адвокатом взагалі по «різним його, полковника, позовам, які є в Генеральному військовому суді з різними чинами справам, також і які далі знову можуть бути»[42]. Миргородський полковник Василь Капніст призначав у 1748 р. адвокатом військового канцеляриста Данила Байрака[43]. Лютенський сотник Шостак зробив своїм адвокатом гадяцького канцеляриста Біленченка[44]. Більський отаман Хома Сироїжка — канцеляриста Гадяцької полкової канцелярії Гната Македонця, а сотенний отаман Влас Чуб — підканцеляриста цієї ж канцелярії Федора Васильєва (Прокопенка)[45].

Не відставала й неурядова старшина. Приміром, бунчуковий товариш Василь Дмитрашко Райча, маючи в 1735 р. судитися з Оленою Володковською, вдовою старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Дмитра Володковського, за її позовом з приводу села Недрі (біля Березані, що на Київщині), спершу вів справу сам, але потім все-таки був змушений взяти адвоката. Ним став перекладач Тимофій Сенютович[46]. У 1725 р. бунчукові товариші Іван та Матвій Себастіяновичі призначили своїм адвокатом військового канцеляриста Івана Булавкіна по справі, яка слухалася в Малоросійській колегії[47], а бунчуковий товариш Андрій Борковський (1724) — військового канцеляриста Григорія Юркевича[48]. У 1745 р. бунчуковий товариш Іван Яновський уповноважив представляти свої інтереси у Гадяцькому полковому суді військового канцеляриста Стефана Данилевського[49]. Ніжинські полкові канцеляристи Петро Богдаревський та Сава Пісковський захищали в Генеральному військовому суді інтереси відповідно бунчукових товаришів Миколи Каменського та Антона Стрешинцова[50]. Військовий товариш Григорій Плешко (1739) взяв адвокатом канцеляриста Стародубської полкової канцелярії Юхима Федораченка[51].

---

[40] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 14044. — Арк. 1.
[41] Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 96. — Арк. 18.
[42] Там само. — Спр. 1607. — Арк. 10–10 зв.
[43] Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 12636. — Арк. 45.
[44] Там само. — Ф. 72. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 3.
[45] Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 22. — Арк. 1–17.
[46] НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 53012–53121. — Арк. 14–15, 25–30, 114.
[47] ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 203. — Арк. 56.
[48] Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 86. — Арк. 11.
[49] Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 13. — Арк. 15.
[50] Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 1722. — Арк. 2; Спр. 1613. — Арк. 2–2 зв.
[51] *Омельчук В.* Києво-Печерська лавра… — С. 288.

Охоче вибирали для себе адвокатів з канцеляристів і духовні особи та монастирі, коли судилися у світських справах. Так, настоятель Києво-Печерської лаври призначив у 1750 р. адвокатом обителі по справі з козаками Смілянської сотні канцеляриста Лубенської полкової канцелярії Нестора Богдановського[52], зіньківський священик Стефан Метленко уповноважив у 1748 р. підканцеляриста Гадяцької полкової канцелярії Семена Михайлова у справі проти зіньківського міщанина Івана Ниріна[53], куземинський священик Андрій Данилов (1748) — канцеляриста Гадяцької полкової канцелярії Кирила Іщинського[54], а настоятель гадяцької церкви Богоявлення Господнього Петро Семенов — з тієї ж канцелярії канцеляриста Максима Саранчу[55].

Про високе реноме канцеляристів як адвокатів свідчить і той факт, що їх охоче залучали до своїх судових справ росіяни, змушені судитися в Гетьманщині: купці, офіцери з розквартировних в її межах військових підрозділів, відставники та ін. Так вчинив, наприклад, московський купець Тихон Коп'яков, взявши в 1750 р. за свого адвоката Сергія Яновського, канцеляриста Прилуцької полкової канцелярії[56].

Бувало, росіяни неодноразово використовували одного й того ж козака-адвоката, очевидно, у зв'язку з тим, що той виправдовував покладені на нього надії. Зокрема, гадяцький канцелярист Кирило Іщинський кілька разів був адвокатом у вдови поручика глухівського гарнізона Анни Арсєньєвої (1750). Про це виразно свідчить її підпис під «повідомленням», надісланим до Гадяцького полкового суду, по справі, яка почалася в 1759 р. за позовом ряшівського козака Стефана Возниченка з приводу захоплення вдовою млина та пограбування: «Анна Арсенієва, а замість неї, неграмотної, за її дозволом підписав її повірений (адвокат. — *В.Б.*) по інших її справах, які є в полковому суді, канцелярист полковий гадяцький Кирило Іщинський»[57]. На жаль, цих «інших справ» виявити поки що не вдалося.

Адвокати зі служителів та рядових козаків

Крім канцеляристів, адвокатські функції, бувало, виконували служителі урядової та неурядової старшини, а то й узагалі рядові козаки. Послугами таких адвокатів користувалися навіть представники верхівки Гетьманату, і то найвищої. Приміром, вже згадувана вдова гадяцького полковника Уляна Милорадович залучала до виконання адвокатських функцій не тільки канцеляриста Петра Рогівського, але і свого служителя Юрія Михайлова[58]. Служитель Іван Старжинський у 1731 р. був адвокатом у вдови генерального

[52] Там само. — С. 278.
[53] ЦДІАК України. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 30. — Арк. 19.
[54] Там само. — Спр. 28. — Арк. 6.
[55] Там само. — Спр. 51. — Арк. 8.
[56] Там само. — Спр. 55. — Арк. 4.
[57] Там само. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 4.
[58] Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 112. — Арк. 5.

судді Івана Чарниша Євдокії[59]. А значковий товариш Прилуцького полку Яків Трифановський змінив свого першого адвоката у справі проти доньки полкового обозного Зиновія Позняка Уляни на свого старосту Стефана Саєвського[60].

Своїх українських служителів призначали адвокатами по справах, які слухалися в судах Гетьманату, і представники російської адміністрації. Фельдмаршал Олександр Меншиков взяв за адвоката вже згадуваного бунчукового товариша Андрія Гудовича, граф Мойсей Владиславович — Терентія Зінченка, полковник Семен Неплюєв — Андрія Гаревського (кілька разів)[61].

Широко представлені серед адвокатів і прості українські козаки. За кількістю виявлених випадків вони можуть конкурувати хіба що з канцеляристами. До всього кидається в око, що цих козаків воліли призначати не тільки такі ж козаки, а й сотники та монахи. Зокрема, дівицький сотник Лавреній Селецький скористався послугами козака Григорія Лавриновського (1759)[62]. Козак з Прилук Семен Онисимов був адвокатом у значкового товариша Якова Трифановського (1748–1749)[63]. А монахи київського Флорівського монастиря взяли за адвоката козака миргородського полку Павла Грабовського (1769)[64].

Виявлено випадки, коли з рядових козаків призначалися адвокати для міщан. У 1756 р. полтавський війт Іван Висоцький уповноважив козака Тимофія Уманського на ведення п'яти справ у Генеральному військовому суді[65]. А в 1751 р. Глухівська сотенна канцелярія скористалася статтею 57 Третього Литовського статуту й призначила тутешнього козака Василя Подольського захищати інтереси глухівських міщан під час роботи спеціальної комісії, яка мала розлідувати претензії останніх на солдатів глухівського гарнізону[66].

Адвокатами з рядових козаків користувалися навіть селяни, принаймні сільська верхівка. Один з таких випадків виявлено в 1747 р. Війт села Комишня Іван Плечун уповноважив гадяцького козака Семена Симонова бути своїм адвокатом у справі проти грунського сотника Семена Милорадовича про «понесене від сотника Семена Милорадовича даремне нещадне побиття батогами та насильне пограбування ґвалтом з його війтового двора його власного війтового коня»[67].

---

[59] Там само. — Спр. 113. — Арк. 11.

[60] НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 53764–53968. — Арк. 370–371 зв.

[61] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2444. — Арк. 3; Спр. 8495. — Арк. 2–3; Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 606. — Арк. 2.

[62] Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 1608. — Арк. 2.

[63] НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 53764–53968. — Арк. 321 зв.

[64] ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 2.

[65] Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 13903. — Арк. 1.

[66] Там само. — Спр. 11393. — Арк. 3.

[67] Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 72.

Мусив у 1750 р. брати адвоката з рядових козаків і віце-капрал Роман Струтинський у справі проти прилуцького полковника Григорія Галагана з приводу збитків, завданих ще Гнатом Галаганом його батькові у селі Вереміївці Миргородського полку. Перебуваючи в Петербурзі, Р. Струтинський тричі з цього приводу їздив в Україну. Пізніше він скаржився щойно обраному гетьману Кирилу Розумовському на великі видатки, які виникли через всіляке затягування слідства протилежною стороною[68].

Часами призначали своїми адвокатами рядових козаків і росіяни. Зокрема, так вчинила у 1749 р. дружина відставного полковника Федора Петрова Уляна, уповноваживши козака Василя Білопольського у справі проти дружини остерського намісника Онуфрія Журавського Агрипіни та Онуфрія Пригари[69].

Інколи соціальне походження адвокатів у документах прямо не зазначається. Але швидше за все, мова йде про рядових козаків, бо, по-перше, важко припустити, що представники урядової та неурядової старшини дозволили б не згадувати своїх титулів: це суперечило б самому духові епохи, адже культивування належності до верхівки Гетьманату — значного військового товариства — становило серцевину свідомості старшини. По-друге, військові канцеляристи, які теж піднімалися над козацьким загалом і прагнули потрапити до верхнього ешелону, також не мали підстав уникати вказівки на своє заняття. По-третє, з огляду на те, що судові справи, у яких засвітилися неідетнифіковані адвокати, точилися між козаками, міщани, як представники іншого стану, за визначенням мали виокремлюватися. Отже, залишаються рядові козаки. Позбавлені (або поки-що позбавлені) амбіцій на соціальний аванс, вони не потребували особливих вказівок на своє походження, як само собою зрозуміле для всіх.

Показовим прикладом, який підтверджує такі міркування, є справи в Гадяцькому полковому суді, пов'язані з лютенським сотником цього полку Лукою Засядьком. 2 липня 1745 р. останній призначив сина Данила бути своїм адвокатом, зробивши в уповноваженні наступний запис: «Є в суді полковому гадяцькому справа по скарзі Василя Рощаковського, служителя його, Якова Гречановского, нібито про вчинене мною йому немале побиття»[70]. Однак у серпні вже сам Василь Рощаковський складає позов на лютенського сотника за словесне безчестя і тепер фігурує як син бунчукового товариша Захара Рощаковського[71]. А відтак чітко видно, що Василь Рощаковський ще не отримав відповідний універсал і не рахується бунчуковим товаришем, а залишається просто козаком. Проте до нього спеціально не прикладають поняття «козак». Так само не наголошується на тому, що син

---

[68] НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 53764–53968. — Арк. 325–326.
[69] ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 1–4.
[70] Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 10.
[71] Там само. — Спр. 11. — Арк. 4.

лютенського сотника Данило, адвокат свого батька, є козаком[72]. Козацький статус обох осіб розуміється, як-то кажуть, за замовчанням. За аналогією можна припустити використання подібного підходу до представлення в судовій документації інших козаків, не обтяжених посадами або просто званнями значкового, військового чи бунчукового товаришів.

Випадків, коли неідентифіковані в документах за соціальним походженням адвокати зараховані до козаків, виявлено чимало. Зокрема, гадяцький полковник Михайло Милорадович призначив у 1726 р. своїм адвокатом у справі, яка слухалася в Малоросійській колегії, Самійла Качановського[73], миргородський полковник Василь Капніст — Матвія Малиновського (двічі в 1750 р.)[74], гадяцький полковий осавул Василь Богаєвський — Василя Бережного (1741 р.) у справі проти гадяцького ж полкового обозного Пилипа Борзаковського[75], підкоморій Роменського повіту Василь Кулябка — Семена Дем'янова (1765), судячись зі вдовою Євдокією Савчихою за наїзд позваної на хутір[76], бунчукові товариші Семен Лизогуб, Костянтин Лизогуб та Іван Миклашевський відповідно — Петра Домбровського (1732), Іллю Квітницького (1748), Якова Вишневського[77].

Крім того, Йосиф Мельник виконував обов'язки адвоката у вдови лубенського полкового судді Стефаниди Велецької (1747)[78], Петро Головачевський — у бунчукового товариша Герасима Стрешенцова (1754)[79], Павло Горбановський — у бориспільського сотника Максима Афендика (1769)[80], Максим Петрович — у козаків Кропивнянської сотні Переяславського полку[81], а Сидір Сухомлин разом із канцеляристом Гадяцької полкової канцелярії Гнатом Македонцем були адвокатами у справі більського отамана Куземинської сотні Гадяцького полку Хоми Сироїжки проти куземинського сотника Михайла Павловського (1747)[82].

Адвокати-міщани

Чисельною групою адвокатів були міщани, виконуючи цю функцію не тільки для представників свого середовища, а й для козаків. З міщан могли брати адвокатів навіть полковники, як-от гадяцький полковник Антон Крижановський, коли в 1767–1768 рр. взяв глухівського міщанина Семена Гре-

---

[72] Там само. — Спр. 8. — Арк. 10; Спр. 11. — Арк. 4.

[73] Там само. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 168. — Арк. 60.

[74] Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10320. — Арк. 2; Спр. 10508. — Арк. 3.

[75] Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 5.

[76] Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 2029. — Арк. 1–2.

[77] Там само. — Спр. 152. — Арк. 5–12 зв.; Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10586. — Арк. 2; Спр. 9309. — Арк. 2, 4.

[78] Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 9.

[79] Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1118. — Арк. 4–5.

[80] Там само. — Ф. 56. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 1.

[81] Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1493. — Арк. 1.

[82] Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 22. — Арк. 1–17.

чинського у справі проти свого підданого Івана Мигаля[83]. Про те, що адвокатська практика вважалася престижним заняттям не тільки у козацькому середовищі, а й серед міщан, свідчать адвокатські вправи ніжинського бурмістра Якова Мироновського на користь знаного ніжинського війта Петра Тернавіота (1749)[84].

Виявлено випадок, коли послугами міщан користувалися й представники старшини Слобідської України, що мали судові справи на Лівобережжі. Так вчинила, зокрема, дружина ольшанського сотника Сумського полку Ірина Пустовійт, судячись із дружиною білоцерківського сотника Василя Жученка. Коли Марина Жученко звинуватила Ірину Пустовійт у незаконному вирубуванні лісу у своїй маєтності, селі Подолики другої Гадяцької сотні, та взяла своїм адвокатом гадяцького міщанина Лева Сертемієва[85].

А писаря глухівської ратуші Хому Михайлова найняла у 1747 р. росіянка Олена Лебєдєва, вдова коменданта Глухівського гарнізону[86].

Адвокати-монахи та представники білого духовенства

Зрештою, не оминули адвокатську стезю і представники чорного та білого духовенства. Монахи київських, чернігівських та інших монастирів виступали адвокатами у світських справах проти козаків та міщан. Зокрема, ієромонахи Тихон, Фоддей, Гарвасій, ієродиякон Зосим були адвокатами у чернігівського єпископа Іродіона Жураховського (1731–1732) у справі проти бунчукового товариша Семена Лизогуба, а в 1749 р. функцію адвоката Чернігівської єпархії виконував вже ієромонах Лука Рубановський (1749)[87]. Монах Сильвестр Петров був уповноважений у 1767 р. Пустинно-Харлампієвським монастирем, що в Лубенському полку, захищати інтереси цього монастиря по всіх судових справах[88].

Особливою активністю у призначенні адвокатів відзначалися Києво-Печерська лавра, київські Софіївський та Золотоверхий Михайлівський монастирі. Ці обителі вели багато судових справ за спірні землі між собою, а Києво-Печерська лавра виявляла велику агресивність стосовно земельної власності козаків, причому не тільки рядових, а й бунчукових товаришів та старшини. У 1753–1756 рр. на Лавру був змушений подати позов навіть генеральний хорунжий Микола Ханенко, вимагаючи компенсувати збитки, завдані йому в с. Бовсуни на Стародубщині[89]. Практично усі свої судові

[83] Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упор. В.Й. Горобець. — К., 1993. — С. 194–196.

[84] ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 826. — Арк. 13.

[85] Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 56. — Арк. 22.

[86] Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10350. — Арк. 7 зв.

[87] Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 868. — Арк. 6–7; Спр. 152. — Арк. 1.

[88] НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 54346–54474. — Арк. 69–69 зв.

[89] *Омельчук В.* Києво-Печерська лавра… — С. 295.

справи монастирі вели через адвокатів, подеколи одразу кількох. Як правило, цю функцію виконували монахи[90].

Адвокати серед священиків трапляються рідко, здебільшого канцеляристи. Людей зі свого кола брали вряди-годи. Поки-що відомо лише один такий випадок: зіньківський протопоп Федір Сінкевич взяв за адвоката священика Андрія Хомовича[91].

Адвокати-росіяни

Виявлено й адвокатів, які були росіянами з походження. Це військові з гарнізонів, які квартирували в Гетьманщині. Виконання росіянами функцій адвокатів відбувалося з двох головних причин. По-перше, перебуваючи тут, вони у разі, якщо доводилося судитися з українцями, потрапляли під дію українського права та судового процесу, а відповідно у більшості випадків просто не могли обійтися без адвоката. А по друге, і це показово, до послуг росіян подеколи зверталися й самі українці. Поява серед адвокатів вихідців з Росії свідчить, як мінімум, про те, що такі особи опанували українське законодавство, чуже для них. Інакше втрачався будь-який сенс.

Хронологічно найраніший випадок уповноваження росіянина, наскільки нині можна судити, трапився в березі 1726 р., коли гадяцький полковник Михайло Милорадович, до речі, емігрант з Сербії, призначив своїм адвокатом у справі з грунським писарем Яковом Чемкальським, яка слухалася в Малоросійській колегії, писаря московського гарнізону в Глухові Сергія Максимова[92]. У 1747 р. у Гадяцькому полковому суді тутешній козак Герасим Карпенко, подавши скаргу на священика Матвія Тереховського, довірив бути своїм адвокатом «генерал-майора і лейбгвардії Преображеньского полку пример-майора і кавалера Івана Івановича Касагова служителю его Петру Яковлевичу»[93].

Крім того, виявлено випадки, коли власне самі росіяни ризикували призначити адвоката зі свого кола. Зокрема, прапорщик Ямбургського драгунського полку Борис Монсов, маючи у 1747 р. судову справу, порушену проти нього Чернігівською єпархією, призначив своїм адвокатом МатвіяБорматова, служителя бригадира Хрущова[94]. У 1739 р. тульський купець Павло Потапов, змушений судитися з козаком з села Холми Борзненської сотні Григорієм Лузаном, уповноважив у Генеральній військовій канцелярії адвокатом солдата Глухівського гарнізону Афанасія Дмитрієва[95]. Юхим Морозов у 1725 р. представляв в Генеральній військовій канцелярії інтереси рильського поміщика Василя Арсеньєва у справі проти бунчукового товариша

[90] Там само. — С. 274–281.
[91] ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 168. — Арк. 48.
[92] Там само. — Арк. 107.
[93] Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 32.
[94] Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 728. — Арк. 9–10.
[95] Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7585. — Арк. 3.

Якова Жураховського про втечу з-під Рильська селянина-кріпака до слобідки Полковничої Ніжинського полку[96]. А «найнижчий раб» Федір Ротманов був адвокатом у полковника Петра Безобразова (1732), коли останній також намагався через Генеральний військовий суд повернути свого кріпака — росіянина Мирона Брюховецького[97].

* * *

Соціальне походження встановлених членів адвокатського прошарку свідчить про тогочасний високий престиж фаху адвоката. Адвокатських практик не цуралися представники виключно всіх щаблів тодішньої ієрархії Гетьманату з урядової та неурядової старшини. З 1720-х років серед тих, хто брався адвокатувати, з'являються представники найвищих урядів. Промовистою ознакою престижності є також випадки, коли функції адвоката виконували особи, які в суспільній ієрархії посідали вищу сходинку, ніж їхні клієнти. Навіть представники української верхівки не гребували вибирати собі адвокатів із низів. Приміром, у 1762 р. військовий товариш Федір Масловський був адвокатом у рядових козаків Моровської сотні Київського полку[98]. Роком раніше військовий товариш Тимофій Левенець мав дві судові справи. Першу він порушив сам по факту захоплення його спадкових грунтів на р. Ворсклі полтавським козаком Іваном Богдановичем, друга ж була ініційована козаком Гаврилом Супруном про побиття та образу. Адвокатом по обох погодився стати бунчуковий товариш Корній Кобеляцький[99].

В обох випадках адвокати-товариші не мали світоглядних застережень, щоби виконувати свої функції для «нижчої» за соціальним статусом людини. Щоб представник еліти, подібно до військового товариша Ф. Масловського, найнявся служити не те що особі нижчого рангу, а простим козакам, у суспільстві мало вже утвердитися переконання про престижність того роду занять, за який бралася людина з «голубою кров'ю». А отже адвокатська діяльність у суспільних уявленнях вважалася справою, гідною в усіх її проявах, як це було в Україні й у шляхетські часи.

Водночас серед адвокатів виявлено багато рядових козаків. Це дуже показово як на ранньомодерні часи, зайвий раз свідчачи про пластичність суспільства Гетьманату, відсутність жорстких неперехідних меж між різними прошарками козацтва та можливість кмітливим та діяльним людям круто змінити свою долю. Інша справа, що реалії життя суттєво коригували шанси вихідців із суспільних низів — козацької голоти, дрібних міщан тощо. Непереборною перешкодою тут ставали занадто звужені можливості набути необхідну фахову підготовку: знання Третього Литовського статуту, різних

[96] Там само. — Спр. 1616. — Арк. 2.
[97] Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 155. — Арк. 2.
[98] Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkps. 273. — K. 91.
[99] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 13794. — Арк. 1–14.

кодексів магдебурзького права, відповідних гетьманських універсалів, загальнодержавних указів Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду, царських та сенатських указів, розпоряджень Малоросійської колегії. Відтак перевага, звісно, була за тими, хто міг фінансово чи за службовим становищем виявити таку спроможність, а саме за представниками козацької старшини, суддями, підсудками, писарями, підписарями, канцеляристами.

УДК 930.1(477)(092):94(477)«1648/1657»

Володимир Верстюк

Міжнародне становище козацької України та організація дипломатичної служби за гетьманування Б. Хмельницького в оцінці М. Костомарова

У статті на основі аналізу праць М. Костомарова та наукової літератури зроблено спробу з'ясувати міжнародне становище козацької України за гетьманування Б. Хмельницького; дослідити процес формування дипломатичної служби Української держави, а саме: її кадрове забезпечення, етикет прийому посольств та ін.

Ключові слова: *М. Костомаров, Б. Хмельницький, козацька Україна, Військо Запорозьке, посольство, дипломатія, відносини, угода, договір, геополітичне становище.*

Based on the works of M. Kostomarov and research literature, there is an attempt to clarify the international position of Cossack Ukraine during the age of Hetmanate of B. Khmelnytsky, and to explore the formation of diplomatic service of the Cossack Hetmanate, namely its staffing, etiquette of the embassy's reception etc.

Keywords: *M. Kostomarov, B. Khmelnytsky, Cossack Ukraine, the Cossack Hetmanate, embassy, diplomacy, relations, agreement, pact, international position.*

Українська історична наука на сьогоднішній день має вагомі здобутки у дослідженні різних аспектів діяльності уряду Б. Хмельницького. Однак ряд проблем, зокрема, відносини з Річчю Посполитою, Кримським ханством, Османською імперією, Росією, Швецією, Придунайськими князівствами (Молдавією, Валахією та Трансильванією); організація дипломатичної служби тощо потребують подальшого вивчення. Одними з перших ці питання порушили В. Антонович[1], Д. Бантиш-Каменський[2], П. Буцин-

[1] *Антонович В*. Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі (З нагоди повісті Г. Сєнкевича «Огнем і мечем»). — Львів, 1904 — 66, [VI] с.; *Його ж.* Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — 238 с.

ський[3] М. Костомаров[4], П. Куліш[5], М. Максимович[6], М. Маркевич[7]. Доробку М. Костомарова з даної проблематики торкалися Г. Карпов[8], І. Крип'якевич[9], В. Матях[10], Ю. Пінчук[11], В. Романцов[12], Т. Чухліб[13], О. Ясь[14] та інші дослідники.

М. Костомаров стверджував, що з самого початку виступу Б. Хмельницького серед правлячої еліти Речі Посполитої не було одностайності щодо розв'язання козацької проблеми, але вся вона виступала за недопущення

---

[2] *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. — К., 1993. — 656 с.

[3] *Буцинский П.Н.* О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882. — 238 с.

[4] *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. — 1857. — Т. 110. — Кн. 1. — С. 200–290; Кн. 2. — С. 515–575; Т. 111. — Кн. 3. — С. 207–264; Кн. 4. — С. 529–574; Т. 112. — Кн. 5. — С. 323–376; Кн. 6. — С. 377–424; Т. 113. — Кн. 7. — С. 1–50; Кн. 8. — С. 315–358; *Его же.* Богдан Хмельницкий. — 2-е изд., доп. — СПб., 1859. — Т. 1. — 459 с.; *Его же.* Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб., 1870. — Т. 9. — 3-е изд., доп. и испр. — Кн. 1. — CLXXII, 217 с.; Т. 10. — Кн. 2. — 433 с.; Т. 11. — Кн. 3. — 359, III с.; *Его же.* Исторические монографии и исследования. — СПб., 1884. — Т. 9. — 4-е изд., доп. и испр. — Кн. 1. — XII, 378 с.; Т. 10. — Кн. 2. — 445 с.; Т. 11. — Кн. 3. — 455 с.

[5] *Кулиш П.* Отпадение Малороссии от Польщи (1340–1654): В 3 т. — М., 1888. — Т. 1. — 281 с.; 1888. — Т. 2. — 399 с.; 1889. — Т. 3. — 415 с.

[6] *Максимович М.А.* Письма о Богдане Хмельницком // Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3 т. — К., 1876. — Т. 1: Отдел исторический. — С. 395–485.

[7] *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5 т. — М., 1842. — Т. 1. — 387, X с.; 1842. — Т. 2. — 673, XVI с.

[8] *Карпов Г.Ф.* Костомаров как историк Малороссии. — М., 1871. — 35 с.

[9] *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII в. — Львів, 1923. — 66 с.

[10] *Матях В.М.* Держава Богдана Хмельницького: історіографічна ретроспектива проблеми // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24–25 жовтня 1995 р). — К., 1996. — С. 148–156; *Її ж.* Українсько-російські відносини другої половини XVII–XVIII ст. (стан дослідження в українській історіографії) // Укр. іст. журн. — 2003. — № 6. — С. 110–118.

[11] *Пинчук Ю.А.* Исторические взгляды Н.И. Костомарова (Критический очерк). — К., 1984. — 191 с.; *Його ж.* Микола Іванович Костомаров. — К., 1992. — 232 с.; іл.; *Його ж.* Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. — К., 2009. — 306 с.

[12] *Романцов В.М.* Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х рр. XIX — початку XX ст.). — Донецьк, 2005. — 284 с.

[13] *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — Вид. 2-ге, доопр. — К., 2005. — 640 с.; *Його ж.* Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. — К., 2007. — 156 с.

[14] *Ясь О.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. — К., 2014. — Ч. 1. — 587 с.

створення «особливого уділу з володінь Батьківщини»[15]. В ґрунтовній монографії «Богдан Хмельницький» вчений показує, що польський уряд постійно проводив воєнні дії проти козацької України, намагався заручитися підтримкою Австрії, німецьких князівств, Ватикану, Молдавії, Валахії, розірвати відносини Московського князівства, Кримського ханату, Трансильванії та Османської імперії з Українським Гетьманатом. Ситуація, на думку автора, змінилася влітку 1655 р., коли «інтервенція Швеції поставила під загрозу існування польської нації»[16]. Тільки тоді король Ян Казимир та його однодумці пообіцяли Б. Хмельницькому «підтвердження старовинних козацьких прав та привілеїв»[17]. Як стверджував М. Костомаров, гетьман стояв на тому, що почне воювати проти ворогів Речі Посполитої за умови визнання за козаками «цілої Русі по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль»[18].

Ця теза вченого знайшла свій подальший розвиток в працях сучасних українських істориків. На сьогодні доведеним, зокрема, є факт, що не визнавали Української держави і країни Центральної та Західної Європи, які, у кращому випадку, зберігали щодо неї нейтралітет, в іншому ж — відкрито підтримували Польщу. Зокрема, Франція, переживаючи Фронду й маючи напружені відносини з Іспанією, попри боротьбу з Габсбургами, одразу ж заявила про прихильне ставлення до останньої[19]. Бранденбург і Пруссія надавали їй військову допомогу. Римська курія була за найрішучіші дії поляків проти українців і чинила спротив найменшим поступкам останнім у національно-конфесійній сфері. Австрійська імперія сприяла вербуванню на своїх землях найманців для Речі Посполитої[20].

Окремим блоком в творчому спадку М. Костомарова розглядаються певні аспекти українсько-кримських відносин другої половини XVII ст. Так, на його думку, Кримський ханат, будучи союзником Війська Запорозького з весни 1648 р., перш за все відстоював власні державні інтереси. Хан Іслам-Гірей III хотів добитися від Речі Посполитої виплати «данини за чотири роки»[21]. Б. Хмельницький, уклавши договір з Бахчисараєм, спробував у такий спосіб убезпечити українські землі від набігів кримчаків[*]; заручився підтримкою легкої татарської кінноти, яка відіграла вагому роль у здобутті

---

[15] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. — М., 1994. — Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. — С. 242.

[16] Там же. — С. 695.

[17] Там же. — С. 696.

[18] Там же. — С. 699.

[19] *Смолій В. Степанков В.* Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. — К., 2014. — С. 145–146.

[20] Там само. — С. 146.

[21] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. — Т. 2. — С. 299.

[*] Хан Іслам-Гірей III дав згоду на те, що кримчаки не будуть грабувати українські землі. Але татари не дотримувалися обіцянки.

перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і особливо під Зборовом[22]. «Природний інстинкт зближував козаків з татарами, а розсудливість спонукала тих і інших до розуміння того, що поневолення одного з двох народів може бути згубним для іншого», — писав М. Костомаров[23].

Разом з тим, кримська еліта прагнула не допустити утворення незалежної Української держави. Вона виступала за те, щоб «сусіди безперервно між собою воювали, а татари отримували від того свою користь»[24]. Іслам-Гірея III не могло не турбувати зближення Гетьманату з Османською імперією. Дослідник акцентував увагу на тому, що хан «хоча і побоювався, що Русь стала сильною, не міг діяти всупереч Хмельницькому, бо турецький двір дивився на Україну як на потенційного васала Порти»[25]. Щоправда, це не завадило йому залишити поле бою під Берестечком наприкінці червня 1651 р.[26] та укласти з поляками Кам'янецьку угоду в ході Жванецької кампанії 1653 р., яка значно погіршила геополітичне становище Війська Запорозького[27].

Щодо Османської імперії, то в історіографії помилково вважається, що турецький вектор у зовнішній політиці козацької України почали вивчати лише з кінця 70-х років XIX ст., після публікації статті М. Костомарова «Богдан Хмельницький — данник Оттоманської Порти» (1878 р.)[28]. Але це далеко не так. Ще в монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» (1857 р.) автор висловив думку, що український гетьман «плекав у турків надію, що Україна буде васалом Оттоманської Порти»[29]; розраховував на військову допомогу Туреччини і певний тиск з боку султана на кримського хана для його більш прихильного ставлення до козацької держави[30].

Однак такі розрахунки наштовхнулися на тротидію турецької сторони. Стамбул прагнув заволодіти землями Польського королівства «від Кам'янця

---

[22] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. — Т. 2. — С. 701.

[23] *Костомаров М.І.* Наступники Богдана Хмельницького // Костомаров М. І. Галерея портретів: Біогр. нариси: Для серед. та ст. шк. віку. — К., 1993. — С. 187.

[24] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. — Т. 2. — С. 630.

[25] Там же. — С. 428.

[26] Там же. — С. 702.

[27] Там же. — С. 702.

[28] *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий — Данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. — 1878. — Т. 6. — Кн. 12. — С. 806–817; *Пінчук Ю.* Історичні студії Миколи Костомарова… — С. 89.

[29] *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России. — Т. 113. — Кн. 7. — С. 6.

[30] Там же.

до Любліна»[31]. Тим більше, що був офіційний привід розпочати війну проти Речі Посполитої: король Владислав IV Ваза ще із середини 40-х років XVII ст. прагнув створити антитурецьку коаліцію[32].

Непросто складалися відносини Гетьманату з країнами Південно-Східної Європи — Валахією, Молдавією та Трансильванією. Хоча православні Молдавія і Валахія входили до складу Османської імперії, Польща традиційно мала вагомий вплив на їхню політичну еліту, отже, користуючись із цього, намагалася заручитися підтримкою останньої[33]. Зі свого боку Б. Хмельницький прагнув домогтися не лише добросусідських взаємин із цими країнами, а й схилити їх до підтримки своїх інтересів. Трансильванські князі Ракоці, втрутившись у боротьбу за королівський престол у Польщі наприкінці 1648 р., самі потребували визнання та допомоги з боку козацької України[34].

Як зауважив учений, північно-східна сусідка України — Московська держава — прагнула використати визвольну боротьбу українців для дипломатичного тиску на польський уряд, щоб повернути Смоленщину та Чернігово-Сіверщину, які було втрачено за Деулінським договором 1618 р[35]. Виступаючи противником незалежності козацької України, російська еліта тривалий час дотримувалася політики виснаження Війська Запорозького та Речі Посполитої[36].

М. Костомаров також звернув увагу на позицію константинопольського патріарха Парфенія II, оскільки саме йому була підпорядкована православна церква козацької України. За словами історика, взимку 1651 р. він прислав Б. Хмельницькому грамоту, славив його благочестя, схвалив розпочату війну проти ворогів і гнобителів православ'я. Патріарх просив київського митрополита С. Косова благословити гетьмана[37].

Акцентуючись на українсько-шведському зближенні у роки Національної революції, вчений зазначив, що в основі цього союзу було стремління до розвалу Польсько-Литовської держави, що відповідало інтересам обох сторін[38].

---

[31] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. — Т. 2. — С. 300.

[32] *Костомаров М.І.* Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М.І. Галерея портретів: Біогр. нариси. — С. 134.

[33] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. — Т. 2. — С. 299; 443.

[34] Там же. — С. 443.

[35] Там же. — С. 415.

[36] Там же. — С. 421.

[37] *Костомаров М.І.* Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький. — С. 140.

[38] *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России. — Т. 111. — Кн. 3. — С. 213.

Значну увагу М. Костомаровим приділено організаційним аспектам та діяльності української дипломатії. Чимале місце у цьому контексті у працях вченого відведено характеристиці перших козацьких дипломатів. Зокрема, І. Виговський виступає у нього як «перший радник гетьмана, який відзначався як кмітливістю, так і хитрістю та освіченістю, тому міг стати необхідним для глави держави та всієї козацької справи»[39]. В «арсеналі» дипломатичної служби гетьмана, на думку М. Костомарова, були такі особи: «охрещений татарин Ф. Джеджалій, який знав східні мови»[40], переяславський полковник П. Тетеря[41], чигиринський полковник Ф. Вешняк[42], київський полковник А. Жданович[43], генеральний суддя С. Богданович-Зарудний[44]. Це коло тих осіб, які найчастіше згадуються дослідником як керівники дипломатичних посольств. Щодо Т. Хмельницького, то автор був вкрай невисокої думки про його дипломатичні здібності: «Тиміш приїхав на весілля в Ясси з опікуном І. Виговським... Молдавський господар спробував зробити йому комплімент, а цей дурник нічого не відповів...»[45]. Разом з тим батько завжди його опікав: наказав вивчити татарську мову та східні звичаї, приставив до нього мудрих радників[46].

М. Костомаров цілком слушно підмітив той факт, що дипломатична служба потребувала осіб із відповідними якостями та знаннями, які визначалися специфікою виконуваної роботи. Активна зовнішня політика, що супроводжувалася інтенсивним міждержавним листуванням, прийняттям і відправленням щороку десятків посольств, посланців і гінців, гостро потребувала перекладачів із польської, російської, латинської, турецької та інших мов. Через дефіцит знавців східних мов, як з'ясував автор, на роль перекладачів у посольствах залучалися іноземні, зокрема, грецькі та вірменські купці. Водночас Генеральна військова канцелярія й окремі полковники вживали заходів для підготовки власних фахівців[47].

Дослідник стверджував, що Б. Хмельницький не вирішував ключових питань зовнішньої політики без згоди ради (щоправда, він не уточнював, про яку саме йшлося — чи-то чорну, чи-то старшинську). Так, відправляючи польське посольство, очолюване А. Киселем, в лютому 1649 р., гетьман сказав: «Не смію чинити проти волі ради, хоча і бажав би виконати волю

[39] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. — Т. 2. — С. 200.
[40] Там же. — С. 300.
[41] Там же. — С. 634.
[42] Там же. — С. 412.
[43] Там же. — С. 602.
[44] Там же. — С. 641.
[45] Там же. — С. 578.
[46] Там же. — С. 186.
[47] Там же. — С. 323.

короля»[48]. Генеральні ради скликалися з питань прийняття турецької протекції в Тернополі (червень 1653 р.)[49] та відповідно — московської в Переяславі (січень 1654 р.)[50].

Помітне місце у М. Костомарова відведено й опису тогочасного дипломатичного церемоніалу. Зокрема, вчений відзначає, що прийоми посольств завжди відзначалися щедрістю та продуманістю. Як правило, в перший день розмови про справи не велися, а відбувався бенкет на честь приїзду дипломатів[51]. За свідченнями М. Костомарова, в спілкуванні з послами, «оточений полковниками, козацький керівник зберігав не тільки простоту, але й грубість козацького мовлення»[52]. Під час прийому посольств за столом могли бути присутні жінки: дружина чи дочка Катерина[53]. Проаналізувавши праці історика, можна з впевненістю стверджувати, що за гетьманування Б. Хмельницького церемоніал прийому послів Валахії, Трансильванії, Криму та Швеції відзначався скромністю; чого не можна сказати про посольства Речі Посполитої та Московської держави.

Без сумніву, цікавість для читача становлять ті сторінки творів М. Костомарова, які характеризують ставлення українського володаря до дипломатичних представництв іноземних держав. Так, за словами М. Костомарова, гетьман з повагою ставився до іноземних послів, найважливіші посольства зустрічав сам: «під час прийому А. Киселя в лютому 1649 р. виїхав особисто з сотниками йому назустріч»[54]. Щодо інших, то їх зустрічали старшини, а іноді — навіть і варта. Так, останнє посольство московського двору до гетьмана зустрічав миргородський полковник Г. Лісницький за 10 верст від Чигирина, а потім за 5 верст Ю. Хмельницький і «незамінний І. Виговський»[55]. Показово, що Б. Хмельницький часто кричав на послів, погрожував, тупотів ногами; але це він робив з метою залякування[56].

Велика увага приділялася оформленню дипломатичної документації, без наявності якої жодне посольство не було повноважним. Її невід'ємною складовою були листи, адресовані монархам, керівникам і членам урядів, впливовим вельможам. Вони готувалися у Генеральній військовій канцелярії

---

[48] Там же. — С. 314.
[49] Там же. — С. 608.
[50] *Костомаров М.І.* Дві руські народності: Порівняльна характеристика українців та росіян // Українська мова та література в школі — 2001. — № 6. — С. 58.
[51] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. — Т. 2. — С. 304.
[52] Там же. — С. 302.
[53] Там же. — С. 275.
[54] Там же. — С. 304.
[55] Там же. — С. 723–724.
[56] Там же. — С. 308.

писарями, однак не виключено, що інколи не без безпосередньої участі гетьмана; обов'язково скріплювалися печатками[57].

М. Костомарова вразила кількість документів, що потрапила до поляків після поразки українського війська під Берестечком. «То були стоси паперів, що містили листування з турецьким урядом, молдавським господарем, трансільванським князем і агентами в Польщі. Окремі листи були написані умовною азбукою», — писав дослідник[58]. Кидається в очі вживане М. Костомаровим слово «агенти». Пізніше його змістове навантаження на той час розкрив В. Степанков, який встановив, що важливу роль у зборі розвідувальних відомостей відігравали православні священики та монахи, ксьондзи та вихідці з шляхетського стану[59], а основними об'єктами розвідувальної діяльності були державні органи влади (переважно центральні) та армія Речі Посполитої. За його спостереженням, Б. Хмельницькому вдалося створити агентурну мережу у Варшаві та Вільно, яка вчасно поставляла інформацію політичного характеру[60].

Детально М. Костомаров зупинився на т. зв. практиці заручництва, що була нормою тогочасного переговорного процесу. Її застосовували усі держави. Так, після зняття облоги з Львова в жовтні 1648 р. Б. Хмельницький залишив свого двоюрідного брата Захарія та десять значних козаків як гарантію міщанам, що місто та його околиці не будуть грабувати[61]. А в 1652 р. племінник молдавського господаря «гостював» в Чигирині, поки Тиміш їздив на своє весілля[62].

Напрями роботи дипломатичної служби визначалися змістом завдань, які їй доводилося розв'язувати на міжнародній арені. На думку М. Костомарова, упродовж 1648 р. Б. Хмельницький перш за все прагнув укласти та зберегти союз із Кримським ханатом, якому «польська сторона заборгувала упоминки»[63]. Крім того, гетьман добивався, щоб правлячі кола Речі Посполитої визнали Українську державу; щиро вірив, що «Русь зможе користуватися

---

[57] *Костомаров М.І.* Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький... — С. 145–146.

[58] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. — Т. 2. — С. 498.

[59] *Степанков В.С.* Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2008. — С. 87–88.

[60] Там само. — С. 92.

[61] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. — Т. 2. — С. 281.

[62] Там же. — С. 578.

[63] *Костомаров М.І.* Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький... — С. 136.

незалежністю та правами вільної нації, не пориваючи своїх зв'язків із королівством»[64].

Вчений підкреслював, що протягом 1649–1657 рр. Б. Хмельницький та його однодумці постійно шукали надійного протектора, намагалися не допустити утворення антиукраїнської коаліції, добивалися визнання незалежності козацької України з боку Польщі й інших держав. «Гетьман неодноразово визнавав себе данником і московського царя, і турецького падишаха; запевняв московський уряд у своїй непохитній вірності, але уклав дружні угоди зі Швецією, якій московський государ оголосив війну; показував прихильність королю польському Яну Казимиру поновити мир та союз з ним та з Річчю Посполитою і водночас допомагав Ракоці, який задумав скинути Яна Казимира з престолу. З усіма однаково хитрував Хмельницький, всіх рівно обдурював, маючи на меті свою заповітну мрію — дати своїй Україні повну незалежність, хоча сам не міг зректися засвоєного з юності ідеалу шляхетського устрою, ненависного для українського народу», — писав дослідник[65].

Ця авторська оцінка, оприлюднена наприкінці 1882 р., скоріше за все, сформувалася в процесі підготовки четвертого видання «Богдана Хмельницького» (1884 р.). На думку В. Беренштампа, який був приятелем М. Костомарова, саме тоді вчений змінив свої погляди «на устремління та мотиви Великого гетьмана»[66].

Отже, заслуга М. Костомарова полягає в тому, що він одним з перших в історичній науці з'ясував міжнародне становище Українського Гетьманату на початковому етапі національно-визвольних змагань українського народу; підкреслив, що інтереси жодної із сусідніх держав не передбачали визнання його незалежності. Історик стверджував, що козацька Україна могла існувати тільки «під покровительством сильної держави»[67]. Крім того, він проаналізував структуру дипломатичної служби Української держави, окреслив її повноваження та функції, довів, що зовнішньополітична діяльність була прерогативою гетьмана, принаймні в роки перебування при владі Б. Хмельницького.

---

[64] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. — Т. 2. — С. 271.

[65] *Костомаров Н.И.* Рец. на кн.: Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882 // Южный край [Харьков]. — 1882. — № 693. — С. 2.

[66] *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н.И. Костомарова // Киевская старина. — 1885. — № 6. — С. 224.

[67] *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России. — Т. 113. — Кн. 7. — С. 9.

УДК [(282.247.34):(485)] «18»

Fırat Yaşa
Yaroslav Pylypchuk

Strategy, Diplomacy, and Actors: Relations between the Crimean Khanate and Sweden in the 17th Century

One of the most interesting aspects in the history of the Crimean Khanate is its relations with the Kingdom of Sweden. Unlike the history of mutual relations with the Russian State (Muscovy), the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, this aspect has not been studied well enough. The given study will be a consideration of relations between the Crimean Khanate and Sweden in the 17th century. The aim of this study is to make an analysis of the dynamics of the mutual relations between the two countries and of the data from archival documents and written sources related to the problem.
Keywords: *Crimean Khanate, Sweden, Benjamin Baron, Kamber Agha, Letters.*

Одним з найцікавіших аспектів історії Кримського ханства є його відносини з Королівством Швеція. На відміну від історії взаємовідносин з Російською державою (Московією), Османською імперією та Литовсько-Польською співдружністю, цей аспект не вивчений досить добре. Дане дослідження буде розглядом відносин між Кримським ханством і Швецією в 17 столітті. Метою цього дослідження є аналіз динаміки взаємовідносин між двома країнами за данними архівних документів та писемних джерел, пов'язаних із проблемою.
Ключові слова: *Кримське ханство, Швеція, Бенджамін Барон, Камбер-Ага, Листи.*

Introduction

The history of the relations between the Crimean Khanate and Sweden in the 17th century had its own pre-history. Data about relations of Sweden with the Crimean Khanate are contained in Tatarik's File of documents from the Swedish Royal Archive. For example, in the letter of 15 September 1556 the King of Sweden Gustav Waza mentioned the Crimean Khan, stating that he could gather 80,000 warriors. According to a dossier of information dating to the reign of King

Yukhan III, in 1579 an ambassador from Mehmed Geray Khan II arrived in Stockholm and announced the Khan's wish to start a march against the Russians heading an army of 200,000 warriors. The King of Sweden accepted the Khan's proposal to enter into an alliance and gave generous presents to the ambassador. In 1592, the Crimea was visited by envoys headed by Eric Falk and Sigfried Rolamb. They took their time on the journey while making their way to the Crimea through the Polish-Lithuanian Commonwealth. For being late Falk was reprimanded by Yukhan, which resulted in Falk's taking the side of the King of Poland Sigiezmund III Waza. The Khan's envoys achieved nothing, as the Russians managed to oppose both the Swedish invasion, and the Crimean one, and the King of Sweden preferred to make peace with the Russians. Restoration of relations with the Crimeans took place only during the reign of Gustav Adolf[1].

After Gustav-Adolf there were attempts from the Crimeans to restore the alliance with Sweden against Poland and Moscow. In 1637 a regular Crimean delegation arrived in Sweden and offered to make an alliance with them against any of their enemies. In 1650 the Crimean Ambassador Hadji-Mustafa offered to make an alliance with Queen Christine. However, the suggestion of Islam-Geray III with regard to an alliance was regarded by A. Oxenshern as being un realistic, so the Crimean offer once again received a polite refusal. Johanes Maier planned to travel to the Crimea through the Polish-Lithuanian Commonwealth, but his intentions were thwarted by the new Ukrainian-Polish war and by his journey to the Crimea. Only in 1657 Sweden received a significant amount of data about the Crimean Khanate. In 50 pages of his diary, Maier discussed topics including cities and towns, ports, populations, administrations, spiritual and palace hierarchies. There is also information about the vassalage of the Nogays and Crimeans. However, the correspondence with Sweden did not prevent the Crimeans from negotiating with other countries. Bakhadyr-Geray wrote to Mikhail Fiodorovich Romanov, that he had sent envoys to Sweden, in order to alarm the Russians. Mehmed-Geray informed Alexey Mikhailovich of the victory over the Transylvanians, and that the Ukrainians and Swedish had left the Hungarians. He warned the Russian ruler not to break the oath. Besides, he spoke of the attacks of the Danube Cossacks on Crimean possessions, and stated that the Swedish King intended to take Poland into his ownership, and then, after making an alliance with Poland, to bring trouble to the Ottomans. He expressed his pleasure at the Russians having paid the tribute, but he added that the Russians should not delay the envoys. He went on so say that the Hungarians would be punished, and that the Crimean Army was gathered and ready to start on a march. In addition, that the Khan, was in a fury at the Vilno Truce, and he warned Yan-Kazimir, that the

---

[1] *Возгрин В.Е.* Материалы по шведско-крымским отношениям в XVI–XVIII вв. в архиве ЛОИИ СССР АН СССР // Вспомагательные исторические дисциплины. — Вып. IX. — Л., 1978. — С. 318–321; *Zettersteen K.W.* Turkische, tatarische und persiche Urkunden im schwedischen Reichsarhiv. — Uppsala, 1945. — S. 79–91.

Danes and the Austrians had been told by his envoys, that the Polish King was an ally of the Crimean Khanate[2].

The relations with the Swedish were still kept on. In February 1661 Khan Mehmed-Geray wrote a letter to the Swedish King Karl X Gustav. The son of Khan Ahmed-Geray also wrote a letter to the King. The King received letters from Selim-Gerey and Vezier Sefer-Gazi in addition. In 1666 the new Khan Adil-Geray wrote to the Swedish King a few letters between September and October 1666. Even before Adil-Geray, Kyrym-Geray wrote to the Swedish in 1664−1665. The Swedish king received as well letters from Devlet-Geray-Sultan, That-Geray, Husam-Geray (sons of Fath-Geray). The Swedish Royal Archive includes a reference to Farah, which is called in correspondence daughter of Mehmed-Geray IV and the mother of Adil-Geray. In the letter of 11 June 1668 the Crimean Kalgay Kyrym-Geray reminded the Swedish King of their friendship and brotherhood. Nureddin Devlet-Geray wrote a letter to the Swedish Monarch before 9 August 1668. The envoys to Sweden were headed by Kurkuza-Mirza, who arrived in Stockholm in 1670. During 1669−1670 Haji-Geray (a son of Kyrym-Geray) sent a letter to the Swedish King. Sweden was also addressed in the form of letters by Murtaza-Ali-Agha — the Great Vizier of Adil-Geray. The letter was sent with a mission of Arslan-Agha. Then there was a break for a few years. In 1677 the Swedish King received a letter from Khan Selim Geray (a son of Bakhadyr-Geray). Sweden was offered an opportunity to make an alliance with the Crimean Khanate against the Russians. Besides the Khan, Sweden was addressed as well as by Kalgay Seliamet-Geray (a son of Bakhadyr-Geray) and by Nureddin Safa-Geray (a son of Safa-Geray), and also by the Great Vizier Bakhadur-Agha. In 1679−1680 the Swedish King received a letter from Khan Murad-Geray (a son of Mubarek-Geray). He was also addressed by Kalgay Toktamysh-Geray a son of Safa-Geray). Nureddin Saadet-Geray wrote to the Swedish King still earlier, during 1678−1679. After that letter the Swedish Royal Archive got letters from Haji-Geray and the Great Vizier Ahmed-Agha. Letters from Khan Murad-Geray were dated from 1681, as were letters from Kalgay Toktamysh-Geray, Nureddin Saadet-Geray (a son of Kyrym-Geray), Sultan Mubarek-Geray (a son of Mehmed-Geray), the Great Vizier Ahmed-Ahga. In a letter without a date Khan Murad-Geray wrote of his friendship with King Karl XI and about his affairs with the Russians. The letters were sent with the Janish-Agha mission. The year of 1682 was the date of letters from Kalgay Toktamysh-Geray, Sultans Haji-Geray, Gazi-Geray and Mubarek-Geray[3].

---

[2] *Возгрин В.Е.* Материалы по шведско-крымским отношениям… — С. 324–326; *Zettersteen K.W.* Turkische, tatarische und persiche Urkunden im schwedischen Reichsarhiv. — S. 79–91; *Вельяминов-Зернов В.В.* Материалы для истории Крымского ханства. — СПб., 1864. — С. 235–236, 441–442, 513–516, 519–522, 880–881.

[3] *Zettersteen K.W.* Turkische, tatarische und persiche Urkunden im schwedischen Reichsarhiv. — S. 97–122.

A Letter and Its Analysis

The following letter, which is written in Latin and is composed of two pages, is very important for the history of the diplomatic relations. This letter was sent from Crimean Khan Janibek Geray to the king of Sweden on 2 December 1631. It is not the first letter exchanged between the two states, but at the same time it is interesting to understand the diplomatic relations that existed in that period[4].

It starts with the description of dominance "The great and renowned prince, lord Janibek Geray Khan, by the grace of God free and all-powerful king of the innumerable European, Crimean and Nogay Tatars, of the Great Horde and of all the Circassians, wishes from the bottom of his heart, peace, safety and a successful future to our brother and dearest friend, the most serene lord Gustav Adolf, free and most powerful king of the Swedishes, the Goths and the Vandals, great prince of Finland, ruler of Estonia and Karelia, and also lord of Ingri".

The standard title of Crimean Khans was used also in the correspondence of Crimean Khans with the ruler of the Polish-Lithuanian Commonwealth Wladislaw IV Waza. The Gerays supposed themselves to be rulers of the Crimeans, Nogays and Circassians. The Circassian Principalities were vassals of the Gerays, which was also true about the Nogays from Bujak[5].

Crimean Khans addressed this way both Sigiezmund III, and Wladislaw IV Waza, because representatives of this dynasty considered the Kingdom of Sweden their legitimate legacy, so he included in his title of the King of Sweden (Svealand) the Goths (Esteroeland and Westeroetland) and Vandals (there were implied Pomerania and Ruegen which are populated by Germans, but in the past there lived Slavs (Germans called them Vends, whom the Medieval Chronists sometimes considered vandals). Sigismund was Swedish by origin. Duke Karl of Soedermanland (he was also the future Karl IX) being at the head of the Swedish nobility deprived Sigismund of the throne, because the latter was a Catholic, while the King-Catholic was unacceptable in Lutheran Sweden. That resulted in the Swedish occupation of South Estlandia and a part of Livonia. The Lithuanian Army won in the battle at Kirchholm, but the Swedes were more successful in the war. Sweden had the advantage of Polish intervention in the War in Muscovia. During 1617 and 1618, using the fact that the Polish Army of the King's Son Wladislaw was in Muscovia, Gustav Adolf, King Karl's Successor, started his attack in Livonia and occupied all the territory, except Riga and Duenamuende. Anyway, the Swedes also took part in the Russian War, but they did not become as involved as the Poles did. During the reign of King Erik they invaded Ingria and Karelia being on the side of Vasily Shuisky against False Dmitry II, who was

---

[4] Archivio di Stato di Modena, Cancelleria Ducale Estense Estero, Corteggi e documenti di Stati è Città Italia, Stati Varii, Tartaria, Busta 193, Specie Unica.

[5] *Kołodzejczyk D.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th — 18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents. — Leiden–Boston, 2011. — P. 885–889.

supported by the Lithuanians and Poles. In 1621, Gustav Adolf resumed the war with the Lithuanians and Poles and occupied Riga and Duenamuende. They tried to take Kurlandia under their control but were unsuccessful despite initially having subdued Mitava and Lev Sapega's Army having defeated at Kokenhausen even invaded Livonia and retook Dinaburg. Though, the Swedish soon resumed their attack and defeated the Polish-Lithuanian Army at Wahlhof. After that a peaceful agreement was signed for a while, then the war was resumed. In 1626 Gustav II Adolf began a war with the Polish-Lithuanian Commonwealth for controlling Prussia. The Swedish wanted also to get Polish Pomerania under their control, together with Gransk, but the Poles succeeded in defending the city. In 1626 in the battle at Gnev no side could get the advantage, and only in 1629 in the battle at Guzhno German Wrangel defeated the Poles completely. However, the Austrain Corps, headed by Georg von Arnim-Boitzenburg, came to help them and then the Austrian Commander-in-Chief invaded Swedish Pomerania. Attempts of the Poles to win back Prussia from the Swedish met with failure and they had to agree on peace. The peace treaty was signed in Altmark, according to which Riga and Duenamuende were assigned to Sweden, while Prussia remained a vassal of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Polish-Lithuanian Commonwealth had problems in the form of Cossack uprisings and invasions of the Crimean Tatars[6].

The letter continues, "We have received your letter[7], full of a remarkable well-disposed feeling, together with your gifts, another letter (was delivered) by your great ambassador, a man of noble birth, faithful to you, Benjamin Baron[8], who first of all brought us news about your good health, as we desired and always desire to know, then he asserted your friendship and brotherly love, then he explained the state of your affairs with the Polish and the fact that the Roman Emperor is very hostile to you and at the same time he explained to us the several causes of this hostility, and finally he asked that the army divisions of the Tartars, which had recently been offered by us through our ambassador against any of your enemies, especially against the Polish, should be sent against Caesar into any province under his control, to make an invasion, and, if we give you our approval, he promised us in your name that the more support we offer you against the man himself (i.e. Caesar), the greater the sum of money you will order to give us either in Constantinople, or in Venice".

The King of Sweden sent envoys to the Crimea headed by Benjamin Baron. Yet in 1630, the Crimean envoys headed by Kamber Agha visited Sweden. Janibek Geray offered a joint march to the German lands, Polish-Lithuanian

---

6 *Kołodzejczyk D.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania… — P. 905–911; *Frost R.I.* The Northern Wars, War, State and Society in Northerneastern Europe 1558–1721. — Singapore, 2000. — P. 46–47, 62–69, 102–114.

7 In Latin 'letter' is always plural.

8 See the detailed information about Benjamin Baron cfr. Porshnev B. F. Muscovy and Sweden in the Thirty Years' War, 1630–1635. — Cambridge: Cambridge University Press, 1995. — P. 131.

Commonwealth and Russia. The King of Sweden chose the German direction, that is the Austrian one. In response Swedish envoys were sent headed by Benjamin Baron, who started out for the Crimea through Russia, but he fell ill there and stayed till 1632 (Porshnev 1995, p. 130). Anyway, on arriving in the Crimea the Swedish ambassador was warmly met by the Khan. They knew in the Crimea, that Sweden had joined the Thirty Years' War[9].

Janibek Geray's expression on the letter: "We send you our very grateful thanks for your friendship and brotherly love that has already been shown twice and in our turn we offer this to you, that our brotherliness and friendship will last for ever, and you will always and on every occasion find us to be the friend of your friends and the enemy of your enemies, as we have already declared and promised to you, and in a short time you will easily perceive the effects of our brotherly love and friendship. With regard to our army that was requested from us against Caesar for the Spring that has just passed, we are deeply sorry (literally: we are afflicted from our inmost heart) that we did not have the opportunity to comply with your wishes at that time, the reason being that the Ottoman Emperor, who is allied to us in religion, brotherhood and friendship, not once but three and four times demanded from us very strictly for his Persian war, having transferred a very large sum of money to us at Constantinople for Tartary, those divisions that I had intended to dispatch to Austrian territories as a gesture of friendship to you, and since it was only right for us to assent to him in this, we sent them to the lands of Asia under the command of our younger brother, as your most faithful ambassador will testify on our behalf when he arrives back in your presence".

At the said time Janibek Geray, as a vassal, had to join the Ottoman's Army in their war against the Kyzylbashes (Kızılbaş). On the eastern border of the Ottoman Empire the situation was serious. Abbas I, the Great from the dynasty of the Safavids was preparing to his revenge. Janibek Geray had regularly to send Tatars to help the Turks. In 1615 the Turks started their preparations for a new war, for Abbas began to wide his possessions in Georgia. Messengers were sent to the Crimeans with a request to provide an army for a war with the Safavids. Janibek Geray Khan sent through the sea above 3,000 warriors. However, soon the events in the South Caucasus changed the requirements of the Ottomans, who demanded more warriors. The Georgian ruler Teimuraz began an uprising against the Safavids. He also had a union with the rulers of Dagestan. Derbent overthrew the lordship of the Safavids, as did Shirvan also. The Turkish Army was in its winter quarters, and the Sultan wanted to send them to fight instead of the Crimeans. Janibek did not feel like getting involved in the war, so he was delaying sending his army. Meanwhile Abbas invaded Eastern Georgia and Shirvan. Janibek asked he could deliver the army from Kefe (Kaffa) to Trabzon, but the Sultan insisted on the overland route to Derbent. Janibek Geray finally agreed on that, but he did not keep his word. A year later the Tatar ruler had to send his people to Anatolia. This time they were brought across the sea. Though Ottoman sources give an estimate

---

[9] *Возгрин В.Е.* Материалы по шведско-крымским отношениям… — С. 322.

of 40,000 Crimeans, the figure of 10,000 warriors seems to be more realistic. From Trabzon the Crimeans invaded the Safavids possessions in the South Caucasus. They devastated the area at Giandzhi, Nahcıvan and Culfa. From there they moved to Diyarbakır and spent the winter near Cizre. On coming back from the winter quarters in 1617, the Crimeans left for Tebriz. Bahadır Mirza and Sofi Mirza made an invasion on the area of Nahcıvan. In August of 1617, while moving towards Ardebil, Turks and Crimeans reached the plain of Serav. At Pol-I and Shikeste (Kyrykkoepriu) a battle occurred, in which 15,000 warriors of the allied Crimean-Turkish army died. Janibek Geray was nearly captured. In 1630 Khosrov-Pasha asked to be sent 30,000 Tatars to help him. When in 1631 the Tatars got to Mardin, the march was stopped because of unrest in the army, and they retreated to Erzurum. The war with the Ottoman was lost, and the Sultan had to admit that. In 1633 the Safavids sieged the fortress of Van. Sultan Murad IV asked for a help from the Crimean Khan and sent him gifts. Janibek rejected that request, as he felt offended because of the cheep long boots having been sent to him[10].

The letter continues: “And because we have promised to be the friend of your friends and the enemy of your enemies, for that reason, if you have need of our divisions quickly and soon against the Roman Emperor or anybody else, send some trustworthy ambassador from your men with the sum of money that has been offered to us to the Most Serene Ruler of Transylvania (if he is on friendly terms with you), because the crossing through Transylvania to Austria is a convenient route for us and our army, to ensure that he allows our divisions to pass without any harm or damage through his territories towards Austria, but if he agrees he should also add his own legate to yours and should send them both to Tartary to show their loyalty to us and to assure us about a safe crossing and that we would come to no harm; and we promise that an army of thirty thousand or perhaps even more will be sent across, immediately and with no other plan, against Caesar for you my brother and friend, and we promise to do this same thing against the Polish people (if you so desire) when the period of the truce has expired, if they have not fully satisfied you. Your delegate explained us to the best of his ability the situation in the meantime, and demanded in your name that, if the King of Poland surrendered his spirit to his Creator within the period of the truce, as soon as his death reach our ears, we should send our ambassadors to the senate of Poland to the effect that, if they should choose everlasting friendship and brotherhood with us, they should elect no other person as their king but you, since we see nobody else more worthy of such a crown than you, and when you have been installed in that position, you promise that you will give us 150 thousand tolars in one payment and every year you promise also that you will pay us that sum of money which the Polish government has been accustomed by law to pay to Tartary”.

---

[10] *Купели О.* Походы крымских татар и Османов против Ирана // Золотоордынское обозрение. — № 2. — Казань, 2014. — С. 232–237; *Roemer H.R.* The Safavid Period, The Cambridge History of Iran. — Vol. 6: The Timurid and Safavid Period. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — P. 265–272, 283–287.

The Transylvanian Prince was informed about the envoys by Emiddio Dortelli d'Askoli[11]. Besides, throughout the Hungarian area of the Ottomans the Crimean Tatars seized the possessions of the Habsburgs in Hungary, Moravia and Slovakia. Their marches were described by Nikolas Witsen, Paul Ricaut and Evliya Çelebi[12].

As far as the King of Poland is concerned, this is said about Sigiezmund III: At the time the letter was written he was still alive, and he died only on 30 April 1632, during the truce, that is when Sweden and the Polish-Lithuanian Commonwealth were not at war. The Russians began the Smolensk War, when Sigiezmund had already died, while Wladialslaw IV had not been crowned. The Crimeans knew from the Russians about the preparations for war with the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Gerays hoped that the Swedish would take part in that conflict, and that would weaken the rears of the Polish-Lithuanian Commonwealth. It as not a secret either, that the Poles sympathized with the Habsburgs. However, the Swedish were busy in Germany, and the Polish-Lithuabian Army defeated the Russians. As for the money required by the Crimeans, if Gustav Adolf became the king of Poland, that requirement was accounted for by the point, that the Polish-Lithuanian Commonwealth was paying the Crimean Khanate upomynkas (diplomatic gifts for the peace). The amount of 150,000 tallers was equal to 15,000 florins[13], that amount was required by the Crimeans as a standard payment from the Polish-Lithuanian Commonwealth[14].

Janibek's letter ends the sentences: "We also promise that we will do this for you, our brother, and we will do our best with all our efforts to satisfy you in every way. But, if God grants it, if your plans are brought to the end that you long for, so that you are chosen to be king of Poland, we also seek one thing of you that we cannot reveal just now. If you promise by means of your message that you will do

---

[11] He is one of the most famous missionaries in the Crimea region. The letters he wrote make reference to the Crimean Khan, his palace, the city of Bakhchysarai, the slave trade, Crimean ports, especially Kaffa, and noblemen of Crimea; they give also general information about the Black Sea region and have been recently published by Eszer A. Die (Die 1972). There were also other missionaries going to the Crimea and near environments. In the Vatican (Città del Vaticano) there is the Archivio Segreto Vaticano and the Archivio Storico di Propaganda Fide. Whereas, in the first one, can be found the diplomatic correspondence of the popes with foreign rulers even of far off regions, in the second, there are records about priests and friars and their missions. In Rome (Italy) it is possible to find also other sources kept in religious institutes. For instance, already in the Middle Ages Popes decided to send Dominican friars to Crimea. Thus, in the Archivio Generale Padri Domenicani in Santa Maria sopra Minerva there are documents about Dominican missions in Crimea.

[12] *Калашников В.М*. Британский взгляд на Крым (хроники, мемуары, дневники XVII — первой четверти XIX столетия). — Днепропетровск, 2013. — С. 44–45.

[13] Filori or filorin is not the local currency in Crimean Khanate. The official currency of Crimean Khanate was "akçe». 15,000 florin correspond to 2,250,000 akçes (*Yaşa, F*. Bahçesaray 1650–1675. — Sakarya, 2017. — P. 145–146.

[14] *Kołodzejczyk D.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania… — P. 912–934; *Веджвуд С.В*. Тридцатилетняя война / пер. с англ. И. В. Лобанова. — М., 2012. — С. 338–339.

this, I in my turn will report that to you through my messengers. Concerning the rest, just as we sent Kamber, a nobleman faithful to us, to you to arrange your friendship, so now at this present time we are sending to you Musa, a nobleman, and our faithful Nurali Oğlan, in order to continue this friendship towards you that is already begun, together with a sign of our friendship which will be given for ever and a pledge of our promise. Farewell, may God, the Best and Greatest, preserve you in your present state of good health, wishing you, our brother and friend, long and happy days and a prosperous outcome of your undertaking, especially against the enemies of both of us".

The Crimean Khan was aware of the differences between Sigiezmund III Waza and Gustav Adolf. He suggested the details of the war against the Polish and Lithuanian Commonwealth to be discussed, if the King of Sweden considered the invasion in Poland to be more actual. Envoys were sent to Sweden. Benjamin Baron started on his way back together with the Crimean envoys, and he was delayed for some time in Russia, arriving somewhat later in Stockholm. Nurali Oglan stood in front of the Riksrod (the Royal Council), though the nobility did not make independent decisions, and they sent him to Gustav Adolf. But the King and Nurali Oglan were not to meet, as Gustav Adolf died in the battle at Luetzen in 1632. In 1631 he left Pomerania for Magdeburg, but the Austrian Army was the first to get there and made a pogrom in the city. The Swedish headed by Gustav Adolf managed to begin a counter-attack and having crossed Central Germany they invaded Bavaria. In the battle on the river of Lech Tilli, Commander of the Austrail army, was killed, and the Swedish got Muenchen. To prevent an invasion in Austria, the Kaiser sent Wallensein to Saxony, and the Swedish were supposed to move here too, so as to prevent the capitulation of Saxony. The Swedish King died in the battle at Luetzen, while the battle itself ended without a winner. A. Oxenshern politely refused to give money to the Crimean. He was more interested in providing supplies for his own Army. From 1634 the Kaiser's Army started their counter-attack, and at Nerdingen the Swedish-Saxony Army was defeated, after what France openly joined the war on the side of the Protestants. The Crimeans had to fight independently in the war against the Polish-Lithuanian Commonwealth. Though, in that Kantemir Mirza distinguished. In 1629, the people from Bujak and the Crimeans arranged a joint military march to Podillya. There were about 20,000 warriors in the march, but only 5,000 of them returned. Kantemir's son died in the march, while the future Janibek Geray Khan was captured.

The Nogays were of a very high status during the ruling of Janibek Geray, and the wars of the Crimea Khanate against the Polish-Lithuanian Commonwealth were active owing to the activity of the Nogays. The Power of Kantemir Mirza was increasing. However, that did not exclude opposition from his army's invasions. I. Yerlych reported, that at Burshtyn the Poles of S. Chmelecky and Cossacks of H. Chorny defeated a thousand of Tatars, and in that battle Kantemir Mirza's son was killed. In 1630 Colonel Kalinowski communicated about the

coming of a few thousands of Tatars in Bujak. In 1632 Hetman Petrżycki described attacks from the Budjak direction. In 1631 Russians sent Kantemir Mirza upominki in an attempt to guarantee his support in the future Smplensk War against the Russians[15].

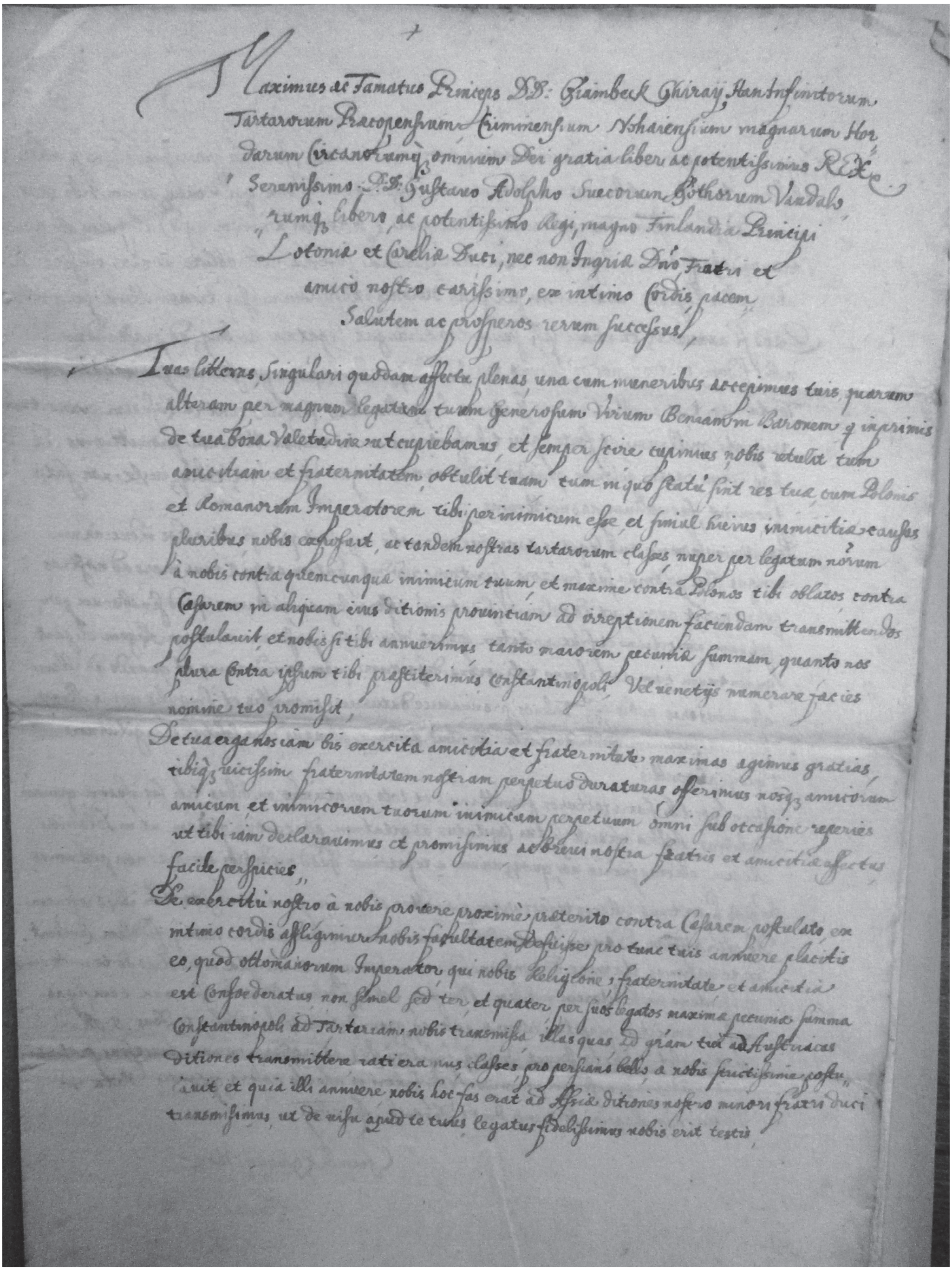
Conclusion

Thus, we arrived that the following conclusions. The initiative of concluding the union in most cases came from the Gerays. Of Swedish kings, Gustav-Adolf showed great interest in the union with the Tatars. After his death, the Swedes did not show much interest in the union. The Crimeans continued to send embassies to Sweden trying to involve the Swedes in an alliance against the Russians or Poles.

[15] *Parker G*. The Thirty Years War. — London–New York, 1988. — P. 86–130; *Возгрин В.Е*. Материалы по шведско-крымским отношениям… — С. 232.

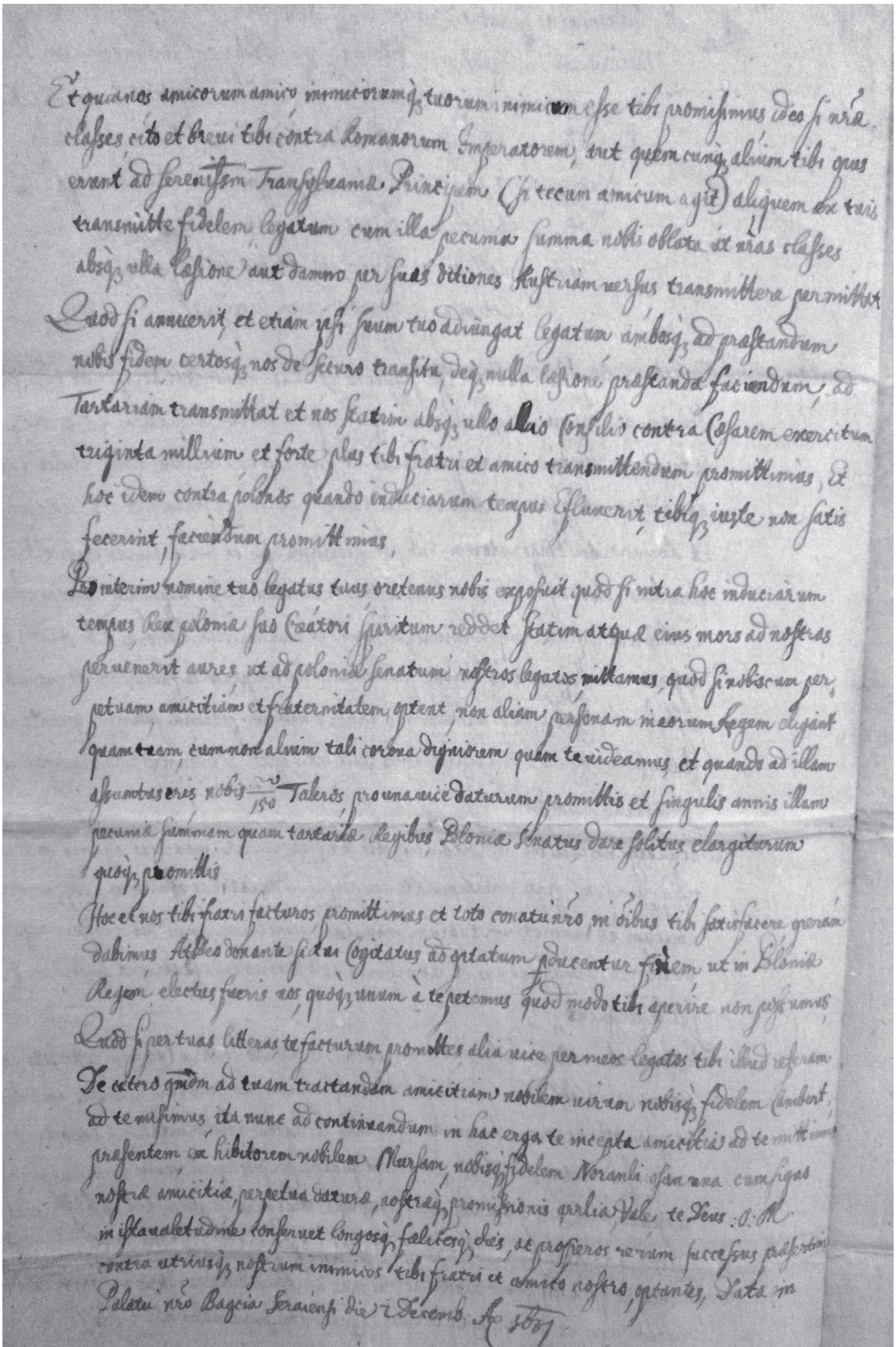
Appendix I:

A letter from Janibek Geray to Gustav Adolf — 2 December 1631

Maximus ac Famatus Princeps D.D. Ghianbeck Ghiray Han Infinitorum
Tartarorum Pracopensium Crimmensium Nohaiensium magnarum Hor
darum Circassorumque omnium Dei gratia liber ac potentissimus REX
Serenissimo D.D. Gustavo Adolpho Suecorum Gothorum Vandalo
rumque libero ac potentissimo Regi, magno Finlandiae Principi
Estoniae et Careliae Duci, nec non Ingriae Dno Fratri et
amico nostro carissimo, ex intimo cordis pacem
Salutem ac prosperos rerum successus,

Tuas litteras, singulari quodam affectu plenas, una cum muneribus accepimus tuis, quarum
alteram per magnum legatum tuum Generosum Virum Beniamin Baronem, qui inprimis
de tua bona valetudine ut cupiebamus, et semper scire cupimus, nobis retulit, tuam
amicitiam et fraternitatem obtulit tuam, tum in quo statu sint res tuae, cum Polonis
et Romanorum Imperatorem tibi perinimicum esse, et simul breves inimicitiae causas
pluribus nobis exposuit, ac tandem nostras tartarorum classes nuper per legatum novum
a nobis contra quemcunque inimicum tuum, et maxime contra Polonos tibi oblatos contra
Caesarem in aliquam eius ditionis provinciam ad irreptionem faciendam transmittendos
postulavit, et nobis si tibi annuerimus tanto maiorem pecuniae summam, quanto nos
plura contra ipsum tibi praestiterimus Constantinopoli vel Venetijs numerare facies
nomine tuo promisit,
De tua erga nos iam bis exercita amicitia et fraternitate maximas agimus gratias,
tibique vicissim fraternitatem nostram perpetuo duraturas offerimus nosque amicorum
amicum et inimicorum tuorum inimicum perpetuum omni sub occasione reperies
ut tibi iam declaravimus et promisimus ac brevi nostra fratris et amicitiae affectus
facile perspicies,
De exercitu nostro a nobis proxime praeterito contra Caesarem postulato ex
intimo cordis affligimur nobis facultatem defuisse pro tunc tuis annuere placitis
eo, quod ottomanorum Imperator qui nobis Religione, fraternitate et amicitia
est Confoederatus non semel sed ter et quater per suos legatos maxima pecuniae summa
Constantinopoli ad Tartariam nobis transmissa illas quas ad gratiam tuam ad Austriacas
ditiones transmittere ratiocinamus classes pro persianis bellis a nobis strictissime postu-
lavit et quia illi annuere nobis hoc fas erat ad Asiae ditiones nostro minori fratri duci
transmisimus, ut de visu apud te tuus legatus fidelissimus nobis erit testis,

Et quamvis amicorum amico inimicorumque tuorum inimicum esse tibi promisimus ideo si nostra
classes cito et brevi tibi contra Romanorum Imperatorem, aut quemcunque alium tibi qui
erunt ad Serenissimum Transylvaniae Principem (si tecum amicum agit) aliquem ex tuis
transmitte fidelem legatum cum illa pecuniae summa nobis oblata et nostras classes
absque ulla laesione aut damno per suas ditiones Austriam versus transmittere permittat
Quod si annuerit, et etiam ipse suum tuo adiungat legatum ambosque ad praestandum
nobis fidem certosque nos de securo transitu, deque nulla laesione praestanda faciendum, ad
Tartariam transmittat et nos statim absque ullo alio consilio contra Caesarem exercitum
triginta millium et forte plus tibi fratri et amico transmittendum promittimus, Et
hoc idem contra polonos quando induciarum tempus effluxerit, tibique iuste non satis
fecerint, faciendum promittimus,

Interim nomine tuo legatus tuus oretenus nobis exposuit quod si intra hoc induciarum
tempus Rex poloniae suo Creatori spiritum reddet statim atque eius mors ad nostras
pervenerit aures ut ad poloniae Senatum nostros legatos mittamus, quod si nobiscum per-
petuam amicitiam et fraternitatem optent, non aliam personam in eorum Regem eligant
quam te, cum non alium tali corona digniorem quam te videamus et quando ad illam
assumptus eris nobis 150 Taleros pro una vice daturum promittis et singulis annis illam
pecuniae summam quam tartariae Regibus Poloniae Senatus dare solitus elargiturum
quoque promittis

Hoc et nos tibi fratri facturos promittimus et toto conatu nostro in omnibus tibi satisfacere operam
dabimus Altissimo donante si tui cogitatus ad optatum perducentur finem ut in Polonia
Regem electus fueris nos quoque unum a te petemus quod modo tibi aperire non possumus
Quod si per tuas litteras te facturum promittes alia vice per meos legatos tibi illud referam
De caetero quidem ad tuam tractandam amicitiam nobilem virum nobisque fidelem Cambert,
ad te misimus, ita nunc ad continuandum in hac erga te incepta amicitia ad te mittimus
praesentem exhibitorem nobilem Mursam, nobisque fidelem Noranli ossan una cum signis
nostrae amicitiae perpetuae daturo, nostraeque promissionis qualia Vale te Deus O.M.
in illa valetudine conservet longosque, felicesque dies, ac prosperos rerum successus praesertim
contra utriusque nostrum inimicos tibi fratri et amico nostro optantes, Data in
Palatio nostro Bagcia Seraiensi die 2 Decemb. Ao 1637

Giambek Ghiray Han

Appendix II:
The letter's Transcription

Maximus ac Famatus Princeps Dominus Giambeck Ghiray Han Infinitorum Tartarorum Pracopensium Crimmensium Nohaiensium magnarum Hordarum Circanorumque omnium Dei gratia liber ac potentissimus REX Serenissimo Domino Gustavo Adolpho Suecorum Gothorum Vandalorumque libero ac potentissimo Regi, magno Finlandiae Principi, Lotoniae et Careliae Duci, nec non Ingriae Domino, Fratri et amico nostro carissimo, ex intimo cordis pacem salutem ac prosperos rerum successus.

Duas litteras, singulari quodam affectu plenas, una cum muneribus accepimus tuis, quarum alteram per nostrum, alteram per magnum legatum tuum generosum virum tibi fidelem Beniaminum Baronem, qui imprimis de tua bona valetudine, ut cupiebamus, ac semper scire cupimus nobis retulit, tum amicitiam ac fraternitatem obtulit tuam, tum in quo statu sint res tuae cum Polonis, & Romanorum Imperatorem tibi perinimicum esse, et simul huius inimicitiae causas pluribus nobis exposuit, ac tandem nostrorum Tartarorum classes nuper per legatum nostrum, a nobis contra quemcunque inimicum tuum, ac maxime contra Polonos tibi oblatas, contra Caesarem in aliquam eius ditionis provinciam, ad irruptionem faciendam, transmittendas postulavit, ac nobis si tibi annuerimus, tanto maiorem pecuniae summam vel Constantinopoli, vel Venetiis aut ubi nobis tibique commodum erit, numerari facies, quanto nos plura contra ipsum tibi praestiterimus, nomine tuo nobis promisit.

De tua erga nos iam bis exercita amicitia et fraternitate maximas agimus gratias tibique vicissim fraternitatem (et amicitiam) nostram perpetuo duraturas offerimus nosque amicorum amicum et inimicorum tuorum inimicum perpetuum omni sub occasione reperies ut tibi iam declaravimus et promisimus ac brevi nostrae fraternitatis (?) et amicitiae effectus facile perspicies. De exercitu nostro a nobis pro vere proxime praeterito contra Caesarem postulato ex intimo cordis affligimur nobis facultatem defuisse pro tunc tuis annuere placitis eo quod Ottomanorum Imperatorem, qui nobis religione,fraternitate et amicitia est confoederatus, non semel sed ter et quater per suos legatos, maximae pecuniae summa Constantinopoli ad Tartariam nobis transmissa, illas, quas ad gratiam tui ad Austriacas ditiones transmittere rati eramus, classes pro Persiano bello a nobis strictissime postulavit et quia illi annuere nobis hoc fas erat ad Asiae ditiones nostro minore fratre duce transmisimus, ut de visu apud te tuus legatus fidelissimus nobis erit testis.

Et quia nos amicorum amico, inimicorumque tuorum inimicum esse tibi promisimus, ideo si nostrae classes cito, et brevi tibi contra Romanorum Imperatorem aut quemcunque alium tibi opus erant, ad Serenissimum Transylvaniae Principem, (si tecum amicum agit), aliquem ex tuis transmitte fidelem legatum cum illa pecuniae summa nobis oblata, ut nostras classes absque ulla laesione, aut damno per suas ditiones Austriam versus transmittere permittat, Quod si annuerit, et etiam ipsi suum tuo adiungat legatum ambosque ad praestandum nobis fidem

certosque nos de securo transitu, deque nulla laesione praestanda faciendum ad Tartariam transmittat et nos statim absque ullo alio consilio contra Caesarem exercitum triginta millium et forte plus tibi fratri et amico transmittendum promittimus, Et hoc idem contra polonos, quando induciarum tempus Effluxerit, tibique juste non satisfecerint, faciendum promittimus.

Pro interim nomine tuo legatus oretenus nobis exposuit quod si intra hoc induciarum tempus Rex poloniae suo Creatori spiritum reddet statim atque eius mors ad nostras pervenerit aures ut ad poloniae senatum nostros legatos mittamus quod si nobiscum perpetuam amicitiam et fraternitatem optent non aliam personam ni eorum Regem eligant quam tuam cum non alium tali corona digniorem quam te videamus et quando ad illam assumtus eris nobis 150 millia Taleros pro una vice daturum promittis et singulis annis illam pecuniae summam quam Tartariae legibus Poloniae senatus dare solitus elargiturum quoque promittis.

Hoc et nos tibi fratri facturos promittimus et toto conatu nostro in omnibus tibi satisfacere operam dabimus. At Deo donante si tui cogitatus adoptatum perducentur finem ut in Poloniae Regem electus fueris nos quoque unum a te petemus quod modo tibi non possumus. Quod si per tuas litteras te facturum promittes alia vice per meos legatos tibi illud referam. De cetero quemadmodum ad tuam tractandam amicitiam nobilem virum nobisque fidelem, Cambert, ad te misimus, ita nunc ad continuandum in hac erga te incepta amicitia ad te mittimus praesentem exhibitorem nobilem Mursam nobisque fidelem Noranli ogan una cum signo nostrae amicitiae perpetuae daturae nostraeque promissionis arrha. Vale, te Deus Optimus Maximus in ista valetudine conservet longosque felicesque dies ac prosperos rerum successus praesertim contra utriusque nostrum inimicos tibi fratri et amico nostro optantes. Data in Palatio nostro Bageia Seraiensi die II Decembris Anno 1631.

УДК 94(477.53-21) «16»

Дмитро Вирський

Регіональні особливості самоврядних та майнових засад в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.: побутування міських магдебургій, церковних латифундій та адміністративні експерименти на Кременчуччині*

Стаття присвячена вивченню специфіки адміністративних практик в Лівобережній Україні після Козацької революції середини XVII ст. Зокрема, досліджена Кременчуччина — регіон довкола сучасного м. Кременчук (Полтавська обл.). Головна увага приділена представленню регіональних особливостей самоврядування наддніпрянських міст і сіл, формуванню великих майнових і господарських комплексів (переважно, на прикладі церковних латифундій). Також вивчено локальні адміністративні експерименти (історія Кременчуцького староства). Залучено чимало неопублікованих архівних джерел із збірок Києва та Варшави.

Ключові слова: *Козацька революція середини XVII ст., Кременчук і околиця, Пивський монастир, Кременчуцьке староство.*

The paper is devoted to the research of the specificity of administrative practices in Left-Bank Ukraine after the Cossack revolution in the mid-XVIIth century. In particulary, studied the old region Kremenchuk (today Poltava region). The main attention is paid to the presentation of the special aspects of the local self-government towns and villages, the formation of large estates and households (mainly the monastic land possessions). Also the local administrative experiments (history of the Kremenchuk «starostvo») is studied. The research is based on the ground of numerous unpublished archival sources found in collections of Kyiv and Warsaw.

---

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в 16–18 ст.»).

Keywords: *Cossack Revolution of the mid-XVIIth, Kremenchuk region, Pivskii monastery, Kremenchuk starostvo.*

Уніфікована полково-сотенна система фактично підвищила статус непривілейованих міст і містечок України, до яких належав і сотенний Кременчук. Організація міського управління в них переставала залежати від волі сеньйора-шляхтича та рівнялась на зразки привілейованих міст, заснованих на магдебурзькому праві[1]. При цьому, варто зауважити, що міщани в містах опинились фактично у меншості. Так, у сусідніх з Кременчуком Говтві та Манжелії на 1666 р. налічувалось відповідно 156 та 30 міщан. До округу «города» Говтви належало 6 млинів (щоправда, 5 з них у різному ступені руйнації через тогочасне лихоліття) та два села (29 і 23 насельника)[2], до округу «містечка» Манжелії — лише один млин і жодного села[3]. Знані у Говтві і цехи (з 1664 р. відомий устав говтвянського ткацького братства, яке, зокрема, крім звичайних речей, постулювало і таку — навіяну вже реаліями Руїни? — мету свого існування: «для каждаго и нищего и богатаго по смерти поховаття тіла, абы бестийско народ христіанскій на улицах не валялся и в домах не зоставал»[4].

Органи міського самоврядування виконували як адміністративно-управлінські, так і судові функції[5]. За гетьманства Б. Хмельницького (1648–1657)

---

[1] Дуже цікавий тут цеховий (теслярський) привілей 15.II.1667 р. з Кобеляк. За підставу для запровадження міських цехів він покликається на 1) благословення Боже (від місцевого священика), 2) повеління «старших городових» (сотника і городового отамана), 3) братерську згоду ремісників на ту річ «слушну», за 4) звичаєм «прочіїх» християнських країн-«народів», 5) затвердження полковника (полтавського) (див.: *Василенко Н.П.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. — Т. 1. — К., 1926. — С. 77). Ось такий непростий мікс легітимацій прийшов на зміну панській чи монаршій ласці.

[2] Ці цифри обіймають лише чоловіків — голів сімей чи «бобилів». Щодо кількості сіл в околиці «города», слід мати на увазі, що, наприклад, у Остап'я було аж п'ять сіл (див.: *Лазаревский А.* Малороссийские переписные книги 1666-го года // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — Кн. XIII. — К., 1899. — Отд. III: Материалы. — С. 111–114).

[3] *Лазаревский А*. Малороссийские переписные книги 1666-го года. — С. 115–118.

[4] *Ефименко А*. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. — Т. I. — СПб., 1905. — С. 246–247

[5] Нам відомі дві печатки городового кременчуцького уряду: 1) з акту 19.II.1654 р. (НБУВ. ІР. — Ф. ІІ. — Спр. 20545.), де в овал, окреслений подвійною стрічкою, у центрі вміщений щит (прямокутний з 3-кутним вістрям унизу — близький до геральдичного «французького щита»), на якому по центру спрямована вгору стріла з перекладиною близько кінця (стилізоване оперення?), а з обох боків вістря косі хрести (стилізовані зірки?); над щитом стилізоване зображення рослини або пера, а в 4-х кутах поза щитом літери-абревіатура «PGKW» («печатка городового кременчуцького вряду»), хоча порядок букв може бути й інший; 2) походить з 1685 р. Збережена у т. зв. «Збірках Новицького» (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів

фактично втратило чинність шляхетське судочинство, що, втім, продовжувало діяльність «в еміграції». В Гетьманській Україні його заступило козацьке право зі специфічним «військово-польовим» колоритом процедур.

У містах далі функціонували магістратські та ратушні суди. Перші діяли в полкових центрах та в інших міських осередках на магдебурзькому праві. У непривілейованих сотенних містах і містечках, до яких належав і Кременчук, функціонували ратушні суди. Магістратські та ратушні суди здійснювали цивільне і кримінальне судочинство. Вони вирішували справи міщан і посполитих (залежного населення сіл і міських околиць). Вільні селяни судилися в ратушних судах непривілейованих міст, якщо були під їхньою юрисдикцією. До складу ратушного суду входили бургомістр (бурмістр) і райці (радники) або війт із бургомістрами і ратушний писар. Магістратські суди складалися з війта і «градської колегії», до якої входили бургомістр, райці і лавники (присяжні). Мінімальна чисельність ратушної колегії дорівнювала трьом особам, а магістратської — п'яти.

Структура ратуші та магістрату складалася з двох підрозділів: 1) міської ради, яка займалася адміністративно-господарською діяльністю і виконувала поліцейські функції; 2) судової колегії лавників («лави») під головуванням війта. Лавники виробляли рішення, які проголошував війт. Усі зазначені особи працювали за принципами виборності та колегіальності.

У деяких містах вибори вирізнялись певним демократизмом, оскільки в них брали участь не тільки міщанські старшини, а й «усе поспольство і чернь». Але на практиці обидві колегії часто збиралися разом у складі тих

(далі — НБУВ. ІР.). — Ф. ІІ. — Спр. 14480, 14483), вона мала традиційну 8-гранну форму (квадрат зі зрізаними кутами) із геральдичним зображенням серця у полі печатки, до центру якого вертикально згори вниз направлена стріла, та абревіатурою «П. Г. К. У.» («печатка городового кременчуцького уряду») з чотирьох кутів. Символ серця — це традиційна на той час алегорія віри, любові до Бога, але не можна виключати, що тут ми маємо слід шляхетського герба якогось з колишніх власників Кременчука. Аналогічні кременчуцькому зображення серця на міських печатках відомі, зокрема, в Батурині (1671 р.), Власівці (1682 р.), Новій Басані (1686 р.) (Див.: *Панченко В.* Печатки сотенних міст Лівобережжя кінця XVII ст. у збірках полковника Іллі Новицького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. — Вип. 12. — К., 2003. — С. 111). У статті кременчуцьку печатку хибно датовано 1681 р., вміщено також описи печаток Великих Будищ (1684 р.), Келеберди (1688 р.), Лукім'я (1696 р.) та Потоків (1686 р.). Загалом знані кременчуцькі печатки 1654, 1685 і 1764 рр. свідчать, що спадковість у геральдичній символіці Кременчука козацьких часів відсутня. Зрештою, навіть родова геральдична традиція козацьких старшин на той час ще не виявляла стабільності. Так, миргородський полковник Д. Апостол на 1705 р. має печатку з гербом «Лис» (Див. відбиток на полковницькому універсалі: НБУВ. ІР. — Ф. XIV. — Спр. 144.), а, ставши гетьманом, уживає герб «Юньчик». А в рельєфі над вікном у садибі Апостолів у Хомутці (1824–1825 рр., але на місці попереднього дерев'яного палацу середини XVIII ст.) є версія герба, що об'єднує «Лис» (вертикальна стріла з вістрям вгорі та двома перекладинами) і «Юньчик» (хрест з двома перекладинами-перехрестями і роздвоєнням вертикалі знизу).

самих осіб, що було особливо характерним для невеликих міст. У засіданнях ратушного суду брали участь війт, бурмістри, райці та лавники (райці, очолювані бурмістром, часто також називались бурмістрами).

Загалом хоча термінами «ратуша» і «магістрат» розрізнялись непривілейовані та упривілейовані міста, але органи міського самоврядування міст магдебурзького права часто також називались ратушами, а особистий склад їх урядового апарату — магістратом. Апеляції на рішення ратушних судів у другій половині XVII — на початку XVIII ст. подавалися до магістратських або полкових судів, а на рішення останніх — до гетьманського суду. Гетьман, звичайно, доручав їх розгляд генеральному судді та судовому писарю. Розглядаючи справу від імені гетьмана на місці, в ратушному приміщенні разом із місцевою судовою колегією, такий суд набував форми Генерального військового суду. Найвищою апеляційною інстанцією на рішення міських судів з часів правління І. Брюховецького став російський цар (зрозуміло, це право ще тривалий час оскаржував попередній зверхник — польський король).

Ратуші та магістрати були розташовані в сотенних і полкових містах, що зумовлювало їхні постійні тісні контакти з козацькими полковими і сотенними правліннями. У ратушних приміщеннях зберігались юридичні кодекси, був розташований службовий апарат (осаульчики, возні, сторожа та ін.), існували спеціальні кімнати для судових засідань і тюремні камери. Усе це використовувалося козацькими судами, полегшуючи їхню роботу.

Козацька старшина намагалася підпорядкувати собі міщанські суди, спираючись на військову силу козацтва та його провідну роль у політичному житті Гетьманату. Це значною мірою їй вдавалося (див. у полтавських актах 1692 р. згадку «осіб рицерського і міського уряду»[6]). Полковники часто безпосередньо головували на судових засіданнях магістратів або надсилали до них своїх представників з полкової старшини чи сотників. У ратушних судах аналогічно діяли сотники та городові отамани, які очолювали міських козаків. Іноді суд діяв від імені полковника або відповідно до ордеру полкового суду.

Участь козацької старшини у міському судівництві Гетьманату помічається вже у 1660 р. До гетьманування Дем'яна Многогрішного (1668–1672) така участь обмежувалась, як правило, присутністю у судових засіданнях, а приблизно з 1669 р. козацькі старшини почали поступово підпорядковувати міщанські суди своєму впливу і владі, що особливо посилилося при Івані Самойловичі (1672–1687). Наприкінці XVII — у XVIII ст. козацькі та міщанські суди іноді навіть повністю зливалися. Поряд з намаганнями старшини цьому значною мірою сприяла українська соціальна структура, яку в другій половині XVII — початку XVIII ст. пронизувало козацтво. Це забезпечувало станову універсальність справ, підсудних козацьким судам. Позначалася і

[6] НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 55257. — Арк. 143.

більш висока оперативність козацьких судів, пов'язана перш за все із значно вищим освітнім рівнем козацької старшини порівняно з міщанською елітою[7].

Важливо також дещо сказати й про долю в новій суспільній системі таких важливих елементів старої соціальної структури, як церква та шляхта. Упосліджене до того православ'я отримало на території Українського Гетьманату статус офіційного віровчення та потужну підтримку гетьманського уряду і козацької старшини. Усе це зумовило відчутне посилення значення православної церкви в українському суспільстві. Роль православ'я як національного прапора у боротьбі з поляками призводила до зростання народної релігійності, що подекуди межувала з фанатизмом.

У цьому зв'язку цікавою є доля Пивогірського Миколаївського монастиря, який, щоправда, тільки починав вирізнятися як структурний підрозділ славнозвісного Київського Пустинного Микільського монастиря. За гетьманування Б. Хмельницького монастир отримав низку універсалів на підтвердження своїх маєтних прав на Кременчуччині. Так, уже 11 березня 1649 р. маємо такий колоритний акт: «Богдан Хмелницкий гетман з Войском Запорозким. Ознаймуемо тим писанем нашим иж ведлуг стародавних уживаня прав и привилеев от Королей их милости наданних позволилисмо так в луках яко и в станах належачих до святого Николы монастира Пустиннокиевского рыбы ловить почавши от Белобережья аж до озера названного Дубком, леч тим тилко краем от Пивогородища и Максимовки; прето напоминаем кождого з войска нашого абы отцом николским монастира Пустиннокиевского в ловению риб жадного пренагабания и перешкоди не чинил; если би якие спротивние били сему писанию нашему такие ведлуг срокгости войсковое карани быти мають яко своеволние — иначей не чинячи под срогостию войсковою. Дан в Мошнах. М[іся]ца марта 11 дня року 1649. Богдан Хмелницкий рука власна»[8].

Згодом 26 квітня (6 травня) 1650 р. вийшов наказ гетьмана міщанам Максимівки і Городища віддавати звичне «послушенство» ченцям монастиря[9]. 30 листопада (10 грудня) 1651 р. такі самі накази були дані щодо Вереміївки,

---

[7] Див. загалом огляд козацько-гетьманської судової системи: *Гамбург Л.* Магістратські і ратушні суди у самоврядуванні міст України-Гетьманщини XVII–XVIII століть // Право України. — К., 2000. — № 4.

[8] НБУВ. ІР. — Ф. I. — Спр. 57671 (Тут лише копія О. Лазаревського, але цей акт докладно згадує і реєстр власницьких актів монастиря з 1786 р. (Див.: Там само. — Ф. I. — Спр. 3951. — Арк. 68. — № 105).

[9] Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 103–104; *Яковлева Т.* Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів // Український археографічний щорічник. — Вип. 8/9. — К.–Нью-Йорк, 2004. — С. 530–536.

Максимівки і Городища[10]. 30 березня (9 квітня) 1652 р. універсалом застерігалися права монастиря безперешкодно ловити рибу в Дніпрі на закріплених за ним уходах[11]. Гетьманські універсали зазвичай покликались на старожитну козацьку традицію покровительства православ'ю («бо перед тим козаки морем и землею с праці своєї шаблею поживу мали и церкви божі надаряли»[12].

Монахи навіть зловживали загальною сприятливою монастирям політикою Великого гетьмана. Так, відомий універсал-підробка від 5 (15) листопада 1651 р. на монастирське володіння Чигирин-Дібровою та належними їй селами[13].

Наступники Б. Хмельницького також не полишали Пивогір'я без гетьманської ласки[14]. І. Виговський 1658 р. підтвердив його власницькі права[15],

---

[10] Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 122–124 (Підозрюємо, що 1650 і 1651 рр. непокору максимівців і городищян могли спровокувати знані претензії М.-С. Яскульського, опікуна дружини і дочки С. Потоцького).

[11] Там само. — С. 126.

[12] Там само. — С. 123.

[13] Там само. — С. 249–250. Щодо «підробності» цього універсалу маємо сумніви, бо давні заяви про цю підробку ґрунтувалися на думці, що Чигирин-Діброви за Б. Хмельницького ще не існувало.

[14] Якщо вірним є згаданий вище перелік привілеїв (а в окремих випадках, коли можна співставити з автентичними текстами, впадає в око незначне розходження в датуваннях) з 1766 р., слід констатувати охайність ченців у юридичному супроводженні своїх справ. У списку послідовно згадані універсали гетьманів І. Виговського (22.VI.1658 р.), Ю. Хмельницького (7.II.1660 р.), П. Тетері (1.IV.1663 р.), І. Брюховецького (8.X.1667 р.), П. Дорошенка (9.IV.1668 р.), Д. Многогрішного (1.VI.1670 та 28.III.1671 рр.), І. Самойловича (16.VII.1677 р.), І. Мазепи (6.X.1687 р. та «другий без числа»). Заручався монастир і грамотами російських царів: Олексія Михайловича (11.VIII.1654 /7162/ р.), Федора Олексійовича (20.III.1681 /7189/ р.), Іоанна і Петра Олексійовичів та Софії Олексіївни (19.IX.1689 /7197/ р.), Іоанна і Петра Олексійовичів (11.I.1694 /7202/ р.) (Див.: (НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 58140. — Арк. 2 зв.). Сучасне видання гетьманських універсалів за 1657–1687 рр. (Див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.–Львів, 2004) наводить тексти надань І. Виговського за 5.IV.1658 р. (с. 70–71), 22.VI.1658 р. (с. 79); Ю. Хмельницького за 7.II.1660 р. (с. 143, 144); П. Тетері за 1.IV.1663 р. (с. 223–224); І. Брюховецького за 21.VI.1665 р. (с. 340), 8.X.1667 р. (с. 349–350, універсал безпосередньо присвячений відновленню Пивської обителі); П. Дорошенка за 10.VI.1667 р. (с. 402–403), 22.II.1668 р. (с. 405), 9.IV.1668 р. (с. 405–406), серпень [18.VIII] 1668 р. (с. 420), 7.XII.1669 р. (с. 430), 25.IV.1673 р. (с. 435–436), 16.XII.1673 р. (с. 437), 12.VIII.1674 р. (с. 437–438); Д. Многогрішного за 30.VI.1670 р. (с. 540–541), 28.III.1671 р. (с. 554); І. Самойловича за 19.VI.1674 р. (с. 683–684), 16.VII.1676 р. (с. 702), вступний уривок універсалу-привілею за 1676 (?) р. (с. 713), два універсали за 16.VII.1677 р. (с. 724, 724–725), 12.III.1684 р. (с. 798), 5.VIII.1686 р. (с. 823–824). Т. Яковлева згадує ще універсали П. Дорошенка (*26.V.1668, Кременчук* — всьому Війську Запорозькому і всім військам чужоземними, що йому, гетьманові, слугують, про заборону завдавати шкод городиським обивателям, тяглим до обителі св. Миколи Пустинного; та два його ж

І. Брюховецький 1665 р. надав право відновлювати та наново залюднювати належні монастиреві розорені поселення. 1667 р. Брюховецький ще раз ствердив свій попередній універсал[16]. Тоді було згадано й «особливий лист» осадчому Пивського монастиря Івану Озовському[17]. Здається, саме діяльність цієї людини заклала міцні основи пивогірського господарства.

З другої половини XVII ст. відомі й дві особи ктиторів (світських церковних старост, на яких покладалася опіка за господарством церковної інституції) Пивського монастиря з козацьких старшин. Це полковник брацлавський Іван Бут і Лук'ян Кияниця з Воронівки[18].

універсали з дивними датами — коли П. Дорошенко вже не гетьманував: *16.IV.1677, Чигирин* — крилівському отаману та усьому крилівському управлінню про заборону завдавати шкоди людям монастиря св. Миколи Пустинного, які живуть на монастирському подвір'ї в місті Крилові; *16.VIII.1677, Городище* — ознаймує, що бере під свій особливий захист Пивський монастир та обивателів «поблизу містечка») та І. Самойловича (*3.VIII.1674, у таборі під Чигирином* — підтвердження звільнення маєтку Городища при монастирі Пивському від усіляких військових повинностей; *18.VI.1677, з табору під Леплявою* — ознаймує, що бере під свій оружний захист Пивський монастир і все, що до нього належить; *16.VII.1677, Батурин* — чигиринському полковнику про безперешкодне допущення ігумена і братії київського монастиря св. Миколи Пустинного до влаштування перевозу через Дніпро за їхнім стародавнім правом на це; *21.IX.1677, у таборі* — про звільнення обивателів містечка Городища, належного монастиреві св. Миколи Пустинного, від усіляких військових повинностей у винагороду за ті збитки, що їх зазнали обивателі городиські під час постою у них московських і козацьких військ) (Див.: *Яковлева Т.* Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів. — С. 532–534).

[15] Універсал від 5.IV.1658 р. свідчить, що найціннішою частиною «Пивських маєтностей» монастиря були «Максимівський Пивський перевіз» та «озера около Дніпра» (де існують рибацькі «стани»), «ґрунти» хоч і згадано, але про їх обробку немає жодного слова. Згаданий у документі, крім монахів-«отців», і «їх закупуючий» (Див.: Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). — Т. V: (1633–1699). — СПб., 1853. — С. 103–104).

[16] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммисиею (далі — Акты ЮЗР). — Т.VI: (1665–1668). — СПб., 1869. — С. 231–232; *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря, нынешней Николаевской кладбищенской церкви в г. Градижске, Полтавской губернии. — Кременчуг, 1891. — С. 9 (Повторний універсал знадобився, напевно, у зв'язку з тим, що «в 1665 году… городки Веремеевку, Чигрин-Дуброву, село Жолнин, городок Городище, село Максимовку з перевозом Максимовским на Днепри и городок Уласову татаре попалили» (Див.: Екстракт 1734–1736 рр.: *Мариновський Ю.* Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. — Черкаси, 1997. — Кн. І. — С. 46).

[17] Акты ЮЗР. — Т.VI. — С. 232. Вірогідно, І. Озовський був родичем (сином?) козака * Яська* (Якова) *Озовського*, згаданого четвертим за списком Жовнинської сотні в реєстрі 1649 р.

[18] Їх роди внесені до пом'яника Київського Микільського монастиря (Див.: НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 1789. — Арк. 127, 140 зв.). Іван Бут фіксується як брац-

30 червня 1670 р. Д. Многогрішний видав універсал, що надавав Пивогір'ю значний ступінь самостійності та мав сприяти його піднесенню. Ігумену Київського Пустинного Микільського монастиря о. Олексію Турові доручалось «строить и обновлять» монастир «на Пивском месте, где и давно бывало». Тут саме були перелічені маєтності Пивогір'я*: Жовнин, Білобережжя, Бражна Лука, Домонтове озеро, Олександрове озеро, Старецьозеро та інші навколо тих урочищ проти Вереміївки; урочища навколо Чигирин-Діброви на Сулі та Дніпрі «даже к Пивам»; Лапинці, озеро Золоте дно, Солониця, перевіз через Сулу і Дніпро, Максимівка, угіддя під Власівкою та угіддя по той бік Дніпра від Крилова через сім миль (бл. 50 км) «почав от Белобережья, даже к озеру Дубок»[19]. 1677 р. надання Многогрішного монастирю підтвердив і І. Самойлович[20].

Здається, окремим надбанням Микільського монастиря був млин біля Омельника, що існував у 1670–1680-х роках. Про нього є згадка в матеріалах М. Ткаченка[21].

Варто обмовитися, що очолювало Київський Пустинний Микільський монастир чимало відомих в українській культурі діячів — Інокентій Гізель (бл. 1654), Варлаам Ясинський (1681–1684), Йоасаф Кроковський (1689–1698), Стефан Яворський (1698–1702) та ін.[22] Отже, подекуди й мешканці Кременчуччини мали змогу прилучитися до найкращого з культурного фонду тогочасної України.

Не дивно, що 1668 р. Пивогір'я було помічене у великих політичних іграх. Місцевий чернець Якубенко виступив як агент Київського митрополита Йосипа Тукальського — через нього останній намагався схилити лівобережного гетьмана Брюховецького до виступу проти Москви спільно з правобережцями П. Дорошенка[23]. Під стінами Пивогірського монастиря у

лавський полковник у 1663 р., а старшин на прізвище Кияниця було досить багато у другій половині XVII ст.

* Це зроблено вперше, хоча припускаємо, що вищезгаданий «особливий лист» гетьмана І. Брюховецького осадчому І. Озовському вже міг містити цей перелік.

[19] Цит. за: *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря... — С. 13–144; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 540–541 (універсал від 30.VI.1670 р.). Топонім *Дубок* фіксується на пізніших мапах на правому боці Дніпра навпроти Максимівки.

[20] *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря... — С. 21; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 724–725 (два універсали від 16.VII.1677 р.).

[21] НБУВ. ІР. — Ф. 113. — Спр. 5. — Арк. 511.

[22] *Троцкий П.* Киево-Печерский Пустынно-Николаевский монастырь // Труды Киевской духовной Академии. — К., 1878. — № 9. — С. 633.

[23] *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастиря... — С. 10. Слід зауважити, що П. Дорошенко щодо Пивогір'я не обмежувався гетьманськими підтвердженнями його привілеїв, а ще й обдаровував обитель з «власної кишені», зокрема, віддав їй млин (на два борошномельних і одне ступне кола) у

стані Ромодановського та Самойловича 1676 р. останній склав знаки своєї гетьманської влади.

Така політична активність, утім, дорого коштувала Пивогір'ю. Так, 9 листопада 1667 р. ігумен Олексій Тур писав П. Дорошенку, «прося, чтоб он не велел казаком разорять монастиря нашого святого Николы, близь Чигирина будучего, и чтоб перевоз, что на озере, и иные угодьи, кои належать к тому монастырю, отдал, как при прежних гетманах бывало, и чтоб братію мою старцов не грабил, и не изгонял, и обид никаких и насилства им чинить не велел»[24]. 1670 р. лівобережному гетьману Д. Многогрішному довелося видавати універсал на «реставрованя» Пивської обителі[25]. А 1674 р. монастирські угіддя стали театром бойових дій, що стерли з лиця землі старовинні Пиви та лишили цілком «запустілою» Максимівку[26]. Військові спустошення тут не припинялись до завершення Чигиринських війн у 1678 р. (утім, здається, утікачі з Правобережжя сприяли і залюдненню монастирських земель)[27].

Крім Пивогірського монастирця, певні інтереси в регіоні мали і відомі Лубенський Мгарський і Густинський (під Прилуками) монастирі. Так, 27 серпня 1657 р. І. Виговський ствердив надання Б. Хмельницького мгарським ченцям — озер «на ґрунтах Чигирин-Дубравских» («Сулище, Білозерря, Пещане, Глушець, Плетениця, Білево… и инные, к ним прилеглие… та запесочи коло Днепра будучія»). 19 березня та 16 квітня 1658 р., а також 15 серпня 1659 р. він підтверджував цей привілей. 10 квітня 1660 р. його підтвердив Ю. Хмельницький, а 2 травня 1667 р. — І. Брюховецький (в універсалі останнього, однак, було застережено, що він є правомочним лише, якщо не суперечить правам монахів Пивогір'я)[28].

Так само Виговський 1 квітня 1658 р. ствердив і надання Б. Хмельницького густинській братії на володіння Вовчими озерами в Потоках. Можливо, влітку 1658 р. кордони цього надання було дещо розширено,

---

Чигирин-Діброві, який він купив у мельника Андрія Ілляшенка в 1656 р. за 75 кіп грошей «лічби литовської» (Див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 798).

[24] Акты ЮЗР. — Т. VII: (1657–1663, 1668–1669). — СПб., 1872. — С. 72. Очевидно, вищезгаданий охоронний універсал П. Дорошенка від 9.IV.1668 р. був реакцією на це прохання.

[25] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 540–541

[26] Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 11. У листі І. Мазепи від 15.VI.1693 р. є згадка про «*местечко Максимовка, ныне внове за моим гетманским уневерсалом призыванием на слободу людей селяющееся*».

[27] Акты ЮЗР. — Т. XII: (1675–1676). — К., 1882. — С. 34 (переселенці з Крилова та околичних сіл), 131–132 (переселенці з містечка Насташки під Білою Церквою).

[28] Акты ЗР. — Т. V: (1633–1699). — СПб., 1853. — С. 102–103; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 52–53; 68, 72–73; 97; 153; 348.

принаймні у новому привілеї від 11 лютого 1659 р. вже йдеться про володіння «на ставу, прозиваемом Вовчіи Острови» та «на реце Днепре волное риб ловленне»[29]. Уже 11 вересня 1660 р. датована і грамота-підтвердження російського воєводи кн. Олексія Трубецького на володіння «рибними ловлями» під Кременчуком на Дніпрі, які, зі слів густинських монахів, були надані їм «на прокормленіе» Б. Хмельницьким, а згодом відібрані І. Виговським. 15 грудня 1666 (або 1667) р. І. Брюховецький також підтвердив монастирю права на цю маєтність («озера у Вовчих Лоз, около реки Днепра найдуючиеся»). Востаннє це зробив П. Дорошенко 11 січня 1668 р. (Дніпровські «Вовчі» озера) та 26 лютого 1672 р. (озера Водичні «в ключу Келебердеевским и Потоцкам»)[30]. Утім, здається надовго втримати тутешні маєтності ані мгарській, ані густинській братіям не вдалося[31].

Такою ж, напевно, була і доля володіння на «тракті Кобеляцькому» біля впадання річечки Кобелячок у Ворсклу невеликого Медведівського монастиря, якому «лист» на «кгрунт на повмили [3–4 км] зо всеми пожитками, луками, озерами, езами и што-колвек належат до пасечных приходов» первісно надав Ю. Немирич (1657 р.?), а Ю. Хмельницький 18 квітня 1661 р. додав до цього «там же в Кобелячку на речце Ворскле першую клетку, млин, коло мучное и ступное», відібравши його «от замку, от места»[32].

Зрештою, варто пригадати і королівське надання Межигірському Ірдинському монастирю Нового Скита (Виноградський Ірдинський Успенський монастир, нині с. Мале Старосілля Смілянського р-ну), до якого, після обрання гетьманом П. Тетері, пішов у ченці Юрій Хмельницький. Воно датоване 28 листопада 1663 р. і обіймає такі «озера» в «кременчуцькому ключі»: Панькова Вітка (імовірно, поруч з хутором Паньківським біля м-ка Орлик), Ревуче (нижче Переволочни), Свинківка (річечка при правому березі Дніпра нижче Мишуриного Рогу), Омельничок (напевно, р. Переволочанський Омельник при Мишуриному Розі), Залозне (так само на Правобережжі, див. надання кременчуцькій церкві з 1659 р.), Романків (при правому березі Дніпра нижче р. Самоткань), Біловець (Біловод-Біловоддя, острівне урочище у гирлі Ворскли, трохи нижче с. Лучки та вище Кишеньки)[33]. Напевно, це

---

[29] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 70, 92–93.

[30] *Ткаченко М.* Нарис історії Кременччини до початку XVIII ст. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн. 24. — К., 1929. — С. 78; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 346, 404, 433.

[31] Припускаємо, що лубенські ченці перенесли свою активність на ближчі посульські маєтності навколо Лукомля, де 7.I.1660 р. Ю. Хмельницький подарував їм 5 млинів (Див.: Акты ЗР. — Т. V. — С. 106–107).

[32] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 179–180.

[33] 28.XI.1663 р., табір під Семиполками (село Броварського р-ну Київської обл.). «Jeziora Pankowa Witka, drugie Rewczoie, trzecie Swinkowka, czwarte Mielniczek, piąte

вже друге надання Ю. Хмельницького цьому монастирю — перше датувалося десь 1659–1660 рр., бо 30 липня 1660 р. ченці затвердили його у царя в Москві (надання з «озери Кременчуцкими Беловуд назвыском, речкою Орель, Романковою, Ревучое со всеми доходы [що] до Кременчука належать»)[34].

Шляхта на Кременчуччині в результаті Козацької революції фактично зникає. Останніми черкаськими старостами, які ще могли сприйматись у Кременчуці як реальні представники влади[*], були брати Киселі[35]. Молодший Микола перебував, щоправда, в тіні старшого — Адама, київського воєводи і православного магната, відомого прихильника козацько-шляхетського компромісу. Доводячи свою особисту та не в останню чергу і братову лояльність до Речі Посполитої, Микола загинув узимку 1651 р. під Вінницею, потрапивши у знану льодову пастку, влаштовану козаками І. Богуна. Адам Кисіль спадкував по братові уряд черкаського старости, але ненадовго, оскільки і йому лишався вже недовгий вік[**]. Після Берестечка і укладення Білоцерківського миру восени 1651 р. був короткочасний період, коли шляхта почала повертатись до своїх наддніпрянських маєтків[36], але вже наступного року змушена була знову тікати з козацької території.

Załuzne, szóste Romankow, siódme Bielowiec nazwane, w woj. kijowskim w kluczu krzemieńczuckim leżące, temuż monasterowi [=pobożnym zakonnikom św. Bazylego monasteru Nowego Skitu] dane salva ratihabitione na sejmie in quantum dzierżawcy pozwolą» (Див.: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — S 7. — K. 102 v). Це друге надання цьому монастирю того дня — перше було на два млини: у корсунському і звенигородському староствах.

[34] Киевские епархиальные ведомости. — 1861. — № 19. — С. 568 (повний текст царської грамоти — С. 567–568).

[*] Хоча, імовірніше (враховуючи територіальні межі Чигиринського полку за реєстром 1649 р.), Кременччччина тлумачилася вже як частина *чигиринського староства* — рангового володіння гетьманів Війська Запорозького.

[35] У козацькому реєстрі 1649 р. в осавульському курені Чигиринського полку бачимо Феська Киселя, у Смілянській (Сміловській) сотні — Каленика Киселя та ще трьох Киселенків у Воронівській (Іван) та Оловятинській (Іван, Тимко) сотнях. У XVIII ст. у Кременчуці фіксується козацький рід Киселів (один з них був місцевим сотенним писарем), існувала і невелика річечка Кисіль — притока Дніпра трохи вище Тясмина та ще якісь «for. (форпост?) Kisielew» уже на лівому березі Дніпра, поруч з Максимівкою (Див. мапу кордону між Російською імперією та Річчю Посполитою 1784 р.: AGAD. — Zbory Kartograficzny. — № 510–1. — Ark. 2). Не виключено, що тут ми маємо представників якихось молодших ліній магнатського роду Киселів або принаймні пам’ять про «гучне ім’я» у місцевому «прізвищевому фонді» (такого роду приклади не поодинокі).

[**] Уже влітку 1653 р. по смерті А. Киселя титул черкаського старости був наданий Петру Потоцькому, сину колишнього коронного гетьмана М. Потоцького.

[36] Олександр Конєцпольський поспішив навіть випросити собі королівське надання (від 28.VII.1651 р.) на всю власність козаків-повстанців з корсунського староства, які були при Б. Хмельницькому (Див.: Rpis Ossol. 1905/II. — K. 16–16 v).

Цікаво, що за часів, коли польський уряд уже фактично не контролював Кременчуччину, король провів невеличку адміністративну реформу і виділив Кременчук з околицею в окреме староство[37]. Воно належало до «негродових», тобто до тих, що не мали міського уряду. Складалося кременчуцьке староство з самого Кременчука та його лівобережної околиці навколо гирла Псла.

Історія постання цього адміністративно-територіального утворення пов'язана або з персональними амбіціями Ю. Немирича (у 1657 р. він перейшов на козацький бік, став титулуватись кременчуцьким старостою та претендував на повернення своїх маєтків на Кременчуччині[38], з чим гетьманський уряд, однак, не поспішав, дозволивши магнатським служебникам лише збирати на себе тут деякі казенні збори[39], або з дипломатичною грою уряду з козаками, адже в нездійснених шляхетських проектах порозумінь з ними йшлося про передачу кількох наддніпрянських староств під гетьманський контроль. Скількома саме адміністративними одиницями припустимо було поступитися, дебатувалося[40]. Отже, виверт щодо збільшення кількості ста-

---

[37] Цікаво також, що в той-таки час Кременчук (*Krzemienczuk* — останнє *munito loco* — укріплене місце — до Кодака) із Крюковом (*paludem Curacowo in sylvas desertas* — болотисте Куруково в хащах пустельних) уперше потрапляють до латиномовного загального країнознавчого опису Речі Посполитої (з вказівкою на те, що саме тут полководець Конєцпольський розбив козаків 1625 р.) (Див.: *Cellarii Andreae.* Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae. Omniumque regionum juri Polonico Subjectorum. Novissima Descriptio, Urbium potissimarum icones elegantissimas et delinitionem hujus Regni Geographicam oculis subjiciens. — Amstelodami, 1659. — P. 392; взагалі-то це 2-е видання цього твору, утім, звірити, чи є ця інформація й у першодруці (Амстердам, 1652) я не мав можливості).

[38] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 128–129.

[39] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 193. («Збирати хліб» Ю. Немиричу було дозволено як з його безсумнівних колишніх маєтностей Кобеляк, Біликів та Санжарова, так і колись спірних Кременчука, Кишеньок і Переволочни. У планах українського аристократа було просити затвердження своїх власницьких прав на ці маєтки у російського царя (Див.: Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 204, 209, 213–214; Т. VI. — С. 109).

[40] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. 2. — С. 1094. Датування офіційного виокремлення Кременчуцького староства тоді лишається неясним. У травні 1655 р. ще говорять про «староство Черкаське *та Кременчук з приналежностями*». Те саме бачимо і в сеймовій інструкції для переговорів з козаками від 30 червня 1655 р. — тут між наддніпрянськими староствами, де б дозволялося мешкати козакам, фігурує «*черкаське і Кременчук, з приналежностями*» (Див.: *Dąbrowski Janusz S.* Instrukcja na rokowania z Kozakami w 1655 roku // Polska wobec wielkich konfliktów w Europie nowożytnej. Z dziejów diplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku. — Kraków, 2009. — S. 85).

роств без збільшення контрольованої козаками території багатьом міг здаватись вдалим політичним кроком[41].

Кременчук у таких проектах з'являється ще у 1649 р. Мова йде, зокрема, про публіцистичний твір князя Яреми Вишневецького «Respons na tę 'Sentencyją o uspokojeniu wojska zaporoskiego' Anno 1649» / «Відповідь на ту 'Сентенцію про заспокоєння війська запорізького' 1649 р.». Автор був проти поступок козакам, але він-таки окреслив обговорювані проекти таких поступок — «даємо козакам Кременчук, Кишеньку, Черкаси, Чигирин та інші міста, взявши від Черкас униз Дніпра до Запоріжжя, і там їх розмістимо»[42].

Утім, повернемося до кременчуцького староства. Схиляємося до першої з вищезгаданих версій механізму його утворення, оскільки саме Немиричу було цілком «плювати» на інтереси своїх старих суперників на Кременчуччині — Потоцьких, з яких Петро, син коронного гетьмана Миколая, черкаський староста з 1653 р. (до складу останнього, нагадаємо, належав і Кременчук з околицею), якраз щойно помер (перед 22 травня 1657 р.)[43]. І перша безсумнівна урядова номінація кременчуцького старости, що відбулася восени 1659 р., отже відразу по смерті Немирича, може розглядатись, як новий реванш Потоцьких, адже титул цей здобув ближній клієнт старого гетьмана Миколая — жовнір і дипломат Маріуш-Станіслав Яскульський[44].

---

[41] Принагідно зауважимо, що Крилів, з виокремленням «на булаву» козацьких гетьманів Чигиринського староства (зі старого Корсунського), намагалися утримати під юрисдикцією Корсуня (Див. надання корсунського староства Янові Лещинському від 15.IV.1659 р.: Пам'ятки історії Східної Європи: Джерела XV–XVII ст. — Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / укладач П. Кулаковський. — Острог–Варшава–Москва, 1999. — С. 311).

[42] «…dajmy Kozakom Krzemieńczuk, Kiszynkę, Czerkasy, Czehryń i insze miasta wziąwszy od Czerkas w niż Dniepru do Zaporoża idące a tam ich kollokujmy» (Цит. за: *Czamańska I.* Wiśniowieccy: monografia rodu. — Poznań, 2007. — S. 199).

[43] Polski Slownik Biograficzny. — T. XXVIII/1. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1984. — S. 122.

[44] Здається, Яскульський з руки М. Потоцького де-факто отримав Кременчуцьку волость ще в 1650 р. Зокрема, з серпня 1650 р. походить лист М. Потоцького до Б. Хмельницького, де перший підтримує претензії свого клієнта до Максимівки з дніпровим перевозом та «до інших міст його» проти ченців Київського Пустинного Микільського монастиря, права яких на максимівські маєтності своїм універсалом гарантував козацький гетьман (Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. 1. — К., 1996. — С. 73). Згадку Яскульського як кременчуцького старости («Rzemieńczuckimu Staroście») під 1659 р. див.: *Volumina Legum*. — T. IV. — Petersburg, 1859. — S. 285; під 1674 р., див.: *Volumina Legum*. — T. V. — Petersburg, 1859. — S. 138, 261. Крім того, 7 жовтня 1660 р. *Ян-Теодорик Потоцький* (1608–1664) — підкоморій галицький (1642) і брат гетьмана великого коронного Станіслава Ревери Потоцького (учасника Куруківської битви 1625 р.) також виправив собі у королівській канцелярії надання на Потоки і Омельник (чи таки правобережний «поток Омельник»?): *Nadanie pustyń pewnych za Dnieprem w woj. kijowskim leżących, Potok i Omylnik nazwanych, nad rzeką Dnieprem poczynających się od miejsca gdzie w Dniepr wpada, po śmierci wielmożnej Teodory z Leszna*

Походив останній з сяноцької землі на Галичині, замолоду служив на Україні під рукою гетьмана польного Миколая Потоцького. У 1648 р. — ротмістр козацької (легкокінної) корогви і коронний стражник. Разом з коронним гетьманом М. Потоцьким потрапив у полон після битви під Корсунем 26 травня 1648 р. Утім, його випущено через кілька днів за викуп у 300 талерів, аби він займався збором значно більшого викупу для свого патрона (120 тис. злотих). М.-С. Яскульський знову став на чолі корогви у травні 1651 р., у полку звільненого коронного гетьмана. Брав участь у Берестецькій битві, бився і під Білою Церквою. 1652 р. він знаходився серед оборонців Кам'янця-Подільського, обложеного козацько-татарським військом. 1653 р. воював проти сил козацько-молдавського союзу, бився під Жванцем. 1654 р. їздив з дипломатичною місією до Криму, аби укласти союз проти козаків та Москви. 1659 р. — староста стулінський (Стулно над Західним Бугом на Холмщині) і на додачу — кременчуцький. 1660 р. бився під Чудновим проти росіян, 1673 р. — під Хотином проти турків, 1674 р. голосував з воєводством руським на елекції Яна III Собеського. 1676 р. отримав каштелянію київську, 1680 р. — воєводство чернігівське, а перед самою смертю у 1683 р. став подільським воєводою[45].

Цей популярний у жовнірському середовищі ветеран якнайкраще підходив на роль зверхника староства, яке ще треба було відстояти збройною

Gorajskiej, kasztelanki kijowskiej, prawem dożywotnim urodzonemu Janowi Potockiemu, podkomorzemu halickiemu, i Zofii z Goraja małżonkom (7.X.1660 р., Варшава), див.: AGAD. — S 4. — K. 6 v. По його смерті це надання успадкував старший син — *Кшиштоф-Седзівой Потоцький* (бл. 1645–1683), див.: AGAD. — S 9. — K. 67: Nadanie włości i pustyń pewnych nieosiadłych nad rzeką Dnieprem w woj. kijowskim leżących, których szerokość poczyna się od tego miejsca, gdzie w Dniepr wpada potok nazwany Omylnik pierwszy, a kończy się tam, gdzie z drugiej strony Dniepru rzeki Orel w tenże Dniepr wpada. Długość tej pustyni od wschodu słońca na zachód z obódwu stron, aż do rzeki Ingule rzeczonej, z brzegami rzek Dniepru, Omylnika i Ingulia, po śmierci urodzonych Jana Potockiego, podkomorzego halickiego, i Zofii z Goraja, małżonków, urodzonemu Krzysztofowi Sędziwojowi Potockiemu i Bogumile z Goraja, małżonkom, prawem dożywotnim (7.VII.1665 р., Варшава). Взагалі, згадка з надання 1660 р., що воно власне спадкується по смерті Теодори Горайської, схиляє до думки, що історія маєтності сягає «дореволюційного», з-перед 1648 р., часу. Напевно, його першим власником був чоловік Теодори з Лещинських Горайської — Збігнев Горайський (1596–1655), каштелян київський (1653–1655). А на кобеляцьку округу по Ю. Немиричу претендував полковник коронного війська Томаш Карчовський: *Dobra Kobylak nazwane po urodzonym Niemiryczu, podkomorzym kijowskim, urodzonemu Tomaszowi Karczowskiemu, pułkownikowi KJM w woj. [*](18.XI.1659 р. Шубін)* (Див.: AGAD. — S 3. — K. 13 v; S 2. — K. 20 v). Цей, ймовірно, тотожний з *Томашем Карчевським* (пом. 1691), каштеляном галицьким (з 1690). 1663 р. Томаш Карчевський, сяноцький підчаший і королівський дворянин, згадується як польський представник при гетьмані П. Тетері.

[45] Polski Slownik Biograficzny. — T. XI. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964–5. — S. 63–66.

рукою[46]. М.-С. Яскульський, таким чином, продовжив традицію військових зверхників прикордонної Кременчуччини (Язловецьких, Потоцьких та ін.). Оскільки нащадків він не мав, кременчуцьке староство, реалізувати права на яке цьому старості вдавалось хіба спорадично (скажімо, взимку 1664 р. під час останнього походу польських військ на Лівобережжя[47]), перейшло до рук його племінника Станіслава. Останній мав ще менше шансів попанувати у своєму старостві й помер у 1689 р.[48]

Цікаво, що 1686 року при укладенні т. зв. «Вічного миру» з Росією Річ Посполита офіційно зреклася Лівобережжя[*], а отже і Кременчуччини, що не завадило Яну III Собеському 1689 р. видати привілей на кременчуцьке староство вже клієнту М.-С. Яскульського, підпоручнику його корогви у 1671 р., підчашому теребовельському з 1674 р. та підкоморію мозирському з 1681 р. Романові Ленкевичу-Іпогорському[49]. Останній походив з нобілітованого вірменського роду, що мав маєтності на північній Київщині та Західній Україні.

За свідченням А. Бонецького, Р. Ленкевич за королівським дозволом відступив у 1690 р. титул кременчуцького старости сину Збігневу, який у 1695 р. вступив до ордену францисканців, а староство по ньому одержав його швагер (чоловік сестри Францішки) Єжі-Анджей Чаплич[50], згодом підкоморій київський[51]. Останньому спадкував старший син Марціан (Марцін),

---

[46] Про те, що найкраще в Речі Посполитій про Кременчук пам'ятали саме військові, може свідчити, наприклад, і такий «буденний» факт визначення у 1677 р. польним гетьманом С.-Я. Яблоновським розташування Чигирин-Дубрави («Діброви») через його сусідство з Кременчуком (Див.: *Мицик Ю.* З джерел до історії оборони Чигирина 1677 р. // Військово-історичний альманах. — К., 2002. — Ч. 2 (5). — С. 153–154). І це при тому, що попередня історія Чигирин-Діброви і його актуальне значення були тоді чи не виразніші за сусідські.

[47] До речі, 4.II.1664 р. возний увів опікунів сина Ю. Немирича у володіння спадковими маєтностями, в т. ч. «за Дніпром», — Кобеляками, Кишенькою, Переволочною, Орликом, Новими Санжарами і Біликами (Біликовим бродом) з річками Ореллю, Орчиком, Берестовою, Ворсклою та берегом Дніпра (Див.: Опись актовой книги Киевского центрального архива. — Кн. 21. — К., 1876. — С. 4. — № 9).

[48] *Boniecki A.* Herbarz Polski. — Warszawa, 1905. — T. VIII. — S. 310.

[*] Утім, сейм Речі Посполитої ратифікував цей договір лише у 1710 р.

[49] AGAD. — MK. — Ks. 376. — S. 1b.

[50] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 141. — Арк. 574–574 зв.

[51] = лютого 3 [1696 р.] = привілей на староство кременчуцьке Єжи-Анджею Чапличу-Шпановському, старості кременчуцькому, підвоєводі київському, хорунжому роти гусарської каштеляна віленського, гетьмана польного ВКЛ. Варшава, 29 грудня 1695 р. Див. також: *Boniecki A.* Herbarz Polski. — Warszawa, 1907. — T. XIV. — Z. III. — S. 86. Див. також згадку його як «кременчуцького старости» від 17.IX.1710 р.: Архив ЮЗР. — Ч. II. — Т. 3. — К., 1910. — С. 211, 212. Бонецький знав про Чаплича, що той був дідич Нового Двору (можливо, йдеться про сучасне село Турійського р-ну Волинської обл.), хорунжий гусарський, староста кременчуцький, підвоєводич київський, стольник

ловчий житомирський (з 1718 р.). Щоправда, 1726 р. він отримав королівську санкцію (консенс) на уступку титулу Ленкевичам[52], але і далі титулувався кременчуцьким старостою (Бонецький мав згадку з 1738 р.). У 1740 р. М. Чаплич став священиком. Хто наслідував його титул, невідомо (він мав чотирьох братів). Далі серед носіїв цього титулу аж до початку XIX ст. зустрічаємо Францішека Марковського (1726–1806), Яна Непомука (Nepomucen) Уминського (1778–1851), Зігмунта-Ксаверія Грабовського з Конопниці (1749–1809), Ігнація Сегеня (Sieheń, бл. 1750 — після 1812)[53].

Така затяжна «гра» (хай і з постійною «девальвацією» статусу гравців) з практично пустим після 1686 р. титулом кременчуцького старости свідчить не лише про пристрасть до титулувань, поширену серед річпосполитського шляхетства XVII–XVIII ст., а й про перманентну ностальгію за втраченими «кресами». Зрештою, ще у «Трактаті про староства» (Варшава, 1758) пера Станіслава Дунчевського в загальному переліку староств Речі Посполитої фігурує і Кременчуцьке («Krzemieńczuckie»)[54].

овруцький (1698), стольник волинський (1703), підкоморій київський (1710), полковник друлевський (1711). Цікаво, що цей Єжі-Юрій був сином Барбари, дочки і спадкоємниці іншого, добре нам знаного Єжі-Юрія — Немирича. Таким чином, обидві лінії шляхетських претендентів на Кременчуччину в особі нового кременчуцького старости таки примирилися.

[52] Королівський привілей на кременчуцьке староство Леонарду Іпогорському-Ленкевичу (Гродно, 16.XI.1726 р.), див.: ЦДІАК України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 90–91 (запис від 28.II.1727 р.).

[53] *Tomasza Święckiego.* Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski / Juljan Bartoszewicz. — T. I. — Warszawa, 1858. — S. 317; *Konopczyński W.* Konfederacja Barska. — T. I. — Warszawa, 1938. — S. 339; Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII / wydał Władysław Konopczyński. — T. III. — Warszawa, 1937. — S. 133; *Karpiński F.* Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem. — Warszawa, 1987. — S. 256.

[54] Traktat o starostwach tak w Koronie Polskiey iako y w Wielkim Xięstwie Litewskim, w przyległych tudzież Koronie y Xięstwu prowincyach znaiduiących się na kwestye czyli pytania rozłozony staraniem y pracą M. Stanisława z Łazow Dunczewskiego... — Warszawa, 1758. — S. 14.

УДК 3.07 [(477)+(476)] «16/17»

Олександр Гуржій

Адміністративний устрій і управління міст України та Білорусі в другій половині XVII–XVIII ст.*

У студії висвітлюються структура влади та її функції в містах різних категорій України та Білорусі за раннього модерного часу. Відображено взаємовідносини чиновництва з простими городянами, підпорядкованість і суспільні обов'язки останніх. Виявлено спільні риси та розбіжності в адмініструванні українських і білоруських міст, охарактеризовано сутність їхніх юридик. Значну увагу приділено стратифікації великих населених пунктів і соціальній диференціації їхніх жителів.

Ключові слова: *Україна, Білорусь, населення, місто, юридичний статус, чисельність, адміністративно-політичне становище.*

The article is devoted to the analysis of the supremacy structure and its functions in the cities of different categories of Ukraine and Belarus in the early modern times. The research reflects the relationships between officials and ordinary citizens, subordination and public duties of the latter. The common features and differences in the administration of Ukrainian and Byelorussian cities are revealed, the essence of their juridicals is characterized. Considerable attention is given to the stratification of large settlements and the social differentiations of their inhabitants.

Keywords: *Ukraine, Belarus, population, city, legal status, calculation, administrative and political situation.*

Хоча Національна революція середини XVII ст. корінним чином змінила суспільно-політичне життя в багатьох українських регіонах, проте значна кількість міст у їх межах продовжувала зберігати чимало рис середньовічного управління. Зокрема, на Лівобережжі в 1666 р.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в 16–18 ст.»).

налічувалось близько 90 таких формально визнаних владою населених пунктів, але багато з них за чисельністю населення й адміністративною підпорядкованістю нагадували великі села чи містечка. У містах на той час мешкало до 20% усіх жителів регіону. Міста, за характером місцевого управління, поділялись головним чином на магістратські й ратушні, частина з яких офіційно належала приватним особам.

Наприклад, першу категорію репрезентували Київ, Ніжин, Почеп, Погар, Мглин і деякі інші, котрі користувалися так званим магдебурзьким правом, що засвідчувалось відповідними царськими грамотами, гетьманськими універсалами або «листами» полковників. Так, у 1754 р. Генеральна військова канцелярія видала довідку, що «права і привілеї, і свободи», а також повинності міщан Чернігова, надані ще польськими королями, підтвердили російські царі Олексій Михайлович, Іван і Петро Олексійовичі, практично всі українські гетьмани, починаючи від Б. Хмельницького, а також тамтешній полковник П. Полуботок[1]. У 1706 р. гетьман І. Мазепа видав універсал на «давні магістратові меські» права київським городянам, незважаючи на те, що вони вже були підтверджені жалуваними грамотами 1654, 1677, 1699 і 1700 рр.[2] У 1733 р. «о содержании киевских мещан при прежних правах и вольностях и о не высылке ни в какие наряды кои имеет быть из Малой России и о бытии им под ведением гетмана и киевских губернаторов…» йшлося в указі Сенату[3].

Водночас деякі міста, що раніше підпорядковувались магдебургії (Лубни, Миргород, Гоголів, Пирятин, Кролевець, Остер, Козелець, Борозна та ін.), з посиленням царської влади втратили свій попередній статус і опинились у залежності різних осіб, зокрема, старшин. Власне, і магістрати, як представницькі органи самоуправління, знаходились у залежності від вищого «панства» міста. Формально ж їхнє керівництво (бурмістри та райці) обиралося городянами. Часто до управління долучались і воєводські органи влади.

У так званих ратушних містах адміністративні функції зосереджувались у руках місцевої старшинської верхівки та виборних представників від населення[4].

Із активним заселенням Слобожанщини в другій половині XVII ст. схожим чином тут формувалось і міське адміністрування, щоправда, під менш потужним, ніж на Лівобережжі, тиском царського уряду. Останній, зокрема,

---

[1] Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 1. — № 54485. — Арк. 2–7.

[2] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ділі — ЦДІАК України). — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1-2; Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 14.

[3] Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1828. — Арк. 5.

[4] *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 281–312.

надавав певні пільги слободянам, дозволяв функціонувати козацькому устрою[5]. У 1662 р. на території регіону вже існувало 57 міст і містечок. Трохи пізніше виникло ще понад 50 великих населених пунктів, а серед них Балаклія, Богодухів, Ворожба, Зміїв, Ізюм, Коломак, Суджа[6].

На Слобожанщині, як і на Лівобережжі, з часом деякі міста занепадали, перетворюючись на містечка чи села.

На розвиток (чи занепад) міщан Правобережжя та західноукраїнських земель неабияк впливало іноземне панування та невиважена політика у релігійному та національному питаннях. Так, на Київщині магнатам і шляхті належало близько 90%, у Волинському воєводстві — 88%, Подільському — 85%, Брацлавському — 94% міст і містечок[7]. Соціальна еліта безпосередньо (або через своїх старост) втручалась у справи городян, визначала розміри податків і повинностей, узаконювала хабарництво. В більш-менш самостійних містах з магдебургією управління також часто опинялось у руках адміністрації, слухняної магнатам і шляхті. В окремих містах юридики, крім королівської влади, належали воєводам, старостам, а також іншим місцевим управлінцям. Зокрема, в Луцьку одночасно функціонували юрисдикції короля, міської влади, прелатська та деякі інші. У Львові існувало 120 юридик, вагома частина яких належала графському кланові Потоцьких, магнатам Яблуновським, Живуським та іншим особам.

Приватні міста нерідко передавалися в оренду або заставу.

В західноукраїнських містах, була встановлена монополія на зарубіжну торгівлю сільськогосподарською продукцією та ремісничими виробами, що помітно звужувало обіг купецького капіталу.

Від середини XVII і протягом XVIII ст. в Україні зростала кількість і розміри містечок, котрі реально являли собою поселення міського типу з розвинутими правлінням, ремеслами і торгівлею, що мали на меті військово-оборонні завдання. Частина з них не утримувала спеціального міського органу влади (наприклад, поселення-фортеці), а тому підпорядковувалась не магістратам чи ратушам, а військовій адміністрації.

У першій половині XVIII ст. для більшості міст України, в зв'язку з загрозливою геополітичною ситуацією, стало характерним те, що вони все частіше виконували водночас функції адміністративних, економічних і оборонних осередків. Саме тоді на Лівобережжі отримали магдебурзьке право ще кілька великих населених пунктів. Таких стало налічуватись 25. Отже, спостерігалась тенденція поширення магістратського управління. Схоже відбувалось і на Слобожанщині. Активно застосовуючи право на самоврядування та власне судочинство, «справжні» городяни (міщани та купці) отримували значні пільги в ремеслі й торгівлі. Паралельно маленькі населені

---

[5] *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — К., 1990. — С. 29.
[6] Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — К., 1979. — Т. 2. — С. 125.
[7] Там само. — С. 141–142.

пункти, не витримуючи конкуренцію в галузі економіки, поступово втрачали частину своїх прав, потрапляли у все більшу залежність від старшини та вищого духовенства. Щоправда, централізаторська (імперська) політика російського уряду в управлінській сфері помітно обмежувала намагання козацької верхівки, російського дворянства та монастирів підпорядковувати жителів міст, а тому подекуди зберігала структуру "традиційного" міського уряду, до якого входили війт, бурмистри, райці, лавники та цілий набір дрібних служителів. Чисельність останніх залежала від економічної спроможності (тобто доходів) того чи іншого населеного пункту, а тому коливалася від 10 до 30 осіб. Вищі посади, як правило, займали представники найзаможніших родин, зокрема, з купців чи міщан. Протягом першої половини століття в межах Лівобережного Гетьманату функціонувало близько 200 міст і містечок, де мешкало понад 6% населення регіону.

Згідно з ревізією 1729–1730 рр., на Лівобережжі було зафіксовано 80 міст і містечок у приватному володінні[8].

Прикметним для Слобожанщини було те, що вже застаріле (за формою) і консервативне (за представництвом) воєводське правління всілякими нормативними актами суттєво звужувало підприємницьку діяльність городян, обмежувало їхню торгівельну ініціативу.

На управлінні в містах Правобережжя неабияк позначились величезні руйнації та спустошення в ході довготривалих воєн. Особливо тяжких втрат від турецької окупації зазнало Поділля. Вже на початку XVIII ст. обезлюднили Кам'янець-Подільський, Зіньків, Могилів, Жванець, Шаргород, Бар, Проскурів. Постраждали Волинь і Брацлавщина. Під час Північної війни (1700–1721) були зруйновані Кременець, Збараж, Ямпіль, Ляхівці, Заслав, Славута та інші міста.

Наскільки несталими в XVIII ст. були юридичний статус і кількість міст, свідчать дані, наведені українським істориком Опанасом (Афанасієм) Шафонським (1740–1811) стосовно Лівобережної України. Так, згідно з його підрахунками, на середину 60-х років у межах регіону налічувалось 126 містечок і 11 магістратських міст (тобто, з магдебургією). До останніх зараховано Київ, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Новгород-Сіверський, Ніжин, Погар, Мглин, Остер, Козелець і Полтаву. Причому Полтава і Новгород-Сіверський «завели» магістрат за гетьманування К. Розумовського (1750–1764). Проте незабаром на Лівобережжі лишилось 10 міст з магдебургією і 107 містечок, оскільки частина Полтавського полку відійшла до складу штучно створеної імперським урядом Новоросійської губернії, в свою чергу реорганізованої з Нової Сербії. Подальші «реформування» царату призвели до наявності на означеній території на початку 80-х років 33 міст і

[8] *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 146.

89 містечок. У 1786 р. кількість міст тут зросла до 35, а містечок до 112. На Слобожанщині в 80-х роках налічувалось 15 міст, а на кінець століття — 19[9].

Дещо інші відомості, на підставі архівних справ, навів О. Путро. За його підрахунками, в 1780 р. на Лівобережжі існувало 121 місто і містечко, з них 10 — магістратських, 27 — містечок, що належали царській родині, 17 — містечок архієрейських і монастирських і 67, котрі належали приватним особам[10]. Через рік — два тут нараховувалось 36 міст і 71 містечок[11].

На думку О. Путра, ступінь самоуправління магістратських міст визначався головним чином їхнім торгівельно-економічним або ж адміністративно-політичним потенціалом. При цьому, наявність магдебурзького права виливалася, швидше за все, у символічне, ніж практичне значення.

І нарешті, зробив висновок дослідник, «особливість самоуправління в українських лівобережних містах (там, де воно мало місце) полягала в тому, що воно фактично здійснювалось (до початку 80-х років XVIII ст.) в умовах свого роду "тривладдя", представленого органами міського управління, старшинської адміністрації, на кінець, все більш активним втручанням у справи міст з боку централізованої держави»[12].

Загалом в останній чверті XVIII ст. міста Лівобережжя та Слобожанщини, в залежності від характеру управління, як і в попередній період, продовжували поділятися на три основні категорії: магістратські та ратушні, а також ті, що перебували у приватному володінні. Перші, як правило, були адміністративними центрами полків, намісництв чи губерній, ратушні — сотен і повітів. Поступово, в зв'язку з впровадженням царським урядом заходів з централізації міського управління, норми магдебурзького права перетворились на суттєві гальма господарського розвитку великих населених пунктів, через що і втрачали своє значення.

Стосовно міст того періоду президент так званої Другої Малоросійської колегії, генерал-губернатор Лівобережної України, який активно проводив політику ліквідації її автономії, примусової русифікації та дискримінації українців, сповістив Катерині II: «Города многие розданы владельцам, а между тем и торговые и некоторые монаршими указами, в том числе полковой город Сорочинцы от в.и.в. генерал-майору Гудовичу дан; большею частию же от гетмана последнего (К. Разумовского. — *О.Г.*), *хотя нигде в статьях гетманских, чтоб города, ниже местечки давати не написано*, а только

---

[9] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 39; *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 138; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 40 і далі.

[10] НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 59032. — Арк. 1; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. — К., 1988. — С. 51.

[11] *Путро А.И.* Указ. соч. — С. 51.

[12] Там же. — С. 52.

деревни и мельницы, и то за заслуги, и не одному гетману, но и старшине, и на те не только, но и на купленные, просить однако государевой конфирмации». Далі П. Румянцев зазначив: «Жители в городак, опасаясь таковых роздач и других притеснений, принуждены были или в войсько в разные товарищества или в казаки написаться, и торгуя уже противу права натурально с разными трудностями, а гражданской повинности не отбывают; *следственно города стали пусты, публичные строения сами в себе изошли и некоторые только имя несут городов*, сами по себе будучи пустыри большею частию…»[13].

Поліпшити (точніше, впорядкувати) певним чином соціально-економічне становище жителів міст мала «Грамота на права и выгоды городам Российской империи» (21 квітня 1785 р.)[14]. Безпосередньо її чинність поширювалась і на Лівобережну та Слобідську Україну. Відтоді всі міста наказувалось розбудовувати за наперед затвердженим планом, який мала підписувати імператриця. За ними офіційно затверджувались герби та право власності на всі «законним» шляхом набуті орні угіддя, сади, пасовиська, луги, ріки, рибні та інші промисли (пункти 1, 2 і 28)[15]. Місцевій владі дозволялось будувати нові промислові підприємства, утримувати чи віддавати в оренду харчевні, корчми, зводити школи, влаштовувати щотижневі торги та щорічні ярмарки.

В грамоті чітко прописувались функції магістратів: захищати городян від нових податків, не санкціонованих царським урядом, піклуватись про їхні потреби і в разі необхідності порушувати відповідні клопотання в державних профільних установах щодо їх задоволення. Зокрема, в пункті 8 йшлося про таке: «Городовой магистрат, по усмотрении внутри города каких нужд или недостатков, имеет о том представить Губернскому магистрату и Губернскому правлению (тобто: вищим інстанціям. — *О.Г.*) заблаговременно, которое то обстоятельство разсмотря, буде губернатором сам не властен, в силу наказа представит где надлежит». У свою чергу, магістрати зобов'язувались до ведення спеціальної книги «с описанием домов, строений, мест и земель городских под нумерами, дабы желающие дать в заем деньги на заклад дома, или же кто дом, строение, место, или землю купить или нанять хочет, с тою книгою справсь давать деньги мог с надежностью» (пункт 9)[16].

Ряд пунктів жалуваної грамоти визначав приналежність до міського стану. Потрапляння під один з них вже надавало право будь-кому стати городянином. Однак «настоящим городским обывателем» міг вважатися

---

[13] Сборник Русского исторического общества (далі — Сб. РИО). — СПб., 1872. — Т. 10. — С. 9, 10.

[14] Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — Изд. 10-е. — СПб., 1830. — Т. XXII. — № 16188.

[15] Там же. — С. 359, 361.

[16] Там же. — С. 359.

лише той, хто мав у місті нерухому власність. Кожний мешканець у залежності від свого соціального становища записувався владою у певну графу міської книги.

Новоприбула особа, яка хотіла поселитися в місті, повинна була «учинить росписку вместо присяги, что право гражданское принимает и обязуется по мещанству нести тяжести» (пункт 6).

Згідно з законом, всі городяни поділились на шість розрядів (категорій). До них входили не лише ремісники та купці, але й дворяни, чиновники і представники духовенства, якщо вони були домовласниками. Проте до городян не записували селян, навіть тоді, коли вони постійно мешкали в місті, володіли будинками та займались ремеслами чи торгівлею.

З метою пожвавлення економічного життя, отже більшого надходження прибутків, усім «повітовим» жителям дозволялось «свободно и безопасно свои произростания (сільхозпродукцію. — *О.Г.*), рукоделия и товары в город возить, и потребное для них из города вывозить безпрепятственно, и с уездных жителей при привозе произростаний, рукоделия и товаров в город, или вывозе… не требовать явления, или записания пашпорта в здоровое время»* (пункт 24).

Після публікації «Грамоты на права и выгоды городам Российской империи» в Лівобережній і Слобідській Україні розпочали діяльність так звані городові зібрання, які обирали голів, бурмістрів і ратманів до магістрату, старостів, суддів і засідателів від населення до загальноміських і станових установ. Обирався також склад міських дум (голова і шість гласних — по одному представнику від кожної соціальної категорії мешканців). Засідання думи мало відбуватись один раз у три роки, проте у разі необхідності (наприклад, вирішення термінової проблеми з благоустрою) вона могла збиратися частіше. Дума опікувалась усіма господарськими та фінансовими справами і була підзвітною губернаторові.

Виборчим правом користувались лише жителі, які досягли 25 років і отримували щорічний дохід не менше 50 рублів асигнаціями. Майновий ценз виборців мав тенденцію до зростання.

Реалізація міської реформи сприяла насамперед зміцненню економічного та політичного становища патриціату, водночас зумовлювала поглиблення майнової нерівності та соціальної диференціації городян.

1796 р. на території Лівобережжя відбулося чергове реформування — створення Малоросійської губернії, що так чи інакше стосувалося і зміни статусу міст. «Вместо бывших до сего трех наместничеств, — зазначалось в царському указі, — быть одной губерніи в городе Чернігове, причисля к одной отделенные к Новороссійской, что потом названа Екатеринославскою губерніи, Полтавскій бывший полк, также от бывшаго Миргородска полка

---

* Здоровое время — відсутність якихось епідемій.

город Кременчуг с протчими местечками и селеніями, а равномерно и уезды, пале того к Екатеринославской же губерніи отделенные»[17].

Щоб більш яскравіше уявити, як саме змінювалось управління українських міст протягом XVIII ст. у складі Російської імперії, розглянимо це на конкретному прикладі Києва, який, з одного боку, функціонував у досить типовій «імперській» ситуації, а, з другого, мав своєрідне самоуправління.

З утворенням у 1708 р. Київської губернії Київ став губернським містом. До складу губернії увійшли такі великі міста, як Ніжин, Переяслав і Чернігів, у яких розташовувалися російські гарнізони та перебували воєводи. Київська губернія включала значні території сучасних Чернігівської, Орловської, Курської та Брянської областей. Губернську адміністрацію очолювали губернатори (незабаром генерал-губернатори), що замінили воєвод. Першим київським губернатором був призначений генерал-майор Ю. Фамендін. Управління краєм він здійснював через губернську канцелярію. Губернаторське управління в основному зводилось до керівництва військовим гарнізоном, захисту державних кордонів і нагляду за зовнішньою торгівлею. Адміністративні органи, що діяли в Лівобережній Україні, — Генеральна військова канцелярія, полкові та сотенні канцелярії — фактично не підпорядковувалися київському губернатору.

Реформи в державному управлінні, проведені в 1708 р., майже не вплинули на внутрішнє життя міста. Як і раніше, кожна частина Києва мала свій адміністративний апарат, дії якого скеровувалися губернською владою. В 1700 і 1710 рр. були підтверджені колишні права і привілеї міщан.

Верхнє місто перебувало під владою адміністрації Києво-Софійського та Михайлівського Золотоверхого монастирів, а також військового керівництва розміщеної тут частини російського гарнізону. У Софійському монастирі розташовувалася консисторія — колегіальний єпархіальний орган, що підкорявся архієрею і займався церковно-адміністративними та церковно-судовими справами. Для їх розгляду сюди з'їжджалися з різних монастирів ігумени і «соборна братія».

Печерськом, починаючи з 1711 р., управляв через губернську канцелярію генерал-губернатор. В управлінні цим районом брала участь також адміністрація Києво-Печерської лаври. Крім того, Печерськ адміністративно підпорядковувався гетьманському правлінню в Глухові та канцелярії Київського полку, що знаходилася в Козельці[18].

Риси середньовічного характеру зберігало самоврядування Подолу, що проіснувало в Києві більше 300 років (приблизно з 1499 по 1834 р.). Його норми визначали видані в різні часи жалувані грамоти польських королів,

---

[17] ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXIV. — № 17594. — С. 212.

[18] *Гуржій О.І., Щербак В.О.* Соціально-економічний розвиток і адміністративний устрій міста // Історія Києва: У 3 т., 4 кн. — К., 1986. — Т. 2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. — С. 60.

литовських великих князів, царів і всеросійських імператорів. У XVIII ст., як і раніше, Київський магістрат, що відав справами міщанського стану Нижнього міста, складався з двох колегій, до яких входило 12 виборних осіб. Членами першої колегії були п'ять райців, що відали різними справами міського господарства та управління. Так, вони відповідали за своєчасне виконання міських ремонтних і будівельних робіт, керували магістратською артилерією та міщанським озброєним корпусом, затверджували цехові статути, збирали податки з торгівлі й цехові внески, утримували пожежну команду, музикантів, організованих у цех з музичною школою при ньому, тощо. Перша колегія підтримувала зв'язки з гетьмансько-старшинською адміністрацією в Глухові, полковим і сотенним правлінням у Козельці, київським генерал-губернатором і з державними установами в Петербурзі. Очолював колегію формально виборний, а з середини XVIII ст. фактично призначуваний пожиттєво царською владою війт. Траплялось, що імперський уряд не затверджував особу, висунуту міщанами на посаду київського війта, а наполягав на іншій, бажаній йому кандидатурі. Наприклад, у 1734 р. царська влада спеціальним указом звеліла представлених кандидатів у війти «не определять, а велет киевским мещанам вместо их выбрат самим в войты ис киевских же мещан иного доброго и неподозрительного»[19]. В 1766 р. за рекомендацією генерал-губернатора Катерина II спеціальним указом на посаду київського війта призначила Г. Пивоварова, незважаючи на відчайдушний протест міщан, який мало не закінчився потужним спротивом.

Друга колегія — судова — складалася з бурмистра та п'яти суддів-лавників. До її компетенції входили розгляд кримінальних справ і цивільних позовів, винесення смертних вироків.

Крім звичайної грошової плати за штатом, затвердженим Сенатом у 1778 р. (війту — 400 руб., двом бурмистрам — по 250, кожному лавнику — 100, писарю — 300, а всього, враховуючи утримання канцелярії, урядників, вахмістрів та ін., — 3560 руб.), для вищих магістратських службовців додатково виділявся так званий юргенс, або акциденція — забезпечення натурою, що практикувався в основному в другій половині XVIII ст. Наприклад, війт додатково одержував на рік по 100 відер «гарячого вина», меду і пива, 100 колод соснового лісу та 100 возів дров. Крім того, йому виділявся міський хутір з винокурним «заводом», сіножать на 500 копиць та озеро для рибного лову. Бурмистри та райці одержували по 60 відер «гарячого вина», 100 відер вареного меду та пива (крім «святкового»), 60 колод соснового лісу, 60 возів дров і сіножать на 300 копиць сіна. Лавникам визначалось по 20 відер вина, меду і пива, 20 колод соснового лісу, 20 возів дров і 100 копиць сіна.

З 1785 р. у Києві була створена «управа благочиння», в обов'язок якої входило стежити за станом міських транспортних артерій — забезпечувати

[19] ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 28, 30 зв.

справність доріг, вулиць, мостів. Згідно з «Положенням про міста», в якому визначалася для кожного «звання» особлива форма упряжки коней для їзди міськими вулицями, управа слідкувала за тим, щоб «купці та міщани по місту в колясках і парами не їздили»[20].

Поштовий двір з утримуваними при ньому підводами діяв у Києві з 1725 р. Поштмейстера призначав магістрат із письменних міщан.

Між київським магістратом і гетьманською адміністрацією точилася гостра боротьба за право вільно розпоряджатися господарськими справами міста (особливо за монопольний продаж спиртних напоїв, що забезпечував чималі прибутки). Нерідко вона призводила до відкритих сутичок міщан з козаками, які супроводжувалися кровопролиттям і «смертним боєм», арештом війта і перепровадженням до Глухова непокірних чиновників і міщан.

У 1737 р. городяни Києва були звільнені від підлеглості гетьману. Цей привілей знову був підтверджений у 1743 р. У 50-х роках гетьман К. Розумовський вперто домагався підкорення Києва своїй владі. Спираючись на підтримку в Сенаті, місцева міська адміністрація виступила проти посягань володаря булави. 26 жовтня 1760 р. був виданий указ, в якому знову підтверджувалися колишні права киян і непідлеглість їх гетьману: «Про відання київських міщан судом і управлінням за магдебурзьким правом в Київському магістраті, і про перебування цього магістрату під апеляціями урядового сенату та про охорону від кривди як магістрату, так і міщан київських губернатором». Генеральний підскарбій[*] Я. Маркович зазначав у своєму щоденнику: «Грамота пришла к гетману, чтобы ни в чем не иметь дела до киевлян, и козаков оттоль вывести на сей бок (лівий берег Дніпра. — *О.Г.*) и поселить»[21].

Незважаючи на це, К. Розумовський не припиняв спроб зміцнити свою владу над містом, всіляко намагався перешкоджати безпосереднім зносинам магістрату з урядовими установами, вимагав подавати звіти про міські прибутки та витрати.

З середини XVIII ст. до системи управління міським господарством включилася губернська канцелярія. Указом від 15 липня 1759 р. у Києві скасовувались здійснювані магістратом грошові побори за торгівлю на міському ринку привозними сільськогосподарськими продуктами, користування послугами міської бойні, за торгові місця і проїзд через мости. Замість них на господарські потреби Подолу (утримання вулиць, караулень, влаштування палісадника та ін.) з Київської губернської канцелярії магістрату щорічно виділялося близько 500 руб. Для обліку і контролю за витратами Київська

---

[20] *А.А.* [Андриевский А.] Открытие в Киеве Управы благочиния и первые проявления её деятельности (1786) // Киевская старина. — 1893. — № 9. — С. 423.

[*] Посада («ранг») у козацько-старшинській адміністрації.

[21] Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 373.

губернська канцелярія видавала спеціальну книгу, а для фактичної перевірки їх із канцелярії відряджався офіцер, який потім подавав докладний рапорт про діяльність магістрату.

Вищі магістратські урядники вбачали в подібних заходах спроби обмежити їхню владу в місті і перешкодити збагаченню за рахунок міської казни. Щодо цього київський віце-губернатор Костюрин (1753–1758) багатозначно зауважував: «А ви, бурмистри і райці, про витрати магістратські, про які я знаю достатньо, не можете нічим виправдатися, тільки беріть торбу на плечі й, наклавши каміння, у Києві з мосту в Дніпро кидайтесь»[22]. З утворенням Київського намісництва (1782) господарські справи Верхнього міста і Печерська перейшли до відання Казенної палати, поліцейські і адміністративні функції були покладені на генерал-губернатора, військова — на коменданта Печерської фортеці. Судочинством і внутрішнім управлінням Подолу на основі магдебурзького права продовжував відати міський магістрат.

У той час в Києві був відкритий так званий совісний суд. До його складу входили виборні представники різних станів і суддя, що обирався верхнім земським судом. Компетенцією цього суду був розгляд частини справ кримінального і цивільного характеру.

Певний вплив на політичний і правовий статус Києва в державі справила «Грамота на права й вигоди містам Російської імперії» (21 квітня 1785 р.), згідно з якою встановлювалась досить невизначена і заплутана система станового міського представництва в різних органах влади. Міські магістрати фактично перетворювались у виключно судові установи, що мали становий характер.

За «Грамотою», всі міські «обивателі» поділялись на шість різних категорій: так званих дійсних міських обивателів, що мали в місті нерухоме майно; купців трьох гільдій; цехових або управних ремісників; іногородніх та зарубіжних гостей; іменитих громадян; посадських людей. Правом голосувати і вибирати міського голову, членів депутатських зборів «по упорядженню обивательських книг», бурмистрів, ратманів[*], засідателів магістрату, суддів совісного суду і гласних як загальної, так і шестигласної дум користувались городяни, що мали не менше 50 руб. річного прибутку.

Відразу ж після введення нового міського положення в Києві (друга половина 1785 р.– лютий 1786 р.) поточними справами стали відати міські думи — загальна і шестигласна. Скликання їх, згідно з «Грамотою», передбачалося один раз у три роки. Проте в Києві тільки у 1786 р. загальна міська дума скликалась не менше 20 разів[23]. Цього вимагали невідкладні госпо-

---

[22] *Андриевский А.* Войтовство Ивана Сычевского в Киеве (1754–1766 гг.) // Киевская старина. — 1891. — № 4. — С. 26.

[*] Ратмани — члени міських магістратів і ратуш.

[23] *Молчановский Н.* Киевское городское управление в 1786 г. (по протоколам заседаний городской думы) // Киевская старина. — 1889. — № 5/6. — С. 382.

дарські справи (купівля містом у приватних осіб будинків або крамниць, визначення річної платні архітектору, укладення контракту на поставку пожежних інструментів, позичання міських грошей приватним особам, обмін міських «ґрунтів» на приватні, підготовка до зустрічі з представниками царського двору тощо).

Склад загальної міської думи не був точно визначений, і в неї часто запрошувались, в залежності від важливості питань, що розглядалися, тільки гласні або члени міського магістрату, а то й все «найповажніше товариство» разом з цеховими старшинами.

Загальна міська і шестигласна думи підпорядковувалися і повністю залежали від губернатора. Про всі заходи, що передбачалися по міському господарству, вони попередньо доповідали йому і чекали офіційного їх схвалення.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. відбулися значні зміни в громадському житті Києва. Створені в той час установи адміністративного, судового і поліцейського характеру майже повністю вичерпали функції Київського магістрату в управлінні містом. Щоправда, грамотою від 19 вересня 1798 р., після наполегливих прохань заможної верхівки міста, на деякий час були відновлені колишні права і привілеї київського міщанства. Фактично ж магістрат до цього часу вже втратив значення органу міського самоврядування.

Від кінця XVIII ст. кардинальні зміни почались в адміністративному устрої міст і містечок всієї Правобережної України. Це відбувалося в результаті ослаблення влади та економіки Речі Посполитої, яким вправно скористалися Австрія, Прусія та Росія. Внаслідок першого поділу Польщі (1772) Росія захопила частину Білорусі, Австрія — Східну Галичину, а 1774 р. — Буковину. 1792 р. Росія і Прусія знову ввели свої війська до Речі Посполитої. Наступного року стався другий поділ цієї країни, і Правобережна та Західна Білорусь опинились у складі Російської імперії. В листопаді 1794 р., придушивши національно-визвольне повстання від проводом Т. Костюшка, Австрія, Прусія та Росія здійснили третій поділ Польщі (1795). У результаті нього Австрія забрала Малу Польщу, Прусія — Велику Польщу, а Росія анексувала Західну Волинь, Литву та Курляндію[24].

Надбання Російської імперії її історики пов'язали головним чином з особистою ініціативою Катерини II, котра, нібито керуючись високогуманними почуттями, взяла під свій державний і релігійний захист український та білоруський народи.

На момент інкорпорації Правобережжя тут існувало 289 міст і містечок у приватному володінні й 23 коронних, а за іншими даними, відповідно 332

[24] Детальніше про це див.: *Смолій В.А*. Возз'єднання Правобережної України з Росією. — К., 1978. — С. 127–183.

і 56[25]. У відсотковому співвідношенні ці категорії міст і містечок так розподілились по воєводствам: у Волинському магнатам і шляхті їх належало 90,4%, Брацлавському — 98%, Київському — 69,7%, Подільському — 77,2%. Королівські міста загалом становили 13,8%, але більшість перебувала в підпорядкуванні старост і фактично входила до їхніх вотчин. Місцева ж церква володіла 3,2% міст[26]. У зв'язку із засиллям магнатів і шляхти магдебурзьке право звелось нанівець. Серед тих, кому вдалося зберегти самоврядування в обмеженій формі, були Кам'янець-Подільський і деякі міста королівської юрисдикції. У міру вгамування військових заходів і стабілізації ситуації на територію почали поширюватись нормативні положення жалуваних грамот про міста та дворянство 1785 р.

Указ Павла І від 29 серпня 1797 р. остаточно оформив існування Київської губернії, завдяки чому колишні старостинські містечка Васильків, Звенигород, Сквира, Черкаси і Чигирин набули статус «справжніх» міст з відповідними правами та привілеями. Зокрема, відтоді городяни масово могли брати участь у виборах до магістратів, судів, розправ тощо. Запроваджено магістрати в повітових містах — Богуславі, Звенигородці, Каневі, Махнівці, Родомишлі, Таращі, Чигирині. До їх компетенції входили кримінальні справи, а цивільні підлягали контролю з боку Сенату[27].

Проте, незважаючи на централізаційні тенденції в галузі управління з боку царського уряду, в правобережних містах продовжувала зберігатись і певна специфіка. Наприклад, якщо Житомир фактично відразу підпав під чинність міського положення 1785 р., то в Кам'янці магістрат у вирішенні справ опирався на норми магдебурзького права, суди — на Литовський статут і польські сеймові конституції, також застосовувались статті «Установлення для управління губерній» 1775 р. При цьому в діловодстві скрізь впроваджувалась російська мова, а в судочинстві продовжувала функціонувати польська[28]. Найбільше змін в управлінні зазнали міста й містечка Правобережжя, що перетворились на губернські й повітові центри. Спочатку губернським центром визнано Брацлав, а повітовими — Бершадь, Вінницю, Гайсин, Липовець, Літин, Махнівку, П'ятигори, Сквиру, Тульчин, Хмільник і Ямпіль (Брацлавська губернія). В Ізяславській губернії на перше місце визначили Ізяслав, а повітовими центрами зробили Володимир, Домбровицю, Староконстянтинів (Звягель), Житомир, Ковель, Лабунь, Луцьк, Овруч, Ост-

---

[25] Записка о владельчиских городах и местечках Юго-Западного края. — Ч. 1: Исторические сведения / Сост. А. Воронин. — К., 1869. — С. 41.

[26] Історія Української РСР. — Т. 2. — С. 41.

[27] ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 659. — Арк. 2, 6; *Філінюк А.Г.* Правобережна Україна наприкінці XVIII — на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. — Кам'янець-Подільський, 2010. — С. 257.

[28] Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. — Ч. 1. — С. 44.

рог, Радомишель і Чуднів. У Подільській губернії повітовими містами стали 10 населених пунктів. Схоже відбувалось і в інших губерніях регіону.

Активне розмежування меж губерній, що здійснював імперський уряд наприкінці XVIII — на початку XIX ст., на думку А. Філінюка, пояснювалося «пошуками самодержавства оптимальної моделі для управління і поліцейського контролю за населенням, розмежування компетенції вищих, центральних і місцевих органів влади Правобережної України, а також продовженням практики дарування українських земель російським і польським дворянам»[29].

На межі XVIII–XIX ст. на Закарпатті налічувалось близько 20 офіційно зареєстрованих міст і містечок, причому більшість знаходилась у приватному володінні або належала казні, тобто державі. Зокрема, Ужгород перебував у підпорядкуванні казенної домінії, а Мукачеве та Берегове — у домінії графа Шенборна. Фактично самоуправління витіснила адміністрація заможного панства. Лише у найбільших містах зберігались окремі ознаки власного управління (наприклад, наявність старост і радників).

Багато спорідненості в юридичному становищі й економічному розвитку українських міст і містечок спостерігалось з великими населеними пунктами Білорусі, особливо це стосувалось правобережного регіону, що також тривалий час знаходився в складі Речі Посполитої.

Особливо жахливими для Білорусі, як і для території України, виявилися військові події середини XVII ст., коли більшість міст і містечок повністю чи частково було розорено або спалено, а населення захоплено в полон чи вбите. Через це Могилів, Ошмяни, Ліда, Орша, Брест, Пінськ — всього близько 20 міст — отримали на кілька років значні пільги завдяки постановам Сейму (1655, 1661, 1677). В останній третині XVII ст. навіть спостерігався деякий їх соціально-економічний розквіт, зростання чисельності городян. Щоправда, ці тенденції було перервано через початок Північної війни. Подальша розбудова міського господарства відбувалась украй поволі, як і в цілому по Речі Посполитій. Негативно на цьому процесі позначилось перебування значної кількості міст і містечок у приватному (по життєвому чи спадковому) володінні. В королівських же містах магнатам належали великі угіддя. Міщани в них володіли землями на правах спадкової, а в приватних — часткової або неповної власності[30].

Протягом XVII–XVIII ст. у королівських містах, котрі користувались самоуправлінням за магдебурзьким правом, як правило, ліси та пасовиська належали міській громаді, інтереси якої мав захищати магістрат. Інші ж

[29] *Філінюк А.Г.* Назв. праця. — С. 261.

[30] *Kulejewska-Topolska Z.* Nowe lekacje mieskie w Wielkopolce od XVI do konca XVIII wieku // Studium historycano-prawne. — Poznan, 1964. — S. 122–129.

угіддя, за невеликим виключенням, перебирали до своїх рук приватні особи, переважно — міщани[31].

Через доволі складну суспільно-політичну та економічну ситуацію в країні городяни нерідко за власним бажанням переходили під юрисдикцію магнатів, шляхти та монастирів з метою позбутися тяжких податків і надмірних утисків місцевої влади. В зв'язку з цим представники державної адміністрації неодмінно опинялись у конфронтації до приватних осіб, бо не бажали зменшувати доходи в казну. Проте навіть королівські грамоти і проголошені в різний час привілеї, рішення судів і постанов Сейму рідко коли захищали міщан від зловживань панівної верхівки, бо державні органи в Речі Посполитій часто не мали реальної сили.

Городяни, які мешкали на землях можновладців і користувались їхніми юридиками, опинялись у різному правовому становищі стосовно своїх господарів, а тому виконували неоднакові повинності. Втім, мешканці міст, що перебували на землях магнатів, як і ті, котрі жили на землях, підпорядкованих магістрату, займались ремеслами та торгівлею в однаковій мірі. Щоправда, серед торговців спостерігалась більша майнова нерівність, ніж у середовищі ремісників.

На кінець XVIII ст. у межах Білорусі існувало близько 35 міст з правом самоуправління та понад 250 містечок[32]. Причому розширення власності окремих осіб і юрисдикції магнатів у містах помітно погіршувало становище основної маси городян. Можновладці всілякими заходами намагались примусити платити податки не магістрату, а в їхню власну кишеню. При цьому особливо потерпало єврейське населення, як найменш захищене. В результаті зубожіли й міські громади, при загальній тенденції зростання обсягів і видів податків.

Найбільш переконливим і яскравим свідченням занепаду потенціалу як міщанства, так і магістратів у Білорусі стала постанова Сейму 1776 р., яка позбавила багато тамтешніх міст давнього права на самоуправління.

Отже, протягом означеного періоду в Україні, як і в Білорусі, прискореними темпами йшов процес послаблення влади магістратів, скорочення їх функціональних прерогатив, що неодмінно супроводжувалось посиленням визиску і зловживань стосовно основної маси городян з боку приватних осіб і державної влади, а це, в свою чергу, призводило до загострення протистояння різних суспільних груп і соціальних прошарків у містах.

---

[31] *Карпачев А.М.* Городское землевладение в королевских городах Белоруссии XVII–XVIII веков (к вопросу о городском землевладении в Речи Посполитой) // Советское славяноведение: Материалы IV конференции историков-славистов (Минск, 31 января — 3 февраля 1968 г.). — Минск, 1969. — С. 510, 511.

[32] История Белорусской ССР: В 2 т. — Минск, 1961. — Т. 1. — С. 211.

УДК «367»:(477) «1702»

В'ячеслав Станіславський

Інструкції російському послу Петру Толстому для переговорів з представниками турецького уряду щодо пограбування грецьких купців (1702 р.)

Пограбування в 1701 р. грецьких купців з Османської імперії запорозькими козаками призвело до розгляду цього інциденту турецьким та російським урядами. Оскільки цар прагнув уникнути загострення відносин з Туреччиною, то прийняв рішення виплатити купцям компенсацію за втрачені товари. Після того, як Петро Толстой став постійним російським послом в Туреччині, функція координації цієї справи була передана йому від гетьмана Івана Мазепи. Посол отримав низку документів з інструкціями, які визначали позицію Москви щодо означеної проблеми і дипломатичні способи її розв'язання. Ця стаття присвячена аналізу інструкцій, які були передані російському послу.

Ключові слова: *Османська імперія, Росія, грецькі купці, запорозькі козаки, Іван Мазепа, Петро Толстой, дипломатія.*

The robbery of Greek merchants from the Ottoman Empire by Ukrainian Cossacks in 1701 led to the examination of this incident by the Turkish and Russian governments. Since the tsar tried to avoid an aggravation in relations with Turkey, he decided to pay compensation to merchants for lost goods. After Peter Tolstoy became a permanent Russian ambassador in Turkey the function of the coordination of this case passed to him from Hetman Ivan Mazepa. The ambassador received a the series of documents with instructions that determined the position of Moscow on robbery and diplomatic ways to solve the problem. This article is devoted to the analysis of instructions that were handed over to the Russian Ambassador.

Keywords: *Ottoman Empire, Russia, Greek merchants, Ukrainian Cossacks, Ivan Mazepa, Pyotr Tolstoy, diplomacy.*

Пограбування грецьких купців зі Стамбула українськими козаками в 1701 р., як правило, згадується в історичних дослідженнях, присвячених історії Запорозької Січі, історії України доби Івана Мазепи, а також працях, які розкривають історію російсько-турецьких відносин

початку XVIII ст. Д. Яворницький вписав цю подію в увесь складний комплекс тогочасних проблем Війська Низового Запорозького[1], М. Костомаров та Б. Крупницький — в широке полотно відносин Гетьманщини та Москви з Січчю, Кримом і Туреччиною[2], М. Плохинський — в історію греків на українських теренах[3], а російські історики, насамперед М. Устрялов, С. Соловйов, М. Павленко, Т. Крилова, С. Орєшкова, розглядали напад козаків на грецьких купців з точки зору впливу цієї акції на відносини Москви і Стамбула в складних для Росії обставинах війни з Швецією, більшою чи меншою мірою згадуючи факти, які стосувалися інциденту[4].

Загалом з досліджень російських істориків досить чітко виводиться висновок, що дане пограбування дуже занепокоїло Москву, оскільки вона перебувала у важкій ситуації конфлікту зі Стокгольмом. Тому російське керівництво шукало способів усунути напругу у відносинах зі Стамбулом, спровоковану нападом козаків. Врешті, йому довелося згодитися на виплату повної компенсації, що свідчило про тимчасову слабкість і поступливість Москви. У свій час С. Соловйов стисло і чітко сформулював причину значної занепокоєності останньої інцидентом: «дратувати султана в цей небезпечний час було не можна, щоб до війни шведської не додати ще турецьку»[5].

Окремо згадаємо працю Т. Таїрової-Яковлевої, яка, розглядаючи діяльність І. Мазепи, історію України часів його гетьманування у зв'язку з історією Росії, приділила більше уваги інциденту, додавши до вже відомих матеріалів низку фактів з архівних документів, що розширило вже існуюче знання і дало змогу зробити кілька цікавих спостережень[6].

При викладі суті та перебігу справи авторами узагальнюючих праць фрагментарно залучалися, чи залишалися поза увагою, матеріали, які стосу-

---

[1] *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1991. — Т. 3. — С. 231–237.

[2] *Костомаров Н.И.* Мазепа и мазепинцы // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — СПб, 1885. — Т. 16. — С. 181–183, 186, 192–193; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2003. — С. 122–124.

[3] *Плохинский М.М.* Иноземцы в старой Малороссии. Ч. 1: Греки, цигане, грузины // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902. — М., 1905. — Т. 2. — С. 291.

[4] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. — СПб., 1863. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 323–324; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — М., 1962. — Кн. VII (Т. 13–14). — М., 1962. — С. 636–638; *Крылова Т.К.* Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки АН СССР. — М., 1959. — Т. 65. — С. 252–254; *Орешкова С. Ф.* Вступительная статья // Толстой П.А. Описание Черного моря, Эгейского архипелага и османского флота / Сост. И.В. Зайцев, С. Ф. Орешкова. — М., 2006. — С. 24; *Ее же*. Немировский конгресс. От двусторонних османо-российских отношений к Восточному вопросу. — М., 2015. — С. 56–57; *Павленко Н.И.* Петр Великий. — М., 1994. — С. 311.

[5] *Соловьев С.М.* Указ. соч. — С. 636.

[6] *Таирова-Яковлева Т.* Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. — С. 125–129, 144.

ються її дипломатичної сторони. Ми ж маємо нагоду звернути на цей аспект особливу увагу, оскільки цілеспрямовано опрацьовували документи російського посольства в Туреччині, яке очолював Петро Толстой. Джерельною базою для даної розвідки є матеріали статейного списку за 1702 р., зокрема, листування Петра Толстого з Іваном Мазепою, Федором Головіним та Петром I, а також «Виписка про грабіж грецьких пожитків, вчинений запорожцями»[7], яка була надіслана з Москви своєму резиденту в Туреччині. Відібрані для даної статті документи висвітлюють підготовку російської дипломатії до обговорення з представниками уряду Османської імперії проблеми пограбування українськими козаками грецьких купців. Поряд з цим вони дозволяють виявити чимало інших аспектів, а зокрема, оцінити роль І. Мазепи на першому етапі ведення справи; побачити вплив гетьмана при переході головної координаційної ролі до П. Толстого; розглянути еволюцію дипломатичної позиції Москви; простежити позицію турецької влади; зауважити використання царем інциденту з купцями в планах розвитку торгівлі в Азові.

Нагадаємо, що купці, яким судилося опинитися в центрі конфлікту з козаками, наприкінці весни 1701 р. припливли до Очакова, звідти рухалися вверх по Дніпру і Бугу, а потім пристали до берега, де найняли підводи в українських рибалок. Їдучи степом у напрямку до Чигирина, біля Інгула, 1 червня того року караван зазнав нападу запорожців і залучених ними городових козаків. Керували нападниками отаман Щербина та осавул Тонконог. Забрані товари були привезені на Січ, де їх і поділили. Після цього купці звернулися зі скаргами і проханнями про допомогу до українського гетьмана, сілістрійського сераскера, єрусалимського патріарха та мультянського господаря. Справа стала відома російському царю та турецькому султану і, таким чином, перетворилася на проблему міжнародного рівня[8]. Російському послу довелось витратити чимало часу на її вирішення — аж до березня 1704 р., а згадували про справу та спосіб її розв'язання на переговорах протягом усіх наступних років активної роботи російського посольства. Принаймні до 1709 р. про це існують свідчення статейних списків.

Перший запис в документації російського посольства про пограбування 1701 р. ми знайшли в посланні П. Толстого до І. Мазепи від 9 серпня 1702 р. Тоді російський посол писав з Галаца про чутки стосовно відправки до гетьмана турецького повіреного у справі, яка раніше вчинилася у греків з запорожцями. В разі, якби такий посланець відвідав гетьмана, посол просив

---

[7] В оригіналі — «Выписка о грабежу греческих пожитков, учиненных от запорожцов…» (Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 251).

[8] *Яворницький Д.І.* Назв. праця. — С. 231–232; *Костомаров Н.И.* Указ. соч. — С. 181–182.

негайно повідомити про прийняті щодо тієї справи рішення, аби він знав, як відповідати туркам, які будуть говорити на цю тему[9].

Як можна зрозуміти з листа українського правителя, що наступного місяця надійшов до посла і започаткував діяльність російського представництва щодо інциденту з пограбуванням, справа набула значного резонансу після того, як постраждалі купці звернулися по допомогу до Юсуф-паші, паша писав до гетьмана, а І. Мазепа до російського уряду, узгоджуючи спосіб своїх подальших дій. А вже отримавши певні розпорядження, український правитель відповідав Юсуф-паші та звернувся своїм посланням до П. Толстого. Зрозуміло, що паша теж діяв не самостійно, а узгоджував свої кроки з центральною османською владою.

Отже, 19 вересня 1702 р. на посольський двір у Адріанополі приїхав посланець І. Мазепи, українець Степан Кунянський. Він привіз листа від гетьмана до П. Толстого, датованого серпнем 1702 р., у якому український правитель повідомив, що до нього надійшов указ із Москви, щоб він відправив до російського дипломата «добру і розумну людину» з листами, і писав від себе у справі розбитого і пограбованого своєвольними запорожцями каравану грецьких купців. Без жодної затримки гетьман відправив належні листи з С. Кунянським — товмачем, який знав турецьку мову. І. Мазепа інформував, що сілістрійський сераскер Юсуф-паша три рази присилав до нього своїх посланців, згадуючи про винагороду за пограбований караван. На це гетьман вже двічі відповів сераскеру через тих посланців і збирався це зробити і через третього, що не можна віднайти іншого способу для компенсації втрат купців, крім того, який був розглянутий і схвалений царем, — аби ті греки приймали платню, яка щорічно дається з царського скарбу на жалування запорожцям, допоки повністю відшкодуються їхні збитки. Це робилося для того, щоб, по-перше, покарати Низове Військо за «супротивний і недобрий вчинок своєвільний» і, по-друге, щоб надалі запорожці не були схильні до такої «безбожної справи». Бо якби компенсацію грекам за збитки надали з інших джерел, то запорожці, взявши це за приклад, захотіли б за «своїм малим розумом» шкодити ще більше і не тільки на суші, а й на морі, що призвело б до серйозних ускладнень у відносинах між монархами. Гетьман зазначав, що для запорожців не в новинку так чинити, згадавши, що вони навіть кілька разів грабували й царську казну, яка раніше надсилалася з Москви до Криму, що залишалося безкарним. Разом з цим І. Мазепа клопотався, аби П. Толстой за царським указом говорив великому візиру та іншим, кому належало, що непристойно вчинили й купці, коли не поїхали звичним шляхом на міста, а «пішли місцями порожніми, де тільки ведмеді та вовки плодяться, а ніхто добрий не мав за правило перебувати, бо там з усіх сторін, не тільки з Запорожжя, але і з волоської землі і з місць польських, а особливо нині, коли після віддання від Порти Оттоманської

---

[9] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 78–78 об.

краю, який лежить між Дністром і Дніпром, полякам, слободи осіли і перебування своє гулящі та непостійні люди мають, і навіть свого рідного брата не пощадять заради грабежу потрібної собі здобичі». Посол мав домагатися, щоб купцям було наказано приймати платню з річного жалування, яке надсилалося запорожцям. На той час у розпорядженні гетьмана знаходилася царська платня для запорожців за два роки у вигляді червоних золотих, соболів і сукон. Він вже пропонував першому та другому посланцям від Юсуф-паші забрати ту платню, але посланці її не прийняли, а хотіли, щоб збитки були відшкодовані повністю і одразу.

Гетьман також звертався на Кіш до всього Війська Запорозького Низового, суворо наказуючи, аби запорожці постаралися усякими способами розшукати пограбовані товари між своїм товариством і прислати до Батурина, щоб їх можна було передати грекам. Запорожці ж клятвенно запевняли, що всі найкоштовніші речі, які були на Кошу, — шаблі, перлини та інші, вони там же швидко повернули грекам. А у себе залишили лише мусулбеси, з яких зробили каптани, і котрі вже важко було зібрати. Запорожці також обвинувачували пограбованих у тому, що ті перевищували розміри своїх збитків[10].

Отже, даний документ засвідчує досить тривалий розгляд питання у Батурині та Москві, що стимулювалося зверненнями Юсуф-паші, і обраний по тому спосіб його розв'язання російським керівництвом. Цар прийняв рішення про матеріальну компенсацію за пограбоване, оскільки росіяни боялися конфлікту зі Стамбулом в умовах війни зі Швецією. Враження від поразки у битві з шведськими силами під Нарвою мали породити думки про неминучі й величезні втрати держави у разі початку військових дій ще й з султаном. При цьому Москва пропонувала спосіб виплати, який би задовольнив турків, не призвів до збідніння скарбниці та одночасно став покаранням для запорожців і застереженням їх від подібних кроків у майбутньому. Що ж до інструкції послу перекласти частину провини у пограбуванні на самих купців, то це мало укріпити позицію П. Толстого на перемовинах при спробах домогтися прийняття висунутого Москвою способу відшкодування. В даному разі традиційний торговий шлях представлявся як безпечний. Однак пропозиція про такий спосіб компенсації одразу ж наштовхнулася на неприйняття з боку сераскера, котрий вимагав одночасно усієї виплати. Звернемо увагу й на те, що спочатку саме український правитель став чи не основною особою, на яку була покладена відповідальність за контроль над перебігом справи.

Вважаємо також, що звернення гетьмана до Низового Війська з клопотанням про розшук відібраних речей у купців мало послужити зменшенню суми виплати з російського скарбу, а до того ж створити позитивне враження активністю російської та української сторін у справі залагодження ситуації. Звинувачення ж греків Низовим Військом у перевищенні їхніх втрат, на

[10] Там же. — Л. 138–141 об.

нашу думку, є цілком реальним. Жодних підтверджень правдивості своїх слів вони не надали.

Дипломат, однак, не впевнився посланням від українського правителя і вирішив отримати наказ свого уряду без посередника. 22 вересня 1702 р. російський посол відправив Петру I свою відписку, в якій повідомив про приїзд гетьманського посланця з листом, в якому було сказано, що за розпорядженням царя Іван Мазепа передає монарший указ послу про те, що потрібно домагатися в турецьких міністрів видачі наказу про прийом греками казни, яка щорічно надсилалася запорожцям. Дипломат зауважив відсутність у себе прямого царського указу та інформував, що до того часу турецькі міністри про ту справу йому не нагадували. Сам же посол остерігався без царського розпорядження починати переговори щодо тієї справи[11]. Як бачимо, П. Толстой хотів чіткої відповіді щодо правильності і легітимності переданого І. Мазепою царського указу, що непрямо ставило питання про потребу такого посередництва, а також очікував підтвердження механізму розрахунку з купцями та указу про представлення проблеми на переговорах.

Того ж числа — 22 вересня 1702 р. російський посол писав і до І. Мазепи, сповіщаючи й про інші обставини затягування обговорення справи, про готовність представляти царську позицію на переговорах, свої припущення щодо їх перебігу та пропонуючи гетьману координувати з ним свої дії. Так, повідомляючи про приїзд С. Кунянського, П. Толстой зазначив, що до того часу турецькі міністри не згадували про пограбування, оскільки він ще не бачився ні з султаном, ні з великим візиром. Затримка була пов’язана з тривалою відсутністю нового візира, який мав приїхати до Адріанополя з далекої сторони — аж з Багдада. В тих числах він уже прибув, і росіянин сподівався, що ближчим часом аудієнція відбудеться. В тому разі, якби турки почали говорити про пограбування, посол обіцяв прикласти зусиль, аби вони видали указ про прийняття греками щорічної платні. При цьому посол висловив стурбованість тим, що не має указу про такі дії з Москви, але й зазначив, що впевнюється гетьманським листом, оскільки в ньому вказано, що до І. Мазепи такий указ прислано і велено передати послу. Крім цього, дипломат дуже непокоївся тим, що в присланих гетьманом документах з Посольського приказу було сказано, що до нього відправлено зашифрованого листа, якого він не отримав.

Про хід справи П. Толстой збирався повідомити гетьману через С. Кунянського. Він вважав, що справа виявиться складною, «оскільки візир новий і хоче швидко багатим бути». А греки, як припускав росіянин, будуть обіцяти великі дари за вирішення справи на їхню користь. І через це, міркував П. Толстой, він буде мати багато розмов з турками. При цьому росіянин радив І. Мазепі не поспішати закінчувати з Юсуф-пашею справу

[11] Там же. — Л. 146 об.–148.

про пограбування запорожцями грецьких купців, якщо буде важко, а чекати від нього відомостей. На думку російського дипломата, часті звернення паші до гетьмана пояснювалися тим, що паша був «переконаний від тих греків мздою»[12].

Отже російський дипломат був змушений взяти на озброєння настанови, переказані українським правителем, бо прямого розпорядження з Москви доводилося чекати. З цього документа привертають увагу заяви росіянина про бажання великого візира швидко розбагатіти, про те, що найголовнішим рушієм у наполегливій позиції Юсуф-паші був хабар від купців, та що справа буде складною через те, що вони пообіцяють великі дарунки великому візиру. Оскільки посол на той час ще не міг добре знати ані людей, яких так характеризував, ані особливостей внутрішнього устрою імперії, бо тільки-но там з'явився, то така інформація могла бути йому надана тільки певними місцевими помічниками.

Прямі інструкції від свого уряду П. Толстой отримав у жовтні. 25 липня 1702 р. Ф. Головін відправив з Архангельська свого листа до дяків Посольського приказу у справі пограбованих греків. За наказом цього боярина лист потрібно було зашифрувати, використавши код, наданий П. Толстому, і негайно переслати до посла. 3 серпня дяки Посольського приказу відправили до І. Мазепи такого листа разом з випискою про пограбування. Дублікат листа був відправлений до російського посла через Азов, і 16 жовтня Василь Кузьмін — робітник торгової людини І. Кадміна — передав ці документи послу[13].

Зауважимо надто довгу пересилку інструкцій російського уряду до свого посла. Оскільки було відправлено два екземпляри — один через Батурин, а другий через Азов, то можна припустити, що з тим з них, який везли через Україну, щось трапилось. Певно, саме про цей зашифрований документ непокоївся П. Толстой в посланні до І. Мазепи від 22 вересня.

Зі змісту цього листа від Ф. Головіна дізнаємося, що боярин писав за наказом Петра І після того, як цар отримав послання від І. Мазепи. У своєму листі гетьман сповіщав, що за указом царя представив його позицію азі, присланому від сілістрійського паші. Український правитель оголосив посланцю, що цар заради міцного дотримання умов мирного договору прийняв рішення покарати злочинців на смерть. Йшлося про кілька десятків запорожців, які приїхали до Москви. Ще раніше вони були заарештовані і розвезені в різні місця ув'язнення. Стосовно ж матеріального відшкодування, то все з пограбованого, що можна було знайти, передали грекам. А за інші втрати царською стороною пропонувалися щорічні виплати, котрі надавалися Низовому Війську. Спочатку грекам або азі можна було віддати запорозьке жалування одразу за два роки — близько 2,5 тис. рублів, а далі

[12] Там же. — Л. 148 об.–151.
[13] Там же. — Л. 239, 247 об., 250 об.–251.

планувалося щороку передавати постраждалій стороні звичайну його суму. Однак ага не погодився на такі пропозиції і поїхав. Потім приїхав другий посланець від паші, який озвучив прохання турецької сторони отримати компенсацію без усяких умов і поінформував про небажаність страти запорожців.

Виходячи з таких обставин, П. Толстой мав напроситися на зустріч з наближеними до султана людьми і повідомити про «суворі присилки» до гетьмана від сілістрійського паші, надані посланцям відповіді та оголосити з «розлогими доказами» позицію царя. При потребі потрібно було заявити, що кримський хан під час численних таємних контактів не тільки не намагався втримати «своєвольців», але ще більше спонукав їх до таких грабежів та до всяких розбійницьких дій. При цьому посол мав згадати й ситуацію, коли з російського боку мир ще не був підтверджений, а Білгородська орда хотіла перейти у підданство до царя. Заради цього султан тієї орди багато разів присилав від себе людей з листами. Натомість цар, дотримуючись мирних домовленостей, не виявив ані найменшої схильності до такої ініціативи і наказав гетьману відмовити білгородським татарам. І якщо від таких «непотрібних татарських ласк» до тих «своєвольних запорожців» татари не будуть вгамовані, то і надалі тих «своєвольних шахраїв» неможливо буде утримувати від таких грабежів.

В тому разі, якби наближені до султана люди були задоволені царськими пропозиціями, П. Толстой мав негайно писати про це до Москви та до гетьмана. А якби турецька сторона настоювала лише на тому, щоб була виплачена компенсація, то після багатьох відмовок, зрозумівши, що іншого виходу немає, посол міг оголосити, що цар повелить оплатити збитки. Заява ця мала виглядати, як добровільна поступка: «якщо султанова величність без усякої до того причини від сторони царської величності бажає за таких злочинців тим грабежем за татарським до них потуранням заплаченим бути, то царська величність заплатити їм повелить», тільки би й султан був згоден заплатити за грабежі, якщо такі бути вчинені татарами. Про всі новини навколо цієї справи посол мусив негайно писати до царя і сповіщати гетьмана[14].

Отже, в даному посланні бачимо конкретні пропозиції російської сторони щодо механізму розрахунку, його початкової суми. Також звернемо увагу на характерне намагання російського керівництва боротися з проявами непокори шляхом покарання на смерть. Зовсім недавні по відношенню до 1702 р. допити та страти стрільців[15] показують, що Москва була готова до реалізації своєї ідеї розправи над всією запорозькою делегацією. Та ув'язненим запорожцям поталанило через позицію турецької сторони, яка не

---

[14] Там же. — Л. 248–250.

[15] Багато фактичного матеріалу про це див.: *Богословский М.М.* Петр I: материалы для биографии. — М., 1946. — Т. 3.

бажала їх смерті, натомість наполягаючи на матеріальній компенсації. Можна припустити, що останнє зумовлювалося небажанням Стамбулу, щоб страта фігурувала як досягнення росіян на шляху залагодження інциденту.

До аргументів російської сторони тепер П. Толстой міг додати обвинувачення кримського хана у провокуванні розбійницьких дій запорожців і нагадування про неприйняття у підданство царя Білгородської орди. Певно, для дипломатичних переговорів було дуже доречним мати аргументи обвинувачення опонентів. Заява ж про необхідність відшкодування збитків, завданих татарами, найпевніше, була покликана зберегти гідність Петра I в очах турків, демонструючи його принципову схильність до справедливості, дотримуватися якої цар не збирався. Серйозним здобутком російської сторони в таких обставинах ставав лише аргумент про її жертви заради дотримання мирних домовленостей.

Разом з цим зашифрованим листом була прислана «Виписка…» про пограбування. У цьому документі в скороченому вигляді подавався весь перебіг справи, було зібрано найважливіші, з точки зору Москви, факти, які поряд з настановами, що надходили в окремих посланнях, мали стати для П. Толстого основою його дипломатичної позиції. Розглянемо цей матеріал, а потім спробуємо проаналізувати його в комплексі з іншими посланнями, отриманими П. Толстим, саме з такого ракурсу.

Отже, спочатку у «Виписці…» йдеться про те, як відбулося пограбування та як гетьманські кінотники їздили на місце події і здійснювали розслідування. 11 червня 1701 р.* про цей випадок до царя писав гетьман. За його даними, купецький караван розбили і пограбували запорозькі козаки, з'єднавшись з городовими козаками на річці Бог і у гирлі річки Інгул. «На ті розбійні місця та до гирла річки Бог» надвірний гетьманський ротмістр Іван Ростковський посилав з Чигирина, зі своєї «компанії», 150 «добрих військових людей». Ротмістр мав намір довідатися про те, хто здійснив той розбій. Присланий загін прибув на місце злочину і знайшов там тіла двох убитих людей. Потім компанійці поїхали до берега і до гирла р. Бог, де зустріли городових ватажних людей, котрі займалися рибальством, і розпитували їх про інцидент. За цим розслідуванням з'ясувалося, що коли запорожці, котрі рибалили в гирлі Дніпра, дізналися про грецьких купців, то зібралися у групу чисельністю в 69 осіб, а потім припливли на човнах через лиман в р. Бог до ватажних людей. У цих людей запорожці взяли коней з возами, а також загітували певне число рибалок собі на допомогу, після чого наздогнали греків у Дикому полі і полонили їх. Потім купців з усіма товарами привезли до гирла р. Бог, де їх посадили у човни і відправили до Дніпра і Дніпром до Запорозької Січі. Городовим рибалкам запорожці дали за допомогу по два кумачі. У ході розслідування городові ватажні люди віднайшли між собою

---

* Тут і далі у матеріалах «Виписки…», найвірогідніше, дати листів, які надходили до Москви, позначають час їхнього надходження, а не відправки.

запорозьких помічників — учасників нападу на купців, яких виявилося 36 осіб, і видали їх компанійцям. Завершивши слідство, компанійці повернулися до Чигирина, а вже звідти учасники розбою були перевезені до гетьмана в Батурин[16].

Далі у документі зазначено, що 4 червня 1701 р. до Батурина приїхали запорожці та пограбовані греки. Греки названі поіменно: Христофор Юр'єв, Рат Янєв та Юрья Янєв. Постраждалі подали гетьману чолобитну, в якій обвинувачували запорожців у розбої і в тому, що ті, забравши до Січі їхні товари, розділили їх по куренях. Купці свідчили, що серед їхніх товарів були дорогоцінні речі, діаманти та перлини на багато тисяч талерів.

І. Мазепа був готовий сприяти грекам і шукати спосіб віднайти пограбоване, але, збираючись на царську службу, не мав змоги зайнятися цією справою: «не міг з ними запорожцями про той їх злотворний вчинок нічого почати». Разом з тим він звернувся до Петра I з клопотанням, щоб цар наказав суворо поставитися до запорожців, ліквідувавши таким чином наслідки їхнього злочину. Для цього потрібно було змусити їх повернути відібрані у греків товари, а за продані вчинити відшкодування. При своєму зверненні І. Мазепа надіслав чолобитну грецьких купців та розпис втрачених ними товарів[17].

В розписі, поданому І. Мазепі грецькими купцями, пограбованими запорожцями та городовими козаками в 1701 р., вказано, що вони везли з собою кумачі, турецький шовк, килими, пояси царгородські та верблюжі, коштовні гребені, зброю, частина якої була коштовною, — палаші, шаблі, пищалі, пістолі, турецькі луки, а також перли, смарагди, коштовну річ під назвою турецький жуждан, в якій був золотий перстень з діамантом, врешті, й готівку — левки[18].

18 червня 1701 р. до І. Мазепи було відправлено царську грамоту з наказом про суворе розслідування пограбування грецьких купців запорожцями: «про злохитрий вчинок, і про розбій греків, і грабіж товарів їхніх». Для цього гетьману потрібно було направити на Кіш знатну людину «з достовірним і явним тих непристойних їх вчинків свідченням». Відібрані товари мали бути віднайдені і повернуті грекам. А тим із запорожців і городових козаків, хто брали участь в тому розбої, треба було вчинити «жорстоку кару», аби надалі вони не вдавалися до таких «злочинів, і розбоїв, і зухвальства», як і затримок, бо це суперечило мирним угодам із султаном. Стосувалося це проїзду торгових та інших людей з обох сторін[19].

---

[16] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 251–252.

[17] Там же. — Л. 252–252 об.

[18] Там же. — Л. 253–253 об. Цей перелік товарів опубліковано у статті: *Station-славський В.*

[19] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 254.

Зі спеціальною царською грамотою до запорожців на Кіш був відправлений товмач Посольського приказу Кирило Макидонський. Список з цієї грамоти відсилався гетьману. У ній говорилося, що випадок з пограбуванням має бути розслідуваний, а пограбовані товари і статки купців віднайдені і повернуті власникам згідно з розписом і у присутності К. Макидонського, «не очікуючи за те собі його великого государя гніву»[20].

6 серпня 1701 р. гетьман відправив до царя свого листа з К. Макидонським, оповівши про перебіг подій у справі. За цими даними, товмач їздив на Січ разом з відправленим І. Мазепою ніжинським полковим обозним, який відвіз гетьманського листа запорожцям. В тому листі теж говорилося, що козаки повинні віднайти і повернути купцям відібрані у них товари. На час приїзду царського і гетьманського посланців на Січі було не все Військо, однак кошовий і курінні отамани відповіли листом українському правителю «не так право, як лукаво». За словами гетьмана, верхівка Запорозької Січі, склавши свої причини розбійного нападу на купців, намагалася виправдатися. Отамани стверджували, що напад був цілком вірним, обгрунтованим кроком, що так годилося вчинити через злочинні дії греків. Будучи винними, запорожці не виявляли готовності щодо розшуку і збору пограбованих товарів, а бажали залишити ті речі собі. Козаки «з удаваною покорою» просили, аби їх пробачили, і доносили, що нібито вже повернули грекам близько половини їхніх товарів. З приводу цієї заяви гетьман зазначив, що насправді повернуто мало — кошовим отаманом було прислано до Переволочної певну кількість перлин, коштовного каміння, 7 турецьких шабель, певну кількість поясів, а зокрема, 10 верблюжих, 20 кумачів. А щодо того, що були інші цінні речі, 120 кіп кумачів, які купці оцінювали «на сто і кілька 10000 талерів», то на це запорожці мало зважали. Про те, що козацька покора, висловлена в їхньому листі, була лукавою, свідчили дії запорожців стосовно ще двох купецьких караванів. Так, вони посилали з Коша 200 воїнів за одним караваном, який йшов з Криму до Малої Росії, маючи на меті силою його повернути назад і пограбувати тим самим способом, що й попередній. Але купці з цього каравану зуміли знайти прихисток у Новобогородицькому місті. Не вдалося запорожцям, теж відрядженим з Січі, вполювати й другий караван, який прямував з Очакова до Немирова. Купці цього каравану врятувалися, повернувшись до Білгорода[21].

Натомість кошовий отаман Петро Сорочинський з товариством у своєму листі до царя виклали власну версію подій. Вони писали, що запорожці не

---

[20] Там же. — Л. 254–254 об. Ця грамота датується 18 червня 1701 р. Вона була адресована кошовому отаману Петру Сорочинському з товариством. На відміну від зазначеного у виписці, яку розглядаємо, у ній говорилось про п'ятьох царгородських греків — Григорія Дмитрієва з товаришами, які припливли з Царгорода до Очакова, далі їхали в малоросійські міста (*Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 897–898).

[21] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 254 об.–256.

винні у тому, що сталося, бо спровокували їх самі грецькі купці. Козаки звинувачували греків у тому, що ті вчинили не так, як належить, — «не за звичаєм купецьких вчинків», нехтуючи Військом, пішли з Очакова «полями дикими» до малоросійських міст, минаючи Запорозьку Січ. І коли про це дізналося їхнє товариство, яке було на річках Бог та Інгул, то прийшло мирно до купців і стало їм говорити, аби ті не обходили Січ. Але купці у відповідь висміяли козаків, лаяли Військо негарними словами та відразу наважилися стріляти. В результаті кілька запорожців було вбито і багато поранено, а грецькі купці продовжили свій шлях. Козаки ж, «бачачи від греків таке вбивство», зібрались у великій кількості й силою повернули купців назад. Вчиненого пограбування вони не заперечували, а зазначали, що взяли собі «за роботу» малу частину товарів, але жодного з греків не вбили. Купців перевезли по Дніпру на суднах до Тавані, а звідти «таванське товариство» на тих же суднах перевезло їх до Січі. На Січі відбулося обговорення справи. І запорожці, «пізнавши їх грецьку провину і гордість, що все Військо нехтуючи завжди Січ минають, і товариство їх до смерті били і багатьох поранили», позабирали у купців лише червоні кумачі і киндяки. А займалися грабежем не тільки кошовий отаман зі старшиною, а все поспільство. Ці речі були одразу ж розділені між усіма і козаки пошили собі з них сорочки та каптани, а «на сторону» нічого не продавали. З цього виду товарів козаки не мали чого віддати. А щодо «кращих» товарів — перлин більше ніж на 200 рублів, дорогоцінних каменів на 3000 рублів, 7 цінних палашів з оправою, 600 верблюжих поясів, хустин та інших дрібних товарів, то їх усі віддали грекам. Самих же купців, без завдання їм будь-якої шкоди, провели до малоросійських міст. Запорожці вважали, що вони повернули грекам більше того, що розділили між собою. Виправдовуючи свої дії, запорожці просили, щоб государ відвернув від них свій гнів і звільнив їх від неправдивих нападок і «суєтного чолобиття» греків[22].

28 серпня 1701 р. до гетьмана була направлена царська грамота з розпорядженням чинити щодо розшуку і повернення пограбованого грекам згідно з попереднім указом і на свій розсуд, як пристойніше, аби надалі нікому не кортіло повторювати такі своєвольства[23]. 7 вересня 1701 р. гетьман повідомляв царю, що 26 серпня до нього у Батурин приїхали 5 грецьких купців з Царгороду, чиї товари пограбували запорожці, і просив указу про свої подальші дії. При своєму листі І. Мазепа переслав і інші документи, які стосувалися справи: письмові клопотання про повернення грекам пограбованих пожитків від єрусалимського патріарха і мультянського господаря, адресовані Петру I; лист до гетьмана від російського посла стольника Дмитра Голіцина, в якому говорилося про прихід до посла царгородських

[22] Там же. — Л. 256–257.
[23] Там же. — Л. 257–257 об.

греків зі скаргою на пограбування на 150 тис. левків і проханням про розшук і повернення товарів запорожцями[24].

13 листопада 1701 р. в царській грамоті до гетьмана було наказано заявити присланому до нього Ібраім-азі, що грецьких купців пограбували на Запорожжі розбійники, що гетьману велено уважно розслідувати справу, а в тому випадку, якщо знайдуться винні, то їм за той злочин «вчинена буде жорстока кара, аби іншим так надалі чинити було неповадно». А що з пограбованого вдасться знайти, те буде негайно повернуте грекам. Азі потрібно було сказати, аби він передав сілістрійському паші пропозицію прислати до І. Мазепи разом з греками спеціального посланця, який би був свідком розслідування, бачив покарання злочинців і забрав знайдені в ході розслідування належні купцям речі. Далі у грамоті пропонувався механізм компенсації грекам за товари, вказані купцями у розписах, але не знайдені у грабіжників: «і їм велено віддати і річне надання, що запорожцям дається за звичаєм із його великого государя скарбу, порічно». Також гетьман мав оголосити азі, що в разі, якщо надалі грецькі купці захочуть їхати до Російської держави з товарами, то зручніший шлях для султанських підданих проходить через Азов та інші міста, котрі належать до того тракту. При наступній появі у султанській стороні своєвільних людей і злочинців з царського боку, з Запорожжя, грамота рекомендувала османському володарю їх «побивати». Після оголошення всього цього ага мав бути без затримок відпущений до сілістрійського паші з коротким гетьманським листом у відповідь на послання паші. Діяти у всій цій справі І. Мазепа мав за царськими указами і на свій розсуд так, як би було краще для її вирішення і для міцного дотримання мирних угод. За вчинене пограбування царська влада збиралася також затримати запорозьких посланців, приїзд яких по річне жалування очікувався у Москві[25].

У листі від греків, поданому в приказі Малої Росії товмачем К. Макидонським 13 листопада, знаходилися дані про повернуті запорожцями грекам речі: 2 фунта перлин, 7 тесаків, 17 кумачів, 270 шерстяних челядницьких поясів, 2 пищалі, 2 годинника, 3 пари срібних ножів[26].

---

[24] Там же. — Л. 257 об.–258. Гетьманський лист подібного змісту, за винятком інформації про Д. Голіцина, був написаний 31 серпня 1701 р. в Батурині (*Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских козаков. — С. 917–918).

[25] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 258–259 об. Після отримання царської грамоти, 22 листопада 1701 р., гетьман відповідав, що не зміг за царським указом відправити Ібраіма-агу з Батурина зі своїм листом до сераскера. Ага заявив, що не поїде, поки не отримає пограбованих пожитків або не отримає прямої відмови їх повертати. Не бажаючи порушувати умови миру, виславши Ібраіма-агу силоміць, І. Мазепа дозволив йому жити в Батурині, але вже своїм коштом (*Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских козаков. — С. 906–907).

[26] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 259 об. Цей перелік товарів опубліковано у статті: *Станіславський В.* Українсько-турецькі торговельні зв’язки початку XVIII ст. … — С. 87.

В лютому 1702 р. гетьману направлявся царський указ у відповідь на його запит. Спочатку в посланні зазначалося, що присланому від сілістрійського паші Ібраїму-азі, який проживав у Батурині задля розслідування пограбування запорожцями грецьких купців — підданих султана, потрібно було оголосити, що російський монарх воліє дотримуватися мирних відносин з турецьким султаном. Для утвердження миру цар наказав надалі по всіх містах та провінціях у своїх державах, а особливо на рубежах — на українських кордонах, а також від Азова і по Дону, всюди, де постійно піддані обох сторін контактують і мають спільні справи, суворо заборонити людям усіх станів, під страхом смертної кари, чинити підданим султана «прикрощі й образи». Цар хотів, щоб і з султанського боку було вжито аналогічних заходів. Що ж до безпосереднього факту пограбування, то в грамоті зазначалося, що ще до приїзду аги «за старанним розслідуванням і за важким дізнанням» виявилося, що греки самі спричинили напад. Бо те сталося від їх «непристойної сміливості і своєвільної злочинності»: посварившись із запорожцями, греки йшли через степ тим шляхом, яким раніше торгові люди до Російської держави не ходили, і, поминувши Запорозький Кіш, повбивали і поранили багатьох козаків. Однак навіть такі непристойні вчинки купців не повинні були призвести до грабежу, що запорожці вчинили своєвільно, всупереч царській волі. За такі злочинні дії, за зухвальство і щоб інші надалі так не чинили, «задля помсти їх злобі» цар наказав піддати запорожців смертній карі у присутності аги. Причому ага міг сам визначити кількість страчуваних: «скільки він побажає зі взятих до Москви для того розслідування з них запорожців». Стосовно товарів грамота обстоювала таку позицію — що знайдено, те все наказано повернути грекам, передавши азі, а за те що не знайдено й надалі не вдасться знайти, буде надана компенсація з щорічного жалування Низовому Війську. Одразу планувалося надати платню за два роки, а потім кожного року до повної компенсації втрат купців. Московська влада хотіла, щоб Ібраїм-ага доніс султану і оголосив сераскеру про виконання нею таким чином умов мирного договору, незважаючи на те, що після укладення цього договору царським підданим завдавалися збитки через наїзди, грабежі, вбивства, розорення від кубанців в козацьких містечках під Азовом і по Дону. Царське керівництво висловлювало сподівання, що султан повелить припинити такі дії кубанців, повернути награбоване і відшкодувати втрати. А надалі обидві сторони мали карати на смерть винних у розбоях і грабежах. При цьому росіяни користувалися ситуацією для того, щоб спрямувати торгівлю з Османською імперією на Азов. В грамоті стверджувалося, що «своєвольці (про що відомо всьому світу), хоча по заслугам своїм за вчинене розбійництво і грабіж і покарання приймуть, але від цього розбійництва зовсім вгамуватися не можуть, через постійне їх пияцтво і своєвільне життя». А тому цар наказував оголосити азі рішення про торгівлю з підданими султана в Азові. Їм обіцяли опікування, безпеку і швидку компенсацію втрат з царського скарбу. Російський монарх переконував у значно

кращих умовах торгівлі в Азові, «тому що таких своєвільників в тамтешніх місцях немає, якими є запорожці». Після оголошення азі усіх цих положень грамоти, а також після передачі йому знайдених товарів і пожитків грецьких купців, як і запорозької платні за два роки, гетьман повинен був, не зволікаючи, відпустити турецького посланця до сілістрійського паші. Ще І. Мазепа мусив написати листа до паші з викладом усього, що оголошувалося Ібраіму «для доброго розуміння і султану турецькому донесення»[27].

9 квітня 1702 р. гетьман писав Петру І, що оголосив Ібраіму-азі про зміст указу, зокрема, про спосіб повернення втрат купцям, і пропонував, щоб ага прийняв дворічне жалування запорожцям або повелів зробити це грекам. Однак ага відмовився прийняти те жалування, говорив гетьману «сердиті слова», а потім просив відпустити з листом до Юсуф-паші, в якому було би пояснено його затримку в Батурині. Це прохання було виконане, і Ібраім-ага був відправлений з подарунками та провідниками. Наприкінці ж ага сказав: «воля в тому монарша, як хочуть, так і чинять, тільки ж та справа без проблем не обійдеться»[28].

Незабаром, 16 квітня 1702 р. до українського правителя було направлено царську грамоту з розпорядженням прийняти і тримати в Батурині до наступного указу запорозьке жалування, котре призначалося для компенсації втрат грецьких купців. Москва сподівалася на позитивні зрушення у цій проблемі у ході роботи стольника П. Толстого, який був відправлений до Порти послом. Крім того, в грамоті наказувалось, щоб гетьман відправив свого листа з спеціальним посланцем до Юсуф-паші, сповіщаючи про царську позицію[29].

24 квітня 1702 р. в гетьманському листі до царя повідомлялося про прийом дворічного жалування запорожцям, призначеного для передачі грекам. І. Мазепа наказав зберігати це жалування у зручному місці до наступного монаршого указу[30].

8 липня 1702 р. в своєму листі до царя І. Мазепа повідомляв про приїзд до нього Адрінег-аги — посланця від сераскера Юсуф-паші, який тоді знаходився в Білгородчині. Посланець привіз два листа і на словах передав їх зміст. В першому листі, який був написаний від Юсуф-паші, згадувалося про пограбовані запорожцями у грецьких купців товари. В другому — від паші очаківського і кінбурського — говорилося про нещодавні відгони коней та худоби в околицях Очакова і Кінбурна. Далі наводиться попередження турецької сторони: якщо в результаті приїзду цього посланця не будуть відшкодовані втрати купців і повернені їх речі, а також не будуть віднайдені та прислані коні та худоба, захоплені біля Очакова і Кінбурна, то турецький

[27] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 260–263.
[28] Там же. — Л. 263–264.
[29] Там же. — Л. 264.
[30] Там же. — Л. 264 об.

султан знайде спосіб "не тільки за своє відібрати, але й невинним людям при тому зі збитком буде". В тому ж листі І. Мазепа висловив побажання, аби часті контакти з Юсуф-пашею були припинені, бо це створювало йому труднощі. Український правитель не міг відправляти посланців паші без царських указів, а утримання їх в очікуванні таких указів вимагало значних витрат. Натомість гетьман пропонував, щоб переговорами з турецькою стороною про пограбування зайнявся російський посол при Порті[31]. Пояснити, чому зміст листів був переказаний на словах, ми можемо тільки тим, що їх було написано мовою, яку на той час у адресата прочитати не змогли.

Цією інформацією зміст «Виписки…» завершується.

Розглянемо ще два документи, які посол отримав після «Виписки…». 5 листопада 1702 р. до П. Толстого надійшли листи від Ф. Головіна та І. Мазепи[32]. Лист від боярина був написаний 17 вересня у Ладозі. Насамперед у ньому відкритим текстом нагадувалася раніше передана російському дипломату пропозиція розрахунку з пограбованими купцями: посол повинен був оголосити наближеним до султана людям, що в тому разі, якщо султан не вдовольниться тим, що грекам повернуті віднайдені залишки їхніх товарів, цар віддасть купцям дворічне запорозьке жалування в розмірі 2400 рублів. А надалі виплати грекам мали проводитися щорічно у Москві по 1200 рублів — скільки й складали річні надання низовим козакам. Крім того, московське керівництво мало стратити всіх свавільних осіб, привезених до російської столиці. Далі, у зашифрованій частині листа містилася інструкція, як мав діяти російський дипломат у разі, якби попередні пропозиції щодо розрахунку за пограбування були остаточно відкинуті. «По багатьом про те розмовам» він повинен був оголосити наближеним до султана людям, що цар накаже заплатити грекам «за тих шахраїв» — запорожців зі свого скарбу, тільки щоб і султан наказав оплачувати шкоди царській стороні, які вже завдані і будуть завдаватися татарами.

У подальшій — не зашифрованій частині цього послання повідомлялося, що запорожці, побачивши, що опинилися у «важкій біді» через свої дії, писали до царя з проханням про прощення. Вони заявляли, що вчинили напад на купців за настановою і листом очаківського бея. А не отримавши прощення, козаки багаторазово писали до кримського хана, відправляли до нього своїх посланців, сповіщаючи, що царські війська великою чисельністю йдуть війною на Крим. За словами Ф. Головіна, таких намірів у Москви ніколи не було, «що відають і самі, які в Кримському острові живуть». Але через подібність поведінки татар і запорожців («однак одного і татари звичаю люди, для грабежу, і заради іншого збурення обох держав народів») звернення козаків знайшли підтримку. А тому хан писав до султана, що раті царя наступають на Крим. Боярин наголошував, що провокують таку ситу-

---

[31] Там же. — Л. 264 об.–265 об.
[32] Там же. — Л. 286 об.

ацію запорожці, «щоб як не є збурити і зробити війну» між царем і турецьким султаном, аби уникнути наслідків свого злочину. Виходячи з обставин, П. Толстой мав запропонувати представникам турецького керівництва зустрітися і повідомити, що отримав царський указ, згідно з яким заявляє, що запорожці, уникаючи відповідальності за злочин, через затримку їхніх товаришів у Москві та передачу їхнього жалування грекам всіляко збурюють Крим, коли говорять «легковажним» татарам, що царські війська хочуть раптово напасти на османські володіння. П. Толстой мав заявити від імені царя, що затіяна запорожцями й татарами справа є неправдивою, та що укладений мир з боку російського монарха ніколи не буде порушений. А якщо султанова величність має якісь підозри до російської сторони, то султан може прислати навзаєм резидента, який завжди буде повідомляти про дійсний стан справ[33]. Вочевидь, така активність запорожців і татар стала додатковим аргументом для царя при прийняті рішення про повну компенсацію купецьких втрат.

Певно, зазначення того, що цар може заплатити купцям зі свого скарбу, означає, що Петро I був готовий пришвидшити виплати, а не розтягувати їх на довгі роки, дозуючи сумами, які виділялися для запорожців. А зауваження, що й султан має відшкодовувати збитки царській стороні, сприймаємо як дипломатичний хід, спрямований демонструвати опір Москви і її бажання певної справедливості у відносинах, хоча, по-суті, цар йшов на поступки.

Кілька слів про запорозько-татарське співробітництво в той час. Укладення мирного договору між Москвою та Стамбулом в 1700 р. мало велике значення і для відносин Запорожжя з Кримом. Заборона прикордонних набігів, російсько-турецька домовленість про зруйнування фортець на пониззі Дніпра, будівництво фортеці Кам'яний Затон, негативний досвід участі запорожців у Великій Північній війні сприяли зростанню негативних настроїв на Січі щодо Росії в 1701–1702 рр. А спілка з Кримом заради спільного протистояння Москві була одним із виходів, який здавався реальним багатьом представникам Низового Війська, котрі прагнули знайти зовнішню підтримку. Ув'язнення козацької делегації через пограбування грецьких купців додало нових аргументів цій тенденції. А кримські татари, зі свого боку, хотіли скористатися такими обставинами, оскільки боялися нового російського наступу. Зв'язки між запорожцями й татарами стали посилюватися[34]. Ув'язнення згаданої делегації в лютому 1702 р. послужило приводом для початку енергійних переговорів Запорожжя з Кримом. Після отримання звістки про арешт їхніх людей до хана Девлет-Гірея II поїхало посольство з Січі. На переговорах йшла мова про спільний виступ проти Москви. А з

[33] Там же. — Л. 289 об.–291 об.

[34] *Станіславський В.В.* Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — К., 1995. — № 6. — С. 4–7.

березня 1702 р. хан писав до Стамбула листи зі звинуваченнями росіян в порушенні мирного договору 1700 р.[35]

В листі українського правителя до П. Толстого від 9 жовтня 1702 р. повідомлялося про часткове відшкодування гетьманською столицею турецькій стороні втрат грецьких купців. Згідно з цими даними, до Батурина приїжджав Асан-ага — представник сераскера Юсуф-паші з нагадуванням про винагороду за пограбовані грецькі товари. Коли І. Мазепа пропонував азі забрати дворічне запорозьке жалування, той спочатку відмовлявся, а потім, по багатьох “контроверсіях”, все ж прийняв, що зробив разом з пограбованими греками. Азі та грекам було передано жалування на 10000 левів, або на 20 мішків турецькою лічбою. Після цього гетьман з честю відпустив Асан-агу[36]. За даними М. Костомарова та Д. Яворницького, І. Мазепа передав представнику сераскера речі, які були прислані запорожцям у вигляді жалування, — різного виду тканини та соболі, які були оцінені в 10 тис. левків. До цього гетьман додав 400 рублів, які були зібрані з перевозу через Дніпро у Переволочній, та ще своїх 640 рублів[37].

* * *

Коротко підсумуємо зміст розглянутих матеріалів з зазначенням того, як вони позначилися на діяльності російського дипломата. Отже, з листа І. Мазепи від серпня 1702 р. посол довідався про зносини гетьмана з Юсуф-пашею, передану паші пропозицію Москви щодо механізму компенсації купецьких збитків, доставку до гетьмана дворічної платні запорожцям і бажання паші щодо здійснення царською стороною одразу повного розрахунку; перекладання на купців частини провини за інцидент (поїздка в обхід традиційного шляху); звернення І. Мазепи до Січі щодо розшуку пограбованих товарів і заяву запорожців про повернення ними коштовних речей та завищення купцями розмірів своїх збитків. У цьому ж документі було передане розпорядження про ініціативу П. Толстого щодо розв’язання проблеми на зустрічах з представниками османського уряду.

Однак з послань П. Толстого до Петра І та І. Мазепи від 22 вересня 1702 р. зрозуміло, що посол вирішив не починати обговорення інциденту на зустрічах з представниками турецького уряду, а очікувати прямого розпорядження від російського керівництва як по суті, так і щодо початку обговорень. При цьому, як бачимо з листа П. Толстого до гетьмана, посол почав пильно працювати над тим, щоб зрозуміти позицію турецької сторони, таким чином готуючись до майбутніх переговорів, а також, що він перебирав на себе ініціативу у веденні справи.

---

[35] *Санин О.Г.* Антисултанская борьба в Крыму в начале XVIII в. и ее влияние на русско-крымские отношения // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1993. — Вып. 3. — С. 277.

[36] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 292 об.–294.

[37] *Костомаров Н.И.* Указ. соч. — С. 186; *Яворницький Д.І.* Назв. праця. — С. 237.

Лист Ф. Головіна (зашифрований), який датується липнем 1702 р. і надійшов у жовтні, приніс послу багато нового у порівняні з листом від українського правителя: це інформація про рішення царя стратити запорожців, котрі прибули до російської столиці; припинення спроб знайти ще якісь пограбовані речі у запорожців; спонукання кримським ханом козаків до нових розбійницьких дій; згоду царя на повне відшкодування за купецькі товари; рішення про розгляд повернених запорожцями речей як часткової компенсації за пограбоване. Вочевидь, звинувачення хана не тільки давало дипломату можливість робити закиди в бік татар, але й дозволяло розширити поле дискусії з турецькою стороною. Також у цьому листі зустрічаємо повторну інформацію про пропонований Москвою механізм розрахунку, відмову Юсуф-паші від цієї ідеї, незгоду паші на страту запорожців. На відміну від інформації у гетьманському листі, у цьому документі не бачимо звинувачення купців у зміні шляху та пербільшенні збитків.

У жовтні 1702 р. разом з листом Ф. Головіна посол отримав «Виписку…». Завдяки цьому документу він дізнався про нападників, час і місце пограбування; провідну роль І. Мазепи у веденні справи від її початку та успішні зусилля українців, спрямовані на розслідування справи; важливі деталі, як візит купців до українського правителя, поділ пограбованого. Список відібраних козаками речей мав допомогти П. Толстому краще зрозуміти масштаб купецьких втрат. До відома посла було доведено багато інформації про запорожців. Вони були визначені як організатори та основні виконавці пограбування. Їх звинувачували в небажанні повертати більше того, що вже віддали з забраного у купців, та в нових спробах пограбувань. П. Толстого поінформували, що справа розглядалася в Туреччині й раніше, а купці приходили до російського посла Д. Голіцина (1701 р.). Вже тоді була названа сума збитків, і на бік купців були залучені єрусалимський патріарх та мультянський господар.

Далі П. Толстой довідувався, що в листопаді 1701 р. цар уповноважив гетьмана оголосити турецьким представникам пропозицію про механізм розрахунку за пограбоване, про зручність сухопутного шляху на Азов. Вже тоді Петро І мав намір затримати козаків, які приїхали за жалуванням. Він був налаштований на суворе покарання грабіжників, повернення пограбованого, намагався переконати турків у своїх мирних намірах, демонструючи зусилля щодо залагодження інциденту. Наведений у «Виписці…» список повернутих запорожцями речей мав засвідчити, що повернули вони надто мало.

В лютому 1702 р. цар, при посередництві І. Мазепи, передавав представнику сілістрійського паші інформацію про свої заходи, спрямовані на дотримання миру. Тоді Петро І сприйняв, як вигідну йому, аргументацію запорожців по звинуваченню купців у провокуванні нападу на самих себе. Він висловлював бажання, щоб султан здійснював аналогічні заходи щодо відшкодування втрат, завданих розбійницькими нападами його підданих. Також Петро І пропонував смертну кару для запорожців і закликав засто-

совувати цей метод покарання обом сторонам надалі. А інцидент з грецькими купцями продовжував використовувати як аргумент задля розвитку торгівлі в Азові.

П. Толстому було повідомлено і про те, що в квітні 1702 р. представник Юсуф-паші відмовився від пропонованого царем механізму відшкодування. Тим не менше, царське жалування для запорожців за два роки було надіслано до Батурина. Також з «Виписки…» посол довідувався, що в липні 1702 р. І. Мазепа ініціював припинення своїх взаємин з Юсуф-пашею у справі про пограбування, вказуючи на П. Толстого як на особу, що має вести її надалі.

Тепер про документи, отримані після «Виписки…». У незашифрованій частині листа Ф. Головіна П. Толстой ще раз читав про підтвердження пропозиції про механізм розрахунку і про плановану страту винних у пограбуванні. Натомість таємно сповіщалось про готовність царя здійснити повне відшкодування, про що дозволялося оголосити, але з дипломатичними побажаннями симетричних дій з боку султана. У цьому ж документі повідомлялося про збурювання запорожцями татар і, відповідно, про провокативні звернення татар до султана. А лист від українського правителя знаменував для російського посла початок виплати компенсації. Загалом зрозуміло, що реальне залагодження справи розпочав саме І. Мазепа ще тоді, коли була повернута частина товарів, і пізніше, коли він передав дворічне запорозьке жалування. А П. Толстой ставав ключовою фігурою у веденні справи з часу приїзду до Туреччини.

Отже, посол мав відстоювати запропоновану ще з початку схему розрахунку, говорити про покарання грабіжників на смерть, але бути готовим, при необхідності, оголосити про згоду Москви на повну і одночасну виплату. Прийняття турецькою стороною частини відшкодування в українського гетьмана мало додати П. Толстому впевненості в тому, що справа завершиться добре. Одночасно він повинен був особливу увагу приділяти загрозі, яку могла принести активність татар і, по-можливості, просувати ідею розвитку торгівлі через Азов. Всі надіслані послу документи дозволили йому побачити справу у розвитку — від самого інциденту до часу свого приїзду в Туреччину. Тепер П. Толстой знав позиції всіх основних сторін, причетних до справи про пограбування козаками грецьких купців, — Туреччини, Росії, Української держави, Запорозької Січі та Кримського ханства, а діяти мав згідно зі своїм вмінням орієнтуватися в ситуації, яка постійно змінювалася.

Такими були матеріали, котрі отримав П. Толстой від свого уряду і які стали основою його позиції на переговорах з представниками верхівки Османської імперії. Переговори були досить тривалими і відбувалися протягом правління кількох великих візирів. Першим великим візирем, який контролював проходження справи про пограбування купців під час перебування в Туреччині П. Толстого, був Далтабан Мустафа-паша. Матеріали про контакти з російським дипломатом під час перебування при владі цього візира будуть представлені в наступній розвідці.

УДК 930(477)«17»

Василь Кононенко

«Пакти і Конституції» 1710 р.: історико-правовий статус міст*

У статті представлено дослідження візії міст та міського самоврядування укладачами й авторами «Договорів та постанов» 1710 р. При цьому констатовано, що дослідники часто писали про це, переказуючи 13-й пункт української конституції. Доведено, що глибший аналіз середньоукраїнського оригіналу і латинського тексту «Pacta et Constitutiones...» відкриває перспективу нової інтерпретації цієї теми. Якщо україномовні «Договора та постанови» містили лише деякі риси модернізаційних змін, то латинський текст увібрав низку нововведень стосовно відносин між містами та козацькою адміністрацією та захисту міщан від сваволі старшин та міської верхівки.

Ключові слова: *українська конституція 1710 р., «Договора та постанови», «Pacta et Constitutiones», Бендерська конституція, Гетьманщина, українські міста раннього нового часу, магдебурзьке право.*

The paper inestigates the vision of cities and their self-government by the founders and authors of the Ukrainian Constitution of 1710. It demonstrates that researchers mostly quoted the 13th article of «Treaties and Covenants». It is proved that deeper analysis of the original Middle Ukrainian text of Bendery Constitution and «Pacta et Constitutiones» offers the prospect of a new interpretation of this theme. It is stated that the Ukrainian «Treaties and Covenants» contained some features of the process of modernization. The Latin text reflects the innovations in the field of relationships between the cities and Cossack administration as well as for the protection of city dwellers from Cossack and urban elite.

---

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в XVI–XVIII ст.»). Текст статті є доопрацьованим варіантом доповіді, представленої на семінарі з інтелектуальної історії (Інститут історії України НАН України) 30 травня 2017 р.

Keywords: *Ukrainian Constitution of 1710, «Treaties and Covenants», «Pacta et Constitutiones», Bendery Constitution, Hetmanate, Ukrainian Early Modern Cities, Magdeburg Law.*

Запропонована нами тема стосується укладених 5 квітня 1710 р. «Договорів та постанов»[1], а саме візії українськими емігрантами міст, столичного центру, міського самоврядування та взаємовідносин останнього з гетьманською і полковою владою. Бендерська конституція містила низку положень та ідей, які набули розвитку за доби І. Мазепи (про необхідність захисту Вітчизни, верховенства права у суспільному житті, оборони прав козацтва, контролю гетьманської адміністрації над міськими самоврядними інституціями та співпраці з останніми, опіки над Київською митрополією тощо). Втім, цей політико-правовий документ варто розглядати як побудовану на засадах конституціоналізму альтернативу централістській політиці не лише Петра І, але й Івана Мазепи. Очевидним є той факт, що Пилип Орлик, генеральна старшина й верхівка Війська Запорозького дещо по-іншому бачили майбутнє Гетьманщини, ніж І. Мазепа. Якщо за І. Мазепи Гетьманат був централізованим політичним утворенням, то згідно з проектом 1710 р. — децентралізованим (що передбачало й більшу автономію міст), якщо перший розбудовував Батурин як столицю, то у «Договорах та постановах» центр держави переносився до Києва. В українській історіографії і науково-популярній літературі домінує інтерпретація урбаністичної складової конституції 1710 р. у категоріях самоврядності міст, їх демократичного устрою, функціонування у них розвиненого права (магдебурзького) тощо. В основу такого трактування було покладено прочитання (часто буквальне) 13-го пункту Бендерської конституції. Одним з перших про це писав М. Василенко у своїй статті «Конституція Пилипа Орлика»: «у п. 13, в якому приймалася непорушність прав міст на магдебурзьке право: підтвердження цього права, а значить і визначення його об'єму, переходило до влади гетьмана»[2]. В іншому місці свого дослідження він констатував, що права та

[1] Всі дати подано за старим стилем. Політико-правова пам'ятка на сьогодні існує у трьох варіантах — двох повних та одному скороченому. Перший — «ДОГОВОРЫ и ПОСТАNОВЛЕNА...» — оригінал (або один з оригіналів чи його копія); другий — «Pacta et Constitutiones…» — латинський текст, який, на нашу думку, є перекладом «Договорів та постанов»; третій — «Contenta Pactorum…» — скорочена версія латинського тексту. Оскільки повний текст на сьогодні репрезентований україномовним документом, то він у статті та сам політико-правовий проект так і називатиметься — «Договори та постанови». Крім цього, використовуватимуться й інші, зокрема, історіографічні, терміни — «Бендерська конституція», «українська конституція 1710 р.», «конституція 1710 р.», «конституція Пилипа Орлика».

[2] *Василенко Н.* Конституция Филиппа Орлика // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладнення). — Львів, 2011. — С. 161. Див. оригінал: «в п. 13, где устанавливалась ненарушимость прав городов на магдебурское право:

привілеї Києва і надалі підтверджувалися[3]. Представимо цей пункт з середньоукраїнського оригіналу та латинської копії повністю у вигляді таблиці.

ГІ	XIII
Городъ столєчный Кієвъ и инныє украïнскіє городы z маïстратами своïми, во всѣхъ правах и привилєях слушнє наданых нєпорушимо жєбы zахованы были, повагою сєго акту єлєкціалного постановляєтъся и подтвєржєнє оных своєго часу гєтманской власти поручаєтъся[4].	Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraeque Ucrainae civitates in omnibus suis legibus ac privilegiis aequo iure collatis, inviolatae ac intactae ut conserventur, authoritate huius Actus Electoralis statuitur et confirmandum hoc suo tempore Ducali potestati committitur[5].

Як бачимо, 13-ті пункти є короткими, схожими і не дають великої дослідницької перспективи для опису задекларованої у статті тематики. Однак, на щастя, візія міст авторами конституції 1710 р. присутня не лише у представленому пункті. Для її всебічного вивчення варто детально проаналізувати згадки про міста в усіх трьох відомих варіантах пам'ятки 300-річної давнини, а саме «Договори та постанови», «Pacta et Constitutiones» і «Contenta Pactorum».

Ad fontes

У примітці № 1 зазначалося, що на сьогоднішній день відомо два варіанти повного автентичного тексту «Договорів та постанов» і скорочену латинську версію. Перший текст — «ДОГОВОРЫ и ПОСТАNОВЛЕNѦ правъ и волностєй войсковыхъ мєжи Яснєвєлможнымъ Его Милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Zапорожского Гєтманомъ, и мєжи єнєральними особами, полковниками и тимъ жє Войском Zапорожскимъ сполною з обоихъ сторонъ обрадою УТВЕРЖЕNNЫЕ…» є текстом, написаним середньоукраїнською мовою та прийнятим 5 квітня 1710 р.[6] Другий — «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelec-

подтверждение этого права, значит и определение объема его, представлялось власти гетмана».

[3] Там же. — С. 383.

[4] «Договора та постанови» (далі — ДП). — П. 13.

[5] Pacta et Constitutiones (далі — PC). — П. 13.

[6] Документ зберігається в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 2: 1710 г. — Д. 12. — Л. 2–12 об.). Археографічні публікації його: *Вовк О.* Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. — 2010. — Вип. 3–4. — С. 145–166; «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. Смолій. Укл. Т. Чухліб, М. Трофимук. — Львів, 2011. — С. 77–117.

tum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque…»[7] — відомий у формі латиномовної копії, зробленої, на нашу думку, до 10 травня 1710 р. Третій — «Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in Conpendium brevi Stylo collecta»[8] — є хоч і скороченим, зате інтерпретується як оригінал. Їх вперше було опубліковано ще в XIX ст.[9] Ці видання у другій половині XIX — на початку XX ст. використовували М. Костомаров[10], А. Скальковський[11], Д. Яворницький[12], М. Грушевський[13], однак лише у кон-

---

[7] Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — Кн. 1. — М., 1847. — С. 1–17. Це, імовірно, копія генерального хорунжого М. Ханенка, зроблена ним зі списку, який з’явився у Гетьманщині разом зі старшинами, які верталися на милість царя у 1714 р. (Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки. — Ф. 203. — Кн. 9. — Л. 22; *Бодянский О.* Предисловие // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. — С. III–IV).

[8] Документ зберігається в Національному архіві Швеції (Riksarkivet (Stockholm). — SE/RA/2113/2113.2. Diplomatica Muscovitica Cosacica. — Vol. 1). Уперше його опубліковано в 1930 р. (*Кордт В.* Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. — Т. 3. — К., 1930. — С. 38–41).

[9] Договор и постановление // Маркевич М. История Малороссии: В 5 т. — Т. 4. — М., 1843. — С. 325–338. Згідно з сучасними археографічними дослідженнями, цей текст надруковано з україномовної копії «Договорів та постанов» (*Вовк О.* Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. — С. 145–147). Копія зберігається в Російському державному архіві давніх актів (Ф. 13: Дела об Украине. — Оп. 1: 1710 г. — Д. 9. — Л. 1–20 об.). Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis ... — С. 1–17; Источники малороссийской истории, собранные *Д.Н. Бантышем-Каменским* и изданные *О. Бодянским.* Ч. II // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — Кн. 1. — М., 1859. — С. 242–255. Цей текст є тією ж самою копією, опублікованою М. Маркевичем (Российский государственный архив древних актов. — Ф. 13: Дела об Украине. — Оп. 1: 1710 г. — Д. 9. — Л. 1–20 об.).

[10] *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 16. — М., 1885. — С. 623–628.

[11] *Скальковський А.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 237.

[12] *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. — Т. 3. — Львів, 1992. — С. 300–312.

[13] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 356.

тексті своїх наукових студій. Водночас міська проблематика у візії укладачів і авторів української конституції 1710 р. не стала предметом спеціальних досліджень.

У XX ст. «Договори та постанови» стають відомі ширшому колу вчених та громадськості: у 1916 р. у швейцарській Лозанні було перевидано латинський текст «Pacta et Constitutiones»[14]; у 1930 р. на сторінках «Українського археографічного збірника» побачив світ оригінал скороченого тексту латинської версії Бендерскої конституції «Contenta Pactorum»[15]. З 1930 до 2010 р. дослідники при вивченні «Договорів та постанов» мали у своєму розпорядженні лише вище названі опубліковані тексти. У незалежній Україні повторні публікації конституції Пилипа Орлика та переклади її текстів почали з'являтися ледве не кожен рік[16]. Крім України, тексти «Договорів и постанов» видавалися і в інших країнах. Наприклад, О. Пріцаком в «Harvard Ukrainian Studies» видано факсиміле копії Бендерської конституції (з того ж 13-го фонду Російського державного архіву давніх актів)[17], а, приміром, польські дослідники переклали її на польську мову[18]. Негативним наслідком такої великої кількості виданих текстів стало те, що багато гуманітаріїв і навіть істориків сприйняли перекладені тексти і копії як першоджерело. Водночас багато вчених оминуло увагою оригінальний текст «Договорів та постанов», віднайдений восени 2008 р. та поміщений в «Архівах України» і спеціальному археографічному виданні «“Пакти і конституції” Української

---

[14] Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum ducem exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa, ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo duce corroborate, anno domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam / Text original avec trad. Francaise / Ed. *W. Stepankowski.* — Lausanne, 1916.

[15] *Кордт В.* Матеріали зі Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII вв.

[16] *Слюсаренко А., Томенко В.* Історія української конституції. — К., 1993; «Правовий уклад та конституції відносно прав і вольностей війська запорозького» // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 рік. — К., 1994. — С. 15–47; Конституція української гетьманської держави (староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами). — К.–Львів, 1997; Історія української конституції: Збірник документів. — К., 1997; *Орлик Пилип.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори. — К., 2006; Договори і постанови. — К., 2010 та ін.

[17] *Pritsak O.* The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 22: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. — 1998. — P. 471–496.

[18] Pakty i Konstytucje // *Losson K.* “Komu miła całość Ojczyzny». Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670–1720). — Warszawa, 2013. — S. 155–171.

козацької держави»[19]. Навіть після першої археографічної публікації оригіналу «Договорів та постанов» у 2010 р. деякі дослідники все ще продовжують користуватися копіями і перекладами[20]. Таким чином, на сьогодні є відомим та опублікованим середньоукраїнський текст, на якому присягав Пилип Орлик, латинський документ Бендерської конституції й оригінал скороченої латинської версії документа; цього, на нашу думку, достатньо для поглиблених студій над пам’яткою.

Сам процес укладання і написання «Договорів та постанов» — це важлива для даної статті джерелознавча проблема. В українській історіографії в рамках міждисциплінарних досліджень це питання намагався вирішити О. Кресін[21]. Згідно з відомими документами і дослідженнями, конституція 1710 р. з’явилися в екстремальних умовах для української емігрантської еліти. Є всі підстави вважати, що прямою причиною укладання та написання цього прогресивного політико-правового проекту стали суперечки між старшинами і племінником Мазепи — А. Войнаровським про спадщину померлого 22 вересня 1709 р. гетьмана. Суперечка за спадщину (наслідком якої стала Бендерська комісія) та вибори молодого кандидата (П. Орлика) сприяли переосмисленню суспільно-політичного життя Гетьманщини. Саме вони актуалізували низку правових, політичних, соціально-економічних та інших питань, котрі, у свою чергу, відбилися на укладанні й написанні 5 квітня 1710 р. «Договорів та постанов»[22]. Цей проект, за задумом його авторів, мав би задовольнити як еліту Гетьманщини й Запорожжя, так і козацтво та навіть міщанство і поспільство, й цим самим полегшити звільнення «Батьківщини — Малої Росії» від «тиранського іга Москви». Бендерська конституція стала, безперечно, важливим прогресивним проектом не лише в історії Українського Гетьманату початку XVIII ст. У пам’ятці козацькі політики й інтелектуали задекларували свою готовність «домовитися

[19] Див. археографічні публікації тексту: *Вовк О.* Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія; «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). — С. 77–117.

[20] Для прикладу, див. збірник статей: Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010. — К., 2011.

[21] *Кресін О.* «Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська…» // Укр. іст. журн. — 2005. — № 2. — С. 192–203.

[22] *Кресін О.* «Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська…» — С. 192–203; *Кононенко В.* Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 12–13. — К., 2013. — С. 297–322; *Його ж.* «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект: міждисциплінарне дослідження тексту // http://historians.in.ua/index.php/en/statti/1332-vasyl-kononenko-dohovory-ta-postanovy-1710-r-iak-modernizatsiinyi-proekt-mizhdystsyplinarne-doslidzhennia-tekstu [дата доступа — 30.04.2017].

та постановити» нові правила суспільно-політичного устрою (чи покращити, «направити» старі) Гетьманщини і Запорожжя.

У попередніх дослідженнях ми аргументували гіпотезу про те, що договір було укладено тодішньою українською мовою[23]. Втім, дана гіпотеза не виключає того, що до 5 квітня 1710 р. існували фрагменти, записані латиною. Також латинська додаткова інформація у «Pacta et Constitutiones» (написана до 10 травня 1710 р.) цілком імовірно могла містити ідеї і термінологію, записані напередодні 5 квітня та трохи згодом. Однак, у будь-якому випадку український оригінал був саме тим текстом, який було затверджено 5 квітня 1710 р. при обранні Пилипа Орлика гетьманом Війська Запорозького. Це все важливо для аналізу урбаністичної складової конституції 1710 р.: український оригінал варто аналізувати як першоджерело, додаткову латинську інформацію — як важливе історичне свідчення про «Договори та постанови», втім, таку, яка не увійшла до затвердженого документа.

У будь-якому разі у «Pacta et Constitutiones» міститься великий фрагмент, який відрізняється від середньоукраїнського тексту конституції Пилипа Орлика і стосується міст. Якщо порівняти наступний за тринадцятим пунктом текст в українському та латинському варіантах, то спостережимо разючу

---

[23] Див.: *Кононенко В.* Вплив традиції «pacta conventa» на написання й укладення «Договорів та постанов» 1710 р. у сучасній українській історіографії (1991–2013) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 16. — К., 2016. — С. 320–321. Надамо ще раз аргументи (у стислій формі) на користь того, що українські політики та інтелектуали у Бендерах приймали конституцію саме рідною мовою. 1. Незважаючи на те, що значна частина старшини знала латину та послуговувалася нею, переважна більшість запорожців та козаків-гетьманців не володіли тодішньою мовою міжнародного спілкування (знання латини для них не мало практичного значення). Оскільки вибори за козацькою традицією були одноголосними (умови обрання П. Орлика гетьманом мали бути відомими усім зібраним на раді), то цією мовою могла бути лише тодішня українська. Власне, укладення таких і подібних «договорів» велося лише тодішньою мовою, а переклад робився для іноземного володаря (читача). 2. Текст «Pacta et Constitutiones» містить фрагменти, яких немає у «Договорах та постановах»: логічно припустити, що при перекладі до тексту було внесено деяку додаткову інформацію. 3. Дата «5 квітня» у латинському тексті — це переклад з української, тобто «5 aprilis» у «Pacta et Constitutiones» могло бути написано набагато пізніше. 4. Карл XII, який після відмови А. Войнаровського стати гетьманом зробив ставку на П. Орлика, обіцяв останньому письмове підтвердження своєї підтримки. Якби 5 квітня існував текст «Pacta et Constitutiones», то цілком логічно, король обіцянку в той день чи кількома днями пізніше виконав би. Однак таке підтвердження датується «10 травня», тобто лише через 35 днів після ухвалення «Договорів та постанов». Імовірним є припущення, що на 5 квітня 1710 р. повного латинського тексту Бендерської конституції не існувало. 6. Український текст приймався як придатний для емігрантів, зібраних у Бендерах, та українського суспільства у Гетьманаті; латинський — містив додаткову дописану інформацію — був прийнятний верхівці емігрантів та призначався для Карла XII (потенційно й інших високоповажних іноземних читачів).

різницю, видну неозброєним оком[24]. «Contenta pactorum» є також цікавим для нашої теми документом[25].

Отож, середньоукраїнский варіант є першочерговим для дослідження джерелом, проте латинська інформація, якої немає в українському тексті, має безпосереднє відношення до «Договорів та постанов».

Міста, столиця та самоврядування в українському тексті конституції

Міщан серед українських мігрантів у Бендерах не було або ми не маємо інформації про їхню присутність. Втім, їхні інтереси при виборі правителя (та прийнятті документа для суспільства й держави за усіх наступних українських гетьманів) захищалися. З одного боку, у цьому не було чогось екстраординарного, оскільки інтереси міст та їх жителів так само оборонялися, як й інтереси Київської митрополії, селянства, козацьких вдів і т. д. Варто розглянути ширший контекст згадок про міста в україномовних «Договорах та постановах»: про них йде мова у 12-му і 14-му пунктах. У першому з них йдеться про те, що міста мають великі проблеми через втрату зверхності над селами (і, відповідно, ґрунтами), котрі були відібрані у них великими та середніми землевласниками — «державцями»[26]. У другому — про те, що міста розоряються через необхідність забезпечення транспортом і харчуванням високопосадовців та (чи) їхніх слуг[27]. Це дійсно були над-

---

[24] М. Трофимук — автор перекладу латинського тексту на сучасну українську мову — зазначав про відмінності, втім, їх не аналізував. Він лише вказав, що «латиномовна версія повніша за рахунок викладу етногенетичних легенд та опису надуживань старшини в Україні (пункт XIV)». (*Орлик Пилип.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори. — К., 2006. — С. 64). Також див. увесь переклад латинського тексту М. Трофимука: *Орлик Пилип.* Конституція, маніфести та літературна спадщина... — С. 57–72.

[25] Див. 13-ті пункти «Pacta et Constitutiones» і «Contenta Pactorum»:

Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraeque Ucrainae civitates in omnibus suis legibus ac privilegiis aequo iure collatis, inviolatae ac intactae ut conserventur, authoritate huius Actus Electoralis statuitur et confirmandum hoc suo tempore Ducali potestati committitur.	Civitas [Ciuitas] metropolitana Kiioviae [Kijouiae], ceteraeque [caeteraeque] civitates [ciuitates] Ucrainenses, cum magistratibus suis, iuribus et privilegiis integerrime gaudeant in perpetuum.

[26] Див. ДП. — П. 12: «Нє мєншая городамъ ѵкраїнскимъ и ω*т*толь дѣєтъся тяжє*ст*, жє многіє сала, до ны*х* для о*т*буваня всяки*х* посполиты*х* повинностєй налєжачіє, по*д* ро*ж*ны*х* дєржавцовъ д[у]ховны*х* и свѣцки*х* в поссєссію пощ*т*ходили, житєли засъ и*х* посполитыє, в малолюдствії оставшієся, муся*т* бє*з* жадной фолги тыє жъ самыє двигати тяжари, якіє з помощію о*т*торгнєны*х* и одойшлыхъ сєлъ на сєбѣ носили».

[27] Див.: ДП. — П. 14: «…чтобы жадныє особы войсковыє и ихъ слуги, тако*ж* и слуги Яснєвєлможного Гєтмана, за приватними дѣлами, а нє войсковыми, пєрєи*ж*джаючіє, по*д*водъ, кормовъ, напоєвъ, поклоновъ и проводниковъ ω*т*нюдь нє вымагали, бо чєрє*з*

звичайно обтяжливі для українських міст проблеми, які гальмували їхній нормальний розвиток. У першому випадку пропонувалося провести після звільнення Батьківщини від «підданства московського» ревізію всіх маєтків державців, і за її результатами Генеральна рада мала б вирішити долю спірних земель. У другому випадку постановлено, що подорожувати за кошти міщан (як і селян) могли лише ті особи, які виконували важливі державні доручення згідно «подорожної» ясновельможного гетьмана. Відтак, в україномовному оригіналі пам'ятки містам пропонувалося те, що вони мали за І. Мазепи, з надією на певні покращення, які могла дати центральна українська влада в еміграції за умови її повернення на Батьківщину. Така візія повністю вписується в розуміння конституції 1710 р., згідно з якою її автори хотіли своїм проектом максимально задовольнити емігрантську еліту, запорожців, козацтво, Церкву й усі нижчі верстви українського суспільства[28].

Таким чином, згідно з україномовним текстом конституції 1710 р., самоврядування (у тих містах, які його мали за І. Мазепи) залишалося, з певним покращенням за рахунок повернення під владу міст навколишніх сіл та обмеженням сваволі подорожуючих високопосадовців. Це все б давало фінансову автономію містам і цим самим робило їх справді самоврядними.

Питання міського самоврядування у 14-му пункті Pacta et Constitutiones

Якщо в українському оригіналі «Договорів та постанов» вже існуючі права і привілеї передбачалося підтвердити[29], то в «Pacta et Constitutiones» планувалися суттєві зміни, навіть, можна сказати, запровадження нового ладу. Про це читаємо у п. 14-му пам'ятки: «…найясніший гетьман повинен у всіх підвладних йому містах запровадити такий лад, щоб народ не пригнічувався недоречними повинностями в міру поліпшення стану держави»[30]. Якщо у «Договорах та постановах» йде мова про підтвердження самоврядування у Києві та у тих містах, котрі його отримали у минулому[31], то у

тоє городови разорєніє, а людємъ бѣднымъ zнищєнє наноси*т*ся, лєчь всяки*й* особа вєлики*й*, мѣлки*й* и на*й*мѣлшый, за прива*т*нымъ своїмъ дѣломъ, а нє войсковымъ, бє*з* подоро*ж*ной рєйментa*р*ской пєрєє*ж*джаючи*й*, должєнъ будє*т* своїмъ грошємъ всюда по городахъ и сєла*х* сꙋстєнтоватися, по*д*водъ и проводниковъ нє вимагати и ѵсиловнє никогда нє брати».

[28] *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 61; *Кононенко В.* Верифікація методологічних підходів інтелектуальної історії (на прикладі староукраїнського тексту оригіналу «Договорів та постанов» 1710 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. — Т. 22: На пошану професора П.Ф. Лаптіна. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 66–67 та ін.

[29] ДП. — П. 13.

[30] PC. — П. 14.

[31] ДП. — П. 13.

«Pacta et Constitutiones» йшла мова про усі без винятку урбаністичні осередки[32]. Згідно з латинським текстом, планувалося функціонування інституту підскарбія у кожному місті; причому цей «міський» підскарбій (*Thesaurarius*) мав бути підзвітний полковому (*Chiliarchatus*) підскарбію: «…у громаді кожного міста треба обрати і привести до присяги підскарбія, підлеглого полковому підскарбію, який би мав під своєю орудою і опікою усі прибутки і видатки і правдиво вносив їх в облікові книги»[33].

З тексту «Pacta et Constitutiones» важко зрозуміти, наскільки «міський» підскарбій мав би змінити усталені фіскальні порядки у містах та наскільки мав би залежати від полкового підскарбія. Прозорі надходження до міських скарбниць та видатки з них, безперечно, належали до важливої складової модернізації. Також цей проект теоретично посилював вплив полкової адміністрації на міське життя (а через останню й гетьманської влади). У ті часи, коли набирали силу централізовані держави, цю новацію варто розглядати у контексті модернізації влади. Звичайно, підзвітність міських фінансів полковим підскарбіям потенційно могла б обмежити автономію українських міст. Важливо, що пропоноване у латинському тексті нововведення було досить продуманим: «міський» підскарбій був матеріально зацікавлений його захищати, оскільки мав би заплатити за зловживання подорожуючих у містах з власної кишені: «Якщо по щорічному обрахунку тих видатків буде поміченим у боргах і незаконних витратах, — то їх варто відшкодувати з власних коштів того підскарбія, щоб повернути місту. Тому повинен вносити в облікові книги лише ті випадки, що пов'язані з поїздками у конкретній справі: хто з чиєю подорожною відбував подорож та якими вигодами користувався»[34]. Таким чином, інституція «міського» підскарбія мала б помітно вивершити місце міста в політичній системі Української держави раннього нового часу, оскільки всі міста (а не лише деякі) позбувалися тим самим, значних витрат на подорожуючих (а також, як далі слідуватиме з тексту, і на поштову повинність), а самі фінанси мали б стати прозоріші. Водночас міське самоврядування через підзвітність «міського» підскарбія полковому підскарбію «вмонтовувалося» у політичну систему Війська Запорозького.

У латинському тексті у справі обмеження зловживань подорожуючих (відповідно посилення захисту інтересів міщан), на відміну від україномовного документа[35], наголошується на доцільності копіювання практик, поширених у державах, розташованих на захід від Гетьманщини. Так, український правитель мав подбати про скасування подорожної, підвідної та поштової повинностей та організацію нової пошти: «…нехай найясніший гетьман виявить спасенну турботу, аби скасувати у нашій Вітчизні

[32] PC. — П. 14.
[33] Там само.
[34] Там само.
[35] ДП. — П. 12, 13, 14.

повинності поштову і надання супроводу та випадки насильного вимагання підвід і подарунків, налагодивши справу так, як у сусідніх краïнах, — там ніде нема такого проклятущого і обтяжливого для посполитих звичаю [...] нехай найясніший гетьман введе за прикладом і зразком чужоземних держав пошту за військовий кошт у відповідних полках підвладноï йому територіï, попередньо докладно і всебічно обговоривши, вирішивши і затвердивши цю справу на Генеральній раді»[36]. Варто зазначити, що в украïнському оригіналі є одна обережна згадка про те, що у «поправленні» украïнського державного устрою варто брати до уваги приклад сусідніх держав (навіть самодержавних)[37]. Однак стосовно міст про таке чи подібне взорування в ньому не йшлося.

Таким чином, у латинському тексті конституціï Пилипа Орлика йшла мова про суттєві реформи. Запровадження новоï інституціï у кожному місті, котра була б підзвітна полковому підскарбію, та якій фінансово було вигідно не допустити зловживання у містах, безперечно, належало до модернізаційних нововведень. Скасування традиційних обтяжливих повинностей і взорування на західні розвинені краïни у реформуванні пошти також мало стати яскравим модернізаційним проектом.

Конституція 1710 р. між традиціоналізмом та викликами модернізаціï (замість висновків)

Отже, аналіз украïнського та латинського текстів конституціï 1710 р. дав можливість виявити цікаву візію міст (зокрема, й міста Києва як столиці), міського самоврядування, його взаємовідносин з полковою й центральною владою. В офіційно прийнятих украïномовних «Договорах та постановах» самоврядування за магдебурзьким правом підтверджувалося (в тих містах, де воно було раніше), також передбачалося потенційне повернення відібраних земель (або хоча б ïх частини). Водночас модернізаційна візія міст присутня у 14-му пункті «Pacta et Constitutiones», хоча варто вказати на потенційну можливість обмеження автономіï міст через пропоновану у ній підзвітність «міського» підскарбія полковому підскарбію. Традиційні підводна та поштова повинності ліквідовувалися за прикладом розвинених краïн, що було

[36] РС. — П. 14.

[37] ДП. — П. 6. Див.: «Если въ панства*х* самодєржавныхъ хвалєбный и состоянію публичному полє*з*ный заховуе*т*ся порядокъ в то*мъ* в то*мъ* порядокъ жє завшє, якъ в бою, такъ и в покою, о общомъ ω*т*чысто*мъ* добрѣ прива*т*ныє и публичныє обыкли о*т*правоватися Рады, в которы*х* и самыї самодє*р*жавцы притомностю своєю продкуючи, нє возбраняю*т*ся сои*з*волєніє своє по*д* общоє министровъ свои*х* и совѣтниковъ zданє и ȣхвалу по*д*лагати. А чому *ж* бы в волномъ народѣ таковый zбавєнный порядокъ нє мѣлъ быти zахованъ, который любо в Войску Zапорожскомъ при Гєтмана*х* пєрє*д* симъ, вєдлугъ давны*х* правъ и волностєй, нєпрємѣнно содє*р*жался».

ознакою вестернізації як основної складової частини модернізації. Більш традиційне представлення міст в україномовному тексті пояснюється тим, що укладачі не бажали дражнити як представників еліти, так й інші верстви суспільства потенційними надто кардинальними змінами. Водночас латину знали лише інтелектуали, для яких модернізаційні зміни (навіть хоча б на рівні теорії) були бажаними.

Слід зауважити, що звернення уваги дослідників до латинської копії, як показує приклад міст, є корисним, оскільки засвідчує, яких змін прагнуло гроно інтелектуалів-емігрантів (вони одночасно були й політиками), котрим латиномовний текст надавав можливість продемонструвати власні політичні ідеї та уявлення. Латинська ж додаткова інформація мала б справити позитивне враження на потенційних адресатів — міську верхівку, знайому з латиною, протектора України шведського короля Карла XII та, цілком імовірно, інших іноземних правителів та високопоставлених осіб.

Додаток: оригінальний текст «Договорів та постанов», латинський текст «Pacta et Constitutiones» і його переклад

Текст оригіналу середньоукраїнською мовою[38]	Латинський текст «Pacta et Constitutiones»[39]	Переклад М. Трофимуком латинського тексту[40]
ДІ Жє посполитымъ людємъ прєждє сєго на Үкраїнѣ нає*з*ды и по*д*воды, а козака*мъ* проводничєства найболшъ приносили тяжєсти, чєрєзъ которыє людє до крайнєго в худоба*х* свои*х* приходили zнищєня. Тєды тєпєрь, абы тыє по*д*воды и прово*д*ничєства вовся были о*т*ставлєны, и ни*х*то з пєрєєзджаючи*х* жадной нигдє по*д*воды бра*ти*, напоєвъ, ко*р*мовъ и датковъ наймєншы*х*	XIV Inter caetera gravaminum genera, quibus plebs et gregarii Cosaci in Roxolana patria nostra opprimuntur, non potest dari major populi depressio et extenuatio, quam quae promanat ex congressu adeuntium, redentium, itinerariorum ex sancitisque impraeticato iure publicis vehiculariis cursibus concomitantibus et honorariis, quibus misera plebs el Cosaci gregarii ad incitas redacti; quoniam multi et innumerabiles peregrini et patriti cuiuslibet status et ordinis sive in publicis, sive privatis suis negotiis iter sibi confixum capessendo per Roxolanas	 З-поміж інших видів утисків, що ними пригнічені посполиті й рядові козаки в Україні — нашій Вітчизні, — ніщо не може більш пригнобити і виснажити народ, аніж наїзди подорожніх, які кудись прямують чи повертаються, а також узвичаєні протиправні повинності надавати підводи, супровід і вшановувати дарами. Нужденні посполиті й прості козаки доведені тими повинностями до відчаю, тому що сила-силенна чужинців і місцевого люду усіх станів і посад пускаються у довгу подорож роксоланськими містами і

[38] ДП. — П. 14.
[39] PC. — П. 14.
[40] *Орлик Пилип.* Конституція, маніфести та літературна спадщина… — С. 60–61.

вымагати ω*т*нюдь нє важился; хиба хто в пүбличны*х* дѣлєхъ и то за подоро*ж*ною Яснєвєлможного Гєтмана бүдєтъ єхати, то и тому, бє*з* жадны*х* поклонны*х* датковъ, по*д*водъ толко дати, сколко в подоро*ж*ной бүдє*т* написано. Особливє, чтобы жадныє особы войсковыє и ихъ слуги, тако*ж* и слуги Яснєвєлможного Гєтмана, за приватними дѣлами, а нє войсковыми, пєрєи*ж*джаючіє, по*д*водъ, кормовъ, напоєвъ, поклоновъ и проводниковъ ω*т*нюдь нє вымагали, бо чєрє*з* тоє городови разорєніє, а людємъ бѣднымъ zнищєнє наноси*т*ся, лєчь всяки*й* особа вєлики*й*, мѣлки*й* и на*й*мѣлшый, за прива*т*нымъ своїмъ дѣломъ, а нє войсковымъ, бє*з* подоро*ж*ной рєймєнта*р*ской пєрєє*ж*джаючи*й*, долженъ бүдє*т* своїмъ грошємъ всюда по городахъ и сєла*х* сүстєнтоватися, по*д*водъ и проводниковъ нє вимагати и үсиловнє никогда нє брати.	utriusque partis Borysthenis urbes ac villas, saepissime vero et servi personales non solum Ducis, sed Generalium Primorum, Colonellorum, Centurionum et insignium Commilitonum, insuper et Spiritualium praesidum obeundo qualemcunque missionem. Nonnulli autem suo studio et necessitate accingendo se itineri cogunt urbium, oppidorum et pagorum praesides ad offerenda sibi insolita honoraria, victum, potum, vecturam, concomitatum et vigiliam. Multi autem tales dantur impii raptores, praecipue ex servis, qui nulla prorsus praemissa necessitate assignant immensum numerum vehiculariorum equorum, quem cum praesides urbani sive villani adimplere nequeant, tunc probrosis verbis ac verberibus consulto ad implendum adigunt, ut illos praefati Praesides de alleviatione convenienda pecuniariis placeant offertoriis. Nonnulli vero vectorios equos secum ducunt, et sive illos vendicant, sive vendunt. Solent etiam dari multi inter Generales, Colonellos caeterosque spiritualis et secularis Ordinis Primores, qui praesides urbanos adigunt ad reparandos suos sumptu civili currus, ad praeparanda et extradenda servis suis varii generis indumenta; insuper non erubescunt Curias sollicitare exigereque per substitutos ac instructos serves acromata aliaque coquinae suae necessaria. Interea et ipsi Praesides captando sibi benevolentiam respectusque et appetendo gloriam nominis sui omnem	селами обох берегів Дніпра чи то у військових, чи у своїх приватних справах, а не раз їдуть, виконуючи перше-ліпше доручення, й особисті слуги не лише гетьмана, але й генеральних старшин, полковників, сотників і значних товаришів, а понадто й вищого духовенства. А дехто, вирядившись у подорож з власної потреби чи бажання, примушують городових і сільських отаманів справляти собі невластиві почесті: підносити дари й забезпечувати харч, напої, транспорт, супровід і варту. Ще інші, головно слуги, чинять безсовісні здирства, вимагаючи без конечної потреби незліченну кількість підвід з кіньми. Якщо ж городові чи сільські отамани не в змозі задовольнити ті забаганки, то вимагачі таки правлять свого, вдаючись до брутальної лайки і нагайки, щоб змусити урядовців для залагодження справи власкавити їх грошовими дарами. Декотрі забирають із собою в'ючних коней, а потім їх або привласнюють, або продають. А поміж генеральними старшинами, полковниками й іншими зверхниками, світськими і духовного стану, повелося змушувати городових отаманів лагодити за громадський кошт свої карети, а також справляти для слуг різноманітний одяг. Понадто не встидаються турбувати міські ради, домагаючись через спеціально вишколених слуг розваг і задоволення потреб своєї

	transeuntibus quamvis in suis privatis et nou in publicis negotiis Primoribus servisque eorum accommodant sufficientiam. Saepe etiam et ipsi Praesides, praesertim oppidorum et villarum hilari vultu acceptant captantque occasiones praestandae hospitalitatis advenis, quibus suppeditato exiguo victu et potu, sub praetextu tantae hospitalitatis sumunt varios potus ac salis bibunt, victualia aulem inter se distribuunt, inserendo haec omnia codicibus ratiocinariis inter expensas, qua de causa plebem non solum debitis et vectigalibus tributis aggravant, verum ad extremam egestatem redigunt. Igitur Illustrissimus Dux pacificata patria e praesenti turbine et vindicata illa a iugo Moscorum, instituere non gravabitur cum alleviatione populi publica, in omnibus regiminis sui urbibus talem ordinem, ut in qualibet civitate iuratus sit Thesaurarius, dependens a Thesaurario Chiliarchatus, qui omnibus reditibus et expensis publicis cura et tutela sna attenderet, el vera codicibus rationariis annecteret, ex quorum calculatione singulis annis perficienda, si convictus fuerit in debitis et in iustis expensis, tunc hoc proprio ipsius aere in recompensam civitati restituendum sit; qua propter codicibus expensi inserendum ipsi incumbit, in quovis negotio itineri accinctus fuerit, cum cuius literis salvi passus et qualis in illis exprimetur viatica commoditas. Et praecipue Illustrissimus Dux applicabit salutiferam curam ad extirpandum in	кухні. Між тим і самі отамани, жадаючи собі похвали й намагаючись заручитися милістю і прихильністю сановних подорожніх, — насамперед у своїх приватних, а не у громадських справах — всіляко догоджають зверхникам і їхнім слугам. А не раз оті городові й сільські отамани і самі чигають на можливість полакомитися під приводом гостинності: раденько запрошують подорожніх, котрим достатньо і пригорщі харчу й питва, на пишну гостину. Там доволі напиваються різноманітних напоїв, а харчі розподіляють поміж собою, долучаючи усе це в облікові книги поміж видатки, і таким чином не лише обтяжують посполитим повинності і збільшують їм чинш, а допроваджують таки до крайнього зубожіння. Тому по визволенні нашої Вітчизни з московського ярма, коли у ній нарешті запанує мир по нинішнім лихолітті, найясніший гетьман повинен у всіх підвладних йому містах запровадити такий лад, щоб народ не пригнічувався недоречними повинностями в міру поліпшення стану держави. Для того у громаді кожного міста треба обрати і привести до присяги підскарбія, підлеглого полковому підскарбію, який би мав під своєю орудою і опікою усі військові прибутки і видатки і правдиво вносив їх у облікові книги. Якщо по щорічному обрахунку тих видатків буде поміченим у боргах і неза-

	patria nostra publicum vehicularium cursum, concomitatum et extorsiva vehicularia et honoraria, conformando se statui externarum regionum, in quibus nullibi observatur talis impia plebique gravis consvetudo. Pro transferendis autem literis exemplo et ritu peregrinorum Dominiorum, instituet Illustrissimus Dux publico sumptu in certis regiminis sui Chiliarchatibus cursum publicum, de quo in Generali Consilio fusius et efficatius consulendum, pactandum et constituendum sit.	конних розтратах, — то їх слід відшкодувати з власних коштів того підскарбія, щоб повернути місту. Тому повинен вносити в облікові книги лише ті випадки, що пов'язані з поїздками у конкретній справі: хто з чиєю подорожною відбував подорож та якими вигодами користувався. А насамперед нехай найясніший гетьман виявить спасенну турботу, аби скасувати у нашій Вітчизні повинності поштову і надання супроводу та випадки насильного вимагання підвід і подарунків, налагодивши справу так, як у сусідніх країнах, — там ніде нема такого проклятущого і обтяжливого для посполитих звичаю. А для перевезення листів нехай найясніший гетьман введе за прикладом і зразком чужоземних держав пошту за військовий кошт у відповідних полках підвладної йому території, попередньо докладно і всебічно обговоривши, вирішивши і затвердивши цю справу на Генеральній раді.

УДК 94(477)«17»(092)Павло Апостол

Володимир Пришляк

Миргородський полковник Павло Апостол (1727–1736)

На прикладі історичної реконструкції маловідомої біографії миргородського полковника Павла Апостола — наймолодшого сина гетьмана у статті розглядається полковницький корпус козацького Гетьманату за часів Данила Апостола і Правління гетьманського уряду в другій чверті XVIII ст. Простежується дія інституту полковника як вищого урядника адміністративно-територіальної та військової одиниці в козацькій Україні. Окреслено його статус та місце у владній соціальній та політичній ієрархії Війська Запорозького. Ці аспекти показані у контексті поступового поглинення автономної козацької України новопосталою Російською імперією. У додатках публікується полковницький універсал про надання права на побудову млина сотнику. Другий документ — лист полковника-гетьманича до гетьмана-батька про відрядження козаків на спорудження оборонного комплексу — Української лінії.

Ключові слова: *полковник, полкова старшина, гетьман, Військо Запорозьке, Гетьманат, Данило Апостол, Російська імперія, Українська лінія, російсько-турецька війна 1735–1739 рр.*

This article is based on the example of the historical reconstruction of the not well-known biography of the Myrhorod Regiment colonel (polkovnyk) Pavlo Apostol, who was the youngest son of the Hetman the colonel corps of the Cossack Hetmanate at Danylo Apostol's and Rule of the Hetman government days in the second quarter of the 18th century is shown. The Institute of the Zaporozhian Host colonel as the high-ranking person of administrative, territorial and military unit of the Hetmanate is also being examined. It has traced the colonel's status and place in the imperious social and political hierarchy of the Zaporozhian Host. Those aspects are shown in the context of a gradual absorption of the autonomous Cossack Ukraine in the newly emerging Russian Empire. There are additions to the article — a colonel's universal about the grant of the right on the construction of a mill to a captain (sotnyk). The second published document is the letter of the colonel-hetman's son for the hetman-father about the direction of the Cossacks on the building of the defensive complex — the Ukrainian line.

Keywords: *colonel, regimental staff officers, hetman, Zaporozhian Host, Hetmanate, Danylo Apostol, Russian Empire, Ukrainian line, Russian-Turkish war 1735–1739.*

До вищої групи генеральної старшини «городової» України — Гетьманщини першої половини XVIII ст. цілком справедливо можна віднести десять полковників. Вони були повноправними носіями верховної влади на території своїх полків із широким колом повноважень, починаючи від мобілізації козаків і до використання земельного фонду[1]. За своїм статусом та впливом на внутрішню політику у полках стояли фактично відразу після гетьмана-реґіментаря. Маючи найбільшу повноту влади безпосередньо на місцях, полковники належали до вищого козацького генералітету десь на рівні генеральних обозного, суддів, писаря та підскарбія[2] й були своєрідною проміжною ланкою між вищою та нижчою групами козацької старшини у владній ієрархії Війська Запорозького.

Полк становив середню, основну ланку трьохярусної адміністративно-територіальної структури Гетьманату. Полковник за статусом на місці був гетьманом у мініатюрі, а деякі полковники, зокрема, Данило Апостол за гетьманування Івана Скоропадського, за впливовістю й авторитетом цілком спроможні були позмагатись з володарем гетьманської булави. У першій половині XVIII ст. полкові козаки мали право обирати свого полковника чи сотника з-поміж трьох «людей добрых и вѣрных, ни в чем не неподозрительных», з точки зору російської влади, кандидатів. Однак, згідно імператорського указу від 22 січня 1715 р. «Про вибір полкової старшини й нечинення кривд простому народу», царський уряд остаточно призначав і затверджував кандидата на полковництво (як правило, засновуючись на поданих гетьманом списках)[3].

Ще на початку XVIII ст. ціла низка рад, що дораджували полковникові, фактично припинила своє існування. Полкова рада відповідала ранньому періодові прямої демократії, коли козаки збиралися для обрання своїх керівників і вирішення загальних питань. До іншого типу ради — ради полкової старшини — входили тільки полковник, полкова старшина й полкова знать. У XVIII ст. фактична влада була в руках полковника і полкової старшини, тобто полкового обозного, другого за чином, полкового судді, полкового писаря, полкового осавула і полкового хорунжого. Час від часу вони зби-

---

[1] *Смолій В., Степанков В.* Інститут влади в політичній системі України (середина — друга половина XVII ст.). — К., 2014. — С. 66.

[2] *Горобець В. М.* Полковник Війська Запорозького та його влада // Укр. іст. журн. — 2014. — № 4. — С. 50.

[3] *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 55–56; *Горобець В.М.* Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // Укр. іст. журн. — 2015. — № 5. — С. 79.

ралися разом з полковником, вирішували судово-адміністративні справи, земельні суперечки, приймали постанови про податки і перепис населення. З утворенням полкових канцелярій у XVIII ст. уся полкова адміністрація перетворилася на частину сталої бюрократії.

На важливе місце полковницького корпусу в житті козацького Гетьманату вказують універсали гетьмана Д. Апостола від 8 лютого 1728 р. генеральній старшині та полковникам. У документах йшлося про доручення їм управління Генеральною військовою канцелярією та судом на час від'їзду гетьмана до Москви[4].

Миргородський полк, як і сусідні Лубенський та Полтавський, традиційно належали до так званих «південних» полків Гетьманщини[5]. За доби Данила Апостола до складу Миргородського полку входило 15 сотень, а саме: полкова Миргородська, Білоцерківська, Богацька (Багачанська), Власівська, Говтвянська, Городиська, Кременцуцька, Омельницька, Остаповська (Остап'євська), Потоцька, Сорочинська, Уцтивицька (Устивицька або Уставицька), Хорольська, Шишацька, Яреськівська. Полк був третім за чисельністю після сусіднього Полтавського.

Станом на 1723 р. Миргородський полк на чолі з полковником Данилом Апостолом налічував 454 піших і 4386 кінних козаків, 3250 заможних і середняків та 1527 убогих і злиденних посполитих[6]. За ревізією 1729 р. у полку лише чоловічого населення було 17154 особи, з них — 4777 козаків і 12377 посполитих та підсусідків[7]. У 1732 р., наприклад, у Миргородському полку на чолі з гетьманичем присягнули на вірність імператриці 4483 особи[8].

Адміністративно-територіальні кордони Миргородського та Полтавського полків, до речі, розмежовувалися згідно універсалу гетьмана Д. Апостола від 26 березня 1728 р.[9] Другий універсал у справі розмежування ґрунтів між цими двома полками гетьман підписав у Глухові 19 травня 1731 р.[10] Про те,

---

[4] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. — Оп. 3. — Спр. 2631. — Арк. 2, 3.

[5] *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. — К., 2004. — С. 282.

[6] Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового товариства, старшины сотенной, атамане и рядовых козаков зреведованых року 1723 // Національна бібліотекиа України ім. В.І. Вернадського. (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. I: Збірка О. Лазаревського. — № 54479. — Арк. 6 зв.; опубл.: *Швидько Г.К.* Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 17.

[7] *Астряб М.Г.* Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 гг. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1912. — Вып. IX — С. 61.

[8] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 248. — Оп. 103. — Д. 8250. — Л. 249; опубл.: Присяга Миргородського полку 1732 року / опрацював Д. Вирський і Р. Москаленко. — К., 2011. — С. 4, 19.

[9] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 1.

[10] Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького (далі — НМЛ), відділ рукописної та стародрукованої книги. — Козацькі грамоти. — Рк. 2708. — Арк. 1–1 зв.

що *«обидили полку Миргородского полчан»* Остапівської сотні решетилівські та келебердянські сотняни Полтавського полку, які часто приорювали собі їхні ґрунти, незважаючи на межові знаки між полками, повідомляв гетьману «милий син наш пан Павло Апостол, полковник миргородський»[11]. Примітно, що після 1732 р., а особливо після Белградського миру 1739 р., коли «Задніпрські місця» увійшли до Російської імперії, лівобережні Миргородський і Полтавський полки мали свої задніпровські сотні на правому березі, що межували із Бугогардівською і Кодацькою паланками Вольностей Війська Запорозького Низового[12].

Миргородський полк був свого роду «вотчинним» для родини Апостолів із молдовським (волоським) родоводом. Із нього вийшло загалом чотири полковники: Григорій Апостол (1666–1668), його брат — Павло, син Охріма, Апостол, який чверть віку очолював полк (поперваx як хомутецький сотник у 1658 р.; наказний гетьман у 1659 р. і гадяцький полковник, 1671–1673; одночасно — миргородський, 1672–1676, 1676–1683)[13]; Данило Апостол (1683–1727[14], гетьман у 1727–1734) та його наймолодший син, Павло Данилович Апостол (1727–1736).

Миргород ще за часів понад сорокалітнього полковництва Данила Апостола лише формально залишався полковим містом. Сорочинці — сотенне містечко однойменної Сорочинської сотні на правому березі р. Псел, що за 25 км від Миргорода на колишній «Вишневеччині», фактично перебрало на себе цю функцію, ставши неофіційним, але реальним полковим центром і родинною резиденцією Апостолів. Крім того, тут розміщувався головний осередок їхнього розгалуженого господарства. Через незручності офіційного розташування полкового уряду в Миргороді, передусім для полковника та його сімейства, головний вузол полкового адміністрування трохи змістили й перенесли до цього сотенного містечка[15]. Тому не дивно, що всі універсали і листи Павло Апостол, зрештою, як і його батько, надсилав здебільшого із Сорочинців. Відомо про пожежу 1714 р., під час якої вигоріла не лише

---

[11] Там само. — Арк. 1 зв.

[12] *Яворницький Д.* Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків // Яворницький Д. Твори: У 20 т. — К.–Запоріжжя, 2004. — Т. 1. — Серія 1: Історія, краєзнавство, археологія. — № IX. — С. 77; № XIV. — С. 83.

[13] *Крупницький Б.* Миргородський полковник Павло Апостол (1618–1678) // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Прага, 1944. — Т. 5. — С. 42–46.

[14] *Пришляк В.* Миргородський полковник Данило Апостол до і після Полтави // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. — Полтава–Харків, 2009. — С. 299–310.

[15] *Миллер Г.Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. — М., 1847. — С. 27; репринт. вид. — К., 2009. — С. 27; *Арандаренко Н.И.* Записки о Полтавской губернии. — Полтава, 1852. — Ч. III. — С. 197.

значна частина містечка, але й будинок полковника[16]. 1729 р. в містечку налічувалося 857 дворів[17].

Данило Апостол дав імена двом своїм синам — середульшому і найменшому — на честь двох християнських апостолів. Наймолодший син Д. Апостола, названий в честь діда, — Павло Апостол через два дні після гетьманської елекції, 3 жовтня 1727 р. без виборів прийняв із рук батька майже спадкове полковництво — *“чин полковничества миргородского вручен”*[18]. З цього приводу в діаріуші Генеральної військової канцелярії під цим самим числом зафіксовано про те, що “выданъ унѣвєрсалъ Его млсти Пну Павлꙋ Апостолꙋ на чинъ полковничєства в полкъ Миргородскій”[19]. “И тога жъ сину гетманскому, Павлу Апостолу, на мѣстѣ отческом дано полковничество миргородское”[20], — відзначив козацький літописець.

Відряджений до Глухова резидент, таємний радник і міністр Ф.В. Наумов як ще в жовтні 1727 р. після елекції, до речі, оголосив *«старшине и товариству Полку миргородского, что Ваше Імператорское величество в оном миргородском полку на месцу моем всемилостивейше указали сину моєму Павлу быть Полковником… и тот чин полковничества миргородского и вручен»*[21]. У «Короткому описі Малої Росії» також йшла мова про те, як у Глухові «волними голосами обрали гетмана Данила Апостола, полковника миргородского, в присутствии минѣстра государева Наумова и даны ему также войсковиє клєйноти; синъ гєтманский Павєл Апостол учинєн миргородским полковникомъ»[22]. Призначення було затверджено указом Сенату[23].

У жовтні 1728 р. за «указом монаршим з тайного верховного совета»[24] середульший син гетьмана — Петро Апостол «заочно» став лубенським полковником і утримував полковницький пернач аж до 1757 р. Влітку ж 1730 р.

---

[16] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 210. — Арк. 32 зв.

[17] Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка / Под ред. В. Барвинского // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1912. — Вып. IX. — С. 152.

[18] РГАДА. — Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. — Оп. 29. — Д. 1793: Дела Правительствующего Сената по Малороссийской экспедиции с 1728 по 1738 г. — Л. 641 (у цьому документі йдеться про дату 8 жовтня 1727 р.).

[19] НБУВ. ІР. — Ф. І : Збірка О. Лазаревського. — № 53762 (Лаз 13/1). — Арк.140.

[20] Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ. — К., 1878. — С. 312.

[21] РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Д. 1793. — Л. 631.

[22] Российская национальная библиотека, отдел рукописей. — F. IV. — № 811. — Л. 60; *Пришляк В.В.* Украинское гетманство в годы правления Даниила Апостола: обзор архивных коллекций документов и материалов Санкт-Петербурга // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования. — СПб., 2013. — № 2 (14). — С. 148.

[23] *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997. — С. 12.

[24] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // Киевская старина. — 1894. — Т. XLV. — С. 258.

брати склали присягу в соборній Миколаївській церкві у Глухові[25]. В одному з листів до гетьмана про це, власне, писав канцлер Г.І. Ґоловкін: *«двум сыновьям его велено быть полковниками: Павлу — миргородским, Петру — лубенским»*[26]. Обидва брати як полковники «Миргородскїй Павєлъ Апостолъ, Лубєнскїй Пєтръ Апостолъ» внесені до ориґінального списку — *«видєнїꙗ»* генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів за 1730 р.[27]

Замолоду з батьком, миргородським полковником Данилом Апостолом, в ході російсько-перської війни Павло брав участь у першому Дербентському низовому поході, де батько був наказним гетьманом. Як відзначав у листі його шурин-шваґро (у шлюбі з Параскевією Апостолівною) бунчуковий товариш Михайло Скоропадський, маршируючи 1722 р. з військом з цього походу між Сулаком і Астраханню в степу на Кубані, Павло Апостол взяв у полон татарина Андибая. Він вільно жив й прислуговував у домі полковника аж до його загибелі 1736 р.[28]

У гетьманському донесенні Петру II про віднову Батурина як резиденції від 14 травня 1729 р. після підпису полтавського полковника Василя Кочубея зазначено, що «Полковникъ Миргородский Павелъ Апостолъ, а в небитности его за слабостію здоровꙗ по его веленію писаръ его полковой миргородский Петро Лѣскевичъ подписалсꙗ»[29].

15 липня 1730 р. Павло Апостол надав універсал богацькому сотникові Андрію Стефановичу-Москаленку на право побудови млина на р. Пслі: «коло єдно мꙋчное ꙋстроити; и млинъ вѣчними часи спокойнє наслѣдствєнно владѣти»[30] (див. *Документ № 1*). Після двох років сотникування (з 1716 р.)

---

[25] Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации (далі — АВПРИ). — Ф. 124: Малороссийские дела. — Оп. 124/1. — 1727–1731 гг. — Д. 30. — Л. 47, 48–48 об.

[26] РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Д. 1793. — Л. 641.

[27] Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Oddział rękopisów (далі — Biblioteka PAU i PAN w Krakowie). — Księgozbior Krzyżanowskich w Czerpowodach. — Sygn. 269 (Krz.): Akta kozackie z lat 1596–1723/ — Str. 1; копія — Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАЛ України). — Ф. 309: НТШ. — Оп. 1. — Спр. 2496. — Арк. 1; опубл.: *Пришляк В.* Генеральна старшина за гетьмана Данила Апостола: обозний Яків Лизогуб // Крізь століття: [студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя]. — Львів, 2012. — (НТШ. Українознавча наукова бібліотека НТШ; ч. 33). — Додаток: [1730 р., Глухів]. Перелік генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів Гетьманщини. — С. 592.

[28] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 5104. — Арк. 15.

[29] РГАДА. — Ф. 248. — Д. 3568. — Л. 179; опубл.: *Пришляк В.* «Что за прєжнихъ гєтмановъ рєзидєнціꙗ гєтманскаꙗ была в Батꙋринѣ»: спроба віднови гетьманської столиці за Данила Апостола // Сіверянський літопис. — 2014. — № 6 (120). — С. 97.

[30] ЦДІАК України. — Ф. 102: Миргородська полкова канцелярія. — Оп. 1. — Спр. 3: Універсал полковника Павла Апостола богацькому сотникові А. Стефановичу про надання йому права на побудову млина на р. Пслі. — Арк. 1 (копія).

А. Стефанович ще у 1718 р. встиг отримати від Д. Апостола шість дворів у містечку Богачці, де мав два шинки й два хутори під Богачкою. Д. Яворницький зауважував, що у церковному архіві Свято-Преображенського храму в Сорочинцях зберігався «реєстр для пам'яті пану Андрію Стефановичу, 1728 року». У списку були вказані тогочасні ціни на різні продукти харчування: горілку, хліб, рибу, а також на інші предмети: крашенину*, козацьку одіж, церковне начиння та ін.[31] У 1732 р. *«сотник Андрей Стефанов»*** разом зі своїм полковником Павлом Апостолом, полковою старшиною, сотнянами і своїм сином Йосипом, майбутнім богацьким сотником (*«Иосиф Андріев син сотницкий»*), складали присягу на вірність імператриці Анні Іоанівні[32]. Саме під орудою сотника Андрія Стефановича «засвіт встали козаченьки» Богацької сотні у трагічний Кримський похід 1735–1737 рр.[33]

5 березня 1731 р. у Кременчуці миргородський полковник підписав універсал про забезпечення власівським сотником Михайлом Майбородою зі старшиною організації «послушенства» трьох осіб для потреб дому Марії Сахненко-Устимович, доньки колишнього миргородського полкового осавула часів полковництва Данила Апостола — Якова Апостола[34]. У підданстві самого «пана полковника Миргородського Павла Апостола» у с. Нові Млини Полтавської першої сотні Полтавського полку перебувало 8 *«посполитых крайнє убогих»*[35].

Полковники часто виконували обов'язки наказних гетьманів у військових походах та «лінійних роботах». За гетьманування Д. Апостола 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих у 1731 р. були на спорудженні Української лінії

---

* Лощена, глянцева фарбована конопляна тканина саржевого переплетення або просте пофарбоване полотно, що зазвичай використовували на підбій верхнього одягу (*Славутич Є.* Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник. — К., 2012. — С. 114–115).

[31] *Эварницкий Д.И.* Преображенская церковь в м. Больших Сорочинцах, Полтавской губернии, где крестили Н.В. Гоголя // Исторический вестник. — 1902. — Т. LXXXVII (87). — Февраль. — С. 669.

** Свідоме чи несвідоме зросійщення українських прізвищ або їх правопис на російський копил, особливо після указу Петра II від 18 березня 1729 р. про обов'язковий переклад російською мовою усіх державних постанов і розпоряджень, ставало все більш звичною практикою для ділової документації Гетьманщини.

[32] Присяга Миргородського полку 1732 року. — С. 19, 94.

[33] *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — К., 2010. — С. 531.

[34] *Абросимова С.В.* Родина Сахно-Устимовичів в документах фамільного архіву // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam… Ad honores… Ad memorandum… / За ред. Г.К. Швидько. — Дніпропетровськ, 2007. — Додаток. — № 6: Універсал Миргородського полковника П. Апостола. Кременчук. 5.03.1731 р. — С. 346.

[35] Вѣденіє полкового города Полтави 1732 году юля 16 // НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 54335 (Лаз. 23). — Арк. 568.

під командою київського полковника Антонія Танського. У 1732 р. таку ж кількість відрядили їм на зміну під командуванням прилуцького полковника Гната Ґалаґана, а у 1733 р. на "лінійну роботу" ходило 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих під командою лубенського полковника Петра Апостола[36]. Будівництво укріплень розтягнулося на ціле десятиліття. До робіт залучили близько 200 тис. осіб.

Згідно з універсалами гетьмана Д. Апостола від 4 травня, 24 червня, 22 липня 1731 р., коли відряджали Українську "лінію копати", кількість козаків із загального числа у майже 11900 осіб за табелем у полку сягала 1071 чоловік[37]. За гетьманським універсалом від 12 серпня того ж року сюди на місце відповідного числа козаків відрядили таку ж рівно кількість посполитих з Миргородського полку, а саме 1100 осіб[38].

17 грудня 1731 р. датується донесення миргородського полковника із Сорочинець про неможливість направити трьох козаків Кременчуцької сотні: Гаврила Безклинського, Івана Линникова, Гната Горобеєнка та одного — Олексія Мельниченка із Омельницької сотні Миргородського полку на спорудження Української лінії.

«Щирозичливий син»-полковник писав до «всемилостивішого отця і добродія»-гетьмана, що на «лінійні роботи» під орудою наказного гетьмана, київського полковника Антонія Танського двома виправами з Миргородського полку відкомандировано 7245 козаків, а також посполитих, але згадані троє козаків з Кременчуцької сотні, «признаючи сєбє бытъ козацки*ми* сн҃ами, что и о*т*ци іхъ козацко служивали, нє похотѣвши на лєнѣи работа*ть* мє*ж*ду посполством*м*», і тому пішли працювати поміж козаками. Олексія Мельниченка із Омельницької сотні відпустили через хворобу, замінивши його іншим робітником[39] (див. *Документ № 2*). Звертає на себе увагу відбиток восьмикутної печатки миргородського полковника Павла Апостола. На ній зображено родинний герб Апостолів — «Юнчик»: двічі перекреслена стріла із роздвоєним кінцем вістрям вгору, над щитом — коронований шолом, із якого виходить озброєна мечем рука, а по краях абревіатура —

[36] *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Упоряд. П.М. Сас, В.О. Щербак. — К., 1994. — С. 638.

[37] Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. — К., 1853. — Т. І. — С. 98, 113, 118.

[38] Там же. — С. 129.

[39] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4301: Лист миргородського полковника Павла Апостола до гетьмана Данила Апостола з донесенням про неможливість направити трьох козаків Кременчуцької сотні та одного із Омельницької сотні Миргородського полку на спорудження Української лінії 17 грудня 1731 р. — Арк. 1–3 зв. (оригінал).

«Є І П В В З П М П А» («Єя Імператорского Пресветлого Величества Воиска Запорожского Полковник Миргородский Павел Апостол»)[40].

Упродовж багатьох десятиліть під опікою династії миргородських полковників — діда, батька і сина Павла, Данила і Павла Апостолів перебував Сорочинський Свято-Михайлівський чоловічий монастир. 1670 р. обитель заснував Павло Апостол. З часом Сорочинці стали другою, улюбленою, резиденцією його сина та внука і фактично головним полковим центром Миргородського полку. В Покровській церкві сусіднього з монастирем с. Портянки Сорочинської сотні, яке належало миргородському полковникові, довший час зберігався його подарунок церковного начиння — срібний дискос із написом «1731 года априля 1 числа надан келех с дискосом, звездою и ложицею в село Портянки от полковника миргородского Павла Даниловича Апостола Гетманыча»[41]. 9 червня 1734 р. миргородський полковник листовно звертався до князя О.І. Шаховського із тривожним повідомленням про випадки, коли греки і болгари під різним претекстом вивозять українців (у документі *«малороссіянъ»*) до Туреччини[42]. 1735 р. справно рапортував до Генеральної військової канцелярії про стан спорядження старшин і козаків, відправаджених на Українську лінію[43].

У приватному житті Павло Апостол був одружений двічі: першою його дружиною з 1717 р. була Ганна Херасківна (1699–1732), знатного молдовського походження[44] (з її сестрою був одружений генерал, граф Фома Кантакузин), але вона померла 14 березня 1732 р.[45] У січні наступного 1733 р. у

---

[40] Про старшинські печатки полковників див. також: *Ситий І.* Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть. — К., 2017. — С. 317–319, 563–571, 581–586. Печатка Д. Апостола на червоному воску під паперовою кустодією в листі від 8 листопала 1711 р. // НБУВ. ІР. — Ф. 61: О.Ф. Кістяківський. — № 1072. — Арк. 1 зв.; *Однороженко О.* Печатка Данила Апостола // Знак. — 1998. — Ч. 17. — С. 3. Добре збережена печатка на червоному сургучі міститься наприкінці листа миргородського полковника Д. Апостола до президента Комерц-колегії П.А. Толстого від 23 липня 1722 р. // АВПРИ. — Ф.124. — Оп. 124/2. — 1722 г. — Д. 3. — Л. 2.

[41] *Розсоха Л.* Сорочинський Святомихайлівський монастир: історико-краєзн. розвідка. — Миргород, 2008. — С. 7–8.

[42] Российская государственная библиотека. Научно-исследовательский отдел рукописей. — Ф. 159: Коллекция Н.А. Маркевича. — № 650. — Л. 1.

[43] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 5096. — Арк. 5.

[44] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — 3-є вид., доповн. і випр. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Острог–Торонто, 2003. — С. 236.

[45] Die Europäische Fama, welche den gegenwärtingen Stand der vornehmsten Höfe entdecket. — Leipzig, 1728. — T. 315. — S. 228; *Weber F.Ch.* Des veränderten Ruslands Dritter Theil, die Regierung der Kayserin Catharina und des Kaysers Petri Secundi, und sonst alle vorgefallenen Merkwürdigkeiten in sich haltend. — Hannover, 1740. — S. 148; *Енгель Й.-Х.* Історія України та українських козаків / Пер. з нім. — Харків, 2014. — С. 420; *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). — Авґсбурґ, 1948. — С. 5; *Його ж.* Гетьман Данило Апостол і його доба / передм. та комент. В.М. Горобця. — К., 2004. — С. 18; *Омельченко В.Д.* Пояснення до фотографій гетьманських речей

Смоленську миргородський полковник одружився вдруге із «смольянкою» — донькою смоленського стольника Миколи Енґельгардта Феодорою[46]. Відомо, що два його старші брати Іван і Петро Апостоли, власне, були пошлюблені з представницями саме смоленської шляхти з відомих родин Корсаків і Храповицьких[47]. Натомість «секретнейший» указ Анни Іоанівни російському міністру при гетьмані в Лівобережній Україні князю Олексію Івановичу Шаховському від 31 січня 1734 р. стосувався вимоги, аби віднадити українців від престижного і вигідного сватання та родичання зі «смольянами». Водночас указ мав на меті *«побуждать их искусным образом приводить в свойство с великороссийскими і сиє содержать сєкретно»*[48]. Смоленська шляхта була здебільшого білоруського походження, поляками чи з інших іноземців. Разом з дружинами як весільне віно чоловіки отримували селян-кріпаків.

Миргородський полковник Павло Апостол загинув у Кримському поході під командуванням російського генерал-фельдмаршала, гессенського німця графа Бургарда-Крістофа фон Мініха в час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. В «Короткому описі Малоросії» відзначено, що «въ семъ походѣ полковники миргородский Павелъ Апостолъ и переяславський Василь Томара о*тъ* неприятеля побитий»[49]. У липні 1736 р. під час одного із боїв з турками при взятті м. Гезлева (Козлова, нині м. Євпаторія) у складі конвою російського генерал-майора шотландського походження, командира Олонецького драгунського полку Георгія (Юрія) Федоровича Леслі (Лессія) П. Апостол зазнав тяжкого артилерійського поранення в ногу турецькою картеччю[50]. За свідченням очевидця, «была баталія подъ горами, надъ рѣчкою, подъ городомъ, гдѣ побито зъ гарматъ нечаянно (?) мирг. полк. Апостолъ». Від цієї рани через кілька днів, за деякими даними, 20 липня

(добутих зі склепу Д. Апостола 15 травня 1922 р.). Додаток: Епітафії Анни Херасковни // НБУВ. ІР. — Ф. 278: С.А. Таранущенко. — № 985. — Арк. [1–2]; опубл.: *Розсоха Л.* До історії роду гетьмана Данила Апостола // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії країни / Матеріали наук. читань (Полтава — Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року). — Полтава, 2005. — С. 63.

[46] Дневные записки Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. I. — С. 401–402.

[47] *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества XVII–XVIII вв. Апостолы // Русский архив. — 1875. — № 1. — С. 94–95; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. I: А–Д. — С. 7–8.

[48] Российский государственный исторический архив. — Ф. 1329: Именные указы и «высочайшие» повеления Сенату (коллекция). — Оп. 1. — Д. 68. — Л. 41–41 зв.

[49] Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. А. Бовгирі. — К., 2012. — С. 121.

[50] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 5104. — Арк. 15; *Репан О.* Іржа на лезі. Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К., 2009. — С. 102.

1736 р., він помер[51]. Автор Сулимівської хронічки, імовірно, Семен Сулима, натомість занотував: «1736. Полковник миргородський не дійшов Козлова, в Атані, червня 5, гарматою поранений, від того червня 14 і помер. — Полковник переяславський Томара там-таки в Криму під рікою Алтою порубаний татарами»[52]. У Чернігівському літописі під 1736 р. також зазначено, що «у тому поході полковника Миргородського Павла Апостола, сина гетьманського, поранено в ногу, від якої рани й помер. І Василя Томару, полковництвом переяславським правлячого, вбито»[53].

Павла Апостола з почестями, гідними полковника, поховали у крипті родинної церкви Преображення Господнього у Сорочинцях поряд з батьком і першою дружиною[54]. Наступного року тут було поховано колишнього військового шефа гетьманича — генерал-майора Г.Ф. Леслі[55]. Він загинув у нерівному бою 11 лютого 1737 р. під час оборони Української лінії біля Переволочни, перекриваючи загонам татарської кінноти шлях на землі Полтавського та Миргородського полків. Тоді ж у кримський полон потрапив його син Георгій (Єгор).

На руці покійного гетьманича був золотий перстень, що мав усередині напис: «Павел Апостол полковник Миргородский 1731 апр. 1»[56]. Перстень був мистецьки зроблений у вигляді двох жіночих рук, вкритих емаллю, що підтримували щиток із чотирма діамантами. Вночі 23 липня 1922 р., разом із іншими коштовностями зі склепу Апостолів, перстень гетьманича зник з експозиції Миргородського повітового музею[57].

Уპределлі намісного ряду розкішного центрального іконостасу Свято-Преображенської церкви — герб і монограма миргородського полковника Павла Апостола[58]. Його наступником на полковницькому миргородському уряді став грек за походженням Василь Капніст (1737–1751).

---

[51] *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества XVII–XVIII вв. Апостолы. — С. 95.

[52] *Л[азаревский]. А.* Летописные заметки (1651–1749 г.) // Киевская старина. — 1883. — Т. V. — № 3. — С. 681; переклад: *Анонім.* Сулимівська хронічка (1651–1749) // Короткі українські регіональні літописи / Упоряд. В. Шевчук. — К., 2016. — С. 309. Незважаючи на різночитання в даті смерті, Павло Апостол був поранений у бою не на Атані (можливо, це р. Алта), а саме під Гезлевом.

[53] Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки / публ. О. Апанович // Україна. Наука і культура: Щорічник. — К., 1989. — Вип. 23. — С. 223.

[54] *Ксензенко А.* Гетманская усыпальница // Киевская старина. — 1887. — Т. XVII. — № 2. — С. 355–356.

[55] *Эварницкий Д.И.* Преображенская церковь в м. Больших Сорочинцах. — С. 670, 675.

[56] *Омельченко В.Д.* Пояснення до фотографій гетьманських речей (добутих зі склепу Д. Апостола 15 травня 1922 р.) // НБУВ. ІР. — Ф. 278. — № 985. — Арк. [1 зв.].

[57] *Сегеда С.* Гетьманські могили. — К., 2010. — С. 335.

[58] *Сидор О.* Іконостас у Великих Сорочинцях // Народне мистецтво. — 2010. — № 1–2 (49–50). — Ч. II. — С. 47.

У полковницькій соціо-службовій корпорації Апостоли як впливові «люди влади» займали по праву чільне місце. Приклад миргородського, як і лубенського, полковництва братів Апостолів за гетьманування їхнього батька Данила Апостола та й у наступні періоди проявляє характерне поширення у вищих ешелонах влади Гетьманату практики непотизму. Як різновид фаворитизму, вона передбачала службове покровительство передусім родичам і своїм людям у здобутті посад незалежно від їхніх професійних здібностей. Визначальним аргументом для службового призначення ставала належність до впливового і розгалуженого родинного клану. Як вище зазначалося, Павло Апостол уже на третій день після обрання батька гетьманом обійняв вакантний полковницький уряд без жодних виборів, ігноруючи символічне право вільної елекції козацької старшини. Його брат, Петро Апостол, роком пізніше здобув пернач лубенського полковника практично дистанційно.

Таким чином, кадрова політика Гетьманату мала явний олігархічний відтінок і зводилася до практики адресного призначення найближчих родичів на ключові посади вищої та нижчої старшини. Це підривало основи виборності у Війську Запорозькому та загалом шкодило демократичним традиціям української автономії під постійним централізаторським пресом та у доволі напруженому силовому полі новопосталої Російської імперії. Разом з тим Апостоли володіли багатим і безцінним управлінсько-реґіментарським досвідом, який родинними каналами по спадковості, з покоління в покоління передавався від батька до сина. Незважаючи на політичне пристосуванство і подвійну лояльність, Апостоли, як династичний проект, все ж зуміли за своєї тривалої у часі полковницько-гетьманської каденції здійснити чимало добра для близької та милої серцю козацької Отчизни, залишивши помітний слід в історії Гетьманату.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1730, 15 липня. Сорочинці. — Універсал миргородського полковника Павла Апостола про надання богацькому сотникові Андрію Стефановичу права на побудову млина на р. Пслі

[1] Еꙗ Імпєраторского вєличєства Воиска Запоро*ж*ско*го*
Полковникъ Миргородский Павєлъ Апостолъ

Сєго 1730 годȣ июлꙗ 15 дня Пн͠ъ Андрєй Стєфановичъ по*л*ку нашєго Миргоро*д*ского сотникъ Богацкий обꙗви*л* намъ о пи*с*мє ємȣ о*т* ме*л*никовъ о*т*ца Григориꙗ Евстафиєвича викариꙗ С[вя]то͠Прєчи[ст͠єнс]кого Богацкого, Ивана Коханѣєнка, и про*т*чии*х* мє*л*нико*въ* по доброво*л*ном своємъ согласию

данное, которимъ єму позволили на новозабитой греблѣ на рецѣ Пслѣ те ж своими млинами коло єдно мѹчное ѹстроити; и млинъ вѣчними часи спокойнє наслѣдствєнно владѣти; котороє писмо конфѣрмациєй въ отсутствии Нш҃омъ на Москвѣ, отправленний полковимъ нашимъ миргородскимъ, за подписомъ рѹки правѧщих, полковой нашой старшини и сотєнной на той часъ згодившиесѧ, подтвєрждєнно єсть, от насъ для лѹтшой важности просил насъ Пн҃ъ сотникъ Богацкий на тоє нашого ѹнѣверсалѹ; которого ми прошение; кто то ж мелников з доброволного согласиѧ писмо ємѹ данное, и потверждєниє сѹдѹ нашого полкового заслѹшаєт прибивши, симъ нашимъ ѹнѣверсаломъ конфѣрмѹємъ, даби ємѹ на той греблѣ новозабитой коло мѹчное одно ѹстроитъ, и онимъ самомѹ ємѹ Пн҃ѹ сотникѹ Богацкомѹ и наслѣдствиѧ єго в потомниє часи владѣтъ спокойне, без жадного ни от кого неѹзнаѧ чи препѧтствиѧ, на что во ѹвѣрение за подписомъ рѹки нашой велѣлисмо стверди т печатю в Сорочинцѧх рокѹ и днѧ више писанного.

Звишменнований Полковникъ Миргородскій рѹкою власною

мѣсто
пєчати

С подлинною свидєтєлтвовал монахъ [підпис]

ЦДІАК України. — Ф. 102. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1. Рукопис, копія.

№ 2

1731, 17 грудня. Сорочинці. — Лист миргородського полковника Павла Апостола до гетьмана Даиила Апостола з донесенням про неможливість направити трьох козаків Кременчуцької сотні та одного із Омельницької сотні Миргородського полку на спорудження Української лінії

[1] Дѣло
полковника мыргородского Павла Апостола з прєдставлєнием,
что по вѣдомости значкового товариша Василѧ Устимєнка
з Кременчуцкой сотнѣ троих, а з Омєлницкой сотни єдного человека
недослано на линѣйную работѹ

1732 годѹ гєнваря "6"

[2] н под: гєнвара 6. 1732 году
Ѩсневелможній Мцѣ Пн҃є Гєтманъ и кавалєръ
мнѣ всємлстивѣйшій ѿтче и добродѣю

Прошєдшихъ мсцей по ѿтєздѣ моєм в Глуховъ всєповажній вш҃ей Ѩснєвєлможности листъ на імѧ моє писанній в полковоє миргородского

правлєніа получєнъ, в которо*мъ* изображаєть, что по ѡ*т*пу*с*ку з линѣйной работи дво*х* виправъ козаковъ число*мъ* 7245. По*л*ковникъ кієвски*й* П͠нъ Антоній Танскій рєпо*р*това*л* в͠шу Ꙗ҇снєвєлмо*ж*ность, что ꙗ*к* з протчиіхъ полковъ, такъ и*з* моєго полку ꙋка*з*ноє посполитихъ чи*с*ло, нєспо*л*на виправлєно на лєнѣйную роботу, а імє*н*но з полку моєго бу*д*то нє вислано шєсти дєся*ть* єдно*го* члвка͠; того ради з ꙗки*хъ* бы полку сєго городовъ, сєлъ, дєрєвєнь, и з чіихь маєтностєй ско*л*ко посполитихь людєй на помꙗнутую роботу нє вислано, присла*ть* в войсковую Енєралную канцєллꙗрію видєніє, за рукою моєю и ста*р*шини полковой; по которо*мъ* в͠шєй Ꙗ҇*с*нєвєлмо*ж*но*с*ти листовно*мъ* прє*д*ложєєнію, абы о то*мъ* ѡ*б*стоятє*л*но в канцє*л*ꙗріи справи*т* было по чєму. Посиланъ ꙋказъ к Василю Ꙋстимє*н*ку значково*му* товаришу (которій по ꙋказу в͠шо*м* рєймєнта*р*скомъ, а по опрєдѣлєнію правлєніа полкового, на*д* тисꙗчносотни*мъ* чи*с*ло*мъ* поспо*л*тсва мѣлъ команду) дабы з ꙗкой сотнѣ ско*л*ко посполити*х* людєй до полного чи*с*ла нє ви*с*лано, подалъ видєніє, котороє онъ давши показалъ, что з Крємєнчуцкой сотнѣ 3 члвка͠, а з Ѡмє*л*ницкой 1: нє било, почєму писано к тимъ сотника*мъ*, дабы они ꙗки*х* ради причинъ тїє людє нє вислани рєпо*р*товали. А по при*с*ланю ѡ*т* ни*х* рєпо*р*товъ ꙗвили*сь* такъ, з Крємєнчуцкой сотнѣ по розписанію по*л*ково*мъ* висланно полноє чи*с*ло, з которо*го* три члвка͠, а імєнно Гаврило Бє*з*клински*й*, Іванъ Линниковъ да Игнатъ Горобчє*н*ко признаючи

[2 зв.] сєбє бытъ козацки*ми* с͠нами, что и о*т*ци іхъ козацко служивали, нє похотѣвши на лєнѣи работа*ть* мє*ж*ду поспо*л*ство*м*, ѡ*т*йшли мєжъ козаки, и та*мъ* работали. *З* Ѡмєлницкой тє*ж* по*л*ноє чи*с*ло ѡ*т*правлєно, но в пути єдєнъ члвкъ͠, імєнно Алєѯѣй Мє*л*ничєнко за приключившуюсꙗ єму болѣзнь о*т*пущєнъ, а на єго мѣсто ста*р*шина висла*ть* пропо*м*нѣла. Тєди (кромѣ о*д*ного члвка͠) по ꙋказу 1100 члвкъ͠ на лєнѣ*й*ную роботу з посполства з по*л*ку моєго было виправлєно сполна, в͠шєй Ꙗ҇*с*нєвєлмо*ж*но*сти* доношꙋ.

В͠шєй Ꙗ҇снєвєлмо*ж*ности мнѣ всємл*с͠т*ивѣйшого
ѡ*т*ца и добродѣꙗ всєго добра щирози*ч*ливи*й*
синъ и нижа*й*ши*й* слуга
Еꙗ Імпєрато*р*ского вл͠чства войска Запоро*ж*ско*го*
Полковникъ Ми*р*горо*д*ски*й* **Павєлъ Апо*с*толъ**
З Сорочи*нєц* Дєкабрꙗ 17 д[нꙗ]
1731 рокꙋ

[3 зв.] *печатка миргородського полковника Павла Апостола*
(з червоно-брунатного воску)
З Гадꙗча ꙋчрєждєнною почтою, о*т*сила*т* в Глуховъ
бє*з* наймєншого ꙋмє*д*лєніа, пилно.
адреса на звороті:

Еꙗ Імпєрато*р*ского влч͠тва воиска Запоро*ж*ского
ѡбои*хъ* сторонъ Днєпра

Гєтманꙋ и ордина Алєѯандра Нєвского
Кавалєрꙋ, Ꙗ҆снєвєлможномꙋ Его
мл҃сти Пн҃ꙋ Даниилꙋ Апостолꙋ,
мнѣ мл҃стивѣйшомꙋ ѡтцꙋ и добродѣєви
вручити

відбиток печатки миргородського полковника Павла Апостола
(папір, сургуч, тиснення)

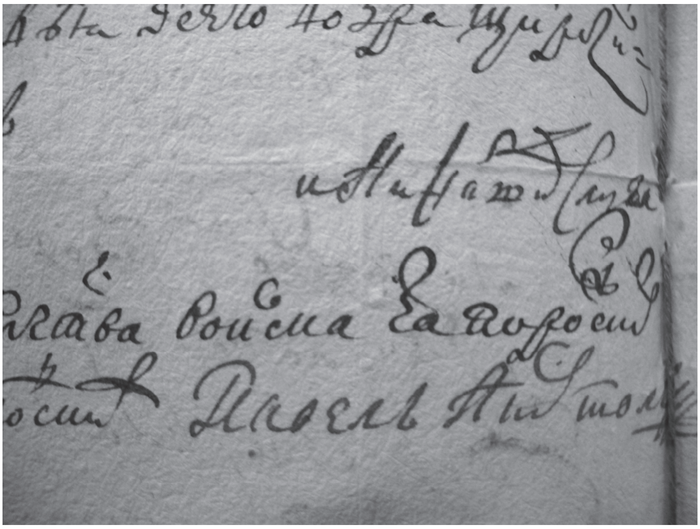
ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4301. — Арк. 1–3 зв. Рукопис, оригінал.

Спасо-Преображенський собор
1732–1734 рр. с. Великі Сорочинці
Миргородського р-ну Полтавської обл.
Світлина В. Пришляка. 2011 р.

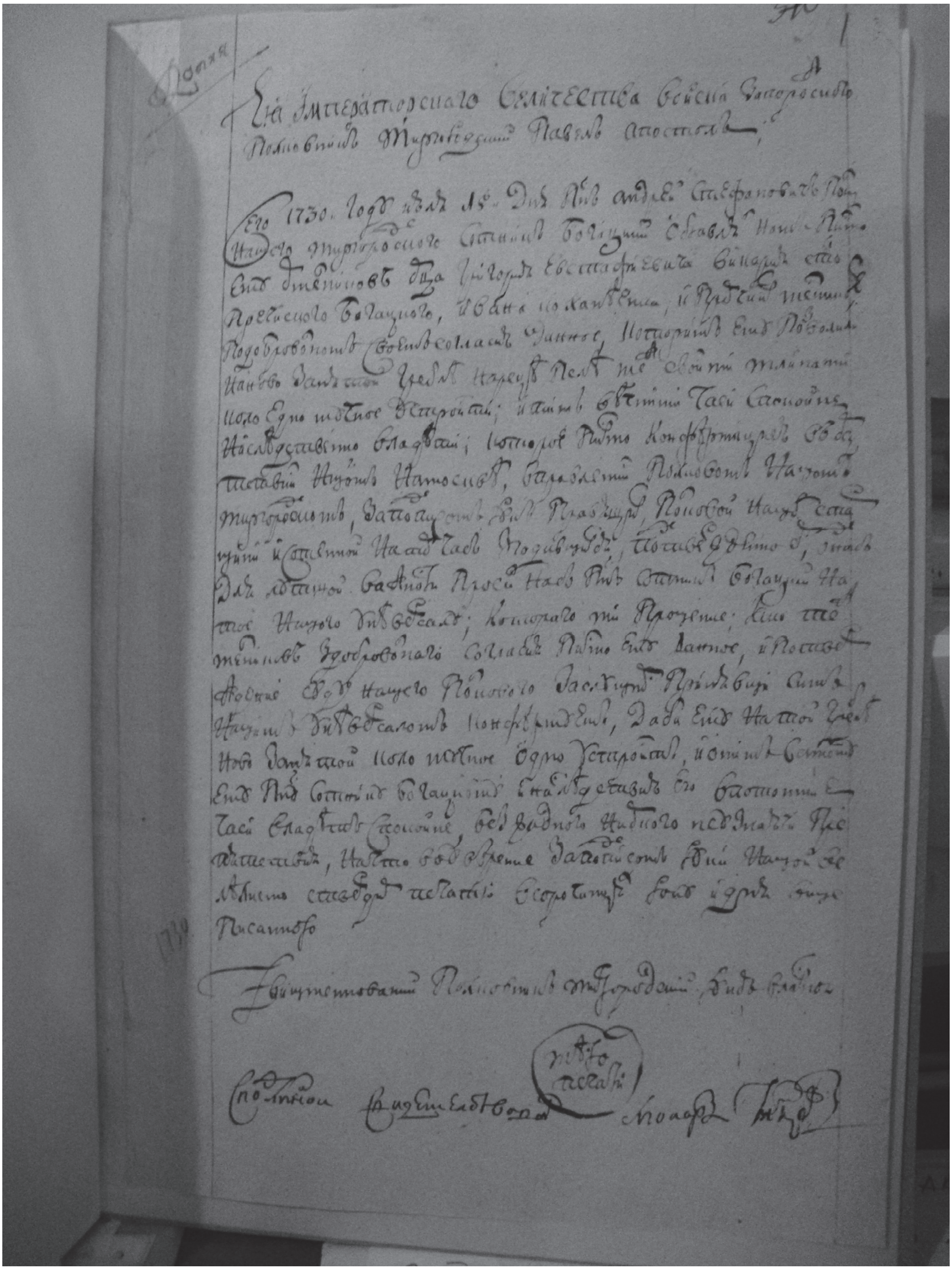
Зображення герба і монограми
миргородського полковника
Павла Апостола у пределлі
намісного ряду центрального
іконостасу Свято-
Преображенської церкви.
Світлина Пришляка. 2011 р.

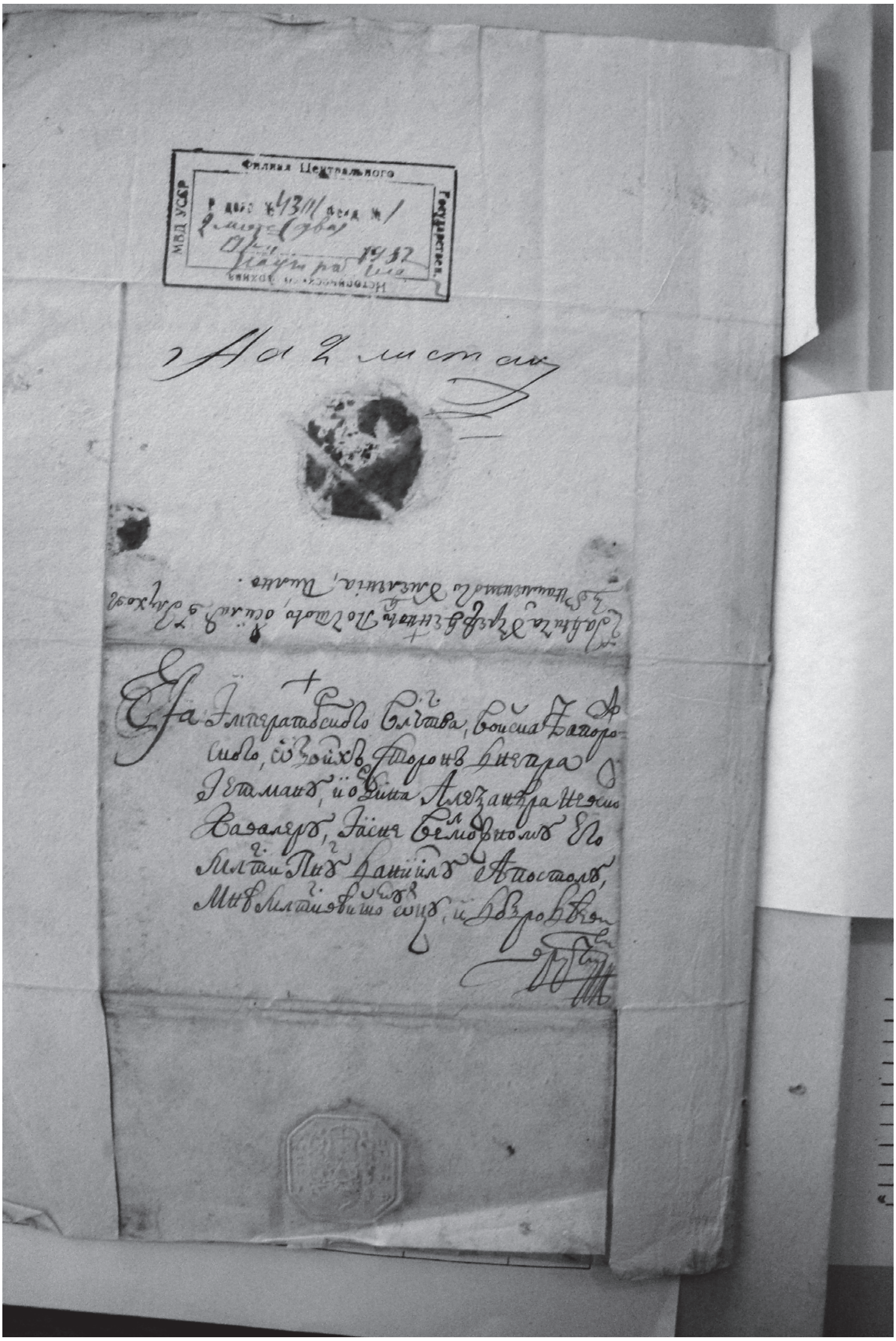
Підпис рукою миргородського полковника Павла Апостола у листі до гетьмана // ЦДІАК України. — Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. — Оп. 3. — Спр. 4301. — Арк. 3.

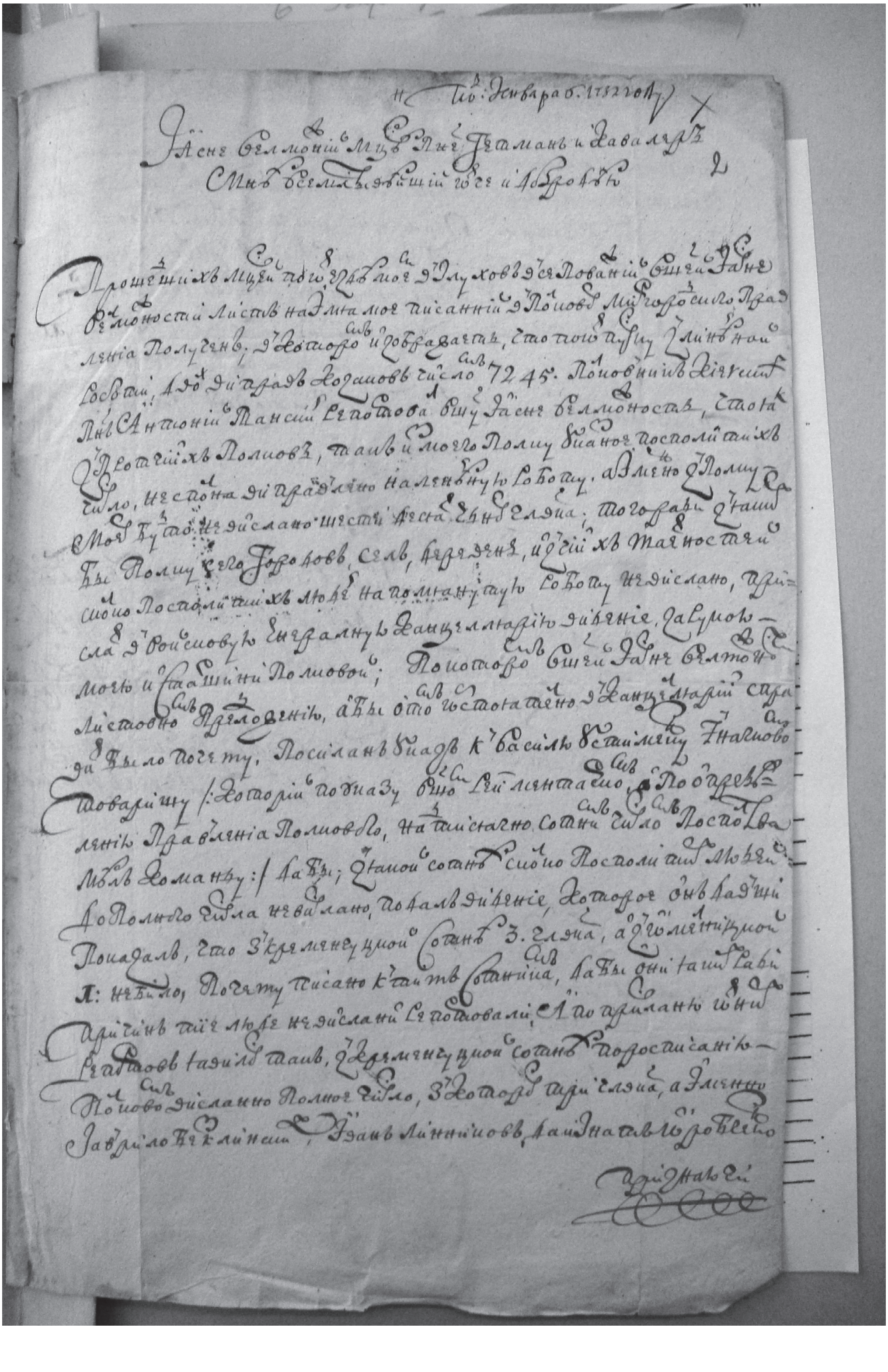
Відбиток печатки миргородського полковника Павла Апостола (папір, сургуч, тиснення) наприкінці його листа до батька — гетьмана Данила Апостола з донесенням про неможливість направити трьох козаків Кременчуцької сотні та одного із Омельницької сотні Миргородського полку на спорудження Української лінії 17 грудня 1731 р. до гетьмана // ЦДІАК України. — Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. — Оп. 3. — Спр. 4301. — Арк. 3 зв. Рукопис, оригінал.

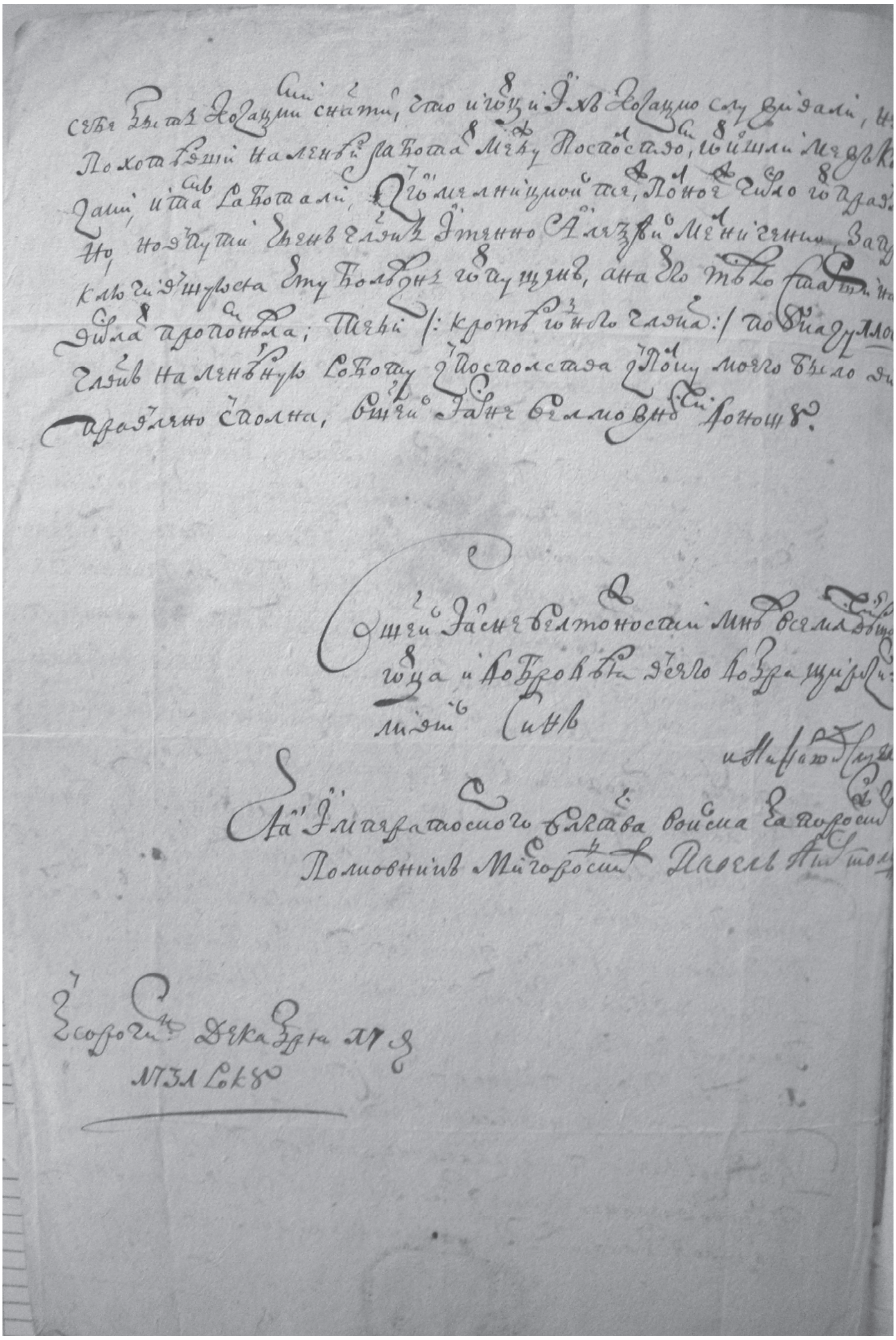

Універсал миргородського полковника Павла Апостола богацькому сотникові А. Стефановичу про надання йому права на побудову млина на р. Пслі // ЦДІАК України. — Ф. 102: Миргородська полкова канцелярія. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1. Рукопис, копія.

Печатка миргородського полковника Павла Апостола (з червоно-брунатного воску) та відбиток печатки (*папір, сургуч, тиснення*) з адресою наприкінці його листа до гетьмана // ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4301. — Арк. 3 зв. Рукопис, оригінал.

Лист миргородського полковника Павла Апостола до батька — гетьмана Данила Апостола з донесенням про неможливість направити трьох козаків Кременчуцької сотні та одного з Омельницької сотні Миргородського полку на спорудження Української лінії 17 грудня 1731 р. // ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4301. — Арк. 1–3. Рукопис, оригінал.

УДК 93/94,32:(477)«1750/1764»

Олена Дзюба

Договірні статті Б. Хмельницького як правове підґрунтя змагань за збереження автономії Гетьманату (1750–1764 рр.)

У статті аналізується меморандум, укладений Генеральною військовою канцелярією у 1755 р. у відповідь на ліквідацію митних зборів — індукти та евекти та вимогу Іноземної Колегії надсилати щомісячні звіти про прибутки та витрати, що суперечило договірним статтям Б. Хмельницького, обмежувало права гетьмана та сприяло остаточній ліквідації Гетьманату. Висловлюється гіпотеза, що основні положення цього документа містяться у «Прошении козацкой старшини» імператриці Катерині II (1763 р.).

Ключові слова: *Договірні статті, Б. Хмельницький, К. Розумовський, індукта, евекта.*

The memorandum concluded by the General Military Office in 1755 in response to the elimination of customs duties — the Inducts and Evects and the requirements of the Foreign College to send monthly reports on profits and expenditures, which contradicted the articles of B. Khmelnytsky, limited the rights of the hetman and contributed to the final liquidation of the Hetmanate. It is hypothesized that the main provisions of this document are contained in the «Statement of the Cossack Elderly» by Empress Catherine II (1763).

Keywords: *contractual articles, B. Khmelnitsky, K. Razumovsky, inductance, evect.*

Договірні статті Б. Хмельницького (так звані «Березневі статті») визначали основи політично-адміністративного устрою, соціально-економічного укладу, станової структури, системи судочинства Української козацької держави під протекторатом московського царя. На цю державну автономну інституцію (Гетьманщину) в межах Російської імперії протягом всього часу йшов наступ з боку царського уряду, що врешті призвело до остаточної ліквідації гетьманської форми правління у 1764 р. За більш як столітню історію існування Гетьманату царський уряд вносив у договірні

статті з наступними після Б. Хмельницького гетьманами нові положення, інакше трактував ті пункти, які були укладені на початку, що обмежувало автономію, та періодично ліквідовував гетьманство. Але як у політичній культурі, так і в історичній свідомості української козацької еліти статті Б. Хмельницького вважалися основним аргументом у захисті гетьманської форми правління, збереженні давніх прав і привілеїв. Підтвердження цьому знаходимо у намірах козацької старшини протистояти наступу царської влади в часи правління К. Розумовського.

В царській грамоті щодо обрання на булаву К. Розумовського зазначено, що імператриця дозволила «вибрать в Малой России гетмана из природных малороссіянъ вирних и знатнихъ особ, которого содержат обѣщает во всевисочайшей своей милости, при всѣх прежних малоросійскихъ правах и волностях, з какими гетмань Богданъ Хмельницкий со всею Малоросією пришел под Всероссийскую державу и на какомъ от императора Петра Великого самодержца всероссийскаго гетман Иван Скоропадский учрежденъ былъ»[1]. Тобто, цією грамотою, з одного боку, на гетьмана покладався обов'язок дотримуватися договору Б. Хмельницького, «відступлення» від якого розглядалося як «зрада»[2]; з іншого — надавалася українській стороні можливість протистояти наступу царського уряду, опираючись на статті договору 1654 р.

Відсилка на дотримання договірних статтей Б. Хмельницького присутня у всіх угодах, укладених гетьманами і російськими царями. Це як преамбула документа, де викладені основні умови дотримання сторонами положень укладеного договору. Так, при обранні на гетьманство І. Скоропадського в грамоті Петра І йому дозволялося «управлять по войсковымъ правамъ, по прежнимъ обыкновеніямъ и по постановленнымь пунктамъ, на которыхъ приступилъ подъ высокодержавнѣйшую руку гетманъ Б. Хмельницкий со всѣм В. Запорожскимъ и народомъ Малороссийскимъ»[3]. Для підготовки грамоти на обрання нового гетьмана (вибори відбувалися 1751 р.) депутати (генеральний хорунжий М. Ханенко, генеральний обозний Я. Лизогуб і бунчуковий товариш В. Гудович) передали Г. Теплову, раднику К. Розумовського, як зазначив М. Ханенко у своєму щоденнику, дві копії грамот гетьману Богдану Хмельницькому, першої — на «права і вольності» козацькі, другої — шляхті малоросійській; дві грамоти Петра І на обрання гетьманом І. Скоропадського, а також копію прохання про перенесення гетьманської резиденції в Батурин[4]. Ці документи були надані депутатам

---

[1] *Герасименко Н.* Обрання Кирила Розумовського гетьманом Лівобережної України // Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Т. 238. — Львів, 1999. — С. 559.

[2] *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7–8. — С. 117.

[3] Там само. — С. 118.

[4] Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — К., 1894. — С. 457.

Генеральною військовою канцелярією у 1749 р.[5] Гетьманування І. Скоропадського козацька старшина брала за зразок, К. Розумовський називав його своїм антецессором (з лат. antecessor — попередник). Це було обумовлено тим, що після гетьмана І. Скоропадського Лівобережною Україною управляла Малоросійська колегія, а після смерті Д. Апостола діяло Правління гетьманського уряду, і за цей час, як писав пізніше К. Розумовський, «многие наши правления пришли в отмену».

До важливих завдань, які намагалася вирішити козацька старшина в часи гетьманування К. Розумовського, відносилося впровадження в дію кодексу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», укладання якого розпочалося за гетьмана Д. Апостола у 1728 р. і завершилося у 1743 р. Справа з його затвердженням виявилася непростою й довготривалою. Тому не дивно, що до приїзду Розумовського в Україну був підготовлений короткий екстракт з «прав малоросійських», який називався «Суд и росправа»[6]. Укладач — бунчуковий товариш, відомий правник Федір Чуйкевич підніс його в липні 1751 р. гетьману К. Розумовському. Він зазначав, що «суд и росправа» в правах малоросійських викладена досить широко, а тут зведено в один короткий і ясний «ексцерптъ въ прекращеніе горкой в судахъ волокиты»[7]. У вступі до викладу Ф. Чуйкевич писав, що в Російській державі є землі та провінції, які мають особливі права та привілеї. Про це, зазначав укладач, мають знати в різних колегіях (адміністративних органах імперії), і кожним народом управляти наданими від його «величества правом и привилеями». Він покликався на грамоту царя Олексія Михайловича від 27 березня 1654 р., де зазначалося, що гетьман Війська Запорозького Б. Хмельницький буде «под нашею рукою по прежним их правам и привилеям, каковые им даны от королей полских и великих князей литовских, и тѣх их прав и волностей нарушиват нѣчим не велѣли, и судитися им велѣли от своих старшин и по своим прежним правам»[8].

У практичній діяльності уряд К. Розумовського неодноразово звертався до статей Б. Хмельницького, обгрунтовуючи ними прерогативи гетьмана та

---

5 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 787. — Арк. 3.

6 Виданий М.П. Василенко (Див.: *Василенко М.* Матеріали до історії українського права. — Т. 1. — К., 1929). Вчений зазначав, що «“Суд і росправа» — це короткий підручник цивільного процесу для юриста-практика. Що таким він був насправді, видно з того, що праця Чуйкевича дійшла до нас в багатьох прмірниках» (Див.: *Василенко М.* Пам’ятник української правничої літератури XVIII ст. — Львів, 1925. — С. 14). Один з примірників цього документа зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського — Ін. № Ал 415. Тут праця має ще таку назву: «Цвѣтъ зъ прав малороссійских собранный».

7 *Василенко М.* Матеріали до історії українського права. — Т. 1. — С. XXX.

8 Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського. — Ін. № Ал 415. — Арк. 135 зв.

гетьманського уряду. Серед них — право гетьмана затверджувати обрану старшину. Так, коли К. Розумовський затвердив обраних на радах полковників — миргородського Ф. Остроградського і київського Ю. Дарагана, і про це стало відомо царському уряду, то Колегія іноземних справ вимагала дати пояснення, на підставі яких законів той діяв, надіслати в Колегію копії гетьманських універсалів, за якими полковники призначалися гетьманом. З Генеральної військової канцелярії відповідали, що віднайшовся універсал І. Скоропадського, де він повідомляв про обрання київським полковником А. Танського. Канцелярія підготувала довідку, де роз'яснювалося, з відсилкою на статті (пункти) Б. Хмельницького, що коли він приймав підданство російського царя, то обумовив дотримання шляхті всіх шляхетських вольностей, а також «права и волности войскові». Серед іншого, наголошувалося на тому, що повідомляти «государю своему» українська сторона мала лише про обрання (в разі смерті чільного правителя) нового гетьмана, — «а чтоб о других малороссийских чинах также представлять государю, о том в оных гетмана Богдана Хмельницкого пунктах непоказано»[9]. Також наводилися положення договору Ю. Хмельницького, в яких містився пункт про обрання полковників на раді, «кого себе излюблять из своих козаков, а из других не вибирать». Акцент робився на тому, що гетьман не мав права призначати полковників без ради. А далі, як йдеться у документі, процедура передбачалася «новообраних полковников на вѣчное подданство и вѣрную службу привесть к вѣри»[10]. Генеральна військова канцелярія робила висновок, що із цих пунктів «явно есть, что в Малой России избрание полковников основано издревле на волном всѣх полчан собраніи». Наголошувалося також на тому, що не знайшлося підтвердження відміни цих артикулів при обранні гетьманом І. Скоропадського. А якщо гетьман К. Розумовський «учрежден на основаніи» тих артикулів, що і гетьман І. Скоропадський, тоді обрані «волними голосами полковники» мають всі законні підстави бути «универсалами определени»[11], тобто підтверджені гетьманом. Та Колегію іноземних справ це не переконало, і канцлер О. Бестужев підготував указ про заборону гетьману самому призначати полковників, який підписала імператриця (1754 р.). Згідно з указом, він мав право лише представляти три кандидатури, одна з яких затверджувалася в Петербурзі. І цим обмежувалися прерогативи гетьмана.

Іншим важливим моментом на шляху до обмеження влади гетьмана була ліквідація так званих евекти (мито з товарів, які вивозилися за кордон, в тому числі і в Росію) та індикти (мито з товарів, котрі ввозилися і продавалися в Україні). В першій половині XVIII ст. прикордонні мита становили 2% від

---

[9] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 787. — Арк. 4 зв.
[10] Там само.
[11] Там само.

вартості товару, за рахунок їх поповнювався Військовий скарб[12]. Старшині, яка перебувала у Петербурзі з метою відновлення гетьманства, вдалося у 1748 р. домогтися указу Сенату, щоб індуктний збір здійснювався місцевими «знаючими малоросіянами» та залишався в Україні. У 1749 р. вийшов інший указ, за яким індуктний збір протягом трьох років мав йти на підтримку «бідних і неімущих» у зв'язку з неврожаєм та великими втратами в попередній російсько-турецькій війні. Та це були незначні поступки на шляху ліквідації особливостей фінансової політики Гетьманату. Росія прагнула до повного підпорядкування українських фінансів та економіки, шлях до чого прокладала ліквідація митних бар'єрів між Гетьманщиною і імперією. З одного боку, ці мита були елементом особливого адміністративного статусу Гетьманщини, оскільки вони де факто визначали її кордони. З іншого — свідчили про певну фінансову незалежність, надходили до Військового скарбу й використовувалися на щоденні потреби, що також намагалася контролювати центральна влада.

В середині XVIII ст. в Російській державі назріла потреба здійснити митну реформу, скасувати різні внутрішні мита, залишити лише таможні, «портові і пограничні». Це питання піднімалося ще в 1724 р., коли російське купецтво звернулося зі скаргою до Сенату на те, що існування митної системи на кордоні Гетьманщини з Росією невигідне для їх торгівлі, й пропонувало брати мито лише на кордоні України з Польщею і Туреччиною. Проте Сенат відхилив тоді цю вимогу з огляду на необхідність використання людського і матеріального потенціалу Гетьманщини у завойовницьких походах Російської імперії. Ініціатором реформи в середині XVIII ст. був П.І. Шувалов, двоюрідній брат нового фаворита імператриці Єлизавети І.І. Шувалова[*]. У 1753 р. Сенат ухвалив представлений П.І. Шуваловим проект митної реформи, і 20 грудня Єлизавета підписала маніфест про ліквідацію внутрішніх мит. Саме це і послужило підставою для ліквідації індукти та евекти на території української автономії, а отже і ліквідації хай навіть умовного кордону між Гетьманщиною і Росією та фінансової самостійності гетьманського уряду. 15 липня 1754 р. було видано указ, за яким «для уравнения свободностию равно подданого ея имп. вел. народа» індукта скасовувалася, внаслідок чого Військовий скарб втрачав надходження в

---

[12] Див.: *Берковський В.Г.* Митна система // Енциклопедія історії України. — Т. 6. — К., 2009. — С. 674.

[*] Зміна фаворита, як пише М. Павленко, мала неабияке значення для проведення реформ в Російській імперії. О. Розумовський не цікавився політикою, так про нього писали сучасники. На відміну від нього І. Шувалов, а особливо його рідня, проявляли інтерес до політичних питань і переконували Єлизавету в підписанні тих чи інших проектів (Див.: *Павленко Н.И.* Елизавета Петровна. В кругу муз и фаворитов. — М., 2005. — С. 188, 193).

50 тис. руб.[13] Для збору евекти передбачалося встановити на кордоні з Польщею і Туреччиною митниці, і ці збори відповідно йшли у царську казну. Після видання указу Колегія іноземних справ 7 вересня 1754 р. надіслала К. Розумовському розпорядження імператриці про щомісячне звітування щодо доходів, в тому числі й від індукти, починаючи з 1750 р., з обов'язковим зазначенням при цьому статей витрат[14]. У відповідь К. Розумовський апелюючи до того, що попередні гетьмани «употребляли разние малороссійскіе войсковіе и национальніе росходи из ихъ Гетманского разсмотренія»[15], виступив проти щомісячних звітів у Колегію іноземних справ, наголошуючи на тому, що обраний і конфірмований на тих засадах, що і гетьман І. Скоропадський, і у грамоті імператриці на його обрання зазначено: «доходы собирать и употреблять по прежнему обыкновенію»[16]. До того ж гетьман не одержав жодної компенсації й залишився «к крайнему своему недостатку в содержаніи». Він просив канцлера зберегти за ним всі ті права, що були надані імператрицею малоросійському народу під час його обрання на булаву. У відповідь канцлер відмовився тим, що він не має права анулювати рішення імператриці, яке було прийняте на засіданні Сенату в її присутності. Тому, писав В.О. Романовський, він «перевів справу у чисто приватний бік», заявляючи, що не буде «казнѣ великого ущерба, когда бъ изъ тѣхъ пошлинъ столько ему возвращалось, сколько он донынѣ индуктою, а именно по 50 тис. рублевъ к лучшей своей экономіи получалъ»[17].

У січні 1755 р. гетьману надійшов новий указ, в якому Колегія наполягала, що згідно з договором Б. Хмельницького «збори на Україні повинні йти до царської казни»[18]. До «Березневих статей», як зазначають сучасні дослідники, укладених між Військом Запорозьким і царем Олексієм Михайловичем, під тиском московської сторони дійсно було внесений такий пункт. Та проти цього виступав Б. Хмельницький у тому ж 1654 р., коли царський уряд мав намір «вчинити перепис населення, щоб виявити розмір сплачуваних ним податків, а також втрутитися у порядок збору податків»[19]. А в 1657 р. український володар заявляв, що він своїм послам у 1654 р. не наказував і навіть не думав, щоб прибутки віддавати царським воєводам[20].

[13] *Романовський В.О.* До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — К., 1927. — С. 781.
[14] Там само. — С. 779.
[15] Там само. — С. 780.
[16] Там само.
[17] Там само. — С. 782.
[18] Там само.
[19] *Степанков В.* Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 123.
[20] Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. — К., 1998. — С. 242–243.

Протягом тривалого часу доходи, котрі збиралися, залишалися в розпорядженні гетьманського уряду. Ситуація змінилася з приходом до влади Петра I. Ще коли за життя гетьмана І. Скоропадського була створена Малоросійська колегія, то в указі Петра I зазначалося, що у статтях Б. Хмельницького вказано «доходы всякіе въ казну отдавать, и потому ихъ прошенію предки жъ наши указали всякіе денежные и хлѣбные доходы збирать малороссийскаго народа людемъ, и отдавать въ нашу казну тѣмъ людемъ, кого мы определѣть укажемъ»[21]. І. Скоропадський у відповідь писав, що як у договорі Б. Хмельницького з Олексієм Михайловичем, так і в договірних статтях інших гетьманов «хлѣбныхъ и денежныхъ зборовъ въ казну не было»[22]. Він вказував на те, що за «непостоянних» гетьманів сина Б. Хмельницького Юрія та І. Брюховецького статті договору були змінені, але в подальшому повернені за гетьманства Д. Многогрішного. За цими статтями, як вказано у відповіді І. Скоропадського, обиралися І. Самойлович і він сам. При цьому український зверхник просив «при прежнихъ нашихъ правахъ и порядкахъ Малую Россію ненарушно содержати»[23]. Петро I в інструкції С. Вельямінову, який очолив Малоросійську колегію, наполягав на тому, що такі пункти були у договорі, й наказував збирати в казну «збори хлібні і грошові», вести облік прибутків і витрат. Малоросійська колегія запровадила нові статті оподаткування, позбавила привілеїв старшину і духовенство, зібрані кошти йшли вже не у Військовий скарб, а в імперські установи — Військову колегію, київському генерал-губернатору та ін.[24] Пізніше, за гетьмана Д. Апостола, було повернуто попередній порядок податкових зборів.

14 січня 1755 р. Колегія іноземних справ надіслала в Генеральну військову канцелярію розпорядження, де вимагалося вказати, які «кромѣ индукты и евекты внутренныя зборы есть и нынѣ збираются и коликое число оных бывает в год в зборѣ и с прошлого 1750 года, и куда оные в расход употребляемы»[25]. Генеральна військова канцелярія від імені гетьмана підготувала такий звіт. В цьому документі в поясненнях до статей надходження прибутку і витрат старшина неодноразово апелювала до пунктів договору як Б. Хмельницького, так і Ю. Хмельницького. Наголошувалося на тому, що за грамотами імператриці гетьману К. Розумовському «зволили малороссійский народ управлять по их правам, обыкновеніям и по пунктам гетману Б. Хмелницкому данным и указам без нарушенія прав и волностей стародавних народа малороссійского»[26]. І обрання гетьмана було обумовлене тим, щоб «малороссійский народ от прежних тягостей и налог облехчен и освобожден

---

[21] *Ханенко Н.* Диариуш или журнал... в канцелярии войсковой отправуемих дел, наченшийся в 1722 году и окончений в том же году. — М., 1858. — С. 52.

[22] Там же. — С. 55.

[23] Там же. — С. 56.

[24] *Горобець В*. Назв. праця. — С. 256–257.

[25] ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 4412. — Арк. 19.

[26] Там само. — Арк. 24 зв.

и при своих издревле приобретенных волностях и правах наилучше охранен и содержан быть могл»[27]. Та і в монаршій грамоті на підтвердження обрання гетьманом Розумовського вказано, що «доходы собирать и употреблять по прежним малороссийским обикновеніям». Якщо ж подібні відомості й надсилалися, то лише тоді, коли в Україні не було гетьмана й правили колегії. Далі в підготовленому Генеральною військовою канцелярією звіті вказувалося, з яких зборів наповнюється Військовий скарб, називалася його загальна сума — 48 тис. 147 руб., наголошувалося на тому, що такий обсяг надходжень не є стабільним, а залежить від врожаю, торгівлі, від того, чи віддані на відкуп, чи збираються «вірними зборщиками» податки, вказувалося на обмеження надходжень у зв'язку із втратою земель, що відійшли до Нової Сербії, під спорудження Української укріпленої лінії, поселення там однодвірців, заснування слобід на «запорозьких дачах». З Військового скарбу, зазначалося у довідці, покриваються малоросійські військові нужди, утримання трьох компанійських полків, також військової музики, кошти йдуть на канцелярські потреби, різні комісії, прогони нарочних, відправку колодників, на підтримку Києво-Могилянської академії, Рихловського монастиря, раднику Г. Теплову, на будівництво Глухова і Батурина, архітектору та його учням та інші витрати. У звіті наголошувалося на тому, що на платню чиновникам, забезпечення пошти, полковим і сотенним служителям, на канцелярські витрати, порції і рації компанійським полкам збиралися гроші з усього «малоросійського народу», але «малоросійскіе обиватели от времени до времени умаляються» внаслідок вище перерахованих причин, а також утримання шести драгунських і одного гарнізонного полку, генералітету, головної польової аптеки «над пункты гетманом Богданом Хмельницким учиненые»[28].

Як зазначається в документі, за попередніх гетьманів (аж до Апостола) не йшлося про збирання порцій і рацій, коштів на утримання пошти, плату канцелярським служителям, чиновникам, на канцелярські витрати. Наголошувалося і на тому, що царська влада мала платити реєстровому козацтву, але у пунктах Б. Хмельницького було відзначено, що на той час «сколко в Малой Россіи доходов про то еще не вѣдомо и посилаются дворяне описать доходы, а какие тѣ дворяне всякие доходы опишут и смѣтять в то время и на Войско Запорожское по разсмотренію указ будет»[29]. Зазначалося, що реєстрових козаків за пунктами Б. Хмельницького мало бути 60 тис., у статтях Ю. Хмельницького для них визначена плата в 30 золотих польських, а отже царський уряд мав би виплатити 180 тис. руб. У статтях, укладених з наступними гетьманами, як вказувалося у документі, число реєстрових козаків обмежено 30 тис., і якщо кожному платити по 30 золотих польських, тоді їм

[27] Там само. — Арк. 25.
[28] Там само. — Арк. 24.
[29] Там само. — Арк. 25.

мало б бути видано 90 тис. руб. Уряд Анни Іоанівни встановив 20-тисячний реєстр виборних козаків. За ревізією 1753 р., як про це сказано у документі, їх було 18 тис. 348 осіб[30]. Вони брали участь у давніх і нещодавніх військових походах, несуть військову службу на оборонній лінії по Дніпру, захищають Нову Сербію, утримують караули за межами Запорозької Січі, розчищають дороги, будують укріплення, Ладожський канал тощо. Але «оные малороссійскіе козаки не токмо того по статям положеного им жалования не получают», а «содержат себе всегда на собственном своем коштѣ, и как себе провиантом, а лошадей фуражем довольствуют от своих домов, так лошадей, мундиром, руже и протчую воинскую исправность собственним своим иждивением исправляют»[31]. Вони не звільнені від інших зборів на рівні з посполитими, про що не йшлося у статтях, «з гетманами учиненими». Укладачі цього меморандуму наголошували на тому, що в статтях Д. Многогрішного у зв'язку з появою пошти зазначено, що поштові послуги мали на половину фінансуватися з Військового скарбу, друга половина мала забезпечуватися з путивльських та сівських доходів. При цьому всі витрати мав нести Генеральний військовий скарб. На покриття всіх вказаних витрат прибуток мав би складатися із 84 тис. 420 руб.

В документі детально розписані прибутки і витрати Генерального військового скарбу. Він дає уявлення про внутрішню фінансову організацію гетьманського уряду, вартість тих чи інших послуг, платню урядовцям і чиновникам, витрати на будівництво у Глухові і Батурині, на обслуговування гетьманського двору, музик, аптеки, церков, монастирів, Києво-Могилянської академії. Найбільше надходжень до Військового скарбу, судячи з укладеного звіту за 1750–1754 рр., було лише у 1752 р. — 74 тис. 534 руб.[32] І хоча, на переконання Розумовського, примушування його до щомісячних звітів означало не що інше, як «недовѣренность в отмѣность как прежних малороссійских обикновеніев так и височайших грамот», Іноземна колегія та імператриця не відмінили свої укази. Це обумовило рішення гетьмана вийти у 1756 р. із відомства Колегії іноземних справ і перейти у відання Сенату. Однак такий крок, на жаль, лише наблизив кінцеву ліквідацію Гетьманату.

Необхідно зазначити, що Генеральна військова канцелярія мала в своєму розпорядженні документи, які передавали основний текст договірних статей Б. Хмельницького та наступних гетьманів. Про це можна судити з твору П. Симоновського «Короткий опис малоросійського народу» (1765 р.). Він з 1753 р., тобто у той час, коли йшло листування з Колегією іноземних справ, служив у канцелярії перекладачем, а в 1763 р. став маршалком (управителем) дому К. Розумовського у Москві[33]. Не виключено, що П. Симоновський брав

---

[30] Там само. — Арк. 28.
[31] Там само. — Арк. 25 зв.–26.
[32] Там само. — Арк. 51.
[33] Там само. — Спр. 4550. — Арк. 2.

участь у підготовці цих документів. В його «Короткому опису малоросійського народу» яскраво простежується автономістична ідея збереження гетьманської форми правління, стверджується, що шляхетські права і привілеї надані козакам ще великими князями литовськими і польськими королями, наведено текст двох грамот, однієї на «вольності козацькі», другої на «вольності шляхетські». В першій наголошується, що цар, приймаючи у підданство Б. Хмельницького з усім Військом Запорозьким «велѣлъ им быть по прежнимъ ихъ правамъ и привилегіямъ, каковы имъ даны от королей Полскихъ и Великихъ князей литовских и тѣхъ ихъ правъ и вольностей не нарушать»[34]. Іншою гарантувалося шляхетству під «царської величності високою рукою» перебувати «по своимъ прежнимъ правамъ и привилегіямъ въ вольностяхъ шляхетских свободно»[35]. Також наводився текст договору Б. Хмельницького з 22 пунктів, на підставі яких мали будуватися політичні відносини московського царя із Військом Запорозьким. Вони, за невеликими різночитаннями, майже ідентичні відомим в науці «Березневим статтям».

Як бачимо, статті Б. Хмельницького протягом століття козацька еліта розглядала як основу для правового регулювання відносин між Гетьманатом та російською владою. Вони слугували основним аргументом у відстоюванні політико-адміністративного устрою Гетьманщини. До статей Б. Хмельницького уряд К. Розумовського звернувся ще раз, коли козацька старшина уклала «Прошеніе малороссійскаго шляхетства и старшинъ вмѣсть съ гетманомъ о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссіи, поданное Екатерине II в 1764 году» з метою зберегти і розширити автономію. З публікацією цього документа пов’язано кілька нез’ясованих і цікавих моментів. Як пише О. Струкевич[36], чернетка його мала назву «Прошение малорусского дворянства и старшин с гетманом о восстановлении прав Малороссии, поданное Елизавете 1754 г.». Дослідник вважає, що ця назва була помилковою, мотивуючи свою думку тим, що вона написана іншою рукою, й, очевидно, автор керувався згадкою у вступній частині про столітнє підданство Б. Хмельницького російському царю Олексію Михайловичу, а також тим, що 1754 р. не міг бути контроверсійним у взаєминах імператриці Єлизавети і гетьмана К. Розумовського. Але, судячи з вище викладеного матеріалу, цей період був досить напруженим і до певної міри переломним щодо активного обмеження з боку царського уряду прерогатив гетьманської влади. Тим більше, що текстуально багато матеріалу, викладеного у цьому «Прошении», збігається з меморандумом, підготовленим Генеральною військовою канцелярією за дорученням К. Розумовського у 1755 р. Зокрема, щодо чисельності і плати реєстровим козакам, захоплення земель під Нову

---

[34] Краткое описание о козацком малороссийском народе. — М., 1847. — С. 72.
[35] Там же. — С. 74.
[36] *Струкевич О.К.* Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7–8. — С. 87.

Сербію, непосильні роботи на будівництві укріплень, тяготи військових походів, утримання шести драгунських полків, генералітету, аптеки, глухівського гарнізону. При цьому в «Прошении» наголошується, що про це не йшлося у статтях Б. Хмельницького. Помітний також збіг аргументації у зв'язку з ліквідацією індукти та евекти і вимогою укладання звітів про прибутки і витрати та збирання доходів у царську казну. Так, щодо збору доходів в «Прошении» зазначається, що вони мали збиратися малоросійськими урядниками і надходити до Військового скарбу та витрачатися на платню козакам і на військові потреби. В тексті «Прошения» згадана відміна мит — індукти та евекти «в прошлом 1754 году». Термін «в прошлом», як вважає О. Струкевич[37], може загалом відноситися до всіх минулих років. Але далі йдеться про компенсацію гетьману 50 тис. руб. «з таможних доходов» і надходження за указом 1755 р. замість внутрішніх малоросійських «сборов», які йшли на «разние малороссийские расходи», 48 тис. 147 руб. Ця сума є і у меморандумі 1755 р.

Не виключено, що вже тоді було сформовано основний текст прохання. А для старшини восени 1763 р. цей матеріал міг стати основою для укладання нового розширеного документа, адресованого вже Катерині II. Й необхідно зазначити, що першим пунктом було прохання підтвердити всі колишні права і вольності, дані королями польськими і великими князями литовськими, а також всеросійськиими государями, а особливо Олексієм Михайловичем «во время подданства гетмана Богдана Хмелницкаго малороссийскому гетману, шляхетству, духовному чину, войску, мѣщанству и всему народу, чтоб оные въ вѣчныя времена содержимы и сохраняемы были безъ всякого нарушенія, и въ такомъ точно разумѣніи и силѣ, какь оныя написаны и заключеныѣ»[38]. В тексті «Прошения» 1764 р. посилання на статті досить часті. Це ще раз підтверджує стабільну присутність в історичній пам'яті та правовій практиці основних засад, оформлених у 1654 р., на яких мав грунтуватися протекторат Московської держави над Військом Запорозьким.

---

[37] Там само.

[38] Киевская старина. — 1883. — № 6. — С. 321.

7.033(477)В.Ломиковський

Татьяна Таирова-Яковлева

Панегирическое искусство украинского барокко на примере орации В. Ломиковского*

В статье описываются методы и приемы, которые использовались в украинском барокко при написании и публикации панегирических произведений. Вводится в научный оборот орация В. Ломиковского и дается к ней комментарий.

Ключевые слова: *Украинское барокко, панегирики, орация.*

The art of Ukrainian baroque, the special methods and elaboration of writing and publication of panegyric works studied in the article. The Oration of Vasyl Lomikovsky is published first time with comments.

Keywords: *Ukrainian baroque, panegyric, oration.*

Панегирик, как жанр, возник в эпоху Ренессанса и оттуда плавно переместился в барокко. И хотя идеалы панегирика в разные эпохи несколько отличались, приемы использования метафоры и аллегорий с античными богами сохранялись. Первый известный панегирик, написанный об украинском герое и к тому же на украинском языке, был создан ректором Киевской братской школы Касьяном Саковичем на смерть гетмана П. Сагайдачного в 1621 г. («Вірші на жалосний погреб…»)[1]. На похоронах знаменитого гетмана его читали студенты Киевской школы.

Широкое распространение панегирики получают именно в связи с развитием Киевского коллегиума (позднее получившего звание академии). Этому способствовало то, что там читались специальные курсы риторики и пиитики, учившие декламации, написанию стихов, а также искусству аллегории и метафоры. Образцами служили произведения античных авторов, которые изучали в оригинале. Эти курсы с одной стороны создавали широ-

---

* На прохання відомого російського вченого текст друкується в авторській редакції, із збереженням усіх орфографічних, синтаксичних та стилістичних особливостей.

[1] Один из оригиналов хранится в: Российская Национальная Библиотека. Отдел редкой книги.

кий слой образованной старшины и духовенства, понимавших и ценивших все премудрости панегириков, а с другой — готовили кадры.

На курсах риторики студентов обучали специфике античной стилистики. Профессора учили писать различные поэтические произведения и в частности панегирики. Риторика учила свободно излагать свои мысли, не только в ораторском искусстве, но и в виде поэзии. А пиитика преподавала основы стихосложения.

В Киевской академии во многом пошли даже дальше, чем в западных университетах. В частности, особенно глубоко изучали теории эпиграмм и эпоса[2]. Панегирики становятся широко распространенным в Украинском гетманстве видом общения (или подношений).

До наших дней дошло много образцов украинских панегириков — как печатных, так и рукописных, на украинском, польском и латыни. Существовали самые разнообразные формы и виды. Даже в богословских трактатах и церковно-полемических сочинениях, проповедях и житиях святых постоянно встречаются панегерические примеси — в предисловии, посвящении или «конклюзии», так и в самом тексте. Посвящения (т.н. «дедикции») знатному «патрону», сопровождавшиеся зачастую неумеренным прославлением его военных и гражданских заслуг или «зацности и шляхетской старожитности»[3] его «дома», писались даже на церковных и богословских книгах.

Издание книг и даже брошюр было делом дорогим и убыточным. Так что без щедрых меценатов публикации были невозможны. Традиция использовать их щедрость и в благодарность публиковать панегирические тексты была заимствована Украиной из Польши, которая в свою очередь использовала западный опыт.

С другой стороны, традиция богатых подношений влиятельным старшинам и духовенству очень естественно совпала с барочной формой. И панегирики превратились в дорогой и изысканный подарок.

Востребованность панегириков порождала потребность в специалистах по их составлению. Преподавание пиитики и риторики в Киевской академии строилось так, чтобы ученики могли составлять витиеватые «орации»[4], поздравительные стихи или замысловатые акростихи[5]. Панегирики писали представители разных социальных слоев украинского общества — шляхта, мещане, казаки и люди духовные[6]. До наших дней дошли оды, дифирамбы, вирши, акростихи с замысловатыми эмблемами, призванные прославлять меценатов «Възерунки цнот», «Имунологии», «Евхаристионы альбо вдяч-

---

[2] *Трофимчук М.* Поетика епохи Мазепи. Львів, 2009. — С. 7–11.
[3] «Значительность и шляхетская древность (т.е. древнее происхождение)».
[4] Длинная речь.
[5] Осмысленный текст, сложенный из заглавных букв стихотворения.
[6] *Трофимчук М.* Поетика епохи Мазепи. — С. 7–11.

ности», «Евфонии веселобрмячии», «Мнемозины». Это были неподражаемые образцы словестной виртуозности[7].

При написании панегириков использовались знания из различных областей античной культуры, преломленные через барочную традицию метафор и аллегорий.

Метафоре уделялось центральное место при составлении панегириков. Материальные предметы (митры, посохи, чаши, булавы, печати, бунчуки) использовались как символы происхождения, богатства людей, их светскому положению или духовной власти. Космические тела использовались как знаки тех или иных человеческих черт. Поэтому в панегириках мы встречаем улыбающееся солнце, печальный месяц с человеческим профилем или звезды с крыльями[8]. При прославлении известных фамилий или родов использовались изображения виноградного или розового кустов, дуба или лавра. Причем украинские авторы избирали из царства Флоры те виды, которые были знакомы их заказчикам или имели самые красивые цветы и полезные плоды. Качества цветов в виде метафоры переносились на людей или членов чьей-то семьи (рода). Тот же прием использовался в гравюрах, где декоративное оформление — картуши, виньетки, букеты, вазоны, овощи, фрукты, дубовые листья и желуди, грозди винограда, яблоки и груши играли роль метафор.

Не меньшее значение имела аллегория. Причем украинское барокко активно использовало античные аллегории в христианских сюжетах, не видя в этом ничего оскорбительного[9]. Например, фасад дома киевского митрополита украшали шаловливые амурчики.

Как писал выдающийся российский историк В. Перетц, «В украинских панегирических стихотворениях XVII в., начиная с «Верш» на смерть Сагайдачного и посвященных митрополиту Петру Могиле, находим чуть ли не весь греко-римский Олимп»[10]. Действительно, авторы панегириков не скупились. Так при составлении биографии Черниговского архиепископа Лазаря Барановича были использованы Юпитер, Марс, Сатурн, Геракл, Минерва, Андромеда, Персей и Прометей. Тут же действовали гиганты, гидры, химеры, сирены и сатиры. Аллегоричные фигуры гениев славы, одетых в казацкие жупаны, украшают декоративную композицию первого яруса колокольни Софийского собора[11]. В гравюре А. Тарасевича «Иоанн Креститель» четверть места занимало панегерическое посвящение Мазепе — включая

---

[7] *Левицкий О.* Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист конца XVII и начала XVIII ст. // Киевская Старина. 1896. — № 3. — Отд. 1. — С. 378–380.

[8] *Степовик Д.* Українська гравюра бароко. — К.: «Кліо», 2013. — С. 16–17.

[9] Там само. — С. 219.

[10] *Перетц В.* Из наблюдений над украинским виршеписанием XVI–XVII вв. // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы VI–VIII веков. — М.–Л., 1962. — С. 147.

[11] Історія української культури. — Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2003. — С. 81.

герб гетмана и аллегория его достижений[12]. На другом панегирике — гравюре И. Мигуры фигуру И. Мазепы окружают изображения Истины, Правды, Силы, Справедливости, Науки и Искусства[13].

Авторы панегириков не останавливались на том, чтобы соотносить своих современников с античными богами и музами. Их часто изображали в облаках (т.е. на небе), вместе со святыми (так на портрете И.Стрильбицкого гетман П.Дорошенко поддерживает апостол Петр), их ставили на пьедесталы как статуи, наделяли сверхъестественной силой. Например, на фронтоне Л. Тарасевича к Киево-Печерскому Патерику герои они побеждают дракона, в гравюре И. Щирского и Л. Крщоновича «Воскресщий Феникс» превращаются в птицу и т. д.[14].

Заметим, что авторы панегириков прекрасно понимали условность всех этих преувеличений (об этом писал еще знаток украинского барокко Д. Степовик), которые использовались исключительно для литературного блеска.

В приемах аллегории часто использовался прием «оживления» неодушевленных предметов. Например, в гравюре И. Щирского «Всенародное торжество» Украина изображается как одетая в парфиру коронованная дева, которая просит покровительства у митрополита киевского Иосифа Краковского. У Л. Тарасевича Днепра предстает в виде музицирующих русалок, а город Киев — в виде обвитой лавровыми гирляндами беседки[15].

Украинская элита в своем большинстве была достаточно образована, чтобы не только заказать и дарить подобные произведения, но и разбираться в их утонченном содержании. Многие гетманы даже сами упражнялись в литературном искусстве. Например, И. Мазепа был также автором небольших виршей, написанных по-польски[16], а Ф. Орлик был знаменитым и модным автором панегириков.

Как уже отмечалось, панегирическое искусство было частью обучения в Киево-Могилянской академии. На публичных философских диспутах студенты защищали тезисы (подобие курсовой работы), т.е. панегирические творения. До наших дней дошли гравированные тезисы 1691 и 1693 гг., защищавшиеся под руководством префекта Силуана Озерского и профессора Стефана Яворского[17].

Помимо выпускных, проводились и «месячные диспуты», на которые собирались представители украинского духовенства и старшины. Нередко гетман И. Мазепа, выпускник и меценат академии, лично участвовал в по-

---

[12] *Степовик Д.* — С. 219.

[13] Історія української культури. — Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — С. 81.

[14] *Степовик Д.* Українська гравюра бароко. — С. 25.

[15] Там само. — С. 19–21.

[16] Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга // Сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. Вып. 1. — СПб., 2007. — № 351. — С. 218.

[17] *Петров Н.И.* Киевская академия во второй половине XVII в. — К., 1895. — С. 86.

добных дискурсах (проходивших на латыни), поднимая, таким образом, их статус. Например, в 1704 г. Мазепа присутствовал на дискурсе в Киевской академии вместе с митрополитом Иоасафом Краковским, переяславским епископом Захарием Корниловичем, болгарским митрополитом Ефремом и многочисленными духовными и светскими особами. С панегирическими речами выступали высокопоставленные студенты академии: племянник гетмана А. Войнаровский и младший сын генерального обозного Владимир Ломиковский. Последний произнес хвалебную орацию, т.е. торжественную речь, которая одновременно ознаменовала завершение им класса философии. Этот интереснейший и один из немногих дошедших до наших дней образцов «выпускных работ» представителей Киево-Могилянской академии, свидетельствует о глубоком и совершенном знании студентами аллегорий, античной истории и богов. Поэтому мы публикуем ее целиком.

«Oratio impressa dedicatoria conclusionis oblatae illustrissimo domino Joanni Mazepa duci magno Rossiae a domino Wladimiro Lomicowski.

Hactenus inter Academi umbras biennio toto mea latuit philosophia. Hodie sub erectum terno Charitum satellitio trophaeum velut apricum solem absolutus illam subjicio peripateticus, ducum invictissime domine domine clementissime.

Non Dedalea manus sed patriae, religionis et sapientiae tuis virtutibus aemula dedolavit dextera. Tantum, illustrissime domine, patria grata agnoscit defensorem, quantum orbis Macedonem. In hoc maxime vivis, ut nobis inter quotidiana pericula non liceat mori. Ducis felicem auram, cujus anhelitu omnes spiramus. Veneratur religio, quam ditioribus Arabum gazophilaciis locupletasti majoribus donis, quam aureis Gangis {-es ms.} arenis exornasti. Procumbit ad triumphales, invictissime heroum, talos sapientia, quam de Atticis noctuis non Cleantis lucerna sed plus quam meridiano beneficiorum lucis splendore in Athenas transformasti.

Omnes uno ore et corde ex utroque caesarem loquuntur, en virum in tantum laudandum in quantum virtus intelligi potest, en ducem, in cujus vagina triumphi nidificant, en cavallerum, sub cujus pectore militat terror et amor, en denique consiliorum Aristidem, ut se Areopagus inferiorem censeat.

Quod si ita est, admittes itaque, ducum clementissime, augustam virtutum tuarum intra trophaea gloriae tuae affigi regiam, quam licet obscuro peripatetica penna depinxit sudore. Bina luminaria supra galeatum verticem tuum exposita, quorum {quarum ms.} primo luna, quae est perfecta in aeternum, luceat tibi in perpetuas aeternitates, altera solis prodroma Cynosura appromittit tibi dare lucem matutinam nunquam exstinguendam. Tempus et fatum arietare hanc basilicam amplius non valeant. Gentilicia +anchora+ sepulchrali Caucaso jacent obruta aeternum suam ruinam deploratura ultra haec ut te quantus quantus proclamat orbis tantum te prostratus ad invictas plantas, ex quibus veluti ex tripode aureo intonare audeo: Vive, patriae amor, ducum gloria, militum anima, gemma religionis, mihi Omnia»[18].

---

[18] Центральный государственный исторический архив Украины. — Рукописи Киевской духовной семинарии. — № 243. — Л. 232 об.–233.

«Орация произнесенная, включающая посвящение яснейшему господину Ивану Мазепе, великому предводителю Руси, господин Владимир Ломиковский.

До сих пор под тенью Академии в течение полных двух лет скрывалась моя философия. Сегодня под воздвигнутый под тройственной защитой Харит[19] памятник, словно под яркое солнце я, законченный перипатетик[20], ее кладу, о непобедимейший из вождей, господин самый ласковый.

Не рука Дедала[21] создала (ее), но десница отечества, религии и мудрости не уступающая твоим доблестям. Настолько, о яснейший господин, благодарное отечество признает тебя своим защитником, насколько окружающие — Македонцем[22]. Для того именно ты живешь, чтобы нам среди ежедневных опасностей нельзя было умереть. Ты приносишь счастливый ветер, дыханием которого мы все дышим. Почитает тебя церковь, которую ты одарил большими дарами, чем самые богатые сокровищницы арабов, которую ты украсил золотыми песками Ганга. Склоняется к ногам триумфатора, о непобедимейший из героев, философия (мудрость), которую от аттических сов[23] не при светильнике Клеанфа[24], но при более чем полуденном сиянии света благодеяний ты преобразовал в Афины.

Все единогласно и единодушно со всех сторон говорят царя: вот человек, которого до такой степени надо хвалить, до какой доблесть можно постичь, вот вождь, в ножнах которого триумфы гнездятся, вот кавалер, в груди которого несут военную службу любовь и то, что наводит ужас, вот наконец Аристид[25] советов, так что Ареопаг[26] считает себя ниже его.

Если это так, то позволь, самый ласковый из вождей, чтобы благоговейное выражение твоего мужества было присоединено к памятникам твоей славы, которое нарисовало перо неизвестного перипатетика. Два светила, расположены над одетой в шлем твоей головой, из которых во-первых луна, которая всегда безупречна, пусть светит тебе непрерывные века, второе, предвестник солнца Малая Медведица, обещает давать тебе утренний свет никогда неугасимый. Время и судьба пусть не могут больше потрясать эту базилику. Языческие якоря лежат, заваленные могильным Кавказом, собираясь вечно оплакивать свою гибель, в то время как к тебе, только к тебе, взывает весь мир распростертый у непобедимых ног, от которых словно от золотого треножника (Пифии)[27], я слышу, гремит: Живи, о любовь отечества,

---

[19] Хариты — три богини веселья и радости жизни.
[20] Т.е. выпускник класса философии.
[21] В древнегреческой мифологии - выдающийся художник и инженер.
[22] Имеется ввиду Александр Македонский.
[23] Сова символ Афин, расположенных на Аттике.
[24] Клеанф — древнегреческий философ-стоик, славившийся трудолюбием.
[25] Афинский полководец и государственный деятель.
[26] Совет в древних Афинах.
[27] Дельфийской жрицы.

о славный вождь, о душа воинов, о драгоценный камень церкви, мое все» (перевод К.В. Суториуса, ред. Т.Г. Таирова-Яковлева).

* * *

В короткой речи В. Ломиковский сумел упомянуть наряду с Александром Македонским и Аристидом, харит, Дедала, светильник Клеанфа, ареопаг, аттических сов и золотой треножник Пифии. Яркий и характерный пример использования аллегорий и метафор. Скорее всего, молодой Ломиковский получил от своих наставников за это произведение «отличную» оценку.

УДК 94(477) «17/18»

Олена Бачинська

Запорозька Січ в Османській імперії на межі XVIII і XIX ст.: трансформація військово-політичного устрою (за матеріалами османської та російської адміністрацій)

У статті запропоновано авторське бачення причин осідання запорозьких козаків (Potkalı Kazakları) на території Османської імперії (Буджака й Добруджі), зміни їхнього статусу протягом кінця XVIII ст., спроби заснувати власну організацію — Січ. З'ясовано, що османський уряд схвально ставився до перебування козаків на своїй території, але змінював місця Задунайської Січі в залежності від військово-політичної ситуації. При цьому основними факторами виступали політичні претензії Росії та боротьба запорожців і козаків-некрасівців (Ignat Kazakları) за території. Доведено, що козаки брали участь у російсько-турецьких війнах кінця XVIII — початку XIX ст., виконували різні військово-тактичні завдання у складі османської армії, несли охороно-поліцейську службу.

Ключові слова: *запорозькі козаки, Османська імперія, Задунайська Січ, козаки-некрасівці.*

This publication proposed a new vision on the causes of subsidence of Zaporozhian Cossacks (Potkalı Kazakları) in th lands of the Ottoman Empire (Bydzjak and Dobrydzja) and changes in their status during the XVIIIth century. There were several attempts to create a self-organization — Sich (Host). It is revealed that the Ottoman government welcomed Cossacks to stay on the subordinate territory, but changed the locations of Sich (Host) up to the military-political situation in the Danube region. The main factors in this policy were the Russian-Turkish war and the relations with Cossacks-nekrasivtsi (Ignat Kazakları). It is proved that the Cossacks performed various assignments and tasks, police service, they participated in the Russian-Turkish wars of the end of the XVIIIth — the early of the XIXth century, as a part of Turkish army.

Keywords: *Zaporozhian Cossacks, Ottoman Empire, Trans-Danube Host, Cossacks-nekrasivtsi.*

Протягом останньої чверті XVIII ст. у межі Очаківської округи, Дністра та пониззя Дунаю — тобто територій, що належали на той час Османській імперії та мали історичні назви — Очакінщина, Буджак, Південна Бессарабія (тепер у складі України) і Добруджа (Північна Добруджа тепер у складі Румунії, а Південна — у Болгарії), зосереджується значна кількість українського населення, в тому числі козацького. Причинами цього стали різні обставини — зруйнування Нової Запорозької Січі 1775 р., втечі від кріпацтва, пошуки заробітку тощо[1]. Оселенню запорожців та інших вихідців з України в Очаківській землі, Буджаку та Добруджі сприяла політика самої Османської імперії. У XVIII ст. турецький уряд здійснював специфічну політику щодо цих територій та їх населення з метою закріплення своєї влади в регіоні[2]. З одного боку, вона характеризувалася прагненням залишити тут Буджацьку орду, з іншого — намаганням залучити і затримати усіма можливими засобами (пільги, найом, полон, переховування, продаж тощо) дешеву робочу силу в краї і відповідно у господарствах османських чиновників та феодалів. Через це досить часто місцева турецька адміністрація крізь пальці дивилась на оселення утікачів з сусідніх країн на підвладній їй території. Зауважимо, що населення, яке рятувалося від кріпосницьких порядків Росії, переходячи дністровський кордон, швидко опинялось у становищі, що не набагато відрізнялося від того, яке воно залишило позаду. Єдине реальне право, яке набував утікач, — це продавати свою робочу силу. Часто утікачі, наймаючись у одного господаря, швидко втікали до іншого або наймались, вештаючись по різних місцевостях Очаківської землі, Буджаку. Так, внаслідок різних економічних і військово-політичних подій XVIII ст. в цих землях зосередились групи українських козаків і селян, солдатів і полонених. Кількість запорожців в перші роки після зруйнування Запорозької Січі сягала, за різними даними, близько десяти тисяч. У перші роки після зруйнування Січі запорожці, ймовірно, не мали власної організації, були розпорошені по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Самі козаки свідчили, що з літа 1776 р. в гирлі Дунаю вони «збираються для того, щоб випросити там від турок землі, оселившись, бути під владою турок… В тих місцях, де вони [тепер] находяться ніякого земляного або дерев'яного укріплення немає, а також і гармат не має, в минулу зиму козаки зимували по-різних, що в гирлі ріки Дунаю, косах та жили в зроблених ними землянках»[3].

---

[1] *Бачинська О*. Українське населення Придунайських земель. XVIII — початок XX ст. (заселення й економічне освоєння). — Одеса, 2002. — 328 с.

[2] *Бачинська О.А*. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 3. — К., 2003. — С. 243–252.

[3] Рапорт Азовської губернської канцелярії Г.О. Потьомкіну. 21 липня 1777 р. // *Бойко А.В*. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі // Південна

Вже через деякий час вони намагаються відтворити власну організацію. Підтвердженням цього можуть бути факти, що пов'язані з відрядженням запорожцями у 1776–1777 рр. делегації до французького консула у Гданську і константинопольського патріарха з проханням прийняти їх у підданство і надати землі під заснування Січі[4]. Зазначені вище землі були обрані запорожцями не випадково, у другій половині XVIII ст. вони найбільше відповідали умовам степового кордону, звичного для січовиків.

Оттоманська Порта схильно поставилась до перебування в її межах запорозьких козаків, адже тим самим вона могла чинити тиск на Росію. По-перше, як мусульманська держава, що дала притулок православним (за Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р. Росія отримувала право захисту православного населення Османської імперії, що давало їй можливість втручатися у внутрішні справи Порти); по-друге, османський уряд отримував підтримку у боротьбі з місцевими феодалами, які виступали проти державної влади та її реформ, розпочатих в імперії у 1774 р.; по-третє, запорожці добре знали місцевість і могли, в разі війни з Росією, скласти ефективне поповнення турецької армії; по-четверте, існування запорозького козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії і вважалося російською адміністрацією ворожим актом. За зазначених вище обставин стратегічна мета російської політики спрямовувалася на припинення подальшого виходу козаків за кордон і перебування запорожців в Османській імперії взагалі. В цей час російський уряд вживав до турецьких запорожців здебільшого тактику «приватних запрошень», не ставлячи питання повернення козаків офіційно перед султаном. Він обіцяв запорожцям, які погодяться повернутися, не розглядати їх як злочинців, а ставитися як до таких, що вийшли на промисли. Проте реальних наслідків не спостерігалося[5]. Навпаки, колишні запорожці переходили кордон з Російською імперією й агітували селян, козаків, солдатів приєднуватися до них. Як правило, такими агітаторами були козаки, які пішли в Молдавське князівство в монастирі та потім повертались до Росії, начебто для збирання милостині, а в дійсності для «підмови» до втеч за Дунай[6]. Збільшення кількості осіб, що належали до козацтва, давало можливість ставити питання про заснування власної організації.

Україна. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 4. — Док. 4. — С. 42–43.

[4] *Могульова (Каюк) С.М.* Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя, 1996. — № 2. — С. 111.

[5] *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр.: Історико-документальний нарис. — Одеса, 1994. — С. 19.

[6] *Иванов П.* К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1904. — Т. XXV. — С. 26–29.

У серпні 1778 р. питання про політичне становище козаків було вирішене султаном. Незважаючи на протести Росії, він офіційно прийняв козаків під свою юрисдикцію. У вересні російський полковник П. Репнинський повідомляв про те, що османська влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого «місце визначене між Бендерами й Аккерманом», козакам надавались озброєння та коні. Кошовим було призначено полковника Гната, який отримав звання бунчужного паші, але до реального заснування Січі як автономної організації справа не дійшла. Враховуючи ці події, уряд Росії передав послу в Константинополі О. Стахієву інструкції, в яких вимагав домагатися у султана видачі запорожців як російських утікачів. У разі відмови О. Стахієву дозволялось запропонувати султанському уряду, в обмін на визнання за Портою Очаківської області, переселити запорожців за Дунай. Російська пропозиція була прийнята Османською імперією. За рішенням турецької адміністрації запорожці мали оселятися в Румелії «у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п'яти чоловік на село». Виконання цього рішення почалось з середини 1779 р. Кошовий отаман зі старшиною мав оселитися в Адріанополі, їм виділялись кошти на утримання. Козаки звільнялись від сплати подушного податку — харачу за те, що відбували військову службу. Між тим, ці заходи до кінця реалізовані не були. Хоча значна частина запорожців була переселена за Дунай, численні групи козаків продовжували і на початку 80-х років XVIII ст. перебувати ще в інших територіях. Зокрема, одна група зосередилася на Очаківщині, інша — навколо Тилігульських лиманів, пониззя Дністра, де керівниками козаків російські дослідники називають спочатку полковника Якима Горба та осавула Максима Тягуна (1778 р.), згодом отамана Гната Басанського та осавула Гаврила Близнюка (1782 р.); на території Молдавського князівства (навколо м. Сороки, Ясси та ін.) — полковника Іван Сухина (1776–1788? рр.) та у Буджаці і гирлових селищах Дунаю одним з можливих отаманів міг бути Кузьма Сукур (Швець)[7].

Задунайці отримали назву Буткальських або Поткальських козаків (Potkalı/Butkalı Kazakları) — так називали у XVIII ст. тих, які перебували під протекцією Запорозької Січі. «Potkalı» чи «butkalı» походить від татарського «potka» чи «butka» — варена пшенична крупа або каша з пшеничної крупи. В подальшому термін «potkalı» чи «butkalı» було запозичено до османського офіційного діловодства[8]. Незрозуміла назва для османської бюрократії часто

---

[7] *Бачинська О.* Козацтво в «післякозацьку добу» української історії. — Одеса, 2009. — С. 93.

[8] *Середа О.* Перебування козацького війська в гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 року) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 8. — К., 2008. — С. 172–194.

викривлялась, особливо у фінансових документах: «pankalı», «pontalı»[9] тощо. Зауважимо, що некрасівські донські козаки, які проживали й служили поруч із задунайцями в Османській державі, йменуються в документах інакше — «Ağnat», «Anad», «İğnad» Kazakları[10] — від імені їхнього керівника Гната Некрасова.

Розпорошеність козаків у різних значних за розмірами територіях могло поставити османську владу перед питанням можливості контролю над ними та вибору місця Січі. Ймовірніше за все, османський уряд не був впевнений у вірності козаків, що до того часу воювали з османами в складі російської армії, а також залучення немусульманських частин до складу османської армії можливо було лише як допоміжних — лагумджі, мюселлеми та інші.

Умови, в яких опинились задунайські запорожці, а також низка заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (амністія, агітація російських агентів, створення «Війська вірних козаків» (згодом — Чорноморське козацьке військо), призвели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися в російські межі, в Молдавське князівство і Австрійську імперію (служили як граничари на австрійсько-османському кордоні по обох берегах р. Тиси)[11]. Міграції із османських володінь викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до запорожців. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, було вкрай небажане. У зв'язку з цим запорожцям знов дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію — Січ. Ймовірно, вже з середини 80-х років XVIII ст. вона знаходилась у с. Катирлез в гирлі Дунаю (тепер с. Сфинту Георге (Sfintu Gheorghe) у румунському повіті Тульча). Відтепер козаки мали підпорядковуватись сілійстринському паші, але через його віддаленість від козацького центру підлягали безпосередньо керівництву Браїли або Тульчи.

У період російсько-турецької війни 1787–1791 рр. задунайці брали участь у військових діях на боці Османської імперії. Султан залучив козаків до бойових операцій, бо вони найкраще знали театр воєнних дій. Фірман був зачитаний в Адріанополі «колишнім запорозьким козакам, які тепер займаються переважно рибальством у Дунаї». Висловимо припущення, що саме там перебував кошовий отаман разом зі старшиною до влаштування Січі. Для керівництва обрали «одного спритного» і призначили «його господарем козацьким». Спочатку кошовим отаманом став Герасим Колінка, а згодом — Яким Гардовий. З кінця грудня 1787 р. головні сили задунайців отаборились у м. Тузли. Сюди прибула флотилія з одного турецького корабля, 14 запо-

[9] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (далі — BDA). — Fon adı: C.AS. — Dosya № 20. — Gömlek № 896; BDA. — Fon adı: C.AS. — Dosya № 172. — Gömlek № 7501.

[10] BDA. — Fon adı: C.AS. — Dosya № 519. — Gömlek № 21684; Fon adı: HAT. — Dosya № 233. — Gömlek № 12997C тощо.

[11] *Мільчев В*. Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). — Запоріжжя, 2007. — С. 39–82.

розьких човнів, що підпорядковувались кримському ханові Селім-Гірею. Активної участі у військових діях запорожці не брали, обмежуючись дрібними сутичками з загонами російських військ і чорноморських козаків. Так, козаки «з Адріанополя та берегів Дунаю» супроводжували османського керівника Очакова, якій привіз забезпечення[12]. Вони виконували інші важливі завдання, зокрема, військової розвідки та «переведення» до своїх лав побратимів, які служили в російській армії. Так, під час перемир'я «вірні» (чорноморські) козаки часто відвідували задунайських запорожців, як товаришів по Запорозькій Січі[13]. Такі «відвідини» набували настільки значних розмірів, що у серпні 1791 р. російське керівництво видало спеціальний наказ, в якому чорноморці попереджались, щоб «від приїжджаючих у міркуванні теперішнього замирення, турецьких запорожців віроломів, пустих їхніх тлумачень і самохвальств не слухали, себе не лестили, тому що вони при укладанні миру, як дезертири російські, будуть вислані на батьківщину»[14].

Після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Січ задунайців продовжувала знаходитись в Катирлезі. Більшість колишніх козаків почали стягуватись навкруги цієї Катирлезької Задунайської Січі. Збільшення козацького населення поблизу кордону продовжувало непокоїти владні кола Росії. Внаслідок використовувались заходи, які були апробовані у попередні роки, — «амністії», «приватні запрошення», «засилання агітаторів». Так, саме з завданням перевести Задунайську Січ до Росії неодноразово їздив до Катирлезу єлизаветаградський купець Є. Кльонов у 90-х роках XVIII ст. Він вів переговори з кошовим отаманом козаків, купував рибальські заводи, щоб на човнах таємно перевозити козаків на російський бік. Задунайці ж вимагали гарантій безпеки та «пусті землі, що знаходяться поблизу міста Одеси»[15]. Однак не всі козаки з приємністю сприймали пропозиції про реемiграцію. Так, навесні 1794 р. через намір перевести Січ до Росії ледь не втратив життя кошовий отаман Трохим Помело, що перебував на посаді з 1791 р. Проти нього виступили козаки протурецьких настроїв, вночі оточили його будинок і, не знайшовши отамана, пограбували майно[16].

У процесі освоєння пониззя Дунаю запорозькі козаки зустріли опір козаків-некрасівців, з якими нещодавно разом брали участь у російсько-турецькій війні на боці Порти. Некрасівці були донськими козаками-старообрядцями, які на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань, а в

---

[12] BDA. — Fon adı: C.AS. — Dosya № 574. — Gömlek № 24142. — Sof. 4.

[13] *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр. — С. 22–23.

[14] *Шиян Р.І.* Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. — Запоріжжя, 1996. — С. 13.

[15] Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. — Т. III: Хаджибей, Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки). — Одеса, 1999. — Док. V. 39. — С. 289.

[16] *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр. — С. 29–32.

40–70-х роках XVIII ст., через внутрішні суперечки та політику російського уряду, почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 1780-х роках некрасівці офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Активна розбудова Катирлезької Січі задунайцями і пов'язаний з цим перерозподіл земель як засобу існування, мав неодмінно призвести до конфлікту з некрасівцями. У суперечках між двома групами козаків на перше місце виходили вигідні угіддя у дунайському гирлі і рибні лови, а потім їхні різні релігійні традиції. Османська влада не втручалась у конфлікт між ними, вирішивши, що «ода гяур-ода гяур ("і ті невірні, і ті невірні")… коли маєте силу — бийтеся собі»[17]. Коли ж конфлікт дійшов до кривавих розправ, адміністрація наказала задунайцям перейти в район Сеймен (тепер в с. Юртасі в повіті Констанца, Румунія).

Впливала на стосунки між запорожцями і некрасівцями й кризова ситуація 1780-х — початку XIX ст. в середині османських володінь, пов'язана з реформаторською діяльністю султана Селіма III та великого візира Алемдара Мустафи-паші (Байрактара) в управлінні, економіці, армії. З'явились аяни, які не підтримували реформи султана і послабляли авторитет центральної влади. Серед противників реформ були у Сілістрі — Йиликоглу Сулейман-ага, у Відіні — Осман Пазванд-оглу, в Ізмаїлі — Ібрагім Пеглеван, за призвіськом Баба-паша. Задунайські запорожці боролися у складі турецьких урядових частин з зазначеними феодалами. У свою чергу некрасівські козаки підтримували І. Пеглевана. Вже у 1797 р. російський агент у Галаці П. Ренський повідомив генеральному консулу в Яссах І. Северину про те, що «турецьких запорозьких військ кошовий» приїжджав до нього і розповів, що задунайських козаків вже є близько 20 тисяч і внаслідок розпочатих військових дій проти заколотників Пазванд-оглу був надісланий один зі старшин збирати козаків вниз по Дунаю. Так, наприклад, проти Пазванд-оглу воював Василь Мастренко з козаків Полтавщини, який був завезений дядьком в Запорозьку Січ, де проживав вісім років, а потім з чумаками перейшов до Ясс, пізніше з запорожцями з Вилкового працював на рибних заводах і з кошовим Гаркушею відправився до Відіна для боротьби з Пазванд-оглу, згодом перейшов у Браїлу. Зібрані частини задунайців мали підпорядковувались саме назирю фортеці Браїла. Браїльський назир дуже активно використовував частини задунайців у боротьбі з заколотником Пазванд-оглу та іншими феодалами (аянами). Так, з османсько-турецьких документів дізнаємося, що, крім вже відомих центрів боротьби із повсталими феодалами — Рущуком, Відіном, одним із осередків напруги стало і м. Калараші (тепер м. Келераші у Румунії). Відомо, що сюди загони козаків з Браїли направлялись для вирішення суперечок між силами рущуцького аяна Терсенікли-

[17] *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам] // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. — Т. II: Задунайська Січ. — Одеса, 1998. — С. 42.

оглу та сілістрінського аяна Йиликоглу Сулейман-аги[18]. Один із таких загонів складався із понад 400 вояків: кошового отамана, писаря, одного баш чауша (старшого офіцера), двох перекладачів, 4 полковників, 4 чаушів, 3 пушкарів і 400 козаків[19].

У 1803–1804 рр. козаки воювали й проти рущуцького аяна Терсенікли-оглу, керівником військ якого називають І. Пеглевана. Деякі документи дозволяють припустити, що територією, з якої збирали податки на утримання козаків протягом 1800–1804 рр., були терени воєводи Волощини (Eflak voyvodası)[20]. Це утримання — так звані «кормові гроші», що складалися з платні та продовольства. В липні 1803 р. тисяча солдатів османського війська і тисяча козаків мали бути розквартировані у Волощині[21]. Меньше ніж через місяць назирь Браїли видав наказ, щоб під час одного із походів задунайцям мав сплатити платню і провіант воєвода Волощини у розмірі: кошовому отаману — 131 куруш, писарю і осавулу — по 26 курушів, перекладачу — 24, полковнику — 32,5, пушкарю — 17,5, козаку — 6. Всього в цьому поході було задіяно 468 козаків і 400 солдатів[22].

Внаслідок організаторської політики козаків на межі XVIII–XIX ст. їх лави поповнились утікачами з українських територій. Херсонський губернатор О. Окулов писав, що «кожний день пристають до запорожців, яких зібралось уже на цей час близько 15000 чоловік… нові утікачі із російських кордонів і, навіть дівки, переходячи до них з того боку, виходять заміж за неодружених». Поповнивши свою чисельність, задунайці витіснили некрасівців і поновили Січ у Катирлезі. За даними російських розвідників, запорожці, які брали участь у боротьбі з Пазванд-оглу, одержали дозвіл селитися «нижче Старої Кілії в житлах некрасівських, звідки браїльський паша вигнав некрасівців». За свідченням задунайця Миколи Діброви, «коли Пехлеван не давав їм спокою, усі перебрались із Сеймен у Вилкове та Катирлез на землю визначену їм від браїльського назиря»[23]. Однак довго тут козаки не протримались. На межі 1805–1806 рр. некрасівці у складі військ Пеглевана здійснили напад на Катирлез, спалили житла козаків і багатьох порубали. Задунайці перебратися на чолі з кошовим Гнатом Ковалем до Браїли під захист назиря Ахмет-паші.

Вищезазначені факти свідчать про важливість існування Катирлезу для задунайських запорожців як традиційного козацького центру. Однак про

---

[18] BDA. — Fon adı: HAT. — Dosya № 50. — Gömlek № 2355A. — Sof. 1.

[19] Ibidem. — Fon adı: C.AS. — Dosya № 409. — Gömlek № 16908. — Sof. 1.

[20] Ibidem. — Fon adı: C.AS. — Dosya № 409. — Gömlek № 16908. — Sof. 4; Dosya № 505. — Gömlek № 21087. — Sof. 4; Fon adı: HAT. — Dosya № 50. — Gömlek № 2355A. — Sof. 4.

[21] Ibidem. — Fon adı: HAT. — Dosya № 133. — Gömlek № 5492. — Sof. 4.

[22] BDA. — Fon adı: C.AS. — Dosya № 409. — Gömlek № 16908. — Sof. 1–4.

[23] Державний архів Краснодарського краю. — Ф. 250. — Оп. 2. — Спр. 167. — Арк. 10 зв.

дану Січ відомо досить мало через брак джерел, тому розглянемо наявну інформацію для визначення її ролі та статусу як для самих козаків, так і для османського уряду. На нашу думку, Катирлезьку Січ можна цілком вважати тим центром, де відбулась інституціоналізація запорозьких козаків вперше після 1775 р. На це вказують декілька організуючих та установчих моментів. Катирлезька Січ, що була заснована наприкінці 1780-х років, проіснувала саме як центр задунайців до 1813–1814 рр., хоча і з деякими перервами. До такої думки схилявся і дослідник історії задунайських запорожців О. Рябінін-Скляревський[24]. Інші місця перебування військового керівництва можуть розглядатися як тимчасові Коші (відомі і в історії Наддніпрянських Січей).

Катирлезька Січ мала й відповідні складові, що дослідники пов'язують з існуванням організуючої інституції та центральної влади з відповідним статусом. Розглянемо кілька з них. В Січі, за усталеною традицією, проживало керівництво — кошовий отаман, старшина, курінні отамани і лише неодружені козаки. Одружені мали жити в селах і хуторах навколо Січі. Серед кошових отаманів знаємо про Герасима Колінку, Якима Гардового і Трохима Помела, Гната Коваля, Гаркушу та Бахмута[25]. Вони підпорядковувались османським керівникам у Сілістрії, Тульчи або Браїли. При кошовому мав бути османський представник або драгоман. Отамани мали право, як і раніше, видавати різного роду документи. Так, маємо білет на вихід у справах з Січі, виданий кошовим Бахмутом 17 квітня 1806 р. козаку Остапу Міняйлу: «Остап Міняйло, середній на зріст, у цьому квитку, зазначений, є Путкальських козаків з Херделезької проливи (гирла). Коли буде по кріпостях і містах, де є начальники, хай ніхто не бере з нього податків і ніхто йому не наказує. 1221 року, місяця Мухарема 28 дня. Кошовий Бахмут. Драгоман Осман. Печатка Коша»[26].

Серед інших старшин відомі військовий осавул Василь Глоба, військовий писар Данило Білий, курінні отамани: Стебліївського куреня Трохим Перегудов, Дядьківського — Лук'ян, Пашківського — Давид Новицький, Поповичевського — Пилип Добровольський. Курені носили традиційні назви, кількість їхня залишалась сталою — 38 або ж 40.

Січ обов'язково мала клейноди — символи влади. Серед них в цей час відомі байрак (значок-прапор), бунчук, пернач і печатка. В дослідженнях Ф. Вовка визначено, що у задунайських козаків січовий прапор замінювався «турецьким бунчуком... кожний курінь мав свій байрак — рід значка з червоного сукна з білим півмісяцем і 6 зірками. У випадку смерті будь-кого з козаків, перед куренем виставлявся цей байрак як військову почесть померлому». Ф. Вовк пояснює відсутність прапора невідповідністю християнських

---

[24] *Рябінін-Скляревський О.* З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті… — Т. II: Задунайська Січ. — Одеса, 1998. — С. 300.

[25] *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр. — С. 33.

[26] *Рябінін-Скляревський О.* Кінець Задунайської Січі // Там само. — Т. II. — С. 301.

емблем на прапорах колишнього Війська Запорозького тому, що задунайські запорожці перебували під владою мусульманської країни[27]. Крім цього, про прапор і інші символи є свідчення самих запорожців: “Прапор дійсно був та один пернач, … прапор розміром як у турків був кольором жовтим, а у середині білого кольору півмісяць”[28]. Про наявність в Катирлезькій Січі прапорів і бунчуків повідомляли й інші сучасники.

Наприкінці 90-х років XVIII ст. з’являється печатка задунайців. Її поява, безперечно, засвідчує визначений статус козаків. Так, згаданий купець Є. Кльонов у січні 1796 р. просив у отамана Якима Гардового “п’ять планкетів з військовою печаткою для проїзду за кордон козаків”[29]. Печатка не мала зображень, а лише текст «پوتقالی قزاقلرینک سرکرده سی قوشوی ۱۲۱۷» — «Potkalı kazaklarının ser-kerdesi koşovıy. 1217»[30] — «Поткальських козаків головний, кошовий. 1802/1803».

На території Січі традиційно знаходилась площа з церквою, курені (житла козаків), приміщення для запасів їжі, зброї тощо. Військові підрозділи козаків формувались за куренями, але в разі необхідності вони приєднувались групами до османських частин.

Наведені вище факти засвідчили статус та інституціоналізацію Катирлезької Січі для османської адміністрації. З розпорошених окремих центрів козаки об’єднались в єдину військово-господарську одиницю з визначеними керівниками та завданнями. Їхні можливості та військово-політичні завдання нагадували подібні до Нової Запорозької Січі, зокрема, підпорядкування чиновникам і несамостійність у прийняті тих чи інших рішень.

Важливим фактом, що свідчить про сприйняття Катирлезької Січі населенням, її безпечність та стабільність, є наявність одружених козаків і народжених на землях Січі дітей. Так, козак Іван Кучеренко народився в с. Катирлез «від батька Афанасія Кучеренка запорожця, а матері Катерини» близько 1789 р., після їхньої смерті знаходився на рибних ловах Січі. Протягом 1789–1794 рр. тут народилися від запорожців Степан і Василь Чумаки, Петро Чернега, близько 1799 р. в «запорозькому селищі Рая на урочищі Катирлез» від «дівки сербської Євдокії» з’явився на світ Трохим Сербиненко і був взятий на виховання запорожцем Герасимом Похилою у Вишестебнівський курінь[31]. Більшість одружених козаків жили у землянках, займались рибальством і промислами у гирлі Дунаю, наймались на заробітки. В Катирлезькій Січі більшість задунайців походили з колишньої

[27] *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь… — С. 81, 87.

[28] Центральний державний історичний архів України в м. Києві. — Ф. 245. — Оп. 1. — Спр. 8. — Ч. 1. — Арк. 345.

[29] *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828 рр. — С. 31.

[30] Державний архів Одеської області. — Ф. 1. — Оп. 214. — Спр. 11 за 1816 р. — Арк. 150.

[31] Там само. — Оп. 190. — Спр. 13 за 1824 р. — Арк. 6–9 зв., 124, 250–250 зв., 341 зв.

Запорозької Січі, зберігали її військовий досвід, вільний дух і традиції, а елементи некозацького походження, як правило, не грали визначної ролі. Після зруйнування Катирлезької Січі некрасівцями вона залишалася об'єднувальним центром для козаків, хоча військове керівництво і знаходилось у Браїлі. В таких умовах відбувалась підготовка до чергової російсько-турецької війни 1806–1812 рр. і сама війна, в якій козаки взяли активну участь у складі османської армії. Після її закінчення відкрився новий етап в історії запорожців в Османській імперії.

Таким чином, на території Османської імперії після 1775 р. запорозькі козаки отримали можливість відновити традиційні способи економічного та організаційного життя. Протягом 1775–1785/86 рр. для них тривав невизначений статус, якій і залежав від військово-політичних відносин між Османською і Російською імперіями. З кінця 80-х років XVIII ст. задунайські запорожці змогли отримати офіційний статус, інституалізацію в межах Османської імперії у вигляді відновленої Січі, яка проіснувала до 1813–1814 рр., маючи більшість атрибутів козацьких Січей XVI–XVIII ст. Запорожці служили у складі урядових османських військ під час внутрішньополітичних конфліктів місцевого та державного значення і російсько-турецьких війн кінця XVIII — початку XIX ст., виконуючи різного роду військово-тактичні операції, розвідувальну, поліційно-охорону службу.

УДК 902:910.4«1951/1953»

Ярослав Федорук

Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем

У статті аналізуються результати археологічних експедицій Федора Копилова з вивчення Запорозьких Січей у 1951 і 1953 рр. Протягом цих двох польових сезонів археолог дослідив Микитинську, Чортомлицьку, Базавлуцьку, Покровську (Нову), Кам'янську і Томаківську Січі. У 1951 р. Олена Апанович брала участь в експедиції від імені Інституту історії АН УРСР. За винятком Кам'янської Січі, ці Січі були невдовзі затоплені водами Каховського моря. У додатках до статті друкуються три археологічні звіти Копилова за 1939, 1951 і 1953 рр., рецензія Володимира Гончарова на звіт 1951 р., а також лист Апанович до заступника директора Інституту історії.

Ключові слова: *Запорозка Січ, козаки, археологія, Федір Копилов, Олена Апанович, Каховська ГЕС.*

The author analyzes the results of Fedir Kopylov's archaeological expeditions on the research of Zaporozhian Hosts in 1951 and 1953. During these two seasons archaeologist investigated the Cossack Hosts in Mykytyn, Chortomlyk, Bazavluk, Pokrovske (New Host), Kamianka, and Tomakivka. Olena Apanovych was a member of the expedition in 1951 on behalf of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Except of Kamianka Host, these Hosts were flooded soon by the waters of the Kakhovka See. Three Kopylov's archaeological reports (1939, 1951, and 1953), Volodymyr Honcharov's review of the report of 1951, as well as Apanovych's letter from the expedition to the deputy director of the Institute of History are published in the appendix to the article.

Keywords: *Zaporozhian Host, Cossacks, archaeology, Fedir Kopylov, Olena Apanovych, Kakhovka Hydroelectric Power Plant.*

Будівництво Каховської ГЕС на півдні України у 1950-х роках призвело до кардинальної зміни ландшафту течії Дніпра, затоплення численних територій. Після видання постанови Ради Міністрів УРСР від 20 вересня 1950 р. «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі,

Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу й зрошення земель південних районів України й північних районів Криму» в Інституті археології АН УРСР одразу було створено постійну експедицію на новобудовах півдня України на чолі з Михайлом Яковичем Рудинським, «що почала попереднє виявлення та облік археологічних пам'яток в зонах затоплення»[1]. У січні 1951 р. в Інституті археології було укладено попередні плани розкопок в районах Південно-Українського каналу між Запоріжжям та Мелітополем і по Дніпру в районах між Каховкою, Запоріжжям, Нікополем та інших місць Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей[2]. У квітні–травні археологи Олександр Всеволодович Бодянський та Іван Іванович Артеменко здійснили попередню розвідку по Дніпру в районі Каховки на лівому березі й між Бериславом та Нікополем на правому, під час якої відзначили близько п'ятдесяти місцезнаходжень археологічних пам'яток. Ці відомості обговорювалися в Нікополі 25 травня 1951 р. на зборах співробітників всієї експедиції, де попередньо вирішено було організувати експедиційні загони для археологічного обстеження районів майбутнього затоплення. Район роботи Капулівського загону належав до п'ятої групи, де окремим пунктом рекомендувалося обстежити острів у плавнях напроти с. Капулівки, де колись розміщувалася Чортомлицька Січ[3].

У кінцевому підсумку Інститут археології скерував на південь України сім експедицій під загальним керівництвом директора, академіка АН УРСР Петра Петровича Єфименка, заступником якого було призначено Аркадія Вікторовича Добровольського[4]. Археологічну експедицію на Нікопольщині очолювала Євгенія Володимирівна Махно. Для вивчення рештків Запорозьких Січей до її складу було включено окремий загін, який складався з двох дослідників, — очолював його Федір Борисович Копилов. До цього загону належала також співробітниця Інституту історії АН УРСР Олена Михайлівна Апанович, до завдання якої, за власним зізнанням, «входило, в основному, пошуки й вивчення пам'яток запорозької старовини»[5]. Ця праця відбувалася в рамках запланованої в Інституті історії теми «Історичне минуле місць великих будов комунізму», що передбачала вивчення історії Південної

---

[1] Науковий архів Інституту археології НАН України (далі — НА ІА). — Оп. 1. — Спр. 153: «Документы о работе постоянной экспедиции на новостройках юга Украины: 14.04 — 17.10.1951 г.». — Арк. 1 (лист директора Інституту археології АН УРСР П.П. Єфименка до президента АН УРСР О.В. Палладіна, 14 квітня 1951 р.).

[2] Там само. — Арк. 13–16.

[3] Там само. — Арк. 22–29.

[4] *Добровольский А.В.* Археологические исследования на территории строительства Каховской ГЭС в 1951 г. // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — К., 1952. — Вып. 1. — С. 8 (прим. 1).

[5] Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі — НА ІІ). — Оп. 1. — Спр. 299: Листування (25.VII — 16.XI. 1951 р.). — Арк. 5.

України до кінця XVIII ст.[6] Пізніше Копилов найняв ще лаборанта — студента першого курсу гідромеліоративного технікуму, який допомагав здійснювати наземні вимірювання острова біля с. Капулівки, де розміщувалася Чортомлицька Січ[7].

Не можна сказати, що історія та археологія козацтва належали до привілейованої тематики в радянській науці. Ця політична тенденція частково була відображена й у рецензії Володимира Кириловича Гончарова від 1 березня 1953 р. на розкопки Копилова 1951 року. Ще у 1941 р., писав рецензент, після проведення розкопок Чортомлицької Січі «з'ясувалася цілковита недоцільність дослідження їх [Січей] археологічним шляхом через їхню вкрай погану збереженість. [...] Авторові, звичайно, було відомо зі звіту 1941 р., що більша частина намічених для дослідження пам'яток січей затоплена водою, інша ж частина зруйнована розливами і не є об'єктом для археологічних розкопок» (док. 3). Отож, хоч вивчення Запорозьких Січей у першій половині 1950-х років і проводилося з причини затоплення територій Великого Лугу Каховським морем, все ж археологи прив'язували ці дослідження, що були включені в план Інституту археології АН УРСР, до урочистостей «у зв'язку з прийдешнім трьохсотліттям возз'єднання України з Росією»[8]. Таким чином, керівники експедицій хотіли надати козацькій археології більшої значущості та обґрунтування необхідності археологічного вивчення українського козацтва перед керівництвом АН УРСР та урядом у цілому. Така позиція була успішною, оскільки вже в липні 1953 р. Ф. Копилов отримав завдання від Інституту археології провести археологічні розкопки Томаківської та Кам'янської Січей[9].

Значення козацьких археологічних експедицій Ф. Копилова першої половини 1950-х років полягає в тому, що в міру можливостей археологи та

---

[6] Там само. — Оп. 1. — Спр. 329: Звіт про роботу відділу за 1951 р. — Арк. 2 (висловлюю щиру вдячність Олексієві Ясю за цю інформацію).

[7] Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. 374: Апанович Олена Михайлівна. — Оп. 1. — Спр. «Щоденники та нотатки, 1951–1996» (далі — *Апанович О.М.* Щоденник). — Арк. 13.

[8] *Добровольский А.В.* Археологические исследования на территории строительства Каховской ГЭС в 1951 г. — С. 14; *Копылов Ф.Б.* Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — К., 1955. — Вып. 4. — С. 52.

[9] *Копилов Ф.Б.* Короткий звіт про роботу групи по дослідженню запорізьких пам'яток Нікопольсько-Гаврилівської експедиції 1953 р. // НА ІА. — № 1953/1д. — Арк. 1–3; *Його ж.* Щоденник групи по дослідженню Запорозьких Січей Нікопольсько-Гаврилівської експедиції Інституту археології АН УРСР. Розпочато 17. 7. 1953 р. Закінчено 31.7.1953 р. (далі — *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1953) // НА ІА. — № 1953/1д. — Арк. 1–18; *Його ж.* Археологічні розвідки на місцях Запорозьких Січей // Нікопольський краєзнавчий музей. Архів наукової бібліотеки. — Арк. 1–10 (за передані копії статті висловлюю щиру вдячність заступнику директора музею Мирославові Петровичу Жуковському); *Його ж.* Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей. — С. 52–53.

історики зафіксували стан збереження Запорозьких Січей перед їхнім затопленням, здійснили опис пам'яток історії козацтва, що існували на той час, порівнюючи з тим періодом, коли їх описував Дмитро Іванович Яворницький.

Приводом до написання цієї статті став лист О. Апанович з Нікопольської експедиції до тодішнього заступника директора Інституту історії АН УРСР Миколи Никифоровича Лещенка, в якому дослідниця просила оформити їй відпустку з 25 серпня 1951 р., оскільки Федір Борисович від'їжджав з Нікополя додому у зв'язку з родинними обставинами (док. 4)[10]. Вивчаючи глибше цю тематику, вдалося натрапити на першорядні документи й матеріали про діяльність цієї та інших експедицій, як-от археологічний звіт Ф. Копилова за обстеження чотирьох Січей у 1951 р. (док. 2), його польовий щоденник 1951 р. з кресленнями шести розкопів на Чортомлицькій Січі, перелік речей, знайдених під час цих розкопок, щоденник Апанович 1951 р., непублікована стаття Копилова «Археологічні розвідки на місцях Запорозьких Січей», машинопис якої автор подарував Нікопольському музеєві, його польовий щоденник і звіт за розкопки двох Січей у 1953 р. (док. 5) та ін.[11]

В історіографії трапляються згадки про експедиції Копилова 1951 і 1953 рр., а його археологічні звіти іноді використовувалися в наукових статтях з історії Запорозьких Січей[12]. Важливими працями у цьому питанні є дослідження археологів Аркадія Козловського та Вадима Ільїнського, які на межі 1980–1990-х років писали не лише ґрунтовні статті з історії археологічного вивчення козацьких Січей, а й підсумовували свої відкриття, базовані на розкопках, особливо Кам'янської Січі[13]. Ще чверть віку тому у цих

---

[10] НА ІІ. — Оп. 1. — Спр. 299: Листування (25.VII–16.XI.1951 р.). — Арк. 5–7.

[11] *Копылов Ф.Б.* Отчет о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 года, по обследованию Запорожских памятников // НА ІА. — № 1951/2г; *Його ж.* Щоденник. Капулівський загін Нікопольської експедиції 1951 р.: Почато 21/VII.51 р. Закінчено 16/VIII.51 р. (далі — *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951) // Там само. — Од. зб. 1770. — 30 арк.; *Його ж.* Щоденник, 1953. — Арк. 1–18; *Його ж.* Короткий звіт про роботу... — Арк. 1–3; Інвентарний опис матеріалів з розкопів Чортомлицької Січі: № 1–228 // Там само. — Од. зб. 1771. — 7 арк.; *Його ж.* Археологічні розвідки на місцях Запорозьких Січей. — Арк. 1–10; *Апанович О.* Щоденник. — Арк. 1–36.

[12] Див., зокрема: *Гурбик А.* Томаківська Січ: (70-і роки XVI ст. — 1593 р.) // Козацькі Січі: (Нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). — К.–Запоріжжя, 1998. — С. 43; *Горобець В.* Кам'янська Січ: (1709–1711, 1730–1734 рр.) // Там само. — С. 129–131; *Мицик Ю.А.* Козацька мати: (До 90-річчя від дня народження Олени Апанович) // Архіви України. — 2009. — № 6. — С. 263; *Оленковський М.* «Червона книга» археологічних пам'яток Херсонщини. — Херсон, 2010. — С. 18; *Федорук Я.* Писемне джерело 1651 року про поховальний обряд українського козацтва // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 2012. — Вип. 16/17. — С. 689.

[13] *Козловський А.О., Ільїнський В.Є.* Козацькі старожитності Пониззя Дніпра // Археологія. — 1991. — № 4. — С. 42–58; *Козловський А.О.* Особливості будівництва

публікаціях підкреслювалася необхідність видавати матеріали археологічних досліджень Січей[14]. Така праця здійснювалася й раніше[15], проте ця проблематика й досі залишається злободенною.

Участь Апанович в експедиції 1951 р. і вивчення решток чотирьох Січей спонукали дослідницю до великої діяльності над укладенням наукового реєстру пам'ятних місць запорозького козацтва, що мало значні впливи на прийняття постанов Президії ЦК КПУ від 31 серпня 1965 р. і Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва». У своїх працях дослідниця часто згадувала про цю експедицію і навіть включала її окремою віхою у свою творчу біографію[16]. Уже в 1954 р. вона використала результати експедиції 1951 р. у книжці про історичні місця подій в епоху Хмельниччини, описавши три Січі — Томаківську, Микитинську й Чортомлицьку. Особливо перегукуються з її нотатками у щоденнику описи у цій книзі результатів розкопок Чортомлицької Січі, де детально згадуються тогочасні знахідки — рештки сільськогосподарських знарядь праці, уламки гутного скла, керамічного посуду та ін., а також топографічний опис місцевості[17]. Польові дослідження 1951 р. стали для Апанович відправними пунктом і для організації майже через чотири десятиліття іншої експедиції — «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле» (1989), під час підготовки й проведення якої вона користувалася висновками археологічних досліджень 1951 р. і своїм щоденником[18].

Результати експедицій Копилова 1951 і 1953 рр. враховував також і Дмитро Якович Телегін під час вивчення Запорозьких Січей на початку 1990-х років[19]. Крім того, у 1953 р. дослідник обстежував Кам'янську Січ,

---

житлових споруд на Кам'янській Січі // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. праць. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 16, 18.

[14] Див., напр.: *Козловський А.О.* Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі. — С. 18.

[15] Див., напр.: *Яценко С.П.* Археологічні дослідження 1968 року Р.О. Юри. Фондове зібрання Запорізького краєзнавчого музею // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2009. — № 9. — С. 56–65.

[16] Див., напр.: *Апанович О.М.* Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991. — С. 201; *Її ж.* Чортомлицька Січ: До 345 річниці заснування. — К., 1998. — С. 8; Олена Михайлівна Апанович: Бібліографічний покажчик: (До 75-річчя від дня народження). — К., 1994. — С. 17.

[17] *Апанович Е.М.* Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1954. — С. 5–10, 83, 86.

[18] *Апанович О.М.* Експедиція «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле» // Книжник. — 1990. — № 6. — С. 25; *Її ж.* Експедиція «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле»: Науковий звіт // НБУВ. ІР. — Ф. 374: Апанович Олена Михайлівна. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 1–21; *Савченко С.В.* «Це — пісня моєї душі»: Олена Апанович у збереженні пам'яток Запорізької Січі в кінці 1980 — на початку 1990 років // Сумська старовина. — 2014. — Т. XLIII–XLIV. — С. 111.

[19] Див., зокрема: *Телегін Д. Я.* Січі запорозьких козаків низового Дніпра. — К., 1991. — С. 11; *Його ж.* Обстеження Січей Низового Дніпра в 1990 р. // Укр. іст. журн. — 1992. —

коли Копилов проводив там нові археологічні розкопки[20]. У той час праця Телегіна здійснювалася в рамках розвідки експедиційним загоном археологічних пам'яток палеоліту, неоліту, поселень, селищ і городищ епохи бронзи, скіфського та післяскіфського часів[21].

Звіти Копилова 1951 і 1953 рр., а також його та Апанович польові щоденники вносять багато уточнень як для козацької археології, Січей, історії низового козацтва в цілому, так і для козацької архітектури, пам'яток, історії народної пам'яті тощо. У цих документах переплетено археологію, історію, фольклор, етнографію та багато інших важливих дисциплін, без яких сьогодні неможливо уявити вивчення українського козацтва XVI–XVIII ст. як явища.

Польові щоденники Копилова й Апанович з експедиції 1951 р. дуже сильно відрізняються за жанром. Перший — це конкретні професійні нотатки за пророблену кожного дня роботу, що згодом стали підставою для написання звіту за експедицію й самим автором були долучені до архівної справи. Другий — це щоденник «для себе», в якому, крім археологічних та інших нотаток, натрапляємо на безліч вражень авторки від подорожей по Дніпру і запорозьких місцях, опис побуту експедиції, людей, які зустрічалися протягом цього часу, іноді навіть особистісних переживань від цих зустрічей і т. п.

Звіт Копилова за 1951 р. писався не одразу після завершення тогорічного археологічного сезону. Дослідник зволікав із цим текстом майже півтора роки. У цьому документі зустрічаються, наприклад, дані про те, що в 1952 р. до Нікопольського музею поступали експонати з с. Покровського. Сама ж рецензія В. Гончарова, як ми бачили, датувалася 1 березня 1953 р. Отже, звіт про обстеження Січей у 1951 р. Федір Борисович готував десь перед написанням цієї рецензії. Це могло бути пов'язано з підготовкою ним і забезпеченням фінансування наступної експедиції на Кам'янську й Томаківську Січі, що відбулася у другій половині липня того самого 1953 р.

У 1951 р. Федір Борисович не вперше робив обстеження запорозької території Нікопольщини. У 1939 р. археолог здійснював уже розвідки

№ 7–8. — С. 136; *Його ж.* Часи козацькі. Січі Запорозькі: За письмовими та археологічними джерелами. — К., 1997. — С. 88, passim. Загальний підсумок розвідки 1990–1991 рр. див.: Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — К., 1997. — С. 22–23; *Телегін Д.Я., Тітова О.М.* Дослідження експедиції «Січі Запорозькі» у 1991 р. // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. праць. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 1–5.

[20] *Телегін Д.Я.* Січі запорозьких козаків низового Дніпра. — С. 16; *Його ж.* Часи козацькі. Січі Запорозькі... — С. 135.

[21] *Телегин Д.Я.* Отчет о работе разведывательного отряда Никопольско-Гавриловской экспедиции 1953 г. // НА ІА. — № 1953/1б. — Арк. 3 (згадка про відвідини с. Республіканець).

Чортомлицької Січі, про що іноді сам згадував під час опису пізніших досліджень (док. 1; док. 2, арк. 7)[22].

Рукопис звіту археолога про обстеження Чортомлицької та Нової Січей, а відповідно і решток старовини у цих місцях, у вересні 1939 р. зберігся в архівній справі за 1953 р. (док. 1). З цього звіту відомо також, що Копилов робив тоді й фотофіксацію місцевості. Оглянувши рештки валів Чортомлицької Січі, він виявив фрагменти кераміки у зсуві, підмитому весняною водою, та підйомний матеріал з берега річки Підпільної. Археолог вважав, що ця кераміка, зроблена на гончарному колі, а також ліпний посуд, належали до пізніх запорозьких часів і ранніх — неолітичних. Було здійснено також опис могили Івана Сірка та запорозької хати, що тоді належала мешканці с. Капулівки Оксані Забутній. За переказами старих місцевих людей, у запорозькі часи ця будівля слугувала за корчму. Станом на 1939 р. половина хати була вже перебудована, а інша половина, «яка служить коморою, залишилась в своєму первісному вигляді», — писав дослідник. У своєму звіті 1951 р. він відносив її датування до епохи середини — останньої чверті XVIII ст., а новішу частину — приблизно до середини XIX ст. (док. 2, арк. 7)[23].

Обстежуючи с. Покровське у 1939 р., Копилов писав про рештки валів Нової Січі, запорозьку гавань Уступ для чайок і городище за річкою Підпільною, що мало підсобне значення для Січі, зі збереженими ямами, імовірно, колишніми льохами — «...за переказами, — як він писав у звіті 1939 р., — на цьому городищі у запорізців стояли господарські будівлі». Копилов зафіксував також плиту від козацької могили у центрі села, де вже не було хреста. З підйомного матеріалу знайшлися фрагменти кількох люльок.

У 1941 р., перед самою війною, археологічні розвідки на Нікопольщині проводив науковий співробітник Інституту археології Михайло Леонтійович Макаревич. Незважаючи на те, що рецензент звіту Копилова В. Гончаров згадував про експедицію Макаревича (док. 3), однак звіти останнього майже всі були втрачені під час війни. Про це свідчив і сам Копилов у 1951 р.: під час розкопок 1941 р. «було знайдено рештки кузні, проте, на жаль, всі матеріали, а частково й документація, загинули під час Вітчизняної війни, — писав він. — Через це довелося знову закладати розвідувальні розкопки в деяких місцях на острові» (док. 2, арк. 9)[24]. Про результати досліджень Макаревича Федір Борисович знав безпосередньо з його розповідей, і добра

---

[22] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 3. Про це див. також згадку у щоденнику Апанович (арк. 13 зв.).

[23] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 17 зв.

[24] Олена Апанович про це зі слів Копилова: *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 15. Пошуки цих матеріалів у Науковому архіві Інституту археології НАН України під час написання цієї статті також не були успішними.

обізнаність з місцевим ландшафтом обома археологами лише сприяла кращому плануванню експедиції 1951 р. (док. 2, арк. 10).

Крім археологічних розвідок і розкопок, перед експедицією 1951 р. ставилося також завдання здійснити історико-географічний опис місцевостей, де існували Запорозькі Січі, фіксувати пам'ятки епохи запорозького козацтва в цілому (надмогильні хрести і пам'ятники, могилу Івана Сірка, пам'ятки старовини й давньої архітектури, зокрема, церкву в с. Покровському, старі хати, які мали ознаки козацької архітектури, та ін.). «Завданням [Капулівського] загону, — писав Копилов, — було обстеження всіх пам'яток часів існування Запорозьких січей на території плавень р. Базавлука, а саме: Микитинської, Чортомлицької і Покровської Січей, перевірка відомостей Яворницького про місцезнаходження Базавлуцької Січі, перевірка існування та збереженості пам'яток часів Запорожжя, що були відзначені у працях Яворницького, й виявлення нових пам'яток цього часу» (док. 2, арк. 1).

Багато праці було із описом фондів Нікопольського музею, а також просвітницькими лекціями з історії козацтва та про результати розкопок. Оскільки Нікопольський музей надав базу для археологічної праці, то, за свідченням О. Апанович, експедиція повинна була залишити в його фондах частину знахідок, а також допомогти з впорядкуванням музейних фондів[25].

Детальний опис Нікопольського музею й порівняння пам'яток запорозької старовини у його фондах за станом на літо 1951 р. із тими, що їх описав Яворницький, О. Апанович здійснила у своєму щоденнику у 20-х числах липня. При цьому вона подавала дуже колоритні характеристики тодішнього завідувача відділу природи Миколи Карловича Цегера. За свідченням Апанович, частина експонатів, описаних Яворницьким, була вивезена одним фотографом на евакуацію в Моздок, де вони були передані в міськвиконком. Після війни фотограф узяв у музеї кошти на реевакуацію, проте цю справу не довів до кінця, зник, а експонати пропали. До них належали Євангеліє в срібній оправі, пояс, який за переданням був власністю Івана Сірка, ікона із зображенням запорожців на чолі з Петром Калнишевським та ін.[26]

Загалом у 1951 р. Ф. Копилов і О. Апанович обстежили Микитинську, Чортомлицьку, Базавлуцьку й Нову Січі (док. 2). Проте у той час плани цілої експедиції не вдалося здійснити через непередбачувані обставини: близько 14 серпня Копилов отримав телеграму від дружини й змушений був виїжджати до неї до Лубен в родинних справах (він відбув 16 серпня після відповідного дозволу від керівництва експедицією). Ще наступного дня

---

[25] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 3 зв.

[26] Там само. — Арк. 3 зв.–5, 7–7 зв.; *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 1; *Савченко С.В.* Місця пам'яті українського козацтва у щоденникових нотатках Олени Апанович // Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. — Ніжин, 2013. — Вип. 73. — С. 12.

Апанович зустріла його на пристані, звідки він відпливав кораблем до Черкас[27]. Таким чином, 16 серпня — це дата, коли обривається польовий щоденник Копилова, і 17 серпня — Апанович.

З листа Олени Михайлівни до заступника директора Інституту історії Миколи Никифоровича Лещенка видно, що Федір Борисович мав намір повернутися на Нікопольщину приблизно через місяць (док. 4). Дослідницьке завдання, яке ставилося перед початком експедиції, неможливо було виконати Олені Михайлівні самотужки, обмежившись лише наземним вивченням Січей без фотофіксації місцевості, якою займався Копилов, і тим паче без археологічних розкопок. Апанович просила у Лещенка дозволу перервати це відрядження, відправитися на відпочинок на Кавказ й звідти повернутися в експедицію, не заїжджаючи до Києва. «...робота без археолога не дає потрібних результатів», — писала вона в листі до Інституту історії (док. 4).

Отож, після 16 серпня Олена Апанович залишилася одна у Капулівському загоні Нікопольської експедиції. Вона домовилася з А. Добровольським, що до 25 серпня самостійно обстежить ще декілька Січей[28]. За свідченням з її листа до Лещенка (док. 4), Апанович побувала також на Хортиці й місцях Томаківської та Олешківської Січей. Однак, як було видно, ці обстеження вона не вважала повноцінними й не вела щоденника під час цих відвідин. Пізніше, звітуючи за результати експедиції на місця Запорозьких Січей у 1989 р., вона також про це не згадувала[29]. У 1951 р., питаючи дозволу виїхати у відпустку, дослідниця констатувала, що їй "лишилося вивчити ще одну Запорозьку Січ — Кам'янську, рештки, а точніше руїни, татарського міста у Великому Лузі й рештки турецьких фортець Берислава і Каховки" (док. 4).

Зі звіту Ф. Копилова 1951 року випливає, що після від'їзду з Нікополя археолог уже не повертався для обстежень ще чотирьох Січей — Томаківської, Кам'янської, Олешківської та Хортиці. Для О. Апанович, відповідно, експедиційний сезон також завершився у серпні того року. У звіті Інституту історії за 1951 р. писалося з цього приводу: «На протязі двох місяців Є.М. Апанович проводила дослідження, зв'язані з визначенням місць розташування Січі в окремі періоди її існування, розвитку продукційних сил, соціально-економічної диференціації її населення, культури тощо. В насл-

[27] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 31 зв., 32 зв., 35; *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 30.

[28] Док. 4; *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 32.

[29] «Також як матеріал для порівнянь були використані результати досліджень чотирьох Січей археологічною експедицією 1951 року...», — писала дослідниця (*Апанович О.М.* Експедиція «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле». Науковий звіт. — Арк. 2; *Її ж.* Експедиція «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле». — С. 25).

док експедиції здобуто ряд важливих даних, доставлено матеріальні знахідки»[30].

Розкопки територій Томаківської та Кам'янської Січей Копилов почав уже в липні 1953 р., на цей раз уже без участі Олени Михайлівни. Це могло бути викликано тим, що тоді О. Апанович була тісно задіяна до видання документів з історії епохи Богдана Хмельницького до ювілею Переяславської ради, над чим у той самий час працювала велика група колективу Інституту історії АН УРСР (саме у 1953 р. вийшов перший том збірника документів «Воссоединение Украины с Россией», де вона була одним з упорядників і редакторів). У міжчасі, у 1952 р., Копилов вів розкопки Любимівського городища в с. Любимівці Каховського р-ну Херсонської обл. у складі Бериславсько-Каховської експедиції, де, крім іншого, знайшов уламки стінок посудини другої половини XVII ст., з покритою всередині поливою, аналогічною зі знахідками на Чортомлицькій Січі попереднього року[31].

Учасником експедиції 1953 р. від Інституту історії був Максим Карпович Козиренко[32]. Обстеження Кам'янської Січі, як згадувалося, у 1953 р. проводив також Дмитро Якович Телегін.

Звіт Ф. Копилова 1953 року відрізняється від 1951-го насамперед своєю стислістю. Не даремно автор відзначив у назві, що це «короткий звіт». У ньому вже немає історичних екскурсів про Січі, відсутні історико-топографічні порівняння з обстеженнями цих територій Яворницьким, майже нічого не згадано про розповіді старожилів, пошуки й фіксацію запорозьких наземних пам'яток, як-от хрестів, цвинтарів, старих хат запорозького типу тощо. Зміст сконцентровано виключно на археології з висновками, базованими на зіставленні результатів розкопок з письмовими відомостями. Великою мірою це було, найімовірніше, наслідком критичної рецензії В. Гончарова на результати обстежень Січей у 1951 р., де Копилову закидалося, що археологічних розкопок було замало (властиво, тільки на Чортомлицькій Січі й розвідкові розкопки на Базавлуку), а натомість багато уваги приділялося вивченню пам'яток запорозької старовини, посиланням на Яворницького, переданням, історико-топографічним описам та іншим питанням, що не належали до царини археології. Однак стаття Копилова, написана для Нікопольського музею, засвідчує, що дослідник фіксував запорозькі наземні пам'ятки, зокрема, хрести, також і під час праці в 1953 р.[33] У польовому щоденнику натрапляємо на описи цих хрестів і загалом на багато

[30] НА ІІ. — Оп. 1. — Спр. 329: Звіт про роботу відділу за 1951 р. — Арк. 3–4.

[31] *Дмитров Л.Д., Копылов Ф.Б.* Отчет о работе Любимовского отряда Бериславско-Каховской экспедиции // НА ІА. — № 1952/3а. — Арк. 2; див. також: Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: Каталог. — К., 2007. — С. 123.

[32] Док. 5; *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1953. — Арк. 1–18.

[33] *Копилов Ф.Б.* Археологічні розвідки на місцях Запорозьких Січей. — Арк. 9.

деталей, випущених в офіційному звіті[34]. Не знати також, чи М. Козиренко вів власний польовий щоденник, про існування якого поки що нічого невідомо. Це джерело, звичайно, як і у випадку зі щоденником Апанович 1951 р., могло б прояснити багато деталей під час обстеження експедицією Кам'янської й Томаківської Січей.

Впливи рецензії на звіт про експедицію 1951 р. простежуються також і в тому, що в 1953 р., крім самого Копилова й представника Інституту історії, до польових досліджень було залучено також і кресляра І.М. Саченка. Як видно з тексту рецензії (док. 3), керівникові Копилівського загону закидалося, що в його офіційному звіті за 1951 р. немає жодного креслення його розкопок Чортомлицької Січі, хоч такі узагальнюючі схеми є у щоденнику Копилова. У 1953 р. Копилов робив короткий звіт для Інституту археології уже з детальними кресленнями з розкопок Томаківки й Кам'янської Січі.

Нижче подаємо найважливіші проблеми, які заторкувалися під час проведення цих експедицій, а саме: обстеження Микитинської, Чортомлицької, Базавлуцької, Нової, Кам'янської й Томаківської Січей; пошуки й описи козацьких могил, цвинтарів, надмогильних хрестів; пам'яток козацької побутової архітектури; сакральних пам'яток козацької архітектури, а також свідчення народної пам'яті, легенд і передань з епохи козаччини до середини XX ст.

Запорозькі Січі

У 1951 р. Капулівський загін Нікопольської археологічної експедиції здійснив обстеження місць, де розміщувалися чотири Січі — Микитинська, Чортомлицька, Базавлуцька і Покровська (Нова). Природно, що перебуваючи в Нікополі, експедиція першою справою поцікавилися вивченням найближчої місцевості, де гіпотетично існувала *Микитинська Січ*. Цей географічний опис Копилов здійснив у щоденнику під час обстеження міста, й він багато в чому збігається з тим описом, що його свого часу подавав Яворницький у праці про запорозьких козаків. «Місце, де була Січ на Микитиному Розі, — читаємо у цьому щоденнику, — зараз не існує — тут тече нова течія Дніпра, яка пішла по руслу колишньої р. Орлової, розмила цю протоку, зрізала місце, де стояла колись січова церква і відділила Орлів острів від правого берега Дніпра. Старе річище Дніпра за Орловим занесено піском зараз не діє, крім весняного розливу. Таким чином, острів Орлов (на якому зараз пляж) — приєднаний до лівого берега Дніпра»[35].

Найголовніші археологічні дослідження Капулівського загону Нікопольської експедиції 1951 р. проводилися з 29 липня до 4 серпня на території, що

[34] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1953. — Арк. 1–9 (Кам'янська Січ), 9–18 (о. Томаківка).

[35] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 4. Див. також: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 126–127.

залишилася від *Чортомлицької Січі*. На той час рештки Січі знаходилися на острові напроти Капулівки, що утворився в результаті розмиву весняними паводками низини, де було викопано (імовірно, напередодні зруйнування Січі у 1709 р., як припускав Копилов слідом за Яворницьким) оборонний рів перед січовою фортецею (док. 2, арк. 7–8)[36]. Здійснюючи географічний опис цього острова, Апанович порівнювала його з тим, що був зроблений Яворницьким, і відзначала зменшення його площі, розмитої водою Дніпра за той час. «Раніше до цього острова, — писала Олена Михайлівна, — в часи Яворницького сходилося 8 річок, зараз їх менше, оскільки р. Чортомлик, Лапинка і Бистрик змінили своє русло і не доходять до острова, а Бейкуш і Гнилуша замулені. Від Бейкуса залишилося лише озерце і на його місці вже посаджені нові дерева»[37]. Старі люди, яким на той час було вже по 87 років, розповідали, що за молодості чули від старожилів, як Капулівку від Січі відділяла лише вузенька протока, через яку було прокладено місток[38].

Нотатки у щоденнику Олени Михайлівни дають добру уяву про те, як саме вона використовувала такий порівняльний метод в експедиції. На кожну Січ дослідниця завела окремий зошит, у якому конспектувала працю Яворницького з описом пам'яток станом на кінець XIX ст. На одній стороні зошита вона конспектувала географічно-топографічний опис Січей, а на іншій подавала історичну частину. Перша також була поділена на дві частини. В одній Апанович конспектувала описи Яворницького, а в іншій — власні спостереження[39].

У 1951 р. від площі, де була сама фортеця Чортомлицької Січі, вже нічого не залишилося. Збереглася лише висока частина острова без валів або інших фортифікаційних споруд, на якій в часи існування Січі розміщувалися окремі господарські будови та ремісничі майстерні, як-от ливарня, кузня та ін. (док. 2, арк. 8, 14–15). Проте в часи Яворницького тут ще можна було спостерігати два рови з валами і п'ять ям[40]. У народній пам'яті це відобразилося в розповідях одного дідуся, який допускав, що на Січі й досі один рів лишився, а решту було розкопано під городи. На його пам'яті знаходили багато монет, та й сам він пробував шукати запорозькі скарби[41].

З причини весняних паводків, через які на Січі не можна було будувати житлові та підсобні споруди, низька частина острова слугувала звалищем, куди викидали непотрібні речі. У літній час, коли працювала експедиція,

---

[36] *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 132. Про виникнення острова див. також: *Телегін Д.Я.* Січі запорозьких козаків низового Дніпра. — С. 16; *Його ж.* Часи козацькі. Січі Запорозькі... — С. 88.

[37] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 12 зв.–13. Порівн.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 132–133.

[38] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 17 зв., 18 зв.

[39] Там само. — Арк. 17.

[40] *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 132; док. 2. — Арк. 8.

[41] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 18.

верхня частина острова здіймалася над рівнем води на 10 метрів, нижня, що затоплювалася навесні, — на 1 метр. Після побудови ГЕС весь острів було поглинуто Каховським водоймищем. У 1989 р. О. Апанович свідчила, що всі ці рештки Січі, де проводилися розкопки у 1951 р., зникли під водою[42]. У 1990–1991 рр. Д. Телегін, здійснивши обстеження за даними лоцій Каховського моря, намагався локалізувати це місце під водою для імовірних археологічних досліджень[43].

У верхній та нижній частинах острова Ф. Копилов заклав шість розвідувальних траншей. Головною знахідкою, здійсненою вже у перший день розкопок 30 липня, був розвал печі якоїсь наземної споруди, що складався з битої цегли, перемішаної з глиною жовтого кольору, і злитків окисленої міді між цеглою. Під цим завалом було розкопано яму, заповнену жовтою глиною, часто ошлакованими уламками цегли, уламками вугілля та окислими шматками міді. Дослідник робив висновки про те, що розвал печі — це рештки горна мідноливарної майстерні, що припинила своє існування ще перед зруйнуванням Січі російськими військами[44].

Федір Борисович не випадково заклав першу розвідувальну траншею у цій ділянці острова, оскільки саме тут у 1941 р. М. Макаревич розкопав кузню, що діяла на Чортомлицькій Січі. Така близькість двох запорозьких промислових майстерень давала змогу Копилову робити припущення про те, що ці об'єкти колись становили єдиний січовий комплекс виробництва (док. 2, арк. 10).

Ще однією знахідкою, також на цій ділянці острова, але вже в іншій траншеї № 3 (довжиною 8 м і шириною 2 м), було знайдено сім вертикальних обгорілих плах, що визначали стіни кута якогось підсобного приміщення, з великою кількістю вугілля і попелу. Крім цих плах, не було знайдено більше ніяких слідів цієї споруди. Під культурним шаром було знайдено три горщики з дьогтем та сумішшю смоли, що вживали для обсмолення чайок та рибацьких човнів. Копилов робив висновок, що цей матеріал належав до епохи Чортомлицької Січі, де був привозний. Через це

---

[42] *Апанович О.* Експедиція «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле». — С. 28.

[43] *[Телегін Д.Я.]* Січі, паланки, зимівники. Пам'ятки прикордонної служби. Поховання, цвинтарі й типи надмогильних монументів // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — С. 24, 41 (мал. 13); *Його ж.* Часи козацькі. Січі Запорозькі... — С. 89.

[44] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 5–7; Док. 2. — Арк. 9–10; *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 15–16. Згадки про ці знахідки в науковій літературі див.: *Телегін Д.Я.* Січі запорозьких козаків низового Дніпра. — С. 11; *Його ж.* Часи козацькі. Січі Запорозькі... — С. 88; *Козловський А.О., Ільїнський В.Є.* Козацькі старожитності Пониззя Дніпра. — С. 48.

його закопали як господарську цінність в якомусь приміщенні, що згоріло під час руйнування Січі в 1709 р.[45]

У ході розкопок було віднайдено багато речей, що дають уявлення про матеріальну культуру Чортомлицької Січі та низового козацтва в цілому. Це — уламки керамічного та скляного посуду, іноді розписаного орнаментом в українському стилі. «Тут вживалися і кухонні горщики, і полив'яний, вишуканіше виділений посуд, і полив'яні прикраси з чудовим візерунком, миски й тарілки, і розписні "кумани", і скляні штофи, кварти й «ведмедики». У вікна будівель вставлялося вже в XVII ст. кругле віконне скло, зроблене гутним способом, причому вікна вставлялися не лише в житлових будинках, а й у ремісничих майстернях...», — писалося у звіті розкопок. Було віднайдено також чимало люльок-«носогрійок», уламки кіс і металеві оковки дерев'яних лопат, рибацькі грузила та багато інших предметів[46].

Окремої уваги заслуговували знахідки з періоду, що передував зведенню в цьому місці козацької фортеці. Йдеться насамперед про рештки ліпної кераміки, тісто якої було перемішане товченими ракушками, обломки стінок та ніжки амфори тощо. Це свідчило, що на початку н. е. на місці Чортомлицької Січі існувало якесь поселення. Одинокою знахідкою став також уламок вінця посудини епохи Київської Русі[47].

Локалізація місця *Базавлуцької Січі* також базувалася на топографічних описах Яворницького, хоч природний ландшафт на той час уже дещо змінився, зокрема, з'явилися нові плавні. Як інші дослідники, Копилов і Апанович відштовхувалися від опису цієї Січі Еріхом Лясотою у 1594 р.[48] Австрійський посол прибув до табору запорожців у час, коли велика їхня частина пішла в похід.

У науці локалізація цього місця викликала дискусії, починаючи з праць Д. Яворницького, Л. Падалки та ін. Причому після першого видання «Історії запорозьких козаків» у 1892 р. Яворницький дещо змінював свої погляди на цю проблему, зазначаючи, що Лясота описав місце не Січі, а тимчасового

---

[45] «Можно предполагать, что этот деготь относится ко времени Чертомлыцкой сечи. Об этом говорит и то, что он был закопан в каком-то подсобном помещении того времени, остатки стенок которого в виде обгорелых нижних концов плах стояли всего на расстоянии 1 м от горшков с дегтем (см. фото № 13)» (Док. 2, арк. 12; *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 10–13; *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 15 зв., 17 зв.).

[46] Інвентарний опис матеріалів з розкопів Чортомлицької Січі: № 1–228. — 7 арк.; Док. 2. — Арк. 7–16; *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 5–22.

[47] Док. 2. — Арк. 12; *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 14–15; Інвентарний опис матеріалів з розкопів Чортомлицької Січі: № 1–228. — № 90, 99–103, 105–107, passim.

[48] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 287–288.

табору козаків, які чекали на повернення товариства з походу[49]. Копилов віднайшов на місцевості вісім великих ям, що їх Яворницький спершу окреслював козацькими куренями, і почав розкопки двох із них. Не виявивши культурного шару, археолог робив висновок про природне, а не штучне, походження цих заглибин (№ 2, арк. 19)[50]. «Про ями кажуть, що це рештки від корчування груш, якими колись був вкритий майже весь острів», — занотовував археолог[51].

Незалежно від цього, проблема локалізації Базавлуцької Січі не була вирішена. У 1990 р. у цих місцях побував Д. Телегін. Дослідник робив здогад, що Яворницький і Копилов «обстежували різні місця над Базавлуком»[52].

Подорожуючи до с. Покровського на місце *Нової Січі,* Олена Михайлівна занотовувала, що топографія тих околиць не зазнала істотних змін з часів Яворницького[53]. У 1951 р. тут було зроблено тільки історико-топографічне обстеження, а археологічних розкопок не проводилося. «Варто відзначити, що завдяки довгостроковому заселенню Нової Січі, знищенню її оборонних споруд, перекопанню ґрунту під городи й приватним розкопкам шукачів скарбів, площа Нової Січі в археологічному значенні цілком знищена й під час розкопок навряд чи зможе дати цікавий матеріал», — зазначав Ф. Копилов (док. 2, арк. 24). О. Апанович, зі слів, мабуть, Копилова, додавала, що розкопки в самому селі утруднювалися, оскільки ця територія була забудована хатами й розпахана городами господарів[54].

На самій Січі вже не було видно валів, які Яворницький описував у своїй праці. У 1951 р. Копилов писав, що вони були настільки знесені й розпахані під час розбудови с. Покровського, «що простежити їхню конфігурацію немає жодної можливості» (док. 2, арк. 23). Сліди рову, однак, було помітно ще на лівому березі р. Підпільної на городищі, яке колись мало господарське значення й яке місцеві мешканці називали «Січ»[55], де колись був козацький цвинтар. При обстеженні цієї території було виявлено уламки цегли й кераміки XVII–XVIII ст.[56]

Крім того, дослідник відзначав збереження внутрішньої січової гавані для чайок Уступ, що єдналася з Підпільною протокою, майже повністю

---

[49] *Эварницкий Д.И.* Вольности запорожских козаков. — СПб., 1898. — С. 109; *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 24–25; *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 22 зв.–23.

[50] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 25–26.

[51] Там само. — Арк. 26.

[52] *Телегін Д.Я.* Часи козацькі. Січі Запорозькі... — С. 49.

[53] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 19 зв.

[54] Там само. — Арк. 28 зв.

[55] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 29–30; *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 28 зв.

[56] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 30.

занесеною мулом. «Навколо “Уступа” знаходять уламки люльок, гроші, а раніш знаходили і зброю», — писав він у щоденнику[57].

Як бачимо, значні зміни з кінця XIX ст. у ландшафті території, на якій існувала Нова Січ, відбулися приблизно після 1939 р., коли Федір Борисович занотовував, що бачив ще вали, а також ями-льохи на підсобному для Січі городищі (док. 1).

З польового щоденника Копилова 1953 р. видно, що, як і два роки перед тим, дослідник також відштовхувався від опису Січей у Яворницького, хоч у його звіті це не відображено (док. 5). На це вплинула, як згадувалося, негативна рецензія на археологічний звіт 1951 р., в якій авторові закидалися часті посилання на праці цього історика. У щоденнику здійснено детальний топографічний опис місця, де розміщувалася *Кам’янська Січ*, зокрема, розташування куренів, що також було випущено у звіті[58].

Розкопки на Січі здійснювалися в основному на місцях ям, що залишилися саме від цих куренів. У той час було здійснено розвідкові розкопки одного з таких куренів і закладено шурфи у трьох інших ямах. Загалом Копилов налічував вісімнадцять слідів від ям, що колись були куренями у два ряди, — за часів Яворницького їх було сорок у три ряди. «Майже всі вони містяться зараз на городах громадян с. Республіканець. [...] Після підйому Каховською ГЕС води частина їх потрапить в зону розливу», — писав він у щоденнику. Багато з цих заглибин було безслідно знищено не тільки природними умовами, а й селянами, які засипали їх, аби вирівняти площу городів[59].

Дослідник встановив, що курені були напівземлянками, заглибленими в землю на 1,5 м; їхня довжина становила близько 10 метрів і ширина — 6 м. Стіни й підлога цих споруд були обкладені деревом, оскільки не було виявлено ніяких залишків обмазки стін або мазаної підлоги[60]. У курені, де здійснювався розвідувальний розкоп, було знайдено уламок глиняного підсвічника, покритого зеленою поливою, уламок гутного скла та інші речі, а також рештки кахель XVII–XVIII ст.[61], що свідчило про існування тут кахельної печі. В іншому місці було також віднайдено рештки чотирикутної глиняної печі, верх якої було обставлено карнизом з фігурних кахель. Піч належала до якоїсь наземної споруди й була обставлена неполив’яними кахлями, прикрашеними різним рослинним, зооморфним, антропоморфним і геометричним орнаментом. «Можливо, що це була якась адміністративна будова або будинок якогось значного старшини», — припускав Копилов[62].

---

[57] Там само. — Арк. 29.
[58] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1953. — Арк. 1.
[59] Там само. — Арк. 4.
[60] Там само. — Арк. 3.
[61] Там само. — Арк. 2–3.
[62] Там само. — Арк. 7.

Підсумовуючи розкопки, археолог робив висновок, що Кам'янська Січ не була покинута раптово в результаті руйнування чи якоїсь іншої небезпеки. Археолог зазначав, що дерево на стінах куренів і колоди підлоги було вийнято під час переселення козаків на Нову Січ у 1734 р. Про це свідчила також незначна кількість керамічних знахідок на місцях куренів[63].

Результати польових досліджень Копилова 1953 р. були використані у майбутньому, коли у 1990–1991 рр. на Кам'янській Січі було розкопано й досліджено ще два куреня, один з яких був у добрій збереженості, територію торгово-ремісничого передмістя на березі р. Кам'янки, кількох наземних споруд та ін.[64]

На території *острова Буцького або Томаківки* коло міста Марганця Нікопольського району краще збереглися козацькі інженерні оборонні конструкції, ніж в інших місцях. «Нами виявлені рештки досить великого укріплення, що складається з площі, обнесеної з трьох боків — сходу, півночі і заходу валом та ровом, а з півдня прилягає до рукава Дніпра, який зветься "Річище". Коло цього укріплення раніш знаходили запорізьку зброю, речі та випадково виявлено було "кабиці" — примітивні печі, де готували їжу», — писалося у звіті (док. 5). Копилов занотовував, що це укріплення височіло на 6–7 м над рівнем річища, і під час утворення Каховського водоймища воно мало бути залитим або розмитим хвилями рукава Дніпра[65].

З інших польових матеріалів цієї експедиції відомо, що згаданою у звіті зброєю була запорозька шабля і чотири гармати, що їх селяни підняли з дна річища й передали до Нікопольського музею ще перед війною[66].

Про знахідку печей-«кабиць» археологові стало відомо завдяки розповідям місцевих мешканців, які виявили їх під час будівництва колгоспної водокачки. У них було багато вугілля, попелу, рештків кісток від тварин і риби, луски, уламків мальованого посуду, розписаних білою й червоною фарбою горщиків, характерних для епохи XVII–XVIII ст., та ін.[67]

Крім того, на місці, що вже осунулося в річище, селяни знайшли, як припускав археолог, рештки кузні з невеликими заржавілими шматками заліза, вугіллям тощо[68].

Тимчасове існування Томаківської Січі, де козаки пробули зовсім мало часу, дослідник уможливлював поряд із паралельним існуванням Микитинської Січі. Такий висновок базувався на тому, що під час розкопок цього місця було виявлено повну відсутність на ньому культурного шару, за

---

[63] Там само. — Арк. 8.

[64] *Козловський А.О.* Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі. — С. 18–25.

[65] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1953. — Арк. 11.

[66] Там само. — Арк. 12; *Копилов Ф.Б.* Археологічні розвідки на місцях Запорозьких Січей. — Арк. 6.

[67] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1953. — Арк. 11–12.

[68] Там само. — Арк. 12.

винятком рідких решток кострищ у ґрунті й одинокої знахідки уламку якоїсь посудини (док. 5)[69].

Площа Томаківської Січі була обнесена валом і ровами, які станом на 1953 р. уже заплили. На той час вона становила приблизно 2–2,5 га[70]. Найдовший північний вал зберіг ще рештки в'їзду, 7,5 м завширшки, «очевидно, колишніх воріт»[71]. Археолог здійснював розрізи валу, в товщі якого не було знайдено ніякого каркасу. Цей факт давав змогу зробити припущення, що це укріплення було збудоване для оборонних потреб поспіхом і не назначалося на довший час. На час розкопок вал ще був досить помітний — висотою 1,3–1,8 м і шириною 11 м. «По верху валу, можна думати, стояли ще зв'язані вози і в такому вигляді укріплення являлось типовим польовим оборонним спорудженням козацького часу, а ніяк не стінами, бодай і земляної фортеці, якими звичайно обносилася Запорізька січ», — писав дослідник (док. 5)[72].

Існування цього табору на Томаківці, як і заснування Микитинської Січі, Ф. Копилов, за Срезневським і Яворницьким, пов'язував з повстанням Федора Линчая та його прибічників — линчаївців (док. 1, арк. 1; док. 5, арк. 3)[73]. Дослідник ішов тут за легендарною традицією й апокрифічним оповіданням про линчаївців, які нібито укріпилися на Микитинській Січі, однак після поразки від військ Івана Барабаша з поляками розпорошилися в лугах і степах. До цих линчаївців на о. Буцький утік перед початком повстання Богдан Хмельницький, якого вони нібито прийняли за свого провідника[74]. У науці цю легенду спростовували історики, починаючи з М. Костомарова й В. Антоновича, однак її живучість у літературі кінця XIX — початку XX ст. (П. Буцинський, Д. Яворницький, Ф. Равіта-Ґавронський та ін.) змушувала також і М. Грушевського писати про це окрему розвідку з новими спростуваннями[75].

Після утворення Каховського водоймища затопленими виявилися п'ять Січей. З того часу археологи й історики не раз порушували питання підводних археологічних досліджень. Наземні роботи можна було проводити

---

[69] Там само. — Арк. 13.

[70] Там само. — Арк. 10, 16.

[71] Там само. — Арк. 10, 16.

[72] Там само. — Арк. 10–11, 14.

[73] Там само. — Арк. 13, 16–18.

[74] *Срезневский И.* Украинская летопись: 1640–1657. — Харків, 1835. — С. 5, 10–11, 117; *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.] — СПб., 1892. — Т. 1. — С. 103–104, 109. У другому виданні цієї праці Яворницький випустив ці легенди: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — [Перевид. з 2-го вид. 1900 р.]. — К., 1990. — Т. 1. — С. 122–125.

[75] *Грушевський М.* Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2009. — Т. 9. — С. 244–247.

лише на території колишньої Кам'янської, Олешківської Січей та на о. Хортиці[76].

Козацькі могили й цвинтарі

За період цих експедицій було обстежено декілька цвинтарів, де фіксувалися козацькі та інші старі могили. Ретельно перевірялися відомості про збереження хрестів на могилах, що їх описував Яворницький наприкінці XIX ст. У 1951 р. багато із них були вже втрачені або зруйновані, причому не тільки водами Дніпра, а й самими місцевими мешканцями, як-от у Капулівці, де рибалки, за свідченнями місцевого старожила, розбивали кам'яні хрести «ще при царському режимі»[77].

На ці пам'ятки Копилов звертав увагу ще у 1939 р., коли, як ми бачили, він згадував про надмогильну плиту в селі Покровському. У 1951 р. два козацькі хрести було зафіксовано на старому цвинтарі Нікополя — на поховання запорожця Степана Храпала від 1825 р. та нікопольського міщанина Івана Петренка від 1828 р. Крім того, археолог згадував і про ще один запорозький цвинтар у Нікополі, що повністю був змитий водами Дніпра[78].

Йдучи слідами Яворницького, Копилов і Апанович перевіряли його відомості про козацькі хрести в с. Грушівці й Грушівському Куті в околицях Базавлука. Дослідники фіксували втрачені ще наприкінці XIX ст. пам'ятки й давали детальні описи хрестів козацької форми на цвинтарях цих сіл та в їхніх околицях[79]. Ці описи сьогодні мають особливе значення, оскільки, за свідченням Д. Телегіна, який обстежував ці місця у 1990 р., обидва села повністю або частково опинилися під водами Каховського моря[80].

Особливим завданням експедиції було обстеження стану збереження могили Івана Сірка поблизу с. Капулівки. Це поховання залишалося єдиним збереженим від колишнього козацького цвинтаря на тому місці. Ще навіть у 1990 р. археологи робили спроби віднайти (проте безрезультатно) цвинтар

---

[76] Список наукових звітів Наукового архіву Інституту археології НАН України за 1945–2009 рр. див. за посиланням (станом на 31 травня 2017 р.): https://smartarchaeology.files.wordpress.com/2016/03/d0b7d0b2d196d182d0b8.pdf

[77] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 18. Детальний опис хрестів і цвинтарів на Запорозьких Січах див.: *Сапожников І.В.* Кам'яні намогильні хрести запорозьких козаків XVII–XVIII ст. // Сапожников І.В. Кам'яні хрести Степової України: (XVIII — перша половина XIX ст.). — Одеса, 1997. — С. 130–150.

[78] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 1–2; *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 5 зв.; Док. 2. — Арк. 3–4.

[79] Док. 2. — Арк. 19–21; *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 22 зв.; *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 19 зв., 22 зв., 23 зв., passim.

[80] *Телегін Д.Я.* Січі запорозьких козаків низового Дніпра. — С. 7; *Його ж.* Часи козацькі. Січі Запорозькі... — С. 50. Про ці околиці див. також: *Богуш П.М.* До пошуків зимівника кошового отамана Івана Сірка // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. праць. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 54–60.

Чортомлицької Січі. «Інтенсивне руйнування берегової смуги водами Каховського водосховища дає підставу припустити, що зруйновано і цвинтар Чортомлицької Січі», — писали А. Козловський та В. Ільїнський, підсумовуючи результати досліджень[81].

Перші нотатки про цю могилу Ф. Копилов робив ще під час розвідки 1939 р., коли занотовував у своєму звіті її «безоглядний стан», наголошуючи на потребі охорони цієї пам'ятки запорозького козацтва (док. 1, арк. [1 зв.]). Тодішні звернення археолога до голови Нікопольського райвиконкому щодо впорядкування й збереження могили Сірка не давали жодного результату. Копилов розповідав Олені Михайлівні, що голова райвиконкому називав кошового отамана «петлюрівцем», а з цього випливало й відповідне ставлення місцевої влади до могили[82]. Це й зрозуміло, оскільки, за свідченням сучасних дослідників цієї проблематики, що базуються на спогадах мешканців Капулівки, у 30-х роках «осіб, які наважувались наблизитись до місця поховання славетного козацького отамана, викликали «на бесіду» до органів НКВС»[83].

У 1951 р. Копилов та Апанович також фіксували сумний стан збереженості пам'ятки. У щоденнику Олена Михайлівна порівнювала занедбану на той час могилу з розповідями людей про роки німецької окупації. «Була я й на могилі Сірка, — занотовувала дослідниця 1 серпня. — Камінь надмогильний такий, як описано Яворницьким, тільки від часу ще більше вивітрився й саме рік пробито кулею поліцая. Під час німецької окупації націоналісти засадили довкола гай, зробили квітники. Коли прийшли наші, рік-два трималося. А зараз квітники загинули, гай наполовину вирубано, й сумне враження викликає це місце. І народ так говорить: "Німці привели в порядок могилу Сірка, прикрасивши її". Дуже погано, що так виходить і лишається в свідомості народу, що німці таке зробили, а зараз запущено. Треба буде поговорити про це в Києві»[84].

У цьому місці важливо відзначити, що в роки війни могилою Сірка заопікувалися члени ОУН, товариства «Просвіта» й співробітники міської управи Нікополя. Відомо, що в той час могилу впорядковували члени «Просвіти» й похідної групи ОУН на Дніпропетровщині Уляна Тимченко, провідник земельного відділу Федір Вовк та інші діячі[85].

---

[81] *Козловський А.О., Ільїнський В.Є.* Козацькі старожитності Пониззя Дніпра. — С. 48.

[82] *Апанович О.М.* Розповіді про запорозьких козаків. — С. 201.

[83] *Сегеда С.* Могила Івана Сірка: історія, міфи, дослідження // Народознавчі зошити. — Львів, 2015. — № 4 (124). — С. 780.

[84] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 16–16 зв.; *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 3. Про це див. також: *Савченко С.В.* Місця пам'яті українського козацтва у щоденникових нотатках Олени Апанович. — С. 14–15.

[85] *Сегеда С.* Могила Івана Сірка... — С. 780; *Іванченко І.* Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки ІІ-ї світової війни. — Севастополь, 2003 (електронний

Відправляючись з нікопольської експедиції через Дніпропетровськ у відпустку на Кавказ, О. Апанович звернулася до райкому партії та райвиконкому про необхідність догляду за могилою Сірка. Однак, за свідченням дослідниці, у 1951 р. це звернення «викликало різко негативну реакцію»[86].

Іван Сірко помер 1 серпня 1680 р., й, як занотували Копилов і Апанович, саме рік смерті отамана було прострелено кулею поліцая[87]. Яворницький, праці якого вони вивчали дуже прискіпливо, спершу неточно відчитував ці цифри, подаючи дату смерті на плиті «4 травня 1680 р.»[88]. Однак згодом, спершу в додатках до першого видання третього тому «Історії запорозьких козаків» (1897), а потім і в другому виданні (1900), він уточнював попередню версію[89]. Під час одного тривалого перебування у Капулівці дослідник здійснив точне розшифрування напису на стелі старослов'янськими літерами («буква в букву и крапка в крапку», — як сам писав), що було потім повторено іншими вченими, зокрема, у спеціальних працях 90-х років XX ст. з археології козацтва[90].

Обстежуючи Нову Січ у с. Покровському, Копилов і Апанович порівнювали стан збереження козацьких могил з часами Яворницького. З чотирьох могил запорожців 1728, 1729, 1747 і 1779 рр., описаних в «Історії запорозьких козаків», дослідники фіксували лише одну — Івана Каписа, який упокоївся у 1779 р. «Від інших могил ніяких слідів не лишилося», — писав Копилов у звіті (док. 2, арк. 23). У 1951 р. згадана могила розташовувалася на перехресті двох вулиць, і Яворницький свого часу (як писав Копилов, у 1895 р.[91]) забрав з неї кам'яний хрест до музею, встановивши точну дерев'яну його копію, яка згодом зникла. Хрест відновили під час німецької окупації, а священик доглядав його й реконструював напис за усними свідченнями старожилів. Однак невідомо було також, у якому стані у 1951 р. у цій могилі збереглися тлінні рештки козака, — старі люди

ресурс, 30 травня 2017 р.: http://ridnaukraina.com/view.aspx?type=news&lang=1&nid=131&id=126).

[86] *Апанович О.М.* Розповіді про запорозьких козаків. — С. 201.

[87] Док. 2. — Арк. 7; *Копилов Ф.Б.* Археологічні розвідки на місцях Запорозьких Січей. — Арк. 8.

[88] *Эварницкий Д.И.* Иван Дмитриевич Сирко славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков. — СПб., 1894. — С. 142.

[89] Порівн.: *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков 1686–1734. — [1 вид.] — СПб., 1897. — Т. 3. — С. 614–615; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1990 (перевид. з 2-го вид. 1900 р.). — Т. 1. — С. 130. Про зміну поглядів Яворницького див. також: Перепоховання Івана Сірка у 1967 р.: Зб. док. — Док. 19. — С. 65.

[90] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков 1686–1734. — [1 вид.] — Т. 3. — С. 616–617; *[Телегін Д.Я.]* Січі, паланки, зимівники. Пам'ятки прикордонної служби. Поховання, цвинтарі й типи надмогильних монументів. — С. 32, 45 (мал. 18).

[91] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 28.

розповідали, що всі могили були перекопані по декілька разів шукачами скарбів[92].

Перебуваючи в Покровському у жовтні 1952 р. й усвідомлюючи всі наслідки затоплення Великого Лугу, Олександр Довженко з болем у серці писав про могилу Каписа такими словами: «Посеред вулиці стоїть хрест на кам'яній плиті і видно здорово заважає шоферам і заввіділам пропаганди. Слава богу, через два роки щезне під водою. Щезайте, курінний. Вже краще ждати вам Страшного суду, в який ви вірили, взявши колись меч у свої нехитрі чесні руки, краще ждати вам його на дні моря живої води, ніж заважати комусь у пилюці. Бо все одно, ніхто, ні одна душа, ні одна рука дівоча не покладе вінка на ваш хрест, ні барвінком не обів'є його під якесь свято»[93].

У порівнянні з цими знахідками, на місці Кам'янської Січі в Херсонській обл. було знайдено не так багато козацьких надмогильних хрестів. «...обстежено місце колишнього запорізького цвинтаря, — писав Ф. Копилов у щоденнику 1953 р., — він знаходився на відстані коло 200 метрів від останньої ями [куреня]»[94]. З усього цвинтаря на той час було виявлено лише три збережені хрести — один цілий і два розбитих[95]. М. Вертильяк у 1844 р. і Д. Яворницький наприкінці XIX ст. свідчили, що хрестів було чотири — один цілий кошового Костя Гордієнка, інший розбитий кошового Василя Єрофеєвича, який помер 23 травня 1731 р., і ще два розбитих: зі стертим надписом та без надпису взагалі[96].

Цілий хрест, який Копилов бачив у 1953 р., належав, звичайно, могилі Костя Гордієнка, яка й досі збережена. Незважаючи на те, що Копилов розшифрував надпис на цьому хресті[97], проте, порівняно з могилою Івана Сірка в Капулівці, експедиція на Кам'янській Січі менше уваги приділила опису цієї пам'ятки. Це зрозуміло, з огляду на історичну роль цього кошового у війні з Петром I. В радянській історичній науці Гордієнко був таким самим «зрадником», як і Мазепа, — інша інтерпретація не допускалася. Це відображено й у польовому щоденнику, що мав значення офіційного документа під час звіту за експедицію. Тут читаємо про «горезвісного кошового Костя Гордієнка, що вкупі зі зрадником Мазепою передався в 1709

[92] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 28. Священик просив Апанович знайти кам'яний хрест з цієї могили в Дніпропетровському музеї для точного відновлення надпису.

[93] *Довженко А.* Дневниковые записи / Щоденникові записи: 1939–1956. — Харків, 2013. — С. 620.

[94] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1953. — Арк. 1.

[95] *Копилов Ф.Б.* Археологічні розвідки на місцях Запорозьких Січей. — Арк. 9.

[96] *Вертильяк Н.П.* Надгробия кошевых Гордиенки и Ерофеева // Записки Одесского общества истории и древностей российских. — 1844. — Кн. 1. — С. 607; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 137–138.

[97] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1953. — Арк. 1 зв.

році на бік шведів»[98]. Дослідник робив описи ще двох розбитих хрестів, але надпис на одному з них був дуже пошкоджений[99]. За деякими відомостями, які потребують уточнення, хрест з могили кошового Єрофеєвича сьогодні зберігається в Національному заповіднику «Хортиця».

Дослідження могил і рештків цвинтарів на Кам'янській Січі продовжувалися й пізніше, коли Інститут археології та Історико-культурний заповідник на Хортиці проводили тут рятувальні археологічні роботи. Дослідники частково вивчили і кладовище XVII ст., кілька окремих поховань XVIII ст.[100]

Пам'ятки козацької побутової архітектури

Експедиція фіксувала будинки й хати козацької епохи або збудовані пізніше в козацькому стилі. У Нікополі Копилов описав перебудований на той час будинок запорожця Сидора Білого, що знаходився тоді на вул. Свердлова, 30. «З старого будинку збереглася права частина та один сволок, але загальний вигляд — зберігся такий, який був і раніш», — занотовував дослідник у щоденнику 24 липня[101]. Уже в публікації 1954 р. О. Апанович заносила цю хату до особливих пам'яток архітектури, що потребують збереження, і подавала її світлину[102]. Однак, відвідавши Нікополь у 1989 р., майже через сорок років, під час експедиції «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле», дослідниця з жалем констатувала, що цей будинок було знесено «зовсім недавно»[103].

У с. Капулівці експедиція ще раз обстежила згадану вже «запорозьку корчму», яку Ф. Копилов детально описував у 1939 р. У порівнянні з тим часом, стару половину хати у 1943 р. було зруйновано й розібрано[104]. Отож обстеження дослідника, здійснені перед війною, та його описи цієї пам'ятки 1951 р. залишаються сьогодні важливим джерелом для вивчення козацького побуту (док. 1). Старожил із Капулівки, якому на рік експедиції було 87 років, свідчив, що він пам'ятав ще старіші хати в селі, але їх змило водою[105].

---

[98] Там само. — Арк. 1–2.

[99] Там само. — Арк. 2.

[100] *Козловський А.О.* Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі. — С. 18.

[101] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 2; Док. 2. — Арк. 2.

[102] *Апанович Е.М.* Исторические места событий освободительной войны... — С. 7–10.

[103] *Апанович О.М.* Експедиція «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле». — С. 32.

[104] Док. 2. — Арк. 7; *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 3.

[105] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 17 зв.

Церкви козацької архітектури

Відомостям про збережені та незбережені козацькі церкви Ф. Копилов та О. Апанович надавали особливого значення. У нотатках дослідників зустрічаються описи не лише про збережені на той час церкви, а й новини про втрачені.

До останніх належали, наприклад, перекази місцевих людей про стару церкву з Микитиного Рогу, яку було перенесено в село «Новомиколаївку або Чортомлик, тепер Чкаловськ»[106]. Можливо, у цьому місці відображено народну пам'ять про четверту церкву, збудовану на місці Микитинської Січі, яка існувала у 1796–1898 рр. Дослідники цієї церкви зазначають з цього приводу: «Подальша доля решток старої церкви (1796–1898) з унікальною дзвіницею досліджується; цілком ймовірно, що їх було перевезено до іншого населеного пункту й використано при будівництві»[107].

Особливе зацікавлення викликала церква у с. Покровському, хоч вона була збудована вже після зруйнування Січі, дуже близько від місця, де колись стояла стара церква. Деякі матеріали з січової церкви (наприклад, вінці на куполах, прикрашені різьбою по дереву, або один брус на хорах) були використані під час будівництва нової. З іконостасу попередньої церкви, що зберігався на хорах в розібраному вигляді й був вивезений Яворницьким до музею, у 1951 р. лишалися ще старі козацькі ікони[108]. Про трагічну долю цього іконостасу згадував знаний картограф і дослідник Запорозьких Січей В. Ленченко на основі розповідей старих працівників Дніпропетровського музею у 1971 р. «...у 20–30-ті роки XX століття окремі ікони січового іконостаса демонструвалися на антирелігійних виставках у Дніпропетровську, а в повоєнні роки, з наказу відповідних інстанцій, січовий іконостас порубано на дрова й спалено», — писав дослідник[109].

Подана до звіту світлина, зроблена Копиловим (відомо, що він робив тоді декілька світлин і церкви, і різьблених балок[110]), у наш час стала важливим свідченням того, як виглядала церква перед її зруйнуванням. Це можна побачити завдяки її публікації наприкінці XX ст. В. Ленченком в навчальному посібнику «Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.»[111]. У майбутній діяльності Олена Михайлівна задавалася питанням

---

[106] *Копилов Ф.Б.*. Щоденник, 1951. — Арк. 4; *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 5 зв.

[107] *Харлан О.В.* Церква в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці в містечку Нікополь: Архітектурно-історичний нарис: Бібліографія / Під. ред. О. Титової. — К., 2011. — С. 25.

[108] Опис церкви див.: *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 28–29; *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 27 зв.

[109] *Ленченко В.* Скарби січової церкви // Пам'ятки України. — 1994. — № 1/2. — С. 34.

[110] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 28.

[111] Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — С. 148 (мал. 59). Нотатку Апанович про цю світлину Копилова див.: *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 20.

про те, у який час здійснилося це блюзнірство. Свої спостереження вона робила на основі нотаток у щоденнику О. Довженка, який декілька разів відвідав с. Покровське у жовтні 1952 р., писав про красу села й самої церкви[112]. Уже 8 жовтня 1954 р. він з гіркотою занотовував, що церква на той час була знесена перед затопленням всієї околиці[113].

Народна пам'ять, легенди й передання

Від самого початку експедиції Ф. Копилов та О. Апанович багато спілкувалися зі старими людьми, які для них були не лише носіями історичної інформації, що її можна було використати під час експедиційних досліджень, а й народної пам'яті, легенд, переказів, фольклору і т. п. Завдяки розмовам з такими людьми дослідники звіряли також топографію місцевості станом на 1951 р. з тими часами, коли запорозькі Січі обстежував Д. Яворницький, або звіряли його дані про старожитності, як-от про козацькі хрести, зі станом на час експедиції. Так, наприклад, за їхніми переказами, у 1913–1919 рр. Яворницький вивіз один з таких хрестів до музею, де він зберігся від знищення[114].

Різні історії цим старожилам розповідали «старі люди», «їхні дідусі й бабусі, які були самовидцями»; оці «старі люди», — як писала Олена Михайлівна, — повмирали, які добре знали ці місця, і зберігали передання[115].

На жаль, такі фольклорна, топографічна, історико-краєзнавча та інші ділянки не були спеціальним завданням експедиції, й подібні відомості фіксувалися епізодично, головним чином у сентиментальному щоденнику О. Апанович, яка, на відміну від Ф. Копилова, ретельно, в деталях занотовувала такі зустрічі. «Але тут [в Нікополі] можуть скільки завгодно слухати про запорожців, самі багато говорять про них і в розповідях про них відчувається ставлення онуків до своїх дідів», — писала дослідниця[116].

Уже в Нікополі під час огляду цвинтаря в присутності Миколи Цегера та інших людей до цієї групи підійшов «мешканець Нікополя — дідусь», який почав охоче пояснювати про старовину. Принісши з дому лопату, він допоміг відкопати частину хреста, де була дата поховання. Інший дідусь, «ще старіший... почав розповідати всілякі небилиці. Я готова була їм повірити, —

---

[112] *Довженко А.* Дневниковые записи / Щоденникові записи: 1939–1956. — С. 606, 620. Див.: *Апанович О.М.* Експедиція «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле». — С. 30; *Її ж.* Експедиція «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле»: Науковий звіт. — Арк. 7; *Савченко С.В.* «Це — пісня моєї душі»: Олена Апанович у збереженні пам'яток Запорізької Січі... — С. 111.

[113] *Довженко А.* Дневниковые записи / Щоденникові записи: 1939–1956. — С. 744.

[114] *Апанович О.М.* Щоденник. — 23 зв; *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 24.

[115] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 17 зв.–18, 23 зв.

[116] Там само. — Арк. 5. Ця тема порушувалася у згаданій статті про щоденник Апанович як історичне джерело (див.: *Савченко С.В.* Місця пам'яті українського козацтва у щоденникових нотатках Олени Апанович. — С. 15–16, passim.).

писала Апанович, — але Микола Карлович почав з ним суперечку, довів, що більше потрібно вірити науці. Дідусь стверджував, що на тому березі рештки турків, а Микола Карлович — скіфів»[117].

Зміщення хронологічних подій, характерне для народних передань, також траплялося під час спілкування зі стрими людьми. Ось, наприклад, Олена Михайлівна слухала розповіді селянина з Капулівки, якому було 87 років, який розповів дослідникам частину пісні про зруйнування Січі, додаючи, що Чортомлицьку Січ знищила Катерина II.

Цей дідусь колись за молодості займався пошуками козацьких скарбів. «Розповідав цікаву історію одного місцевого багача, який збив капітал на такому скарбі, обманувши при цьому німця, який вказав місце скарбу в його дворі за планом і запропонував поділити наполовину», — нотувала дослідниця[118]. Скарби загалом траплялося знаходити мешканцям і в с. Покровському. Про один такий випадок, «скарб — горщик з червінцями», Ф. Копилов згадує у щоденнику з розповідей місцевих мешканців[119].

Цікавими є описи самостійних відвідин Апанович господарки «запорозької корчми» коло с. Капулівки Оксани Забутної та спілкування з нею. Бабуся пам'ятала Яворницького, який залишав її матері книги («якийсь пан [їх] увіз»). Ця нова половина хати раніше належала її свекрові, однак той не пам'ятав, хто її збудував[120]. Ще раніше Апанович занотовувала, як, зі слів цієї Забутної, Яворницький збирав коло могили «дідів та розпитував про запорозьку давнину»[121]. Те саме підтверджувала й баба Бульбиха з Капулівки, 87 років, додаючи, що ці зібрання проходили в саду селянина Миколи Мазая — власника городу, на якому знаходилася могила Сірка. При цьому Дмитро Іванович частував селян вином і закусками[122].

Бульбиха наспівувала Яворницькому думи, дві з яких заспівала й для експедиції. «Обидві дуже красиві, — нотувала Апанович, — звучить в них гірка іронія, гуманність запорожців...». Ці думи зображують Катерину II в непривабливому образі: вона хоче захопити золото, срібло та інші багатства, що були нажиті запорожцями[123]. Ще одна господиня, яка пам'ятала Яворницького, трапилася вже в Грушівці[124]. «Ох, вже цей мені Яворницький. Все підчистив, всюди застаю його сліди, хоча він бував у цих місцях майже піввіку тому», — писала Олена Михайлівна з приводу вивезення Дмитром Івановичем іконостасу з церкви в Покровському до музею[125].

---

[117] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 5 зв.
[118] Там само. — Арк. 17 зв.–18.
[119] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1951. — Арк. 29.
[120] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 16.
[121] Там само. — Арк. 13.
[122] Там само. — Арк. 18 зв.
[123] Там само.
[124] Там само. — Арк. 23 зв.
[125] Там само. — Арк. 28 зв.

У 1951 р. на Нікопольщині побутувало багато народних легенд і переказів, за якими козацька церква на Чортомлицькій Січі провалилася в землю, тож археологи на острові коло Капулівки, як вважали місцеві мешканці, шукали саме цей храм. «Про це всі говорять в Капулівці й чекають, коли ми відкопаємо цю церкву», — писала О. Апанович[126].

Укріплення Томаківської Січі місцеві мешканці називали «городком» (док. 5)[127]. У народі збереглася пам'ять про печери в західній частині площі козацького укріплення. Води річища, проникаючи через ці печери, вимивали вапняк і утворювали підземні порожнини, які осіли. Завдяки цьому Копилов пояснював той факт, що західна частина площі Січі постійно сповзала й у 1953 р. лежала нижче східної на 3–6 м[128].

Під час спілкування з людьми в експедиції траплялися часті розповіді й про епоху, що не була пов'язана з історією козацтва, — іноді з цілком несподіваною інтерпретацією народного сприйняття подій ХХ ст. У с. Покровському, наприклад, священик розповів неймовірні чутки, які до нього доходили, про вбивство Гавриїла Костельника. Сьогодні це також є свідченням усної історії про те, як поширювалася в народі інформація, де правда межувала з цілковитою легендою. Як відомо, його було вбито у вересні 1948 р. коло Преображенської церкви у Львові й поховано на Личаківському цвинтарі. В інтерпретації цієї розповіді йдеться, що «архієрея, який здійснив об'єднання уніатської церкви з православною», застрелили з револьвера, коли він виходив з церкви. Вбивцями були агенти, підіслані папою римським. Один із них застрелився, інший утік на машині, яку знайшли покинутою за містом. Після того, як протоієрея поховали, його тіло було викопано, голова відрізана й відправлена папі римському, як свідчення того, що це доручення було виконано[129].

Особливими згадками про народне сприйняття на Нікопольщині подій 1917 р. були слова, занотовані Апанович від згаданої баби Бульбихи в Капулівці: «Жовт[неву] революцію [Бульбиха] називає переворотом, а життя до неї: "Коли ми були вільнішими"»[130]. У словах цих відбилося історична пам'ять про три з половиною десятиліття радянської влади у цих селах, за роки якої прості люди зазнавали багато несправедливості, страждань, голоду й гонінь. Під час експедиції місцеві мешканці розповідали про багатьох засуджених «за зерно» на тривалі терміни, навіть до 15 років, здебільшого в 1947 р., і в Капуліці, і в Грушівському Куті, і в інших довколишніх селах[131].

---

[126] Там само. — Арк. 16 зв., 17 зв., 18.
[127] *Копилов Ф.Б.* Щоденник, 1953. — Арк. 10.
[128] Там само. — Арк. 10–11.
[129] *Апанович О.М.* Щоденник. — Арк. 27 зв.–28.
[130] Там само. — Арк. 18 зв.–19.
[131] Там само. — Арк. 20 зв.–21.

«В Капулівці багато ще репресованих в 1937 р. і ще раніше за приналежність до СВУ», — занотовувала дослідниця[132].

* * *

У додатках друкуємо п’ять документів з наукових архівів Інституту археології НАН України та Інституту історії НАН України. Це археологічні звіти Ф. Копилова за працю в експедиціях 1939, 1951 і 1953 рр. (док. 1, 2, 5), рецензія В. Гончарова на звіт Копилова 1951 р. (док. 3) і лист О. Апанович до дирекції Інституту історії з інформацією про зроблену роботу в експедиції 1951 р. (док. 4). Усі авторські примітки у звітах Копилова уточнено й звірено з працями Д. Яворницького, І. Срезневського та інших авторів. Ці уточнення в теперішній редакції бралися у квадратні дужки. Звірялися також цитати, які автор наводив зі збірників документів («Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» та ін.).

До двох звітів, 1951 і 1953 рр., додаються світлини Ф. Копилова, під якими збережено авторські підписи. Хоч автор писав у своєму звіті 1951 р. про хрест над могилою мешканця Нікополя Івана Петренка й подавав розшифрований надпис на хресті (1828), проте він не включив цю світлину до свого звіту. Вона зберігається в архівній справі в окремому конверті, не описана автором, — і надпис на хресті, і зворотній бік хреста на іншій світлині. Додаємо ці світлини до звіту 1951 р. під номерами 3а і 3б з підписами упорядника у квадратних дужках.

Під час публікації тексту допускалося незначне регулювання великих і малих літер, вживання пунктуації, лапок тощо; вносилися також деякі зміни у правопис автора, як-от у словах «також» замість «так же», «дехто» замість «де хто», «нібито» замість «ніби то», «причому» замість «при чому», «декілька» замість «де кілька» тощо. У словах у квадратних дужках дописувалися літери, механічно пропущені під час передруку звіту на друкарську машинку. Текстологічні, бібліографічні та незначні ситуативні коментарі упорядника позначено зірочками коло приміток.

[132] Там само. — Арк. 21.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

19 жовтня 1939 р. — Звіт Федора Борисовича Копилова про результати обстеження Чортомлицької та Нової Січей

До Інститута Археології Академії Наук У.Р.С.Р.

Ф.Б. Копилов

Перебуваючи в вересні м[ися]ці цього 1939 р. в районі розташування запорізьких січей — Чортомлицької (коло села Копилівки) та Нової (село Покровське) і цікавлячись рештками старовини в цих місцях, я оглянув рештки валів Чортомлицької Січи, причому звернув увагу на те, що в зсуві підмитого весняною водою валу трапляються рештки кераміки. Взявши декілька з них і промивши в воді, я помітив, що поміж рештками кераміки пізніших часів (зробленими на гончарному колі), які очевидно належать до часів запорізців, трапляються фрагменти ліпного посуду, виробленого з грубого (очевидно, невідмученого) глиняного тіста з домішками кварциту, погано випаленого. На жал[ь], мені не пощастило в зсуві валу знайти ні вінця, ні денця посудини і довелось обмежитись тилько кількома фрагментами бочків посудин, які я при цьому і додаю. Розглядаючи підйомний матерьял, зібраний мною на березі річки Підпільної з боку с. Копилівки, я виявив один фрагмент вінця посуду, зробленого[1]* ліпним засобом з погано випаленого тіста з домішкою[2]* битих ракушок Unia. На цьому фрагменті, як і на попередніх, ніякого орнаменту немає. Крім цих фрагментів ліпного посуду, // який, гадаю, належить, до неолітичного періоду, взято мною для загальної характеристики підйомного матер'ялу в районі Чортомлицької січи, з валу січи 2 фрагмента керамічного посуду — один фрагмент денця з добре випаленої рожевої глини, виробленого на гончарному колі, та фрагмент бочка якогось великого посуду (можливо, макітри)[3]* також з добре випаленої червонуватої глини з слідами гончарного кола, а з берега р. Підпільної фрагмент бочка посуду, по виробці і матер'ялу подібний до фрагмента денця з валу.

В самій Капилівці з решток часів Запоріжжя[4]* я знайшов тилько могилу кошового отамана Сірка, про яку вже багато писалося, але яка зараз перебуває в бездоглядному стані і на охорону якої варто було б звернути більше уваги; та в садибі гр[омадян]ки Оксани Забутньої ще стоїть запорізська хата (за переказами старих людей). Хату цю я оглянув — половина її вже перебудована на сучасний лад, а друга, яка служить коморою, залишилась в своєму первісному вигляді (крім даху). Ця половина зроблена з дуже

[1] Далі закреслено: «з по...» (*прим. ред.*).
[2] Далі закреслено: «рак[ушок]» (*прим. ред.*).
[3] Далі закреслено: «з червон[уватої]» (*прим. ред.*).
[4] Далі закреслено: «є тилько могила кошового» (*прим. ред.*).

широких — до ¾ метра завширшки дубових та осокорьових плах, складених в зруб, віконниці маленькі, квадратові, облямовані широкими до 20 см наличниками з середини хати, стеля лежить на сволоку, але не рівно, як в сучасних хатах, а // під кутом приблизно 150–160 градусів — зроблена з широких дощок, які лежать одним кінцем на сволоці, другим на вінцю хати; піч у хаті уже нова, а в сінях коло входу в цю половину зберіглася так звана «кабиця» — курна піч, з димарем, який іде перед устям, починаючи з долівки, і для того, щоб можна було орудувати в печі, має проти устья печі виріз. На жаль, через погане освітлення в середині хати не можна було зробити фото, а знадвору вона обмазана глиною і[5]* подібна до сучасних хат. За переказами колгоспників в цій хаті у запорожців була коршма. Ні на сволоці, ні на наличниках ніякої різьби немає, двері зроблено вже нові.

За відомостями, зібраними мною у колгоспників, в селі Копилівці часто трапляються знахідки запорізських речей — посуду, люльок і т. д., а инколи і цілих поховань, але на жаль цим ніхто не цікавиться і ці знахідки здебільшого гинуть.

В селі Покровському, яке стоїть на місці Нової січи (останньої), збереглися невеликі рештки валів, колишня запорізська штучна гавань, так званий «Уступ», та за річкою Підпільною «городище» — велика, очевидно, насипана чотирьохкутна площа, на якій з південного та західнього боку зберіглися ями, очевидно, рештки льохів, бо за переказами, на // цьому городищі у запорізців стояли господарські будівлі. З підйомного матер'ялу зібрано кілько фрагментів люльок. Серед села зберіглася плита запорізської могили, але хреста неда[вно] знято.

Ф.Б. Копилов

До цього додаю:

№ 1. 5 фрагментів ліпного посуду з валу Чортомлицької січи.

№ 2. 2 фрагменти ліпного посуду — " — " — " — " — " — " — " — " –

№ 3. 2 фрагменти (денце і бочок) посуду, виробленого на гончарному колі — з валу Чортомлицької січи.

№ 4. 1 фрагмент ліпного посуду (вінце) з домішкою Unia, підйомний матер'ял з берега річки Подпільної коло с. Копилівка.

№ 5. Фрагмент посуду з гончарного кола, підйомний матерьял з берега річки Подпільної коло с. Копилівка.

№ 6. 4 фрагмента запорізських люльок — підйомний матерьял з Нової січи — село Покровське.

19/X.39 р.

Ф.Б. Копилов

Науковий архів Інституту археології НАН України. — № 1953/1д (оригінал; автограф; аркуші не нумеровані).

[5] Далі закреслено: «нічого» (*прим. ред.*).

№ 2

Кінець 1952 — початок 1953 рр. — Звіт Федора Борисовича Копилова про результати обстеження Микитинської, Чортомлицької, Базавлуцької та Покровської (Нової) Січей у 1951 році

Ф.Б. Копылов

Отчет о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 года, по обследованию запорожских памятников

Заданием отряда стояло обследование всех памятников времен существования Запорожских сечей на территории плавень р. Базавлука, а именно: Никитинской, Чертомлыцкой и Покровской сечей, проверка данных Эварницкого о местонахождении Базавлуцкой сечи, проверка существования и сохранности памятников времени Запорожья, отмеченных в работах Эварницкого и выявление новых памятников этого времени[6].

Первым объектом, обследованных экспедицией, был г. Никополь, находящийся вблизи места бывшей Никитинской сечи.

Исторические сведения о сечи на Никитинском Роге имеются такие: по свидетельству Дзивовича она основана одновременно с постройкой крепости Кодака, сооруженной по приказу Польши Гильомом Левассером Де Боплан около Кодацкого порога р. Днепра в 1634 г., по этому же свидетельству Никитинскую сечь основал Федор Линчай[7]. О существовании сечи на Никитинском Роге свидетельствуеют также и Мышецкий[8]. В 1637 г. в Никитинскую сечь были перевезены пушки, захваченные Павлюком в Черкассах. В 1647 г. в Никитинскую сечь прибыл после побега из панской тюрьмы Богдан Хмельницкий; перед этим он некоторое время находил- // **(арк. 2)** ся на острове Томаковском или Буцком — там в то время также стояла часть казаков — так называемые линчаевцы, повстанцы против панской Польши.

19 апреля 1648 г. (старый стиль) тут же на Никитинской сечи Богдан Хмельницкий был избран гетманом всей Украины и кошевым Запорожского войска. Отсюда, вернее с острова Томаковки, он и двинулся в свой первый поход против польских панов. На Никитинскую сечь после победы под Желтыми Водами и Корсунем Богдан Хмельницкий переслал забранные у польского войска орудия, булавы и другие трофеи[9].

В настоящее время от места, где стояла Никитинская сечь, ничего не осталось, оно целиком смыто большим разливом 1842 г. Здесь идет основное русло Днепра. Предместье Никополя, лежащее около выхода речки Лапинки

---

[6] Состав экспедиции следующий: зам. нач. Никопольской экспедиции Ф.Б. Копылов и научный сотрудник Института истории АН УССР Е. М. Апанович.

[7] *Срезневский И.* Украинская летопись. — Харьков, 1835. — С. 117.

[8] *Мышецкий С.* История о казаках запорожских. — Одесса, 1851. — С. 9–10.

[9] *Эварницкий Д.И.* История запорожских казаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — [С. 110–111].

из Днепра, еще и сейчас называется Никитиным. Так же старые люди называют и переправу на левый берег Днепра — с. Каменку-Днепровскую. Все это старинные названия запорожских времен, но весьма возможно, что уже перенесенные в другие места, т. к. Днепр во время больших разливов часто меняет топографию своих берегов и плавен.

Эварницкий в прошлом столетии еще застал остатки запорожского кладбища на берегу р. Днепра (бывш. р. Орловой), которые Днепр постепенно размыл и уничтожил.

В г. Никополе из запорожских памятников существует только одно строение. Это домик на ул. Свердлова (бывш. Запорожской) № 30 с поднавесом на 6 колон[н]ах. Этот домик сохранил часть старинного сволока, все же остальное перестроено. По преданиям он принадлежал запорожцу Белому (см. фото № 1). 3 дома времен Запорожья, о которых упо- // **(арк. 3)** минает Эварницкий, принадлежавшие жителям Никополя, сейчас не существуют, они уничтожены во время фашистской оккупации.

В Никопольском музее сохранились некоторые запорожские вещи: это железный крест с сечевой церкви, в которой по преданию молился Богдан Хмельницкий, плащаница черного бархата с красной бархатной каймой и парчевой серебрян[н]ой фигурой Христа, пожертвованная казаком Тимошовского куреня Иваном Гаркушей. Год из-за стилизации цифр читается разно и 1736, и 1756; аналой черного дерева с инкрустациями из черепахи, слоновой кости и перламутра, по Эварницкому, подаренный запорожцам Константинопольским патриархом, во время пребывания сечи в Олешках.

Сохранилась также одна икона с надписью «сия таблица до храму Покрава Пресвятые Богородицы сооружена коштом войска запорожского и старанием ктитора Павла за отамана кошевого Павла Козелецкого 174,7 месяца октобрия второго дня, весу во всей 8 фу[нтов] 76 золот.[ом]». Риза на иконе серебрянная. Кроме того, имеется запорожский шелковый пояс зеленого цвета. Остальные вещи запорожских времен из музея исчезли, причем исчезла и наиболее интересная икона с изображение[м] запорожцев. Она была вывезена в Моздок и передана Горисполкому, дальнейшая судьба ее неизвестна. Исчезли также и 2 серебрянных, вызолоченных кружки, одна из которых по легенде принадлежала Ивану Сирку, а другая была украшена 6 саксонскими монетами 1592–1598 гг.

На старом кладбище г. Никополя сохранилось 2 креста, поставленных уже в XIX в. Первый в восточной части кладбища над могилой запорожца Храпала. На нем надпись: «На сем месте погребен раб божий бывшего войска верных козаков запорожских полковій хорунжій Степан Храпал, умерший ... 1825 года». С другой стороны креста высечен меньший крест по тому же контуру, а вверху буквы: ІНЦІ. Крест сделан из ракушечника (см. фото № 2 и 3). // **(арк. 4)** Второй крест стоит в западной части кладбища. Он очень похож на первый, но меньшего размера и часть его — правое крыло, отбито. Надпись читается: «1828 года, месяца июля 2 числа под сим

крестом почивает никопольский житель Иван Петренко, которому было от роду 95 год» [см. фото № 3а и 3б][10]*. Этот крест также сделан из ракушечника.

Следующим объектом, обследованным отрядом, было место Чертомлыцкой сечи, находящейся около с. Капуливки или иначе Копыловки, Никопольского района. Чертомлыцкая сечь, как свидетельствуют документы[11], сооружена в 1652 г. запорожцами, во главе которых стоял кошевой атаман Лутай. Находилась она в те времена около устья р. Чертомлыка: «Город де Сѣча, земляной валъ стоитъ въ устьяхъ у Чертомлика и Прогною надъ рѣкою Скарбною; въ вышину тотъ валъ 6 саженъ (около 13 метров. — *Ф.К.*); съ поля отъ Сумской стороны и отъ Безовлука на валу строены пали и бойницы, а съ другой стороны отъ устья Чертомлика и отъ рѣки Скарбной до валу сдѣланы коши деревяные и насыпаны землею. А въ томъ городѣ башня съ поля мѣрою кругом 20 саженъ (около 43 м. — *Ф.К.*), да въ той башнѣ построены бойницы... Да для ходу по воду сдѣлано на Чертомликъ и на Скарбную восмь фортокъ (“пролазов”), и надъ тѣми фортками бойницы; а шириною де тѣ фортки толко одному человѣку пройти, съ водою. А мѣрою тотъ городъ Сѣча съ поля отъ рѣчки Прогною до рѣчки Чертомлика сто жъ саженъ...; (216 м. — *Ф.К.*) да съ правой стороны рѣчка Прогной, а съ лѣвой стороны рѣчка Чертомликъ, и впали тѣ рѣчки въ рѣку Скарбную, которая течетъ позади города подлѣ самой ровъ. А мѣрою де весь Сѣча городъ будетъ кругомъ съ 900 саженъ (около 2044 м. — *Ф.К.*). А строили тотъ городъ Сѣчю кошевой атаман Лутай съ казаками тому 20 лѣтъ»[12]. «...внутри Сичи устроены были курени с окнами на площадь и «квартирками» в акнах, а вне Сичи, за городом, стояла так называемая греческая изба, может быть, для помещения иностранных // **(арк. 5)** послов, приезжавших к запорожцам»[13].

Акты 1659, 1664 и 1673 гг. свидетельствуют о существовании на Чертомлыцкой сечи церкви во имя Покровы и производственных мастерских[14]. В 1672 г. в сечи было 100 кузнецов, «безпрестанно в ней живущих»[15].

---

[10] У тексті машинопису датування помилково 1872 роком. Згідно з надписом на хресті на світлині Іван Петренко упокоївся 2 липня 1828 р. (див. світлину) (*прим. ред.*).

[11] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1879. — Т. XI. — Док. 5. — Стб. 12–14 (за [22 июля ст. ст.] 1672 г.).

[12] Акты ЮЗР. — Т. XI. — Док. 5. — Стб. 12–13; *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 118.

[13] [Цит. за: *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.] — Т. 1. — С. 118 (*прим. ред.*)]; Акты ЮЗР. — Т. XI. — [Док. 110.] — Стб. 351; *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — К., 1851. — Т. II. — С. 360.

[14] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 118.

[15] Там же.

Возможно, что в некоторые годы сечь стояла просто в поле, т. к. в 1663 г. в актах обозначено: «А Сѣча, государь, нынѣ у нихъ на полѣ и крѣпости никакой нѣтъ»[16].

Акты свидетельствуют о том, что во время осады в Чертомлыцкой сечи могло стоять около 6000 человек и что в зимнее время запорожцы на всех реках вокруг сечи скалывали лед, чтобы затруднить доступ к своей крепости[17].

Чертомлыцкая сечь просуществовала 57 лет до 1709 г. и была местом, где наибольшее время за все свое существование запорожцы имели свой центр — крепость.

Из этой сечи запорожцы ходили в войска Богдана Хмельницкого и принимали участие в боях под Батогом и Жванцем. Здесь они присягали России, с этой сечью был связан на протяжении 26 лет известный кошевой Иван Сирко, могила которого находится рядом с сечью в с. Капуловке.

В 1675 г. по данным Самуила Величка в самой сечевой крепости запорожцы уничтожили 14000 войско турецких янычар, которые благодаря измене вошли в крепость. После этого запорожцы в ответ пошли походом на Крым и захватили там огромное количество добычи и пленных[18].

Отсюда же они ходили в поход на Крым в 1687 и 1688 годах под командованием Василия Голицына, Самойловича и Мазепы, и под Псков против шведов вместе с войсками Петра I. За все это время запорожцы неоднократно ходили на татар и турецкие гарнизоны в Перекоп, Очаков и Кизыкермен, Тавань, Кинбурн, Тягинку и Гнилое море[19]. // **(арк. 6)**

В 1709 г. часть запорожцев, поддавшись агитации кошевого Гордиенка, перешла на сторону изменника Мазепы и вышла из сечи на помощь шведам.

Петр I послал на сечь 3 полка под командой полковника [Петра] Яковлева, к которому потом присоединился и полковник компанейского полка Гнат Галаган — сам запорожец. Они взяли сечь и разрушили ее в мае 1709 г.

На территории нынешнего села Капуливки были расположены частично сечевые постройки и сечевое кладбище.

В конце прошлого столетия Д.И. Эварницкий нашел в с. Капуливке несколько крестов над могилами запорожцев, но в настоящее время ни один из них не сохранился. Кстати надо отметить, что почти все эти погребения, кроме погребения [Данила] Борисенка, который похоронен в 1709 г., очевидно, перед разрушением сечи, относятся к значительно более поздним временам. Так — Семен Таран похоронен в 1742 г., Федор Товстоног — в

---

[16] Акты ЮЗР. — СПб., 1867. — Т. V. — С. 143.

[17] Там же. — Т. XI. — Док. 5. — Стб. 14 [У машинописі помилково посилання на літопис Величка (*прим. ред.*)].

[18] *Величко С.* Летопись. — Т. II. — С. 358–364 [У машинописі помилково посилання на літопис Грабянки (*прим. ред.*)].

[19] Акты ЮЗР. — Т. XI. — Док. 5. — Стб. 14; *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 122.

1770 г., Семен Ко(валь)[20]* — [в] 1728 [г.] Также исчезли и те кресты, которые стояли ниже села на втором запорожском кладбище, — это кресты Ефрема Носовского и Данила Копыловского от 1728 г., и Лукьяна Медведовского и Евстафьева Шкуры от 1729 г.[21]

Единственным памятником запорожского кладбища, существующим в Капуловке и сейчас, является могила славного кошевого Ивана Дмитриевича Сирка, надмогильный камень которой в виде вертикально поставленной каменной плиты сохранился и ныне. Могила стоит в отдельном, небольшом скверике и находится под присмотром учеников Капуловской школы. Плита испорчена выстрелом из винтовки — дело рук немецкого полицая во время оккупации. Пулей плита пробита насквозь в том месте, где находилась дата смерти кошевого. Текст на плите: «РБ АХП МААД преставися рабъ Бож Иоань Сѣрько Дмитрович атамань кошовий войска Запорозкого ЕА его (??) [за его. — *Прим. ред.*] НПВ [ц. п. в. — *Прим. ред.*] Феодора Алексеевича и памят проведнаго со похвалами»[22]*. // **(арк. 7)**

Первые буквы расшифровуются: «Року божого 1680 місяца августа, 1 дня»[23] (см. фото № 4 и 5).

Кроме могилы Сирка в Капуловке сохранилась еще старинная хата, которую называют запорожской корчмой (см. фото № 6 и 7). Находится она недалеко от берега речки Подпильной и принадлежит гр[ажданке] Оксане Гавриловне Забутней, возраст которой 72 года. По ее рассказам сейчас от хаты осталась только часть, причем более новой пристройки, а самая старая развалилась и разобрана в 1943 г. Автору в 1939 г. пришлось увидеть эту старую часть хаты. Она по характеру своей постройки действительно относилась, если не к средине XVIII ст., то к его последней четверти. Она была сложена из больших осокоровых плах до 0,7 м шириной. Окна были небольшие, квадратные и внутри обложены широкими, до 0,3 м шириной наличниками, печь типа так называемой «Кабыци», в сенях сплетен из лозы и обмазан глиной «дымарь», который шел от пола до крыши и в который просто через дыру в стене выходил дым из печи, находившейся в хате.

Часть хаты, дошедшая до нашего времени, по словам хозяйки была пристроена отцом ее свекра — очевидно где-то во второй половине XIX ст. На ней не видно уже таких характерных черт старины, какие имела уничтоженная часть, но все же внешнее оформление ее венца достаточно интересно: на углах балок, сложенных в сруб, выступают наружу концы разно обработанные резьбой (см. фото № 8).

---

[20] Так у Дмитра Яворницького (*прим. ред.*).

[21] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 139.

[22] У машинописі помилково «РБ АХП МАЛД» (*прим. ред.*).

[23] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков 1686-1734. — [1 вид.]. — СПб., 1897. — Т. 3. — С. 616 [У машинописі помилково «місяца августа, 4 дня". Точне відчитання старослов'янськими літерами див.: Там само. — С. 616–617 (*прим. ред.*)].

Во всяком случае, даже наиболее поздняя часть этой так называемой запорожской хаты имеет, по крайней мере, хотя бы архитектурный интерес и должна быть охраняема.

Место, где находилась сама Чертомлыцкая сечь, по мнению Эварницкого[24], было в те времена соединено с материком. Только после того, как запорожцы, подготовляясь к обороне в 1709 г., прокопали ров на низкой части, соединяв- // **(арк. 8)** шей сечевую крепость с берегом долины р. Днепра, весенний паводок, каждый год размывая эту низину, окончательно отрезал место крепости от берега и превратил ее в остров. В настоящее время этот остров отделен от суши течением одного из рукавов Днепра, носящего название р. Подпильной, ширина которого около 250 м. Кроме того, что весенние воды отрезали Чертомлыцкую сечь от материка, они еще каждый год размывают этот остров и теперь от него осталась лишь небольшая часть.

Таким образом, место, где стояли основные постройки сечи, уже не существует. От прежней большой площади, которую занимала по старым сведениям сечевая крепость, остался небольшой горб. С северной своей стороны он возвышается над уровнем речки Подпильной до 10 м (см. фото № 9). Эта часть занимает площадь до 1 га, южная часть горба низка и весной заливается. Ее площадь около 2-х га. Переход от северной высокой части к низменной южной весьма крут.

Никаких остатков валов и ям, о которых упоминает Эварницкий[25], уже не существует (см. фото № 10).

В настоящее время остатки высокой части острова вспахиваются под огороды подсобного хозяйства Никопольского трубного завода. Остров окружают реки: с северо-запада Подпильная, с юга Павлюк с Гнилушей (бывш. Прогной) (см. фото № 11), с северо-востока Скарбная и с юго-востока прежний прорез Бейкуш, совсем пересохший. В настоящее время на месте этого прореза осталось лишь два небольших озерца.

Поскольку нижняя часть острова заливается весной и в настоящее время и возвышается над уровнем осенней воды всего на 1 метр, можно предполагать, что она заливалась и во время существования на этом месте Чертомлыц- // **(арк. 9)** кой сечи. Поэтому безусловно сечевые постройки стояли только на высокой части острова.

В 1941 году на сечи Институт археологии производил разведывательные раскопки[26], при этом были найдены остатки кузни, но к сожалению все материалы, а частично и документация, погибли во время Отечественной

---

[24] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков 1686–1734. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 133.

[25] Там же. — С. 142.

[26] Производил раскопки научный сотрудник Института археологии АН УССР М.Л. Макаревич.

войны. Из-за этого пришлось снова закладывать разведочные раскопки в нескольких местах на острове.

В первом раскопе, заложенном в западной части возвышенного края острова под пахотным слоем был обнаружен развал печи какого-то наземного сооружения размером 4,5 м^2. Этот развал имел неправильную овальную форму и состоял из битого кирпича, перемешанного с желтой глиной в некоторых местах, имевшей вид пережженной. Между кирпичем попадались кусочки угля и небольшие слитки окисленной меди. Было найдено также кусок ошлакованного кирпича и кирпич, пропитанный окисленной медью. Под развалом, на глубине около 0,8 м под землей с примесью золы и угля обнаружена яма, размером 1,05х1,25 и глубиной до 0,65 м. Яма была заполнена глиной, обломками кирпича, часто ошлакованными, большими кусками угля, между всем этим найдено большое количество слитков окисленной меди, причем иногда очень мелких, напоминающих разбрызганные капли.

Это все дает основание думать, что развал печи является остатками горна медно-литейной мастерской.

В верхних слоях раскопа № 1 часто попадались обломки расписной посуды XVII ст., рыбацкие грузила, обломки запорожских трубок, обломки оконного круглого, гутного стекла с характерно загнутыми краями и кости животных. Непосредственно на север от развала печи шел такой же культурный слой. При его расчистке обнаружилось, что на расстоянии около 0,8 м на север от развала он постепенно сходит // **(арк. 10)** на нет. Ширина этого слоя около 1 м, толщина около развала 0,75 м, по-видимому это заполнение какого-то углубления около горна.

Судя по всему, можно предполагать, что здесь, во время существования Чертомлыцкой сечи была какая-то небольшая медно-литейная мастерская, помещавшаяся в наземном строении и возможно прекратившая свое существование еще до ликвидации Чертомлыцкой сечи, ибо если бы она погибла внезапно, то безусловно дала бы больше вещевого материала, хотя бы в виде остатков тиглей и инструментов.

По сведениям, полученным от М. Л. Макаревича, кузня, раскопанная им, находилась в непосредственной близости к месту, где нами были обнаружены остатки медно-плавильной мастерской — возможно, что это было когда-то один комплекс. Напоминаем, что «Акты, [относящиеся к истории Южной и Западной России]», дают сведения о существовании на сечи 100 кузнецов[27]. Безусловно, среди них были не только кузнецы, а и литейщики, о чем и свидетельствуют найденные нами остатки литейной мастерской.

[27] Акты ЮЗР. — Т. XI. — Стб. 13.

На высокой части острова, кроме первого раскопа, было заложено еще 4[28]* разведывательных небольших раскопа. Раскоп № 2 не дал никаких интересных находок, кроме верхней части стеклянной фляжки из гутного стекла, на плечике которой сохранилось стеклян[н]ое же небольшое ушко с дырочкой для подвешивания. Возможно, что это обломок так называемого «ведмедика», которые в XVII–XVIII вв. были очень распространены на нашей территории и использовались для подачи к столу наливок и других цветных спиртных напитков. Присутствие ушка пояснить довольно трудно, ибо допустить мысль, что это была походная баклажка, носившаяся подвешенной к седлу или поясу, — невозможно, ибо гутное стекло никак не является подходящим материалом для походной баклажки. Скорей можно допустить, что это // **(арк. 11)** ушко служило для подвешивания "ведмедика" над столом, ибо краник для наливания часто находился в нижней части туловища «ведмедика».

Под пахотным слоем в раскопе № 2 шел развал из кирпича нашего времени, из разговоров со старожилами с. Капуловки удалось выяснить, что именно на месте раскопа № 2 в конце XIX в. стояла рыбацкая хата. Таким образом развал является остатками печи этой хаты.

На юг от раскопа № 2, на краю склона высокой части острова, был заложен разведывательный раскоп № 3. На глубине около 0,3 м в раскопе были обнаружены верхние концы обгорелых деревянных плах, поставленных вертикально. Грунт был насыщен углем и золой. При дальнейших раскопках были найдены остатки обгорелых деревянных плах, которые своим расположением обозначили угол от какого-то наземного сооружения. Плахи тонкие от 0,05 до 0,1 м толщины, шириной от 0,25 до 0,3 м. Они обгорели как снаружи, так и с внутренней стороны. Концы плах находились на глубине 0,85 м от теперешней поверхности. К сожалению, были найдены остатки всего лишь 7 плах, дальше никаких следов сооружения, кроме большого количества угля, в грунте обнаружить не удалось. Между углем встречалась керамика XVII ст. в небольшом количестве, необходимо упомянуть обломки зеленой поливяной посудины, орнаментированной черными выпуклинками тоже из поливы. На глубине 0,4 м был найден обломок расписного, глиняного «кумана» — кольцеобразной посуды с дыркой посредине, поставленной на подставку, с носиком для наливания жидкостей. Эта посуда, как и «ведмедики», употреблялась для разных спиртных напитков и вина. Также найден обломок миски или тарелки, на котором по белой поливе идет интересный растительный орнамент украинского стиля, сделанный черной, желто-горячей и зеленой красками. Нижняя сторона этого обломка покрыта обычной зеленой поливой. Там же найдены обломки гутного стекла, один из которых украшен накладным стеклянным узором, совсем // **(арк. 12)** окисленных железных вещей, между которыми больше всего обломков скобок,

---

[28] У дійсності ще п'ять розкопів (*прим. ред.*).

употреблявшихся для скрепления деревянных плах (здесь с ними вероятно были скреплены плахи этого строения), при постройке чаек, для сшивания бортов. Скобки эти попадаются в таком окисленном состоянии, что установить их толщину невозможно, а длина их колеблется между 0,07–0,1 м.

Как и на первом раскопе, здесь встречены обломки керамических трубок-носогреек и рыболовных, сделанных из обожженной глины, грузил. Кроме этих вещей, принадлежащих временам существования Чертомлыцкой сечи, здесь встречены на разных глубинах обломки стенок и ножка амфоры, обломки лепной посуды, в тесте которой заметна примесь из толченых ракушек. Эти находки свидетельствуют о том, что еще до Чертомлыцкой сечи на этом месте, на грани нашей эры, существовало поселение. Одиночной находкой является обломок венчика горшка времени Киевской Руси.

На глубине 1,05 м, ниже культурного слоя в слабозаметной яме, вблизи остатков обгорелых плах найдено 3 горшка, наполненных дегтем (см. фото № 12). Необходимо отметить, что два горшка не имеет днищ и венчиков, есть только средняя часть, а третий имеет оббитый венчик и закрыт сверху донышком другого горшка. Деготь очевидно не чистый, а с примесью смолы.

Местные рыбаки и теперь употребляют такую смесь для осмолки каюков (рыбацких лодок).

Можно предполагать, что этот деготь относится ко времени Чертомлыцкой сечи. Об этом говорит и то, что он был закопан в каком-то подсобном помещении того времени, остатки стенок которого в виде обгорелых нижних концов плах стояли всего на расстоянии 1 м от горшков с дегтем (см. фото № 13).

О том, что это помещение относится к постройкам Чертомлыцкой сечи, свидетельствует то, что, во-первых, в его остатках найден исключительный материал XVII века и, // **(арк. 13)** во-вторых, то, что по историческим данным после ликвидации сечи в 1709 году все сечевые постройки были сожжены[29], а мы находили в этом раскопе много угля и остатки обгорелых плах от какой-то хозяйственной постройки.

Деготь смешанный со смолой был необходимой вещью для запорожцев. Им смолили чайки для морских походов[30], а также рыболовные каюки и челны.

Так как среди растительности плавен Нижнего Днепра нет ни березы, из которой добывается деготь, ни сосны, из которой добывается смола, можно думать, что и деготь, и смола были на сечи привозным товаром. Этим, очевидно, и объясняется то, найденный нами деготь был закопан как определенная ценность внутри хозяйственного помещения на довольно значительной глубине.

---

[29] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 135.
[30] Там же. — С. 455.

Кстати сказать, он так хорошо сохранился, что и сейчас целиком пригоден для осмолки челнов (см. фото № 14).

В раскопе № 4, заложенном не далеко от раскопа № 1, обнаружены такие же материалы, как и в первых трех: обломки керамики XVII ст., железные окисленные звенья кованной цепи и какая-то кузнечная железная заготовка, 2 подковки от сапог, прослойки глины, но не глиняный пол, а по-видимому выброшенная сюда обмазка стены, ибо прослойки лежат на небольшой площади и горизонтально, и вертикально в небольших обломках, и перемешаны с значительным количеством золы и угля, а также костями животных. Попадаются также рыболовные, глиняные обожженные грузила, такие же, как и на прежних раскопах очень небольшие кусочки стенок амфор. В этом же раскопе в мелких обломках найдены части неполивянных, орнаментированных кафель XVII–XVIII ст. Культурный слой имеет толщину около 0,5 м и производит впечатление, что на этом месте была свалка всякого ненужного мусора. // **(арк. 14)**

Раскоп № 5 заложен в той части остатков острова, которая весной заливается водой. Тут найдено большое количество раздробленных костей животных и разбитых запорожских трубок. Встречено также несколько рыболовных грузил, небольшое количество обломков гутного стекла от посуды и 1 кремень от кремневого ружья. Кое-где в грунте встречаются примеси золы и угля. На глубину до 1,8 м здесь шел культурный слой, насыщенный вышеупомянутым материалом. Это дает основание думать, что низкая часть острова во время существования сечи из-за невозможности использования для постройки жилых и подсобных сооружений служила, по крайней мере вблизи высокой части, где стояли постройки и шла жизнь, местом свалки, куда из крепости выбрасывали все ненужные остатки.

В последнем разведывательном раскопе № 6, заложенном вновь на высокой части острова, на глубине 0,45 м обнаружен засохший глиняной замес, имевший длину 1,1 м, ширину 0,7 и 0,5 м в разных местах и толщину до 0,18 м. Форма его почти овальная и он легко отделялся от остальной почвы. Вероятно, это неиспользованный замес глины, который засох и в таком виде дошел до нашего времени. Недалеко от него, на глубине около 0,75 м, найдены обломки 2-х широких кос, оковка деревянного заступа и две скобки. Все эти вещи очень окислены, но по форме целиком ясно говорят о своем назначении. Кроме того, найден обломок капелированного кирпича, так называемого литовского типа, обломки гутного стекла от окон и посуды и два обломка амфоры. На глубине 1,2 м пошел нетронутый слой, и раскопка была прекращена.

Как видим, археологические разведывательные раскопки на месте Чертомлыцкой сечи подтвердили сведения о размыве основной площади, где стояла сечевая крепость, весенними водами Днепра. Уцелел лишь край высокой части, на которой не было ни валов, ни других фортификационных сооружений. Это юго-западный край возвышения, // **(арк. 15)** который лежал

уже за пределами площади, окруженной оборонительными сооружениями. На нем, как это показывает материал, полученный раскопками, стояли только небольшие и не фундаментальные временные подсобные постройки и мелкие мастерские, кузни, литейные.

В 1709 г. в мае месяце, когда была уничтожена Чертомлыцкая сечь, сгорели и эти постройки, о чем нам свидетельствуют прослойки и большие вкрапления в почве и культурном слое угля и золы.

Можно думать, что для археологических исследований место бывшей Чертомлыцкой сечи в настоящем своем состоянии уже не представляет интереса: остатки сечевых построек снесены водой, следы поселения скифского времени в виде амфорной и лепной керамики находятся не *in situ*, а в перемешанном состоянии и потому тоже не могут служить объектом для раскопок.|

Все же необходимо отметить, что разведочные раскопки на Чертомлыцкой сечи дали некоторое представление о материальной культуре запорожцев этого времени. Можно с уверенностью утверждать, что сведения о присутствии в сечи ремесленников являются действительными. Об этом свидетельствуют раскопанные в 1941 г. М.Л. Макаревичем остатки кузни и открытые нашими раскопками остатки медно-литейной мастерской.

Найденные во всех раскопах материалы, свидетельствуют также о наличии в сечевом обиходе самой разнообразной посуды — керамической и стеклянной. Тут употреблялись и кухонные горшки, и поливянная, более тонко выделенная посуда, и поливянные украшенные прекрасным узором, миски и тарелки, и расписные «куманы», и стеклянные штофы, кварты и «ведмедики». В окна строений вставлялись уже XVII веке круглые оконные стекла, сделанные гутным способом, причем стеклились окна не только в жилых домах, но и в ремесленных мастерских — об этом свидетельствуют обломки оконных стекол, найденные в развале горна медно- // **(арк. 16)** литейной мастерской.

Многочисленные находки обломков трубок, сделанных из глины и украшенных самым различным орнаментом, подтверждают сведения о широко распространенном курении табака среди запорожцев уже в XVII в. Находка обломков кос и заступа свидетельствует о том, что запорожцы занимались не только рыболовством, охотой и войной, а также и хозяйственно-полевыми работами[31]*.

Вероятно, если бы место, где стояли основные сечевые постройки, не было снесено разливами Днепра, то по материальным остаткам удалось бы установить значительно больше черт быта сечевиков XVII ст. Но и тот небольшой материал, который дала часть заселенная ими территории, находившейся уже за валами крепости, свидетельствует о том, что на Запорожье этого времени нельзя смотреть как на примитивный лагерь беглецов,

[31] Далі закреслено: «пусть это будет косьба сена» (*прим. ред.*).

которые не заботились о наилучшем устройстве своего местопребывания. Это был настоящий город-крепость, имевшей и свою администрацию, и своих ремесленников, и употреблявший в своем обиходе всю материальную культуру своего времени.

* * *

До сего времени не решен вопрос о местонахождении так называемой Базавлукской сечи. Исследователь запорожской старины Д.И. Эварницкий пробовал разыскать ее, но эти розыски не увенчались успехом. Сперва он решил, что место бывшей Базавлукской сечи находится около села Грушевки на урочище, которое называется «Остров», но по сути островом, в географическом смысле этого слова, не является[32]. // **(арк. 17)**

[Лев] Падалка в своей статье «К вопросу о существовании Запорожской сечи в первые времена запорожского казачества»[33]* не согласился с утверждениями Д. И. Эварницкого. В своей работе, написанной после «Истории запорожских казаков», — «Вольности запорожских казаков» на стр. 109, исследователь сам отказался от прежней мысли о том, что Базавлукская сечь находилась около Грушевки и высказался о невозможности точно установить это место, Анализируя известия Эриха Лясоты, который ездил к запорожцам послом от императора Рудольфа II в 1594 г. в мае и июне месяцах, Д.И. Эварницкий пришел к выводу о том, что название «Остров Базавлук» принадлежало не какому-нибудь отдельному острову, а всей плавне, лежавшей между р. Базавлуком и основным течением р. Днепра. Там же исследователь высказал мнение, что это, вероятно, была не сечь, а временный лагерь казаков[34], недавно отправивших в поход на Черное море часть товарищества под предводительством кошевого Богдана Микошинского и ждавших их возвращения назад.

В документе, оставшемся после переговоров Лясоты с Богданом Микошинским нет даже слова «сечь», а написано «Datum в Базавлуке при Чертомлыцком рукаве Днепра 3 июля 1594 года»[35]*.

Кроме того, свидетельство Эриха Лясоты о том, что коши, в которых жили запорожцы на Базавлуке были сделаны из хвороста и покрыты для защиты от дождя конскими шкурами[36], наводит на мысль, что это были

---

[32] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 96.

[33] [*Падалка Л.* К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества // Киевская старина. — 1894. — № 5. — С. 258–276; № 6. — С. 439–461 (*прим. ред.*)].

[34] *Эварницкий Д.И.* Вольности запорожских козаков. — С. 109.

[35] [Цит. за: *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 100 (*прим. ред.*)].

[36] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 97; *Лясота Э.* Путевые записки. — Одесса, 1852. — С. 31.

какие-то временные шалаши, а не приспособленные к зимним условиям курени, которые стояли б обязательно в сечевой крепости.

Принимая во внимание все это, производились разведки места лагеря запорожцев 1594 года, путем обследования как плавни, начиная от села Покровского до устья р. Базавлука, по левому берегу рр. Подпильной и Сандалки, // **(арк. 18)** так и правого берега р. Базавлук от с. Кут до железнодорожного моста; особенное внимание было обращено на ур. "Остров" около с. Грушевки, где сперва Д.И. Эварницкий помещал предполагаемое место Базавлукской сечи.

Как выяснило обследование, Базавлукские плавни на левом берегу рр. Подпильной и Сандалки в разлив полностью заливаются. Почва на них задернована и никаких находок сделать не удалось. Да и трудно допустить, чтобы разливы Днепра за 356 лет со времени пребывания на этой сечи, или в этом лагере, Эриха Лясоты, если лагерь был на заливаемом месте, не снесли следов временных жилищ.

Обследование «Острова» выяснило, что сейчас топография его окрестностей изменилась, сравнивая с временами обследования Эварницкого. Так, прежний небольшой лиман «Кругляк» — соединился с заливом р. Базавлук, пересыпанным во время одного из разливов, и они вместе превратились в большой новый лиман, имеющий теперь название «Островной». Лиман «Журавлистый» теперь изменил свое название на «Подгородный», возможно в связи с тем, что журавли, которые прежде, по свидетельству старожилов, гнездились на нем, оставили его совсем.

На площади «Острова» очень большой, на восточной стороне, найдены были и те ямы, которые Эварницкий считал следами куреней Базавлукской сечи[37]. Надо отметить, что они совсем не составляют одной линии, как о них пишет Д. И. Эварницкий[38], а разбросаны в разных местах, на значительном расстоянии одна от другой.

Всех насчитано 8 штук. По своему виду они напоминают известные «блюдца», которые возникают на полях Полтавщины, под влиянием таяния снеговых вод. Размеры их весьма велики от 15 до 30 м диаметром. // **(арк. 19)**

На двух таких **ямах**-«блюдцах» были заложены шурфы для проверки. Шурфовка не дала никаких следов культурного слоя — значит, эти ямы-«блюдца», являются не следами жилищ, а **природными** углублениями.

Никаких других следов жилищ на острове обнаружить не удалось.

Таким образом, выяснилось, что к ур. «Остров» Базавлукская сечь не имеет никакого отношения и Д.И. Эварницкий был прав, отбросив эту мысль.

---

[37] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 96 [21 яма. — *Прим. ред*.].

[38] Там же.

На «Острове» есть три могилы. На двух из них видны следы раскопок, которые по рассказам, производились здесь в 1919–1920 гг. Третья могила, некопанная, находится около с. Грушевки. Высота ее 4 м, а диаметр около 40 м, она попадает в зону затопления.

* * *

Также были обследованы те места в с. с. Грушевки и Куте, где по данным Эварницкого сохранились памятники эпохи Запорожья. У Д.И. Эварницкого есть сведения о том, что недалеко от с. Грушевки, на так называемой гряде «Калнышиха» стояли запорожские кресты[39]*, но сейчас найти их не удалось. Они уже исчезли. Сведения Эварницкого о крестах, стоявших в его время на прежнем дворе барской экономии, около больницы и в саду экономии, также устарели. Сейчас здесь стоит школа десятилетка. Крест, стоявший около больницы (старой) перед войной 1914 г. был увезен в музей (Одесский или Днепропетровский) самим Эварницким. Куда исчез крест, стоявший в саду экономии, — неизвестно. На Грушевском кладбище, находящимся возле дороги на с. Кут, сохранился всего один, похожий по форме на запорожский крест. Верхняя часть его отбита. Сделан он из песчаника, как и многие другие кресты. На нем сохранилась надпись: «...раба божия войскового товарища жена Анна Самойловская року 1833». Кроме того, сохранились кресты 1848 г. над людьми // **(арк. 20)** умершими в 1848 г. Во время холерной эпидемии.

* * *

В с. Кут сохранился запорожский крест, во-первых, на усадьбе гр. Друздя, по уличному Хоменка (Эварницкий называет его [Фомой] Ханенком)[40].

Этот крест больше всех раннее встреченных нами почти в 2 раза. Верхняя линия края перекрестка немножко наклонная, говорят, что она стерлась от того, что на нее ставили ведра. В некоторых местах надпись на кресте выветрилась и от нее осталось только: «З... п...гребен... славна... войска ...жскаго корн... ...ренного войскового ... Григория Нікитовича брате раб Бжіи ... ...тиан 1748 года 9 августа ... на» («Зде погребен славнаго войска запорожскаго Корневский куренного войскового товарища Григория Никитовича брат раб божий Севастиан 1748 г., 9 августа»).

С другой стороны креста выбит восьмиконечный[41]* крест, а вверху над ним буквы: ІНЦІ, а на горизонтальных концах ѲУ и ХС (см. фото № 18 и 19).

---

[39] [*Эварницкий Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях древности. — СПб., 1888. — Ч. 1. — С. 256 (*прим. ред.*)].

[40] *Эварницкий Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях древности. — Ч. 1. — [С. 265].

[41] Має бути «шестиконечный» (*прим. ред.*).

Сохранился еще крест на старом кладбище в с. Куте с надписью: «Зде опочивае раб божий Демьян Мукосей козак куриня Титаревского преставися року 1732 года марта 8 дня».

С другой стороны этого креста выбит крест с трос[т]ью и копием (как и на памятнике Сирка), сверху буквы ІНЦІ, по бокам ІС, ХС.

Рядом с крестом Мукосея есть остатки второго запорожского креста, такого же размера, как и крест Мукосея. Стоит он наклонно, верхняя часть отбита. Из надписи можно // **(арк. 21)** разобрать только слово «куреня». С другой стороны выбит крест такой же, как и на Мукосеевом кресте (см. фото № 20 и 21).

На этом кладбище есть еще один обломок запорожского креста. На нем сбиты обе стороны перекрестья. На этом кресте прочитывается лишь слово «войска», а год разобрать невозможно (см. фото № 22).

* * *

На обратном пути с Базавлука не доезжая с. Покровского на протоке «Копачихе», не далеко от рисовых плантаций было обследовано ур. «Кругляк», где по рассказам находили запорожские трубки, остатки глиняной посуды, а также был выкопан кинжал и кадильница из глины. Из наземных сооружений найден лишь невысокий вал, идущий с северо-северо-востока на юго-юго-запад. С западной стороны перед ним заплывший ров. Высота вала 0,5–0,7 м. Длина около 70 м. Ров и вал заросли терном, возраст которого не старше 10–15 лет. Можно думать, что к запорожским памятникам это сооружение не имеет никакого отношения, а находки запорожских вещей, вероятно, можно пояснить тем, что на этом месте стоял когда-нибудь запорожский зимовник. (Вокруг Новой сечи их было разбросано очень много).

* * *

Последним пунктом обследования было место Новой сечи в с. Покровском. Сюда в 1734 г. перешли запорожцы после подписания договора и присяги, принесенной запорожскими депутатами на верность России в г. Лубнах, из так называемой Каменской сечи, в то время находившейся на турецко-татарской территории. // **(арк. 22)**

Крепость и другие постройки этой, так называемой, «Новой сечи» были расположены на правом берегу р. Подпильной в том месте, где она делает большую петлю. Сечь состояла из 3-х частей: внутреннего коша, обнесенного высоким валом, имевшим круглую форму, длиной 432 м, посреди этого коша стояли курени, дом кошевого, военная «скарбниця», пушкарня, церковь, тюрьма и другие сечевые постройки; в валу были ворота, возле которых стояла высокая каменная башня с пушками; внешнего коша, называвшегося также форштатом, или Гасан-базаром, — он был длиной около 432 м и около 150 м шириной, на нем было около 500 построек, казацких торговых помещений и разнообразных мастерских. (Ремесленники, так же

как и все запорожцы были приписаны к куреням и за все свои работы получали плату). Тут же стояли лавки, ятки и шинки, дом базарного атамана и дом кантаржия, человека контролировавшего меры и весы на базаре; в юго-западном углу коша находился новосеченский ретраншемент, в котором стоял русский гарнизон. Он был четырехугольной формы, размером 180 на 116 метров. Тут помещались казармы, пороховые погреба и другие постройки.

От поля все было обнесено большим валом и рвом, который обоими концами упирался в р. Подпильную[42].

На берегу Подпильной стояла пристань, куда приходило много судов с разными товарами с юга. Кроме того, была еще внутренняя гавань «Уступ», где стояли запорожские чайки. Из Новой сечи шли две дороги, одна на Никитино и Хортицу, вторая через Переволочну на Украину[43]. Вокруг // **(арк. 23)** сечи, как уже сказано было выше, стояло много запорожских зимовников.

Против сечи, на другом берегу р. Подпильной было еще одно укрепление, так называемое городище, где по сведениям старожилов стояли хаты и погреба и было запорожское кладбище. Из сечи на это городище через р. Подпильную шел мост. Площадь «городища» была окружена с 4-х сторон глубоким рвом и имела форму трапеции.

В конце прошлого столетия Д.И. Эварницкий еще видел остатки валов, окружавших Новую сечь, но сейчас все они настолько распаханы и снесены во время постройки села Покровского, что проследить их конфигурацию нет ниткой возможности. Вокруг «городища» на левом берегу р. Подпильиой еще заметны следы рва, но он уже очень сильно заплыл. Сохранилась внутренняя гавань «Уступ», представляющая собой весьма большой бассейн, соединявшийся с Подпильной протоком, теперь почти совсем занесенным илом. Эта гавань находится сейчас около усадьбы гр. Перепелки (см. фото № 7).

Эварницкий на территории с. Покровского, стоящего на месте Новой сечи, отмечает 4 могилы запорожцев с надмогильными крестами: Ивана Чапли 1728 г. [4 сентября], Данила Борисенко, 1729 г. 4 мая, Ивана Каписа 1779 г., декабря месяца, и кошевого Степана Гладкого, 1747 г. 13 мая[44].

---

[42] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 172–175; *Шмит А.* Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях // Записки Одесского общества истории и древностей российских. — 1858. — Т. 4. — С. 469; *[Томилов Р.Н. (?)]* Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Отоманской Порты во владение Российской империи землям, 1774 года] // Там же. — 1868. — Т. 7. — С. 176, прим. 42.

[43] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 175; *[Томилов Р.Н. (?)]* Топографическое описание... — С. 176, прим. 42.

[44] *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 175–176.

Из них сохранилась только могила Ивана Каписа, находящаяся на углу двух улиц. Каменный крест с этой могилы забрал еще Эварницкий и теперь над ней стоит новый, деревянный (см. фото № 15).

От других могил никаких следов не осталось. Остатков запорожских домов или сволоков с надписями, о которых говорит Эварницкий[45], в Покровском сейчас нет. Они все вывезены им самим. // **(арк. 24)**

Два из них поступили в 1952 г. в Никопольский музей[46]*.

Интересным памятником, хотя и построенным после ликвидации Новой сечи, является теперешняя церковь с. Покровского. Она построена очень близко от места, где стояла старая сечевая церковь (сейчас усадьба гр. Трофима Тараненко), в 1777–1778 гг., причем в своей архитектуре целиком повторяет старую сечевую церковь, а некоторые деревянные части ее, например венцы в куполах, построены из дерева старой сечевой церкви. Все эти венцы украшены резьбой по дереву. Церковь однонефная, нижняя часть кирпичная, верхняя — шатровые купола, деревянная (см. фото № 16). На хорах также сохранился один резной брус из старой запорожской церкви[47]*.

В отличие от многих других церквей эта церковь чрезвычайно богата светом, в ней 30 окон. В самой церкви сохранилось несколько икон из иконостаса сечевой церкви; сам иконостас был вывезен Эварницким в прошлом столетии.

Рядом с церковью на усадьбе гр. Перепелки и других усадьбах часто находят разные запорожские вещи, деньги, стеклянную и глиняную посуду, трубки и т. д. Необходимо отметить, что благодаря долговременному заселению территории Новой сечи, уничтожению ее оборонительных сооружений, перекопке почвы под огороды и частным раскопкам кладоискателей, площадь Новой сечи в археологическом смысле совершенно испорчена и при раскопках вряд ли сможет дать интересный материал. Больше надежды найти что-нибудь интересное на «городище» за р. Подпильной, хотя и эта площадь уже много лет подряд запахивается под огороды и баштаны да и место это (как подсобное для Новой сечи), конечно, значительно меньше интересное, нежели ее собственная территория.

Ф.Б. Копылов

Науковий архів Інституту археології НАН України. — № 1951/2г. — Арк. 1–24 (машинопис; оригінал, завірений автографом автора).

[45] Там же. — [С. 176].

[46] Спочатку було написано: «Два из них в настоящее время находятся в Никопольськом музее (привезены туда в 1952 г.)» (*прим. ред.*).

[47] [Описи цієї церкви з кінця XIX ст.: *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. — [1-е изд.]. — Т. 1. — С. 176–177 (*прим. ред.*)].

Фото № 1. Дом запорожца Белого; г. Никополь, ул. Свердлова № 30[*]

Фото № 2. Крест на могиле запорожца Степана Храпала, умершего в 1825 г.; г. Никополь, предместье Лапинка, старое кладбище

---

[*] Підписи під фото подаються мовою оригіналу. — *Я.Ф.*

Фото № 3. Оборотная сторона креста Степана Храпала

Фото № 3а. [Крест на могиле жителя г. Никополь Ивана Петренко, умершего в 1828 г.]

Фото № 3б. [Оборотная сторона креста Ивана Петренко]

Фото № 4. Памятник на могиле кошевого Ивана Сирка, умер в 1680 г.; с. Капуливка Никопольского района Днепропетровской обл.

Фото № 5. Оборотная сторона памятника Ивана Сирка

Фото № 6. Старинная хата (запорожская?); с. Капуливка Никопольского района Днепропетровской обл. Принадлежит колхознице Оксане Забутней

Фото № 7. Тыльная сторона этой же хаты

Фото № 8. Деталь венца этой хаты

Фото № 9. Вид места Чертомлыцкой сечи с северо-запада. Урочище Сич, с. Капуливка Никопольского района Днепропетровской обл.

Фото № 10. Сохранившаяся часть территории Чертомлыцкой сечи (вид с запада); с. Капуливка

Фото № 11. Место впадения р. Павлюка в р. Подпильную с юга от Чертомлыцкой сечи против с. Капуливки

Фото № 12. Расчистка горшков с дегтем. Чертомлыцкая сечь, раскоп № 3

Фото № 13. Остатки обгорелых плах от сгоревшей запорожской постройки горшки с дегтем, закопанные внутри нее. Чертомлыцкая сечь, раскоп № 3

Фото № 14. Горшки с дегтем после расчистки. Крупный план. Чертомлыцкая сечь, раскоп № 3

Фото № 15. Могила запорожца Каписа (крест новый, запорожский увезен Эварницким); с. Покровское Никопольского района Днепропетровской области

Фото № 16. Церковь на месте Новой сечи построена в 1777 г. по образцу запорожской; с. Покровское Никопольского района Днепропетровской области

Фото № 17. Запорожская гавань «Уступ»; с. Покровское Никопольского района Днепропетровской области

Фото № 18. Крест на могиле запорожца Севастьяна, умершего в 1748 г.; с. Кут Никопольского района Днепропетровской области, усадьба гр[аждани]на Друздя

Фото № 19. Тот же крест с тыльной стороны

Фото № 20. Два креста на могилах запорожцев Мукосея, умершего в 1732 г., и неизвестного; с. Кут Никопольского района Днепропетровской области, старое кладбище

Фото № 21. Тыльная сторона крестов запорожцев Мукосея и неизвестного

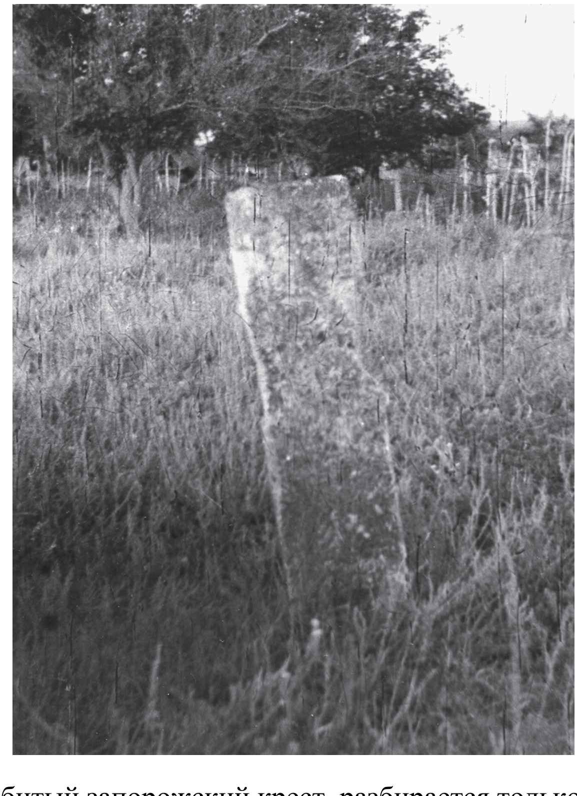

Фото № 22. Разбитый запорожский крест, разбирается только слово «войска». с. Кут Никопольского района Днепропетровской области, старое кладбище

№ 3

1 березня 1953 р. — Рецензія Володимира Кириловича Гончарова на звіт Федора Борисовича Копилова про обстеження Запорозьких Січей у 1951 році

Рецензия на отчет Ф.Б. Копылова «О работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 г., по обследованию запорожских памятников»

Рецензируемый отчет содержит 24 стр. печатного на машинке текста. При отчете имеется инвентарная опись находок и 22 фотографии. Имеется также дневник с записями с 21/VII по 16/VIII.1951 г.

Совершенно отсутствуют чертежи.

Из текста отчета следует, что экспедиция ставила своей целью обследование всех памятников времен Запорожских сечей на территории плавень р. Базавлука, а именно: Никитинской, Чертомлыцкой и Покровской сечей. Еще в 1941 году Институтом археологии АН УССР была организована и осуществлена археологическая экспедиция по исследованию этих памятников. Еще тогда после проведения разведок и раскопок на месте бывших сечей, выяснилась совершенная нецелесообразность [в] исследованиях их археологическим путем, из-за их крайне плохой сохранности.

Вызывает недоумение вторичное исследование не сохранившихся памятников, предпринятое автором отчета в 1951 году. Автору, безусловно, было известно из отчета 1941 г., что большая часть намеченных для исследования памятников сечей затоплена водой, другая же часть разрушенная разливами и не представляет собой объекта для археологических раскопок.

В отчете меньше всего содержится материала, относящегося непосредственно к археологическим памятникам, так как собственно они и не были выявлены.

Вряд ли памятниками запорожских сечей можно считать описанные в отчете каменные кресты, датированные 1825 и 1872 года- // **(арк. 2)** ми, вряд ли таким объектом является хата колхозницы села Капуливка Оксаны Забутной, построенная во второй половине XIX века, также церковь с. Покровское XVIII в. и дом в г. Никополе по ул. Свердлова № 30, построенный во второй половине XIX века.

Необходимо отметить, что только очень незначительная часть отчета посвящена непосредственно археологическим памятникам запорожских сечей, помещенная на стр[аницах] 7 отчета (стр. 9–15). Это материалы, добытые раскопками на Чертомлыцкой сечи. Однако и здесь уделено особое внимание таким несущественным памятникам, как дегтю, которому автор посвятил большое место в своем отчете, считая эту находку как основное достижение в работах экспедиции.

Основная же большая часть отчета содержит о себе материал, который не может быть признан как отчетный, так как он не имеет никакого отно-

шения к археологическим исследованиям 1951 года. Этот материал скорее всего можно назвать конспектом работы Д.И. Эварницкого «История запорожских козаков», том. 1. На эту работу, на 17 страницах отчета, имеется 24 ссылки. На этих 17 страницах в основном имеются рассуждения о походах козаков в Крым, Перекоп, Очаков и т. д., о назначении кошевых, о измене козаков Петру I и переходе их к изменнику Мазепе и ряд других исторических материалов, не имеющих никакого отношения к исследованиям 1951 года.

1/III-53 года.

В. Гончаров

Науковий архів Інституту археології НАН України. — № 1951/2г. — Арк. 1-2 [25–26] (машинопис; оригінал, завірений автографом автора).

№ 4

25 серпня 1951 р.[48] *— Лист Олени Михайлівни Апанович до заступника директора Інституту історії АН УРСР Миколи Никифоровича Лещенка про результати обстеження Запорозьких Січей у 1951 році й найближчі плани у цій праці*

Уважаемый Николай Никифорович!

Очень прошу Вас оформить мне отпуск с 25 августа. Перед моим отъездом мы с Вами говорили о том, что мне можно будет, не заезжая в Киев, отправиться по путевке на Кавказ. Вместе с письмом посылаю и заявление, которое забыла написать в Киеве по своей обычной рассеянности. Сообщаю Вам кратко также о своей работе.

Все почти время я работала с Копыловым, сотрудником института археологии, которому было поручено производить раскопки Запорожских Сечей. В круг моих изысканий входило, в основном, розыски и изучение памятников запорожской // **(арк. 5 зв.)** старины. Таким образом, я ознакомилась с остатками 7 Запорожских Сечей. Из них на одной ([на] месте бывшей Чертомлыцкой Сечи) производились раскопки. Мне осталось изучить еще одну Запорожскую Сечь — Каменскую, остатки, вернее развалины, татарского города в Великом Лугу и остатки турецких крепостей Берислава и Каховки. Для этого необходимо еще время 7–10 дней. Я хотела обязательно все окончить до отпуска, пожертвовав даже половиной времени путевки. Но обстоятельства сложились так, что помешали мне выполнить мое намерение. Дело в том, что у Копылова заболела жена восп- // **(арк. 6)** алением легких и Ефименко П.П. разрешил ему уехать, кажется, на месяц. Копылов уехал 16 августа. Я без него проделала работу до 25 августа и без него

[48] Датування за контекстом документа (*прим. ред.*).

осмотрела Хортицкую, Томаковскую и Алешковскую Сечь. Но мое изучение получается не совсем достаточным, т.к. я не могу фотографировать, это обычно делал Копылов. А, самое главное, ведь важно соединить наземное изучение с результатами раскопок, т.к. например о местонахождении[49]* Томаковскоой Сечи существует разноречивые мнения и только раскопки могут дать возможность сказать что-нибудь положительное об этой Сечи. А это, тем более интересно, что именно сюда бежал вначале Богдан Хмель- // **(6 зв.)** ницкий, спасаясь от преследований польских панов. Поэтому мне нужно будет еще немного поработать после возвращения Копылова. Как раз к моему концу отпуска он также вернется и будет копать Томаковскую, Базавлуцкую[50]* и, возможно, Хортицкую Сечь.

Я и хочу просить Вас, Николай Никифорович, чтобы Вы поговорили с Александром Карповичем [Касименко], чтобы мне разрешили после отпуска задержаться по пути в Киев в районе Каховской ГЭС (это мне получается по дороге еще на дней 10, т.е. до первого октября. Тогда я смогу пополнить свои последние наблюдения результатами раскопок, зафотографировать необходимое, а также закончить // **(арк. 7)** изучение памятников старины, тоже сфотографировав их и, если нужно, сделав раскопки.

Очень прошу Вас, Николай Никифорович, согласовать с Александром Карповичем и продлить мне командировку, тем более, что меня отпускали на 2 месяца, а я пока использовала один месяц и 6 дней и вынуждена была в силу обстоятельств, от меня не зависящих, во-первых, приехать позже, а во-вторых, прервать командировку, т.к. работа без археолога не дает нужных результатов.

С начальникоим экспедиции Добровольским я обо всем договорилась.

С уважением,

Ел. Апанович

О результат прошу сообщить по адресу: Сухуми, ул. Челюскинцев, 10, турбаза, Апанович Е.М.[51]*

Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 1. — Спр. 299: Листування (25.VII–16.XI.1951 р.). — Арк. 5–7 (авторгаф, оригінал; на арк. 5, на початку листа, — резолюція М.Н. Лещенка: «До справ»).

---

[49] Слово дописано над рядком (*прим. ред.*).

[50] Має бути «Каменскую» (*прим. ред.*).

[51] Це речення дописане іншим чорнилом (*прим. ред.*).

№ 5

5 серпня 1953 р. — Звіт Федора Борисовича Копилова про обстеження Кам'янецької та Томаківської Січей

Короткий звіт про роботу групи по дослідженню запорізьких пам'яток Нікопольсько-Гаврилівської експедиції 1953 р.

До складу групи входили стар. наук. співроб. Нікопольсько-Гаврилівської експедиції К о п и л о в Ф. Б., мол. наук. співроб. К о з и р е н к о М. К. (з Інституту історії АН УРСР) та кресляр С а ч е н к о І. М.

Робота велась в другій половині липня 1953 р. Завданням стояло обстеження решток Кам'янської Січі, що міститься на х. Республіканець Ново-Каїрської сільради Бериславського р-ну Херсонської обл. та місця табору линчаївців на острові Буцькому, або Томаківці, куди прибув після втечі з Криловської в'язниці Богдан Хмельницький і звідкіля почав організовувати Визвольну війну Українського народу. Тепер цей табір знаходиться в межах м. Марганець Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. в урочищі «Острів».

На першому пункті проведено розвідков розкопки однієї з ям, які залишилися від колишніх січових куренів. Цим шляхом вдалося з'ясувати, що довжина куреня була коло 10 метрів, ширина коло 6 метрів. Знахідки уламків кафель XVII–XVIII віків говорять за те, що тут стояла кафельна піч, але решток її знайти не пощастило. Ні на стінках, ні на днищі немає ніяких слідів обмазки. Це говорить за те, що стіни, які були заглиблені в землю приблизно до 1,5 м (так що курінь являв з себе напівземлянку), а також підлога, напевне, були обставлені деревом — ставнею, а підлога вислана тесаними колодами, на цих колодах стояла піч — тому не зберіглося її решток. Колоди і ставню, очевидно, було винято з ями куреня під час переходу запорізців на Покровську-Нову січ в 1734 році. // **(арк. [2])** Незначна кількість керамічних знахідок в ямі куреня також свідчить за те, що житло було покинуте не раптово, а спокійно, і всі цінні речі забрані з нього.

Крім того, закладено ще 3 шурфи в інших ямах від куренів, які дали такі ж результати, як і розвідкова розкопка першої ями від куреня. Знайдено рештки печі наземної споруди часів Кам'янської Січі — це чотирикутна піч, що стояла на спеціальному фундаменті з вапняку — стінки і склепіння[52]* її, а також димові колодязі зроблені були не з цегли, а глинобитним засобом. Всі стіни обкладені неполивяними кафлями, прикрашеними рослинним, неометричним, а інколи зооморфним і антропоморфним орнаментом. Верх печі було прикрашено спеціальним карнизом, також з кафель спеціальної виробки; засіб прикріплення кафель до печі дуже простий — без дроту (як це

---

[52] Дописано рукою над закресленим «звід» (*прим. ред.*).

роблять тепер), просто кафлі своєю задньою стороною вдавлювалися в ще сиру глинобитну піч, і потім добре в ній трималися (задній бік кафлі, як і зараз, мав виступи по всіх боках висотою до 0,04–0,05 м). Очевидно кафлі, крім мети прикраси печі, закривали ще й ті тріщини, які давала глинобитна пічка при висиханні.

На острові Томаківці або Буцькому дехто з дослідників поміщав січ, яка нібито існувала поруч Микитинської січі, що була на місці теперішнього міста Нікополя. Нами виявлені рештки досить великого укріплення, що складається з площі, обнесеної з трьох боків — сходу, півночі і заходу валом та ровом, а з півдня прилягає до рукава Дніпра, який зветься «Річище». Коло цього укріплення раніш знаходили запорізьку зброю, речі та випадково виявлено було «кабиці» — примітивні печі, де готували їжу.

Це все давало підставу говорити про можливість існу- // **(арк. [3])** вання поруч з Микитинською січчю і Томаківської січі.

Але перевірка в багатьох місцях площі «городка», як тепер звучить це укріплення, показала певну відсутність на ньому суцільного культурного шару — лиш дуже зрідка трапляються в товщі ґрунту рештки кострищ, та в одному випадкові було виявлено невеликий уламок кераміки. Розріз вала також показав, що вал насипався самим примітивним засобом — з напільного боку копався рів, викид з якого (тут чорнозем) і утворював вал. Зараз цей рів зовсім заплив, а вал має в ширину 11 м і висоту коло 1,5 м.

Відсутність в товщі валу будь-якого каркасу говорить за те, що це укріплення будувалось спішно і не було розраховане на довгий час. По верху валу, можна думати, стояли ще зв'язані вози і в такому вигляді укріплення являлось типовим польовим оборонним спорудженням козацького часу, а ніяк не стінами, бодай і земляної фортеці, якими звичайно обносилася Запорізька січ. Таким чином, наші спостереження цілком збігаються з історичними відомостями про те, що на Томаківці був лише табір повсталих селян, які під проводом Линчая подалися з України до Січі, але боячись шляхетського війська, яке в той час стояло коло Микитиного Рогу,де була Січ, зупинились на Томаківці, створивши польове укріплення на випадок нападу польського війська.

Відсутність культурного шару на Томаківці свідчить за те, що цей табір існував не довго — можливо, всього декілька місяців. Можливо, що линчаївці, які спочатку приняли неприязно Богдана Хмельницького, після розгрому ним польської залоги коло Микитинської Січі, про що є також повідомлення сучасників, покинули Томаківку і перейшли до самої Січі, де Богдан уже готував початок Визвольної війни.

5.8.53 р.

Ф.Б. Копилов

Науковий архів Інституту археології НАН України. — № 1953/1д. — Арк. [1–3] (машинопис; оригінал, завірений автографом автора).

Фото № 1. Кам'янська січ. Траншея на місці запорізького куреня. На задньому плані плавні за протоком «Козацьке річище»

Фото № 2. Кам'янська січ. Хрест на могилі К. Гордієнка 1733 р.

Фото № 3. Кам'янська січ. Запорізький хрест в садибі гр[омадянина] Шевченка

Фото № 4. Острів Томаківка. Південний край укріплення 1647–1648 рр. — урвище над протоком «Річище»

Фото № 5. Острів Томаківка. Закладка траншеї в східному валу укріплення

Від античності до раннього нового часу

УДК 339.56:94 (477-924.86) «652»

Олександр Одрін

ОЛЬВІЙСЬКО-ХЕРСОНЕСЬКА ТОРГІВЛЯ IV–III ст. до н. е.

Стаття присвячена порівняльному аналізу господарства Ольвії та Херсонеса в IV–III ст. до н. е. з метою встановити структуру торгівлі між ними. Показано, що найбільш вірогідним предметом ольвійського експорту до Херсонеса була продукція тваринництва (м'ясо, сири, вовна, шкіри тощо). Не виключений вивіз продукції овочівництва, а також рабів. Зважаючи на ґрунтові умови, експорт зерна з Херсонеса виглядає вкрай малоймовірним навіть у період найбільшого розквіту його хори, вірогіднішим був експорт ольвійського зерна.

Ключові слова: *античність, Ольвія, Херсонес, торгівля, природні умови, ресурси.*

The article devoted to the comparative analysis of the Olbian and Chersonesian economies in the IVth-IIIrd century B.C. to find out the structure of trade between them. It is demonstrated that the most likely Olbian products exported to Chersonesos were livestock products (meat, cheese, wool, leather, etc.). Eventually the export of vegetable alimentation as well as slaves was conducted. Considering the character of soils, the grain's export from Chersonesos seems not to be performed, even during the flowering of its chora, Olbian grain export looks more plausible.

Keywords: *antiquity, Olbia Pontica, Chersonesos, trade, environmental conditions, resources.*

Про торгівельні відносини Ольвії та Херсонеса в історіографії писалося, або принаймні згадувалося, доволі часто[1]. Сам факт їх існування встановлений давно, навіть ще до початку регулярних археологічних досліджень, з моменту публікації першого епіграфічного документа, який

[1] Певно, найбільш плідно над темою ольвійсько-херсонеських взаємовідносин, зокрема, і економічних, працював М.І. Золотарьов, присвятивши цьому низку робіт, в тому числі кандидатську дисертацію (*Золотарев М.И.* Херсонес и Ольвия в VI–II вв. до н. э. (проблемы взаимоотношений): Автореф. … дис. канд. ист. наук. — Л., 1986).

засвідчував економічні зв'язки між двома сусідніми полісами — херсонеської проксенії III ст. до н. е. ольвіополіту [IosPE I^2, 345][2].

Згодом епіграфічні дані про херсонесько-ольвійські зв'язки, прямі та непрямі, лише збільшувались кількісно[3]. Так, під час археологічних досліджень Ольвії було знайдено дві проксенії херсонеситам. Перша (НО, 3) відноситься ще до першої половини IV ст. до н. е., друга (НО, 26) — до кінця III — початку II ст. до н. е. Херсонесит Аполлоній, на честь синів якого видали відомий декрет[4], кредитував Ольвійський поліс, а ольвієць Нікерат у II ст. до н. е.[5] виступав у ролі третейського судді у внутрішньохерсонеських конфліктах [IosPE I^2, 34]. Крім того, якийсь ольвіополіт за особливі заслуги був вшанований статуєю в Херсонесі (НЭПХ II, 109)[6]. Звичайно, три останні декрети безпосередньо не говорять про торгівельні відносини між полісами, лише демонструючи тісні зв'язки (політичні, культурні та економічні) між ними, натомість три перших виразно засвідчують зацікавленість, причому обопільну, сусідніх держав у налагодженні сталих торгівельних взаємовідносин.

Але, звичайно, основний масив інформації про ольвійсько-херсонеські стосунки містять археологічні джерела. Найбільш репрезентативними серед них є достатньо масові знахідки херсонеської амфорної тари[7] — свідчення доволі масштабного експорту херсонеського вина до Ольвії. Про торгівельні

---

[2] Про торгівельний характер ранніх херсонеських проксеній див.: *Никитина И.П.* Проксении Херсонеса Таврического // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1978. — Вып. 15. — С. 98–111.

[3] Більшість із них опубліковано у двох виданнях: ольвійські — у: Надписи Ольвии (1917–1965) / Сост. Т.Н. Книпович, Е.И. Леви. — Л., 1968 (далі — НО), херсонеські: *Соломоник Э.И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. — К., 1973. — Т. 2. (далі — НЭПХ II). Крім згаданих нижче, відомі й інші епіграфічні свідчення про ольвійсько-херсонеські контакти, приміром надгробок ольвіополіта з Херсонеса, що датується II ст. до н. е. [IosPE I^2, 546] Ще одним цікавим епіграфічним свідченням ольвійсько-херсонеських контактів є знахідка в Херсонесі ткацького грузила з продряпаним на ньому перед опаленням написом «з Ольвії» (НЭПХ II. — С. 13). Наразі важко зрозуміти, навіщо було помічати таким чином доволі звичайне знаряддя — чи це було свідченням якості, чи маркувало походження власника, чи щось інше.

[4] За реконструкцією П.О. Каришковського та Ю.Г. Виноградова. — НО 28+29+123+IosPE I^2, 240 (Див.: *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989. — С. 209–217, з літ.).

[5] Датування декрету спірне. За Ю.Г. Виноградовим — перша половина II ст. до н. е. (*Виноградов Ю.Г.* Указ. соч. — С. 184–186).

[6] Або, що менш вірогідно, херсонесит, нагороджений ольвіополітами. Декрет датується III-II ст. до н. е.

[7] Див.: *Монахов С.Ю.* Амфоры Херсонеса Таврического IV–II вв. до н. э. Опыт системного анализа. — Саратов, 1989; *Золотарев М.И.* Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в IV–II вв. до н. э. (по материалам херсонесских керамических клейм из Ольвии) // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 123–137; *Лейпунская Н.А.* Керамическая тара из Ольвии. — К., 1981 та ін.

контакти також говорять знахідки херсонеського посуду в Ольвії[8], ольвійської сіролощеної кераміки на хорі Херсонеса[9] та, звичайно, нумізматичні знахідки[10]. Археологічні дані не лише дали змогу констатувати сталість ольвійсько-херсонеських торгівельних контактів й визначити головну статтю херсонеського експорту до Ольвії — місцеве вино. Втім, варто зауважити, що початок виробництва херсонеських амфор датується початком другої половини IV ст. до н. е.[11], а в Ольвії початок експорту херсонеського вина, до того ж поперваx не надто масштабний, датується самим кінцем цього століття[12], тоді як перша ольвійська проксенія херсонеситу, як вже згадувалось вище, — першою його половиною. Відповідно, торгівельні зв'язки існували ще до того, як Херсонес почав масово експортувати вино. Що ж вивозилось херсонеситами доти — лишається під питанням. Втім, хай там як, але ми маємо принаймні надійно зафіксовану статтю ольвійського імпорту з Херсонеса. Натомість питання про те, що ж вивозилось ольвіополітами навзаєм, часто просто оминається[13]. Зрозуміло, що це пояснюється станом джерельної бази, адже практично жодних прямих даних про ольвійський експорт[14] у нашому розпорядженні немає і, бодай попередньо, визначати його структуру в кожному конкретному випадку доводиться, виходячи, по-перше, з уявлень про продуктивність основних галузей ольвійської економіки і, по-друге, з розуміння потреб ольвійських торгівельних партнерів у тій чи іншій продукції.

Отже, головним завданням цієї статті буде, бодай попередньо, окреслити асортимент ольвійського експорту в період найбільшого піднесення полісної хори в IV — першій половині III ст. до н. е. та спробувати встановити, які з експортних товарів були найбільш затребуваними у сусідньому Херсонесі,

---

[8] *Котенко В.В.* Посуд Херсонеса Таврійського, знайдений в Ольвії // Археологія і давня історія України. — 2015. — Вип. І (14). — С. 119–130; *Її ж.* Херсонесько-ольвійські контакти за результатами аналізу столової кераміки елліністичного часу // Емінак: науковий щоквартальник. — 2016. — № 4 (16) (жовтень–грудень). Спецвипуск: Forum Olbicum I. Пам'яті В.В. Крапівіної. — С. 155–163.

[9] *Котенко В.В.* Сіролощена кераміка з поселення Маслини // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 68–76.

[10] *Карышковский П.О.* Ольвия и Херсонес по нумизматическим данным // Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1963 г. — Одесса, 1965 г. — С. 156–167: *Золотарев М.И.* Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса по нумизматическим данным // Древнее Причерноморье / Тезисы докладов конференции памяти П.О. Карышковского. — Одесса, 1989. — С. 30–31.

[11] *Монахов С.Ю.* Амфоры Херсонеса Таврического… — С. 50.

[12] *Лейпунская Н. А.* Керамическая тара из Ольвии… — С. 67, 79.

[13] Так, у фундаментальній колективній монографії (*Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999) про херсонеський імпорт згадується неодноразово, тоді як ольвійський експорт до Херсонесу окремо не розглядається.

[14] Крім загалом нечисленної малоцінної кераміки, яка була радше супутнім матеріалом, аніж реальною статтею вивозу.

тобто здійснити порівняльний аналіз структури господарства (точніше, його експортно-орієнтованої складової) обох полісів. Звичайно, такий аналіз, зважаючи на стан джерельної бази,носитиме характер гіпотези, але подібна праця є необхідною і для розуміння специфіки господарств окремих держав Північної Надчорноморщини, і для створення адекватнішої за сьогоднішню картини циркумпонтійської морської торгівлі у добу пізньої класики — раннього еллінізму.

Розпочати варто з Херсонеса, адже, як наголошувалося вище, зведення його експортного потенціалу лише до виноторгівлі стикається із певними складнощами. Крім хронологічних нестиковок, виникає і таке питання: а чим розраховувався тоді Херсонес із південнопонтійськими полісами, які мали власне і до того ж куди якісніше вино?

Чимало дослідників, виходячи із загальних уявлень, дають на це питання традиційну відповідь і упевнено твердять про експорт херсонеського зерна, вважаючи саме його тим товаром, в обмін на який поступала імпортна продукція з полісів Східного Середземномор'я та Південного Причорномор'я[15]. В.П. Яйленко навіть вважав Херсонес часів найбільшого розквіту його хори (принаймні на початку III ст. до н. е.) головним постачальником хліба до сусідньої Ольвії[16].

Однак висловлювалися сумніви у можливостях вивозу хліба з Херсонеса, особливо зважаючи на вимогу Херсонеської присяги [§ 11, ст. 47–50] звозити та продавати весь хліб з рівнини лише до міста. Ще В.В. Латишев[17], а за ним й інші дослідники[18] пов'язували цей факт із дефіцитом хліба у полісі. Відкриття великої хори Херсонеса у Західному Криму посилило позиції противників цієї ідеї, адже з цього часу в історіографії міцно утвердилась думка про широке товарне виробництво зерна у Херсонесі. Лише В.О. Кутайсов, спираючись на історико-етнографічні аналогії, спробував довести, що врожайність зернових на херсонеській хорі не могла бути великою, а отже про жодний надлишок зерна говорити не доводиться[19]. І хоча паралелі, наведені цим автором, не завжди можна вважати достатньо коректними[20],

---

[15] *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический в античную эпоху. — К., 1993. — С. 49.

[16] *Яйленко В.П.* Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990. — С. 274.

[17] *Латышев В. В.* Гражданская присяга херсонесцев // ΠΟΝΤΙΚΑ. — СПб., 1909. — С. 157.

[18] Див. літ.: *Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н.* Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990. — С. 348, прим. 183.

[19] *Кутайсов В.А.* Проблемы аграрной истории Северного Причерноморья // Греки и варвары на Боспоре Киммерийском. VII — I вв. до н. э. — СПб., 2006. — С. 291–307.

[20] Очевидно, при реконструкціях варто було б спиратися не стільки на інформацію про агротехніку поселенців XIX ст., зокрема, російських, статистичні відомості про яких наводить В.О. Кутайсов, скільки на етнографічні дані про традиційне господарство

основна ідея про перебільшення уявлень про обсяги виробництва на хорі Херсонеса виглядає цілком слушною, зважаючи, крім іншого, і на невисоку якість більшості ґрунтів Західного Криму[21]. І монокультурність зернового господарства Херсонеса, на яку вказують археоботанічні дані[22], могла постати як наслідок проблем із належним забезпеченням хлібним зерном. Тому на теперішній час відкидати існування хлібного дефіциту в полісі явно зарано. Однак навіть якщо і припускати можливість експорту невеликих обсягів зерна із Західного Криму у недовгий період існування Херсонеської територіальної держави у кінці IV — на початку III ст. до н. е.[23], то на ольвійському напрямі Херсонес більшу частину часу міг бути радше імпортером, аніж експортером цієї продукції.

Загалом, якщо порівнювати природні умови Західного Криму та Нижнього Побужжя, то лише дві основні галузі сільського господарства античного часу мали в першому регіоні кращі умови для розвитку, аніж у другому: це виноградарство і вирощування ефіроолійних культур. Якщо із виноградарством (і виноробством), зважаючи на цілком задовільний стан джерельної бази, все зрозуміло, то із вирощуванням ефіроолійних культур — якраз навпаки. Жодних археоботанічних свідчень про цю галузь ми не маємо[24], і хоча заперечувати її розвиток у Херсонесі загалом ще зарано, говорити про відсутність експортного потенціалу можна доволі впевнено. Річ у тім, що серед херсонеської кераміки, яка зустрічається в Ольвії, відсутні посудини для зберігання ефірних олій, типу арібаллів[25]. Тож єдиною галуззю сільського господарства Херсонеса, яка, безумовно, давала експортну продукцію, лишається виноградарство, а експортним товаром — вино.

Іншим вірогідним експортним товаром Херсонеса в пізньокласичну та ранньоелліністичну добу була риба. Попри те, що основна увага дослідників зосереджується на промислах початку нашої ери, коли у Херсонесі почалося масштабне будівництво цистерн для засолювання риби[26], археологічні дані

Середземномор’я (Див.: *Halstead P.* Two Oxen Ahead: Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean. — Malden, MA; Oxford; Chichester, 2014).

[21] *Одрін О.* Екологія господарства античних держав Північного Причорномор’я. — К., 2014. — С. 119–126.

[22] Див. детальніше: *Одрін О.* Зернове господарство Херсонеського поліса в другій половині IV — першій половині III ст. до н. е. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 12–13. — К., 2013. — С. 32–50.

[23] Див.: *Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н.* Образование территориального Херсонесского государства... — С. 310–371.

[24] Проте це мало про що говорить, адже рештки ефіроолійних культур в археоботанічних матеріалах майже не зустрічаються. В узагальнюючій монографії Д. Зохарі та М. Хопф (*Zohary D., Hopf M.* Domestication of plants in the Old World. — Oxford, 2000) вони взагалі окремо не розглядаються.

[25] Див.: *Котенко В.В.* Посуд Херсонеса Таврійського, знайдений в Ольвії…

[26] *Кадеев В.И.* Очерки экономики Херсонеса в I–III вв. н. э. — Харьков, 1970. — С. 6–7.

переконливо доводять, що широкий промисел риби у Херсонеському полісі розпочався як мінімум з IV ст. до н. е.[27] Основу риболовлі на всіх поселеннях хори Північно-Західного Криму складав промисел кефалей, переважно сингіля, другорядними промисловими рибами були осетер, морський карась та камбала-калкан[28]. Аналіз вікового складу залишків промислових риб дозволив дослідникам констатувати доволі високу інтенсивність промислу, продукція якого, без сумніву, могла йти на експорт[29]. При цьому, на відміну від пізніших часів, коли основною продукцією були рибні соуси, у IV–III ст. до н. е. могла експортуватись, в'ялена, солона або копчена риба. Втім, як буде показано нижче, рибні багатства Нижнього Побужжя були і більшими, і якіснішим за західнокримські, тож мова про вивіз херсонеситами в Ольвію риби йти не може.

Розглянувши основні статті херсонеського експорту, можна перейти до питання про вірогідну структуру ольвійського експорту до Херсонеса. Як уже зазначалося вище, ані епіграфічні, ані археологічні джерела не містять прямих даних про його склад і обсяги (як і про склад та обсяги ольвійського експорту загалом). Тому єдиним виходом є залучення непрямих даних. Це, звичайно, знижує надійність реконструкцій, але побудова таких моделей є набагато перспективнішою, аніж повне ігнорування проблеми або оперування довільними припущеннями, базованими часто лише на загальних уявленнях, або й на багатій фантазії їх авторів.

Аналіз ресурсної бази та структури ольвійського господарства дозволяє достатньо впевнено говорити про можливість експорту з Ольвії продукції тваринництва та рибальства і набагато менш впевнено — про зерновий експорт.

Почнемо із вивозу тваринницької продукції. Нижнє Побужжя мало значні за площею та якістю кормові угіддя для ведення греками продуктивного тваринницького господарства: заплави Південного Бугу та Дніпра, а також малих річок, подові луки та степові угіддя[30]. При цьому природні ресурси регіону були цілком сприятливими для вирощування кормових рослин, що створювало додаткові позитивні умови для розвитку цієї галузі[31]. Таким чином, природні умови Нижнього Побужжя були загалом сприятливі для ведення як відгінного, так і для стійлового скотарства, що створювало

[27] *Щеглов А.Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 114.

[28] *Бурдак В.Д., Щеглов А.Н.* О темпе роста, возрастном составе стад и миграциях некоторых черноморских рыб в античную епоху // Эколого-морфологические исследования нектонных животных. — К., 1966. — С. 117; *Щеглов А.Н., Бурдак В.Д.* О промысле рыбы у берегов Тарханкута в античную епоху // Рыбное хазяйство. — 1965. — С. 21; *Щеглов А.Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху… — С. 114–115.

[29] *Щеглов А.Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху… — С. 115.

[30] *Одрін О.* Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я… — С. 93–97.

[31] Там само. — С. 97.

потенційні умови для комплексного землеробсько-тваринницького господарства.

Як показують археозоологічні та археологічні дані, ольвійське тваринництво мало достатньо складну галузеву структуру, яка включала дві провідні галузі — скотарство та вівчарство та дві-три допоміжних — конярство, свинарство, а також, очевидно, козівництво[32]. При цьому місцеві греки практикували як відгінне тваринництво, характерне для степової зони, так і традиційне для Середземномор'я[33] комплексне рослинницько-тваринницьке господарство.

Судячи із наявних даних, відгінне тваринництво було поширеним лише в спеціалізованих тваринницьких районах, таких, як район Аджигольської балки[34], тоді як на більшості поселень мало практикуватись комплексне господарство, відоме в нові часи під назвою *ley-farming*, при якому парові поля використовувалися як пасовиська[35]. Скотарство та вівчарство, судячи з наявних даних, було переважно молочно-м'ясного спрямування[36]. Крім того, значну роль відігравало вирощування робочої худоби. Допоміжну роль у забезпеченні місцевих мешканців м'ясом відігравали також конярство і свинарство. Що ж стосується козівництва, то можна, за аналогією із Середземномор'ям, говорити про його молочну та, можливо, вовняну спрямованість.

Провідними галузями відгінного тваринництва у Нижньому Побужжі, як показують дані з поселень в Аджигольській та Чорноморській балках, були вівчарство і скотарство. При цьому в районі Чорноморської балки відносно більшою була роль вівчарства, тоді як в Аджигольському районі вагомішу роль відігравало скотарство. Очевидно, останнє мало м'ясну, або м'ясо-молочну спрямованість, тоді як перше — м'ясо-вовняну або м'ясо-молочно-вовняну. Худоба з Аджиголу могла підганятися до Ольвії, де переroблялася

[32] Див.: *Одрін О.* Тваринництво Ольвійського поліса кінця VI — першої половини III ст. до н. е. // Укр. іст. журн. — 2016. — № 6. — С. 49–66.

[33] *Kron G.* Roman ley-farming // Journal of Roman Archaeology. — 2000. — Vol. 13. — P. 277–287; *Halstead P.* Sheep in the garden: the integration of crop and livestock husbandry in early farming regimes of Greece and southern Europe // Animals in the Neolithic of Britain and Europe. — Oxford, 2015; *Halstead P.* Pastoralism or household herding: problems of scale and specialization in early Greek animal husbandry // World Archaeology. — 2006. — Vol. 28 (1) — P. 20–42.

[34] Див.: *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья. Археологическая карта. — К., 1990. — С. 21–24, 51–53.

[35] *Kron G.* Roman ley-farming…

[36] *Журавльов О.П.* Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — С. 18; *Журавльов О.П., Яковенко В.І.* Тваринництво на античному поселенні Аджигол 1 // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 86.

у районі передмістя на спеціалізованих бійнях[37], далі м'ясо поступало на ольвійський ринок, а вторинна продукція йшла на переробку на місці, на спеціалізованих майстернях ольвійського передмістя.

Значний розвиток Ольвійського тваринництва повинен був призвести до вироблення певної, часом значної, кількості надлишкового продукту. Цей продукт міг іти на експорт безпосередньо, у вигляді сировини, та/або у вигляді готового продукту після переробки цієї сировини місцевими ремісниками[38]. В останньому випадку експортний характер могли мати ремесла, пов'язані з обробкою вовни, шкіри, та косторізне ремесло.

Умови для розвитку тваринництва у Західному Криму, з його переважно бідними каменистими пасовиськами[39], були набагато гіршими, аніж у Нижньому Побужжі, тому вивіз продукції ольвійського тваринництва (жива худоба, м'ясо, сири, вовна та вовняні вироби, шкіра тощо) до Херсонеса виглядає цілком вірогідним.

У Нижньому Побужжі існували дуже сприятливі умови для розвитку рибальства, особливо порівняно з басейном Егейського моря, рибні ресурси якого оцінюються загалом як посередні[40], тоді як рибні багатства шельфу Чорного моря та місцевих великих річок у минулому були дуже значними[41]. Цей факт був добре відомим у грецькому світі ще принаймні з середини V ст. до н. е., якщо не раніше. Так, Геродот стверджував, що річка Борисфен «найбільш корисна для людей не лише серед інших рік Скіфії, але і взагалі серед всіх інших, крім єгипетського Нілу... дуже багато в ньому риби приємної на смак... і великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями...» [IV, 53] (переклад А.О. Білецького). Тож не дивно, що рибальство було однією з основних галузей господарства Ольвійського

---

[37] Про спеціалізовані тваринницькі господарства ольвійського передмістя див.: *Папанова В.А., Ляшко С.М.* Ольвийская усадьба IV в. до н. э. // Старожитности Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2009. — Вип. XV. — С. 100–106; *Их же.* Новая сельская усадьба Ольвии (итоги раскопок 2010 г.) // Преемственность и инновации в изучении традиционных культур Средеземноморья / Материалы XII чтений памяти проф. Н.П. Соколова. — Нижний Новгород, 2010. — С. 56–62; *Папанова В.А.* Новый ольвийский ойкос? // Древнее Причерноморье. — Одесса, 2011. — Вып. IX. — С. 268–272.

[38] Див., зокрема: *Одрін О.В.* Виробництво вовни і вовняних виробів та торгівля ними в Ольвії у VI–IV ст. до н. е. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 3. — К., 2003. — С. 15–34.

[39] *Одрін О.* Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я… — С. 134–136.

[40] *Mylona D.* Fish // *Nadeau R., Wilkins J. (eds.)* A Companion to Food in the Ancient World. — Malden, MA and Oxford, 2015. — P. 158.

[41] На це вказують і археоіхтіологи, які займаються вивченням егейських матеріалів (Див.: *Mylona D.* Fish… — P. 154).

поліса[42]. Певно, воно було єдиною галуззю ольвійської економіки, про яку згадується (хай і непрямо) у писемних джерелах. Утім, основні відомості про нього надають археоіхтіологічні дослідження.

Наймасштабніші результати тут були отримані ще у 1960-х роках[43]. Серед основних результатів тогочасних досліджень примітним є дуже високий відсоток цінних риб в уловах ольвіополітів: рештки сомів, осетрових та окуневих (в основному судака) становлять три чверті усього кісткового матеріалу. Також звертає на себе увагу надзвичайно великий відсоток сомів, деякі з них сягали розміру понад 4 м[44]. Значною є також питома вага залишків осетрових — майже чверть усіх кісткових решток належить їм. При цьому головною промисловою осетровою рибою був, як і зараз, осетер (57,8% осетрових від визначених до виду, або 40,5% від загальної їх кількості). Однак спостерігаються суттєві відмінності від сучасного стану. Нині у регіоні виловлюють прохідного осетра, тоді як в античну добу, як показав аналіз розмірів залишків, у Дніпрі та Південному Бузі водився жилий осетер[45], який і становив основу промислу. Набагато більш розповсюдженою, аніж тепер, була стерлядь[46]. З іншого боку, набагато менше, аніж зараз, виловлювали вирезуба, ляща та окуня[47].

Згідно з цими даними, основу риболовлі в Бузькому лимані в античний час становили сом, осетер та судак; другорядними промисловими рибами були сазан, плотва, стерлядь, вирезуб, севрюга та, можливо, щука; як прилов добувались також лящ, чехонь та окунь[48].

---

[42] Див., зокрема: *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье… — С. 60, 122, 198 та ін.; *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 76, 138; *Крижицький С.Д., Лейпунська Н.О.* Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської античної держави на прикладі Ольвії // Палеоекономіка раннього залізного віку на території України. — К., 2004. — С. 16; *Одрін О.В.* Ольвійське рибальство VI–III ст. до н. е. // Надчорномор’я у IX ст. до н. е. — на початку XIX ст.: студії з історії та археології. — К., 2007. — С. 71–89.

[43] *Житенева Л.Д.* Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии (VII–VI вв. до н. э. — III в. н. э.) // Зоологический журнал. — 1967. — Т. XLVI. — Вып. 1. — С. 98–104; *Ее же.* Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Черного моря по археологическим данням: Автореф. дисс. ... канд. биолог. наук. — М., 1965.

[44] *Житенева Л.Д.* Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии… — С. 102.

[45] *Житенева Л.Д.* Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии. — С. 99; *Ее же.* Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Черного моря по археологическим данным... — С. 10.

[46] *Житенева Л.Д.* Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии... — С. 99.

[47] Там же.

[48] *Житенева Л.Д.* Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Черного моря... — С. 6–7; *Ее же.* Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии... — С. 101, 102.

Цікавим було порівняти ці висновки з одержаними відносно нещодавно результатами обробки матеріалів з шарів Ольвії перших століть н. е.[49] та Березані рубежу VII–VI — другої чверті V ст. до н. е.[50] Примітним є той факт, що загалом рибний асортимент, згідно з обома дослідженнями, був доволі подібним, а от відсоткове співвідношення основних видів промислових риб різнилося доволі примітно. Так, за Є.Ю. Яніш та Є.Є. Антипіною, головними промисловими рибами Ольвії були осетер, севрюга, стерлядь, білуга, сом, сазан, судак та вирезуб[51], що загалом кореспондується з висновками Л.Д. Житеньової. Натомість за кількістю решток осетер опиняється на третьому місці, поступаючись стерляді та сомові. Можливо, це пояснюється різними методиками обробки матеріалу, можливо — специфікою вибірки.

Цікавою є оцінка вагових параметрів вилову (адже кількатонна білуга важить стільки, скільки кількадесят риб інших видів). Тут на першому місці опиняється білуга (майже половина всього вилову в перерахунку на вагу), далі йдуть осетер, сом та севрюга.

Археоіхтіологічні матеріали Березані доволі примітно відрізняються від ольвійських набагато меншим відсотком решток сомів, що, певно, пов’язане з відносно меншою опрісненістю вод в околицях поселення. Тут на першому місці за кількістю особин був осетер, далі йшли севрюга, сазан та судак, загалом осетрові складали 62,3% риб[52], так що рибному столу мешканців Березані можна лише по-доброму позаздрити. За ваговими параметрами перевага осетрових загалом і осетра зокрема була ще більшою: 52,8% проти 19,8% севрюги та 11,7% сазана.

Основними способами переробки риби в Нижньому Побужжі, згідно з археологічними та писемними даними, були копчення та соління. Коптильні знайдено на Березані[53], а також на поселеннях правобережжя Бузького лиману Чортувате 7[54] та Дідова Хата 1[55]. Про засолювання осетрових згадував Геродот [IV, 53], а про засолювання взагалі ще й Діоген Лаертський [IV, 7], який засвідчив, що батько філософа Біона Борисфеніта був торговцем солоною рибою. Про два інші види переробки риби — в’ялення та сушіння —

---

[49] *Яниш Е.Ю., Антипина Е.Е.* Промысловые рыбы древней Ольвии (I–III вв. н. э.) и ее окрестностей // Зоологический журнал. — 2013. — Т. 92. — № 9. — С. 1190–1200.

[50] *Яниш Е.Ю., Каспаров А.К.* О костных остатках поселения архаического времени Березань в Северном Причерноморье (Украина) // Археологические вести. — 2015. — Т. 21. — С. 125–129.

[51] *Яниш Е.Ю., Антипина Е.Е.* Указ. соч. — С. 1196.

[52] *Яниш Е.Ю., Каспаров А.К.* Указ. соч. — С. 126.

[53] *Крыжицкий С.Д. и др.* Сельская округа Ольвии… — С. 76.

[54] Там же. — С. 77.

[55] *Штительман Ф.М.* Рыболовство и рыбоперерaботочное производство Ольвии и ее округи в античную эпоху. — К., 1958. Рукопись // НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — № 389. — С. 16–17.

прямих свідчень немає, але не можна не погодитися з тими дослідниками[56], які вважають, що ці види переробки повинні були використовуватися греками Побужжя.

Певно, існувала спеціалізація при використанні того чи іншого способу переробки залежно від виду риби. Згідно з етнографічними даними, осетрові риби солилися та в'ялилися[57]. Ці дані повністю кореспондуються з даними Геродота [IV, 53, 3], який писав, що антакаї (себто осетрові) доставляються для засолювання. Подібною або дещо відмінною технологією користувались і греки. Що ж до кісткових риб, то греки, судячи з остеологічних знахідок з коптильні на поселенні Дідова Хата 1[58], їх коптили.

Достатньо порівняти структуру ольвійського вилову з херсонеським, про який йшлося вище, аби пересвідчитись у якісній перевазі першого[59]. Втім, чи свідчить ця перевага про можливість достатньо масштабного експорту ольвійської риби до Херсонеса? Відповідь на це питання буде радше негативною. Дефіциту рибної продукції загалом у Херсонесі не відчувалось, осетрові у місцевих виловах зустрічались, нехай і в меншій кількості, аніж в Ольвії, і навряд чи у невеликому і не надто багатому полісі існувала скільки-небудь помітна кількість гурманів, які б спеціально замовляли в Ольвії, приміром, копчених сомів.

І, нарешті, варто перейти до чи не найбільш контроверсійного питання ольвійсько-херсонеської торгівлі — торгівлі зерном. Контроверсійність питання полягає перш за все в тому, що зернове господарство часто вважається провідною галуззю економіки як Ольвії, так і Херсонеса (принаймні у період існування значною за площею хори). Виходячи з цього, дослідники можуть, виходячи із загальноісторичних міркувань[60] (або й просто підганяючи реальність під попередньо сформульовані концепції), припускати як вивіз зерна з

---

[56] *Крыжицкий С.Д. и др.* Сельская округа Ольвии… — С. 138; *Крижицький С.Д., Лейпунська Н.О.* Назв. праця. — С. 16.

[57] *Зуев В.* О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном // Месяцеслов на 1786 год. — СПб., 1786. — С. 10–11.

[58] *Штительман Ф.М.* Указ. соч. — С. 18.

[59] Такий висновок суперечить поширеним уявленням, адже часом дослідники чомусь вважають єдиною статтею рибного експорту з Надчорномор'я солону рибу та рибні соуси і розглядають відсутність рибозасолювальних ванн ознакою відсутності експортного потенціалу місцевого рибальства. На мою думку, поява таких ванн у римському Херсонесі була пов'язана радше із загибеллю поселень хори у Північно-Західному Криму, які експлуатували рибні ресурси Каркінітської затоки, і переорієнтацію херсонеських рибалок на вилов султанки та скумбрії — основної сировини для виготовлення гаруму (*Катерини Б.* К вопросу о рыбной промышленности Северного Причерноморья в античную епоху // BORYSTHENKA. — 2004. — Николаев, 2004. — С. 110), які виловлювались безпосередньо біля Херсонеса.

[60] Наприклад, виходячи із наявності/відсутності великої хори в одного, або в обох полісів. При цьому, звичайно, обходиться питання, а чи не міг невеликий поліс із населенням у 10–15 тис. забезпечити себе продукцією з ближньої хори?

Ольвії до Херсонеса, так і навпаки. При цьому насправді досі до кінця не зрозуміло, а чи існувала можливість вивозу зерна з цих держав коли-небудь взагалі? Річ у тім, що продуктивність грецького зернового господарства загалом, і північнопонтійського зокрема, оцінюється часом зовсім по-різному[61]. Якщо вже говорити відверто, то наразі всі кількісні підрахунки (а часом і якісні оцінки) виглядають доволі сумнівними, щонайменше з трьох основних причин.

По-перше, досі не до кінця зрозумілими є площі, відведені під зернові в тому чи іншому полісі. Це є наслідком, зокрема, того, що не завжди можна точно визначити кордони території, яка контролювалась греками, наприклад — херсонеситами, на Тарханкутському півострові[62].

По-друге, врожайність зернових напряму залежала від ступеня розвитку аграрних технологій, який дослідники оцінюють дуже по-різному, причому як через неповноту джерельної бази, так і виходячи із загальних уявлень про рівень розвитку античного господарства.

По-третє, не до кінця зрозумілим є рівень оснащеності сільськогосподарського виробництва орними знаряддями, тягловою худобою і, що дуже важливо — сільськогосподарськими рабами, адже активне залучення рабської праці суттєво впливало на продуктивність виробництва.

До питання про рабів ми ще повернемось, а зараз слід підкреслити, що єдиним об’єктивним фактором, який надається до порівняння, є характеристика ґрунтового покриву Нижнього Побужжя та Західного Криму, рівень сприятливості місцевих ґрунтів для вирощування основних зернових культур грецького світу[63]. Тут можна цілком однозначно стверджувати, що природні умови Нижнього Побужжя були набагато сприятливішими для розвитку зернового господарства, аніж у Західному Криму, з його надміром щебенистих ґрунтів, що змусило місцевих еллінів вводити в культуру таку невибагливу, але загалом малопоширену в грецькому світі рослину, як жито[64].

---

[61] Див., зокрема: *Крижицький С.Д., Щеглов О.М.* Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор’я // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 54–61; *Кутайсов В.А.* Указ. соч.; *Одрін О.* Зернове господарство Ольвійського полісу в VI — першій половині III ст. до н. е. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 11. — К., 2011. — С. 47–71. У світовому антикознавстві останні кілька десятиліть існують два суттєво відмінні (і навіть антагоністичні) погляди на рівень розвитку античної агротехніки (Див.: *Margaritis E., Jones M.K.* Greek and Roman Agriculture // The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World. — Oxford, 2008. — P. 160–161).

[62] Див., зокрема: *Смекалова Т.Н., Кутайсов В.А.* Пастухи и земледельцы раннего железного века в Северо-Западном Крыму (Серия «Материалы к археологической карте Крыма»). — Вып. VIII. — Ч. 2. — Симферополь, 2013 та інші праці Т.Н. Смекалової, видані у цій серії.

[63] Див.: *Одрін О.* Екологія господарства античних держав Північного Причорномор’я… — С. 69–81 та 119–128 відповідно.

[64] *Одрін О.* Зернове господарство Херсонеського поліса в другій половині IV — першій половині III ст. до н. е... — С. 46.

Виходячи з цього, експорт зерна з Ольвії до Херсонеса виглядає куди імовірнішим, аніж у зворотному напрямі. Тим менш вірогідним виглядає останнє, якщо зважити, що навіть після галатського нашестя у середині III ст. до н. е. низка поселень ольвійської хори продовжують існувати аж до середини II ст. до н. е.[65] — часу, коли велика хора Херсонеса вже відійшла у царину спогадів.

Якщо продовжити оцінювати природні умови обох регіонів, стане очевидним, що ще для однієї галузі сільського господарства — овочівництва — у Нижньому Побужжі вони були суттєво сприятливішими, аніж у Західному Криму[66]. Щоправда, археоботанічні джерела, які засвідчують існування цієї галузі, наразі походять саме з території Херсонеса (щоправда, з пізнішого періоду). Згідно з ними, там вирощували огірки, кавуни та дині[67]. Писемні джерела згадують про те, що у Північному Причорномор'ї вирощувались цибуля і часник [Hdt., IV,17][68]. Зважаючи на якість місцевих ґрунтів, можна з високим рівнем упевненості стверджувати, що всі перелічені вище культури вирощувались і в Ольвії. Враховуючи доволі значні площі заплавних угідь у Нижньому Побужжі в античну добу, можна приєднатися до думки С.Д. Крижицького та Н.О. Лейпунської про товарний характер місцевого овочівництва[69].

Що ж стосується торгівлі овочами, то експорт овочів, принаймні до сусідніх з експортером полісів, був у Греції звичайною практикою, яскравим прикладом чого є вивіз мегарського часнику до Афін[70]. Очевидно, що в Мегарах, з їх бідними каменистими ґрунтами, умови для розвитку товарного овочівництва були суттєво гіршими, аніж в Ольвії. Тому можливість експорту овочевих з Ольвії, до сусідніх полісів, таких як Херсонес, виглядає цілком реальною. Та, на жаль, археологія та археоботаніка поки що не можуть підтвердити подібне припущення. Лишається сподіватись на щасливу епіграфічну знахідку, яка б дозволила перевести це питання з царини гіпотез у практичну площину.

---

[65] *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья. Археологическая карта. — С. 76.

[66] Див.: *Одрін О.* Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я… — С. 87–88 та131 відповідно.

[67] *Стржелецкий С.Ф.* Клеры Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. — 1961. — Вып. 6. — Симферополь, 1961. — С. 86.

[68] Щоправда, ці відомості Геродота стосуються не ольвіополітів, а їхніх сусідів — калліпідів та алазонів. Однак виглядає неймовірним, аби варвари — сусіди греків вирощували ці, добре відомі останнім, овочі, а самі елліни — ні.

[69] *Крижицький С.Д., Лейпунська Н.О.* Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської античної держави на прикладі Ольвії… — С. 16.

[70] Так, *Арістофан* в «Ахарнянах» [521] згадує часник серед типово мегарських товарів, пошуками яких займалися афінські сікофанти під час торгівельного ембарго, накладеного Афінами на Мегари.

На відміну від експорту сільськогосподарської продукції, вивіз рабів з Нижнього Побужжя засвідчений, хоча наразі й одиничною, епіграфічною знахідкою — добре збереженим листом на свинцевій пластинці з Фанагорії, датованому ще останньою чвертю VI ст. до н. е., в якому згадується привезений на продаж раб з Борисфену[71]. Зрозуміло, що робити твердження про регулярний продаж «живого товару» з Нижнього Побужжя на підставі лише одного документа ще зарано, але сам факт експорту рабів з території Ольвійського поліса до інших понтійських держав можна вважати доведеним[72]. У цьому контексті перспективним виглядає дослідження ролі рабів у сільськогосподарському виробництві античних держав Північного Причорномор'я, із залученням усього наявного епіграфічного матеріалу, і перш за все — малої епіграфіки[73].

* * *

Отже, на сьогоднішньому рівні наших знань найбільш вірогідними предметами ольвійського експорту до Херсонеса можна вважати продукцію тваринництва (м'ясо, сири, вовну, шкіри тощо). Не виключений також вивіз продукції овочівництва та рабів. У зворотному напрямі, крім вина, могли йти ефірні олії, але наразі останнє виглядає малоймовірним. Що ж стосується зерноторгівлі, то, зважаючи на ґрунтові умови, експорт зерна з Херсонеса виглядає вкрай малоймовірним навіть у період найбільшого розквіту його хори. Натомість куди вірогіднішим виглядає експорт ольвійського зерна, особливо зважаючи на обмежену ємкість херсонеського ринку, який міг задовольнятися невеликими обсягами продукції.

Зважаючи на стан джерельної бази, ці попередні висновки в майбутньому можуть бути уточнені або скориговані. Особливої уваги в цьому контексті потребує дослідження використання рабської праці в аграрному виробництві античних держав Північної Надчорноморщини та причорно-

---

71 *Vinogradov. Y.G.* The Greek Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters // The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology. — Stuttgart, 1998. — P. 160–164.

72 До речі, факт поставок рабів з Ольвії на причорноморські ринки міг би зняти протиріччя між концепцією Н.О. Гаврилюк про продаж рабів скіфами (*Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. — Харьков, 1999. — С. 270–278; *Gavriljuk N.A.* The Graeco-Scythian slave trade in the 6th and 5th centuries BC // The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Ščeglov on the occasion of his 70th birthday (Black Sea Studies, 1). — Aarhus, 2003. — P. 75–85.) і практичною відсутністю даних про скіфських рабів у Балканській Греції (Див.: *Иванчик А.И.* Кем были «скифские» лучники на аттических вазах эпохи архаики? // Вестник древней истории. — 2002. — № 3. — С. 33–55; 2002. — № 4. — С. 23–42).

73 А цей матеріал, принаймні з території Нижнього Побужжя, є не таким вже і малоінформативним, радше навпаки. Втім, це тема окремого дослідження.

морська работоргівля загалом. Але вже зараз можна визначити суттєві відмінності в структурі господарства навіть сусідніх полісів у Надчорномор'ї, що є передумовою наступних досліджень процесу формування циркумпонтійського ринку протягом пізньокласичного — ранньоелліністичного часу, складовою якого була ольвійсько-херсонеська торгівля.

УДК 246.1+392.14«VIII/IXст.»

Валерій Зема

Чому і коли з'явилась полеміка щодо Filioque?

У релігійному життя Заходу на рубежі VIII і IX ст. переважали дискусії між іспанськими адопціоністами і Каролінгськими книжниками, які запровадили додаток Filioque до Символу віри у відповідь на нове віровчення. Нова дискусія між Каролінгами і візантійцями стосовно Filioque у другій половині IX ст. перебувала під упливом текстів, укладених для франкського синоду в Аахені 809 р. і Алкуїна Йоркського. Католицькі полемісти Ратрамн з Корбі і паризький єпископ Еней творили свої антивізантійські тексти, спираючись на аргументи й цитати, запозичені з писань синоду в Аахені і Алкуїна. Додаток Filioque до Символу також набув поширення у обряді хрещення. Візантійські автори спиралися у своїх закидах проти Filioque на апеляції до історії та актів вселенських соборів та ієрархії всередині Трійці. Питання Filioque знову постало протягом синодів у Флоренції і Бересті.

Ключові слова: *Візантія, Ратрамн з Корбі, Еней Паризький, адапціонізм, Алкуїн Йоркський, хрещення, Карл Великий, синод.*

The religious life of the West at the edge of the VIIIth and IXth centuries was predominated by discussions between Spanish adoptionism and Carolingian lettermen who introduced Filioque addition into the Creed as an answer to new teaching. A new discussion between Carolingians and Byzantines concerning the Filioque in the second half of the IXth century was influenced by the texts compiled for the Frankish synod in Aachen (809) and by writings of Alcuin of York. Latin polemicists Ratramnus of Corbie and the bishop of Paris Aeneas created their anti-Byzantine texts on the ground of arguments and citations borrowed from the writings of Aachen synod and Alcuin. The Filioque addition to the Creed also disseminated in the texts of baptismal rite. Byzantine authors grounded their polemic against Filioque on the appellations to the history and acts of universal councils and hierarchy into the Trinity. The question of Filioque was raised again during Florentine and Brest synods.

Keywords: *Byzantium, Ratramnus of Corbie, Aeneas of Paris, Adaptionism, Alcuin of York, baptism, Charlomagne, synod.*

Подорожуючи землями Польсько-Литовської держави у 1572 р., італійський мандрівник Фульвіо Руджері зробив кілька зауважень про особливості релігійного життя українських земель. По-перше, мандрівник указав на наявність значного вірменського населення, що «має власну мову і архієпископа у Львові». Ці вірмени, зазначав подорожній, творять євхаристію опрісноками «за нашим звичаєм», на відміну від греків і українців. Причастя ж «греків» відбувається у такий спосіб, що просфора занурюється до Крові і надається лаїкам. Таким чином «вони дотримуються помилки Діоскора і Євтихія, які відкидали подвійну природу Ісуса Христа», до того ж, навчають про сходження Святого Духа лише від Отця у Символі віри[1]. Уже за кілька років опісля опису подорожі Фульвіо Роджері римський папа Григорій XIII видав спеціальний Символ віри для східних Церков, що бажали приступити до унії з католиками у буллі *Sanctissimus Dominus* (1575); цей Символ згодом було перекладено грецькою мовою[2]. Ретельне і запекле обговорення особливостей Символу тривало за часів Флорентійської унії (1439)[3], чиї ухвали набули відлуння в актах, що передували укладенню нової, локальної унії між Римом і Києвом наприкінці XVI ст. У актах Берестейської унії можна побачити подвійне ставлення до додатку Filioque у Символі. Згадувалося про формулу, затверджену Флорентійським собором, що передбачала версію сходження Святого Духа «від Отця через Сина»[4]. У Символі Іпатія Потія хоч і згадується про Флорентійський синод, однак ясно наводиться лише латинська формула, без «грецької» альтернативи: Et in Spiritum Sanctum Dominum et et vivificantem, qui ex Patre Filioque procedit, qui cum Patre et Filio simul adoratur et conglorificatur, qui locutus est per Prophetas[5].

---

[1] *Bellini P.* La Descrittione della Pollonia de Fulvio Ruggieri (1572). — Trento, 1994. — P. 148–149.

[2] *Tatarenko L.* Confesser l'Union: les professions de foi des évêques uniates ruthènes (XVIe — XVIIIe siècle) // L'Union à l'épreuve du formulaire. Profession de foi entre Églises d'Orient et d'Occident (XIIIe — XVIIIe siècle). — Paris–Louvain, 2016. — P. 212.

[3] *Ґілл Дж.* Флорентійський Собор. — Львів, 2016; *Мончак І.* Флорентійський екуменізм у Київській Церкві. Унійна ідея в помісній еклезіальній традиції. — Львів, 2012.

[4] Articuli ad Unionem (Brestij 11.VI.1595) // Documenta unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600) / A. Welykyj OSBM. — Romae, 1970. — P. 61. Ще в одному акті Берестейської унії згадується про рішення Флорентійського синоду з двома формулами про сходження Святого Духа від Отця через Сина і суто католицький додаток Filioque, що схвалили також «отці грецької релігії»: Ex Patre per Filium procedure secundum illud pro uti in Concilio Florentino Patres religionis graecae suffragiis suis comprobarunt et attestati sunt in haec verba: Occidentalium et Orientalium Sanctorum Scripta diligenter auscultavimus, quorum alia Spiritum S. ex Patre Filioque, alia vero ex Patre et per Filium ab aeterno substantialiterque ut ab pricipio vel ab unica causa procedure profitemur, quando quidem praepositio «per» in Spiritus S. processione causam significat (Див.: Berestij VII.1595, Articuli seu conditions Unionis. Ibidem. — P. 107–108).

[5] Professio fides catholicae Hypatii Potij, coram Pontifice Clemente Roma, 23.XII.1595 // Ibidem. — P. 212–213.

Потієва версія Символу, за спостереженнями Лорана Татаренка, відповідала текстові *Professio orthodoxae fidei a Grecis facienda* (1575/82) папи Григорія XIII[6]. Наявність додатку викликала іритацію у прибічників непорушного православ'я, відображену в численних полемічних творах з закидами «латинникам».

У середні віки поява додатку мала суттєве значення для Символу віри, проголошуваного під час літургії, хрещення, інших обрядів. Відповідно до звичаїв патріархи мали надсилати свій Символ віри до Рима, що мало свідчити про їхню ортодоксію. При освяченні єпископів, перевірки перед призначенням англо-саксонські єпископи-електи мали надсилати листи з Символом до Рима у VIII ст., а вже у IX і X ст. єпископи надсилали листи з Визнанням до архієпископів Кентерберійських[7].

За перших століть поширення християнства постало декілька Символів, що мали також власні варіанти. Як відзначають дослідники, один з них, т. зв. Царгородський Символ, має неясне походження. Перше документальне свідчення про такий Символ — це друга сесія синоду у Халкедоні 10 жовтня 451 р., коли його вголос зачитав Царгородський архідиякон Етіус, а також другий вселенський синод у Царгороді 381 р. Документальні свідчення цього синоду не збереглися, однак зміст перших чотирьох канонів не містить згадки про якийсь Символ віри, крім Нікейського (325 р.) у першому каноні. Царгородський синоду у травні–липні 381 імператором Теодосієм не визнавався за чинний на Заході аж до кінця V ст. Завданням синоду було залагодити пневматологічні розбіжності східного християнства. Як зазначає Андре Де Алле, зібрання відкидалося у Римі і Єгипті, через участь в ньому духовних представників, чия участь у синоді піддавалась сумніву[8]. Редактори Символу 381 р. обмежелись поліпшенням їхньої моделі Символу, додаючи новий пневматологічний текст замість старого, у якому не зберегли початок і кінець; і завдяки такому додатку вони задовольняли міркування про божественність Святого Духа[9]. Як відзначають дослідники, питання лишається відкритим: чи версія Халкедону містить розширену версію Нікейського Символу віри, або витоки його сягають давнього Символу віри, що міг походити з Єрусалима. Царгородський Символ використовувався при хрещенні у Східних Церквах. Нікейський і Царгородський Символи часто плутають через їхню подібність, однак вони мають різне літургійне використання. На загал, запровадження Символу до служби приписується патріархам-монофізитам Петрові (476–488) і Тимофію (511). Відтак Символ поширився у

---

[6] *Tatarenko L*. Confesser l'Union. — P. 223.

[7] *Wilcox M.* Confessing the Faith in Anglo-Saxon England // Journal of English and Germanic Philology. — July 2014. — P. 330.

[8] *De Alleux A*. La profession de l'Esprit-Saint dans la Symbole de Constantinople // Revue theologique de Louvain. — Vol. 10. — 1979. — P. 17.

[9] Ibidem. — P. 24.

Східних Церквах. Наслідуючи східний звичай, візґотський король Іспанії Реккаред запровадив його до іспанської євхаристійної служби на третьому синоді у Толедо (589 р., канон 2), що відкидав аріанство[10]. Однак припущення про запровадження візготами Filioque як протидії аріанству вважається лише гіпотетичним[11]. Один з ранніх латинських варіантів Царгородського Символу міститься в ірландській версії рукопису Стоув, що є безпосереднім перекладом з грецької, але має корекцію, яка свідчить про швидкоплинність зміни у тринітарному вченні. Ще інший Символ, що містив твердження про сходження Святого Духа від Сина і також походив з земель Британії, виголосив Синефріт (Cynefrith), єпископ Лічфілда, адресуючи його Сеолнотові (Ceolnoth) між 832 і 836 рр. (Credo et in Spiritum Sanctum, procedentem a Patre et Filio). За спостереженням Міранди Вілкокс, Синефрід уклав текст свого Символу, спираючись на всі три канонічні Визнання, що побутували на Заході: Царгородсько-Нікейський, Апостольський і Атанасіїв. Крім того, єпископ додав кілька фраз про єдність Христа і Його вічну божественну природу, що відображають синодальний дискурс проти адопціонізму[12].

Нещодавні дослідження показали доволі ранній час появи додатку у Західній Європі. Шон Сміт зазначає, що в Іспанії додаток з'явився у період локальних синодів у Толедо між 589 і 653 рр., перед смертю Ісидора Сивільського у 636 р., про що згадується у його листі до Клавдія[13]. Як уважається, поява Filioque у Іспанії випливає зі зречення місцевої еліти від аріанства, а місцеві богослови вирішили, що із запровадженням «і від Сина» вони отримають захист від Нього і прилучаться до «католицького» християнства, однак такі припущення не мають міцнішого підґрунтя. Ш. Сміт указує також на синод у Гатфілді (Англія), що запровадив твердження про Filioque у 680 р., хоча Рим тоді ж визнав незмінність Символу віри на синоді під орудою папи Агафона[14].

Поширення Символу з додатком у середовищі франків пов'язують з єпископом Аквілеї Паулином, який писав про нього у преамбулі до актів синоду Фріулі (796/7). Ця зміна з'явилась як протидія іспанському адопціонізму. З усуненням єпископа Фелікса Унґрельського на синоді у Аахені (798 р.) повсюдно було запроваджено спів Символу віри серед франків, що в

---

[10] *Breen A*. The Text of the Constantinopolitan Creed in the Stowe Missal. — Dublin, 1990. — P. 108.

[11] *De Halleux A*. Towards an Ecumenical Agreement on the Procession of the Holy Spirit and the Addition of the Filioque to the Creed // Sprit of God, Spirit of Christ. Ecumenical Reflections on the Filioque Controversy. — London–Geneva, 1981. — P. 82–83.

[12] *Wilcox M.* Confessing the Faith in Anglo-Saxon England. — P. 332.

[13] *Smith S.C.* The Insertion of Filioque Into the Nicene Creed and a Letter of Isidore of Seville // Journal of Early Christian Studies. — Vol. 22. — 2014. — № 2. — P. 261–286.

[14] *Haugh R.* Photius and Carolingians: The Trinitarian Controversy. — Belmont, Mass., 1975. — P. 30–31.

літургії мав звучати після Євангельських читань. Як зазначає Айдан Брін, Паулин Аквільський створив свою версію Символу на підставі латинських версій другої сесії у Халкедоні, що побутували, зокрема, у літургійних збірниках типу «Геласіанський». Те, що створений наприкінці VIII ст. служебник Стоув був відкорегований вже через декілька років опісля поширення Filioque серед франків, на думку А. Бріна, є свідченням причетності ірландської Церкви до континентальних подій у цій царині[15].

Заповзятість, з якою франки часів Карла Великого поборювали іспанський адопціонізм, що ґрунтувався на переконанні про «всиновлення» Ісуса Богом у його людській натурі, може свідчити про значущість цього вчення навіть через півстоліття після засудження. Серед адопціоністів також поширювалась відмова обожнювати образи, що дослідники пов'язують з неприйняттям Карлом Великим синоду у Нікеї, який відновив іконошанування у Візантії. Імовірно, що розбіжність щодо шанування ікон мала дещо глибше коріння. Андре Де Алле зазначає: преклоніння перед іконами, проскінесіс, який практикували візантійці, мав давнє поганське походження, що перейшов у імперський церемоніал, а водночас позначився на візантійській літургії. Дослідник зазначає стосовно Царгородської редакції Символу, що редактори на синоді не бажали згадувати «пошанування» у значенні доксології, тобто пошанування фізичного, жесту простернації, цілування ґрунту чи то схиляння, що супроводжують літургічне вшановування Трійці[16].

Як уважається, дискусія про зміни у тринітарному вченні назрівала у середовищі Церкви у межах Іберійського півострова, а у поле зору католиків зайшла щойно наприкінці VIII ст., коли Фелікс Урґельський проголосив це вчення[17]. Як відповідь на нове вчення було скликано декілька синодів з запереченням адопціонізму. Свідчать про це «Annales regnum francorum», що у своїй початковій версії наголошували на важливості синоду у Франкурті (794) і спростуванні вчення Фелікса, тоді як пізніша і відредагована версія цього твору, за спостереженнями Оуена Фелана, долучила повідомлення про спростування іконодулів Візантії через відновлення іконошанування[18]. Дослідник зазначає, що капітули Франкського синоду ґрунтувалися на географічному чиннику: перша постанова закидала відхід адопціоністів, друга згадувала «новий синод греків» у Царгороді (Нікея II), а також прокляття грекам (condempnaverunt). Третя капітула засуджувала герцога Баварії, яка лишалася незалежною у церковній і політичній площинах від імперії Карла, і наголошувала на безпосередніх зв'язках з Римом.

---

[15] *Breen A.* The Text of the Constantinopolitan Creed. — P. 121.

[16] *De Halleux A*. La profession de l'Esprit-Saint dans le Symbole de Constantinople // Revue theologique de Louvain. — Vol. 10. — 1979 — P. 29.

[17] *Phelan O.M.* The Formation of Christian Europe: The Carolingians, Baptism, and the Imperium Christianum. — Oxford, 2014. — P. 51.

[18] *Phelan O.M*. The Formation of Christian Europe. — P. 62; Annales regni francorum (MGH SRG in usum scholarum 6). — Hannover, 1895. — P. 94.

Ще одна акція Карла Великого синоду в Аахені, судячи з ґрунтовної підготовки до нього, мала остаточно поставити крапку в питанні Filioque, що випливає з трактатів цілої низки видатних богословів. Відряджена до Рима делегація мала отримати підтвердження актів цього синоду від папи у 810 р. Понтифік відкинув можливість запровадження формули до Символу, хоч погоджувався, що Filioque не суперечило засадам віри. Відтак повелів виставити у Римі срібні щити з Нікейсько-Царгородським Визнанням грецькою і латинською мовами, які стояли там упродовж століть і згадуються у низці полемічних текстів, зокрема, у «Містагогії» Фотія і його листі до архієпископа Аквілеї у 883 р.

Адопціонізм і запровадження Filioque

Розбіжності в трактуванні сходження Святого Духа з'явились доволі рано. У листі Максима Сповідника до Маріна, пресвітера з Кіпру, зазначається, що латинники говорять про проходження Святого Духа крізь Сина, не роблячи його причиною сходження[19]. Однак таке трактування мало певні збіги зі східним трактуванням сходження, висловленим Кирилом Александрійським, на якого полюбляли покликатися автори доби Каролінгів. Річард Гоу зазначав, що витоки розбіжностей у потрактуванні Святого Духа сягають IV ст., коли постали дві школи богослов'я: Авґустинська та Кападокійська. Так, Авґустин уважав, що якщо Дух належить Синові, то він має сходити від Нього, тоді як грецька модель розглядає Бога-Отця як джерело всього живого, твореного і несотвореного[20]. Дослідник обходить увагою адопціонізм як рушійний чинник у запровадженні Filioque до доктрини і виділяє кілька причин, що вплинули на зміну в тринітарному вченні: (1) звернення до трактатів, які мали апокрифічний характер, як-то Псевдо-Атанасія, чий Символ віри набув поширення серед франків; (2) каролінгські богослови стали «жертвами історії», позаяк таке вчення міцно вкоренилось на різних обшарах західноєвропейського простору[21].

Учення про подвійне сходження не конче побутувало у вигляді формули Filioque. Свідчення поширення нового трактування тринітарного вчення міститься у тексті Біди Шанобливого (673–735), який оповідає про проведення синоду з затвердженням додатку про сходження Святого Духа і від Сина. Біда покликається на формулу Першого Латеранського синоду за часів папи Мартина у Римі (649 р.): «славимо Бога Отця без початку і Його Сина

[19] *Larchet J.-C.* Maxime le Confesseur, mediateur entre l'Orient et l'Oxident. — Paris, 1998. — P. 11; *Sieceinski A.E.* The Filioque: History of a Doctrinal Controversy. — Oxford, 2010. — P. 73–86; *Swete H.B.* The Holy Spirit in the ancient Church. — London, 1997. — P. 279.

[20] *Haugh R.* Photius and Carolingians. — P. 14.

[21] *Ibidem*. — P. 20, 25.

породженого, що почався перед віками і Святий Дух, який походить від Отця і Сина в невимовній мудрості, відповідно до апостолів, святих, пророків і вчителів, як було проголошено»[22]. Також Біда згадував про локальний синод у Гатфілді 679 р., який начебто було скликано на жадання папи Агафона, що підтвердив лояльність стосовно папи, а також стверджував про сходження Святого Духа від Отця і Сина. Особливу увагу в текстах Біди присвячено архієпископові Теодору, який був греком, але походив з італійських земель. Те, що грек міг сприйняти таке формулювання, на думку М. Вілкокс, мало свідчити про лояльність до папства[23].

Річард Гоу вважав, що безпосереднє запровадження додатку до західного богослов'я відбулося завдяки появі «теології додавання», розширення Символу запровадженням додатку, що не суперечило його основі. Щодо силогізму Паулина Аквільского, то він спирався на твердження, що якщо додавання нових складових до Символу відбувалося на перших синодах, то такий прецедент має виправдати наступні нововведення[24]. У 794 р. франкські єпископи вислали до Іспанії Символ віри з додатками, де наголошували на сутності Сина Божого «нарожденого не сотвореного, справжнього і не всиновленого». Цей додаток, як уважають дослідники, відкривав шлях до запровадження Filioque[25].

Побутування додатку Filioque у Символі віри за часів Каролінгів мало декілька вимірів, що відобразилися у джерелах різного характеру: обрядах хрещення, постановах локальних синодів, богословських трактатах і полемічних писаннях. Можливість розбіжностей між різними церковними практиками висвітлювалася у латинських текстах. Уже Авґустин припускав існування розбіжностей у звичаях між різними Церквами. На відміну від superflua questio, як-от святкування субот. Авґустин пропонував таку ієрархію релігійних практик: звичаї, згадувані у Святому Письмі, які слід наслідувати; звичаї, що поширилися повсюдно; звичаї, які різнять регіон від регіону — quod per loca regionesque variatur[26]. Бретт Вален також зазначає, що дискусії між греками та латинниками не фіксувалися до часів папи Григорія Великого, якому сицилійці дорікали за запровадження співу Kyrieleison і проголошення Господньої молитви після освячення євхаристії. Понтифік відкинув такі закиди, зазначаючи, що Рим міг творити власні звичаї, які продовжував споконвік від отців, чи запроваджував власні без наслідування.

---

[22] «Glorificantes Deum Patrem sine initio, et Filium eius unigentium ex Patre generatum ante saecula, et Spiritum Sanctum procedentem ex Patre et Filio inenarrabiliter, sicut praedicaverunt hi quos memoravimus sancti apostolic, et prophetae, et doctores». Bede. Historia Ecclesiastica. — Cambridge, Mass., 1990–1999. — Vol. II. — P. 96–97.

[23] *Wilcox M.* Confessing the Faith in Anglo-Saxon England. — P. 326.

[24] *Haugh R.* Photius and Carolingians. — P. 56.

[25] *Dales D.* Alcuin: Theology and Thought. — Cambridge, 2013. — P. 71.

[26] *Whalen B.* Christendom Divided and Restored: The Latin and Greek Churches in the Historical Imagination of the Middle Ages. — Stanford, 2005. — P. 20.

Документом, зі змісту якого явно витікає заміщення вчення адопціонізму на Filioque, є промова Паулина з Аквілії на синоді Фріулі (796 р.)[27], в якій вказується на прихильність рішенням синоду Нікеї-I, що підтримував тринітарне вчення і відкинув єресі Несторія та Євтихія. У преамбулі до канонів Фріулі, щоб підтримати вірність запровадження додатку, наводяться цитати з Євангелій «Дух, який походить від Отця і мене уславлює» (Йоан 15, 26; 16, 14); таким сходженням має стверджуватися додаток «і від Сина», що підтверджується іншою цитатою: «Хто бачить мене, бачитиме мого Отця. Не віруєш, що я в Отці і Отець в мені є?». Ці цитати мають свідчити про нероздільність і співсутність Отця у Сині і Сина в Отці, тож «Дух має сходити вічно від Отця як і від Сина». Ще одне свідчення сходження Святого Духа і від Сина, наведене Паулином, — хрещення в ім'я Ісуса Христа; «Святий Дух і Син є нероздільними» (inseparabiliter), «непізнавальні» (incomprehensibiliter)[28]. «Через те, що єретики відкидають Божественний сенс писань, вони є схопленими стародавнім змієм, як це випливає з учення Арія». Стосовно спростування адопціонізму, то Паулин визначає Сина «як справжнього, неусиновленого, не два сини, а один Ісус, справжній Бог і справжня людина, з душею і плоттю»[29]. До того ж, у постановах синоду міститься заборона симонії, приписи про рівні спорідненості при шлюбі тощо[30]. Справджений Паулином текст Символу був дозволений до використання й побутує серед католиків Заходу донині. На синоді 799 р. у Аахені Алкуїн мав дебати з прибічником адопціонізму Фелкісом віч-на-віч.

До апологетичних та полемічних трактатів про долучення Filioque відносяться: (1) твір Алкуїна про віру і неподільну Трійцю[31]; (2) Алкуїна Про Трійцю 28 відповідей на питання його учня Фредеґія[32]; (3) Алкуїна про сходження Св. Духа[33]; (4) листування Карла Великого з єпископом Іспанії[34];

---

[27] *Paulinus, Aquileiensis Patriarcha* (787–802). Oratio habita in Concilio Foroiuliensi (796) // MGH Legum III. Concilia aevi Karolini II/1. — Hannoverae et Lipsiae, 1906. — P. 177–195.

[28] Ibidem. — P. 181–182.

[29] Non putativus Dei filius, sed verus, non adoptivus, sed proprius, quia num quam fuit propter hominem, quem adsumpsit, a patre alienus … non sunt duo filii, alter Dei, alter hominis, sed unus Christus Iesus propter unam personam Dei et hominis filius, Deus verus et homo verus, in anima rationali et vera carne. (*Paulinus…* — P. 185).

[30] *Paulinus...* — P. 190.

[31] *Alcuinus*. De fide sanctae et individuae Trinitatis (ca. 802) (Incipit: Quamvis enim in huius exsilli aerumnosam caecitatem pro originali speccati) // Patrologia latina / J.-P. Migne. — Paris, 1851. — T. 101. — Col. 13–58.

[32] *Alcuinus.* De Trinitate ad Fredegisum quaestiones XXVIII (Incipit: Placuit prudentiae vestrae, fili charissime, aliquas proponere tibi) // PL / J.-P. Migne. — Paris, 1851. — T. 101. — Col. 57–64.

[33] *Alcuinus*. Opusculum seu Libellus de processione Spiritus Sancti (Incipit: Sacra, serenissime auguste, Christianorum turba quae gloriosissimo vestrae dominationis imperio) // PL. — T. 101. — Col. 64–84

(5) Карлові книги, укладені Теодульфом[35]; (6) Листування папи Лева III[36]; (7) лист папи Лева III[37] (7) Теодульфа про Сходження Св. Духа[38]; (8) Лист Смарагда до папи Лева III про сходження Св. Духа[39]; (9) Лист папи Миколая[40]; (10) лист папи Миколая до Гінкмара[41]; (11) паризького єпископа Енея «Книга проти греків»[42]; (12) Ратрамна з монастиря Корбі «Проти грецьких закидів»[43]; (13) звернення папи Стефана[44]; (14) протест синоду франкських єпископів у Вормсі (868)[45]; (15) розлогі обґрунтування богословів на користь запровадження Filioque, написані з нагоди синоду в Аахені 809 р: Теодульфа

[34] Epistola Karoli Magni ad Elipandum et episcopos Hispaniae (794) (Incipit: Gaudet pietas christiana divinae scilicet atque fraternae per lata terrarum spatia) // MGH. Legum III. Concilia aevi Karolini II/1. — Hannoverae et Lipsiae, 1906. — P. 157–164.

[35] Opus Caroli regis adversus synodum (Libri Carolini, Incipit: Ecclesia mater nostra pretiosissimo sponsi Christi sanguine redempta ed. A. Freemann) // MGH. Leges III, Conc. II/Sup. 1. — Hannoverae, 1998.

[36] Epistula VII (congregatio Montis Oliveti ad papam, a. 809, incipit: Domine pater te digatus est dominus exaltare super omnes sacerdotes) // MGH. Epistolarum V. — Berolini, 1899. — P. 64–66.

[37] Ep. VIII (Leo papa ad Carolum I, a. 809, incipit: Omnia quae de singulis partibus nobis accidunt necesse est ut vestrae intimemus imperiali potestati) // MGH. Epistolarum V. — P. 66–67.

[38] *Theodulphus*, Aurelianensis Episcopus (ca. 760–821) Libellus de processione Spiritus Sancti (incipit: Perge libelle celer Caroli ad vestigia celsi/ regis et «O pie» dic induperator ave) // PL. — Paris, 1864. — T. 105 — Col. 239–276; MGH. Concilia, t. 2, Supplementum II. — Hannoverae, 1998.

[39] *Smaragdus*, sancti Michaelis Virdunensis Abbas (fl. 819–830) Epistola ad Leonem III papam de processione Spiritus Sancti (incipit: Quaestio quae de Spiritus Sancti processione est nuper exorta) // PL. — Paris, 1862. — T. 98. — Col. 923–929; MGH. Concilia Aevi Karolini II/1. — Hannoverae–Leipzig, 1906. — P. 238–239.

[40] *Nicholaus I* Papa Responsio episcoporum Germaniae Wormatiae coaedunatum De fide sanctae Trinitatis contra Graecorum haeresim (incipit: Omnis ecclesiastica disciplina in individuae Trinitatis fide) // PL. — Paris, 1853. — T. 129. — Col. 1021–1212.

[41] Epistola ad Hincmarum et ceteros episcopos et archiepiscopos (23.10.867, incipit: Omnium nos portare onera qui gravantur immo haec in nobis portare) // MGH. Epistolarum VII. — Berolini, 1925. — P. 601–609.

[42] *Aeneas*, Parisiensis Episcopus (858–870) Liber adversus Graecos (incipit: Sanctus Athanasius Alexandinae sedis episcopus Graecae linguae experientissimus) // PL. — Paris, 1852. — T. 121. — Col. 683–761.

[43] *Ratramnus* Corbeiensis (пом. 870) Contra Graecorum opposita Romanam ecclesiam infamantium (incipit: Opposita quibus Michael et Basilius Graecorum imperatores Romanam Ecclesiam) // PL. — T. 121. — Col. 225–346.

[44] *Stephanus* V Papa (885–891) Commonitorium Dominico episcopo Iohanni et Stephano presbyteris euntibus ad Sclavos (a. 885, incipit: Cum Deo propitio ingressi Sclavorum fines fueritis tanta vos ornate modestia) // MGH. Epistolarum VII. Karolini aevi V. — Berolini, 1928. — P. 352–353.

[45] Responsio contra Graecorum heresim de fide sanctae trinitatis // MGH. Concilia. 4/4. — Hannoverae, 1998. — P. 292–307.

Орлеанського, Смараґда з Сан-Мішель, Арно з Зальцбурга, Адальвіна Реґенсбурзького, Гейто Базельського[46].

Апологія Filioque міститься у тексті, приписуваному Алкуїнові, — «De processione Spiritus Sancti», однак, за спостереженнями Дуґласа Дейлса, ця книга постала у 809 р., вже після смерті гаданого автора, а для франкських й італійських авторів критика адопціонізму стала визначальною для направлення тринітарних учень. Адопціоністи, за спостереженням дослідника, дотримувалися виразу Атанасієвого Символу Quicumque vult, що, промовляв про єдність двох натур у Христі не через перетворення Його божественності на плоть, а через інтеграцію людськості до Бога. Як зазначає Д. Дейлс, іспанці хибно сприймали assumptio людської натури через Слово Боже, що набуло у них окреслення через термін adoptio, яким передбачався поділ частин у Христі, подібно до вчення Несторія, з яким зіставлялася догма єретиків[47]. Дослідник указує, що адопціоністи спиралися на кенотичну христологію (kenosis — гр. «спустошення»), яка витікала з учень Лева Великого і Августина, а з іншого боку — на літургійну мову думання іспанців. Д. Дейлс зазначає, що витоки кенотичної христології звучали у давньому співі про Христа, «не долученого в його спільності до Бога, але спустошуючого себе, коли він набирає кшталту слуги… ставав слухняним аж до смерті на хресті». Відтак, Толедський архієпископ Еліпанд і Фелікс Урґельський ставили питання, якою мірою Христос спустошував себе, і яким чином таке спустошення стосувалося людської складової у ньому, а відтак і спасіння загалом[48]. Алкуїн уклав остаточну полеміку, скеровану проти адопціоністського руху: «Adversus Elipandum Tolerantum» у 4-х книгах[49]. Карл Великий і його поплічники з заповзятістю наполягали на запровадженні додатку Filioque як протиставлення адопціонізму[50].

Докладних відомостей про першу суперечку між латинниками та греками щодо побутування Filioque ще перед запровадженням його під впливами адопціонізму не зберіглося, але вважається, що вона трапилася ще на синоді у 767 р. у Жантії (Іль-де-Франс), за правління короля франків Піпіна. Д. Дейлс також звертає увагу на те, що Алкуїн трактував учення адопціоністів як «новину», відсутню у Святому Письмі чи писаннях отців Церкви. У «Liber contra Felicem» богослов наслідував інтерпретацію папи Адріана, який трактував адопціонізм як нове втілення Несторіанства, що мало підтверджуватися документами Ефеського синоду[51].

---

[46] MGH. Concilia, t. 2. Supplementum II. — Hannoverae, 1998.
[47] *Dales D.* Alcuin: Theology and Thought. — Cambridge, 2013. — P. 61.
[48] Ibidem. — P. 61.
[49] Ibidem. — P. 66.
[50] Ibidem. — P. 68.
[51] Ibidem. — P. 80.

У творі Алкуїна «Про віру у святу Трійцю» один з головних аргументів — наголошення на неможливості множення божеств у Трійці: «не три боги, але єдиний, вона нероздільна в персонах»[52]; «у Трійці не субстанція є подібною до субстанції, але єдина, та сама субстанція є Отцем, Сином і Святим Духом, не три подібні субстанції, а одна є рівною трьом; не Отець перший Синові, чи нижчий Син Отцеві, як воліють трактувати аріяни; Син є рожденим від Отця, світло від світла»[53]. Антропоморфне зіставлення Церкви з тілом набуло значного поширення у середньовіччі, Алкуїн пише: «як одне тіло має різні члени з різними функціями, що ними всіма керує душа: вічі аби бачити, ноги для ходьби, вуха для слухання… Так само різні вірні отримують чимало милості у одному тілі, якою є Церква поєднана завдяки Святому Духу»[54]; «як прояви Святого Духа здійснюються у голубі й вогні, так Син Божий має іншу натуру, що робить його Сином людським, тож він є неусиновленим, а справжнім Божим Сином»[55]. У полеміці з адопціоністами важливим було вивчення ролі Богородиці, яку Алкуїн Йоркський зіставляє з чистотою вовни, що піддається фарбуванню задля отримання пурпуру — шляхетної тканини, призначеної для імператорів: «як і свята Дівиця Марія славно поєднала у своєму тілі сотворене Богом і людське, була найчистішою вовною, найбільш славною в її непорочності, з якою жодна з непорочних дівиць не може зрівнятися на земній тверджі, завдяки своїм якостям і величі лише одна-єдина гідна отримати Божественність Сина Божого, так, наче вовна отримуючи кров пурпурного молюска, перетворюється на пурпурну тканину, що варта імперської величі, в яку жоден не може вбиратися, окрім осіб, наділених імператорською гідністю; тож Святий Дух надійшов до благословенної Дівиці і обожнив її так, як вовна набула божественного пурпуру. Ось чому Дівицю називають Теотокос і Хрістотокос»[56].

Важливим у аргументації проти адопціоністів є наведення цитати з Єв. Йоана 3,5 про відпущення гріхів і сцену хрещення Христа, коли голуб зійшов з небес, що засвідчує присутність Трійці при хрещенні і показує таїнство (mysterium), до того ж, Отець присутній, бо долучається голосом, без чого неможливим було би хрещення[57]. Можна припустити, що таке формулювання, що повторювалося у писаннях доби Каролінгів, мало вплив на постання особливої іконографії Трійці вже у наступних століттях. Найбільш знаний вияв такої іконографії — баптістерій у Л'єзькому соборі Нотр-Дам-о-

[52] *Alcuin*. De fide sanctae et individuae Trinitates // PL. — T. 101. — Col. 13–58. Nec tamen tres dii, sed unus naturaliter Deus, Pater et Filius, et Spiritus Sanctus. Inseparabilis est sancta Trinitas in personis sensu intellegenda. Col. 21. Уривок залучено також як цитату до антигрецької полеміки Енея Паризького (col. 22).

[53] *Alcuin*. De fide sanctae et individuae Trinitates. — Col. 36.

[54] Ibidem. — Col. 38.

[55] Ibidem. — Col. 44.

[56] Ibidem. — Col. 46.

[57] Ibidem. — Col. 49.

Фонт. Барельєф хрестильниці, створення якої припадає на початок XII ст., містить сцену хрещення Ісуса, над яким зображено також Отця і Святого Духа у вигляді голуба[58]. На барельєфі у Ане (абатство Маредсу) сцена хрещення Ісуса вінчається зображенням Agnus Dei, а диптих у Берліні, що датується початком XI ст., має зображення лише Ісуса і Святого Духа у вигляді голуба[59].

Ще один аргумент проти адопціоністів, що Свята Дівиця народила Сина Божого, а не двоє Отців, відсутність множення у персонах[60]. Більш розвинутим це твердження було у обґрунтуваннях запровадження Filioqe з приводу синоду у Аахені 809 р. Гейто Базельського. Наводяться такі твердження стосовно того, що Ісус був справжній Син, а не «адоптований»: «був тілесним з чуттями і розумом, походив з людини, але не завдяки людині», «мав матір», «лишався таким, яким був», «не з назви, найменування, чи всиновлення», «рівний Отцеві у божественності, але менший у людській натурі», «має в одній особі дві натури: людську і божу», «єдинорождений… з двома субстанціям, але одна персона, правдиво поєднана, не змішана у з'єднаних натурах»[61]. Теодульф Орлеанський пише, що «Син, авжеж, не є двоїстим, ані отцем чи матір'ю», «Син походить з матері, але від Отця… а якби походив з матері, не міг би походити від Отця», «Святий Дух не від Отця до Сина походить, а потім від Отця до освячуваних, однак водночас від обох, також дарує Отець Синові, і відповідно, від нього походить»[62].

---

[58] *Colman P., Lhoist-Colman B.* Les fonts baptismaux de Saint-Barthelemy a Liege. Chef-dœuvre sans pareil et nœud de controversies. — Louvain-la-Neuve, 2002. — P. 38–39.

[59] Ibidem. — P. 56–57.

[60] *Alcuinus*. Magistri Albib Flacci Alcuini De Trinite ad Fredegisum questions XXVIII // PL. — T. 101. — Col. 62.

[61] 'Anima cum sensu et ratione, carnem cum sensibus suis, nascent ex homine, non per hominem. Ut qui erat dei patris filius, idem factus est hominis matris filius. Ut nomen filii in utraque natura non nuncupatione, non appellatione, non adoptione, sed vera nativitate habere, manens quod erat. Aequalis patri secundum divinitatem, minor patri secundum humanitatem, habens in una persona duarum naturarum proprietates: Naturae enim in illo duae, dei et hominis. Non ergo duo Christi neque duo filii, sed verus deus et verus homo unus filius. Quem propterea unigenitum dicimus manentem in duabus substantiis unam personam, sicut ei naturae veritas contulit, non confuses neque [in] mixtis naturis, sed societate mitis.' (Цит. за: *Heito von Basel.* Testimonia de processione Spiritu (a. 809, incipit: Item idem in predictis sermonibus iterato sermone testator eundem Spiritum Sanctum Patris Filiique esse Spiritum // MGH. Concilia, t. 2, Supplementum II. — Hannoverae, 1998. — P. 393).

[62] 'Filius quippe nullus est duorum, nisi patris et matris. Absit autem, ut inter deum patrem et deum filium tale aliquid suspicemur, quia nec filius hominum simul et ex patre et matre procedit, sed cum in matrem procedit ex patre, non tunc procedit ex matre, nontunc procedit ex patre. Spiritus autem sanctus non a patre procedit in filium et de filio procedit ad sanctificandam creaturam, sed simul de utroque procedit, quamvis hoc filio pater dederit, ut quemadmodum de se, ita de illo quoque procedat.' (Цит. за: *Theodulf von Orléans*. Libellus de processione Spiritus Sancti (incipit: Perge, libelle, celer Caroli ad vestigial celsi Regis et

У творі на захист Filioque — «Libellus de processione spiritus Sancti ad Carolum Magnum» Алкуїн покликається на Авґустина стосовно вчення про сходження Святого Духа від Отця і Сина. Разом з цитуванням Єв. Йоана Авґустин буцімто писав про це у книзі «Про Трійцю», розділ XXI[63]: «тож Отець і Син є рівними і співвічними, Святий Дух сходить від Отця і Сина, як про це провіщають отці Церкви, зокрема, папа Лев, Григорій Назіанський, Гієроним, Авґустин і простежується у Євангеліях». Кирило Александрійський у посланні до Несторія свідчить про сходження Святого Духу від Отця і Сина, як і Атанасій, александрійський патріарх, у зв'язку з канонами Нікейського синоду писав: «Отець несотворений, не нарождений, Син походить від Отця, несотворений, але нарождений. Святий Дух не сотворений від Отця і Сина, не нарождений, але сходить»[64]. Стосовно поклику Алкуїна на твори Боеція, то зіставлення з автентичними словами останнього свідчить лише про частковий збіг з першоджерелом, бо той не писав про сходження Святого Духа від Сина і Отця[65]. Апеляції до авторитету отців Церкви простежуються у інших апологетів Filioque, які поборювали адопціоністів. У «Декреті про сходження Святого Духа» згадується Кирило Александрійський, який звертався до Несторія з поясненням, що «Син не є Духом, але і не є чужим йому… сходить від нього, подібно як від Бога і Отця»[66].

У іншому творі проти іспанських адопціоністів, Фелікса і Еліпандуса, Алкуїн знову покликається на слова Августина (Гомілія №13): «Тож він охрестив єдиного Сина Божого, а не всиновленого»[67]. Автор наводить твердження про поширеність Церкви, що є одним з аргументів на користь слушності її вчення: «Божа Церква в усьому світі, дотримуючись давніх апостольських учень, успадкувавши старожитні вчення, нічого нового не додаючи, тоді як нові єретики намагаються запровадити новини». Східні синоди,

'O pie', dic 'induperator ave') // MGH. Concilia, t. 2, Supplementum II. — Hannoverae, 1998. — P. 361; PL. — Paris, 1864. — T. 105).

[63] *Alcuinus*. Opusculum secundum, seu Libellus de processione Spiritus Sancti ad Carolum Magnuum // PL. — T. 101. — Col. 68.

[64] Ibidem. — Col. 70–73.

[65] Ibidem. — Col. 76.

[66] 'Beatus igitur Cyrillus in praedicta canonica epistola, quam ad Nestorium conscripit, spiritum sanctum a Patre et Filio procedure testator dicens: Quamvis est in subsitentia spiritus speciali; nam et intellegitur per se secundum quod spiritus est et non filius, sed tamen non est alienus ab eo; spiritus enim veritatis nominator, et est Christus veritas et profuit ab eo sicut ex Deo et Patre.' (Див. публікацію: Decretum a quis granense de processione Spiritus Sancti a Patre et Filio // MGH. Concilia, t. II, Supplementum 2. — P. 238). Поруч з Августином, як одного з основних джерел на підтвердження Filioque, цитувався Іларій Піктавійський (пом. 367) (*Sieceinski A.E.* The Filioque: History of a Doctrinal Controversy. — P. 53–54). Іларій писав, що «Святий Дух приймається від Сина, який від нього посилається і від Отця сходить» (Decretum a quis granense de processione Spiritus Sancti a Patre et Filio // MGH. Concilia, t. 2, Supplementum II. — P. 243).

[67] *Alcuinus*, Scripta contra Felicem Urgellitanum et Elipandum Toletanum // PL. — T. 101. — Col. 91.

наголошує Алкуїн, скликані отцями проти різних єретичних учень, так само як синоди Заходу не підіймали учення про «всиновлення» Ісуса: «завжди йшлося лише про одного Бога у двох натурах, тобто одного Христа, а не двох, з яких один правдивий, а другий всиновлений, бо Син Божий є вічним і єдиним справжнім Богом»[68]. Через своє вчення, веде далі Алкуїн, «противник вирікає не лише проти отців Церкви, але проти всесвітньої апостольської Церкви, розділяючи Христа на Бога умовного і справжнього, а також двох синів, усиновленого і справжнього, примножуючи анатему над собою»[69]. Такі міркування підсумовуються твердженням, що єретичні погляди адопціоністів мають витоки у вченні Несторія. Слідуючи антропоморфічній інтерпретації Церкви, він зазначає, що схизма знищує єдність католицької Церкви, розділяючи Христове тіло, і наче вбиває різні члени його[70]. Ще одне підтвердження Августинової теорії пролунало у тексті Алкуїна «Adversus Elipandum Toletanum», де згадувався Августинів диспут про справжнього і всиновленого сина з прибічником Аріанства Феліціано.

У коментарях одного з архітекторів каролінгських реформ Валафріда Страбо (808–849) про співвідношення Слави Отця, Сина і Святого Духа зазначається, що спів франків з додаванням Filioque позбавлений «помилок», а Нікейський синод затвердив саме таку версію, що випливало з переконання, висловленого у експертних трактатах, підготовлених до синоду в Аахені 809, чиї канони не були затверджені папою, а отже не збереглись. Алкуїн також засвідчує, що Символ віри розспівувався.

Хрещення і зміни в тринітарному вченні

Хрещення довколишніх «варварських» народів ставало одним з інструментів імперської політики Каролінгів задля розширення їхньої держави. Обовязкове хрещення запроваджувалося *Capitulatio de partibus Saxoniae*, що передбачали покарання на горло язичників у разі їхнього спротиву. За спротив було покарано на горло 4500 саксонців при Верденах. Євангелізація народів, як пише Стефан Стофферан, спиралося на військову силу, тож християнство у Саксонії почало асоціюватися з мілітарним насильством франків, що визнавалося Алкуїном Йоркським, зважаючи на те, що він був послідовником Августина, який визнавав два чинника для належної християнізації: вільну волю людини і необхідність хрещення, а також правдивого прийняття віри. Алкуїн виступав за правдиве прийняття віри, визанючи насильницьке хрещення за шкідливе[71].

[68] Epistola beati Alcuini ad Carolum Magnum (anno 800) — Scripta contra Felicem // PL. — T. 101. — Col. 131.

[69] Ejusdem. — Col. 208–209.

[70] Ejusdem. — Col. 228.

[71] *Stofferahu S.* Staying the Royal Sword: Alcuin and the Conversion Dilemma in Early Medieval Europe // The Historian. — Vol. 71. — 2009. — Issue 3. — P. 461–480.

Хрещення — один з перших християнських обрядів, що тримав окреслення sacramentum. Цей термін за часів пізньої античності широко використовувався для позначення військової клятви, а також у царині права на позначення клятви сторін у судовому розгляді[72]. За раннього християнства sacramentum позначало священні клятви, що стосувалися хрещення і євхаристії. Цим терміном перекладали грецьке mysterion, що відкидався латинниками через використання у язичницьких практиках Сходу[73]. Правничий характер «сакраменту» виявляє Ісидор Сивільський (560–636 рр.), який вказував, що за хрещення мали бути присутніми три свідки, які б підтверджували справжність таїнства[74]. Символ віри стає складовою частиною обряду хрещення на Заході, де побутували одразу три версії Визнання віри: згадуваний Нікейсько-Царгородський, Апостольський, Атанасіїв (Quicumque vult), що являв собою синтез Августинових і псевдо-Августинових проповідей, створених у Галлії протягом V ст.[75]

За часів Каролінгів на Заході утвердилися дві версії хрещення, з одним і трьома зануреннями, що згодом стало предметом суперечок з візантійцями. Разом з оскарженням у додаванні Filioque до Символу у грецькій полеміці також з'явилося оскарження у одноразовому зануренні під час хрещення. Стосовно випадків хрещення з одноразовим зануренням папа Григорій Великий вислав відповідного листа до Синоду в Толедо (IV). У листі патріарха Константинополя Йоана до Леандра, про що говорить Ісидорів твір «De viris», патріарх згадує лише потрійне занурення. Ш. Сміт зазначає, що у листі папи Григорія Великого висловлюється така позиція стосовно потрійного занурення: існує декілька інтерпретацій, що не руйнують Церкву як таку. Тож потрійне занурення символізує триденне поховання і воскресіння на третій день, тому хрещення з одним зануренням не спростовує Трійцю, бо одна субстанція виражає три початки. До того ж, потрійне занурення набуло поширення у єретиків, ось чому така практика викликала застереження на Заході[76]. Валафрід Страбо у коментарях до служб і обрядів згадує рішення синоду у Толедо та слова Григорія Великого про існування декількох практик хрещення, а одноразове занурення має символізувати єдність. Оскільки ж іспанці почали надавати переваги одноразовому зануренню, бо раніше триразове практикувалося аріанами Європи, то Алкуїн натомість наполягав на потрійному зануренні як на ще одному протиставленні адопціонізму[77].

---

[72] *Phelan O.M.* The Formation of Christian Europe. — P. 14–16.

[73] Ejusdem. — P. 17.

[74] Ejusdem. — P. 26.

[75] *Wilcox M.* Confessing the Faith in Anglo-Saxon England. — P. 315.

[76] *Smith S.C.* The Insertion of Filioque. — P. 281.

[77] О. Фелан зазначає, що коментар до обряду хрещення за раннього середньовіччя, що коментував кожен елемент хрещення — Primo paganus, начебто вкладений у V ст. Йоаном Дияконом як лист до мужа на ім'я Сенаріус, власноруч створив Алкуїн. Фіктивний характер твору, як це добре показав О. Фелан, випливає з того, що текст

За часів Каролінгів хрещення набуває обов'язкового характеру. Саксонський капітуларій передбачав хрещення дітей у перший рік їхнього життя і наголошував на покаранні на горло тих дорослих поган, які відмовлялися від хрещення (VIII ст.)[78]. Постанови синодів також почасти наголошували на публічності таїнства[79]. О. Фелан звертає увагу, що оновлення християнства за часів Каролінґів було пов'язане з таїнством хрещення, тоді як лист іспанських єпископів до франкських єпископів з нагоди синоду у Франкфурті 794 р. інакше розглядає ідею влади. Послання адресоване Карлові — як впливовому християнському провіднику, що панував над різними народами. Лист також звертається до проблеми адопціонізму. З погляду Карла, як зазначає дослідник, очільник імперії мав політичну і богословську відповідальність перед усіма християнами завдяки творення християнської спільноти через хрещення. Тому зміст листа, на думку О. Фелана, засвідчує, що іспанські єпископи не визнавали за королем жодної духовної влади, на яку він претендував[80].

Хрещені батьки при хрещені залучалися як поручителі дитини, вони мали виголошувати Символ віри, а також отримувати дітей з хрестильниці[81]. Крім того, дослідник виділяє особисту клятву, яку мав виголошувати катехумен, що носила характер особистої клятви вірності Карлові, виголошуваної кожним дорослим чоловіком[82]. Такі особливості хрещення обумовлювалися у римському *Ordo XI*, Символ віри мав проголошуватися хресними батьками впродовж низки екзорцизмів, здіснюваних над дитиною задля запобігання диявольським упливам і очищення від початкового гріха. У Ґеласіанському служебнику exposition symboli мали виголошуватися під час третього очищення дитини, наголошувалося на захисному значенні Символу. М. Вілкокс звертає увагу також на те, що Біда вказував на захисний характер Символу від дияволів, тому радив повторювати слова Апостольського Визнання щоранку; також Символ мав боронити від хвороби чи сприяти одужанню, «тож був подібний до талісманів»[83].

віддзеркалює потрійну схему: навернення — хрещення — навчання, що пропонувалася для аварів. Тож, для початку катехумен мав пройти очищення через екзорцизм, він отримував сіль, що мала означати розум і апостольський символ. На думку Алкуїна, хрещення мало відтворювати образ Трійці у катехумені, образ, утрачений через гріховність свобідної волі людини: Tertia quoque nobis de Hispania — quae olim tyrannorum nutrix fuit, nunc vero schismaticorum — contra universalem sanctae Ecclesiae consuetudinem, de baptismo quaesto **delcata** est. Adfirmant enim quidam sub invocatione sanctae Trinitatis unam esse mersionem agentam. (Див.: *Phelan O.M.* The Formation of Christian Europe. — P. 130–160).

[78] *Phelan O.M.* The Formation of Christian Europe. — P. 66.

[79] Ejusdem. — P. 71

[80] Ejusdem. — P. 63.

[81] Ejusdem. — P. 74.

[82] Ejusdem. — P. 82.

[83] *Wilcox M.* Confessing the Faith in Anglo-Saxon England. — P. 320–321.

О. Фелан звертає увагу, що крім, власне, християнських клятв, які залучали учасників процесу до правничого поля імперії, існували особливі «сакраменти», які надавали правничого статусу іудеям. Такі клятви засновувалися на уявленнях християн про основи Старозавітного «Закону», хоча цитовані уривки мали зв'язок з благодаттю і обрядом очищення, а відтак хрещення. На початку IX ст. капітули, що стосуються іудеїв, містили два сакраменти для проголошення клятв, що згадували про Мойсея як праводавця[84].

Запровадження Filioque відбувалося одразу з реформами Карла Великого, що мали унормувати франкські традиції, зокрема, у хрещенні, з римськими. Особливістю латинського обряду хрещення було долучення складних процедур екзорцизму та imitatio Christi до обряду. Витоки особливостей хрещення, що включають обряди екзорцизму, беруть початки у вченні Августина[85]. Тексти обрядів хрещення і їх зміст досліджувала С'юзан Кіф, яка видала друком усі найдавніші пам'ятки такого змісту, що відображають зміни часів Каролінгських реформ. Дослідниця зазначає, що в обряді, крім трикратного дмухання на обличчя, накладання рук, молитов та знаків хреста, священик торкався носа й очей охрещеного пальцями, зрошеними слиною. Священнослужитель намощував груди і спину, благословляв хрестильницю, для чого вода розділялася у формі хреста[86]. Основа пасхальної свічі занурювалася у купіль з закликом Святого Духа; мирра змішувалась з водою. Вірників запрошували взяти воду, щоб окропити нею в оселях. Саме цей випадок мав закарбуватися у візії православних, які закидали латинникам намощування водою, що проявилось у полемічних пам'ятках. Намощування хрещеного сіллю і слиною (salis vel salivae infusionem) були додатковими процедурами екзорцизму, доданими синодами до таїнства хрещення[87]. Амалар з Меца пояснював, що олією при хрещенні намощують плечі і груди для захисту розуму і тіла[88].

У листі папи Григорія Великого до Фатіна оповідається про повідомлення абатиси з Аґріґентум про бажання іудеїв навернутися на християнство. Папа радив їх охрестити у неділю чи інше свято після завершення 40-денного посту і покаяння; ті з них, хто не можуть набути добре вбрання для

---

[84] *Phelan O.M.* The Formation of Christian Europe. — P. 86.

[85] *Keefe S.* Water and Word. Baptism and the Education of the Clergy in the Carolingian Empire. — Vol. II: Editions of the Texts. — Notre Dame, 2002. — P. 388.

[86] *Keefe S.* Water and Word. Baptism and Education of the Clergy in the Carolingian Empire. — Vol. I: A Study of Texts and Manuscripts. — Notre Dame, 2002. — P. 48; *Keefe S.* A Catalogue of Works Pertaining to Explanation of the Creed in Carolingian Manuscripts. — Brepols, 2012.

[87] *Walahfrid Strabo*'s Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiastics rerum. — Leiden–N.Y.–Koln, 1996. — P. 162–163, 172–173.

[88] *Amalar of Metz*. On the Liturgy / E. Knibbs. — Vol. I. — Cambridge, Mass., 2014. — P. 224–5.

хрещення, мали його отримувати у дарунок. Якщо ж вони забажають чекати Великодня, то єпископ мав зустрітися з ними. Прив'язка хрещення за візантійським і латинським звичаями обмежувалась хронологічними рамками, переважно призначаючи його на час Великодня. Відповідно до Другого Синоду у Лаодікеї, прихід до Церкви illuminandi (катехуменів) мав відбуватися не пізніше другого тижня Великого Посту, остання ж катехеза мала припадати на Страсну П'ятницю. Відповідно до кодексу Барберіні, катехумени мали виголосити цілковиту відмову від диявола, уклавши договір з Богом[89]. Ще один звичай хрещення, що має античне коріння, — alapa — ляпас хрещеним, що мав патронально-клієнтарне походження. Валафрід Страбо зазначав, що деякі отримують хрещення через поливання згори[90].

Крім того, священик одразу після хрещення намощував чола дітей, потім вдягав на них митру. Серед франків обряд намощування миррою відрізнявся від Римського звичаю, коли лише єпископ мав право на його здійснення[91]. У тогочасному рукописі зі Швейцарії можна побачити блоки виразів, сформованих Алкуїном Йоркським і Паулином Аквілським, про сходження Святого Духа від Отця і від Сина, «наче світло від світла, сяйво від сяйва», «третя особа, яка є не більшою і не меншою, але рівною», «католицька Церква, яка поширилася по всьому світу»[92]. Нові настанови щодо формули хрещення можна спостерігати вже у Символі віри Теодульфа Орлеанського (798–818) — одного з архітекторів каролінгських реформ, де міститься і Filioque, оповідь про поширення католицької Церкви, а також роз'яснення миропомазання. Римське богослов'я надавало великого значення обрядові намощування миррою, тож наголошувалося на обов'язковості здійснення його єпископами. Архієпископ Ліонський Леідард указував, що через миропомазання на Давида зійшов Дух Божий[93]. У своїй відповіді імператорові

---

[89] The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople / C. Mango. — Cambridge, Mass., 1958. — P. 38–40.

[90] *Walahfrid Strabo*'s Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiastics rerum. — P. 174–175.

[91] *Keefe S.A.* Water and Word. Baptism and Education of the Clergy in the Carolingian Empire. — Vol. I. — P. 49; *Fisher J.D.C.* Chirstian Initiation: Baptism in the Medieval West. A Study in the Disintegration of the Primitive Rite of Initiation. — London, 1965. — P. 69.

[92] Patrem quia simper habuit filium et numquam fuit aliquando nec pater sine filio nec filius sine patre In iesum filium eius unicum dominum nostrum natum et passum. Credo in iesum filium patris deum rerum, ex deo vero quasi lumen a limine, claritatem a claritate. Splendorem a sole (*Keefe S.* Water and Word. Baptism and the Education of the Clergy in the Carolingian Empire. — Vol. II. — P. 235).

[93] Credant et in spiritum sanctum, deum verum, ex patre filioque procedentem, aequalem per omnia pater et filio, voluntate, potestate, aeternitate, substantia, nec esse in hac sancta trinitate ullos gradus quibus aliquis inferior superiorve dici posit. Credant etiam sanctam ecclesiam catholicam, id est universalem, non in sanctam ecclesiam ut credentes in trinitatem (*Keefe S.A.* Water and Word. Baptism and the Education of the Clergy in the Carolingian Empire. — Vol. II. — P. 292).

Карлу Леідард згадує про єдність латинського й грецького Символів віри, що, попри розбіжності, сходяться в одному. Стосовно питання потрійного занурення під час хрещення Леідард наводить слова папи Григорія Великого про наявність єдиної субстанції, тож має бути не потрійне, але одинарне занурення, що означатиме божественну єдність[94]. Ще одна версія потреби потрійного занурення при хрещенні спирається на візію шляху Христа на землі, його сходження до мертвих і наступного воскресіння[95]. Крім того, як згадувалось, для обряду хрещення використовується слина, якою намощуються ніздрі та вуха[96] у якості засобів екзорцизму[97], що викликало іритацію у православних. Попередня катехізація і хрещення відбувалися зазвичай на великі релігійні свята, зокрема, збігалися з Великим Постом і Великоднем. Приготування до хрещення могло розтягуватися на кілька днів. Екзорцизм вух і ніздрів відбувався ранком Великої суботи, ця церемонія називалася «Effeta». За часів Йоана Диякона обряд проводився з олією, мирропомазанням, аби «вуха стали стінами святості», ніздрі ж, «поки дихають, мають лишатися слугами Божими»[98]. Додаток до Символу також звучав у гоміліях, штучних діалогах, призначених для духовного напучення[99]. Уже за ранніх часів запровадження Filioque підбиралися флорілегії на захист додатку про додаткове сходження: Григорія Великого, Ісидора, Августина, Кассіодора,

---

[94] Symbolum grece, latine vero, interpraetatur indicium vel conlato; hoc est, quod plures in unum conferunt… spritum autem sanctum nec genitum nec ingenitum, sed ex patre et filio procedentem. Quidam enim senserunt trinam fiery mersinem propter trinitatis venerationem; quidqm autem propter triduanae sepulturae sacramentum. Sed beatis gregoris papa cuidam se interroganti de trina et simpla mersione sic respondit: ‘de trina vero mersione nihil responderi verius potest baptismatis, quam ipsi sensistis quia in una fide nihil officit sanctae ecclesia consuetude diversa… in tribus subsistantiis una substantia est, reprehensibile esse nullatenus potest infantem in baptismate vel ter vel semel mergere, quando et in tribus mersionibus personarum trinitas, et in una potest divinitatis singularitas designari… immo per unctionem, digitur spiritus domini in David’ (Див.: *Keefe S.* Water and Word. Baptism and the Education of the Clergy in the Carolingian Empire. — Vol. II. — P. 363, 364, 370, 372. Пор. теж: The Chonymous Early Medieval Homily in MS Copenhagen GKS 143 // Ritual, Text and Law. Studies in Medieval Canon Law and Liturgy Presented to Roger E. Reynolds. — Ashgate, 2004. — P. 161–70). Містить і відречення від диявола, імовірно, формулу хрещення з Символом віри (Ibidem. — P. 166).

[95] *Keefe S.* Water and Word. Baptism and the Education of the Clergy in the Carolingian Empire. — Vol. II. — P. 404.

[96] Створено бл. 802 р. Джессе, єпископом Амян (799–836 рр.): *Keefe S.* Water and Word. Baptism and the Education of the Clergy in the Carolingian Empire. — Vol. II. — P. 404.

[97] *Keefe S.* Water and Word. Baptism and the Education of the Clergy in the Carolingian Empire. — Vol. II. — P. 607, 286–287.

[98] *Fisher J.D.C.* Chirstian Initiation: Baptism in the Medieval West. — P. 7–12.

[99] Текст першої половини IX ст.: Sermo de symbol et virtutibus, публікація: Explanationes symboli. Aevi Carolini. — Turnhout, 2012. — P. 6.

Боеція, Ієроніма і Дамаса[100]. Одна тогочасна проповідь розтлумачує співвідношення homoousios у Трійці, тобто однаковість, спільність осіб[101]; до того ж оповідає про особливості янголів, які не мають тіл, душі людей і демонів, які близькі за своєю природою до янголів[102]. Автор звертається до тих, хто твердить про можливість додаткової душі[103]. Роз'яснюється також особливість душі Ісуса: «чи Син сходить до пекла маючи душу і перебуває з тілом у домовині? — перебуває з душею у пеклі і тілом у труні і з Отцем на небесах. Душа має потрійну суть: розум, пам'ять і волю, тоді як ззовні людина складається з справедливості, помірності і твердості»[104].

Перші паростки латинської полеміки

Лист папи Миколая І до Реймського архієпископа Гінкмара дав поштовх до розвитку полеміки між візантійцями і латинниками, де перелічувались закиди. Стислий їх перелік мав швидку відповідь. До таких текстів можна зарахувати три, що постали впродовж декількох років після появи листа папи і локалізуються теренами франків, з яких розглянемо трактати єпископа Парижа Енея і монаха з Корбі Ратрамна. На загал слід зазначити, що латинників, які поборювали адопціонізм, мало відштовхувати прагнення запровадити ієрархічності у Трійці і применшення значущості Сина.

Єпископ Еней Паризький пише, що у часи «славного і правовірного Людовика» (825–875), Греція, яка є батьківщиною філософам і покровителькою всім вільним мистецтвам, поширює упередження. Один з його аргументів мав географічне походження: «чимало перекручених учень походить з межі Європи, з Царгорода, а саме: Арія, Євномія, Фотінуса, Марціона, Маніхея, Несторія. Один з них, Євтихій, помилково прорікав про Воскресіння, що тоді тіла будуть невідчутними на дотик, звіювані вітром, тоді як ортодокси стверджують, навпаки, що тіла будуть намацальними»[105]. Еней Паризький зазначає, що Св. Атанасій, єпископ Александрії, столиці Марка-Євангеліста, чий осідок розташовувався другим після Рима у західній моделі пентархії, проти чого заперечували грецькі полемісти, бо резервували друге місце за Царгородом, у книзі про єдність Трійці стверджував, що якщо

---

[100] Див. текст VIII–IX ст., лангобардське походження: Sermo de symbol et virtutibus: Explanationes symboli. Aevi Carolini. — P. 9.

[101] Нікейський синод відповів на виклики вчення Арія, тому запровадив поняття, які вирівнювали стосунки у Трійці — Отець і Син мають ту саму ousia — буття, суть; Син є homoousios Отцеві, тобто єдиносутній.

[102] Німецькі землі, IX ст.: Sermo de symbol et virtutibus: Explanationes symboli. Aevi Carolini. — P. 22.

[103] Sermo de symbol et virtutibus: Explanationes symboli. Aevi Carolini. — P. 22, 23.

[104] Походить з Зальцбурґа, часи єп. Адальрамна (пом. 836): Sermo de symbol et virtutibus: Explanationes symboli. Aevi Carolini. — P. 93.

[105] *Aenaeus Parisiensis*. Liber adversus graecos // PL. — T. 121. — Col. 687.

Святий Дух сходить від Отця, то не варто виключати згадки і про Сина. Відтак «Христос-Син є повним Богом і справжнім Сином, у якому [перебуває] Святий Дух», а у книзі VI «Про блаженство віри» пишеться, що Святий Дух міститься в нерозривній благочестивій присутності Отця і Сина … «Deum de Deo, lumen de lumine, totum de toto, et totum in toto»[106]. У книзі VIII «Про єдність віри» сходження Святого Духа зіставляється з полум'ям: «як два поліна поєднуються у грубі вогнем і від обох полін сходить нероздільний вогонь, так від Отця і Сина благочестиво сходить Святий Дух»[107]. Католицька віра, як пише Еней Паризький, тримається такого визначення: «Святий Дух сходить від Отця і Сина, Отець не творений і не сотворений, ані рождений, єдиний Син у Отця, не творений, не сотворений, але рождений; Святий Дух від Отця і Сина не творений, ані сотворений, але такий, що сходить, єдиним є Отець, не три Отці, єдиний Син, а не три Сини, єдиний Святий Дух, а не три Духи; у цій Трійці немає того, що перед чи після, ані головного чи меншого, але всі співвічні персони, які є співрівними… Трійця у єдності і єдність у Трійці вшановується». Також Паризький архієпископ покликається на твір Амвросія Міланського, який, на думку полеміста, стверджував про сходження Святого Духа від Отця і Сина, що не переходить від місця до місця[108]. Як і ідеологи синоду у Аахені, Еней звертається до творів Іларія Піктавійського (Пуатьє, пом. 367), що виступав проти аріанства, наводячи його формулу: «єдиний Святий Дух, що походить від Отця, і від Сина приймається або надається»; покликається на слова Св. Ієроніма: «Святий Дух від Отця виходить і від Сина надається, не другим янголом, пророком, апостолом, чи служителем, називає Дух Божою мудрістю, що надсилається, каже, що сповідується про сходження від Сина і від Отця»[109]. Як і для Алкуїна, твори Авґустина стали джерелом правди для Енея, який, покликаючись на його книгу про Трійцю, пише, що Святий Дух невідокремлюваний від Отця і Сина, а ті, хто заявляє зворотне, мають божевілля[110]. Також прямо цитує Алкуїнову книгу «Про віру у Святу Трійцю»: Святий Дух є спільним Отцю і Сину, він є дарунком Божим, що рівною мірою сходить від Отця і Сина, будучи їхньою невимовною спільністю[111]. Стосовно целібату, то Еней наводить канон Нікеї, який, начебто, накладає заборону мати стосунки з жінками для кліриків, у тому числі потаємні[112]. Також покликається на цитати з писань папи Лева, який у листі до єпископа Нарбона (Південь Франції) зазначає, що ті, хто правлять службу при вівтарі і мають шлюбні стосунки, можуть порушувати право; закон утримання мав

---

[106] Ejusdem. — Col. 697.
[107] Ejusdem. — Col. 698.
[108] Ejusdem. — Col. 701.
[109] Ejusdem. — Col. 703–704.
[110] Ejusdem. — Col. 707.
[111] Ejusdem. — Col. 716.
[112] Ejusdem. — Col. 722–723.

бути спільним для всіх вівтарних служителів, чи то єпископів, чи то пресвітерів[113]. Він наводить рішення Синоду у Картагені (розд. XVI), який вирік, що клірики не можуть співмешкати з жінками, крім матерів, баб, тіток, сестер й небіжок[114]. Стосовно святкувань субот наводить низку цитат давніх отців. Зокрема, покликається на записи папи Інокентія (401–417) у Декретах (розд. 4): суботу належить святкувати як день Страстей. Також Лучіно Гієронім писав, що постування у суботи практикується у Римській й Іспанській Церквах, а єпископ Спаленський у першій книзі «Служб» згадує, що шостий день святкується на відзнаку Страстей Христа і покладення до труни[115].

Щодо закиду про скорочення Великого Посту, який «греки воліють відзначати вісім тижнів без споживання скорому і сім без яєць і сиру», то Еней Паризький наголошує, що у Чотиридесятниці слід віддавати перевагу наслідуванню Христа, крім того, саме така кількість днів постування міститься у Єв. Матвія IV, 2. Він наводить обрахунок папи Григорія Великого, що від Великодня слід відрахувати шість тижнів, що в сумі має дати 42 дні, від них слід відняти 6 недільних днів, коли утримуються від посту, тож разом лишається 36 днів. Постування, як зазначає Паризький єпископ, розбіжні у різних регіонах християнської ойкумени: Палестина і Єгипет виділяють дев'ять тижнів перед Великоднем для постування, тоді як у Германії не відмовляються від споживання молока, сиру, яєць, вершкового масла впродовж усієї Чотиридестяниці[116]. Стосовно намощування миррою, то воно має відбуватися з рук єпископа, про що згадується у Декретах папи Інокентія, бо «ця олія є символом Святого Духа». Таке ж твердження, як зазначає Еней, можна знайти у папи Сильвестра[117]. Про закиди греків щодо намощування миррою, виготовленою на водній основі, наводиться також гадане твердження папи Сильвестра з «Історії римських понтифіків» про можливість помазання миррою, «піднятою з води», у випадку наглої смерті[118].

Помітне місце у писаннях Енея посідають елементи Костянтинової легенди. Апологія Риму в його візії спирається на хрещення у ньому Костянтина і місця мученицької смерті апостолів, тоді як на другому місці пентархії перебуває Александрія, столиця ап. Марка, далі слідує Антіохія, де перебував ап. Петро і був поставлений єп. Ігнатій, тоді як Єрусалим ушановано Господнім братом Яковом[119]. До того ж згадується про Ефес як столицю Євангеліста Марка, де він спочив[120]. Обумовлюються правила си-

[113] Ejusdem. — Col. 725.
[114] Ejusdem. — Col. 726.
[115] Ejusdem. — Col. 739–740.
[116] Ejusdem. — Col. 741.
[117] Ejusdem. — Col. 743–744.
[118] Ejusdem. — Col. 744.
[119] Ejusdem. — Col. 746.
[120] Ejusdem. — Col. 749.

ноду у Сердиці про правниче підпорядкування єпископів Римові при їхньому пересуванні з провінції у провінцію; наводиться 4-й розділ рішень, яким приписувалося апелювати до папи як вищого зверхника при розв'язанні суперечок[121]. Згадується оповідь Григорія Йоана, єпископа Сиракуз, який оповідає про суперечки, які точаться між греками і латинниками на Сицилії. Еней Паризький ставить питання: чому Царгородська Церква запроваджує обмеження, наполягаючи на слідуванні виключно її звичаям, зокрема, встановлює промовляти «алілуя» під час Пентокосту чи Kyrie eleison опісля Господньої молитви при тому, що в інших Церквах такий звичай відсутній, що його було запозичено в Єрусалимської Церкви, а запроваджено свого часу Св. Ієронімом і папою Дамассом (пом. 384 р.). Інше питання дискусії — вбрання підияків і їхній вихід, що є старожитнім звичаєм Церкви. Еней питається, чи варто запозичати щось від греків у цьому випадку? Інша розбіжність, яка підіймається єпископом, — зміна в убраннях священнослужителів: вихід піддияків у туніках, на його думку, походить від звичаїв Римської Церкви, тоді як проголошення Kyrie eleison, навпаки, у греків спільно виспівується вірними і кліром, тоді як латинські клірики звертаються до вірних у храмі, а паства відповідає; крім того, виголошення Christe eleison цілковито відсутнє у греків. Ще одна розбіжність: виголошення Господньої молитви, що у греків промовляється всім людом, тоді як у латинників лише кліриками. У підсумку Еней Паризький робить припущення, що грецькі звичаї беруть початок чи-то від давніх римських, згодом перемінених, чи-то від нових[122]. Також автор звертався до теми Костянтинової легенди, розмірковуючи про привілеї апостольської столиці, про що мають свідчити згадки у канонах, яких дотримувалися синоди: «від часів Костянтина-імператора, який був монархом світу, він боронив Богонатхненне місто і добровільно залишив Римський апостольський трон, оскільки два імператори в одному місті не можуть одночасно правити тією самою імперією, один з них має керувати земними справами, а інший церковними». Ще одне твердження, що виводиться з Костянтинової легенди, — спадок ап. Петра, який залишив владу «своїм славним наступникам», що записано і заповідано у привілеї, тому папа Римський має владу над усією Церквою[123].

Інший видатний твір латинської полеміки створив знаний полеміст Ратрамн з Корбі під назвою «Протест проти знеславлення греками Римської Церкви»[124]. Брет Вайлен звертає увагу, що Ратрамн шукав історичних коренів запровадження Filioque, зокрема, звертаючись до писань Атанасія Александрійського. Однак джерелом його міркувань мали бути тексти часів

---

[121] Ejusdem. — Col. 750.
[122] Ejusdem. — Col. 757.
[123] Ejusdem. — Col. 758.
[124] *Ratramnus Corbeiensis*. Contra graecorum opposite romanam ecclesiam infamantium // PL. — T. 121.

синоду в Аахені. Суттєвою особливістю писань Ратрамна було трактування грецьких імператорів як джерела відхилень, які відпадали від ортодоксії і підтримували помилки Арія і Македонія, коли обидва намагалися підпорядкувати Святий Дух Богоотцю і запровадити градацію у Трійці. До того ж імператори розривали єдність з Римською Церквою, відмовляючись приймати легатів і мордуючи латинників за прийняття Filioque[125]. Ще один чинник, що сприяв пожвавленню диспутів стосовно тринітарного вчення на Заході, вчення Ґотшалка — франкського ченця, який проголошував ідеї «тритеїзму», щодо чого сперечалися Гінкмар Реймський і Ратрамн з Корбі у 850-х роках. Ґотшалкові закидали запровадження поділу у Трійці і відтворення єретичних учень Арія і Сабелія. Такі оскарження пролунали згодом у антигрецькій полеміці щодо Filioque[126].

Ратрамн наголошував, що він спростовує не лише оскарження, наведені у листі папи Миколая Реймському архієпископу, а «закиди візантійських імператорів Михайла і Василя Римській Церкві», що трактуються монахом як фальшиві, єретичні, упереджені, нечесні, зокрема, в частині приготування мирри з води, «принесення ягняти до вівтаря на Великдень з Тілом Господнім, що є юдейським звичаєм», спростовується заперечення Filioque. Ще інші оскарження греків стосувалися суботнього постування, а також недотримання повного посту перед Великоднем, тонзорування кліриків і гоління борід, браку потрійного занурення при хрещенні в ім'я Трійці. Далебі Римська Церква, наголошує Ратрамн, не запровадила нових обрядів, нової релігії чи догми[127]. У Євангеліях єдиносутність всієї Трійці проявляється об'єднаною: Святий Дух походить і від Сина, народженого від Отця. На підставі викладу Єв. Йоана творить силогізм про те, що «все, що має Отець, має і Син, тож Святий Дух сходить від Отця і Сина»[128], що наводиться у полемічних творах латинників протягом сторіч. Ще один символ Святого Духа — вівтарний вогонь, про який Спаситель каже «Прийду принести вогонь, який ширяє і запалює», тож вівтарна кадильниця розміщує повноту вогню на землі, чим сповнюється обітниця про сприйняття Святого Духа від Отця. Таким чином, зазначає Ратрамн, Спаситель зливає благодать Святого Духа над вірними, а про прихід Святого Духа весь світ дізнається, бо залунає приголомшливий грім і галас, такий, що вражає на смерть, або ж спалахне блискавка. Вогнем є Святий Дух, навчає Ратрамн, що супроводжував апостолів, бо про це свідчить Апокаліпсис, де ясно оповідається про присутність Святого Духа в Сині, а також сходження його на апостолів[129]. Ратрамн

---

[125] *Whalen B.* Christendom Divided and Restored. — P. 32.

[126] *Whalen B.* Op. cit. — P. 38.

[127] *Ratramnus Corbeiensis*. Contra graecorum opposite romanam ecclesiam infamantium. — Col. 227–228.

[128] Ejusdem. — Col. 229.

[129] Ejusdem. — Col. 241.

розмірковує про суть права, релігії та влади, яка має опікуватися ними. Друга книга його твору присвячена вивченню історії синодів, починаючи від Нікейського, що постав проти Арія, як можна припустити, слідуючи взірцеві отців синоду в Аахені. Серед східних отців Ратрамн покликається на Григорія Назіанського, зокрема, його проповідь на П'ятидесятницю, де має стверджуватися, що Святий Дух є нескінчений, вічний і співвічний Отцеві й Сину, тому таке визначення відкидає твердження Македонія і Арія[130]. На цю ж проповідь Григорія покликалися творці апології синоду в Аахені 809 р., зокрема, Арно з Зальцсбурга[131]. Крім того, у візії Ратрамна Святий Дух представляє жертовність Христа, а також іншу природу або ж субстанцію. Грецька ж Церква, як він зазначає, висловлює міркування про консубстанціальність Отця і Сина і сходження Святого Духа. Покликається він також на Амвросія Міланського, автора книги про Трійцю, який спростував твердження аріан: «уся Трійця постає у потрійній подібній рівності і одне іменування містить три персони, нероздільно і рівно поєднаних»[132]. Як і в інших випадках, Ратрамн спирався на твори поборників тринітарного вчення, що відкидали аріанство: патріарха Царгорода Геннадія (пом. 471), Фабія Фульґенція (пом. 533), Атанасія Александрійського (пом. 373), підсумком писань яких було твердження, що аріани висловлювали неправду про Трійцю, а до всіх її складових можна вживати грецький вислів «ousia». У своїй полеміці монах з Корбі покликався на наявність елементів Filioque у працях давніх отців Церкви, як-от Дидима Александрійського (пом. 398 р.) чи диякона Пасхасія (пом. після 511 р.) з Рима, який був автором книги «Про Святий Дух», де відкидав аріанство, наголошуючи на єдиносутності у Трійці[133]. Однак усі ці цитати можна побачити і в творах, присвяченому синодові в Аахені.

На прикладі Ратрамна добре видно, що попри півстолітню відстань від заперечення адопціонізму згадки про це вчення наявні у тексті другої половини IX ст., характер якого обумовлюється апологією Filioque, завдяки чому відбувалося витіснення єресі про всиновлення Ісуса, що, на думку каролінгських книжників, відкидало споконвічну божественність Сина. Основа католицького вчення у візії Ратрамна: «Син народжений від Отця, один від одного, єдинородний, Святий Дух істинно походить від Отця не будучи створеним, але не лише від нього одного, а також і від Сина, хоч не два Сини

---

[130] Ejusdem. — Col. 248.

[131] *Arn von Salzsburg.*(*Aquila*, a. 750–821) In nomine sanctae Trinitatis Testimonia ex sacris voluminibus collecta incipient in quibus aperte ostenditur quod Spiritus Sanctus a Patre et Filio procedit et mittitur et quod idem Spiritus Sanctus Patris et Filii vocatur spiritus (incipit: Serenissimo Augusto Karlo salux pax, virus vita victoria) // MGH. Concilia, t. 2, Supplementum II. — Hannoverae, 1998. — P. 256, 271).

[132] *Ratramnus Corbeiensis*. Contra graecorum opposite romanam ecclesiam infamantium. — Col. 252–253.

[133] Ejusdem. — Col. 266.

проголошуються». Тож очевидним для автора видається спростування віровчень, які він уважав за дивні і варті осуду: «оскільки ж від Східної Церкви походять гідні подиву вчення, то вона таким чином відокремлює себе від спільноти, яка існувала від пращурів». Найбільш вишуканими писаннями серед учителів Церкви Ратрамн уважає Авґустинові твори, бо «той твердо і послідовно виступав проти єретиків і відкинув не лише вчення Арія, але і решту з них: Македонія, Маніхея, Пелагія»[134]. Ратрамн зазначає, що у книзі «Questionum», написаній для пресвітера Орозія (пом. 420), Августин окреслював Святий Дух як нерожденний, що походить від Отця і Сина, від одного й іншого[135]; «називаючи Сина "мудрістю" також і Сина називають "мудрістю", хоч і розділених, але водночас нерозривно об'єднаних так, що мудрий Дух сходить від обох»[136]. Один з аргументів, що набув подальшого поширення у католицьких полемічних творах, — про розповсюдження Католицької Церкви по світу від Сходу до Заходу, від Півдня до Півночі[137], що вже лунав у текстах Алкуїна. Ще один силогізм Ратрамна, що також бачили у антиадопціонистських текстах Теодульфа Орлеанського і Гейно Базильського, — «як син людський не може одночасно походити від отця і матері, але в матері походить від батька, так Святий Дух походить від обох, хоч Отець дарує від себе, тому Дух і від Сина походить»[138]. Також Ратрамн наводить зіставлення Атанасія Александрійського Трійці до полум'я у багатті, два спалахи поєднуються у єдине багаття[139], про що йшлося також у книзі Енея Паризького. Подібна інтерпретація Трійці і Святого Духа міститься у трактаті Адальвіна Реґенсбурзького з нагоди синоду в Аахені 809 р.: «єдиний Святий Дух єдиним є Отцю і Сину, під виглядом голуба над Христом при хрещенні сходить і від води походить; появився в одному місці на п'ятидесятницю після Христового Воскресіння, видимий у язиках полум'я»[140]. У книзі Енея так само згадується книга Атанасія, і також 8-й розділ «Про єдність віри», хоча йдеться про 10-ту книгу, як указував видавець Жак-Поль Мінь. Монах з Корбі згадує також Символ віри Теофіла (пом. 185), хоча той не використовував означення Отець, Син, Святий Дух у своїй тринітарній доктрині,

---

[134] Ejusdem. — Col. 271.
[135] Ejusdem. — Col. 273.
[136] Ejusdem. — Col. 279.
[137] Ejusdem. — Col. 272.
[138] Ejusdem. — Col. 276
[139] Ejusdem. — Col. 299–300.
[140] 'Et Spiritum Sanctum Patris et Filii Spiritum solum esse, qui in specie columbae super Christum baptizatum et ascendem ab aqua descendit. Et quinquagesimo die post resurrectionem Christi fideles in uno loco positos, in linguarum ignearum vision adveniens replevit illam vocem, qua solus locutus est Pater Deus' (Див.: *Adalvin von Regensburg*. Testimonia de aequalitate Spiritus Sancti cum Patre et Filio seu de processione eius ambobus (incipit de Pseudo-Augustin: De libro sancti Augustini contra quinque hereses) // MGH. Concilia, t. 2, Supplementum II. — P. 406).

а вдавався до виразів Слово, Мудрість. Бог у Теофіловому вченні є образом сонця, а місяць — людини, чия смерть і воскресіння доступні через символи щомісячної зміни супутника.

Ратрамн також виказує свою обізнаність з описами різних звичаїв у Церкві історика Сократа Царгородського з кінця V ст., який зауважував, що попри єдність у вірі, по-різному відзначається Великий Піст, римляни дотримуються посту шість тижнів перед Великоднем, тоді як у Елладі, Іллірії, Александрії — сім. Також фіксуються розбіжності у споживанні скоромини; одні споживають рибу, наслідуючи Мойсея, який брав поживу з води, інші куштують паростлі, яйця і сухий хліб. Різниці у звичаях Ратрамн пояснює тим, що в часи, коли Церква утверджувалася у світі, було вигадано незлічені звичаї, на початку день суботи був єдиний, який святкувався впродовж тижня зі святими дарами, але в Александрії і Римі не затвердився такий стародавній звичай. Однак у Єгипті мешканці Фіваїд у суботи збираються, але не зберігають звичаю приймати святі дари, тож снідають і споживають всі харчі, а на вечерні причащаються облатком. Ще один звичай, який дискутувався у полемічних творах упродовж століть і порушувався Ратрамном, — розташування вівтарів і орієнтація храмів. Монах зауважує, що в Антіохії або ж Сирії, вівтарі в храмах зорієнтовані не у бік Сходу, а переважно на Захід. Стосовно звичаю напучування у церквах, то в Еладі, Єрусалимі, Тесалії лунають проповіді, у Цезареї, Кападокії, Кипрі у дні суботи і неділі на вечерню при світильнику єпископ чи священики тлумачать Св. Письмо, у Александрії священики не проголошують проповідей, а новітіани у Фригії не приймають вина для причастя[141]. У Александрії, попри читання Святого Письма на деякі свята з його подальшою інтерпретацією, вірні втримуються від причастя, що не призвело до відлучення цього престолу від інших Східних Церков. Також низка звичаїв вирізняє Церкву у Тесалії, яка проводить хрещення виключно на Великдень, тоді як в інших Церквах таїнство здійснюється також на П’ятидесятницю[142]. Постування суботи у Римі триває від часів ап. Павла, що має підтверджуватися текстами Євсевія Кесарійського і Житієм папи Сильвестра, тоді як греки святкують виключно Велику суботу, перед Великоднем[143]. Ратрамн покликається на свідчення Авґустина стосовно подвійного відзначення суботи (до Касуланум, лист 86 про звичай Рима); на Британських островах святкують всі 6 субот ВП[144]; папа Мельхіад (пом. 314) установив п’ять субот Господніх, п’ять свят і постів.

Також існують розбіжності у тонзуруванні волосся на голові, що побутують на Заході і Сході. Як приклад, він наводить оповідь Старого Завіту про

[141] Ejusdem. — Col. 307–308.
[142] Ejusdem. — Col. 309.
[143] Ejusdem. — Col. 312.
[144] Ejusdem. — Col. 315.

назаретян, які складали офіру своїм волоссям і бородою, кидаючи його до багаття. Єзекіїль-пророк проповідував про підстригання волосся і борід, що продовжується за Нового Завіту. Ось чому римські клірики голять бороди і обтинають волосся. Бажаючи вирізнятися, римські й латинські клірики виголюють маківку подібно до корони, чим засвідчують священицьку побожність, і яка є їхньою інсиґнією, бо Христос був царем і священиком[145]. Оскільки обличчя приводить до образу серця, пише Ратрамн, то голова є твердинею серця, бо там міститься розум, до якого звертається душа. Розум відкриває лице і серце, аби можна було споглядати Божу славу і перетворюватися. Ось чому блаженний ап. Павло й інші апостоли, учні Христа, голять бороди і голови, як свідчать про це зображення.

Стосовно закидів римським клірикам про заперечення шлюбів приклади для наслідування Ратрамн наводить на підставі Старого Завіту, зокрема, пророків Іллі, Яреми, Данила або ж учнів Ісусових[146]. Ратрамн сприймає як керівництво до дії Євангельську настанову у власному тлумаченні: «оскільки Господь забороняє служити двом господарям, то слід відпускати дружин». Пропонує інтерпретацію канонів Нікейського синоду під орудою імператора Костянтина, де начебто канон 3 накладав заборону для всіх єпископів, пресвітерів і дияконів мати дружин. Також акти синоду Неоцезареї наказував усувати від служби пресвітера, який приймав дружину; це ж стверджував синод у Картагені (424, канон 37); конституція імператора Юстиніана у розділі 24 накладала заборону єпископам мати дружин чи конкубін, заборонено мешкати в домі з жінками, крім сестер, матерів, дочок. Ратрамн зазначає, що перебуваючи у зв'язку з жінкою, неможливо освячувати святі дари, якщо клірики одружуватимуться, тоді зникатиме різниця між лаїками і служителями вівтаря[147]. Про намощування миррою чола новохрещених зазначає: Апостольські акти наказують так робити, ним відповідають звичаї Рима і всього Заходу. Завдяки намощуванню Святий Дух дарується при хрещені, бо так свідчить Старий Завіт, а вся Церква є тілом Христовим. Ще одне джерело свідчення про мирропомазання лише з рук єпископів — покликання на папу Сильвестра. Мирра твориться не з води, як закидають греки, а з бальзамічного соку й оливкової олії. Крім того, Ратрамн відкидає закид про освячення ягнят при вівтарі.

Як і в творі Паризького єпископа, у Ратрамна набула ваги апологія Рима. Стосовно статусу столиць, то монах указує на зв'язок між Римом та Єрусалимом — вітчизною, місцем смерті і воскресіння, тоді як до Рима Господь надіслав апостолів. Історик Сократ пише про Арія, який скликав синод у Сирійській Антіохії, щоб знищити спадок Нікейського собору, наголошуючи, що лише римський понтифік має право скликати синоди; ось чому,

[145] Eusdem. — Col. 322.
[146] Ejusdem. — Col. 324–325.
[147] Ejusdem. — Col. 327–332.

підсумовує Ратрамн, Царгород не має права без римського папи чи надання на то його згоди скликати синод (кн. 2, ч. 15)[148]. Ратрамн покликається на сумнівні рішення синоду у Сардиці (спирається при цьому на збірник Діонісія Ексіґія, який походив з Надчорноморя, 470–537/55 рр.), зокрема, 7-й канон гарантував вищість римського престолу у питаннях канонічного права. Також він цитує на Євсевія Кесарійського, який у Житії папи Сильвестра начебто пише, що «на четвертий день імператор Костянтин надав Римській Церкві право бути головою», влада папи випливає з синодальної історії: всі синоди Сходу чи Африки вважали римського вікарія за вічного заступника, чиї настанови мали невідкладно дотримуватися; «перші синоди мали відбуватися неодмінно за присутності понтифіків чи їхніх леґатів». Свідченням цьому, вважав Ратрамн, є диспут, коли єпископ Царгорода Флавіан (пом. 449) усунув Євтихія через хибне твердження про втілення Господнє; відтак на скликаному в Ефесі синоді (449), імператор Теодосій наказав скасувати синод і його постанови у відповідь на звернення Римського папи Лева[149].

Візантійські відповіді на Filioque

Початки дискусій щодо запровадження Filioque мають дві версії — латинську і грецьку, що донедавна побутували у дослідженнях початку полеміки щодо тринітарного вчення. Перша начебто збереглася у актах, а візантійська у преамбулі Житія Михайла Синкела, що встановлює нерівну хронологію подорожі до Рима через Царгород. Обидві історії беруть початки у Єрусалимі. Латинська версія розбрату щодо Filioque начебто ґрунтувалася на випадку, що трапився у 808 р. у Єрусалимі на Оливковій горі між греками монастиря Св. Сави і франкськими бенедиктинцями. Латинникам закидали дві інновації: спів Символу на літургії і запровадження до нього Filioque, тоді як бенедиктинці наслідували побачене в імперській столиці у Аахені[150]. Андреа Стерк звертає увагу на те, що ченці наполягали на відповідності таких змін з дозволами Рима, тож проголошення анатеми їм означало би відлучення Апостольської столиці[151]. Однак останні дослідження привели до висновку, що листування про випадок на Оливковій горі є апокрифом[152].

---

148 Ejusdem. — Col. 333–335.

149 Ejusdem. — Col. 336–337.

150 *Siecienski A.E.* The Filioque: History of Doctrinal Controversy. — Oxford, 2010. — P. 96.

151 *Sterk A*. The Silver Shields of Pope Leo III: A Reassessment of the Evidence // Comitatus. A Journal of Medieval and Renaissance Studies. — Vol. XIX. — 1988. — P. 63.

152 *Sode C.* Creating New Saints: The Case of Michael the Synkellos and Theodore and Theophanes Graptoi // Οι ήρωες της ορθόδοξης εκκλησίας: Οι νέοι άγιοι, 8ος — 16οςαιώνας / Επιστημονική επιμέλεια Ε. Κουντούρα-Γαλάκη. — Αθήνα, 2004. (Εθνικό ίδρυμα ερευνών. Διεθνή συμπόσια; 15). — Σ. 184.

Донедавна вважалося, що початкова грецька реакція на запровадження Filioque міститься в одній з найбільш цитованих оповідей про переслідування іконодулів — оповідь про мандрівку монахів (Михайла Синкела і братів Граптой), які прямували до Рима через Царгород, де їх було засуджено як прибічників шанування ікон[153]. Про монахів, вже за півсторіччя після цих подій, згадує у своїй проповіді патріарх Фотій. Крім того, на початку оригінальної оповіді про подорож йдеться про запровадження змін в тринітарному вченні. На думку Марі-Франс Озепі, монахи, які подорожували до понтифіка зі скаргою на зміну в Символі віри у Рим через Царгород, мали інші наміри. Самі вони були саваїтами, чиї монастирі розташовувались у Царгороді, Римі й Палестині[154]. М.-Ф. Озепі зазначає, що насправді рішення залишити Палестину постало через переслідування з боку місцевого патріарха Фоми, оскільки Михайло Синкел (нар. 761) належав до громади лаври Св. Сави[155]. Житіє оповідає про подорож Михайла і його учнів Теодора і Теофана Граптой. Клаудія Соде зазначає, що дві агіографічні історії про дві окремі подорожі було зведено до купи і створено історичну містифікацію[156]. Слід зазначити, що Михайло прибув до Царгорода у 814 р., тоді як розпал дискусій щодо Filioque припадав на попередній час, що запроваджує хронологічну колізію до нарації Житія. У IX ст. існувала низка чернечих згромаджень східних монахів у Римі, зокрема, обитель Св. Сави, тож версія про прощу, аби прихилитися перед гробами апостолів, про що йдеться у Житії, можна вважати за справжню причину подорожі[157]. Перекладена на церковнослов’янську мову, легенда про подорож монахів у Рим через Царгород набула неабиякого поширення на теренах Київської митрополії та Балканах[158].

На час, коли з’являються листи папи Миколая з оскарженням, припадає поширення грецьких текстів з закидами латинникам. Одне з перших таких писань датується 867 р., це — знана «Енцикліка до східних патріархів», метою якої була пропозиція щодо скликання синоду з переліком майбутніх канонів: застереження щодо святкування субот, скорочення першого тижня Великого посту, неприйнятність одружених священиків. Оскільки намощування єлеєм дозволяється лише єпископам у латинників, пропонувалося пресвітерів уважати за напівсвящеників; заперечувалися зміни у Символі віри,

[153] The Life of Michael the Synkellos / M.B. Cunningham. — Belfast, 1991; *Auzepy M.-F.* De la Palestine a Constantinople // Travoux et memoires. — Vol. 12. — 1994. — P. 183–218.

[154] *Auzepy M.-F.* L’Historie des iconoclasts. — Paris, 2007. — P. 220.

[155] Ibidem. — P. 255.

[156] *Sode C.* Creating New Saints. — Σ. 185.

[157] *Sansterre J.-M.* Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne (milieu du VIe s.–fin du IXe s.). — Bruxelles, 1983. — Vol. 1, texte. — P. 23, 40.

[158] *Николов А.* Между Рим и Константинопол. Из антикатолическата литература в България и славянския православен свет (XI–XVII в.). — София, 2016.

бо запроваджуються два принципи у Трійці, перетворюючи монархію на діархію; відкидається свято суботи; міститься засудження тих, хто не приймає євхаристії від одружених священиків (4 канон в Ганграх, VI синод); стверджується, що порушенням Четвертого синоду є скорочення Великого Посту та намощування лише єпископами, хоч не наводиться канонів; оповідь про Filioque — наслідування Савелінства[159]. Генеалогія єретичних учень, що перекручували тринітарне вчення, майже дзеркально побутує і серед латинників у той самий час. У проповіді, що постала на північному сході Франції у другій половині IX ст., згадується про плутанину у Трійці, що йде від Савелія і Арія; наголошується на тому, що слід розрізняти особи Отця, Сина і Святого Духа[160].

Уже за часів перших грецьких антикатолицьких текстів твориться аргумент, що наводиться неодноразово в пізніших полемічних текстах, — про подвійне сходження Св. Духа, що перетворює монархію в діархію: якщо Дух походить від Сина, відмінний від Отця, це означає, що Син є другим Богом, протилежним до Отця, що є ознакою дуалізму. Як указує Тая Колбаба, такий силогізм, — класичний єресіологічний прийом: судження, які опонент у жоден спосіб не мав би заохочувати, начебто виростали з його доктрини, а тому ототожнювалися з єретичними вченнями, вже колись визначеними й засудженими[161]. Міркування про Filioque містилися і у Фотієвій «Містагогії» і «Силогічних думках» Микити Візантійця, а також у патріарха Керуларія в Синодальному едикті. Т. Колбаба припускає, що текст «Містагогії» міг упливати на полеміста початку XII ст. Євстратія Нікейського[162]. Крім того, критика Filioque міститься у Фотієвому листуванні, а також набула відбитку в агіорафічних текстах, присвячених Методію[163] і Климентові Охридському.

Ще один текст, де Фотій висловлюється про співвідношення Трійці, — його спеціальна гомілія[164], в якій він указує, що, попри консубстанційність Отця й Сина, слід визнати тожсамість кожного у Трійці — Отця без початку, Сина, який мав початок і Святого Духа, який сходить: «Отець починає і спричинює Сина як початківець, Він же спричинює Святий Дух; один дає життя, інший нарождений і ще третій творився поза часом, віком і поза розумінням, тож жодним чином Син, якщо припустити його причетність до народження Духа, не може поділяти сходження, бо кожен представляє суто

[159] *Photius*. Encyclica epistola ad archiepiscopales thronos per Orientem obtinentes // PG. — Turnhout, 1857. — T. 102. — Col. 721–41.

[160] Explanationes symboli. — P. 19.

[161] *Kolbaba T.* Inventing Latin Heretics: Byzantines and the Filioque. — Kalamazoo, 2008. — P. 70.

[162] *Kolbaba T.* Ibidem. — P. 90.

[163] *Daiber T.* Roman or Byzantine Liturgy? Theological Terminology in the Vita Methodii // Palaeobulgarica. — 2015. — № 2.

[164] The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople. — P. 275.

власну тожсамість, що вказує на різницю в особах»[165]. Стосовно Фотієвої «Містагогії», то Т. Колбаба вважає, що твору бракує систематичності, а також у ньому відсутні риси богословського трактату, що відрізняє його від тексту Микити Візантійця. Як уже зазначалося, трактування подвійного сходження Фотієм таке: якщо припустити існування двох причин у Трійці, то дві причини означають двох богів, що є багатобожжям. Ще один аргумент: подвійне сходження вносить непорозуміння до Трійці (hypostasis), бо одночасне вислання Духа до Сина і Отця означає, що Дух стає підлеглим Отцю й Сину[166]. На сторінках полемічних трактатів добре видно повторення тверджень про генеалогію єретичних учень, тож сходження Святого Духа від Отця і Сина трактувалося як змішування гіпостасісу, що атрибувалось Савелліанізму, а тема двох початків походить від єретичних учень Мані і Марціона[167].

Аргументи Фотія у «Містагогії» щодо сходження Святого Духа доволі систематичні, він часто покликається на розділи Біблії про Ісаю на підтвердження сходження Духа лише від Отця, розвиває тези, озвучені у Енцикліці до східних патріархів: 1) відсутність вчення про Filioque Фотій спростовує, спираючись на цитати Святого Письма, писання святих отців та рішень синодів (розд. 3, 5, 93); 2) стверджує, що оповідь про Filioque прийшла від учення Сабелія (розд. 10); 3) запровадження Filioque означає перетворення Трійці на двоїстість (розд. 15); 4) якщо Дух походить від Отця і Сина, то й інша особа може походити від Духа, тож маємо чотири особи, а не три. Якщо ж четверте сходження є можливим, то можливим є й інше сходження, і так далі до нескінченності, аж доти, доки ця доктрина не перетворюється на еллінський політеїзм (розд. 37); 5) наводиться закид про штучність мовних побудов, які є основою єретичних міркувань (розд. 48), іраціональні твердження проти Бога є основою гіперболи (розд. 51), безбожна доктрина зводить нанівець спасіння (латинників) через чисті софізми (розд. 56); 6) якщо Дух походить від Сина, то це може перетворювати його на онука (розд. 60); 7) те, що як свідків учення про Filioque латинники наводять свідчення Амвросія, Августина і Єремії, підводить святих отців під оскарження у безбожності (розд.65); 8) Другий вселенський синод, затверджуючи межі вселенських догм, сповідує і розуміє, що Святий Дух сходить як світло від Отця; 9) єпископ Рима Лев Великий підтвердив ухвали Четвертого синоду, ясно навчаючи, що Святий Дух походить від Отця, тому випромінював світло православ'я на Сході та Заході (розд. 78); 10) папа Агафон підтвердив рішення Шостого синоду (Трулло), він не був присутній на ньому тілесно, але думками, визнав його через своїх легатів, дотримувався цього Символу віри непорушно у відповідності до синодальних рішень (розд. 82);

---

[165] Ibidem. — P. 276.

[166] *Kolbaba T.* Inventing Latin Heretics. — P. 97.

[167] Ibidem. — P. 98.

11) єпископи Рима Захарій і Григорій ніколи не збиралися на синодах, однак навчали, що Святий Дух сходить від Отця; Захарій володів грецькою і лишив свої писання через 60 років опісля П'ятого синоду; обидва були приписані до непорочної чоти; ніхто не намагався перевірити церковні догми у діалектичний спосіб, між цими папами чимала часова відстань, тож вони не мали того знання про сходження Святого Духа, як нині латинники (розд. 83, 84, 85); 12) папа Віґілій, який поділяв престол з іншими мужами, які брали участь у П'ятому синоді, підтвердив сходження Святого Духа від Отця і твердження про проголошення анатеми тому, хто намагатиметься запровадити зміни до доктрини (розд. 81); 13) папа Лев III (795–816) відтинав єретичні вчення; через латину, яку почасти вживали святі отці, з'являлися невідповідні значення, що не мають адекватного тлумачення на грецькою, через що постають неправдиві значення доктрин віри; аби відкинути іновірні міркування, канони святих учень було виставлено у Римі грецькою мовою (розд. 86); 14) папа Йоан (872–888) підписав постанови синоду у Царгороді, яким заборонялося Filioque (розд. 88).

На думку Маркоса Орфаноса, неприйняття Фотієм нововведення випливало з його уявлень про гипостасіс у Трійці: 1) розрізнення має робитися між уластивостями, що належать до божественої природи, і такими, що належать до гипостасісу; 2) спільне у Трійці не є спільним для всіх трьох гипостасисів, гипостатичне є індивідуальним і належить лише до відповідних гипостасисів; 3) гипостатичні властивості є не змішуваними і не можуть передаватися; 4) Отець має стосунок до Святого Духа, як його виняткова причина буття і спричинена ним. Тож дар сходження Святого Духа є гипостатичною властивістю Отця, а не спільною божественою природою, а тому не може належати до іншої prosopon Трійці; будь-яка участь іншої Особи суперечить непередавальності і незмішуваності гипостатичних уластивостей[168]. Надання Святого Духа Синові, як зауважує М. Орфанос, приводило Фотія до висновку про спотворення стосунків у Трійці, бо відтак Отець лишався таким лише за іменем, а його початкове значення нівелювалося, що мало нагадувати вчення Савелія[169]. Латинники ж намагалися відійти від суто «родинних» окреслень у Трійці під загрозою адопціонізму, який передбачав «усиновлення» Ісуса, тобто початкову інакшість. Прийняття Сина як причини Святого Духа позбавляло б Отця досконалості, а додавання hemitomon (розділу) причини у внутрішніх стосунках Трійці запроваджує до неї грецьку міфологію гіппокентавра, творячи монстра з неї[170].

---

[168] *Orphanos M.A*. The Procession of the Holy Spirit According to Certain Later Greek Fathers // Sprit of God, Spirit of Christ. Ecumenical Reflections on the Filioque Controversy. — London–Geneva, 1981. — P. 21.

[169] Ibidem. — P. 22.

[170] Ibidem. — P. 23.

Микита Візантієць, автор IX ст., написав низку трактатів: проти вірмен, мусульман і латинників[171]. Змушений відповідати на закиди мусульман про наявність трьох божеств, Трійці, Микита свою критику повернув проти латинників. Т. Колбаба у своєму дослідженні полеміки IX ст. наголошувала на таких твердженнях Микити: може бути єдиний початок у Трійці; Бога неможливо зрозуміти; Дух не може сходити сам від себе, якщо його хтось не надає. Микита повторював міркування Фотія про те, що подвійне сходження Духа перетворює його на онука Отця, що міститься також у «Містагогії» та Енцикліці. Микита натякає на вкорінення нового вчення від «сіяча плевели», від чого «непобожна балакучість пошириться у всесвіті», зокрема, проти «життєдайного Святого Духа», це нове вчення навчає «нечестивим догматам». Указується, що попередниками цього вчення були єретики Македоній і Євномій, які піддавали Параклета і життєдайного Святого Духа святенництву, встановлюючи третю натуру від Бога Отця. Сам Сатана на західні землі (заморські) привів це «вивернуте і непобожне вчення», замість простої (православної) віри про Святого Духа; таке вчення є поганською міфологією[172]. Серед аргументів Микити слід згадати про поширення певної конфесії у світі, яку можна бачити у творах латинників, що згодом повторювалося у полеміці: «католицька (православна) вселенська Церква красномовно тримає віру побожного Символу від святих і вселенських Першого й Другого синодів, як можна бачити, поширена повсюдно, несе між вірними історичне передання і всюди безперервно триває, мислиться й сповідується»[173]. Ще один збіг між Фотієвою Містагогією і текстом Микити — зіставлення Трійці з монархією, на що вказував ще видавець Йосиф Герґенретер (п. 33), де Filioque пояснюється так: дві персони спонукають дві причини; відповідно підхід, де існують два принципи і дві причини (Отець і Син), знищує монархію, яка постала на противагу багатьом богам, яким покланяються язичники[174]. Православні богослови не допускають догмату про сходження і від Сина: «стверджувати це — спокуса проти слова Господнього та інших святих писань, апостольської традиції та приписів побожності, крім того, проти святих і вселенських синодів, які встановили це, а також пам'яті отців»[175].

---

[171] *Nicetae Byzantii* patricii, philosophi et doctoris Capitula syllogistica // Monumenta graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia / Ed. J. Hergenroether. — Ratisbonae. — T. I. — 1869. — P. 84–138.

[172] Ejusdem. — P. 84–85.

[173] Ejusdem. — P. 86, 137.

[174] Ejusdem. — P. 104.

[175] Ejusdem. — P. 137.

* * *

Формування ідеї єдиної держави, Церкви, релігії відобразилося на спробах запровадження Filioque, що мало протидіяти адопціонізму однієї з частин Заходу. Разом з тим відбувається творення ідеї «Донації Костянтина» — примарного права зверхності папи щодо інших Церков, що раніше формувалося через поклик на фальшиві канони синоду у Сардиці (нинішня Софія у Болгарії). Єдність передбачала також формування певної ієрархії у Церкві-державі[176]. Вже на рубежі античності і раннього середньовіччя постало два визначення Церкви: ecclesia iustorum (sanctorum) і ecclesia unversalis. Як зазначав Ів Конґар, обидва вирази беруть початки у писаннях папи Григорія Великого і Августина. У останнього Боже Небо твориться через долучення духів до Бога, воно є досконалим, у ньому перебувають перші громадяни-янголи, тоді як Церква на землі є частиною, що перебуває у вигнанні. Такі міркування розвинув папа Григорій Великий, творячи термін ecclesia electorum, що має біблійні витоки, бо у Св. Павла electi (sancti) є співгромадянами святих, членами есхатологічної спільноти[177]. Така теорія, за визначенням Конґара, також сягає часів Авґустина, у цій моделі всі вірні є спільними у sacramentum, однак поділяються на таких, що поєднуються завдяки наданню життя — res, Христос, обрані Богом, освячені, покликані і такі, які притягуються ними[178]. Середньовічні уявлення засвідчували, що Церква не лише отримує кров і воду з ребра Ісусового, не лише таїнство творить Церкву, а сама вона виводиться з Ісусового ребра не хресті[179]. Дослідник стверджує, що за часів Каролінгів почуття єдності віри під орудою Спасителя водночас асоціювалося з чуттям поєднання християнського соціуму. Чинник Corpus Christi поставав опісля смерті Карла Великого, коли єдність його імперії перебувала під загрозою. Тож Церква, а водночас імперія, є Тілом Христовим, який керує через освячених осіб і монарших персон, про що висловлювався Аґобард у 817 р.: «Одна-єдина віра встановлена Богом, одна-єдина надія відповідає Святому Духу у серцях вірних, одна-єдина воля, одне бажання, молитва»[180].

Так само, як Еней Паризький чи Ратрамн з Корбі, Валафріда Страбо також підіймав питання пентархії, зазначаючи, що папа Римський стоїть

---

[176] Ів Конґар вказує з цієї нагоди на формулювання синоду в Аахені (Aix-la-Chapelle) 836 р.: Quia enim ecclesia in una adque indieam screte Christi fide ac dilectione concorditer ad coelestia tendens populous dicitur… constat autem autem eam peregrinatem duabus, ut dictum est praesentialiter personis gubernari, sacerdotali scilicet ac regali (*Congar Y.* L'Ecclesiologie du haut moyen age. De saint Grégoire le Grand à la désunion entre Byzance et Rome. — Paris, 1968. — P. 64.)

[177] Ibidem. — P. 66.

[178] Ibidem. — P. 70.

[179] Ibidem. — P. 78.

[180] Ibidem. — P. 81.

понад іншими Церквами, а синод у Сардиці вирішив, що всі скарги кліриків християнського світу мають надсилатися до понтифіка. Інші Церкви мають пов'язуватися владою Апостольської столиці, як-то Александрія чи Антіохія. Страбо зазначає, що відповідно до Нікейського синоду прерогатива надається цим Церквам. У двох з них засідав ап. Петро, а третя, Александрія, постала завдяки Маркові, його синові, про що можна прочитати у Євангелії[181]. Страбо зводить свою модель Церкви, спираючись радше на античну традицію: папу Римського порівнює з імператором і Цезарем, тоді як патріархи — це патриції, що були нижчими, ніж цезарі у імперії, і яких було небагато. Нижче стоять архієпископи, що подібні до королей, а митрополити — до герцогів, бо, як і ці правителі, пильнують провінцій. Графи і префекти подібні до єпископів у церковній ієрархії. Локальні єпископи управляють певними містами чи префектурами, наче трибуни керують солдатами, тоді як абати правлять монахами — духовними богатирями (athletis spiritalibus). Крім того, існують каплани, назва яких походить від капелюха св. Мартина, і вассали (vassi dominici), яких «франкські королі зазвичай беруть з собою для участі у виправах, бо ті помагають їм здобути звитягу, адже вони мають щось, що можна зіставити з кліриками, які мають святі мощі, тож клірики ці називаються капланами». Стосовно ж нижчих чинів, то, подібно до графів, єпископи призначають своїх суффраґанів, які допомагають їм керувати. Центуріонів Страбо зіставляє з парафіяльними пресвітерами, які тримають храми, де відбуваються хрещення, декуріонів — до деканів, які виконують менші обов'язки[182]. Страбо порівнює Церкву з тілом, надаючи їй антропоморфних рис: Христове тіло складається з усіх членів служб, які діють на благо всіх; очі є мудрими людьми, які можуть бачити і повідомляють про правдиве світло, рот — учителі, вуха — віддані учні, ніс — прихильники проникливості, руки — робітники, ноги — ті, хто помагає, живіт — ті, хто страждає, плечі — ті, хто терпить тяжку роботу; тож не може бути розбрату в тілі; якщо один член славиться, то інші долучаються до нього; якщо якийсь член потерпає, то й інші страждають разом з ним[183]. На перший погляд, антропоморфне трактування явищ суспільства випливає з Аристотелевого способу мислення. Відповідні міркування наявні у його «Політиках», де особа трактується як соціальна тварина, що посідає місце у органічній теорії держави, тоді як держава подібна до особи, чиє тіло складається з різних органів. Організація держави у версії Аристотеля починає формуватися від родини і до верхівки, що включає також села й племена. Лише окремі Аристотелеві міркування побутували за раннього середньовіччя, переважно

---

[181] *Walahfrid Strabo*'s Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiastics rerum. — P. 190–191.

[182] Ibidem. — P. 192–193.

[183] Ibidem. — P. 194–195.

завдяки текстам Боеція[184]; значна кількість текстів «Філософа» потрапила до країн Західної Європи лише за часів високої схоластики. Антропоморфна модель Церковного або ж Христового тіла мала поширення у наступні століття у католицькій думці, віддзеркалюючись також у полемічних текстах.

Як указує Брет Вален, поширення ортодоксального вчення про Трійцю було центральним елементом франкської місії для розширення кордонів християнського королівства[185]. Завдяки прояву семи дарів Святого Духа це мало сприяти наверненню поган і поширенню католицької віри у світі (Ep. 113, 163/4): дух діє невидимо на душі всіх вірних і через різні дари надихає членів усієї Церкви. Як різні частини тіла мають різні обов'язки, але один дух керує і оживлює їх, допроваджуючи до кожної частини належні речовини: до очей, аби вони могли бачити, до рук, аби могли працювати, до ступень, аби могли пересуватися, до вух, аби могли чути, так само дари надаються різним вірним наче до кінцівок тіла. Усе тіло вірного містить багато дарів благодаті, тож Церква є одним тілом, поєднаним і склеєним разом через Святий Дух зв'язком любові[186].

---

[184] *Humphrey I.* Boethius. His Influence on the European Unity of Culture: From Alcuin of York (+804) to Thierry of Chartres (+1154). — Nordhausen, 2010.

[185] *Whalen B. Christendom Divided and Restored.* — P. 30.

[186] *Alcuin*. De fide sanctae et individuae Trinitatis // PL. — T. 101. — Col. 38.

УДК [94:355.02] (477.75) «653»

Катерина Моця

Фортифікація середньовічного Криму: особливості візантійського впливу та місцевої специфікації

У статті розглядається політика Візантійської імперії щодо фортифікаційного укріплення впродовж VI — початку XIII ст. Кримського півострова (Таврики). Автор пропонує свій погляд на питання, як здійснювалась кореляція між загальноприйнятими в імперії воєнними настановами та впливом місцевих особливостей в умовах специфічного рельєфу Гірського Криму, природної специфіки його узбережної лінії та строкатого складу місцевого населення; а також на те, чи впливало автохтонне населення на облаштування лінії оборони, або ж вся специфіка забудови визначалася виключно вдалим використанням топографічних умов.

Ключові слова: *Візантія, фортифікація, війна, поліоркетика, Крим, Таврика.*

During the VIth — the beginning of the XIIIth centuries Byzantine Empire paid attention to the Crimean peninsulla (Taurica). To strenth its influence in the region, was applied the strategy of slow expansion. Moving deeper into the country the new fortress were buil. Also the previously founded towns were submitted by the political and military power. The renovation and preserving of defensive walls of towns and villages in apropriate conditions, the development of complicated engineering system for strategic defense of borders became particularly important. Considering the specific of relief of the Mountain Crimea, the peculiarities of its coastal line and polyethnicity of local population, the aim of current investigation is to measure the correlation between the Empire military service and influence of local circumstances. Had the autochthonous population influence on the line of defense arrangement? What determined the using of good topographical conditions?

Keywords: *Byzantine, fortification, war, poliorketyka, Crimea, Taurica.*

Дослідження фортифікаційної (від лат. Fortificatio, укріплення, оборонна споруда)[1] системи Кримського півострова належить до одного з найбільш розроблених аспектів історії військової справи в епоху середньовіччя. На це питання звертала увагу ціла плеяда вчених — археологів, істориків, етнографів, краєзнавців. Серед найбільш значущих: П. Паллас[2], П. Кеппен[3], Ф. Дюбуа де Монпере[4], О. Фабр[5], О. Бертьє-Делагард[6], М. Сосногорова-Славіч[7], В. Равдонікас[8], М. Ернст[9], В. Дьяков[10], П. Шульц[11], А. Лєсков[12], М. Тиханова[13], Д. Таліс[14], Е. Соломонік[15], О. Домбровський[16],

---

[1] Словник української мови: в 11 томах. — Т. 10. — К., 1979. — С. 628.

[2] *Pallas P.S.* Bemerkungen auf einer Ryise in die südlichen Stattalters halten des Russichen Reichs in der Jahren 1793 und 1794. — Leipzig, 1801. — Bd. 2. — 525 s.

[3] *Кеппен П.И.* О древностях Южного берега и гор Таврических // Крымский сборник. — Спб., 1837. — С. 44–45.

[4] *Dubois de Montpereux F.* Yoyage autor du Caucase, cher les Tchercesses et les Abkhases, en Colhide, en Georgie, en Armenie et en Crimee. — Paris, 1843. — T. 6.

[5] *Фабр А.* О древних нагорных укреплениях в Крыму // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1844. — Т. 1. — С. 239–242.

[6] *Бертье-Делагард А.Л.* Остатки древних сооружений в окресностях Севастополя // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1886. — Т. 1.

[7] *Сосногорова М.* Мегалитические памятники в Крыму // Русский вестник. — 1875. — Вып. 7 — С. 266–287.

[8] *Равдоникас В.И.* Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадиальным развитием Северного Причерноморья // Известия Государственной академии материальной культуры. — 1932. — Т. 12. — Вып. 1–8 («Готский сборник»). — С. 5–106.

[9] *Эрнст Н.Л.* Историко-археологические памятники Южного берега Крыма // Социалистическая реконструкция Южного берега Крыма. — Симферополь, 1935. — С. 425–443.

[10] *Дьяков В.Н.* Таврика в эпоху римской оккупации // Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В.И. Ленина. — М., 1942. — Т. 28. — Вып. 1. — С. 3–42.

[11] *Шульц П.Н.* Тавро-Скифская экспедиция 1947 // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1949. — Вып. 27. — С. 56–66; *Его же*. Таврское укрепление поселения на горе Кошка в Крыму // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 62–66; *Его же*. О некоторых вопросах истории Тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 235–272.

[12] *Лєсков А.М.* Горный Крым в I тыс. до н. э. — К., 1965. — 197 с.

[13] *Тиханова М.А.* Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1953. — № 34. — С. 319–333.

[14] *Талис Д.Л.* Оборонительные сооружения Юго-Западного Крыма как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 84–113; *Его же*. Новые материалы по истории Юго-Западного Крыма // Краткие сообщения Института истории АН СССР. — 1974. — Вып. 140. — С. 103–109; *Его же*. Раскопки Баклинского городища в 1961–1965 гг. // Краткие сообщения Института истории АН СССР. — 1969. — Вып. 120. — С. 57–63.

[15] *Домбровский О.И., Соломоник Э.И.* О локализации страны Дори // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968. — С. 11–44; *Соломоник Э.И.*

Л. Фірсов[17], А. Якобсон[18], І. Баранов[19], С. Крижицький, С. Сорочан[20], О. Герцен[21], Ю. Могаричев[22], О. Вус[23] та інші.

Средневековая надпись dipinto из башни Зенона в Херсонесе // Археологические исследования на Украине в 1968 г. — К., 1971. — Вып. 3. — С. 250–253; *Его же*. Каменная летопись Херсонеса: Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь, 1990. — 107 с.

[16] *Домбровский О.И.* Средневековые памятники Бойки // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968. — С. 83–96; *Его же*. Крепость в Горзувитах. — Симферополь, 1972. — 110 с.; *Его же*. Средневековые поселения и «исары» Крымского Южнобережья // Феодальная Таврика. — К., 1974. — С. 3–56; *Его же*. Средневековый Херсонес // Археология Украинской ССР: В 3 т. — К., 1986. — Т. 3. — С. 535–548.

[17] *Фирсов Л.В.* О положении страны Дори в Таврике // Византийский временник. — 1979. — Т. 40.

[18] *Якобсон А.Л.* Средневековый Херсонес // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1950. — № 17. — С. 11–47, 229–253; *Его же.* Разведочные раскопки средневекового поселения Горзувиты // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1954. — Вып. 53. — С. 109–120; *Его же*. Византия в истории раннесредневековой Таврики // Советская археология. — № 21. — 1954. — С. 148–165; *Его же.* К изучению Позднесредневекового Херсонеса // Херсонесский сборник. — 1959. — Вып. 5. — С. 229–245; *Его же.* Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории и культуры // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1959. — № 63. — С. 69–70; *Его же* О численности населения средневекового Херсонеса // Византийский временник. — 1961. — Т. XIX. — С. 154–165; *Его же.* Средневековый Крым. — М.–Л., 1964. — 183 с.; *Его же*. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1970. — № 168. — С. 5–195; *Его же*. Крым в средние века. — М., 1973. — 174 с.

[19] *Баранов И.А*. Археологическая разведка на территории Сюйренского укрепления в Крыму // Археологические исследования на Украине в 1968 г. — К., 1971. — Вып. 3. — С. 88–92; *Его же*. Застройка византийского посада на участке главных ворот Судакской крепости // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 101–121; *Его же.* О восстании Иоанна Готского // Феодальная Таврика. — К., 1974. — С. 151–162; *Его же*. Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв. — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 46–61.

[20] *Крыжицкий С.Д.* О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1981. — Вып. 167. — С. 35–41; *Сорочан С.Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Ч. 1–2. — Харьков, 2005. — 1648 с.

[21] *Герцен А.Г.* Исследования Мангупской крепости // Археологические открытия 1981 г. — М., 1983. — С. 251–252; *Его же*. История изучения оборонительного комплекса Мангупа // Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. — Свердловск, 1983. — С. 88–104; *Его же*. К проблеме типологии средневековых городищ Юго-Западной Таврики // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. — Симферополь, 1995. — Вып. 27. — С. 84–90; *Его же*. Мангуп: город в Крымском поднебесье. — Симферополь, 2001. — 51 с.; *Его же*. Оборонительная система столицы княжества Феодоро // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв. — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 38–45; *Его же*. Хазары // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до

Протяжність військово-інженерної оборонної лінії обумовлена особливостями кримського ландшафту — доволі вузької прибережної полоси та гірського рельєфу, який межував із «кочівницьким» степом. В гірській місцевості фортифікаційні комплекси споруджувались на пласких плато, яких багато у кримських горах. Такі укріплення вирізняються продуманою фортифікацією, яка синтезувала в собі канони антично-візантійської забудови та максимальне використання природного фактору: крутих схилів останців, прямовисних урвищ тощо. Оборонні споруди в більшості випадків просто доповнювали природні умови. Також вроджена практичність дозволяла візантійцям використовувати античні укріплені пункти — такі, як городище Тепе-Кермен, щодо якого дотепер точаться дискусії. Одні дослідники відносять час його існування до візантійського періоду[24], другі ідентифікують його укріпленим сховищем античної доби[25], треті називають візантійським печерним монастирем[26]. На узбережжі ж фортифікаційні укріплення вирішували насамперед питання забезпечення постійного зв'язку між Херсоном і Боспором — «найбільшими й найголовнішими центрами поширення впливу

конца XVIII в.). — Симферополь, 2004. — С. 90–91; *Герцен А.Г., Махнева О.А.* «Пещерные города» Крыма. — Симферополь, 1989. — 104 с.

[22] *Могаричев Ю.М.* Пещерные города в Крыму. — Симферополь, 2005. — С. 181–180; *Его же*. Византийский Крым (Крым в VI–XII вв.). — Симферополь, 2008. — 236 с.

[23] *Вус О.В*. Фортифікаційна практика Візантійської імперії в гірському Криму: «Довгі стіни» Юстиніана // Народознавчі зошити. — 2002. — Зошит 3–4 (45–46). — С. 253–262; *Його ж*. Армія Візантійської імперії в добу Юстиніана I // Військово-науковий вісник. — 2002. — № 5. — С. 28–42; *Його ж*. Приморські фортеці Візантійської імперії у Південному Криму // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: Зб. наук. праць. — 2003. — № 5–6. — С. 33–41; *Його ж*. Військово-інженерний аспект відновлення praetentura imperii Юстиніаном I у південному Криму (VI ст.) // Військово-науковий вісник. — 2004. — № 6. — С. 43–60; Й*ого ж*. Гідротехнічні оборонні комплекси VI ст. у візантійській фортеці Кирк-Ор (Чуфут-Кале) // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / Материалы II Судакской международной конференции. — Киев–Судак, 2004. — С. 40–50; *Его же*. Византийская армия — основной инструмент восстановления Orbis Romanus в эпоху Юстиниана I (527–565 гг.) // Кондаковские чтения. — I: Проблемы культурной преемственности: материалы I Международной научной конференции. — Белгород, 2005. — С. 130–148; *Його ж*. Утворення окремого прикордонного округу (дукату) Візантії в Тавриці в другій половині VI ст. // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / Материалы III Судакской международной конференции. — Киев–Судак, 2006. — Т. II. — С. 64–69; *Його ж*. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспора в кінці IV — на початку VII ст. — Львів, 2010. — 304 с.

[24] *Мыц В.Л.* Укрепления Таврики X–XV вв. — К., 1991. — С. 128.

[25] *Фадеева Т.М*. Пещерные города и монастыри в крепостях Бахчисарая. — Симферополь, 2002. — С. 42.

[26] *Петровский В.А*. Православные памятники Тепе-Кермена // Православные древности Таврики: Сборник материалов по церковной археологии. — К., 2002. — С. 81–98.

Імперії в Тавриці»[27]. Тому фортеці зводились, найімовірніше, на місцях стоянок кораблів, що здійснювали каботажне плавання (в умовах Евксінського Понту це було єдино можливе рішення). Отже, слідуючи за логікою візантійського оборонного будівництва, можемо окреслити чіткий кордон військового впливу імперії: по узбережній лінії це ділянка між Балаклавою та Феодосією, з виходом на Керченський півострів, в гірській же місцевості — умовна лінія з крайніми точками Каламіта, Ескі-Кермен, Сюйрень, Бакла (найбільш винесена у «кочівницький» степ).

Кримський півострів викликав підвищену увагу правителів Римської імперії задовго до її поділу на дві держави. Римська адміністрація до останнього намагалась утримати за собою найважливіші опорні пункти в Тавриці. Частини римської армії дислокувались у Херсонесі, Хараксі, Балаклаві[28], можливо, на перевалі Гурзуфське сідло[29], на Боспорі[30], а також на городищах Усть-Альма та Альма-Кермен[31].

Оборонні споруди почали зводитись навколо міст Північного Причорномор'я одразу після їх заснування. Тут слід зазначити, що практичні візантійці з великою неохотою бралися перебудовувати монументальні грецькі споруди, зведені за всіма принципами поліоркетики. Проте, такі вагомі чинники, як неминучий ріст населення, порівняно з чисельністю перших колоністів, великі землетруси та наноси землі[32], змушували до вдосконалення існуючої системи оборони міст. Тим більше, що на деяких ділянках стіни раннього часу могли зводитись просто у інтервалах між околичними будинками, задля економії сил та витрат[33]. Окремі прийоми їх будівництва проіснували доволі довго. До таких відноситься протейхізма.

---

[27] *Вус О.В.* Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї... — С. 135.

[28] *Моця Е.А.* Укрепления византийского Херсона и этапы их исследований // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / Материалы II Судакской международной конференции. — Киев–Судак, 2004. — С. 137–138.

[29] *Дорошко В.В.* Новые находки римского военного снаряжения с территории южного Крыма // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / Материалы II Судакской международной конференции. — С. 56–63.

[30] *Бадак А.Н.* и др. История Древнего мира. Древний Рим. — Минск–Москва, 2001. — С. 565–567.

[31] *Зубарь В.М.* Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике. — К., 2004. — С. 122–126.

[32] Херсонесити намагалися вирішити цю проблему вже в середині — другій половині III століття до н. е., коли стали створювати на ділянці 19-ої куртини систему, що відповідала не тільки військовим, але і гідротехнічним потребам, а саме: слугувала греблею, що стримувала натиск твердих наносів з боку тальвегу сусіднього яру (*Антонова И.А.* Оборонительные сооружения средневекового Херсонеса (юго-восточный отрезок) // Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СРСР / Тезисы докладов. — Баку, 1965).

[33] *Гайдукевич В.Ф.* Раскопки Тиритаки в 1935–1940 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР. — Вып. 25. — М.–Л., 1952. — С. 74, 88.

Протейхізма (гр. προτείχισμα) — передова оборонна стіна, що зводилася на відстані приблизно 5–10 метрів перед усією лінією головних фортечних куртин і веж з метою утруднити до них наближення супротивника, його облогових машин, а також для того, щоб забезпечити приховане від ворога перекидання військових сил до потрібного місця оборони. В Херсонесі Таврійському зводиться у II–III ст. уздовж південної і західної ділянок оборонної лінії і не втрачає обороноздатності аж до остаточного занепаду міста. До речі, з появою протейхізми втрачає актуальність важлива римська воєнна традиція — померіум (лат. pomerium), або так звана «військова вулиця» — незабудованй простір, що проходив уздовж тильної сторони основної оборонної стіни. Її функції перебирає на себе перібол (гр. περίβολος) — внутрішній простір між передовою й основною оборонними стінами. У ньому накопичувалися сили для вилазок, у нього заганяли худобу під час війни, у ньому ж поселялися околишні жителі, як в Аттиці в періболі між Довгими стінами під час Пелопонесської війни, за свідченням Фукідіда[34]. Крім того, перібол слугував для прихованого збору сил у потрібному місці, підготовки військових вилазок, швидкого переміщення військ.

Крім Херсонеса, протейхізма відома і в інших містах Таврики: Ескі-Кермені, Каламіті, Алустоні тощо. Побудова протейхізми враховувала ще одне важливе античне правило: будувати оборонні стіни обов’язково на материку чи на скелі і, незважаючи на глибину залягання в цьому місці останньої, саме на ній споруджувались фундаменти протейхізми[35].

Іншим прийомом оборони, відомим з часів Риму, була оббита залізом решітка-катаркта, що піднімалась і опускалась у спеціальні пази. Описана у трактаті Вегеція[36], вона проіснувала у Херсонесі від античних часів до пізнього середньовіччя. Також такі вертикальні пази, не доведені до самого низу, щоб зубці падаючих ґрат не ламалися об бруківку, відомі на головних воротах Ескі-Кермена.

Деякі історики (М.І. Ростовцев, В.М. Дьяков, О.В. Вус) вважають, що на території Кримського півострова у II–III ст. існувала спеціальна система прикордонних укріплень — Таврійський лімес, побудований римлянами і організований подібно Дунайському, Сирійському і Британському[37]. Проте,

---

[34] *Фукидид*. История: В 2 т. / Перевод Ф. Мищенка в перераб., с примеч. и вступ. очерком С. Жебелева. — Т. II. — М., 1915. — С. 3–17.

[35] Незважаючи на те, що, наприклад, в Херсонесі для цього довелося рити канали для фундаментів стіни до 6 м глибиною.

[36] Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела // Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов. — М.–СПб., 2002. — С. 264–382.

[37] *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В*. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2001. — С. 108; *Вус О.В.* Ранневизантийский limes в Северном Причерноморье: организация и структура инженерной обороны // Византийский Временник. — Т. 72 (97). — 2013. — С. 227–246.

треба пам'ятати, що лімес — це укріплена лінія, яка створювалась на офіційних кордонах Римської імперії і складалась із системи різних укріплень — валів, ровів, сторожових веж, фортець. В середовищі науковців і дотепер точаться дискусії, чи входили античні центри Північного Причорномор'я до складу Римської імперії або просто були її союзниками.

З II–III ст. н. е. можна прослідкувати, наскільки ситуація у Тавриці вписується в тенденції римської експансійної політики — починаючи з заснування Херсонеса Таврійського, греки, а потім римляни поступово, але невпинно розширювали зону свого впливу за допомогою заснування укріплених пунктів, таким чином просуваючись вглиб варварської території. Після появи загрози гунської навали наприкінці IV ст. римська адміністрація розквартировує в Херсонесі регулярну військову частину на чолі з Феоною[38]. Водночас відбувається ремонт фортифікаційних споруд міста[39]. Саме з цими подіями може бути пов'язаний напис на мармуровому стовпі, у якому згадуються імператори Валент (364–378), Валентиніан I (364–375) та Граціан (375–383), префект преторія префектури Схід Доміцій Модест (370–378) та неназваний командир баллістаріїв[40].

Про зацікавленість в утриманні Таврики й забезпеченні лояльності її населення свідчить велика фінансова допомога, надана Херсонесу імператорами Феодосієм (379–395) і Аркадієм (395–408)[41].

Перехід Таврики до сфери впливу Візантії відбувся м'яко. Після розколу Римської імперії на Західну і Східну перед ромеями в першу чергу стояло завдання збереження в тих краях своєї присутності[42] Найбільш наочним результатом виконання цієї задачі стали активні фортифікаційні забудови гірської та прибережної частин Кримського півострова.

Застосування наративних, нумізматичних, сфрагістичних та епіграфічних джерел, а також даних археології дає можливість визначити два основні сплески воєнного будівництва у Тавриці: кінець V — перша половина VI та друга половина X–XI ст. Крім інших пояснень, популярною є теорія про великі землетруси у Криму[43], що якраз припадали на цей час і могли

---

[38] *Золотарев М.И., Коробов Д.Ю.* О епископе Капитоне и крещении жителей Херсонеса в IV веке по Р.Х. // Православные древности Таврики: Сборник материалов по церковной археологии. — К., 2002. — С. 72.

[39] *Зубарь В.М.* Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике. — К., 2004. — С. 197.

[40] *Соломоник Э.И.* Каменная летопись Херсонеса: Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь, 1990. — С. 74.

[41] *Серов В.В.* О ранневизантийских монетах в фондах музеев Эрмитаж и «Херсонес Таврический» // Россия — Крым — Балканы: диалог культур / Научные доклады межд. конф. — Екатеринбург, 2004. — С. 39–40.

[42] *Острогорський Г.* Історія Візантії. — Львів, 2002. — С. 68.

[43] *Фирсов Л.В.* Этюды радиоуглеродной хронологии Херсонеса Таврического. — Новосибирск, 1976. — 224 с.

спровокувати значне пошкодження куртин і веж великих населених пунктів і, відповідно, їхній подальший ремонт.

В будівництві оборонних споруд брали участь різноманітні соціально-політичні та економічні сили (візантійська адміністрація, сільські общини, монастирі, феодали, володарі Феодоро, генуезькі колонії та італійські сеньори), що накладало свій відбиток на характер і зовнішній вигляд укріплень. У зв'язку з цим за соціально-історичними критеріями виділяють такі різновиди укріплень: міста, візантійські фортеці, укріплені монастирі, сільські поселення, обнесені оборонним муром, укріплені загони для скота, схованки, городища типу замків у прибережних та гірських районах. Складність історико-соціальної типологізації в тому, що більшість оборонних споруд функціонувала протягом значного часу, тому система, конструкція оборони і характер забудови змінювались. В кожній групі пам'яток можна також вичленити декілька варіантів. Міста, наприклад, діляться за чисельністю населення на великі, середні і малі. Церковно-монастирські комплекси не однорідні і різняться за розмірами та рішенням архітектурного планування.

В VI–VII ст. Візантія проводить ремонт оборонних споруд Херсонеса і Боспора, а також будує ряд нових укріплень (Алустон, Гурзуф, Мангуп, Ескі-Кермен та ін.), тим самим створюючи опорні пункти для контролю над гірською та прибережною частинами півострова. В побудованих фортецях розміщуються візантійські гарнізони і федерати імперії. Ці укріплення являлись військово-адміністративними центрами регіону. Процес укріплення Візантії в Тавриці відходить у тінь з появою в VIII ст. хозарів.

Невідомо, чи втрачала Візантія свій вплив на Таврику, чи він просто перейшов у іншу, більш гнучку форму. Достеменно відомо те, що з проникненням на півострів болгарських племен, носіїв салтівської культури, населення Криму значно ущільнюється, створюються нові населенні пункти, розширюються вже існуючі на то час. Кондомінатне володіння імперії і каганату передбачало б демілітаризацію підконтрольної території. Така ситуація змінюється після ослаблення хозарів разом зі створенням наприкінці IX — на початку X ст. феми Херсон. В X ст. стратиги феми ведуть ремонт і відновлення оборонних споруд старих фортець. Райони Гірського Криму діляться на військово-адміністративні округи — клімати, центрами котрих стають візантійські фортеці.

В період військово-політичної нестабільності наприкінці IX–X ст., викликаної візантійсько-хозарськими війнами і проникненням на півострів печенігів, в Гірському Криму з'являються побудовані общинниками-стратіотами укріплені поселення, а також візантійські провінційні монастирі, огороджені стінами.

Поява за доволі короткий термін (кінець IX — початок X ст.) такої кількості фортець відображала нестабільність військово-політичної обстановки і відсутність часом реальної верховної влади на більшій частині Таврики, розмежованість сільських общин, котрі змушені були самостійно

протягом декількох століть (X–XIII ст.) вести безперервну боротьбу з кочовиками.

Відповідно, стратегічна система оборони півострова складалася з трьох поясів: невеликих укріплених фортець, «довгих стін» та, власне, міст, розміщених по лінії узбережжя, Першого та Другого гірських Пасм.

Для регіону, що розглядається, характерна певна специфіка ландшафтів — різноманіття кліматичних зон на обмежених територіях, сильна порізаність рельєфу, обмеженість площ, придатних для обробки землі, обмежені запаси каменю і глини при відносній недостатності будівельних лісів, сезонний дефіцит прісної води[44].

Геологічна побудова внутрішнього Пасма Кримських гір в сукупності з багатоетнічним складом місцевого населення обумовили можливість розвитку місцевого варіанту скельної архітектури. На жаль, планомірні широкомасштабні археологічні роботи велися лише на городищах Мангупа[45] та Ескі-Кермена[46]. Меншою мірою дослідженнями були охоплені Бакла[47], Чуфут-Калє[48] і Каламіта-Інкерман[49]. На Тепе-Кермені[50] та Сюйрені[51] прово-

---

[44] *Иванов А.В.* Градообразование в Юго-Западной и Южной Таврике X–XV вв. Периодизация формирования городских поселений региона // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. — Т. 2. — Харьков, 2013. — С. 170.

[45] *Могаричев Ю.М.* Пещерные города в Крыму. — Симферополь, 205. — С. 121–123

[46] *Айбабин А.И.* Основные этапы истории городища Эски-Кермен // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Вып. 2. — Симферополь, 1991. — С. 43–51; *Его же*. Проблемы хронологии византийской крепости на плато Эски-Кермен // Там же. — Вып. 13. — Симферополь, 2007. — С. 129–150; *Харитонов С.В.* Древний город Эски-Кермен. — СПб., 2004. — С. 12–13.

[47] *Талис Д.Л.* О классификации и датировке некоторых средневековых городищ Крыма // Экспедиции ГИМ. — М., 1969. — С. 57–63; *Рудаков В.Е.* Бакла — малый городской центр Юго-Западного Крыма (к постановке вопроса) // Античная древность и средние века (далі — АДСВ): Античный и средневековый город. — Свердловск, 1981. — С. 73–84; *Его же*. Христианские памятники Баклы. Храмовый комплекс X–XIII в. // АДСВ: Античная и средневековая идеология. — Свердловск, 1984. — С. 35–57.

[48] *Герцен А.Г., Могаричев Ю.М.* Крепость драгоценностей. Кырк-Ор. Чуфут-Кале. — Симферополь, 1993. — С. 125; *Могаричев Ю.М.* Пещерные города в Крыму. — Симферополь, 2005. — С. 181–180.

[49] *Веймарн Е.В.* О времени возникновения средневековой крепости Каламита // История и археология средневекового Крыма. — М., 1958. — С. 55 — 62; *Могаричев Ю.М.* Пещерные города... — С. 68–72.

[50] *Талис Д.Л.* Позднесредневековая керамика Тепе-Кермена // История и культура Восточной Европы по археологичным данным. — М., 1971. — С. 250–262; *Его же*. Городище Тепе-Кермен // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1977. — № 148. — С. 102–103.

[51] *Баранов А.И.* Археологическая разведка на территории Сюйренского укрепления в Крыму // Археологические исследования в Украине. — 1971. — Вып. 3. — С. 88–92; *Талис Д.Л.* Сюйренская крепость // Византийский Временник. — 1972. — Т. 33. — С. 217–229.

дились лише епізодичні, невеликі за обсягом роботи. З південнобережних міських поселень ґрунтовно досліджений Алустон[52], значні розкопки були проведені в Партеніті[53], поглиблено досліджена Чембало-Балаклава[54]. Дослідженість Гурзуфа, Ялти залишається на рівні археологічних розвідок, які проводились тут раніше[55].

Характерною особливістю Кримських гір, яку враховували візантійці у плануванні стратегічної оборони, була наявність вузьких долин, які у межах передгірних гряд мають вигляд ущелин, розділяючи гряди на окремі ділянки, а в пониженнях розширяються[56]. Ці долини були відносно доступними для нападів кочовиків там, де гірські річки та їх притоки розділяють Внутрішню гряду. Вважається, що саме тут імператор Юстиніан I Великий (527–565) побудував «довгі стіни», які виконували роль захисних систем, наче перекриваючи долини, і були прямим продовженням згаданих вище античних оборонних валів та стін, укріплених вежами через рівні проміжки. Оборонні споруди, які захищали гірські проходи, називались «клейсурами» (κλεισοῦρα)[57] і виконували подвійне завдання — на тактичному і стратегічному рівнях. Тактичним призначенням клейсур були місцева оборона, утримання кочовиків на відстані, захист «країни Дорі». Стратегічне призначення «довгих стін» полягало насамперед в охороні важливих шляхів, які вели зі степів у гавані узбережжя, та прикритті дальніх підступів до головних осередків Візантії у Причорномор'ї, в першу чергу, Херсонеса. Подібну роль «довгі стіни» виконували в обороні античних Афін. Вони були побудовані в середині V ст. до н. е. при Періклі між морською гаванню Афіни — Пірей[58].

---

[52] *Мыц В.Л.* Алустон в VI–VII вв. // АДСВ: Византия и средневековый Крым. — Барнаул, 1992. — Вып. 26. — С. 170 — 180; *Его же*. Генуэзская Луста и Капитанство Готии // Алушта и алуштинский регион с древности до наших дней. — К., 2002. — С. 139–190.

[53] *Паршина. Е.А*. Торжище в Партенитах // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 64–100; *Ее же.* Древний Партенит // Алушта и алуштинский регион с древности и до наших дней. — К., 2002. — С. 139–190.

[54] *Адаксина С.Б., Мыц В.Л., Ушаков С.В*. Отчет об археологическом исследовании генуэзской крепости Чембало в 2011 г. — СПб.–Симферополь, 2012. — С. 58–98; *Иванов А.В. Савеля О.Я.* Новые детали исторической топографии средневековой Балаклавы // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / Материалы III Судакской международной научной конференции. — К.–Судак, 2006. — Т. 2. — С. 174–176.

[55] *Домбровский О.И*. Средневековые поселения и исары Крымского Южнобережья // Феодальная Таврика. — К., 1974. — С. 9–14; *Фирсов Л.В*. Исары: очерки истории средневевых крепостей Южного берега Крыма. — Новосибирск, 1990. — С. 92–98, 189, 195–197; *Мыц В.Л.* Укрепления Таврики... — С. 145–146, 148.

[56] *Павлова Н.Н*. Физическая география Крыма. — Л., 1964. — С. 27.

[57] Об устройстве лагеря // Два византийских военных трактата конца X века / Изд. подг. В.В. Кучма. — СПб., 2002. — С. 356.

[58] *Гелиодор*. Эфиопика. Книга IX // Античный роман / Перевод с древнегреческого А.В. Болдырева. Ком. А.Н. Егунова. — М., 2001 (цит. за: http://ancientrome.ru/antlitr/heliodoros/heliod9.htm)

Подібні споруди збудовано і в інших давньогрецьких містах (Коринф — Лехеон, Мегари — Нісея, Аргос — Теменія)[59].

На жаль, рештки кримських «довгих стін» до наших днів не збереглись, або їх просто ще не віднайдено, тому ми не можемо достеменно знати, як саме вони виглядали, проте, з огляду на повагу ромеїв до грецького та римського військового досвіду, можна більш-менш впевнено вважати, що ці стіни мало відрізнялись від відомих античних укріплень. На підтвердження цього можна назвати залишки однієї «довгої стіни», які відкрив В.О. Сидоренко в ущелині Каралез в Бахчисарайському районі на північ від Мангуп-Калє[60]. Довжина стіни дорівнювала 150 м, товщина — 2,3 — 2,4 м, сучасна висота — близько 2,5 м[61]. Стіна була прибудована під кутом у 2–3 градуси до прямовисних скель з обох боків ущелини. У місці, де стіна з лівого боку улоговини стикувалась зі скелями, було обладнано декілька бойових майданчиків, стрільбою з яких перекривався «мертвий простір» перед захисним рубежем[62]. Ці ж майданчики могли використовуватись і для спостереження. Стіна складається з двох панцирів — зовнішнього і внутрішнього, посередині — забутовка з «дикого каменю» і гальки на вапняковому розчині. У 1979 р. В.Л. Миц відкрив залишки ще однієї подібної оборонної системи в ущелині Текме-Таш, поблизу середньовічного городища Ескі-Кермен[63]. Її розташування, характер оборонної спроможності, особливості кладки та розчину, на якому вона була складена, ідентичні стіні в ущелині Каралез. Тактичним призначенням цієї споруди було так само прикриття вузького гірського дефіле, яке виводило на шлях до Херсонесу.

Існування ще однієї клейсури, яка перегороджувала каньон річки Качі, засвідчує гравюра початку XIX ст., опублікована Т. Фадєєвою[64]. Про цю клейсуру згадував і Евлія Челебі[65], підтверджуючи таким чином її існування, адже наразі від стіни не залишилось і сліду.

---

[59] http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%8B

[60] *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 120; *Вус О.В.* Фортифкаційна практика Візантійської імперії в гірському Криму... — С. 255–256; *Сидоренко В.А.* «Готы» области Дори Прокопия Кесарийского и «длинные стены» в Крыму // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. — Симферополь, 1991. — Вып. 2. — С. 114.

[61] *Вус О.В.* Військово-інженерний аспект відновлення praetentura imperii Юстиніаном I… — С. 51.

[62] Там само. — С. 51.

[63] *Мыц В.Л.* Укрепления Таврики… — К., 1991. — С. 27; *Сорочан СБ., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель Херсонеса. — С. 144

[64] *Фадеева Т.М.* Тайны горного Крыма. — Симферополь, 1998. — С. 194.

[65] Книга пугешесвия. Эвлия Челеби о Крыме (1666–1667 гг.). — Симферополь, 1999. — С. 39.

Другим рубежем оборони, як і у вищезгаданій римській оборонній системі Боспору (але вже у значно більших масштабах), були невеликі укріплені фортеці.

Приблизно в останній чверті VI ст. водночас із капітальним ремонтом стін Херсона розпочинається будівництво додаткових оборонних пунктів у гірському Криму. Ці комплекси споруджувались в тилу у клейсур для посилення їх обороноздатності, по зовнішньому периметру південно-західної частини Криму, у гірських проходах, там, де супротивник міг легко проникнути у Таврику.

Через постійну загрозу нападів тюркютів візантійська адміністрація не могла покладатися лише на захист клейсур. Приблизно в останній чверті VI ст. водночас із капітальним ремонтом стін Херсона розпочинається будівництво додаткових оборонних пунктів у гірському Криму. «Ці комплекси споруджувались у тилу в клейсур для посилення їхньої обороноздатності, по зовнішньому периметру південно-західної частини Криму, у гірських проходах, там, де супротивник міг легко проникнути в Таврику»[66].

Візантійські оборонні комплекси споруджувалися на пласких плато, якими багаті кримські гори. Такі фортеці вирізняються продуманою фортифікацією, що синтезувала в собі канони антично-візантійської забудови та максимальне використання природного чиннику: крутих схилів останців, прямовисних урвищ тощо. Оборонні споруди здебільшого просто доповнювали природні умови.

Візантійські оборонні пункти слугували не тільки для дислокації військ та контролю за шляхами, але і для захисту мирного населення, накопичення і зберігання запасів продовольства. До цього закликає у трактаті «Стратегікон» імператор Маврикій Тиверій. Він наголошує: «Потрібно дбати про те, щоб евакуювати жителів із тих місць, де немає укріплень, щоби ці жителі перейшли в більш укріплені місця… Усі продовольчі запаси мають бути зосереджені в укріплених фруріонах; туди ж варто зігнати і всю худобу з околиць»[67] .

Німецький історик Г. Дельбрюк наприкінці XIX ст. писав, що ці фортеці «були не тільки місцем знаходження військ, але й водночас мусили слугувати сховищем для навколишнього населення з усім його майном»[68]. Аналогічного висновку дійшов і С.Б. Сорочан[69]. До великих осередків захисту мирного населення можна віднести принаймні такі фортеці, як Ескі-Кермен та Мангуп-Калє.

---

[66] *Вус О.В.* Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї… — С. 214–215.

[67] Стратегикон Маврикия / Под ред. ВВ. Кучмы. — СПб., 2004. — С. 177.

[68] *Дельбрюк Г.* История военного искусства. Античный мир. Германцы. — Смоленск, 2003. — С. 408.

[69] *Сорочан С.Б.* Жизнь и гибель Херсонеса. — С. 148.

Є.В. Веймарн виділяв чотири поселення міського типу: Ескі-Кермен, Мангуп, Киз-Кермен і Чуфут-Калє[70]. В.І. Рудаков додавав до них Баклу[71], а В.Л. Миц — Тепе-Кермен, Інкерман і Сюйрень[72].

Поблизу сучасного Інкермана розташоване невелике, проте стратегічно важливе укріплення Каламіта. С.Б. Сорочан припускає, що його спорудження припадає на 555 р.[73] Важливість вибору місця для цієї фортеці полягає в її близькості до Херсону, й гарнізон, що перебував там, контролював і сухопутні, й морські шляхи до цього міста.

Самі стіни, за найскромнішими підрахунками, перебудовували близько семи разів[74], проте походження цієї фортеці, безсумнівно, ранньовізантійське. У процесі археологічних досліджень вдалося встановити, що в другій половині VI ст. візантійцями було висічено рів завширшки 9 м і завглибшки 3 м, каміння з якого пішло на будівництво бойових стін[75]. На східній ділянці, перпендикулярно лінії рову, у скелі був висічений тунель (він досягав у довжину 11 м), у якому розташовувалися головні ворота укріплення[76]. Така система в'їзду до міста аналогічна воротам інших візантійських оборонних комплексів — Ескі-Кермена й Мангуп-Калє[77].

Єдина ранньовізантійська вежа квадратної форми збудована на материковій скелі, у якій зроблені спеціальні підрубки. Завдяки ним можна точно визначити розміри будівлі — 14х14 м[78]. Товщина стін — 2,3 м. Вежа вине-

---

[70] *Веймарн Е.В.* «Пещерные города» Крыма в свете археологических исследований 1954–55 гг. // Советская археология. — 1958. — № 1. — С. 71–79; *Его же*. Оборонительные сооружения Эски-Кермена (опыт реконструкции) // История и археология средневекового Крыма. — К.,1958. — С. 7–54; *Его же*. О времени возникновения средневековой крепости Каламита // Там же. — С. 55–62; *Його ж*. Археологічні роботи в районі Інкермана // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1963. — Т. XIII. — С. 74–82; *Его же*. О двух неясных вопросах средневековья юго-западного Крыма. // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968. — С. 45–77; *Его же*. Еще раз о Таврическом лимесе // АДСВ. — 1973. — Вып. 10. — С. 255–257; *Його ж*. Пам'ятки південно-західного Криму // Археологія Української РСР. — Т. III. — К., 1975. — С. 454–467; *Его же*. «Пещерные города» Крыма // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму. — Симферополь,1992. — С. 163–169.

[71] *Рудаков В.Е.* Бакла — малый городской центр юго-западного Крыма (к постановке вопроса) // АДСВ: Античный и средневековый город. — Свердловск,1981. — С. 73–83.

[72] *Мыц В.Л.* Укрепления Таврики… — С. 65–66.

[73] *Сорочан С.Б.* Жизнь и гибель Херсонеса. — С. 147.

[74] *Мыц В.Л.* Укрепления Таврики... — С. 136.

[75] *Веймарн Е.В.* О времени возникновения средневековой крепости Каламита. — С. 55–62; *Филиппенко В.Ф.* Исследования средневековой крепости Каламиты (Инкермана) // Археологические открытия 1986 г. — М., 1988. — С. 342–344.

[76] *Веймарн Є.В.* Середньовічний комплекс фортеці Каламіта // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1963. — С. 75–78.

[77] Там само. — С. 76.

[78] *Вус О.В.* Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї... — С. 224.

сена у фронт оборони. Завдяки цьому в'їзд-тунель до останнього моменту не був видний нападникам. «У разі ж його виявлення штурмові загони ворога повинні були обходити центральну вежу, підставляючи незахищений правий бік під обстріл луків та метальних машин оборони фортеці»[79].

Виконана й ще одна настанова візантійських воєнних трактатів: на випадок облоги місто було забезпечено питною водою. У західній частині Каламіти розміщується колодязь завглибшки не менше 50 м[80].

У 10 км на схід від Каламіти збудовано інший оборонний комплекс, відомий як Ескі-Кермен («Старий замок»). Він розташований на пласкому плато, оточеному практично з усіх сторін майже вертикальними схилами заввишки 35 м. За такої сприятливої топографії (звісно, обраної невипадково) фортифікації зводились мінімально, а оборонні властивості фортеці залишались на належному рівні, і навіть більше.

Найдосконаліший, з погляду оборони, — південний напрям. Перед самими воротами зведена протейхізма[81]; між нею і скелею утворювався перібол. На горішній ділянці дороги виявлено залишки двох воріт, які в разі небезпеки могли перекрити шлях до головних воріт фортеці, два бойових майданчика з кам'яним парапетом по периметру[82] і залишки невеликої вежі[83]. Усе це разом робило вторгнення в укріплення з цього боку майже неможливим.

Серед захисних споруд східної ділянки оборони зберігся унікальний підземний гідротехнічний комплекс оборонного призначення. Він повністю висічений у скелі й до його складу входять: відкритий майданчик, печерний бойовий каземат з амбразурами, шість маршів крутих сходинок та каптажна галерея завдовжки 10 м, де накопичувалася питна вода. Максимальний запас води в каптажній галереї досягав 70–75 куб. м[84]. Цілком вірогідно, що цей колодязь був споруджений одночасно з фортецею.

Неподалік від Ескі-Кермену в ущелині Каралез знаходиться одне з найвищих плато Внутрішньої гряди кримських гір — Мангуп-Калє. З її вершини можна візуально контролювати на заході — Севастопольську бухту і фортецю Каламіта, на півдні та сході — Головну гряду від перевалу Байдарські ворота до гірського масиву Чатир-Даг, на півночі – підгір'я та степ. Такі надзвичайні переваги, висока природна захищеність плато та

[79] Там само.

[80] *Филиппенко В.Ф.* Исследования средневековой крепости Каламиты (Инкермана). — С. 344.

[81] *Айбабин А.И.* Основные этапы истории городища Эски-Кермен // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — С. 43.

[82] *Веймарн Е.В.* Оборонительные сооружения Эски-Кермена... — С. 22.

[83] *Манаев А.Ю.* Ранневизантийские оборонительные сооружения юго-западного Крыма и Болгарии: опыт сравнительного анализа // Историческое наследие Крыма. — 2003. — № 1 — С. 19.

[84] *Веймарн Е.В.* Оборонительные сооружения Эски-Кермена… — С. 35.

наявність водних джерел із давніх давен приваблювали поселенців. В III–IV ст. сюди розпочався масовий приток мирного населення[85], спричинений змінами військово-політичної ситуації в Криму.

В VI ст., після успішних нападів тюркютів, візантійська адміністрація, намагаючись захистити своїх союзників, розгорнула масштабну будівельну діяльність. До того часу цим цілям слугувала клейсура, зведена в ущелині Каралез. Звичайно, завдання, поставлене перед будівельниками, було не з легких, адже оточити шість кілометрів периметру плато штучними спорудами майже неможливо, тому, відповідно до вимог візантійської воєнної доктрини[86], було максимально використано рельєф місцевості. У такий спосіб надійно перекривалися лише місця, де в скельних масивах були природні лакуни, якими можна було проникнути на плато. Можна припустити, що головними оборонними об'єктами були три куртини (A.X, A.XIV, A.XV), споруджені в улоговинах Табана-Дере та Гамам-Дере, й укріплені ворота (A.XVI) в улоговині Капу-Дере[87]. Загалом куртин приблизно 20[88]. Головні ділянки збудовано за схемою «вхідного кута», чим ліквідовано «мертвий простір» під стінами[89]. Крім того, супротивник потрапляв під фланговий обстріл із невеликих укріплених майданчиків, розташованих на мисах Чамни-Бурун та Чуфу-Чеарган-Бурун[90]. Найімовірніше, саме на Мангупі розміщувалася головна фортеця «готської землі» Дорос.

За 5 км на північний схід від Мангупа в каньйоні річки Бельбек, на вершині скельного мису Кулє-Бурун побудовано Сюйренське укріплення[91]. Фортеця панує над урочищем Хор-Хор, скельними мисами Ай-Тодор, Дженіче-Бурун, Тапчан-Кая, гірським проходом «Бельбекські ворота». Головна ж його привабливість у військовому плані — це візуальний контроль над ситуацією в кримських степах.

Імовірніше, Сюйренське укріплення підходило під означення «невеликих прикордонних укріплень — тобто бургів»[92] і було збудоване візантійською

---

[85] *Фадеева Т.М., Шапошников А.К.* Княжество Феодоро и его князья. — Симферополь, 2005. — С. 73.

[86] *Кучма В.В.* Теория и практика ведения горной войны по данным византийской полемологии // Военная организация Византийской империи. — СПб., 2001. — С. 361.

[87] *Вус О.В.* Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї... — С. 245.

[88] *Манаев А.Ю.* Ранневизантийские оборонительные сооружения юго-западного Крыма и Болгарии… — С. 9.

[89] *Вус О.В.* Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї... — С. 246.

[90] *Манаев А.Ю.* Ранневизантийские оборонительные сооружения юго-западного Крыма и Болгарии… — С. 9

[91] *Веймарн Е.В., Репников Н.И.* Сюйренское укрепление // Известия Государственной академии материальной культуры. — 1935. — № 117. — С. 115–125.

[92] *Вус О.В.* Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї... — С. 257; *Христов И.* Антични средновековни крепости в централна Стара планина. — Фабер, 2007. — С. 6.

адміністрацією для несення розвідувально-дозорної служби, а саме: забезпечення контролю за пересуванням у передгір'ях ворогів Візантії — кочовиків.

У 2,5 км на північний схід від сучасного с. Скалисте, між річками Альма й Бодрак, на нижній терасі двоярусної гори заввишки 310 м розташоване середньовічне укріплення Бакла.

На думку О.В. Вуса, головним завданням Баклинського гарнізону було «не відбивання нападів, а дозорно-розвідувальна служба та своєчасне попередження Херсону про небезпеку чергового нападу»[93].

Серед фортець гірської частини Таврики Сюйрень та Чуфут-Калє були побудовані не раніше VIII і не пізніше IX ст. Решта цілком вписуються в «Юстиніанівський» будівельний період.

Прокопій Кесарійський повідомляє, що Юстиніан І побудував у Тавриці два укріплення: Алустон і в Горзувітах[94]. Фрурія Алустон розташовувалась у межах сучасної Алушти і виконувала досить важливу роль — охорону стратегічно важливого вузлу доріг, однією із яких можна було пройти до поселення Партеніт біля підніжжя Аю-Дагу (засновано ще в VI ст.[95]), потрапити до фрурії в Горзувітах, через поселення Ласпі й Байдарську долину вийти до Херсонесу. Інші три дороги йшли на північ: одна на Ангарський перевал, друга, через Долгоруківську яйлу між горами Північною та Південною Демерджі, третя проходила біля північної Демерджі й підіймалася на плато Долгоруківської яйли. Ці дороги з'єднували Південний берег із поселеннями в долинах річок Альми, Ангари, Бештереку, Бурульчі, Зуї, Великого та Малого Салгіру[96]. Ще один шлях вів від Алустону на північний захід через перевал Кебіт-Богаз і далі вглиб півострова.

Для будівництва фортеці було обране дуже зручне з погляду поліоркетики місце — на вершині пагорба.

Археологічні розкопки В.Л. Мица показали шість будівельних горизонтів, відповідно VI–VIII, IX–X, XII–XIII, XIV–XV, XVI–XVIII, кінця XIX — початку XX ст.[97] Довготривалість життя цієї пам'ятки свідчить про те, що місце забудови із самого початку було напрочуд вдалим.

Фортеця в Горзувітах побудована на скелі Дженевез-Кая (Генуезька скеля) у приморській частині сучаного с. Гурзуф. З верхньої точки укріплення можна було спостерігати за морською стороною, на схід — за горою

---

[93] *Вус О.В.* Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї... — С. 286.

[94] *Прокопий*. О постройках // Вестник древней истории. — 1939. — № 4. — С. 249.

[95] *Когонашвили К.К., Махнева О.А.* Алустон и Фуна. — Симферополь, 1971. — С. 37; *Якобсон А.Л.* Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1970. — № 168. — С. 24.

[96] *Вус О.В*. Приморські фортеці Візантійської імперії у Південному Криму. — С. 39.

[97] *Мыц В.Л.* Раскопки крепости Алустон // Археологические открытия 1984 г. — М., 1986. — С. 279.

Аю-Даг, на півночі та заході — за мисом Мартьян, долиною річки Авунди[98] і за схилом, де розташовувався перевал гурзуфське сідло.

Побудова цієї фрурії доводить досвід та професіоналізм візантійських інженерів — оборонні споруди лише доповнюють природний рельєф місцевості. Оборонні споруди розміщені на чотирьох майданчиках – Горішньому, Північному, Середньому й Нижньому. Горішній майданчик із боку моря був огороджений стіною з парапетом та зубцями, до якої було прибудоване приміщення, яке О.І. Домбровський вважав цистерною-накопичувачем для збереження води на випадок облоги[99]. Не можемо з ним не погодитись, адже наявність подібних споруд була обов'язковою вимогою всіх воєнних візантійських трактатів, і вони мали бути в кожному укріпленні не тільки в Криму, але й в інших провінціях Візантійської держави.

Візантійській імперії, що намагалась «якомога швидше закріпитись у Північному Причорномор'ї у VI ст. двох укріплень для охорони південного узбережжя було явно недостатньо»[100]. Тому активно будувалися додаткові захищені портові пункти з обладнаними якірними стоянками та місцями відпочинку екіпажів. Одним із таких пунктів став Судак. Як доводять дослідження М.А. Фронджуло, це місто виникло задовго до правління Юстиніана I[101]. Це підтверджує і свідчення анонімного автора XIII ст., який пише, що укріплене поселення на місці Судака існувало з 5720 р. від створення світу, тобто з 212 р. н. е.[102]

І.А. Баранов дійшов висновку, що система оборонних фортифікацій Сугдеї «пройшла у своєму розвитку довгий шлях через ранньовізантійський, хозарський, візантійський, генуезький та турецький етапи»[103]. Нижню хронологічну межу ранньовізантійського етапу науковець вбачав у VII — першій половині VIII ст. О.І. Айбабін заперечує це, спираючись на знахідки чорнолакових посудин, амфор, схожих на західнопонтійські, та ойнохой типу Скалисте[104]. Результати інших досліджень також дозволяють не погодитись із висновками І.А. Баранова[105]. Під час підводних археологічних

---

[98] *Вус О.В.* Приморські фортеці Візантійської імперії у Південному Криму. — С. 40.

[99] *Домбровский О.И.* Крепость в Горзувитах. — Симферополь, 1972. — С. 90.

[100] *Вус О.В.* Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї... — С. 152.

[101] *Фронджуло М.А.* Работы Судакского отряда // Археологические исследования на Украине в 1968 г. — Вып. 3 — К., 1971. — С. 256–260.

[102] *Секиринский С.А., Волобуев О.В., Когонашвили К.К.* Крепость в Судаке. — Симферополь, 1980. — С. 5.

[103] *Баранов И.А.* Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости. — С. 46–47.

[104] *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — С. 194.

[105] *Булгаков В.В.*, *Булгакова В.И.* Подводные скопления печатей в Судаке и Херсонесе: историографический феномен // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / Материалы II Судакской международной конференции. — Киев–Судак, 2004. — С. 42–48; *Булгакова В.И.* Подводные сфрагистические находки в Судаке: к характеристике типа объекта // Там же. — С. 35–39; *Ее же*. Византийские печати из портового

досліджень було знайдено й ідентифіковано кілька сотень печаток-молівдовулів, які належали візантійським чиновникам-коммеркіаріям. На основі цих знахідок В.І. Булгакова визначила рамки діяльності Судацького візантійського порту VI–XII ст.

Що ж до ранньовізантійського укріплення, яке І.А. Баранов називає «укріпленою цистерною», то львівський дослідник О.В. Вус цілком правдоподібно інтерпретує його як локальне укріплення-бург, яке за часів Римської імперії (II–IV ст.) належало до фортифікації класу castella tumultaria[106]. Подібні укріплення зводилися римлянами на всіх рубежах пізньої Імперії. Основним їх призначенням було виконання конкретних тактичних завдань на кордонах Римської держави.

Амміан Марцеллін згадує типовий castella tumultaria — бург Робур, квадратну вежу, що міститься в межах сучасної Швейцарії, неподалік Базеля[107].

Цілком можливо, що подібні невеликі воєнно-споглядові пункти були розміщені по всьому узбережжю Північного Причорномор'я. У це легко повірити, якщо згадати, що Візантія вважала себе наступницею Риму й перейняла від попередника системний підхід до розв'язання проблем і скрупульозне його виконання. На жаль, поки що археологічні дані з цього приводу досить уривчасті й не дозволяють однозначно підтвердити цю гіпотезу. Маємо надію, що подальший розвиток підводної археології і стабілізації статусу Криму в Україні дасть нагоду відповісти на більшість питань і комплексно дослідити тогочасну берегову лінію.

У середньовіччі на території Кримського півострова відбувався процес військово-інженерного забезпечення зовнішньополітичних акцій Візантії. Такими акціями щонайперше слід вважати підпорядкування Херсона східноримській адміністрації на рубежі IV–V ст., посилення його інженерного захисту й постійний ремонт і догляд за його оборонними спорудами, вдосконалення їх за найновітнішими досягненнями фортифікаційного будів-

комплекса Сугдеи // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / Материалы Ш Судакской международной конференции. — Киев–Судак, 2006. — Т. II. — С. 49–51; Менандра Византийца продолжение истории Агафиевой // Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиадор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец / Пер. с греч. Сп. Дестуниса, прим. Г. Дестуниса. — Спб., 1860. — Т. 1. — С. 129–133; *Опимах О.Г.* Монета з розкопок Судака в фондах Національного заповідника «Софія Київська» (до історії формування нумізматичних колекцій заповідника) // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы II Судакской международной конференции. — С. 148–151; *Степанова Е.В.* Сфрагистические находки из Судака (к вопросу об интерпретации) // Там же. — С. 193; *Шандровская В.С.* Таможенная служба в Сугдее VII–X вв. // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. — 1995. — Вып. 27.– С. 119 — 123.

[106] *Вус О.В.* Приморські фортеці Візантійської імперії у Південному Криму. — С. 38; *Ирмшер Й., Йоне Р.* Словарь античности. — М., 1989. — С. 253.

[107] *Аммиан Марцеллин.* Римская история / Пер. с лат. Ю.А. Кулаковский, А.И. Сони. — М.–Ладомир, 2005.

ництва середньовіччя. Таким чином, завдяки послідовній політиці Візантійської імперії Херсон було перетворено в добре обладнаний в інженерному стосунку головний її форпост в Північному Причорномор'ї.

Другим напрямом інженерної практики Візантії було укріплення гірських проходів так званими «довгими стінами» — клейсурами.

Третьою акцією варто вважати створення системи фортець на південному узбережжі півострова, завдяки чому було взято під контроль морське сполучення між Херсоном і Боспором — іншим великим містом, підпорядкованим Візантією; забезпечено стоянку та ремонт кораблів, а також захист їхніх екіпажів і вантажів. Вибір місця розташування приморських фортифікацій був настільки вдалим, що деякі з них функціонують і досі.

І четвертим напрямом укріплення північного кордону Імперії стало заснування контрольно-споглядових пунктів у гірському Криму. Ці пункти могли слугувати і для бойових дій, і для захисту мирного населення, яке, на випадок війни, мало ховатися там із сім'ями, майном і худобою. Цими опорними пунктами було досягнуто три цілі: захисту федератів-союзників Візантії, постійного контрою за степовою зоною — місцем дислокації кочових племен, з боку яких частіше всього й надходила загроза нападу; а також підтвердження належності території Таврики до сфери впливу Візантійської імперії.

Такими добре спланованими акціями візантійська адміністрація домоглася укріплення своїх позицій на Кримському півострові від VI до принаймні XII ст. включно. І хоча Таврика ніколи де-юре не входила до складу Візантійської імперії, тим не менш, де-факто серед візантійських провінцій вона займала достойну й не останню позицію. Фортифікації Таврики за таких умов цілком вписувались у вимоги візантійської воєнної думки. Місцева специфіка рельєфу, безумовно, надавала оборонним спорудам індивідуальності, проте це притаманно гнучкій армійській доктрині Імперії.

УДК 94(477+495)«10»

Олександр Филипчук

Глорифікація перемоги над русами: епітафія імператора Іоанна Цимісхія*

У статті розглядається втрачений напис, фрагмент епітафії імператора Іоанна Цимісхія. Перечитання реальних та фікційних імператорських епітафій, написаних Іоанном Геометром, Іоанном Мелітинським та анонімними авторами, показує, що у частині «героїчного наративу» епітафія Іоанна Цимісхія мала близьку до цих текстів форму. Автор доводить, що напис відображає глорифікацію перемоги над русами.

Ключові слова: *русько-візантійська війна, епітафії, Іоанн Цимісхій, Святослав, Іоанн Геометр, Іоанн Мелітинський.*

This article represents the lost inscription, the fragment of the epitaph to emperor John Tzimiskes. It gives examples of fictitious epitaphs written by John Geometres, John of Melitene and the anonymous authors in which shows that the 'heroic narrative' of epitaph to John Tzimiskes was very similar to these texts. All of this material is presented in detail and analyzed in the article. The author argues that this inscription is glorifying victory *over the Rus'.*

Keywords: *Rus'-Byzantine War, epitaphs, John Tzimiskes, John Geometres, John of Melitene.*

Відзначення перемоги імператора Іоанна Цимісхія над русами Святослава почалося одразу ж після завершення виснажливої війни з ними (липень 971 р.). Крім проведення пишного тріумфу в Константинополі, це уславлення воєнної кампанії імператора репрезентувалося у різних формах — від перейменування здобутих міст, як-то Преслави та Доростолу, візуалізації перемоги, представленої на шовковій тканині з Бамбергу та

* Написання роботи було б неможливим без стажування в лабораторії *UMR 8167 Orient et Méditerranée, Collège de France*, забезпеченого посольством Франції в Україні. Також приношу особливу вдячність Тетяні Леонідівні Вілкул, чия уважність до дрібних особливостей перекладу вберегла мене від ряду прикрих неточностей. Окрема подяка Анні Абрамівні Пічхадзе за пропонований варіант перекладу одного із рядків епітафії Іоанна Геометра. Всі прорахунки, зрозуміло, належать виключно мені.

монетах Іоанна Цимісхія до створення «героїчного наративу»[1]. Контури відображення цього «героїчного наративу» вповні проглядаються в історіографії[2], але зовсім іншу перспективу вони отримують у світлі малознаного джерела — епітафії імператора Іоанна Цимісхія. Визначення її змісту й буде головним завданням цієї роботи, яка, сподіваємося, переоцінить важливість цього свідчення про русько-візантійську війну 970–971 рр.

Імператор Іоанн Цимісхій був похований у храмі Спасителя біля Халки[3]. Цей храм, недалеко від вестибюлю Великого Палацу, будував Роман I Лакапін, але його масштабна реконструкція була ініційована Іоанном Цимісхієм, який заздалегідь планував його як власну усипальницю, де б розміщувалися численні важливі реліквії, захоплені під час кампаній імператора[4]. Зважаючи на загострення хвороби імператора, сюди було перенесено й

---

[1] Про справлення тріумфу та новації в його сценарії див.: *McCormick M.* Eternal Victory.Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West. — Cambridge, 1986. — P. 171–175; *Sinclair K.* War Writing in Middle Byzantine Historiography. Sources, Influences and Trends. Unpublished PhD thesis. University of Birmingham, 2013. — P. 74–78. Перейменування Іоанном Цимісхієм Преслави на Іоаннополь, а Доростолу на Феодорополь фіксує Лев Диякон (*Leonis Diaconi Caloensis*. Historiae Libri Decem / Ed. C.B. Hase (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. — Bonn, 1828. — P. 138.17-19, 158.1-2). Натомість Іоанн Скілиця зазначає нову назву для Доростолу як Іоаннополь (*Ioannis Scylitzae*. Synopsis Historiarum / Ed. I. Turn (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 5). — Berlin–New York, 1973. — P. 309.29-33). Шовковій тканині з Бамберга, створеній одразу ж після тріумфу над русами, присвячена велика література, приводити яку тут немає змоги. З-поміж цих робіт див.: *Prinzing G.* Das Bamberger Gunthertuch in neuer Sicht // Byzantinoslavica. — 1993. — T. 54. — P. 218–231; Ibidem. Nochmals zur historischen Deutung des Bamberger Gunthertuches auf Johannes Tzimiskes // Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century / Ed. M. Kaimakamova, M. Salamon (Byzantina et Slavica Cracovensia, 5). — Cracow, 2007. — P. 123–152; *Nelson R.* «And So, With the Help of God». The Byzantine Art of War in the Tenth Century // Dumbarton Oaks Papers. — 2011–2012. — Vol. 65–66. — P. 174. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection / Ed. P. Grierson. — Washington, 1973. — T. 3. — P. 634–635.

[2] *Kaldellis A.* The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda // Byzantine and Modern Greek Studies. — 2013. — Vol. 37/1. — P. 35–52.

[3] *Leonis Diaconi.* — P. 178.13-17. Стосовно храму Спасителя в Халки див.: *Janin R.* La géographie écclesiastique de l'Empire byzantin I: Le siège de Constantinople et le Patriarchat Oecuménique, III: Les églises et les monastères. — Paris, 1969. — P. 529–530; *Mathews T., Mango C.* Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Heybeliada (Chalke), Istanbul with a Note on Panagia Kamariotissa and Some Imperial Foundations of the Tenth and Eleventh Centuries at Constantinople // Dumbarton Oaks Papers. — 1973. — Vol. 27. — P. 132.

[4] *Patria Constantinopoleos*, Scriptores Originum Constantinopolitanarum / Ed. Th. Preger. — Leipzig, 1907. — P. 282–283. Про реліквії храму, серед яких й голова Іоанна Хрестителя, див.: *Mango C.* The Brazen House; a study of the vestibule of the imperial palace of Constantinople. — Copenhagen, 1959. — P. 150; *Vassilaki M.* Bleeding Icon // Icon and

саркофаг, який, за словами Лева Диякона, прийшлося терміново доробляти, бо стан Іоанна Цимісхія став вже критичним під час повернення до Константинополя[5].

Схоже, не лише вражаюча колекція реліквій, що містилася у храмі Спасителя, мала засвідчувати діяння покійного імператора. Англійський вчений та водночас пристрасний колекціонер грецьких рукописів Т. Сміт (1638–1710) під час свого перебування у Константинополі (1668–1671) побував серед руїн цього храму, де зумів розгледіти один напис, який з плином часу не дійшов до нас[6]. Як зазначав Т. Сміт, цей напис досить добре проглядався, тому він привів його повністю у своїх «Історичних спостереженнях»: κατὰ Σκυθῶν ἔπνευσας θερμὸν ἐν μάχαις[7].

Вперше на нього звернув увагу К. Манго, котрий визначив його як епітафію Іоанна Цимісхія та відзначив тут алюзію на перемогу імператора[8]. За правдоподібним припущенням М. Лакстермана, цей напис міг бути одним із фрагментів значно більшого тексту, але місце його розміщення у храмі залишається невідомим[9]. Таким ідеальним місцем міг служити саркофаг

Word, The Power of Images in Byzantium / Ed. A. Eastmond, L. James. — Aldershot, 2003. — P. 125.

5 *Leonis Diaconi*. — P. 177.17-19.

6 Про кар’єру Томаса Сміта, його подорож та обставини служби в Стамбулі див.: *Ingram A.* English Literature on the Ottoman Turks in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Doctoral thesis, Durham University, 2009. — P. 281–292, де приводиться перелік написаних ним праць. А. Інграм не аналізує спостереження Томаса Сміта над старожитностями Константинополя, а зупиняється, головним чином, на орієнталізмі вченого. Інший підхід до аналізу сприйняття Томасом Смітом османської дійсності та минулого, зокрема, грецької церкви, див.: *Pignot H.* A Trip to the Origins of Christianity: Sir Paul Rycaut’s and Rev. Thomas Smith’s Accounts of the Greek Church in the Seventeenth Century // Studies in Travel Writing. — 2009. — Vol. 13. — №. 3. — P. 193–205. Про колекції рукописів та книг Томаса Сміта див.: *Joy E.* Thomas Smith, Humfrey Wanley, and the ‘Little-Known Country’ of the Cotton Library // Electronic British Library Journal. — 2005. — P. 4–30. На жаль, щоденник Томаса Сміта та короткий огляд Константинополя досі залишаються неопублікованими.

7 *Smith T.* Historical Observations related to Constantinople // Philosophical Transactions. October 20. 1683. — № 152. — P. 343; Ibidem. Opuscula ex itinere ipsius turcico praecipue enata: sive septem Asiae ecclesiarum ed Constantinopoleos notitia: item epistola de statu hodierno ecclesiae Graecae. — Rotterdam, 1716. — P. 121.

8 *Mango C.* The Brazen House; a study of the vestibule of the imperial palace of Constantinople. — P. 167; Ibidem. Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance // Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione / Ed. G. Cavallo, C. Mango. — Spoleto, 1995. — P. 116. — № 46, де автор побіжно звернув увагу на паралель між словами Іоанна Геометра та фрагментом з епітафії Іоанна Цимісхія.

9 *Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts (Wiener Byzantinistische Studien, Bd. 24.1). — Vienna, 2003. — Vol. 1. — P. 239.

Іоанна Цимісхія, на що вказують й інші приклади нанесення епітафій на саркофаги імператорів[10].

Тим не менш, прочитання Томасом Смітом цього напису видається не зовсім вірним. Так, дуже сумнівно, що довга метрична форма (ἔπνευσας θερμὸν) читалася в епітафії. М. Лакстерман справедливо зауважив, що настільки очевидні помилки не могли мати місце в тексті епітафії, оскільки у такому разі вони підривали саму основу імператорської влади[11]. У зв'язку з цим слід прийняти виправлення, пропоновані М. Лакстерманом, а саме: замість ἔπνευσας θερμὸν слід читати ἔπνευσα θερμὸν. Звідки, вслід за М. Лакстерманом, напис матиме такий вигляд: κατὰ Σκυθῶν ἔπνευσα θερμὸν ἐν μάχαις («Я видихав вогнем у моїх битвах проти скіфів»)[12].

Як бачимо, глорифікація перемоги покійного імператора над «скіфами» (русами Святослава) була представлена в епітафії, складеній від першої особи. Ця особливість в цілому властива для імператорських епітафій, важливою структурною частиною яких було, по-перше, перелічення перемог імператора, що вказувало найважливіше — Бог був на їх боці у цих війнах; по-друге, включало у себе мотив покаяння, де імператор сповідує свої гріхи перед Господом і звертається з молитвами за прощенням гріхів, які не дозволяють увійти до Царства Небесного[13]. З одного боку, будучи «зброєю» Бога, імператор очікує прощення, з іншого — просить молитися за нього. Цей останній мотив яскраво присутній в епітафії Василія II, де виключені молитви імператора, а натомість імператор просить тих, хто читатиме епітафію, молитися за його душу, оскільки він ще не увійшов до Царства Небесного[14].

Таким чином, імператорські епітафії виконували, так би мовити, різні культурні функції. Перш за все, вони були «голосом» покійного імператора, що не дозволяв піддати забуттю його перемоги. У цьому контексті імператорські епітафії підтримували пам'ять про воєнні діяння імператорів і до певної міри поряд із іншими формами (історіографією, зображеннями тощо)

---

[10] *Mango C.* Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance. — P. 99–117; *Rhoby A.* Byzantinische Epigramme auf Stein. Nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2 (Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, Bd. 3/1). — Wien, 2014. — P. 64–68. Про утвердження цієї традиції в час Іоанна Цимісхія та епітафію на саркофазі Василія II див.: *Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 236; *Stephenson P.* The Legend of Basil the Bulgar-Slayer. — Cambridge, 2003. — P. 49–51.

[11] *Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 236.

[12] Ibid. — P. 236. Це виправлення М. Лакстермана прийняв А. Робі у своєму зводі візантійських написів, але його переклад фрагменту як «gegen die Skythen hast du heißen Atem ausgehaucht in Kämpfen» не враховує цього та загалом не є вдалим (*Rhoby A.* Byzantinische Epigramme auf Stein. — P. 642).

[13] *Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 238.

[14] *Mercati G.* Collectanea Byzantina. — Bari, 1970. — T. II. — P. 226–231.

формували її[15]. Тому короткий наратив перемог імператорів у реальних епітафіях на саркофагах чи фікційних епітафіях, написаних візантійськими *literati* в останній чверті X ст., слід розглядати як частину загального піднесення візантійської воєнної культури того часу[16]. Іншими словами, вони представляють спільний ідеологічний фонд, у якому присутні ідентичні образи, мотиви, метричні форми, що конструюють воєнні діяння імператорів.

Спробуємо проаналізувати перемогу над «скіфами» з епітафії Іоанна Цимісхія, помістивши її до цього культурного фону «голосів» імператорів з могили[17]. З цією метою поглянемо у першу чергу на ті фікційні тексти, що присвячені Іоанну Цимісхію, а потім вже зупинимося на ряді інших, які виказують можливу модель для конструкції наративу уславлення його перемоги. Зважаючи на те, що нам невідомо про те, чи була присутня тема каяття або молитви імператора в епітафії Іоанна Цимісхія в храмі Спасителя в Халки, то доцільно тут простежити наявність «героїчного наративу» в п'яти фікційних епітафіях. Три з них написані Іоанном Геометром, для котрого покійний імператор був одним з головних героїв його «політичної» поезії[18].

---

[15] Цей поворот в описі діянь імператорів, названий А. Кажданом «рицарською історіографією» (*Kazhdan A.* A History of Byzantine Literature (850–1000) / Ed. Ch. Angelidi. — Athenes, 2006. — P. 273–287, про образ Іоанна Цимісхія. — P. 284–286), з якої й походить становлення образу імператора-воїна. У цьому контексті Е. Калделіс припускає існування героїчної поеми (на кшталт написаної Феодосієм Дияконом про захоплення Криту Никифором Фокою), де описувався похід Іоанна Цимісхія на русів. Ця поема імітувала античні зразки і була використана незалежно Левом Дияконом та Іоанном Скілицею (*Kaldellis A*. The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda. — P. 35–52). Про візуалізацію цього образу див.: *Nelson R.* «And So, With the Help of God». The Byzantine Art of War in the Tenth Century. — P. 173–192; *Грабар А.* Император в византийском искусстве. — М., 2000. — С. 59; *Ševčenko I.* The Illuminators of the Menologium of Basil II // Dumbarton Oaks Papers. — 1962. — Vol. 16. — P. 243–276 (= Ševčenko I. Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World. — London, 1982, XI; *Stephenson P.* The Legend of Basil the Bulgar-Slayer. — P. 49–65.

[16] *McGeer E*. Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century. — Washington, 1995. — P. 197–360; *Sullivan D.* Siege Warfare, Nikephoros II Phokas, Relics and Personal Piety // Byzantine religious culture: studies in honor of Alice-Mary Talbot / Ed. D. Sullivan, E. Fisher, S. Papaioannou (The medieval Mediterranean, 92). — Leiden, Boston, 2012. — P. 395–410. Роль візантійської аристократії у формуванні цієї культури нещодавно була переглянута (Див.: *Andriollo L.* Aristocracy and Literary Production in the 10th Century // The Author in Middle Byzantine Literature. Modes, Functions, and Identities, ed. A. Pizzone (Byzantinisches Archiv, 28). — Boston, Berlin, 2014. — P. 119–138).

[17] Актуалізацією появи фікційних імператорських епітафій стала тривала громадянська війна (986–990) та поразка від болгар у 986 р., коли «голоси» покійних імператорів (Никифора II Фоки та Іоанна Цимісхія) мали нагадати минулу славу та показати політику Василія II в не надто прихильному дусі.

[18] Про Іоанна Геометра як поета див.: *Lauxtermann M.* John Geometres. Poet and Soldier // Byzantion. — 1998. — Vol. 68. — P. 369–371; Ibidem. Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 34–36; *Van Opstall E.* Poésie, rhétorique et

Інша, відповідно до атрибуції В. Гьоранднера, належить до творів Іоанна Мелітинського, який, на відміну від Іоанна Геометра, не знаходився серед прихильників Іоанна Цимісхія, а цілком відверто критикував вже покійного імператора[19]. І остання, складена анонімним автором, сучасником Іоанна Геометра та Іоанна Мелітинського, дійшла до нас серед поезій, включених до мадридського кодексу Скілиці[20].

Подібно до епітафії про перемогу над русами Святослава, досить велика за об'ємом монодія Іоанна Геометра на смерть Іоанна Цимісхія написана від першої особи, немов від самого імператора[21]. Його становленню як імператора-воїна, воєнній доблесті з юного віку та блискучим перемогам приділено багато місця автором у цій епітафії[22].

Приведемо тут лише ті фрагменти, які можуть пропонувати новий контекст для співставлення з перемогою над «скіфами»:

mémoire littéraire chez Jean Géomètre // Doux Remède: Poésie et Poétique à Byzance / Ed. P. Odorico, M. Hinterberger. — Paris, 2009. — P. 229–244; *Demoen K., Van Opstall E.* One for the Road. John Geometres, Reader and Imitator of Gregory Nazianzen's Poems // Studia nazianzenica II / Ed. A. Schmidt. — Turnhout, 2010. — P. 223–248; *Jean Géomètre.* Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques / Ed., traduction, commentaire par E. M. van Opstall (The Medieval Mediterranean, 75). — Leiden, Boston, 2008. — P. 69–88. Три епітафії, присвячені Іоанну Цимісхію, свого часу були видані Дж. Крамером: Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Pariensis / ed. J.A. Cramer. — Oxford, 1841. — Vol. IV. — P. 267.22-269.19, 317.8-318.12, 286.4-8 (далі — Cramer). Також пор. виправлення, запропоновані Ф. Шайдвайлером до їх видання Дж. Крамером, див. *Scheidweiler F.* Studien zu Johannes Geometres // Byzantinische Zeitschrift. — 1952. — Bd. 45. — P. 311–312. Образ Іоанна Цимісхія як героя сповнений контроверсій у поезії Іоанна Геометра (Див.: *Kazhdan A.* A History of Byzantine Literature (850–1000). — P. 252–272; *Andriollo L.* Aristocracy and Literary Production in the 10th Century. — P. 120–126).

[19] *Hörandner W.* Miscellanea epigrammatica // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. — 1970. — Bd. 19. — P. 115. Про різні образи Іоанна Цимісхія у Іоанна Геометра та відповідно Іоанна Мелітинського див.: *Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 311.

[20] *Ševčenko I.* Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Skylitzes // Dumbarton Oaks Papers. — 1969–1970. — Vol. 23–24. — P. 190.1-7 (видання епітафії). Немає підстав ототожнювати автора цієї епітафії з Іоанном Мелітинським, як до цього схиляється М. Лакстерман (*Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 316). Про мадридський список в цілому та поеми, вміщені у ньому див.: *Tsamakda V.* The illustrated chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid. — Leiden, 2002. — P. 26–28.

[21] Cramer. — P. 267.22-269.19. Складення Іоанном Геометром епітафії від першої особи можна було б розглядати як аргумент на користь імітації чи копіювання ним справжньої епітафії Іоанна Цимісхія. Ослаблює цей аргумент те, що мова від першої особи є характерною й для інших фікційних епітафій, де вбачати таку імітацію не є надто імовірним.

[22] Cramer. — P. 267.22-29.

καὶ φρενῶν εὐανδρίᾳ ἤστραπτον ὅπλοις,
ἐν μέσῃ γῇ βαρβάρων.
Οὔπω μὲν ἱππεὺς, ἀλλ' ἀριστεὺς ἦν ἅμα.
Οὔπω δὲ πυρσοῖς ἐσκίαζον τὴν γένυν
πρώτοις ἰούλοις, ἀλλ' ἐπλήρουν τὴν χθόνα
ἐμῶν τροπαίων, πᾶσαν ἥν περ Εὐφράτης
κύκλῳ διαρρεῖ, καὶ περιρρέει Τίγρις.
Ἐμὰς ὁ Χαβδᾶν χεῖρας ἔφριξε μόνας.
Τὴν ἵππον ηὐτρέπισεν εἰς φυγὴν Ἄραψ.
Ἐγὼ διδάσκω πρῶτος Αὐσόνων γένος
στῆναι πρὸς ἀστράπτουσαν αὐγὴν τοῦ ξίφους,
κράνος τὲ καὶ πρόσωπον ἐχθρῶν ἐν μάχαις[23].

Запалив світло зброї у середині землі варварів,
завдяки хоробрості своєї душі.
Я не був ще вершником,
як у той же час відзначився доблестю.
На моїх щоках не з'явилася ще борода, коли
я наповнив землю моїми трофеями,
усі ті, через які Євфрат тече по колу і оточує Тигр.
Хабдан здригнувся тільки від вигляду моїх рук.
Араб підготував свого коня до втечі.
Я першим вчив рід Авзонів стійко триматися у блискучому світлі мечів,
перед шоломами та обличчям ворогів у битві.

«Героїчний наратив» епітафії вповні відображає стійку мілітаризацію образу імператора, для якої властиве акцентування на перемогах, здобутих не лише під час безпосереднього правління, але, як у випадку Іоанна Цимісхія, й до того[24]. Риторика Іоанна Геометра інколи дуже близько підходить до фрагменту епітафії з храму Спасителя. Так, він двічі зображує імператора в батальних сценах, а також наводить вислів для співставлення «запалити світло зброї», що нагадує «видихати вогнем» у битві. Проте слід визнати, що буквальної тотожності тут немає. Попри це все ж знайдена аналогія видається доволі прикметною, бо Іоанн Геометр пропускає перемогу над скіфами у своїй фікційній епітафії покійного імператора.

До воєнних успіхів Іоанна Цимісхія Іоанн Геометр повертається в другій, значно меншій за обсягом епітафії, але обмежується тут лише згадкою

[23] Cramer. — P. 267.30-268.8.

[24] У цьому контексті Іоанн Геометр приводить тут перемоги над «Хабданом» (Сайф ад-Даулою), здобуті Іоанном Цимісхієм у 958 р. (*McGeer E.* Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century. — P. 225–248).

багатьох воєн, у яких виявився полковницький дар імператора[25]. Перемоги, здобуті Іоанном Цимісхієм, без якогось уточнення фігурують в останньому рядку короткої епітафії:

Εἰς τοὺς βασιλικοὺς στεφάνους τῆς χειρὸς αὐτοκράτωρ ᾿Ιωάννης ·

Ἔθραυσεν ἐχθροὺς δεξιὰ σή, Χριστέ μου.
+Χριστοῦ δὲ τοῦ σοῦ δεξιᾶς ἐστεμμένης
σοὶ πᾶς προσάπτει τῶν [προσ]τροπαίων τὴν χάριν[26].

Про імператорські вінці в руці аутократора Іоанна

Твоє право, мій Христос, виганяти ворога.
Правом Христа, яким тебе увінчано,
завдяки тобі усі завдячують перемогам.

Схоже, у словах Іоанна Геометра про увінчання Іоанна Цимісхія від Христа, які перемагають неназваних «ворогів», можна вбачати алюзію на тріумф імператора в Константинополі чи зрештою його коронацію[27]. На відміну від Іоанна Геометра, анонімний автор не жаліє критики для Іоанна Цимісхія, а саме: імператору слід боротися з ворогами і покинути «диявольську компанію»[28]. Ще більший осуд Іонна Цимісхія бачимо в епітафії Іоанна Мелітинського, де імператор названий «карликовою мавпою», яка вбила «сплячого лева» (Никифор ІІ Фока), а його воєнні подвиги цілковито затушовані[29]. Більше того, поет безпідставно звинувачує Цимісхія у втраті міст, здобутих раніше Никифором ІІ Фокою. Цей антиімператорський дискурс явно не пасує до тієї глорифікації діянь, які повинні були вражати усіх, хто міг прочитати напис на саркофазі Іоанна Цимісхія.

---

[25] Cramer. — P. 317.8-318.12.

[26] Ibid. — P. 286.4-8.

[27] Про вінці Іоанна Цимісхія та їх використання у тріумфі над русами див.: *Priming G.* Nochmals zur historischen Deutung des Bamberger Gunthertuches auf Johannes Tzimiskes // Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century. — P. 123–152; *Nelson R*. “And So, With the Help of God». The Byzantine Art of War in the Tenth Century. — P. 174; *Stephenson P*. The Legend of Basil the Bulgar-Slayer. — P. 62–65. Про коронацію в січні 970 р. див. *Leonis Diaconi*. — P. 64; *Ioannis Scylitzae*. — P. 286.

[28] *Ševčenko I.* Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Skylitzes. — P. 190.1-7. Дуже імовірно, що під «диявольською компанією» тут йдеться про Феофана та інших спільників, причетних до вбивства Никифора ІІ Фоки.

[29] *Hörandner W.* Miscellanea epigrammatica. — P. 115. Використання мотиву сплячого лева як образу покійного імператора (Никифора ІІ Фоки) трапляється й в поезії Іоанна Геометра. В одній з своїй епіграм він закликає покійного імператора піднятися з могили та заричати, як лев (Cramer. — P. 283.25).

Загалом вписання перемоги над «скіфами» до цього «героїчного наративу» могло бути дуже подібним до тієї конструкції перемог на Заході та на Сході, яку бачимо на пізнішій епітафії Василія II:

ὁτὲ στρατεύων ἀνδρικῶς πρὸς ἑσπέραν,
ὁτὲ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ὅρους τοὺς τῆς ἕω,
ἱστῶν τρόπαια πανταχοῦ γῆς μυρία.
καὶ μαρτυροῦσι τοῦτο Πέρσαι καὶ Σκύθαι,
σὺν οἷς ’Αβασγός, Ισμαήλ, Ἄραψ, Ἴβηρ.
καὶ νῦν ὁρῶν, ἄνθρωπε, τόνδε τὸν τάφον
εὐχαῖς ἀμείβου τὰς ἐμὰς στρατηγίας[30]

Відважно воюючи, як на Заході, так на форпостах Сходу,
складаючи міріади трофеїв у всіх частинах світу.
Свідками чого є перси та скіфи,
разом з абхазом, ісмаїльтянином, арабом та іберійцем.
О чоловіче, бачучи зараз мій гріб тут,
винагороди мене за мої походи своїми молитвами.

Можна не сумніватися, що становлення форми цієї конструкції глорифікації перемог імператора припадає не на час смерті Василія II, а має дещо раніше походження, «сліди» котрого дуже помітні в першій з приведених епітафій Іоанна Геометра та з усією очевидністю виступають в його фікційній епітафії, присвяченій Никифору II Фоца:

Ἑξάετες λαοῖο θεόφρονος ἡνία τείνας,
τόσσ’ ἐπ’ ἔτη Σκυθῶν Ἄρεα δῆσα μέγαν,
’Ασσυρίων δ’ ἔκλινα πόλεις καὶ Φοίνικας ἄρδην,
Ταρσὸν ἀμαιμακέτην εἷλον ὑπὸ ζύγιον·
νήσους δ’ ἐξεκάθηρα καὶ ἤλασα βάρβαρον αἰχμήν,
εὐμεγέθη Κρήτην, Κύπρον ἀριπρεπέα,
ἀνατολίη τε δύσις τε ἐμὰς ὑπέτρεσσαν ἀπειλάς,
ὀλβοδότης Νεῖλος καὶ κραναὴ Λιβύη[31].

Упродовж шести років, я правив над Божим народом.
Я прослідкував великого Арея скіфів.
Я повністю спустошив міста ассирійців та фінікійців,

---

[30] *Mercati G.* Collectanea Byzantina. — Bari, 1970. — T. II. — P. 226–231. «Скіфами» у цій епітафії названі болгари. Детальний аналіз цих фрагментів епітафії див.: *Stephenson P.* The Legend of Basil the Bulgar-Slayer. — P. 49–62.

[31] Cramer. — P. 290.1-3; *Jean Géomètre*. Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques / Ed., traduction, commentaire par E. M. van Opstall. — № 61.

і навіть підкорив неприступний Тарс.
Я очистив острови, йдучи за варварським списом
до Криту та знаменитого Кіпру.
Схід і Захід здригнулися перед моїми погрозами,
і пишний Ніл і кам'яниста Лівія.

Подібно до епітафії Іоанна Цимісхія з храму Спасителя, Іоанн Геометр вводить «скіфів» до циклу подвигів свого героя, але приводить їх в дещо іншому контексті. Так, він не зазначає битв з ними, як це помилково перекладає М. Лакстерман (у такому випадку мали б майже ідентичну фразу з «скіфами» Іоанна Цимісхія)[32]. У його словах про «великого Арея» скіфів, за яким слідує Никифор II Фока, можна вбачати, слідом за Л. Андріоло, імітацію гомерівського стилю[33], але риторика Іоанна Геометра, мабуть, тут має інше пояснення. Згідно Е. ван Опстал, у другому рядку епітафії (τόσσ' ἐπ' ἔτη Σκυθῶν Ἄρεα δῆσα μέγαν) йдеться про перемогу Никифора II над болгарами та царем Петром[34]. За такої інтерпретації, власне, царя Петра слід розуміти як «великого Арея» скіфів. Погоджуючись із цим спостереженням Е. ван Опсталь, Л. Андріоло перекладає цей фрагмент як «я закував у кайдани великого Арея скіфів»[35]. Однак її переклад є напрочуд довільним і далеко відходить від змісту другого рядка епітафії. Як бачимо, у тексті йдеться про зовсім інше, а саме: Никифор II Фока не приводить у кайданах «великого Арея» скіфів. Натомість, він лише «прослідковує», іншими словами, контролює його.

Вбачаючи тут у «скіфах» болгар, пояснення цим словам Іоанна Геометра знайти складно, бо сумнівно припускати, що образ «великого Арея» годився для царя Петра, жорстка поразка котрого мала перекреслити подібні асоціації[36]. Якщо у словах Іоанна Геометра є більше реалій, ніж риторичного ефекту, то, мабуть, «великим Ареєм» скіфів, до того ж контрольованим імператором, виступає тут не інакше як Святослав[37]. Все, що відомо про його відносини з Никифором II Фокою, добре узгоджується із пропонованим

---

[32] *Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 240.

[33] *Andriollo L.* Aristocracy and Literary Production in the 10th Century. — P. 121–122. – № 16.

[34] *Jean Géomètre*. Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques / Ed., traduction, commentaire par E. M. van Opstall. — P. 213.

[35] *Andriollo L.* Aristocracy and Literary Production in the 10th Century. — P. 121.

[36] *Leonis Diaconi*. — P. 77–78.

[37] Його образ у візантійській літературі вповні відповідає цьому смислу епітафії. Про роль образу Святослава для наративу візантійських істориків див.: *Markopoulos A.* From Narrative Historiography to Historical Biography. New Trends in Byzantine Historical Writing in the 10th–11th Centuries // Byzantinische Zeitschrift. — 2009. — Bd. 102/2. — P. 705.

Іоанном Геометром «героїчним наративом», де, на відміну від епітафії Іоанна Цимісхія, відсутні акценти на війну з русами[38].

Аналізуючи схожості та відмінності цього «героїчного наративу» імператорських епітафій, можна погодитися з М. Лакстерманом у тому, що вони мають у своїй основі спільне джерело. Дослідник припускає, що цим спільним джерелом була епітафія, написана на гробі імператора Романа І Лакапіна[39]. Однак вибраний ним приклад явно невдалий, оскільки до нас не дійшло жодних слідів епітафії, присвяченої Роману І Лакапіну, і взагалі невідомо, чи вона насправді існувала.

Яку ж епітафію могли тоді імітувати Іоанн Геометр та інші? Всупереч словам Іоанна Скілиці, епітафія Никифора ІІ Фоки, написана Іоанном Мелітинським, не читалася на гробі імператора[40]. Цей твір, який дійшов до нас у багатьох рукописах, фігурував як політичний памфлет у 988–989 рр. та використовувався в антиімператорській пропаганді прихильниками Варди Фоки. З огляду на ряд акцентів у фікційних епітафіях, присвячених Никифору ІІ Фоці, де матір Василія зображується як уособлення диявола, це робить дуже примарним те, що подібні тексти могли читатися на гробі покійного імператора[41]. Відповідно взагалі сумнівним виглядає як наявність певної епітафії на гробі Никифора ІІ Фоки, так й орієнтування на неї авторів фікційних епітафій.

Виключаючи із пропонованого спільного джерела епітафії Романа Лакапіна та Никифора ІІ Фоки, приходимо до очікуваного результату, а саме: таким спільним джерелом для пізнішого імітування стала епітафія, присвячена Іоанну Цимісхію, яка могла читатися на його гробі у храмі Спасителя, «слід» котрого у вигляді одного з фрагментів й привів Томас Сміт.

У світлі цього спостереження можна обережно припускати, що фікційні твори Іоанна Геометра у якійсь мірі відображали епітафію Іоанна Цимісхія, зокрема, й у частині переліку перемог їх героя. Наскільки це відображення являлося відвертою імітацію чи поверховим наслідуванням, визначити не просто, але, схоже, співставлення фразеології Іоанна Геометра з фрагментом про війну з скіфами говорить більше про першу можливість.

Повертаючись до цих слів з епітафії Іоанна Цимісхія, видається надзвичайно важливим поглянути, який зміст вкладено у них. Останнє залежить

---

[38] Слід погодитися з А. Поппе у тому, що війна з русами почалася лише після приходу до влади Іоанна Цимісхія (*Poppe A.* Svjatoslav the Glorious and the Byzantine Empire // Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century / Ed. M. Kaimakamova, M. Salamon (Byzantina et Slavica Cracovensia, 5). — Cracow, 2007. — P. 133–139).

[39] *Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 240.

[40] Ioannis *Scylitzae*. — P. 282. 62-63.

[41] *Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. — P. 233.

саме від тлумачення вжитого ἔπνευσα θερμὸν, яке, очевидно, слід прочитувати тут буквально: імператор спалив вогнем русів Святослава. Цей вислів був би дуже доречним у випадку походу русів на Константинополь у 941 р., коли частина їх флоту була знищена «грецьким вогнем»[42], але як розуміти його у контексті війни з Святославом?

Іоанн Цимісхій відправив флот на Дунай стерегти русів ще напередодні своєї кампанії проти них. Він мав побоювання, що руси можуть втекти, тому зібрані кораблі повинні були перекрити їхні комунікації та сприяти їх деморалізації[43]. Як писав Лев Диякон, побачивши цей флот біля Доростолу, руси були нажахані тим, що проти них буде використаний «рідкий вогонь», як свого часу проти кораблів Ігоря, батька Святослава, тому вони швидко зібрали свої судна та відвели їх з-під атаки візантійського флоту[44]. Незважаючи на те, що «вогненосний» візантійський флот пильнував за русами, спалити їх кораблі так й не вдалося. Описуючи укладення домовленостей з Святославом, Лев Диякон знову повертається до переляку русів перед «мідійським вогнем»[45]. З цього випливає те, що судна русів в цілому були збережені до самого фіналу кампанії. Отже, дії візантійського флоту не могли викликати появу подібних асоціацій із спаленням «скіфів».

Посилює цей контраст й те, що в епітафії вогонь імператора охоплює скіфів у битвах. Тим не менш, про які битви тут йдеться? З-поміж усіх описаних в наративах Лева Диякона та Іоанна Скіліцці битв з русами лише одна для вибраного нами контексту представляє інтерес — взяття візантійською армією Преслави[46]. Після того, як візантійцям вдалося прорватися до міста, руси укріпилися в царському палаці[47]. Їх оборона виявилася настільки успішною, що Іоанн Цимісхій, побоюючись сильних втрат,

---

[42] *Symeonis magistri et logothetae chronicon* / Ed. S. Wahlgren. — Berlin–New York, 2006. — P. 335–336; *Theophanus Continuatus* / Ed. I. Bekker. — Bonnae, 1825. — P. 423–425; *Ioannis Scylitzae*. — P. 229–230. Співставлення джерел стосовно походу 941 р., зокрема, Продовжувача Феофана та Скіліцці див. у моїй роботі: Studia Byzantino-Rossica. Експансія, війна та соціальні зміни. — Чернівці, 2013. — С. 131–152.

[43] *Leonis Diaconi*. — P. 129.19-21: ἐς τὸν Ἴστρον ἐκπέμπει, τὸν τούτου πόρον φρουρήσοντας, ὡς μὴ ἐνὸν εἴη τοῖς Σκύθαις, ἐς τὴν σφῶν πατρίδα ἐκπλεῖν καὶ τὸν Κιμμέριον Βόσπορον, εἴγε πρὸς φυγὴν ἀποκλίνοιεν.

[44] Згідно Лева Диякона, русам оповідали про «вогонь» раніше, звідки й пояснюється їх миттєва реакція (144.8-13: ἐντεῦθεν σπουδῇ τὰ ἑαυτῶν συναγαγόντες ἀκάτια, πρὸ τοῦ περιβόλου τοῦ ἄστεος εἵλκυσαν, ἵνα παραῤῥέων ὁ Ἴστρος τὸ θάτερον τοῦ Δορυστόλου περικλύζει πλευρόν. ταῦτα αἱ πυρφόροι νῆες κυκλόθεν ἐφρούρουν, ὡς μὴ εἴη Σκύθαις ἐνὸν, αὐτῶν ἐπιβεβηκόσιν, ἐπὶ τὴν σφῶν ἀνασώζεσθαι γῆν).

[45] Ibid. — P. 156.2.

[46] У цій битві та обороні Преслави (15 квітня 971 р.) русами командував Сфенкел (Σφέγγελος) (Див.: *Leonis Diaconi*. — P. 133–137; *Ioannis Scylitzae*. — P. 296.51-52: Σφάγγελος); у літературі його часто ототожнюють із Свенельдом (Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 1. — С. 474).

[47] *Leonis Diaconi*. — P. 136.9-12.

припинив штурм царського палацу[48]. Натомість, як пише Лев Диякон, імператор «наказав кидати у палац через стіни вогонь» (πῦρ δὲ τῇ αὐλῇ ἑκασταχοῦ διὰ τῶν πυριβόλων ἐνιέναι προσέταξε)[49], внаслідок чого «розгорілося сильне полум'я, яке спалювало все на своєму шляху»), тим самим, змусивши русів врешті решт вийти із палацу та прийняти відкритий бій[50]. Іоанн Скілиця додає, що руси, не витримавши «вогню та зброї», стали втікати. Серед них багатьох було «знищено вогнем», інші ж стали жертвою мечів візантійців чи потрапили у полон[51].

* * *

Як бачимо, використання вогню проти русів та їх втрати внаслідок підпалу палацу в Преславі й стали тією основою, яка спровокувала написання цього фрагменту з епітафії Іоанна Цимісхія. Вочевидь, ефект від цього спалення русів у палаці болгарських царів виявився настільки сильним, що, перебираючи героїчні діяння імператора у кампанії проти «скіфів», анонімний автор його епітафії вирішив акцентуватися саме на ньому.

---

[48] Ibid. — P.137.4-10: ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ τοιοῦτον σύμπτωμα γνοὺς, θᾶττον ἐξιππασάμενος, παντὶ σθένει πρὸς τὴν μάχην χωρεῖν τοῖς ἑπομένοις προὐτρέπετο· ἐπεὶ δὲ οὐκ εἶχέ τι γενναῖον ἀνύττειν (διὰ γὰρ τῆς ἐστενωμένης πυλίδος τοὺς εἰσιόντας Ταυροσκύθαι δεχόμενοι εὐπετῶς κατειργάζοντο, πλείστους κατασπαθίζοντες), τὴν μὲν πρόσω τῶν Ῥωμαίων ἀλόγιστον ὁρμὴν ἀνεχαίτισε.

[49] *Там само*. — P. 137.10-11. Приймаємо тут виправлення περιβόλων на πυροβόλων, пропоноване Е. Телбот-Райт (*The History of Leo the Deacon*. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century, ed. Introduction, translation, and annotations by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan. — Washington, 2005. — P. 183).

[50] *Leonis Diaconi*. — P. 137.11-15: τῆς δὲ πυρκαϊᾶς σφοδρᾶς ἀναῤῥιπισθείσης, καὶ ἐκτεφρούσης θᾶττον τὰ ὑποκείμενα, τῶν δόμων ὑπεξελθόντες οἱ Ῥῶς, ὑπὲρ τοὺς ἑπτακισχιλίους τυγχάνοντες, ἔς τε τὸ ὕπαιθρον τῆς αὐλαίας συσπειραθέντες, ἀμύνεσθαι τοῖς ἐπιοῦσι παρεσκευάζοντο.

[51] *Ioannis Scylitzae*. — P. 298.

УДК 355/359Володимир

Олександр Моця

«Лінії Володимира» в системі оборони Південної Русі

Події 988 р. фіксують не лише християнізацію Київської Русі за православною обрядовістю, але й створення системи оборони південноруських державних рубежів від войовничих кочівників по рр. Стугна, Трубіж, Остер, Десна та Стугна, де спочатку з'являються основні опорні пункти: Воїнь, Переяславль, Остерський городець, Василів та інші, котрі нині вже певною мірою досліджені археологічно. Крім того, в часи великого князювання Володимира почала створюватися так звана система Змійових валів у Середньому Подніпров'ї протяжністю більше 900 км.

Ключові слова: *Володимир Святославич, оборона Русі, Степ, фортифікації, системи оборони, археологічні пам'ятки.*

The events of 988 recorded not only the Christianization of Kievan Rus in Orthodox rite, but also the creation of a system of defense of South-Rus state borders from militant nomads along rivers of Stogna, Trubizh, Oster, Desna and Stugna, where first time appeared the main defence posts: Voin, Pereyaslavl, Oster city, Vasyliv and others, which have been studied archaeologically to a certain extent. In addition, during the reign of Volodimer, the so-called system of the Serpent Shafts in the Middle Dnieper with the length of more than 900 km began to be created.

Keywords: *Volodimer Svyatoslavich, the defense of Rus', steppe, fortification, defense system, archaeological monuments.*

Одна з історичних дат 2018 р., крім прийняття на Русі православ'я як державної релігії, має безпосереднє значення для характеристики непересічної особистості — великого князя Володимира Святославича — як воїна і стратега, фундатора військової доктрини молодої східнослов'янської держави. Слід при цьому відзначити, що встановлення та оборона державної території є невідмінним елементом кожного людського організму, який досяг цивілізаційного рівня власного розвитку. Тож і у цьому відношенні суспільство Київської Русі не становило винятку. Але серед кількох напрямів такого маркування все ж саме південний є, мабуть, найбільш важливим: адже тут войовничі кочівники — сусіди східних слов'ян —

становили найбільшу загрозу для гарантування безпеки автохтонів-землеробів.

Це у повній мірі прослідковується в державних акціях Володимира Святославича після його утвердження на великокнязівському престолі в місті на берегах Дніпра та посадження на місцях в опорних пунктах влади своїх синів. Літопис повідомляє, що безпосередньо після прийняття християнства як державної релігії у 988 р. князь «…посади Вышеслава в Новѣгородѣ. а Изяслава Полотьскѣ. а Стополка Туровѣ. а Ярослава Ростовѣ. оумершю же старѣишему Вышеславу Новѣгородѣ. посадиша Ярослава. а Бориса Ростовѣ. а Глѣба Муромѣ. Стослава Дервѣхъ. Всеволода Володимери. Мьстислава Тмуторокани. и реч Володимеръ. се не добро єже малъ городъ около Києва. и нача ставити городы по Деснѣ. и по Востри. и по Трубешеви. и по Сулѣ. и по Стугнѣ. и поча нарубати мужѣ лучьшиѣ. от Словень. и от Кривичь. и от Чюди. и от Вятичь. и от сихъ насели грады. бѣ бо рать от Печен[ѣ]гъ. и бѣ воюяся с ними. и одолея имъ»[1].

Вищенаведене літописне повідомлення доповнюється й свідченням єпіскопа Брунона, який у 1006 р. відвідав Київ по дорозі з Угорщини до печенігів, куди він їхав як місіонер. У Києві він перебував близько місяця і далі вирушив у південнму напрямі. Князь Володимир разом із своїми воїнами супроводжував гостя до кордонів держави. Про це в 1007 р. Брунон повідомляв королю Генріху II: «Руський князь два дні проводжав мене сам з військом до останньої межі своєї держави, яку (межу) він захистив звідусіль найміцнішим частоколом на дуже великому просторі, бо тут блукає ворог. Він зліз з коня на землю; я йшов з товаришами, він ішов слідом з своїми старшинами, і так ми вийшли за ворота; він став на одному горбі, ми стали на другому». Далі князь мовив до місіонера: «Я провів тебе до місця, де кінчається моя земля, починається ворожа», й попередив його, щоби був обережним в середовищі кочівників[2].

Але в цих повідомленнях й міститься основна інформація письмових джерел із даного питання. А тому ще раз пересвідчуємося у справедливості тези, що «історія досі ховає в собі всі чари ще не завершених археологічних розкопок»[3]. Якраз тому й перейдемо до розгляду пам’яток матеріальної культури, котрі дозволять нам набагато якісніше висвітлити деталі створення такої оборонної «Лінії Володимира» — як системи власне городищ, так і початкової фази зведення вищезгаданих валів з частоколами.

Почнемо із пам’яток по р. Сула, котра сприймалася в давньоруські часи як край розселення слов’ян-землеробів: за нею, згідно з висловом автора

---

[1] Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевсая летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. — М., 1962. — Стлб. 121.

[2] *Гильфердинг А.* Неизвестное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром // Русская беседа. — 1856. — Т. I. — С. 11–14.

[3] *Блок М.* Феодальне суспільство. — К., 2002. — С. 69.

«Слова о полку Ігоревім», починалися «земли незнаеми». А перехід даного водного рубежу військом русичів сприймався в народі, як нова перемога над кочівниками: «Комони ржуть за Сулою. звенить слава в Киеве»[4]. Багаторічні роботи у даному південноруському мікрорегіоні багатьох дослідників дозволяють досить впевнено відносити початковий етап створення тут відповідної оборонної лінії у межі 980–1008 рр. (якраз за часів князювання Володимира Святославича)[5]. Найбільш раннім із усіх відомих археологічних пам'яток нині являється літописний Воїнь (с. Воїнська Гребля), що був розміщений на правому березі Сули серед широкої пойми, у місці впадіння даної лівобережної притоки до Дніпра. Площа населеного пункту становить близько 28 га, вона була розділена на дві частини: дитинець та посад. Перший мав площу в 5 га, він поєднувався з іншою частиною міста воротами, що були захищені баштою та підйомним мостом. За межами укріплень знаходився порт (теж укріплений), для якого була використана затока ріки, і куди із житлової зони вела вимощена дорога[6]. Слід відзначити, що до Володимирових часів відноситься й початковий етап зведення тут Змійових валів, про котрі мова піде трохи далі. На інших укріплених пам'ятках Посулля матеріалів кінця X — початку XI ст. ще не виявлено, хоча все ж слід враховувати той факт, що у місцях подальшого проживання русів відносно слабкі культурні шари того хронологічного відрізку часу знищувалися в результаті подальшої достатньо інтенсивної забудови.

Така ж ситуація прослідковується і по р. Трубежу, де явно домінує Переяславль Руський, відомий ще зі сторінок русько-візантійського договору 907 р., і який був, вірогідно, перебудований за часів Володимира Святославича. Про це красномовно свідчить використання під час будівництва стін сирцевої кладки — своєрідного «лакмусового папірця» оборонного зодчества часів Володимира Святославича (певний хозарський індикатор у військовому будівництві). На той період за течією згаданої річки встановлювався найближчий до Києва кордон і тут — «на броді» — розміщувався найбільш значний та потужний форпост на шляху номадських проривів до столиці держави східних слов'ян. Місто складалося з двох основних частин — дитинця (10 га) та посаду (80 га), а також відкритого передгороддя, що розміщувалося за межами укріплень (як і курганний могильник). Надалі Переяславль став центром удільного князівства, втім, однак, завжди перебував під київським контролем[7].

---

[4] Слово о полку Игореве. — М.–Л., 1950. — С. 36, 37.

[5] *Моргунов Ю.Ю.* Посульская граница: этапы формирования и развития. — Курск, 1998. — С. 31.

[6] *Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О.* Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966. — 148 с.

[7] Археология Украинской ССР. — Т. 3. — К., 1986. — С. 281–286.

Ще більш невизначена ситуація на даний час зафіксована стосовно укріплених пунктів Володимирових часів по р. Остер, де найбільш вірогідним у цьому відношенні є літописний Городець Остерський — сучасний Остер в гирлі цієї притоки Десни (дитинець 0,7 га, посад із трьома лініями укріплень загальною площею близько 60 га). Але досить фрагментарні дослідження, які епізодично проводяться в даному місці, поки-що не зафіксували явних культурних нашарувань рубежу двох тисячоліть. Говорити про функціонування Городця Остерського в часи Володимира Святославича дозволяє й факт наявності на протилежному, правому березі Десни такої пам'ятки, як Виповзів (між ними існував зафіксований пізніше кінний брід), що складається із мініатюрного городища округлої форми (75 х 90 м) та відкритого посаду площею близько 8 га. Воно було засноване ще в останній чверті IX ст. (опорний пункт «Віщого» Олега в часи підпорядкування Подесення Києву?) і далі функціонувало на протязі X — початку XI ст. Його, як і інші укріплені поселення вище по Десні, міг використати Володимир під час розглянутої оборонної акції. Адже нижче, аж до гирла цієї ріки, давньоруські городища не зафіксовані, що цілком пов'язується із географічною специфікою дніпро-деснянського межиріччя у її низовій частині, починаючи ще із тих часів[8].

Якщо ж говорити про Дніпровське Правобережжя, то оборонні заходи Володимира Святославича (крім окремих центрів типу Білгорода Київського), згідно вищезгаданого літописного повідомлення, відносилися лише до Стугни. Тут треба відзначити і те, що сама Дніпровська оборонна лінія від Києва до Канева склалася пізніше — у другій половині XI — на початку XII ст.[9]

Серед укріплених центрів Постугняння слід в першу чергу вказати на літописний Василів (сучасний Васильків) на лівому деснянському березі, вперше згаданий під 996 р. Місто було значним центром й мало прекрасну фортецю, в стінах якої могло розміститися тисячне військо В центрі його знаходився дитинець (0,9 га), який було обнесено могутнім валом, складеним наполовину із сирцевої цегли (ще раз нагадаємо, що це являлося «візитною карткою» військового будівництва якраз часів Володимира). Навколо нього розкинувся обширний, майже 130-гектарний посад, котрий також був обнесений високим валом. На жаль, місто серед усіх київських пригородів до цих пір досліджене найбільш слабко, а тому маємо надію на нові цікаві відкриття у реальному майбутньому[10].

---

[8] *Казаков А.Л., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В., Ситий Ю.М., Скороход В.М.* Літописний шлях Мономаха: археологічні реалії // Археологія. — 2014. — № 1. — С. 61–72.

[9] *Довженок В.И.* Сторожевые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 37–45.

[10] *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. — К., 1980. — С. 141.

Також на лівому березі Стугни, в с. Заріччя було частково досліджено давньоруське городище із укріпленим посадом площею близько 1,5 га. І тут виявлені сліди сирцевої кладки стін та дерев'яні городні. Великий інтерес становлять ворота у вигляді вузького проходу, обкладеного дубовими плахами, що вели із дитинця до окольного граду (вони були перекриті надворотною баштою). Усі виявлені тут матеріали датуються кінцем Х — початком ХІ ст. Особливо серед знахідок слід виділити фіксацію двох срібляників І та ІІІ типів Володимира Святославича. Саме ж городище загинуло в результаті потужної пожежі[11].

Вищерозглянуті пункти якраз і потрібно відносити до основних центрів «Ліній Володимира» (із певною умовністю стосовно до Городка Остерського). Але в оборонну систему Русі на зламі двох тисячоліть слід зарахувати також так звані Змійові вали, що стали якісно новим історичним типом давніх оборонних споруд. Адже укріплнння — городища, які використовувалися для захисту окремих общинних центрів, з'явилися у межах сучасного українського ареалу ще в енеолітичні часи. Але будівництво протяжних захисних споруд ставали під силу лише для військово-політичних організацій із централізованим управлінням, із соціально стратифікованими відносинами у середині людських колективів, концентрацією відповідних ресурсів в одних руках. Поява таких валів своєрідно відображала епоху складних відносин у суспільстві, котре було організоване не за племінною, а за територіальною ознакою, із достатньо розвинутою соціальною структурою, значним за обсягом сукупним додатковим продуктом, а також власним економічним потенціалом.

Усі Змійові вали знаходять відповідність із захисними особливостями рельєфу, одначе можливість такого вибору була підпорядкована загальному напряму оборонної лінії держави на території Середнього Подніпров'я нижче її столиці. Для прирічних валів таким загальним напрямом слугували самі річки (в першу чергу ті, що були пераховані вище), а будівельники бажали обійти понижені місця, зводячи вали при можливості по лінії максимального перепаду поверхні, або ж по краю поймі. Це дозволяло влаштовувати рів нижче валу, а за рахунок різниці у рівнях досягалося збільшення висоти валу у відношенні до дна рову. Аналогічну залежність від рельєфу місцевості мали й водороздільні вали. Але й така залежність була також відносною, так як траса водороздільних валів планувалася наперед. Будівельники обходили понижені ділянки, але все ж в межах загального стратегічного напряму. Водороздільні вали, як правило, супроводжувалися природними перешкодами на одній із кінцевих точок. Крім зовнішнього рову, майже на всіх валах знаходяться невеликі западини і від внутрішнього рову (підтвердження інтенсивності самого процесу зведення цих споруд в досить короткий час).

---

[11] *Кузa А.В*. Древнерусские городища Х–ХІІІ вв. Свод археологических памятников. — М., 1996. — С. 172.

Специфічність розглянутих валів була у тому, що вони (на відміну від валів городищ) не використовувалися для безпосереднього ведення бойових дій, тим більше силами піхоти, а являти стаціонарні укріплення, розраховані на затримання кочівницької кінноти у разі її спроб прорватися до населених пунктів землеробів — насамперед до найбільш значних урбанізаційних центрів Середнього Подніпров'я. А досягненню грабіжницьких цілей супротивника відповідала тогочасна тактика бойових дій, розрахована на миттєвий напад й поспішний відступ у степову зону Північного Причорномор'я. При цьому швидкість руху дозволяла номадам ухилятися від невигідного зустрічного протистояння з оборонцями й застосовувати обманні маневри (тактична перевага кочівників заключалася у швидкості їх легкоозброєної кінноти).

Вали затримували рух супротивника русів, а на їх обхід та пошуки проходів, без сумніву, був потрібен час. У свою чергу, це вносило невизначеність у маршрут руху військових загонів, розтроювало плани номадів й сприяло їх виявленню. Тим самим зривалися практичні замисли степовиків ухилятися від зустрічного бою та використовувати фактор раптовості для «облежания» того чи іншого давньоруського града. Навіть у випадку прориву ефект раптовості губився. Крім того, вали створювали для войовничого супротивника загрозу і на зворотньому шляху: їх наявність сприяла переслідуванню степняків руським військом.

Змійові вали, залишаючись пасивним засобом захисту, знаходилися під контролем давньоруських сторожових загонів. Фортеці в лінії валів слугували не лише опорними пунктами для відкидання ворога, але їх гарнізони виконували й охорону оборонних рубежів. На ділянках без фортець або ж значно віддалених від останніх, а також на менш важливих напрямах сторожовою службою для контролю за місцевістю використовувалися високі кургани або великі природні насипи.

До розглядуваних часів великого князювання Володимира Святославича можна відносити спорудження таких ліній валів: на лівому березі Дніпра і нижній Сулі, а також на лівому березі Стугни на Дніпровському Правобережжі. Вали в межиріччі Стугни — Ірпеня являлися безпосереднім продовженням одночасового з ними Стугнянського валу. Вал між Дніпром та Ірпенем по Віті й Бобриці, що знаходився всього за 18 км на південь від Києва, слугував безпосереднім захистом столиці Русі і не міг бути споруджений пізніше вищеназваних. А найбільш прямий Барахтянсько-Фастівський вал між Дніпром і Тетеревом, що являвся продовженням Лівобережного Дніпровського валу, став на той час завершенням оборонної системи всього Середнього Подніпров'я. Загальна довжина трьох правобережних ліній разом із лівобережною в часи Володимира досягала 500 км[12].

---

[12] *Кучера М.П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987. — 207 с.

Таку виключно оборонну концепцію використання Змійових валів, сформульовану М. Кучерою, в значній мірі доповнив П. Толочко. На його думку, вони не давали змоги рухатися у північному напрямі не лише окремим загонам кінноти, але й цілим ордам чи окремим сім'ям, які з усім домашнім скарбом та родичами «від малого до старого» бажали розширювати свої території для традиційного кочівницького способу господарювання[13]. З нашої точки зору, наведені погляди лише доповнюють один одного.

Замовчування літописом факту будівництва Змійових валів, на думку того ж М. Кучери, можна пояснювати по-різному. Адже літописці фіксували не всі події, що тоді відбувалися. У даному випадку автор повідомляв під 988 р. про початок оборонних міроприємств за князювання Володимира («нача ставити городы»), а не про їх завершення — час, коли до будівництва цих валів, мабуть, ще не приступали. Або ж, можливо, вони вже знаходилися на початковій стадії спорудження, а тому були об'єднані літописцем із традиційним вже для того часу зведенням градів. До того ж ми не знаємо, як в часи Володимира називалися Змійові вали, котрі мали вигляд фортечної стіни. В часи Київської Русі будь-яка штучна оборонна споруда звалася «городом». Усі державні укріплення будувалися під керівництвом «городників», а зруби оборонних споруд називалися «городнями». Тому й об'єднання літописцем двох типів оборонних споруд — фортець і Змійових валів — цілком вірогідне.

Така загальна характеристика процесу зведення ешелонованої оборонної системи Володимиром Святославичем на півдні Київської Русі в кінці І — на початку ІІ тис. н. е. призводить і до формулювання певних висновків. Перший із них — це цілковите усвідомлення тогочасним зверхником країни необхідності вже не укріплення окремих населених пунктів, а створення цілої ситеми оборонних споруд на кордоні із кочівницьким Степом. Таку стратегію продовжували й нащадки Володимира аж до часів роздробленості. По-друге, було прийнято рішення вироблення оборонної політики (крім фізичного військового протистояння під час безпосереднього зіткнення із законами номадів) з акцентацією на двох напрямах: 1) акцент на опорних крупних градах в басейнах вищезгаданих річок; 2) «страхування» гарнізонів і територій за допомогою системи Змійових валів, що відповідало тогочасній тактиці бою войовничих степняків. Але надалі така військова політика на півдні Русі, у зв'язку із заміною кочових етносів та їх баченням ведення військових операцій, призвела й до зміни воєнної стратегії русів — акцент знову робиться на продовженні створення системи городищ, котрі прикри-

[13] *Толочко П.П.* Указ. соч. — С. 126.

вали практично всі кордони Київської Русі як в просторі, так і в часі. При цьому лише у кількісному та якісному відношеннях модернізувалися[14].

У будь-якому випадку, вищенаведена інформація ще раз підтверджує характеристику великого князя київського Володимира Святославича, уславленого своєю невтомною та різносторонньою працею у багатьох напрямах державного будівництва, як визначного сина Руської землі. Як відзначав ще митрополит Іларіон, він «славним од славних народився, благородним од благородних. І, дійшовши літ і снаги, змужнівши, в моці й силі вдосконалившись, мужністю і умислом дозрівши, єдинодержцем став землі своєї, підкоряючи під себе навколишні сторони — ті миром, а непокірні мечем»[15].

[14] *Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінем. — К., 1999. — 252 с. та ін.

[15] *Митрополит Иларион*. Слово о законе и благодати. — К., 2015. — С. 132.

УДК 222.6;093.3;94(477)XIII

Тетяна Вілкул

Слідами хронографічних джерел Галицько-Волинського літопису (Хроніка Іоана Малали)

Автори Галицько-Волинського літопису показали себе як досвідчені книжники, що спиралися у своїй роботі над літописом на широке коло книжних текстів: книги Біблії, перекладні візантійські хроніки, агіографія тощо. Як уже відзначалося у літературі, слов янський переклад Хроніки Іоана Малали виступав одним із найважливіших джерел наших літописців. Зокрема, у «галицькій» частині маємо велику кількість точних цитат та запозиченої рідкісної лексики з Малали. Систематичні студії над цими запозиченнями додають нові свідчення у реконструкцію формування Галицько-Волинського літопису.

Ключові слова: *Давня Русь, середньовічні хроніки та літописи, текстологія, Галицько-Волинський літопис.*

The authors of the Galician-Volhynian Chronicle represented themselves as skilled bookmen, leaning on the range of texts: books of the Bible, the translated Byzantine chronicles, hagiographic writings and so on. As already have been noted in the previous studies, the Chronicle of John Malalas was amonst most favorit sources of our chroniclers. There are many precise quotes and rare loanwords from Malalas in the Galician part especially. The systematic study of all borrowings provides new date for the reconstruction of the composing of the Galician-Volhynian Chronicle.

Keywords: *Old Rus, medieval chronicles, textual criticism, Galician-Volhynian Chronicle.*

Старша наукова література відводила важливу роль хронографічним запозиченням в давньоруських літописних зводах. Зокрема, це стосується Галицько-Волинського літопису (далі — ГВЛ). У XIX ст. паралелі ГВЛ до перекладних хронографічних текстів досліджувалися у працях М.О. Оболенського, А.М. Попова, І.І. Срезневського, К.М. Бестужева-Рюміна та ін.[1] У першій половині XX ст. знання про вплив хронографії

[1] Наприклад: *Попов А*. Обзор хронографов русской редакции. — М., 1866. — Вып. 1. — С. 1, 17, 45, 69; *Оболенский М.А*. Предисловие // Летописец Переяславля-

підсумовано у фундаментальній роботі О.С. Орлова[2]. Згодом низки прикладів наводилися в А.І. Генсьорського, М.О. Мещерського, О.А. Пауткіна[3] та ін., у виданнях окремих хронографічних пам'яток[4] та довідковій літературі[5]. Втім, мейнстрімом дослідження стало вивчення оригінального тексту ГВЛ. Так, В.Т. Пашуто студіював історію Галицько-Волинської землі (значною мірою базовану на ГВЛ) і текстологію цього зводу, практично не звертаючись до паралелей з хронографічної літератури[6]. Серед сучасних дослідників сказане стосується М.Ф. Котляра; у недавньому виданні Галицько-Волинського літопису не наведено жодного запозичення з хронографічних та біблійних текстів[7]. Однак останнім часом увага до хронографії і взаємин перекладних візантійських та давньоруських літописних текстів відновлюється, в тому числі у сфері вивчення ГВЛ[8].

Що вже з'ясували щодо впливу хронографії на ГВЛ? Зусиллями багатьох учених виявлено, що наше головне наративне джерело з історії Галицької та Волинської земель XIII ст. зберегло масу прямих інтерполяцій, рідкісної

Суздальского, составленный в начале XIII в. (между 1214 и 1219 гг.). — М., 1851. — С. XIX–XXI, LVII; *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — М., 2003. — Т. 2. — Стп. 325; Т. 3. — Стп. 1120 (та ін.); *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV века. — СПб., 1868. — С. 151.

[2] *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности. — Л., 1926. — Т. 31. — С. 93–126.

[3] Наприклад: *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). — К., 1958; *Мещерский Н.А.* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М.–Ленинград, 1958; *Пауткин А.А.* Беседы с летописцем. Поэтика раннего русского летописания. — М., 2002. — С. 225–228.

[4] *Истрин В.М.* Книги временьныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. — Пг., 1922. — Т. 2: Греческий текст «Продолжения Амартола». Исследование. — С. 241, 298 (та ін.); «История Иудейской войны» Иосифа Флавия. Древнерусский перевод. — М., 2004. — Т. 1. — С. 8–9 (далі поклики на це видання: «История» Флавия. 2004).

[5] Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Л., 1987. — Вып. 1: XI — первая половина XIV в. — С. 239.

[6] Наприклад: *Пашуто В.Т.* Очерки истории Галицко-Волынской Руси. — М.–Л., 1950.

[7] Наприклад: *Котляр М.Ф.* Структура і жанр Галицько-Волинського літопису // Ruthenica. — К., 2004. — Т. 3. — С. 135–149. Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. — К., 2002.

[8] Наприклад: *Толочко А.П.* Взятие Киева монголами: источники летописного описания // Palaeoslavica. — Cambridge, Massachusetts, 2014. — Т. 22, 2. — P. 101–118; *Его же*. Галицкие «приточники» // Ruthenica. — 2008. — Т. 7. — С. 201–209; *Ставиский В.И.* О возможном источнике некоторых образов летописной «Похвалы» князю Роману Мстиславичу // Slověne. — М., 2015. — № 2. — С. 159–179; *Вілкул Т.Л.* Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. — К., 2015. — С. 5–98 (історіографія вивчення літописів та хронографів); *Ее же.* О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волынской летописи // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretasija. — Vilnius, 2007. — S. 17–28.

лексики та прикладів сюжетного моделювання не з одного, а кількох перекладних творів. Головними з них є найбільш поширені на Русі хроніки Георгія Амартола[9] та Іоана Малали[10], «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія[11] а також історичний роман про Олександра Македонського або Александрія Хронографічна[12]. Серед великих перекладних творів, які не залучалися, Хроніка Георгія Синкелла. Проте остання практично не відобразилася у ранніх літописах та хронографах. До «хронографічних у широкому значенні цього слова» можна віднести також певні старозавітні книги, оскільки початок кількох компіляцій із всесвітньої історії — хронографів (які вміщували фрагменти Амартола, Малали, Александрію та ін.) складався саме з біблійних книг[13]. Основну масу хронографічних цитат знаходимо у першій частині ГВЛ — тій, яку прийнято називати «галицькою», або «холмською». У другій частині, «волинській», хронографічних паралелей набагато менше, натомість надзвичайно зростає кількість запозичень із попередніх літописних зводів — Повісті временних літ (ПВЛ) початку XII ст. та Київського літописного зводу початку XIII ст. Кордон між «галицькою» та «волинською»

---

[9] Видання Хроніки Амартола: *Истрин В.М.* Книгы временьныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. — Т. 1: Текст. — Пг., 1920; *Матвеенко В., Щеголева Л.* Книгы временные и образные Георгия Монаха. — М., 2006. — Т. 1. — Ч. 1: Интерпретированный текст Троицкой рукописи. Далі поклики на Хроніку Амартола подано за виданням Істріна за схемою Ам.35 (номер позначає номер сторінки; на жаль, сучасна публікація пам’ятки 2000-х років В. Матвєєнко та Л. Щеголевої здійснена винятково за Троїцьким списком, у якому відсутнє завершення тексту, тому повністю не може замінити видання 1920 р.).

[10] Видання Хроніки Малали здійснив В.М. Істрін у кількох випусках різних часописів упродовж 1897–1915 рр. Перевидано: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов В.М. Истрина. — М., 1994. Далі поклики: *Истрин* 1994.

[11] За редакцією Іудейського хронографа «Історію Іудейської війни» видав М.О. Мещерський у 1958 р. за Віленським списком Іудейського хронографа: *Мещерский Н.А.* История иудейской войны. Нове видання: «История» Флавия. — 2004, здійснене за Архівським списком Іудейського хронографа (в останньому зручно покликатися на арк. та рядки рукопису).

[12] Видання: *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов. Исследование и текст. — М., 1893 (далі поклики: *Истрин* 1893). За текстом 2-ї редакції Александрії з різночитаннями за усіма основними списками: *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая в Троицком хронографе (книга 1-я). 1 // Palaeoslavica. — Cambridge, Massachussets, 2008. — Т. 16. — №. 1. — P. 108–109; Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе. Продолжение // Palaeoslavica. — Т. 17. — № 1. — 2009. — P. 165–210; Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 2-я) // Palaeoslavica. — 2010. — Т. 18. — № 2. — P. 155–206; Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 3-я) // Palaeoslavica. — 2011. — Т. 19, № 2. — P. 149–200. У ГВЛ відобразилася 1-а редакція твору.

[13] Склад головних хронографів раннього періоду див.: *Вілкул Т.Л.* Літопис і хронограф… — С. 86–99.

частинами зазвичай проводять десь напочатку 1260-х років[14] за хронологією Іпатіївського списку ГВЛ[15].

Які основні гіпотези та узагальнення висловлювалися? 1) Передовсім, припускали, що хронографічні запозичення потрапили до ГВЛ не з розрізнених пам'яток, а однієї збірки-хронографа, де їх усіх було скомпільовано в одне ціле. У кандидати на джерело запозичення брали, переважно, дві пам'ятки: Еллінський літописець та Іудейський хронограф (стара назва: Архівський хронограф, за найменуванням старшого списку)[16]. Враховуючи сучасний стан досліджень, Еллінський літописець 2-ї редакції однозначно треба виключити з розрахунків, оскільки він укладений у другій чверті XV ст. і через те ніяк не міг слугувати джерелом для ГВЛ, написаного до початку XIV ст. Еллінський літописець 1-ї редакції може бути раннім[17], проте ця компіляція зовсім не знає тексту Йосифа Флавія. Щодо Іудейського хронографа, на який вказав ще М.О. Оболенський 1851 р., існує інша складність. У ньому скопійовані тільки перші 10 книг Хроніки Малали, тоді як у ГВЛ присутні запозичення з 15-ї, 17-ї та 18-ї книг[18]. Тому О.С. Орлов

---

[14] Наприклад: *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 115 (дослідник називає якщо не 1264, рік смерті Данила Романовича, то 1266 р.); *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис… — С. 12–14 (1260 але, радше, 1266 р.).

[15] Один з основних списків ГВЛ — Іпатіївський (Іпат) — містить хронологічну сітку, в іншому — Хлєбніковському (Хлєбн та залежних від нього рукописах) вона відсутня. Хлєбн відображає початковий вигляд літопису, де проставлені лише 4 річні дати. Див. різночитання до видання ГВЛ за: Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 2001. — Т. 2. — Стп. 715–938; передрук: 2-е изд. / Под ред. А.А. Шахматова. — СПб., 1908 (далі поклики на це видання літопису: 715–938І). Сітка накинута доволі пізно, скоріше за все, під час створення Іпат напочатку XV ст. О.В. Романова з'ясувала, що на датах Іпат відобразився вплив Софійського І літопису. Відтак, датування умовне, однак відрив від реальної хронології не перевищує 4-х років: *Грушевський М.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. 41. — С. 1–72; *Романова О.В.* О хронологии Галицко-Волынской летописи XIII в. по Ипатьевскому списку // Прошлое Новгорода и Новгородской земли. — Новгород, 1997. — С. 66–70; *Толочко А.П.* О хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи // Palaeoslavica. — Cambridge, Massachusetts, 2005. — Т. 13. — № 1. — P. 81–108.

[16] Іудейський хронограф, який зазвичай датують 1262 р. за розрахунком літ, вміщених у самому тексті компіляції, відомий у двох головних списках: Архівському (далі: Арх) та Віленському (Віл).

[17] Щодо першої та другої редакції ЕЛ докладніше див.: *Вілкул Т.Л.* Літопис і хронограф… — С. 97–99.

[18] До того ж, М.О. Оболенський запропонував ототожнення фрагментів зі згадками литовських язичницьких божеств у так званій Легенді про Совія в Архівському хронографі та ГВЛ, яке згодом не підтвердилося: *Оболенский М.А.* Предисловие; *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 98. Як відзначив О. С. Орлов, у вказаних фрагментах насправді не існує текстуальної подібності. Збігаються лише назви двох божеств: «приносити жертву… Андиевѣ… Телявели» у Легенді про Совія з Іудейського хронографа (Арх арк. 26д–27а, Віл арк. 27 зв.–28) та «жряше… Нънадѣеви и Телявели» ГВЛ під

пропонував вважати, що склад відомого нашому літописцеві хронографа повністю не збігався з жодним зі збережених донині[19]. Існує спокуса все ж пов'язати Іудейський хронограф з ГВЛ. Він поєднаний, як припускається, з тим же регіоном, а дата створення хронографа бл. 1262 р. корелює із завершенням «галицької» частини літопису. Можливо, пам'ятку створено у колі книжників, які працювали над укладенням ГВЛ чи першої частини цього зводу[20]. 2) Вважається також, що для «галицької» половини ГВЛ головним літературним джерелом слугували хронографічні твори, тоді як у «волинській» маємо тільки з других рук використаний матеріал з літописів. Самостійних запозичень із хронографів чи окремих перекладних пам'яток тут не передбачається. Властиво припускають строгий дихотомічний поділ між двома половинами ГВЛ. Нібито із хронографом був знайомий лише автор «галицької» частини, а до «волинської» подібні цитати могли потрапити винятково через «галицьку», або через Київський звід та ПВЛ[21]. Хоча щодо цієї гіпотези в науковій літературі існує певний консенсус, як спробую далі показати, насправді картина складніша.

Виявляючи хронографічні впливи на ГВЛ, попередні дослідники зробили дуже багато, проте комплекс цитат і характерної топіки все ще потребує повнішого фіксування та вивірення. Спроби ще раз віднайти ту чи іншу паралель незрідка стикаються з технічними утрудненнями. За час, що минув від XIX — першої половини XX ст., з'явилися видання, тоді як поклики у старших роботах зроблені на рукописи, доступні одиницям. Крім того, співставлення було здійснено з більшим, ніж зараз прийнято, ступенем приблизності (зокрема, не завжди вказані точні місця запозичень). Впровадження до наукового вжитку різних версій перекладних текстів дає змогу уточнити наші знання, віднайти нові паралелі, підтвердити певні здогади й відхилити інші. Електронні формати тексту в перспективі ведуть до можливості зробити велику схему чи карту запозичень у ГВЛ. Маю на увазі карту, подібну до археологічних, пам'ятних кожному історику, де квадрати, ромбики та інші умовні позначення показують локалізацію знахідок. Як видається, така карта, де «простором» слугуватиме весь текст ГВЛ, а умовні позначення показуватимуть запозичення із кожного з хронографічних творів (окремо), старозавітні та новозавітні цитати та алюзії (окремо), повторно використаний

1252 р. (817І), «взывающе б҃гы своя . Андая…» під 1258 р. (839І). Решта тексту не співпадає. За моїми попередніми спостереженнями, певні характерні читання Іудейського хронографа у відповідних місцях ГВЛ (зокрема, цитатах з Александрії та Хроніки Малали) також не простежуються.

[19] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 96–98.

[20] *Вилкул Т.Л.* Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // Palaeoslavica. — Cambridge, Massachusetts, 2009. — Т. 18. — № 2. — P. 67–68, 82–83.

[21] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 110, 116, 119; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис… — С. 16.

матеріал ПВЛ та Київського літописного зводу, збіги й розбіжності між цитатами ГВЛ та редакцією Іудейського хронографа, а також решту книжних вставок, дозволить надійно з'ясувати текстологію літопису і реконструювати історію його створення. У цій статті обрано один крок текстологічної роботи — систематизація паралелей до Хроніки Малали.

Чому пропонується саме ця хроніка? Виявляючи знайомство з низкою хронографічних пам'яток, давньоруські літописці незрідка виділяли серед них «найбільше цитований» текст. У цьому сенсі укладач ПВЛ за найкращий недвозначно відзначив Хроніку Амартола, а укладач Київського зводу — Александрію Хронографічну. Висловлювалися припущення, що для ГВЛ головним джерелом послуговував саме текст Малали[22]. Припущення було зроблено, втім, ще до видання «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія. Після публікацій «Історії» (1958 та 2004) з цим твердженням можна посперечатися. Принаймні Флавій — це єдиний автор, з якого наш літописець, чи літописці, запозичає цілими рядками. Проте Хроніка Малали є, безсумнівно, авторитетним джерелом, важливим для відтворення текстологічної картини, текстологічна вивірка джерел ГВЛ однозначно потребує точного визначення впливу Хроніки Малали. Додам, на завершенні статті мені все ж таки доведеться залучати інші пам'ятки, оскільки в нашому літописі доволі багато «комбінованих» фрагментів, на створення яких вплинули по кілька хронографічних текстів.

Спершу наведу виявлені досі у ГВЛ більш-менш об'ємні вставки з Хроніки Малали. Серед паралелей не побачимо великих фрагментів, йдеться лише про запозичені вирази чи звороти. Далі звернімося до рідкісної лексики. Перекладач Малали неодноразово вдавався до словотворчості, продукуючи надзвичайно рідкісні лексеми[23], частина яких позначилася в тексті ГВЛ. Визначати їх зручно саме завдяки рідкісності. На завершенні аналізуватимуться комбіновані фрагменти, де, крім Малали, запозичено Александрію, «Історію» Флавія та ін. Для спрощення викладу в кожному параграфі паралелі подано так, як вони йдуть в літописі, за хронологією Іпатіївського списку.

1. **Запозичені з Хроніки Малали вирази та звороти**. На початку ГВЛ після Похвали князеві Роману Мстиславовичу 1201 р. літописець вміщує урочисту, хоча й далеко не радісну інтродукцію: «*великоу мятежю воставшю*. в землѣ Роускои…» (717І). Найімовірніше, так виявилося знання 10-ї та 14-ї книг Хроніки Малали. Пор. сюжет про Симона волхва та апостола Петра:

[22] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 124; *Пауткин А.А.* Южнорусские летописцы XIII века и переводная историческая литература // Герменевтика древнерусской литературы. — М., 1998. — Сб. 9. — С. 128.

[23] *Чернышева М.И.* Приложение III. Греческие слова, способы их адаптации и функционирование в славянском переводе «Хроники» Иоанна Малалы // *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. — М., 1994. — С. 402–442.

«Римѣ же *великъ мятежь въста* и боуря Симона ради»[24] і про суперництво «синіх та зелених» чи «прасинської та венетської» партій у Римі: «*мятежу въставшоу* от прасиниискыя страны…»[25]. Попри рідкісність, на цей зворот досі уваги не звертали. Аналогічні сюжети присутні в багатьох інших джерелах (серед хронік та літописів можна назвати Хроніку Амартола, Флавія, Александрію, ПВЛ та Київський звід), однак типові вирази у більшості текстів — «мятежь *бывъ* / *бысть*» або «мятежю *бывшоу*»[26].

Під 1221 р. описане військове міроприємство князів Данила та Василька, коли полки братів Романовичів полонили усі околиці Белза, так що не залишилося жодної «вѣси не плѣненѣи». Під 1229 р. експедиція угорського короля Бели на Галич мала не надто успішне завершення: воїни топилися у Дністрі та голодували. В обох випадках використано фрагмент 17-ї книги

---

[24] Хроніка Іоана Малали, кн. 10, глава 9 (далі: Мал. 10.9), *Истрин* 1994. С. 278.

[25] Мал. 14.6, *Истрин* 1994. С. 316.

[26] Див. з Амартола. Ам.407–408 «таче бывшю мятежю великоу и которѣ»; Ам.418 «многоу мятежоу бывшоу и мнозѣ млъвѣ»; Ам.543 «мятежь многъ бывъ». Що стосується запозичення з: «История» Флавия. 2004. арк. 343г.13, «Въ то же врѣмя мятежю бывшоу въ силныхъ жидох . и розсварившеся о честь о волость», — воно буквальніше включене в ГВЛ нижче під 1254 р. (820І): «мятежю же бывшоу межоу силними людьми . о чс҃ть и о волость . герьцюковоу» (про це запозичення див.: «История» Флавия. 2004. С. 9). В Александрії: Ал.1.24, *Истрин* 1893. С. 26 «и видѣ великъ мятежь въ градѣ». У ПВЛ 1024 р., Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1997. — Т. 1. — Стп. 147 (далі поклики на Лаврентіївський літопис за схемою: 147Л) «бѣ мятежь великъ . и голодъ по всеи тои странѣ»; 1030 р., 149–150Л «бы^{с} мятежь [РА велик] в земли Лядьскѣ… и бы^{с} в нихъ мяте^{ж}»; 1073 р., 181Л «бы^{с} мятежь в градѣ… и бы^{с} мятежь великъ межи ими». У Київському зводі під 1159 р., 493–494І «и мятежь бы^{с} великъ в городѣ въ полча^{х}»; 1174 р. 576І «и бы^{с} мятежь великъ и стонава . и кличь рамня»; 1175 р. 385Л та 605І «на третии дн҃ь бы^{с} мятежь великь в градѣ Володимери». У «Сказанні про чуда Бориса і Гліба» (безсумнівно, знайомому укладачеві ГВЛ, бо у статті 1201 р. використаний інший фрагмент «Сказання»): «многу мятежю и крамолѣ бывъши въ людьхъ и мълвѣ не малѣ» (*Бугославський С.А*. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. — К., 1928. — С. 168). Див. також: *Срезневский И.И*. Материалы. — Т. 2. — Стп. 258–259; Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.: В 10 т. — М., 1993. — Т. 5. — С. 118–119. Типовими є вирази «мятежь творити» та «мятежь бысть». При цьому «мятежемъ многымъ въстающемь» засвідчено тільки у Рязанській Кормчій 1284 р. До речі, літописна формула «бысть мятежь великъ» використана далі в ГВЛ у кількох статтях, починаючи з 1240 р. Пор.: 1240 р., 789І «и бь^{с} мятежь великъ в землѣ и грабежь . от ни^{х}»; 1262 р., 859І «мятежь бы^{с} великъ тогда в тыхъ земля^{х}»; 1265 р., 863І «оже мятежь великъ боудеть . в земли . но бъ̆ сп^{с}ть своею волею и не бы^{с} ничто же»; 1266 р., 863І «Бы^{с} мятежь великъ в самѣхъ татарѣ^{х}»; 1287 р., 911І «мятежь бы^{с} великъ в землѣ Лядьскои». Натомість «мятежь многъ» з Амартола позначився, ймовірно, у двох вступних «сказаніях» про тривожну долю Романовичів, поставлених недоречно пізно під 1227 та 1229 рр. Див.: 750І «Начнемь же сказати бещисленыя рати и великыя троуды . и частыя воины . и многия крамолы и частая востания . и *многия мятежи* . из млада бо не бы има покоя», а також варіацію на тему, 762І «По семь . скаже^{м} . *многии мятежь* . великия льсти бещисленыя рати».

3-ї глави Хроніки Малали (далі: Мал.17.3) щодо лихих «ігор» річки з промовистою назвою «Скиртъ» (Σκίρτος, від грецьк. σκιρτάω ‘стрибати’ у прямому та переносному значенні, що слов’янські книжники регулярно перекладали як ‘гратися’). Під 1221 р. не виключено також доповнення з 2-ї книги Малали. Подібність фрагментів 1229 р. та 17-ї книги Хроніки відзначав вже М. О. Оболенський[27]. Тут і нижче у таблицях у лівій колонці подано текст ГВЛ, у правій — Хроніки Малали.

1221 р., 739І «сию же наричють . бел*жан*ѣ *зл*оу *нощь* . сия бо *нощь злоу игроу* имъ *сыгра* . повоеваньи бо бѣахоу. преже свѣта»	Мал. 2.6, *Истрин* 1994. С. 113 «емоу ^{ж} *ве*^{ч}*ру* и донн҃ѣ творяще памя^{т}. гл҃ще ему *ѕолъ вечеръ*»
1229 р., 761І «яко инде гл҃ть *Скыртъ рѣка зл*оу *игр*оу *сыгра . гражаномъ* . тако и Днѣстръ . злоу игроу сыгра оугромъ».	Мал. 17.3, с. 351 «на неи же ся писаше изваяномъ писаниємь сице: “*Скиртъ рѣка съигра*єть *зл*ы *игр*ыи *граж*^{д}*ономь*”».

У серединних статтях ГВЛ 4 рази вміщено характерний вираз «обличити побѣду». Вперше на нього натрапляємо в описі повернення князя Данила Романовича до Галича 1235 р. Данило скористався з відсутності у місті свого суперника Ростислава Михайловича, котрий відправився у похід на литву. Цю, щиро кажучи, не цілком військову перемогу літописець подає надзвичайно урочисто, з промовами, епітетами та залученням кількох книжних джерел. Востаннє зворот бачимо під 1255 р.: після коронації Данило йде походом на ятвягів, де його син Лев перемагає ятвязького правителя на ім’я «Стегкинт»[28]. Так само 4 рази вираз вміщено у слов’янському перекладі Малали, тоді як ні в літописах, ні в більшості хронографічних текстів чогось подібного немає[29]. Запозичення відзначали в літературі[30], тексти див.:

1235 р., 778І «*обличи побѣдоу* . и *постави* на Нѣмѣчьскыхъ вратѣхъ хороуговь *свою*»;	Мал. 4.13, *Истрин* 1994. С. 113 «вше^{д} въ гра^{д} Гортунь *обличи побѣдоу* . и прославленъ бы^{с} от бояръ»;

[27] *Оболенский М.А.* Предисловие. — С. LVII. Обидва фрагменти відзначені: *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 98–101; *Пауткин А.А.* Беседы… — С. 225 (та ін.).

[28] Моя щира вдячність Артурасу Дубонісу за уточнення імені ятвязького князя та особливостей цього сюжету ГВЛ.

[29] За винятком: «п потомъ идущю кесарю на Египетъ сквозѣ Сурию, покорити хотя страну ту и обличити побѣду свою». «История» Флавия. 2004. — С. 101–102, арк. 362г.36-37 (саме ці 2 рядки у виданні загубилися); вираз відзначений у: Словарь русского языка. — М., 1987. — Т. 12. — С. 80 (Флавий, Плен Иерусалимский, кн.1, 62). «Обличити» див. ще: Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. — Т. 5. — С. 500–501.

[30] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 113; *Пауткин А.А.* Беседы… — С. 226.

1241 р., 793І «приде ко братоу си млс҃тью бж҃иею . *облич*ая *побѣдоу*»; 1254 р., 825І «постави хороугвь свою на градѣ . и *обличи побѣдоу*»; 1255 р., 828І «принесе к немоу Левъ ороужье . Стѣкинтовъ . и брата его и *обличи побѣдоу свою*».	Мал. 7.4, с. 193 «и възвратився, *обличи побѣдоу* и вниде в Римъ»; Мал. 9.4, с. 232 «вниде въ великую Антиохию, *обличи побѣду* еже на Антониа моучителя»; с. 233 «*обличи* в немъ *свою побѣдоу*, *постави*въ си на томъ четверовратниця капище мѣдяно съ четырми кони».

Під 1241 р. прикметне «убѣдити рекше умолити» з'являється у сюжеті визволення князем Васильком болоховських князів. Крім того, далі під 1252 р. литовський князь Миндовг «оубѣди сирѣчь оумоли» магістра Ливонського ордену не сприяти Товтивілу. Аналогічно, у 5-й книзі Хроніки Малали Агамемнон і Менелай[31] 'переконують тобто молять' («*оубѣдиста* же . *сиречь оумоли*ста») інших царів-учасників Троянської війни. На ці надзвичайно рідкісні звороти ГВЛ у контексті порівняння з Хронікою Малали досі уваги не звертали, до узагальнюючих праць О.С. Орлова й А.І. Генсьорського вони не увійшли. Єдине, що власне вираз 1241 р. та паралельний з Мал. 5.5 наведено в «Матеріалах» І.І. Срезневського[32].

1241 р., 792І «Василко же ехавъ *оубѣди* и *ре*кше *оумоли* и»; 1252 р., 816І «посла… ко Андрѣеви мастероу . Рижьскоу . и *оубѣди* и дарми многими . *сирѣ*ч҇ *оумоли* его . послалъ бо бѣ злата много и сребра».	Мал. 5.5, *Истрин* 1994. С. 122 «*оубѣдиста* же . *сиречь оумоли*ста , сия Отреовища цр҃я и ины цр҃я»; пор. с. 121 «Атриевища цр҃я, воеводы . рекше мѣстодръжателю . *събѣдив'ша*[33] . *оумолиста* . Пелея и женоу его Федитоу и отц҃а ея Хирона цр҃я философьска . поустити с нима . Ахилеоуса».

Під 1254 р. котрийсь з укладачів ГВЛ удається до розмірковувань щодо роботи літописця, формування викладу, вираховування дат і т. ін. й водночас виправдовує незвичну як для літопису структуру «без років», обіцяючи проставити «вся лѣта» згодом[34]. Як визначив О.С. Орлов, більшість інформації цієї невеличкої енциклопедичної статті ГВЛ узято з різних місць твору

---

[31] Один був сином, інший — вихованцем царя Атрея, звідки «Отреовища» ('Атреовичі') у тексті Малали.

[32] *Срезневский И.И.* Материалы. — Т. 3. — Стп. 1120.

[33] Хоча тут «събѣдивша» зам. «оубѣдивша», варіант виник, можливо, через помилку в рукописі. Грецькі відповідники цілком допускають початковий переклад одним і тим же словом, див.: προτρεπόμενοι, προετρέψαντο. *Ioannis Malalae*, Chronographia [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. — Berolini, Novi Eboraci, 2000. — Vol. 35 / Ed. H-G. Bech, A. Kambylis, R. Keydell.]. — P. 71.

[34] 820І «всяже лѣта спишемь . рощетъше во задьняя» (тобто, прорахуємо заднім числом).

Малали вкупі з Хронікою Амартола[35]. Літописець називає кілька систем обчислювання: за високостами, олімпіадами, «численицами»[36], антіохійськими «соурами»-сирійцями, згадує Євсевія-«хронографа» поряд з іншими авторами історичних праць — «хронографами»[37]… В тому числі, прямо запозичає цілий вираз з 18-ї книги Хроніки Малали. Пасаж ідентифікував А.М. Попов[38].

1254 р., 820І «времени миноувшоу *хронографоу* же . *ноужа есть писати вс*е . и вся бьвшая овогда же писати ^{в} передняя . овогда же востоупати в задняя».	Мал. 18.2, *Истрин* 1994. С. 359 «*хронографу ноуж*^{д}*а есть писати вс*и , елико же есть , кыи оубо ц^{с}ртвовалъ цр҃ь…».

[35] Мал. 18.2, Мал. 4.5, Мал. 8.1, Мал. 10.1; Ам.213–214. Див.: *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 98, 107, 123. За олімпіадами систематично датовано тільки Хроніку Георгія Синкела, але текстуальної відповідності Хроніці Синкела в ГВЛ поки що не знайдено. Щодо останньої книги Малали, де натрапляємо на пасаж про обчислення «по антиохияном» та «сиро-макидоном», існує ще одне ускладнення — книги 11–18 не збереглися в Іудейському хронографі, книги 13–18 відомі з Еллінського літописця. В останньому вміщено додаткові до грецького тексту фрагменти, частина яких може бути запозиченою з Синкела чи інших творів (у виданні грецької Хронографії Малали зроблено зворотній переклад; хоча його маркировано курсивом та позначкою «ex Slav. add.», це також може заплутувати читача). Частина Мал. 18.2 належить саме до таких фрагментів. *Ioannis Malalae*, Chronographia… — P. 357.

[36] Це позначення викликає утруднення. Точного відповідника поки що не знайдено, й можна назвати не так багато паралельних місць, з яких могло виникнути «численници». Див., напр., «списания стихов многочисльныхъ / *числьныхъ*» Орфея з 4-ї книги Малали, де бачимо ще мотив «невмістимості» написаного в історичний твір через великий обсяг, також використаний у ГВЛ.

ГВЛ 820І	Мал. 4.5, Віл арк. 45 зв., *Истрин* 1994. С. 106
«по антивохыискымь соромъ . алоумъпиядамъ . грьцкыми же численицами . римьскы же висикостомь».	«и ины ж многочисльными стихы реч о семь… стихы бо *числьными* списал , и невъмѣстимо *множства ради* стиховь чинити все с*писа*ние . в сия книгы».

Крім того, в Ам.213–214, звідки укладач ГВЛ, ймовірно, запозичив «алоумпияды», згадане «иоудѣиское число», і з контексту ясно, що йдеться про певну систему вирахування часу: «олимпияда же въ елинѣ^{х} … нынѣ оубо .о҃. седмиць рекше недѣли нашьскы . доже и до Х^{с}ва времени свершають^{с} по июдѣискомоу *числоу* ти бо по лоуньномоу течению годины чтоуть . иже есть просто рещи м^{с}ць есть в нихъ д҃нии имыи .к҃ѳ. и полъ яко же сл҃ньчномоу кроугоу соущю .т҃.ξ҃г. лоуньномоу же .т҃.н҃д. яко сл҃нчьныя годины преимаю^{т} д҃нии .а҃і. лоуньнѣи же годинѣ . тѣмь елини и жидове м^{с}ци .г҃. и народьныя лѣ^{т} осмью притъчаю^{т}». Щодо мотива невмістимості у ГВЛ, див., напр., 1248 р., 800І «избьени быша погании . ихже не хотѣхомъ *писа*ти от *множества ради*»; віддаленіше: 1254 р., 821І «и створитъ обѣтъ . егоже за *множество* весь не списахомъ».

[37] У ПВЛ та ГВЛ такий слововжиток вказує на використання Хроніки Малали. Хроніка містить кілька десятків згадок «премудрыхъ хронографъ»: *Вилкул Т.* Повесть временных лет и Хронограф… — С. 78–79.

[38] *Попов А*. Обзор… 1866. — С. 69.

Під 1257 р. наприкінці оповіді про виплату ятвягами данини Данилові Романовичу та похвали князю, який став гідним продовжувачем справ свого батька, вміщено запозичення з кількох джерел. З 5-ї книги Малали про Троянську війну введений характерний зворот «добродіяння святяться» (грецьк. λάμπει) та топос Хроніки стосовно «премоудрыхъ хронографъ». Тексти співставлялися у працях О.С. Орлова, О.А. Пауткіна та ін.[39], нижче до матеріалів у 3-й колонці додаю ще грецьк.:

1257 р., 836I «якоже *премоудрыи .* *хронографъ* списа . якоже *добродѣянья* в вѣкы *святяться*»	Мал. 5.14, Истрин с. 139: «память бо бл҃гыхъ моужь не[40] загладить лѣтъ, *добродѣяніе* же и оумираа *ст҃ится*»	*Ioannis Malalae*, Chronographia. P. 93 «λέ́ιψανα γὰρ τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν *οὐκ* ἀφαιρεῖται ὁ χρόνος, ἡ δὲ ἀρετὴ καὶ θανοῦσα λάμπει».

На цьому порівняно об'ємні самостійні інтерполяції з Хроніки Малали закінчуються. На загальному тлі хронографічних запозичень у літописах вони видаються не надто значними. Як правило, вставки включають 2–3–4 слова, тоді як певні цитати з Флавія у ГВЛ обіймають по кілька рядків[41]. Втім, щодо Малали йдеться про рідкісні, надійно ідентифіковані звороти.

2. **Запозичена з Хроніки Малали лексика**. Знання тексту Малали позначилося у ГВЛ ще через запозичення рідкісної лексики. Передусім, на додаток до виразу «оубѣди рекше / сирѣчь оумоли» літописець 9 разів, з 1208 по 1255 рр., використовує власне лексему «оубѣдити». Мені вже доводилося раніше писати про такий цікавий слововжиток у ГВЛ[42]. Для давнього періоду слово незвичне, незважаючи на те, що зараз воно абсолютно

[39] Напр.: *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 108–109, *Пауткин А.А.* Беседы… — С. 227.

[40] Так Арх, Віл «не загладится лѣты многыми». Недоречність у перекладі, як відзначив В.М. Істрін, пояснюється тим, що невірно зрозуміли грецький текст (*Истрин* 1994. С. 155, 162). Мало б бути: 'Останки святих мужей забере час, доблесті (благородство) же й помираючи світять'. *οὐκ* ('не') додано у виданні Хронографії ex. Slav.

[41] Найдовше запозичення з Флавія у ГВЛ в характеристиці боярина Жирослава під 1226 р. обіймає 11 рядків у Арх. Див.: *Мещерский* 1958. С. 98; «История» Флавия. 2004. — С. 8. Пор.:

1226 р., 748I: «бѣ бо лоукавыи льстѣць нареченъ . и всихъ стропотливее . и ложь пламянъ всеименитыи оц҃мь добрымъ . оубожьство . возбраняше злобоу его . лъжею питашеся языкъ его . но моудростию возложаше вѣроу на лжюу . красяшеся лестью паче вѣнца . лжеименѣць зане прелщаше . не токмо чюжихъ но и своихъ возлюбленыⷯ . имения ради лоⷤ»	«История» Флавия. 2004. арк. 408в.3-15 «льстѣць нареченъ . и всихъ стропотливее . и ложь пламянъ всеименитыи оц҃мь добрымъ . оубожьство . возбраняше злобоу его . лъжею питашеся языкъ его . но моудростию возложаше вѣроу на лжюу . красяшеся лестью паче вѣнца . лжеименѣць зане прелщаше не токмо чюжихъ но и своихъ возлюбленыⷯ . имения ради».

[42] *Вилкул Т.Л.* Людье и князь… — С. 134.

ординарне, наприклад, у російській мові. Частотне виключно в перекладі Малали, де вживається 15 разів. Для порівняння: серед хронографічних творів у Хроніці Амартола та Александрії знаходимо лише по одному відповіднику, у Флавія «убѣдити» взагалі відсутнє (!). Один приклад зафіксовано в Київському зводі, в інших літописах слова немає. Пор. тексти (у 1-й колонці, як і раніше ГВЛ, у другій — Хроніка Малали, у 3-й — порівняльний матеріал).

1208 р., 727І «*оубѣжени* же бывше оугре великими даръми . предани быша на повѣшение»; 1210 р., 728І «Приде Лестъко к Белзоу . *оубѣженъ* Александромъ»; 1227 р., 752І «Глѣбъ же Зеремѣевичь *оубѣженъ* бы^{с} завистью»; 1241 р., 792І «Василко же ехавъ *оубѣди* и рекше *оумоли* и . и дасть емоу дары многи»; 1249 р., 800І «и молися Льстьковои и *оубѣди* ю»; 1250 р., 809І «бывшоу же емоу оу короля . *оубѣди* и . король словесы многими дары оувѣщова»; 1252 р., 816І «Викынтъ же *оубѣди* я серебромъ . и дарми многими»; 816І «посла таивѣ . ко Андрѣеви мастероу . Рижьскоу . и *оубѣди* и дарми многими . *сирѣ^{ч} оумоли* его . послалъ бо бѣ злата много и сребра»; 1253 р., 819І «яко Мидовгъ .	Мал. 2.10 *Истрин* 1994 с. 80 «и *оубѣди* иониты . мл҃тву створити»; Мал. 5.5, с. 122 «яко҃^{ж} быста *оубѣж^{д}енна* Хироно^{м} и Пелеомъ»; Мал. 5.5, с. 122 «*оубѣдиста* же . сиречь *оумоли*ста , сия Отреовища цр҃я и ины цр҃я»; Мал. 5.12, с. 136 «тѣм же Кирки, не могоу[щи] кого *оубѣдити* да еи боудеть на помощь и на блюденіе»; Мал. 5.14, с. 139 «оувѣдѣвъ Ектора нощію грядуща *оубѣди*/*ти*/ на помощь цр҃цю Пенфилию»; Мал. 5.15, с. 141 «Парисъ же се оуслышавъ, *оубѣди* ю не обращатися, злато много давъ еи»; Мал. 5.18, с. 147 «*оубѣди* ю *оумоли*ти мт҃рь его Клоутемнистру пріаті и»; Ще 8 прикладів[43].	Александрия, кн.1, гл. 25 *Истрин* 1893, с. 28 «си рекъ Александръ . словесы своими *оубѣди* старца . да идоуть по немъ»; Ам.74: «и всѣхъ *оубѣжая* первѣиши и добрѣиши . а еже побѣжати самъ о собѣ скверньно есть и зло». Київський звід: 1187 р., 652І «но Рюрикъ ини вси *оубидиша^{с}* . зане бѣ моужь бодръ /ХП добръ/ . и дерзокъ . и крѣпокъ на рати». Лк.14.23 Апракос Мстислава, арк. 97б.20 «и *оубѣди* вънити . да напълнит ся домъ мои»[44].

[43] Мал. 2.13, *Истрин* 1994. С. 84: «да *оубѣди^{т}* Пенфия да цѣлоуется с Пенфеоусо^{м}»; Мал. 6.6, с. 181 «и стоуживъси Оунеоусъ *оубѣди* от Фефия страны воеводоу силна, Иракла нарицаемаго»; Мал. 9.2, с. 231 «*оубѣдивъ* и много имъ пославъ и обѣщавъ, сътвори корабля воискы многы»; Мал. 14.5, с. 314 «*оубѣди* Зиньзихиха Оуандала , ригу африкыискаго , приити на Максимьяна цр҃я на Римь»; Мал. 15.3, с. 339 «и *оубѣди* Вериноу Зинонъ цр҃ь , акы зять еи»; Мал. 15.3, с. 341 «*оубѣдивъ* и сего вѣнець възло-

оубѣди я . серебромъ многимъ»; 1254 р., 821І «оужика ми и сватъ еси . помози ми на чехы и *оубѣди* и»; 1255 р., 827І «и *оубѣди* его м҃ти его . и Болеславъ . и Семовитъ и бояре Лядьскыѣ».		

Тричі, під 1223, 1224 та 1257 рр., в ГВЛ бачимо слово «прирокомъ», що позначає ‘назвисько, друге ім’я’. Йдеться про володимирського єпископа Микифора, князя Володимира Всеволодича (Мономаха), а також Веренгера, приятеля сина Данила — Романа в німецьких землях. Позначення типове для Малали, де відзначено 15 паралелей[45]. У Флавія воно трапилося один раз, але без відповідників у грецькому тексті. Оскільки вираз вміщено в Іудейському хронографі серед мішаних з Хронікою Малали фрагментів[46], вірогідним є вплив, знов-таки, Хроніки Малали. Запозичення вже відзначали[47], пор. тексти:

1223 р., 740І «Микифоръ . *прирокомъ* Станило»; 1224 р., 744І «от племени Володимеря *прирокомъ* Маномаха»;	Мал.4.13, *Истрин* 1994. С. 114 «приведе женоу Илию *прироко*ᵐ Фелефию»; Мал. 5.1, с. 114 «Парида ра^ди . *прироко*ᵐ Алексан^д^ра»;

жити»; Мал. 16.3, с. 346 «его оувѣща множество градное . оумлъчав’ше *оубѣдиша* и възложити вѣнець и разыдьшася».

[44] Як показують словники, слово загалом дуже рідкісне. *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 3. — Стп. 1120, називає такі приклади: Мф.14.22 з Остромирового Євангелія: «абие *оубѣди* и҃с оученикы вълѣсти въ корабль» (в Апракосі Мстислава у відповідному місці інакше, «и абие поноуди…», арк. 45г, причому в цьому Апракосі фіксується лише один подібний приклад слововжитку), Пандекти Антіоха XI ст. та Повчання Костянтина Болгарського. Відомо, що вживається кілька разів у найдавніших рукописах Євангелій (Зогр., Мар.), та ін. Slovník jazyka staroslověnského. — Praha, 1989. — Т. 4, 2. — S. 587. Натомість у Хроніці Малали цілих 14 паралелей, одна з яких увійшла у складі запозиченого у ГВЛ виразу.

[45] З інших джерел в І.І. Срезневського, наприклад, названо кілька житій (Ж. Македонія, Ж. Феодора ігум. Сикейского монастиря, у Супральському рукописі Ж. Іоана від «горы Сикеискы»: *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 2. — Стп. 1452. Однак саме в Малали слово часто вживане.

[46] «Історія Іудейської війни» відома в Окремій редакції (в Бібліотечному або Академічному хронографі та ін.), а також у складі Іудейського хронографа. В останньому фрагменти «Історії» Флавія переплетені з уривками Хроніки Малали. Див. «История» Флавия. 2004. — С. 66, Арх арк. 345б.30–31: «Антиохъ *прирокомъ* Евопаторъ» (курсив видавців).

[47] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 113.

1257 р., 837І «Вереньгѣрь . *прирокомъ* Просвѣлъ».	Мал. 5.4, с. 121 «Алексан^д^ра *прирока^м^* Парида»; Мал. 5.6, с. 124 «Ипопо^д^міа *прироко^м^* же се Врисиды»; Ще 10 подібних виразів[48].

Під 1229, 1254 та 1257 рр. угорського короля названо «риксъ» поряд зі звичним «король». Така подвійна номінація торкнулася винятково угорського володаря. При цьому «риксъ», «рига», множ. «ригесъ» типове для Малали і позначає правителів різного рівня (в тому числі, римських імператорів, полководців і князів «варварських» племен галів, вандалів та готів). Слово не зустрічається у літописах, його немає в Александрії та у Флавія, один приклад бачимо в Амартола[49]. Співставив відповідні місця ГВЛ та Хроніки Малали О.С. Орлов[50]. Тексти пор.:

1229 р., 760І «Бѣла *риксъ рек*ъмыи король оугорьскыи»; 1254 р., 820І «королеви же оугорьскоу *риксоу* . и королеви . чѣшьскоу бьющима^с^ . о ню»; 1257 р., 836–837І «*риксъ* ти оугорьскыи . *рекше* король».	Мал. 2.7, *Истрин* 1994. С. 76 «ц҃рие мѣстъ , *рекше ригесъ* , сирѣ^ч^ мѣстнии кн҃ѕи»; Мал. 6.5, с. 171 «ц҃ріе, сире^ч^ *ригесъ*»; Мал. 7.5, с. 194 «гали же, поставивше в себѣ *ригоу* силна въ сѣчихъ именемъ Врина»; «пріиде на Врина *рига* внезаапоу въ Римъ»; «прия же Вриносъ *ризъ* [Віл рикс] градъ Римескъ»; «приятъ бы^с^ Римъ и Капеталионъ стрѣжеть Вриинъ *ризъ*»; «обья Врина *рига* и граж^д^анъ его»; «избави вся, яже плѣнилъ роумы *риксъ*». Ще 15 подібних виразів[51].

[48] Мал. 5.2, *Истрин* 1994. С. 118 «Алексан^д^ра . *прироко^м^* Порода» (тобто, Паріда); Мал. 5.7, с. 127 «Еасъ, иже есть *прирокомъ* Локросъ»; Мал. 5.10, с. 132 «Александръ, *прироком* же Парисъ»; Мал. 5.14, с. 139 «братъ Еанта *прирокомъ* Тѣламона»; Мал. 8.1, с. 219 «Птоломѣю, *прирокомъ* Лаговоу»; Мал. 8.1, с. 220 «Антигоноу, *прирокомъ* Полиакритоу»; «братоучядома же Антиоха, *прирокомъ* Сотира, сн҃ома того Селеоука»; «Дмитрия Антигонова, *прирокомъ* Полиоркита»; Мал. 8.1, с. 221 «Антиоха и *прирок/о^м^/* Сотира»; Мал. 8.3, с. 222 «Антиоха и *прирок/о^м^/* Сотира»; Мал. 8.3, с. 223 «Антиохъ, *прирокомъ* Епифанесъ»; Мал. 8.3, с. 224 «Антиохъ зекрыи, *прирокомъ* Иераксъ»; Мал. 17.1, с. 349 «иже антиохияни *приричное* имя еи Фелера».

[49] Ам.528 «Агионъ , Лонгифарльскыи доуксъ , зять ^ж^ *ригосовъ* Фрасіискаго бы^с^». Див. також приклад з Пандектів Никона: *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 3. — Стп. 123.

[50] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 113–114.

[51] Мал. 8.5, *Истрин* 1994. С. 225 «Амевалъ (Ганнібал — *Т. В.*) нѣкто именемъ, *риксъ* афрескъ»; «градъ Картагенъ, в нем же бѣ *риксъ* Аннивалъ»; «на Антивала, *рикса* сирѣчь [ц҃ря] афрьска»; Мал. 9.5, с. 234 «Маркианъ, *риксъ* роумескъ»; Мал. 14.5 с. 314 «оубѣди Зиньзихиха оуандала , *ригу* африкыискаго»; Мал. 14.8, с. 318 «къ Зиньзирихоу нандалу , *риксоу* африкиискоу»; с. 319 «съ Оньзирихомь , *ригою* афритьскымъ»; Мал. 15.3, с. 337 «прѣдрѣжащоу и Идоакоу , *риксоу* варвару»; с. 337–338 «Идоагру *ригу* оуби и прия

Під 1235 р. вперше згадані «сноузникы”, тобто, кіннота. Князь із чернігівської династії Ростислав Михайлович перебував у поході на литву з боярами та «сноузникы», що дало змогу Данилові повернути собі Галич. Аналогічні згадки бачимо також під 1251, 1255 та 1258 рр. У Хроніці Малали епітет «сноузны» залучено 9 разів, і в одному прикладі «чьсть» надали саме «сноузницемь». Чому літописець віддав перевагу формі «съноузьникъ» перед «съноузьнъ» — важко сказати, проте для тієї доби позначення явно не було ординарним. Слова «съноузьнъ» та «съноузьникъ» відсутні в Александрії, у Флавія, у всіх літописах крім ГВЛ. У Хроніці Амартола «сноузнѣи» та «сноузникы» трапилося тільки двічі[52], так само лише поодинокі приклади маємо у біблійних книгах[53]. На певну аномалію вказують вставки у фрагментах з Малали Віленського списку Іудейського хронографа, переписувач якого двічі мусив пояснити для себе та читачів: «…на ловъ сноузноу . *сирѣ^ч на коне^х ездно*» (до Мал. 4.14, арк. 50 зв.); «побѣже сноузно *сирѣ^ч на коне^х ез^д но*» (до Мал. 6.6, ремарки «сирѣчь… ездно» відсутні в Архівському списку). Звичним було позначення «коньникы». Цю паралель до Малали відзначали[54], і хоча слово не є унікальним, у літописця було набагато більше шансів отримати це запозичення саме з Малали. Тексти пор.:

1235 р., 777І «Ростиславъ сошелъ есть на Литвоу со всими бояры и *сноузникы*»; 1251 р., 811І «собрашася вси ятвязѣ пѣшци и *сноузничи* . мнози зѣло»;	Мал. 2.11, *Истрин* 1994. С. 81 «грядяше *снузнь* на нь»; Мал. 4.14, с. 115 «изыти Иполитоу на ловъ *сноузноу*»;

Римь , бывъ в того мѣсто *риксъ* в Римѣ»; «еже точию бы^с *риксъ* съ Феодоритъ в Римѣ»; с. 338 «и разгнѣвався *риксъ* на соудии и рече»; «по см҃рти его бы^с *риксъ* в Римѣ внукъ его Аталари^х»; Мал. 18.3, с. 359 «в Римѣ же бѣ *риксъ* Атлари^х , внукь Алемерияковъ , въ Афракии же *риксъ* Салдари^х , въ Индии же єксоумитомь и Америтомь ц^срtвоваше Иадас»; с. 360 «Стоуракса же *ригу* единого же емше , связана посла в Коньстянтинъ градъ».

[52] Ам.516 «цр҃ь ѣздяше яко с хытростию на колесницѣ сноузнѣи»; Ам.567 «Варда Фока берегомъ се сноузникы лоучшаа си^х послѣдовати».

[53] Старого Завіту, напр., у Книзі Вихід, Книзі 12 пророків (Іс.,Ієз.). Частково відзначено у: *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 3. — Стп. 778. Цікаві лексичні заміни в рукописах. Напр., Вих.14.9 в одній групі списків «сноуна» / «сноузда», в іншій «сноузници», і ще в одній заміна на «конници». Схоже, що у процесі переписування рідкісна лексема витіснялася: Книга Исход. Древнеславянский полный (четий) текст по спискам XIV–XVI вв. / Сост. Т.Л. Вилкул. — М., 2015. — С. 138.

[54] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 114.

1255 р., 827I «соущии же с нимь [з Левом Даниловичем] . *сноузници* возбѣгоша…» 1258 р., 839I «[люди Данила та Василька воюють проти литви] *сноузникомъ* же сразившимся . не стерпѣша но на бѣгъ обратишася».	Мал. 5.15, с. 141 «копеиникы же въ оружіи *сноузны* с пѣшци многы . Пенфесила же посредѣ *сьноузных* бѣяше съ хороуговью»; Ще 5 прикладів[55]; Мал. 15.2, с. 336 «въздааше чти *сноузнецѣмь* црь и кесарь».

Маємо також низку паралелей, коли запозичення у ГВЛ із Малали є вірогідним, проте підстави для цього хиткіші через те, що слово більш-менш розповсюджене. Усі такі паралелі відзначив О.С. Орлов.

Почнемо з цікавого позначення, болгарського (тюркського) за походженням: «колымогъ (~гы) / колимогъ». У ГВЛ воно з'являється тричі під 1208, 1251 та 1254 рр., кожного разу з поясненням «рекше во станы / станъ». Хроніка Малали містить 10 прикладів з нерівномірним розподілом. «Колимогъ» присутнє у 5-й книзі про Троянську війну і 13-й книзі в сюжеті про імператорів Юліана та Іовіана. Хроніка Амартола, Александрія, «Історія» Флавія цього слова не знають[56]. Натомість воно відоме у біблійних перекладах (Книги Суддів та 1–2 Царств) і загалом непогано репрезентоване в давньослов'янській книжності[57]. Нижче у таблиці показані тексти ГВЛ та Хроніки Малали, а також (3-а колонка) паралелі зі старозавітних книг у складі Іудейського хронографа.

---

[55] Мал. 5.16, *Истрин* 1994. С. 142 «имыи съ собою миры *сноузны* и пешца и финикы ратьборя»; Мал. 6.6, с. 179–180 «бѣяста бо *сноузна*, оустрашающа дивии вепрь и дрьжаща соулици»; с. 181 «Ахилеосъ побѣже *сноузно*»; Мал. 9.2, с. 231 «корабля воискы многы и *сноузины* воискыя»; Мал. 9.5, с. 234 «*сноузныхъ* и пѣшихъ оуристании».

[56] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 113. Щоправда, зустрічається у давньослов'янському (болгарському) перекладі Хроніки Георгія Синкелла: «даша же еи людие и Олоферневъ дворецъ и с колы многы / ін. списки: *колымогы*)»; «Каръ… с вои сѣдя растряснове[н] бы[с] и с *колымогы*», арк. 480.22. Див. *Тотоманова А.-М.* Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. — София, 2008. — С. 108, 181, 282.

[57] У словниках приклади з Суд., Златоструя, Житія Андрія Юродивого та ін. *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 1. — Стп. 1252–1253; Словарь русского языка. — Т. 7. — М., 1980. — С. 241. Нижче мої уточнення текстів Суд. та Царств подано за Віл.

1208 р., 726І «и возвратишася во *кольмагы свои*. и рекше во станы»; 1251 р., 811І «воставше же зажьгоша *коли-могы своя*. рекше станы»; 1254 р., 823І «азъ же поидоу во *кольмагъ свои*. рекше во станъ».	Мал. 5.7, Истрин с. 127 «и обрѣте в *колимози сво*его быті оц҃а Ахилеоуса»; Мал. 5.14, Истрин с. 140 «и повелѣ ему влѣзти въ *колимогъ свои*»; Мал. 13.1, Истрин с. 307 «вси вои , иже стрежахоу *кольмогъ*… како же нари-чашеть всь си , гдѣ є^с *колимогъ* м*ои*»; с. 307–308 «идоша в *колимогъ* Овиана». Іще 5 прикладів[58].	Суд.4.11 «и поткноу Варакъ *колимъгъ* си . подъ доубомъ почивающимъ»; Суд.7.13 «и привали оу *колимога* мадиамъ… и падеся . *колимогъ*»; 1 Цар.6.1 «поустиша блюда злата . и *кольмагы* златы»; 1 Цар.6.17 «и ты *кольмагы* златыя . иже въдаша иноплеменьници»; 2 Цар.16.22 «и поставиша . Авесоломоу . *колимогъ* на полатѣ».

У статті 1227 р. описується подвиг Данила та (?) Василька Романовичів. Текст редагований, тому не цілком ясно, хто кого переслідував. Одного з ватажків ятвягів, Небра, хтось із князів «угони» і вибив з рук списа, хоча в кінцевому підсумку тому таки вдалося втекти. У подібному сюжеті у Хроніці Малали: «оудари *древомъ* вепрь…», й оповідь можна було зрозуміти так, ніби йдеться про «копие». Описується подвиг Мелеагра, де у грецьк.: *τοξεύει* τὸν σύαγρον, — тобто, очікувалося б: «*застрѣли* вепрь», або «оудари *стрѣлою*…». О.С. Орлов вказав цю паралель, проте самого відповідника з Малали не навів[59]. Пор. тексти:

1227 р., 751І «бѣжащим же ятвеземь . оугони я Данилъ . Небра язви . четырми ранами . *древо* же вышибе . копье из роукоу его . Василкови оугонившоу его . кликъ бы҃с великъ . братъ ти биетъся назади . ономоу же оставшоу . обратися братоу на помощь . ономоу же симь оутекшу».	Мал. 6.7, *Истрин* 1994. С. 181 «яже варивши преж^де оудари *дрѣвомъ* вепрь тои дивии, зане гоубляше страноу тоу всю».

«Оударити древом» має також Хроніка Амартола, але йдеться про побутове знаряддя, а не зброю. Див. Ам.262: «и текъ єдинъ бѣлильникъ оудари его въ главоу дрѣвомь инѣми гл҃емое . съвлакъ . имь же портъ бѣ извивая». Ще подібний опис бою пропонує «Історія» Флавія, проте окремо

[58] Мал. 5.6, *Истрин* 1994. С. 125 «ск'ры же ю в' *коламазѣ сво*е^м не водивъ ея пре^д многыи ел'лины»; Мал. 5.8, с. 131 «принесо^х тѣло Ахилеоусова въ *колимозѣ* от требника»; Мал. 5.11, с. 133 «отиде въ *свои колимогъ*»; Мал. 13.1, с. 308 «поимше и ведоша и въ цр҃евь *кольмагъ* , рекше ємоу : цр҃ь Оульанъ зовет' тя . яко влѣзе въ цр҃евъ *кольмагъ*…».

[59] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 112.

згадано «копьи» та «древом»: «и коупно пободоша ороужия и *копьи* . и окшевами и камениемъ бияхоуть и . и *древо*^м»[60]. Цікаво, що у ГВЛ бачимо дублікацію «древо… копье» — так само, як в іншому випадку подвоєне «король . риксъ».

О.С. Орлов наполягав на тому, що не лише «игра» річки Скирт, а й «играти» у статті ГВЛ 1230 р. та «игра» 1252 р. також походять з Малали[61]. Пасажі справді цікаві. Перший про те, як Господь надоумив князя Василька під час лихого задуму бояр, 762І: «изиити вонъ . и обнажившоу мѣчь . свои *играя* на слоугоу королева (тут Данилового[62] — *Т.В.*) . ономоу похвативши щитъ *играющи*». Цей двобій «понарошку» налякав бояр і змусив їх відкласти плани заколоту. Другий — неординарний опис бою в чистому полі, 818І: «и гонишася на поли подобно и *игрѣ*». У Малали, справді, дуже багато згадок гри. Проте майже усі вони, крім «гри» річки Скирт з Мал. 17.3, про яку йшлося вище, та «Іракла»-Геракла (Мал. 2.7[63]), стосуються звичайних ігор: спортивних чи дитячих, колісницями на іподромі — «подроумии»[64]… До того ж, слово «игра» загалом доволі уживане. Тільки враховуючи хронографічні тексти в строгому смислі слова (хроніки та історії), — в буквальному значенні воно присутнє в Александрії[65], в переносному двічі у Флавія[66] та кілька разів — у Амартола[67]. В літописах на нього натрапляємо

---

[60] «История» Флавия. 2004. арк. 452г.16–19.

[61] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 112–113.

[62] Данило на той час ще не мав титулу короля, тобто, текст ГВЛ очевидно редагований.

[63] Мал. 2.7, *Истрин* 1994. С. 75 «Ираклъ… *играя* бо на странѣ я^ж на^д море^м тоу\\рьскаго града». Тут «играя» є перекладом ἑωριζόμενος (*Ioannis Malalae*, Chronographia. — P. 23); йдеться про пересування вгору — донизу.

[64] Крім названих Мал. 2.7 та Мал. 17.3, див. Мал. 7.1, *Истрин* 1994. С. 186 «и нарицють днь праздника того по по лоугоу играюще»; с. 187 «паде жребии Оунамаю играти за Писидона… и играа на нь, облечеся въ зеленоу, яко же есть земля… и играаи на нь, облечеся въ Посидонь образъ»; с. 187 «аще останеть иже за Посидона играеть… аще останеть иже за Димитрия играеть»; с. 187 «иже Оунамаоу игра /но/ Пелепомъ Людѣниномъ оубиенъ быс»; с. 188 «и по тѣхъ Ерехθоніи начя играти . инии мнози на своеи земли кож^до *играти* начяша . на Оунама и пръвое начя *играти* по^дроумие колесницами четырми кони»; Мал.7.2, с. 188 «начя *играти* въ тои земли западнои, рекше въ Италии».

[65] 1 раз, Ал.1.39, *Истрин* 1893. С. 46 «въдавъ ємоу игроу . яко же и вь Макыдонии играють и послю с нимъ моужа всякого цѣломоудрия оучителя».

[66] «История» Флавия. 2004. арк. 369в.14 «играющою с нимъ на ложи»; арк. 427в.28 «они же играюще пороугание . и соудии скончяюще , и соудии искоушающе въпрошающе ихъ . а быша соудили по правоу».

[67] Ам.126 «еда *играті* начноуть мною необрѣзании си»; Ам.242 «обращающе же и обращаєма . *играють* нами прирокы . изнаница . развращающе другъ другови»; Ам.249 «ибо не толико ему подобаеть приносити оугожение . и яко *играти* дшею»; Ам.496 «не точию рабынею сею плѣненіи и бж^сТвною властию *играюще*»; Ам.497 «да поистинѣ от дѣтищь *играющи*^х *съиграни* боудоу^т».

двічі в ПВЛ у виразі «бѣсъ имъ / тобою играеть», 4 рази в різних значеннях — у Київському зводі[68]. Загалом же зустрічається в широкому колі текстів[69]. Отже, запозичення з Малали виключати не можна, не наполягаючи однак на тому, що лише ця хроніка підштовхнула фантазію літописця.

Ситуація з іншими «кандидатами на запозичення з Малали» наближається до того чи іншого з розглянутих випадків. Кожного разу потрібно оцінювати ступінь рідкісності. До повного виявлення усіх джерел ГВЛ запозичення залишатиметься не більш ніж вірогідним.

Так, далеко не частотне слово «держатель» один раз, справді, виявлене в Малали[70], при цьому воно відсутнє в Александрії, Флавія, Амартола, попередніх ГВЛ літописах, хоча вміщене в певних книжних текстах[71]. У ГВЛ на нього натрапляємо двічі. Вперше — в неодноразово згадуваному сюжеті 1235 р. прийняття Данилом Галича під час походу Ростислава Михайловича на литву. Літописець тут приписав галичанам захоплений вигук: «се есть *держатель* нашь богомъ даныи» (777І). Вдруге — коли у 1240 р. не названий на ім'я «держатель» Дорогичина відмовив Данилові у праві увійти у місто, літописець увів сентенцію про покарання цієї необачної особи в наступні літа: «б҃ъ послѣже отмьстье створи *держателю* града того» (788І).

Рідкісне «удосити», тобто 'зустріти, застати', знов-таки лише один раз з'явилося у Хроніці Малали, хоча й у прикметному контексті: яскравій оповіді з 2-ї книги про заходи легендарних «царів» Феоста-Гефеста та Дажбога з упорядкування суспільної моралі[72]. У ГВЛ бачимо дві паралелі. Під 1241 р. «дворьскыи» Андрій у Перемишлі не встиг захопити Констянтина Рязанського, посланого від Ростислава Михайловича, але захопив єпископа: «Андрѣи же не *оудоси* его но *оудоси* владыкоу» (794І). Пізніше, під 1260 р., Данило забажав схопити литовського князя Войшелка, з яким тоді посварився: «ловя яти ворога своево . Вышелка . и Тевти[ви]ла и не *оудоуси* его [ею] в городѣ» (847І). Подібні вирази відсутні в Амартола,

---

[68] Київський звід: 1149 р., 377І «а дш҃ею не можевѣ *играти* . и отрѣкостася»; 1150 р., 416І «оугре на фарехъ и на скокохъ . *играхуть* на Ярославли дворѣ»; 1185 р., 651І «сторожемъ же его *играющимъ* и веселящимся . а князя творяхоуть спяща»; 1187 р., 656І «б҃гооц҃ь Д҃вдъ веселия исполнися . скакаше *играя*» (бібл. цит.).

[69] *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 1. — Стп. 1019–1021; Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. — Т. 3. — М., 1990. — С. 442, 444 (в тому числі, наведено вираз з Ам.156 «на игроу» 'жартома, понарошку').

[70] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 112; Мал. 1.18, *Истрин* 1994. С. 27 «Нинъ ^{ж} *дръжатель* бывъ асоурио^{м} , твори^{т} гра^{д} Ниневгию». «Держатель бывъ» є перекладом для ἐπικρατὴς γενόμενος (*Ioannis Malalae*, Chronographia… — P. 12). Крім того, багато разів зустрічається «мѣстодержатели», однак це позначення грецьк. τοπάρχοι.

[71] Таких як Збірник Слів Григорія Назианзина, Житіє Феодора Студита: *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 1. — Стп. 774–775.

[72] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 114; Мал. 2.1, *Истрин* 1994. С. 69 «и не *оудоси*^{въ} /Арх помилка: оудаси/ мужа с нею». Йдеться про те, як давній єгипетський «цар» привчав людей до моногамії та шлюбу.

Александрії та «Історії» Флавія, серед літописів їх має тільки Іпатіївська версія ПВЛ у запозиченні саме з 2-ї книги Малали під 1114 р. Проте вже І.І. Срезневський відзначив велику низку текстів, де виступає «досити» та «оудосити»[73].

ГВЛ містить серію згадок про «туземців» під 1249 (800І), 1258 (840І), 1259 (842І) та 1276 (876І) рр. Перша 1249 р. оповідає про Ростислава Михайловича, який зібрав військо від Перемишля під Ярослав: «и собравъ *тъзѣмьльцѣ* многы . сосоуды ратныие и градные . и порокы». Остання 1276 р. — про заснування Кам'янця Володимиром Васильковичем: князь відправив «моужа хитра . именемь Алексоу . иже бяше при оц҃ѣ его многы городы роубя . и посла и во Володимѣръ . с *тозѣмьци* в челно[х]». У Малали три подібні згадки, в одній з них «тоземци» протиставлені «пришельцам»[74]. В інших хроніках та літописах цього слова немає, натомість пара «тъземьць / пришельць» або «тъземльць / приходъ» нерідкісна у старозавітних текстах[75]. Оскільки усе Восьмикнижжя повністю та Книги пророків частково відбилися в Іудейському хронографі, який міг бути доступним укладачеві чи укладачам ГВЛ, це мусить означати, що це позначення в загальному плані все ж таки хронографічного походження. Однак літописці могли взяти його як із Малали, так і з біблійних книг.

Ще одне характерне слово бачимо у двох варіантах — «притраньно» та «пристраньно» у значенні 'жахливо, надзвичайно, чудернацьки'. На нього досі не звертали уваги. Трапляється воно двічі у Малали[76], в інших хроніках відсутнє. Серед літописів одного разу «притраньнѣе» вміщує ПВЛ у яскравому описі нашестя половців 1093 р. Далі суздальський Лаврентіївський звід запозичає об'ємний фрагмент саме цієї оповіді ПВЛ у повість про зна-

---

[73] Рукописи Євангелія, Патерик Синайський, одне зі Слів Григорія Нисського, Ліствиця Іоана Ліствичника та ін.: *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 1. — Стп. 709, 710; Там же. — Т. 3. — Стп. 1155. До цього можна додати Хроніку Синкела.

[74] Мал. 5.11, *Истрин* 1994. С. 134 «и одолѣша емоу *тоземци*, яко же и много и[х] избиша»; Мал. 7.3, с. 189 «посягати за пришелца, якы странны и не*тоземца* зовоуще»; Мал. 18.3, с. 359 «и поставив санъ *тоземець* скириария».

[75] Частково наведено у: *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 3. — Стп. 972–973. Це, напр.: Лев.16.29, Вих.1.9, 12.19, 12.48, Іс.Нав.9.5а/8.33, Іез.47.22, сказання на Ієз.26.2.І. Срезневський називає також Ізборник 1073 та ін. Що стосується позначення «приходъ» (множ. «приходи») — у ГВЛ, можливо, воно відбилося під 1259 р. (843І) у дещо трансформованому вигляді. Данило у Холм «нача призывати . *приходаѣ* нѣмцѣ и роусь . иноязычникы». Втім, повної певності немає через розбіжности читань списків. «Приходаѣ» — читання Іпат. списку, тоді як у Хлєбн. «прихожаа».

[76] Мал. 9.2, *Истрин* 1994. С. 230 «еже ѕѣло *притранно* дѣло сътвори сии Клеопатра Дексиофаномъ Клидиомъ хитрецемъ, иже море сътвори землю»; Мал. 14.2, с. 310 «яблоко велико ѕѣло и *притранно* от Фругиа».

менитий похід Ігоря Святославича 1185 р.[77] ГВЛ словами «притраньно» та «пристраньно» описує безліч майна у дворах ворогів. Під 1229 р. — захоплений Данилом двір боярина Судислава: «якоже вино и [о]воща и корма . и копии . и стрѣлъ . *пристраньно* видити», 758І. Під 1252 р. — імовірно, «багатство всієї Литовської землі» в оповіді про князя Міндовга (текст знову редагований, з певними неузгодженнями): «и бещисленое имѣние и^х . *притрано* бѣ б҃атьство ихъ», 815І. 1256 р. — двір Стегкинта та когось з інших ятвязьких володарів, на якому поживилося військо Данила та Лева: «и *пристраньноѣ* . яко селицемь воемъ множьствомъ . насытитися . конемь и самѣмъ на двоу двороу» (834І).

Останнє з цієї низки не зовсім певних запозичень із Малали — «кобь». У ГВЛ воно використане у статті 1263 р. в оповіді про вбивство Миндовга. Суперник литовського князя Довмонт вирішив скористатися нагодою захопити його самого, без військ, і повернувся з походу. Підставою нібито слугувало якесь гадання чи передречення. Довмонт заявив учасникам походу: «*кобь* ми не дасть . с вами поити», 860І. Назване слово могло мати значення ‘гадання’, ‘волхвування, чари’, а також ‘доля’ як переклад грецьк. τύχη. У ГВЛ, радше, йдеться про ‘гадання’, натомість у Хроніці Малали «кобь» тричі використано саме у значенні ‘доля’[78]. В інших хронографічних творах воно відсутнє[79]. З літописів ПВЛ містить один вираз, зі значенням ‘волхвування’[80]. Водночас, «кобь» з’являється у чималому колі книжних текстів, що відзначено у словниках[81].

Нарешті, у трьох випадках висловлені припущення про запозичення з Малали не підтверджуються. Про один з них мені вже доводилося писати[82]. О.С. Орлов вважав, що «самодьржець» у ГВЛ потрапило з Хроніки Малали, де, справді, в урочистій титуляції Октавіана Августа маємо: «оуперъаторъ,

---

[77] Пор. 223Л «и се *притранѣе* [Р се пристрание, А в се пристраннее] и страшнѣе . яко на х^с҃ьяньстѣ родѣ страхъ и колѣбанье . [и] бѣда оупространися»; 393Л «се *притраньнѣе* и страшнѣе . яко на хр^сьяньскѣ родѣ стра^х и колѣбанье…».

[78] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 113. Проте з контексту слов’янського перекладу не завжди зрозуміло, що йдеться про «долю». Див.: Мал. 7.4, *Истрин* 1994. С. 192–193 «оттряс работноу *кобь*, о Виньдикие, и съвлексѧ с того ерма, облечеся въ броня роумьскы свободы»; Мал. 9.1, с. 229 «постави же тоу и капище мѣдяно *коби* Римьсцѣ». Ще один вираз відомий лише у версії Елінського літописця, де зіпсовано вихідний текст. Пор. Мал. 16.3, с. 346 «и одолѣ сп҃съ Х҃с и цр҃вь *ко*раб҃*ль*» та: καὶ ἡ τοῦ βασιλέως *τύχη*; *Ioannis Malalae*, Chronographia. — P. 332. Отже, у слов’янському перекладі у Мал. 16.3 також мусить бути «*кобь*».

[79] Хоча Хроніка Амартола має дериватив «кобьник», див. далі.

[80] 1068, 169Л «се бо по дьяволю наоученью *кобь* сию держать».

[81] *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 1. — Стп. 1240; Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. — М., 1991. — Т. 4. — С. 230; Словарь русского языка. — Т. 7. — С. 210.

[82] *Вілкул Т.Л.* Біблія у Галицько-Волинському літописі // Княжа доба: історія і культура. — Л., 2015. — Вип. 9. — С. 239–240.

еже есть *самодръжець*» (грецьк. ἰμπεράτωρ, ὅπερ ἐστὶν αὐτοκράτωρ)[83]. Втім, «самодьржець» як відповідник для αὐτοκράτωρ типове для перекладних текстів. У хронографічних творах один приклад використання бачимо в Александрії Хронографічній, і десяток (!) у Флавія[84]. Головне ж, ідеться про вислів ГВЛ під 1201 р. з похвали Роману Мстиславовичу на початку літопису, де прочитується «князя Романа . приснопамятнаго *самодержьца всея Роуси*» (715І), та подібний йому зі звістки під 1262 р. про Міндовга: «кнзь литовьскии Миньдовгъ . *самодержечь* быс во *всеи земли* Литов*ьскои*» (858І). Найближчий до обох зворотів вираз вміщує «Сказання про князів Бориса та Гліба», де так названо Володимира Святославовича — хрестителя Русі: «...*самодержьцю всея Русьскыя земля* Владимеру»[85]. «Сказання», імовірно, і послугувало джерелом ГВЛ.

Далі, галицький літописець десяток разів, під 1208, 1229, 1235, 1249, 1251, 1254 та 1261 рр., згадує «хороугъвь». У Малали знайдено лише 4 вирази з цим позначенням[86], тоді як уже І.І. Срезневський відзначив низку переважно «світських текстів» з цим словом[87]. До них можна долучити 8 (!) прикладів з «Історії» Флавія, а також більше десяти із Книги Суддів та Царств. Найправдоподібніше, запозичення «хронографічне в широкому сенсі» й недарма не переходить у ГВЛ рубіж початку 1260-х років. Тексти Флавія, Восьмикнижжя та Царств увійшли до Іудейського хронографа, тобто, цитати могли бути вичитані з одного збірника. Однак, чи дивився тут літописець саме Хроніку Малали — сказати складно. Пор.:

1208 р., 725–726І «тоу же Марцелъ . *хороугве* своее . отбѣже и Роусь взятъ ю и пороугъ великъ бъс Марцелови»; 1229 р., 757І «аще Роуская *хороугвь*	Мал. 5.7, *Истрин* 1994. С. 129 «съ своею кижд о *хоругъвью* пръвое на мѣсто Аоулиду»; Мал. 5.15, с. 141 «Пенфесила же	Ам.435: «аггели же предстоаще емоу и *хороугове* в роуцѣ имоуще»; «История» Флавия. 2004. арк. 436а.36,37 «и по сихъ *хороугвь* орелъ и проча прѣдъ *хороугвами*

[83] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 114; Малала 9.6, Истрин. 1994. С. 234; *Ioannis Malalae*. Chronographia. — P. 171.

[84] Ал.1.16, *Истрин* 1893, с. 19 «ладенъ самодерьжець»; «История» Флавия. 2004, арк. 381а.31, 408а.7, 417б.11, 428г.5, 433в.26, 434б.16, 460б.33, 469а.20, 469а.36, 461а.40. На жаль, у словниках зауважено використання переважно у «світських пам'ятках». І.І. Срезневський відзначив також Ізборник 1073 р. та Пчолу: *Срезневский И.И.* Материалы. — Т. 3. — Стп. 249.

[85] *Бугославський С.* Україно-руські пам'ятки. — С. 18–19 та ін.

[86] Відзначено в: *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 114 (без прикладів). Тексти див. нижче. З них два у типовому для біблійних книг значенні 'плем'я' та 'військовий підрозділ', тоді як у ГВЛ йдеться радше про знам'я, знак, що зближає зі слововжитком «Історії» Флавія.

[87] Напр., *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 3. — Стп. 1388–1389 (для значення 'стяг, знамя').

станеть на забролѣхъ то комоу ч͡сть оучиниши . не Романовичема ли»; 1235 р., 777І «постави на Нѣмѣчьскыхъ вратѣхъ *хороугов*ь свою»; 1249 р., 803І «и Филю в заднемь полкоу стояща . со *хорюговью*», 804І «и *хороуговь* его раздра на полы», 804І «оузрѣв же *хороуговь* его по Ляхомъ женоущоу»; 1251 р., 811І «нападоша на нь крЬп͡ко и *хороуговь* его отяша»; 1254 р., 824І «Бенешь же стояше пре͡д враты со *хороуговью*»; 825І «и постави *хороуговь* свою на градѣ»; 1261 р., 853І «…два татарина . на городъ с *хороуговью*».	посредѣ съноузны[х] бѣяше съ *хороуго-вью*»; Мал. 6.3, с. 176 «токмо двѣ *хороугви* ти полъ моужь и женъ и дѣтии, числомъ десять темъ точию… и осташа же въ пръсѣхъ своею волею *хороуговию* .ѳ҃. ти полъ и оубояшася инѣхъ языкъ».	троубници»; 465в.12–13 «вда емоу длъго копие злато . и *хороуговь* среб-реноу»; 412г.28 «очи же ихъ на *гороугвь* зрять . и роуцѣ на сѣчю готовають»; Ще 5 прикладів[88]. Суд.5.14 «откоудоу *хороуговью* възмагающе»; 1 Цар.9.21 «[а]зъ есмь мнии . *хороугъве* колѣна и͡зльва… от всея *хороугъви* веньяминовы»; 10.19 «по *хороугъвамъ* ваши[м] . и по колѣномъ ваши[м] . и по родоу вашемоу»; 10.20, 10.21, 14.27 «и простеръ конець *хороугви* своея . яже в роукоу емоу»; 14.43, 15.17 «не властелина ли тя поставить *хороугъви* колѣна и͡злва»; 3 Цар.8.16 «ни единого же от *хороугве* во и͡зрли».

Позначення «страньници» зі звернення жителів польського міста Каліша під 1229 р. до одного з «ляхів» — союзників Данила: «ци иного *странници* есмы . но людье твои» (756І), — також виводили з Малали[89]. Проте «страна» як синонім до «языкъ», «страньнъ», «страньникъ» виступає у надто широкому колі найрізноманітніших текстів[90]. Важливо, що не тільки лексично, а й тематично близькі вирази має «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, текст якого великими фрагментами залучав волинський укладач ГВЛ. Щодо «страньнъ» в Іларіона див.: «и тако *странни* суще . *людие* б͡жии

[88] «История» Флавия. 2004, арк. 413б.10 «и потомъ *хороугви* наричемыи орелъ»; 457б.1,8 «въ иномъ мѣсте възнесоша *хороугви* кесаревскыя»; «иоудѣи же *хороугви* отеше»; 407г.29 «постави .у҃. храбрых съ *хоругвами*»; 429г.35 «и тоу оставивъ .е҃. полкъ и с *хоругвами*».

[89] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 114; пор. Мал. 7.5, *Истрин* 1994. С. 194 «обья Врина рига и граж͡анъ его, акы *странникы*, изби».

[90] *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 3. — Стп. 537, 538, 540–541; Slovník jazyka staroslověnského. — Praha, 1983. — Т. 4.1. — S. 174; Словарь русского языка. — М., 2006. — Т. 27. — С. 129.

нарекохомъся»[91]. До речі, у 1-й та 3-й «відхилених паралелях» кращим кандидатом на джерело запозичення виявляються тексти з іменем «Володимиръ», яких для давньоруського часу не так багато. Якщо висловлені припущення вірні, то преференції волинського укладача ГВЛ, патроном якого був Володимир Василькович, пов'язані з іменною символікою, нерідкісною у літописах.

Непевність у визначенні джерела запозичення у кількох випадках пов'язана з тим, що паралелі вдається провести до кількох текстів. Так може статися не лише при використанні поодиноких слів, а й виразів. Наприклад, акцентуючи тему «боярської лестивості» та «невірності», автор ГВЛ двічі залучає характерне: «съвѣтомъ (таких-от) бояръ». Під 1202 р. князь Володимир Ігоревич намагається переконати володимирців позбутися малолітніх Романовичів: «Посла же Володимеръ со *свѣтомъ* гали*чкы*[*х*] *бояръ*…» (718І). Під 1229 р. польский князь Лешко «оубьень бы^{с} Стополкомъ . Одовичемь Володиславомъ . *свѣтомъ бояръ* невѣрн*ы*^{х}» (754І). У Хроніці Малали знаходимо схожий доволі рідкісний вираз: «постави… *съвѣтомъ бояръ*»[92]. У літописах нічого подібного більше немає[93], те ж стосується Флавія та Александрії. Натомість один із зворотів Хроніки Амартола ще ближче: «*свѣтомь боляръ* гре*чьскыхъ*»[94].

Під 1248 р. ГВЛ характеризує ятвязького воїна і ватажка Скомонда: «Скомондъ бо бѣ *волъхвъ . и кобникъ нарочит*ъ» (799І). О.С. Орлов вказав паралель до Мал. 5.7: «Класъ низокъ… и *вълховъ, и кобникъ* хитръ . Троуи же *нарочит*ии моужи сии…»[95]. Втім, у Малали між цими двома фразами різко змінюється тема. Після довгої низки портретів іонійських героїв, останнім серед яких поданий портрет помічника Ахілла — «Класа» (Калхаса, Κάλχας), хроніст переходить до опису протилежного боку воюючих, троянців («Троуи же…»). У принципі, укладач ГВЛ міг не зауважити нового параграфу і відповідного змістовного розриву Хроніки, або й сам замінити типове для Малали «хытръ» на інше книжне слово «нарочитъ». При цьому, однак, схожий вислів відтворено в Амартола, вплив якого також простежується у

---

[91] *Молдован А.М.* «Слово о законе и благодати» Илариона. — К., 1984 (за списком 1-ї редакції: арк. 182б).

[92] Мал. 14.8, *Истрин* 1994. С. 319 «постави Рикимеръ цр҃я Олоуврия *съвѣтомъ бояръ*».

[93] Пор. у Київському зводі власне про галичан: 1189 р., 664І «по ихъ *свѣтоу*»; «по *свѣтоу галичькихъ* моужь».

[94] Ам.374 «Гаратионъ призоветь и . съ *свѣтомь боляръ* гре*чьскыхъ* завидяще емоу». Відзначено у: *Вилкул Т.Л.* Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. — М., 2009. — С. 98.

[95] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 104, 113; *Истрин* 1994. С. 128.

ГВЛ. Див. про те, як молодий Юліан-відступник шукає чарівника-гадателя: «*вълхвъ* искаше *и кобник*а . аще сбоудеться емоу желанье» (Ам.357–358)[96].

Під 1248 р. князь Василько під Дорогичином перемагає литовських князів, зокрема, уже згаданого «волхва» Скомонда. Голову Скомонда посаджено на кіл. О.С. Орлов зауважив, що так само у Малали вчинили з готським «рексом» («ригою») на ім'я «Врина»[97]. Втім, аналогічний сюжет має знов-таки Хроніка Амартола: під час «мятежа» у Константинополі покарали ігумена монастиря, улюбленого імператором Анастасієм. До речі, в обох хроніках йдеться про «копие», а не про «колъ», хоча сюжети рідкісні.

1248 р., 800І «*и глав*а *его взотъ*чена бы^с *на колъ*».	Мал.7.5, *Истрин* 1994. С. 194 «и одолѣвъ, я того Врина рига, и абие оусѣкноу и, *и въст*кноу *глав*оу *его на ко*пие».	Ам.408 «и оубивше его *въстъ*коша *глав*оу *на ко*пье».

Нарешті, під 1261 р. князі виконують наказ темника Бурундая знищити укріплення міста Володимира-Волинського: «нача роскопывати городъ . *назнаменуя образ побѣды*» (850І). О.С. Орлов убачав тут аналог до сюжету Хроніки Малали[98], де «римський боярин» Манлій уводить новий ритуал «вигнання Февруарія» після перемоги над галами та рексом Вриною: «Галскоу *побѣдоу знамѣн*оуя»[99]. Втім, ближче, «*побѣды назнаменае*^т» — у Флавія (не за Іудейським хронографом, а за Окремою редакцією)[100]. Щодо «образу», «назнаменовати образъ» присутнє у того ж Малали в сюжеті про чарівницю Кірку / Цирцею: «яко же Кирки не преобразуя ч҃лкъ въ звѣренъ *образъ*, но нравъ *назнаменуя*» (Мал. 5.12, *Истрин* 1994. С. 137). Але знов у Флавія ближче, арк. 365б.27-28: «ѕвѣзднаго *образа назнаменоуую*щи».

3. **Комбіновані з кількох хронографічних текстів вислови**. Укладачеві (укладачам) ГВЛ належать фрагменти, де сполучаються вирази чи топіка кількох хронографічних джерел. У ГВЛ часто використовується такий, за визначенням І.М. Данилевського, «центонний» спосіб побудови тексту[101]. При «центонній» побудові майже увесь виклад конструйовано із запози-

---

[96] Цю паралель раніше не відзначали, однак відповідний вираз Амартола наведений у: Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. — Т. 4. — С. 230.

[97] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 104.

[98] Там же. — С. 113.

[99] Мал. 7.5, *Истрин* 1994. С. 195. Цитата повніше: «изгонити же феврouаря м^сца из града біема , Врина дѣля и Галскоу *побѣдоу знамѣноуя*».

[100] Див. «История» Флавия 2004. арк. 413б.13, різночитання. Йдеться про «хоругъвь» в образі орла, пояснюється значення символу: «…ц҃рь всѣмъ птицамъ… оустрѣтение его *побѣды* являеть / *назнаменае*^т». За Окремою редакцією відзначено у: Словарь русского языка. — Т. 10. — С. 96.

[101] *Данилевский И.Н.* Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. — М., 2004.

ченних фраз та зворотів. Зрозуміло, наші літописці використовували широкий спектр текстів: біблійних, хронографічних, агіографічних. Перерахую паралелі, коли одне з одним близько стиковані два-три саме хронографічні запозичення.

У Похвалі Романові Мстиславовичу на початку ГВЛ сполучаються вислів з Хроніки Малали щодо Іракла / Геракла (який визначив О.С. Орлов)[102] та, ймовірно, Александрії Хронографічної (припущення моє). Пор.:

1201 р., 715І «*одолѣвша* всимъ поганьскы*мъ* язык*о*$^{\hat{\text{м}}}$ *оума моудростью*»	Мал. 1.21, *Истрин* 1994. С. 29 «рекше *одолѣвша* част*ы*^{м} ѕлы^{им} похот*ѣ*^{м}, *оума м*^{д}*ростию* . акы палицею…»	Ал.3.35, *Истрин* 1893. С. 104 «одолѣ . и покори варъварьскыхъ языкъ . кв҃.»

Дещо дивне «оума моудростию» виникло у давньоболгарському перекладі Малали через те, що слов'янський перекладач поряд поставив «оума» = λογισμὸν та «моудростию» = τῆς φιλοσοφίας, які розділені у грецькому оригіналі[103]. Через це рідкісне сполучення вставка з Малали чудово ідентифікується. Пропонована паралель до Александрії не настільки яскрава. Однак важливо, що матеріал з інших місць роману неодноразово фіксується у ГВЛ[104], а в даному разі йдеться ще й про маркирований сюжет, смерть і підсумок життя Олександра Македонського. Власне слово «языкъ» зустрічається в цьому значенні у ГВЛ лише двічі (після 1201 також під 1238 р.)[105]. Заміна «варварських» на «поганьскі» народи є очікуваною. Відоме з хронографічних текстів «варваръ» та «варварьскъ» відобразилося у ГВЛ в унікальному зіпсованому «варва» (1251 р., 812І), тоді як слова «поганьскыи» та «поганыи» доволі частотні в цьому літописі[106]. Так, найімовірніше, проявився вплив попередніх зводів, неодноразово використаних у галицькій і волинській частинах ГВЛ. У ПВЛ в оповіді про Святослава Ігоревича під 955 р. вжито епітет «поганьскыя» («творяше норовы *поганьския*», 63Л), у Київському зводі під 1185 р. Ігор Святославович промовляє: «а не *поганьская* дерзость . обломи силоу рабъ твоихъ» (649І). Крім того, ПВЛ та Київ-

[102] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 100–101.

[103] «νικήσαντα τὸν ποικίλον τῆς πονηρᾶς ἐπιθυμίας *λογισμὸν* διὰ τοῦ ῥοπάλου *τῆς φιλοσοφίας*». *Ioannis Malalae*, Chronographia… — P. 14.

[104] Відзначалося, напр.: *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 104–116; *Пауткин А.А.* Беседы… — С. 225–226.

[105] 782І, «вдасть Кыевъ… обьдержати противоу иноплеменьныхъ языкъ . безбожьныхъ татаровъ».

[106] Пор.: 1256 р., 834І «и бы^{с} радость велика . о погибели *поганьскои*». 1201 р., 715І: «оустремил бо ся бяше на поганыя», «погоубившемоу поганыя измалтяны»; 1234 р., 773І «изиидемь на поганыѣ половцѣ»; 1240 р., 786І «не слышалъ прихода поганыхъ татаръ»; 1248 р., 799І «многажды побѣжаше поганые», та ін.

ський звід мають десятки згадок «поганыхъ»[107]. Якщо мої доповнення до ідентифікованого пасажу з Малали вірні, перед нами класичний «центонний фрагмент», де усі слова, крім «всѣмъ», — запозичені.

Під 1209 р. ГВЛ описує прихід угорського короля Андрія з «Романовою» (дружиною Романа Мстиславовича) та володимирськими боярами під Галич. Наслідком сумісних дій володаря та знаті стало щось подібне до суду. Покарали бояр Кормильчичів, зокрема, Володислава, який вокняжився не по чину. Захопили також Судислава, якому, втім, вдалося відкупитися: «и много имѣния давъ . Соудислав же во *злаᵀ пременися* . рекше *много злата давъ* избави^с» (728І). Позірно нібито маємо справу з глосою. Підозру викликає те, що тлумачення не відсилає до реалій — срібла, кун, гривень і т. п. Тому не виключена вставка з літературного джерела. Очевидний кандидат — Хроніка Малали, де сталий вираз «давъ много злато» використаний кілька разів[108]. Що стосується у «злато пременися», аналог знаходимо в одному казусі з «Історії» Флавія, хоча зміст накладається приблизно, і з ГВЛ співпадають лише два слова[109]. Тобто, вірогідний «центонний» фрагмент або принаймні поодиноке включення з хронографії.

Якщо залучити мікроцитати разом з рідкісною лексикою, варто навести статтю 1202 р. Один із князів Ігоревичів посилає свого попа послом до володимирців. У сюжеті наявне запозичене з Малали «нарѣчье» — ‘наказ, звістка’[110]. Тут же бачимо зворот «свѣтомъ бояръ», засвідчений у Хроніці Амартола та Александрії. «Нарѣчье» як паралель до Малали визначив

---

[107] Проте готового виразу «одолѣ поганыхъ» в літописах немає. Щодо частоти ужитку, у Київському зводі, напр., понад 50 раз вжито «поганыи», 2 раза «погань» і 1 раз «поганьскыи».

[108] Зустрічається у Хроніці декілька разів: Мал. 5.6, *Истрин* 1994. С. 125 «*злато* емоу *много давъ* и пшеница въ едино мѣсто брашноу ахеискы^м воино^м»; Мал. 5.15, с. 141 «Парисъ же се оуслышавъ, оубѣди ю не обращатися, *злато много давъ* еи»; Мал. 14.7, с. 316 «и *да*сть аньтиохаономъ Патракея на многая дѣла *злато много*». Втім, є також у Флавія, див. арк. 375в.6-7 «и *дасть много злата* фаватови строителю римскоу». У літописах — злато та срібло, див. ПВЛ під 955 р., 61Л про княгиню Ольгу: «и *дасть* еи дары *многи злато* и сребро»; у Київському зводі щодо княжни Верхуслави 1187 р., 658І «*да* по неи *много*е множьство бещисла *злата* и сребра .

[109] Описане знецінення золота: «яко Асоуріистѣи земли *пременяшется злато* на полоу цѣны древняя цѣны» (арк. 460б.37).

[110] До речі, у виданні ПСРЛ в даному місці невірний словоподіл, розірвано «нарѣчь» та «е», мусить прочитуватися як одне слово. Цікаво, що це не перша помилка. Вже І.І. Срезневський вказував, що у попередньому виданні ПСРЛ. Т. 2 (1870-х років) розірвано «на» та «рѣчье», і що мусить бути «нарѣчье». Крім Малали, слово відоме у книжних пам’ятках, зокрема, агіографічних: *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 2. — Стп. 325. Див. також: Словарь русского языка. — М., 1983. — Т. 10. — С. 210.

О.С. Орлов[111], «свѣтомъ бояръ» виявлене мною. В одному невеличкому пасажі літописець використав одразу дві хронографічні паралелі.

Сліди контамінації переконливо виявлені ще в кількох статтях ГВЛ. О.С. Орлов показав, що опис зовнішності Данила Романовича та вигляду його військ у статті 1252 р. (814I) зроблений під впливом двох джерел — Александрії та Хроніки Малали. Мається на увазі друга книга роману з описом македонського царя Олександра та перського царя Дарія, а також сюжет Малали про охрещення імператором Юстином лазського князя Чафія[112]. У статті 1259 р. про будівництво і прикраси «зданья» у Холмі (843–844I) Орлову вдалося простежити вплив трьох хронографічних джерел: Хроніки Малали, Амартола та «Історії» Флавія, з імовірними доповненнями також з описів Єрусалимського Храму біблійних книг[113]. Третій подібний

---

[111] Конкретних прикладів з тексту Малали вчений знову не навів: *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 113. Тексти:

1202 р., 718I «Посла же Володимеръ со *свѣтомъ* галич*кы*ˣ *бояръ нарѣчье* попомъ . к володимерцемь».	Мал. 4.10, *Истрин* 1994. С. 110 «прозва лакониискы . въ *нареͨние* своего имене /Ø, грецьк. тільки: ἐις ὄνομα ἴδιον Λακωνικήν/»; Мал. 5.17, с. 144 «и послахомъ къ немоу *нареченіе* /ἀπόκρισιν/ братомъ моимъ Еантомъ и Диомидомъ и Одоусеоусомъ, запрещающе ему, да не престоупають едини къ варваром»; «си же шедше ждаху Ахилеоуса вне дубравы, рекоуще, да повѣдають *наречье* /ἀπὸκρισιν/ . твои отц҃ь Ахилеоусъ обѣщается Идію пояти Полоуксинь бранению»; Мал. 7.3, с. 190 «и повѣда отаи поусти в *нарѣчие* /μανδᾶτα/ женѣ моужатицѣ римляныни не быти на позорѣ»; Мал. 7.4, с. 192 «и къ воемъ поустиша *нарѣчие* /Ø/ , оставивше и, и отити от него».

Як бачимо, порівняння грецького тексту Хронографії Малали з давньослов'янським перекладом показує, що «нарѣчье» може бути відповідником до ἀπόκρισις (звично перекладається як банальне «отъвѣтъ»), взагалі не мати відповідника, одного разу перекладене з нетривіального μανδᾶτα.

[112] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 105–106; Ал.2.14, *Истрин* 1893. С. 61; Мал. 17.2, *Истрин* 1994. С. 349.

[113] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 109, 122–123. До цього можна додати, що у кількох випадках вивірення джерел не підтвердило паралелей О.С. Орлова. Це стосується опису капітелей з людськими головами та чаші зі змієвими головами з ГВЛ. Так, у Хроніці Малали не знайдено «стоянья комаръ» «на четырехъ головахъ чл҃вчскихъ» і взагалі згадки людських голів у зв'язку з якимись будівлями. Згадується лише як поновили «Капеталионъ» (Мал. 9.6, *Истрин* 1994. С. 234). Учений також припускав що «главы… *змиевы*» у ГВЛ узяті з Александрії за редакцією Елінського літописця. Однак «главы… *змиевы*» з Ал.3.22 прочитується тільки у пізньому, другої чверті XV ст., Еллінському літописці 2-ї редакції (*Истрин* 1893. С. 227), тоді як у ранішому Троїцькому хронографі «главы имоуще *евеловы*». Див.: *Вилкул Т.Л.* Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 3-я). — Р. 173. При цьому «евеловы» відповідає грецьк. ред. β τὰς κεφαλίδας *ἐβελίναις*. Див. *Bergson Leif*, Der griechische Alexanderroman. Rezension β. — Göteborg; Uppsala, 1965. — P. 161. Натомість для обох деталей можна припускати

випадок вчений ідентифікував у звістці під 1265 р. про з'явлення «страшної зірки» комети, де знов-таки припускався вплив Малали, Флавія та Амартола[114]. Запозичення з «Історії Іудейської війни» в цьому сюжеті підтвердили наступні дослідження[115].

На відміну від попередніх статей, остання звістка є порівняно пізнім фрагментом, який стоїть на межі між «галицькою» та «волинською» частинами ГВЛ, заслуговуючи внаслідок цього на окрему увагу. Включення з Малали вперше припустив А.М. Попов у третій чверті XIX ст. До наступних досліджень припущення увійшло без детальної перевірки, просто за традицією[116]. Хронографічні тексти та літописи, справді, зберегли доволі багато повідомлень про комети, які вважалися екстраординарно недобрими знаменнями. Кілька з них використано в ГВЛ. Для зручності нижче у таблиці запозичення відзначаю графічно. Зближення з Флавієм показано підкресленням, Хронікою Амартола — фонтом bold, можливі збіги з текстом Малали — курсивом, поодинокі формули (про які нижче) — пунктирним підкресленням. Пор.:

ГВЛ 1265 р., 863І «**Явися *звѣзда на восто*цѣ** . хвостатая **образомъ** *страшн*ымъ . **испоущаю*ще*** от себе ***лоуч*ѣ вели**кы си же звѣзда нарѣчаеться власатая . от видѣния же сея звѣзды страхъ обья вся чл҃вкы и оужасть . хитрѣчи же смотрѣвше тако рекоша . оже мятежь великъ боудеть . в земли . но бѣ спс҃ть своею волею и не быс҃ ничтоже».	«История» Флавия, арк. 459б.20-23 «ста ѕвѣѕда . над градомъ , подобна копию . и пребы лѣто все . еиже имя комитисъ наречемаа вся власатая»; арк. 411в.13–14 «имже моудреци прилѣжно смотревше нарекоша и поупъ земли»; арк. 407в.9 «лютъ же страхъ и оужасъ нападе на гражаны»; арк. 424а.2 «лютъ же страхъ и оужасъ нападе на люди».	Ам.536 «**явися звѣзда вели**а , **лоуч**а **на въстокъ испоущ**аа»; Ам.262 «**явися звѣзда** надъ градомь **образомь** копья»; Ам.421 «И **звѣзда явис велиа** на западнѣи странѣ свѣтла , выспрь **испоущ**аа **лоуч**а . юже именовахоу Лампадию . рекше блистанницоу»; Ам. 541 «**звѣзда явися вели**я от запада . копииника его нарицахоу».
Мал. 17.1, *Истрин* 1994. С. 348 «въ начатокъ же цсртва его взыиде в вечеръ *на въсто*къ сл҃нца *страшн*а *звѣзда* къмитисъ . яже бѣ простираю*щи лоуч*я долоу . юже дроузии гл҃ахоу погония . бояхоуся».		

реальні відповідники. Зокрема, для чаші зі змієвими головами знайдено прототип у чаші з Баден-Вюртенберга 1100 р.: *Архипова Е.И.* Архитектурный декор и скульптура XII века в Южной, Юго-Западной Руси и Рязани // История русского искусства: В 22 т. — М., 2015. — Кн. 2: Искусство 2-й половины XII века. — С. 337, 339. Незважаючи на все сказане, в описі «зданья» в Холмі під 1259 р., справді, контаміновано декілька хронографічних джерел.

[114] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 110.

[115] «История» Флавия. 2004. — С. 9.

[116] *Попов А.* Обзор… — 1866. — С. 59–60; *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 110.

Порівняння ГВЛ з Хронікою Малали про початок царства Юстиніана показує, що збігів насправді небагато. У ГВЛ немає характерних транслітерацій грецьк. «къмитисъ» (κομήτης) та «погония» (εἶναι πωγωνίαν ‘є бородата’), «лоучя» ця зірка в літописі «испоущающе» подібно до текстів Амартола, тоді як у Малали «простираючи», і т. д. При цьому, у Флавія та Амартола знаходимо дійсно надійні відповідники для ГВЛ. В «Історії Іудейської війни» вміщене характерне визначення «наречемаа… власатая»[117] та сюжет про те, як «моудреци» на Єрусалим «смотревше нарекоша и…»[118], сполучення «страхъ и оужасъ»[119]. У Хроніці Амартола бачимо відповідник до першої частини цієї статті ГВЛ. Найближче, мабуть, Ам.536 з перестановкою порівняно з ГВЛ: «**явися звѣзда вели**а , **лоуча на въстокъ испоуща**а», «…**образомь** копья», але в Амартола присутня ціла серія подібних звісток про комети, кожного разу з характерним початком «явися…». Повідомлення про комети наявні також у давніших за ГВЛ літописах, ПВЛ та Київському зводі, але вони не ближчі за тексти Флавія чи Амартола[120]. Крім наведених виразів, у статті 1265 р. ГВЛ використано також формулу «мятежь великъ бысть»[121] (в даному разі з майбутнім «…боудеть») та книжне слово «хытрець». Останнє доволі частотне в Малали, однак трапляється також в Амартола та ін.[122] Якщо систематизувати усі свідчення, характерним винятково для Хроніки Малали й не повторюваним в інших цитатах залишиться лише епітет «страшьна». Подібне визначення легко могло бути додумане літописцем. Отже, маємо центонний фрагмент із запозиченнями з Амартола, Флавія

[117] Словарь русского языка. — М., 1975. — Т. 2. — С. 216: у прикладах на «власатыи» лише ця цитата з Флавія та з Мал. 5.12 один із портретів героїв Троянської війни. Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. — М., 1989. — Т. 2. — С. 442: тільки власне приклад з ГВЛ.

[118] Необхідно додати, що слово «съмотрити» у давньоруський час не належить до ординарних. Поява його в літописах, як правило, сигналізує про книжне походження фрагменту чи виразу.

[119] Повніше відповідні вирази «Історії Іудейської війни» використані нижче у статті 1277 р., див. нижче. Крім Флавія, в інших текстах: *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 3. — Стп. 1161–1162. Поряд «страх» та «оужасть» відзначено у: Дан.10.7; ПВЛ під 1103 р., 278Л («бъ҃ великыи . вложи *оужасть* велику в половцѣ . и *стра*ͯ *нападе* на ня и трепетъ . от лица русскыͯ вои»).

[120] Найближче до даної звістки ГВЛ: Київський звід 1145 р., 317І «*явися звѣзда* при*велик*а . *на* западѣ *испоущающи лоуча*». Пор. також ПВЛ 1065 р., 165Л «восия звѣзда на [в] *образ*ъ копиины надъ градом». На літописи, у свою чергу, вплинув Амартол.

[121] Див. вище прим.26.

[122] Мал. 2.14, *Истрин* 1994. С. 87 «Антионъ , лоунныи *хитрець*»; «Ѕифосъ , и Антиоⷩ , моусицьская *хитрѣца*»; Мал. 4.4, с. 105 «нем же Еоурипидъ премⷣры\\ хитрець хитростию списа»; Мал. 4.10, с. 111 «всоуе хитрьци исповѣдаюⷮ хитростию гл҃ще»…; Ам.468 «Леонъ , пещемъ истовыи *хытрець* гл҃емыи»; Ам.471 «злоименныи истовыи *хытрець* пещеⷨ призвавь а». Див. також: *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 3. — Стп. 1431–1432. У ГВЛ слово «хытрець» використано перед цим у статті 1259 р., 843–844І: «изваяно отъ нѣкоего *хытр*ⷷ*ѣчь*»; «…оузоры тѣ . некимь *хытрѣчемь* . Авдьемь».

та літописної формули, натомість вплив Малали залишається під питанням. Власним внеском літописця стала назва комети-зірки «хвостатая»[123].

4. **Загальна схема запозичень із Хроніки Малали та хронографічні паралелі на закінченні ГВЛ**. Підсумовуючи усі наведені дані про запозичення з Хроніки Малали, можна поки що створити не карту, а приблизну схему розподілу паралелей. Якщо використати такі умовні позначення: запозичення виразу — *звор.*; запозичення виразу під сумнівом (коли літописець міг, у принципі, залучити інше джерело, хронографічне чи ширше книжне) — *звор.?*; запозичення слова — *сл.*; під сумнівом — *сл.?*, й розподілити наші матеріали за десятками років, отримаємо таку картину.

1200-ті роки: 1201 звор. звор.; 1202 сл. звор.?; 1208 сл. сл.; 1209 звор.;

1210-ті роки: 1210 сл.;

1220-ті роки: 1221 звор.; 1223 сл.; 1224 сл.; 1227 сл. сл.?; 1229 звор. сл. сл.? звор.?;

1230-ті роки: 1230 сл.?; 1235 звор. сл. сл.?;

1240-і роки: 1240 сл.?; 1241 звор. звор. сл. сл.?; 1248 звор.? звор.?; 1249 сл. сл.?;

1250-ті роки: 1250 сл.; 1251 сл. сл.;1252 звор. сл. сл.? сл.? звор.; 1253 сл.; 1254 звор. звор. сл. сл. сл.; 1255 звор. сл. сл.; 1256 сл.?; 1257 звор. сл. сл.; 1258 сл. сл.?; 1259 сл.? звор. сл.;

1260-ті роки: 1260 сл.; 1261 сл. звор.?; 1263 сл.?; 1265 звор.?

1270-ті роки: 1276 сл.? сл.?

Наявні підйоми та падіння частотності запозичень, найвищий підйом припадає на 1250-ті роки, після чого залишаються лише поодинокі, переважно сумнівні, паралелі. Що важливо, різке падіння починається від початку 1260-х років, а останнє цілком надійне запозичення припадає на 1257 р. (!)[124]. Необхідно враховувати, звичайно, нетипову для літописів структуру ГВЛ, акцентовану її автором, який заявляв, що він пише, забігаючи то «въ предняя», тобто ‘в початок’, то «въ задняя» ‘в кінець’, а «вся лѣта» розрахує опісля (1254). Втім, попри значні екскурси назад і вперед, загально все ж рух часу в ГВЛ плине від ранніх подій до пізніх.

Якщо звернемося до хронографічних запозичень з інших текстів, наприклад, «Історії Іудейської війни», картина дещо відрізнятиметься. Наведу кілька прикладів, переважно з уже відзначених у літературі[125]. Так, в історії взяття Сандомира татарами 1261 р. бачимо: «и *стрѣл*амъ *не дад*оущимъ *выникноути из заборолъ*» (852I) — пор. «История» Флавия. 2004. арк. 415а.

---

[123] Надійні аналоги відшукуються у пізніх літописах. «Хвостатая» про комету в: Новгородський перший літопис під 6910/1402 р. та Псковський перший літопис під 6911. *Срезневский И.И.* Материалы… — Т. 3. — Стп. 1366. Повідомлення про «хвостату» зірку має також Симеонівський літопис під 6772 р., однак невідомо, чи належить воно до ранніх чи пізніх шарів зводу. Моя щира вдячність Флорану Мушару за це уточнення.

[124] «…добродѣянья въ вѣкы святяться», див. вище.

[125] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 119; «История» Флавия. 2004. — С. 9.

27–28 «*стрѣл*ца же и порочникы застави назадъ . да *не дадять* гражаномъ *выникноути и-забралъ*»[126]. Цього ж року про подвиг одного з незнатних людей сказано: «*створи дѣло памяти достоино*» (853І) — пор. пасаж про сотника Єлеазара, який убив бойового слона і сам загинув, арк. 455г.34-35, «*дѣло сътвори достоино памяти*». Трохи нижче про смерть захисників та жителів Сандомира: «а дроузии *пада*хоу *с* мостка . в ровъ . *акы сноповье*» (853І) — та арк. 414г.26-27 «и бысть видѣти *пада*юща жиды *акы снопы събралъ*».

Далі вже йшлося про використаний у ГВЛ під 1265 р. зворот «страх и оужасть», який, імовірно, походить із Флавія. Підтвердження цього знаходимо в статті 1277 р., де бачимо навіть ближчий відповідник до «Історії». Пор.: «*<u>страхъ</u>* же великъ *и оужасть паде на город*ѣ и <u>быша аки мр҇твѣ</u>» (878І) — »лють же *страхъ и оужасъ* на*паде на гра*жаны» («История» Флавия 2004, арк. 407в.9). В цьому ж місці простежується ще імовірне запозичення з Амартола (зближення з текстом Флавія виділені курсивом, з Хронікою Амартола — підкресленням). Див. про Ноя під час великого потопу, Ам.56: «но о <u>бы</u>вающихъ злыхъ множьства <u>яко мертвъ страх</u>а ради». Схоже, маємо «центонний» фрагмент у 1277 р. (!).

Під 1281 р. ГВЛ описує похід руських князів й, зокрема, Володимира Васильковича, з польським князем Конратом проти Болеслава Самовитовича. Використано кілька виразів, що уже проходили під 1261 р.: «но *стрѣ*лы ратьныхъ *не дадя*хоуть ни *выникноути . изъ заборолъ*» (886І); «начаша мр҇тви *падати изъ заборолъ . акы сноповье*» (886І); «но *створиста дѣло . достоино памяти* . и начаста ся бити моужескы» (887І). Що цікаво, «…*пада*ти ***из заборол*** *акы сноповье*» точніше відповідає «Історії» Флавія арк. 414г.26-27, а порядок слів «*достоин**о** **п**амяти*» краще відтворює арк. 455г.34-35. Те саме можна сказати про вислів 1277 р., який є точнішою паралеллю до Флавія, ніж урізаний літописний зворот «страхъ и оужасть» під 1265 р. Отже, вже перше вивірення цитат з «Історії» Флавія у «волинській» половині ГВЛ підважує тезу О.С. Орлова, що на закінченні літопису укладач лише повторно використовував матеріал хронографічних творів.

Розподіл запозичень з Малали та деякі «центонні фрагменти» дають натяк ще на одну специфічну рису ГВЛ. Немає окремої сфери, де вони б виявлялися, як-то: промови-діалоги чи ділянки з мовою «високого регістру». Хронографічні (а у ширшій перспективі — книжні) запозичення пронизують усе оповідання. ГВЛ вирізняється з-поміж інших літописів тим, що його мова до великого ступеня вивчена. Аналогії з теперішнім часом будуть не цілком коректними, але як би удатися до порівнянь — можна змалювати портрет вихідця з низьких чи середніх верств суспільства, який доступився до елітних кіл і почав регулярно застосовувати чималу низку книжних формул.

---

[126] *Орлов А.С.* К вопросу… — С. 119; *Мещерский* 1958. С. 100; «История» Флавия. 2004. — С. 9.

Що стосується розподілу запозичень, у другій частині ГВЛ хронографічних цитат справді значно менше, проте літописець продовжував звертатися до Флавія, Амартола та Александрії. Лише Хроніка Малали майже зникає після позначки 1260 р. Правдоподібно, гіпотеза про «повторне використання» хронографічних текстів у «волинській» частині виникла під враженням від клонування укладачем ГВЛ виразів Флавія у статтях 1261 та 1281 рр. У даному разі, однак, невідомо, який з текстів був вихідним — раніший 1261 р. чи пізніший 1281 р. В історії літописного редагування незрідка виявляєься, що пізня стаття надавала матеріал для оброблення попередніх шарів тексту. Не без значення є те, що на «клоновані» вирази регулярно натрапляємо і в «галицькій» частині ГВЛ. Тільки серед фрагментів, розглянутих вище у зв'язку із запозиченнями з Малали пор., наприклад, Похвалу Роману під 1201 р. та характеристику Данила — продовжувача справи батька під 1257 р., вирази «самодьржець Руси» 1201 та «самодьржець Литовьскои земли» 1262 р., або «вставшу мятежу» під 1201 та «сказание» «многих матежеи» 1227 й 1229 рр. Реально ж їх значно більше. Поки що неможливо з'ясувати, з чим пов'язані дублікації, але не виключено, так виявився потяг до симетрії, який у літописців міг набирати різних форм.

У даній статті предметно розглядалася лише одна складова доступних укладачеві чи укладачам ГВЛ хронографічних творів — Хроніка Іоана Малали. Інші джерела вдалося заторкнути тільки побіжно і до вичерпного вивірення хронографічних матеріалів, зрозуміло, ще далеко. Однак уже зараз є очевидним, що запропоновані раніше узагальнення мусимо скоригувати. Підтвердилося твердження, що в «галицькій» частині найбільший вплив хронографії, натомість «волинський» автор віддає перевагу літописам (загально кажучи, уподобання останнього легко зрозуміти, адже літописні джерела були найзручнішими при моделюванні власної оповіді). Разом з тим, абсолютно дихотомічного поділу ГВЛ на дві частини, де у першій використаний тільки якийсь Хронограф, а в другій — винятково попередні літописи, починаючи з ПВЛ і закінчуючи «галицькою» половиною самої ГВЛ, все ж таки *не* простежується. Наш «волинський» укладач також засвідчує *самостійне* знання хронографічних джерел. Поки що нові спостереження можна пояснювати діаметрально протилежно. Діапазон — від традиційної думки про двох основних укладачів, один з яких працював на початку(?) чи в середині(?) 1260-х років, а другий у 1290-х роках, — до гіпотези, що свій оригінальний вигляд, без хронологічної сітки, з чималою кількістю дублів і хронографічними запозиченнями наскрізно усього зводу, ГВЛ набув завдяки роботі одного редактора чи кола редакторів. Тоді переважання тих чи інших джерел у різних сегментах літопису може мати причиною або дуже тривалий період роботи над текстом однієї особи, коли у процесі додаються нові взірці, натомість зблідають колишні улюбленці, або ж розподіл праці для досягнення скорішого результату між кількома книжниками, у кожного з яких були власні «найбільш цитовані» джерела.

УДК 94(477)352.07:346.9-043.83»16»

Дмитро Ващук

Формування інституту правового захисту на теренах України у контексті розвитку місцевого самоврядування (друга половина XV–XVI ст.)*

Стаття присвячена проблемі формування інституту правового захисту на українських землях у другій половині XV–XVI ст. Розглянуто артикули пам'яток писемного права, зокрема, уставних земських грамот та Литовських статутів. З'ясовано, що з другої половини XV ст. починається становлення адвокатського корпусу, який законодавчо закріпив Статут 1529 р.

Ключові слова: *правовий захист, адвокатський корпус, уставні земські грамоти, Литовські статути.*

The article devoted to the study of the formation of institute of legal protection in Ukrainian lands in the second half of the 15th–16th century. The codified law articles, including landed privileges, and Lithuanian Statutes were considered. It was found that the advocatory, which was secured by the Lithuanian Statute of 1529, began to form since the second half of the 15th century.

Keywords: *legal protection, advocatory, landed privileges, Lithuanian Statutes.*

1. Становлення системи правового захисту у другій половині XV — першій третині XVI ст.

Переломним моментом у процесі формування системи правового захисту у Великому князівстві Литовському стає друга половина XV ст. Саме у цей час основними правовими документами для вирі-

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в 16–18 ст.»).

шення судових справ стають писемні джерела права — уставні земські грамоти[1]. Їхні норми до видання Першого Литовського статуту в 1529 р. регламентували як внутрішньополітичне життя, так і юридичні відносини. На теренах України у достатутовий період чинними були артикули Волинського привілею трьох редакцій: 1501, 1508[2] і 1547 рр.[3] та Київського 1507 і 1529 рр.[4] Це були офіційні законодавчі акти судово-адміністративного, публічно-правового, приватноправового та соціально-економічного характеру, які надавалися верховною владою ВКЛ областям/землям для законодавчого забезпечення внутрішніх відносин. Вони жалувались від імені великого князя литовського з метою визначення характеру відношення області/землі до держави і регламентації взаємних стосунків між місцевим населенням і урядовими органами. Приводом до появи такого роду документації стала необхідність затвердження влади господаря в приєднаних регіонах. Практика ефективного використання норм уставних земських грамот у юриспруденції у достатутовий період сприяла розвитку місцевого самоуправління, зокрема, системи правового захисту особи. У цій публікації ми докладно розглянемо норми уставної грамоти Волинській землі 1501 р., які прямо чи опосередковано стосуються означеного питання.

Для порушення судової справи потрібна була скарга: «Ижъ староста и наместьники наши не мають на нихъ децкихъ своихъ слати первымъ разом, коли на кого жалоба прийдеть, нижъли перво листом идучимъ обослати; а коли на два листы не станеть, тогды мают децького послати» (1501 р., ст. 1).

Відповідно на практиці дія норми виглядала так: потерпіла сторона направляла документ («жалобу») старості чи намісникам, які зобов'язані були повідомити про неї кривднику у письмовій формі з певними вимогами. Якщо останній ніяк не реагував, то після другого письмового попередження направлявся судовий виконавець — «децкий». Інша стаття доповнювала описану процедуру: «Естьли бы который противъни, што княз, або панъ, и земянинъ, ино старосте нас обослати, какъ мы навъчимъ листом або посломъ нашимъ, што бы мелъ с тымъ вчинити, ино ему подле науки нашое вчинити» (1501 р., ст. 4). Тобто, при отриманні скарги староста, який виконував функції судді, повідомляв про її зміст великого князя литовського. Останній

---

[1] *Ващук Д.* Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV — поч. XVI ст.) // Укр. іст. журн. — 2004. — № 1. — С. 90–101.

[2] Цитування привілеїв за виданням: *Ващук Д.* «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). — К., 2009. — С. 269–277. У дужках вказуватиметься рік видання і номер статті.

[3] Російський державний архів давніх актів. — Ф. 389: Литовська метрика. — Оп. 1. — Од. зб. 31. — Арк. 56–58. На нашу думку, на момент видання привілей вже втратив свою юридичну вагу внаслідок дії ПЛС, тому ми залишаємо його поза увагою дослідження.

[4] *Ващук Д.* «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»… — С. 278–291.

своєю чергою давав письмові вказівки стосовно розгляду справи. Таким чином законодавець обмежував можливе свавілля урядників у процесі судочинства. Розпорядження великого князя литовського виглядало так: «…Абыхмо того досмотрели и справедливость тому вчинили», а розгляд справи відбувався згідно із «приказанем господаря нашого короля его милости»[5].

Вказана норма доповнювалась наступним артикулом: «А кн(я)зя, и пана, и земянина старосте и наместъникомъ нашимъ одному ихъ не судити, маеть при собе посадити кн(я)зей, и пановъ, и зɛмянъ, тожɛ маɛт ɛго з ними судити» (1501 р., ст. 16). Відповідно урядники (староста чи намісники) не мали права самостійно чинити правосуддя. Вони зобов'язувалися залучити до судового процесу інших «суддів» — князів, панів, зем'ян. Їх присутність була об'єктивною необхідністю, а не просто примхою шляхти, оскільки, як слушно зауважував М. Максимейко, «литовський уряд не володів необхідними відомостями про право, котре діяло в окремих областях… і часто лише вони (князі, пани і зем'яни. — *Д.В.*) могли засвідчити, яку норму права слід використовувати у конкретній справі, які повинності лежали на тій чи іншій землі, тій чи іншій особі»[6]. Таким чином, участь вказаних осіб у судовому процесі була законодавчо закріплена. Згідно із різноманітним актовим матеріалом, ординарним явищем було те, що князів, панів та зем'ян обирали не урядники, а позивач та відповідач[7]. Для останнього ці «судді» de facto виконували функції адвокатів, які мали не лише представляти його інтереси та забезпечувати правовий захист, а й слідкувати за тим, щоб судовий процес та вирок відповідали місцевому писаному праву. Цікавим є ще і той момент, що аналогічні права мала й сторона позивача. Це своєю чергою означало становлення інституту прокуратури. Під час судового засідання заслуховувались аргументи кожної із сторін, і лише після цього виносився вирок.

У разі незгоди із прийнятим рішенням по справі кожна із сторін мала право оскаржити вирок у великокнязівському суді, на так званому «вищому праві», а урядники лише встановлювали термін появи перед господарем: «…который княз або панъ, або земянинъ стоячи у праве перед старостою, або перед наместъники нашими, а отзовет ся до нас, господара, на вышъшое право, ино старосте, и наместъникомъ нашимъ того имъ не заборoняти, рок положивши, коли мають перед нами стати» (1501 р., ст. 15). Таке засідання,

---

[5] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z.L. Radzimińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. — T. I: (1366–1506). — Lwów, 1887. — S. 94.

[6] *Максимейко Н.* Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902. — С. 122.

[7] Російська Національна бібліотека, м. Санкт-Петербург. Відділ рукописів. — Ф. 293: (Західно-Руські акти). — Оп. 1. — Од. зб. 35. — Арк. 1; *Ващук Д.* Формування правової культури Великого князівства Литовського у другій половині XV — першій третині XVI ст. // Укр. іст. журн. — № 1. — 2014. — С. 71–72.

як правило, відбувалось під час сеймів, а судовий процес проходив за участю членів Панів-Ради та під головуванням великого князя литовського. Щоправда, розгляд судових справ на сеймах був надзвичайно обтяжливим. Особливо тому, що відтягував час, який необхідно було використовувати для вирішення негайних завдань, головно тих, заради яких і скликався сейм. Показовим щодо цього є свідчення очевидця Віленського сейму 1528 р.: «до вчорашнього дня, крім розгляду безкінечних скарг, обвинувачень і доносів, нічого більше не зроблено; я чув, як сам король декілька разів скаржився на те, що він пригнічений цими справами. Сейм, давно вже назначений, а потім повторно обнародуваний, до цього часу ще не почався, говорять, що він повинен початися в перший день молодика; між тим, на сейм приїхала велика кількість провінціалів, і вони витрачають час не без досади»[8]. Можливо, тому господар намагався звести до мінімуму переводи справ на «вище право»[9]. Цікаве міркування з цього приводу висловив Є. Маховенко. Він вважав, що «довгий час (як мінімум до прийняття Першого Литовського статуту — *Д.В.*) незадоволені вироком оскаржували не сам вирок, і апеляція сприймалась не як перегляд справи у вищій судовій інстанції, при участі сторін, а як скарга на суддю, що він не чесний і розглянув справу однобічно. В такому випадку інша сторона заявляла, що спір уже вирішено у нижчому суді, і тому великий князь литовський не займався такою справою. Потерпіла сторона мала можливість зняти збитки прямо із судді і тоді спір відбувався між суддею та стороною, яка звинуватила суддю»[10].

Зауважимо, що розглянута норма загалом була скасована Першим Литовським статутом (Частина перша, р. 6, § 1: «В суду нихто ся не маеть отозвати перед правом ни до нас, господара, ни до сойму, для того, абы в том волокиты не было, але повинен будеть кождый один другому достояти права аж до конца»[11]). Однак законодавець надавав таку можливість в разі розгляду справи «не подле права писаного», ускладнивши при цьому процедуру подачі апеляції. Зокрема, будь-яка особа судового процесу (позивач чи відповідач), вважаючи, що вирок у справі було прийнято із порушенням письмового законодавства, повинна була взяти у суді листа із цим рішенням, у якому зазначався порядок його винесення. Крім цього, судді зобов'язувались надати документ зі своїми печатками, і особа разом з цим листом та суддями прибувала до господаря або на найближчий сейм, де мала представити зазначений лист. У разі відмови судді надати випис зі справи скаржник разом із трьома шляхтичами мав право вимагати листа повторно, а суддя

[8] *Максимейко Н.* Сеймы литовско-русского государства… — С. 124.

[9] Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — T. III: (1432–1534). — Lwów, 1890. — S. 294–295.

[10] *Machovenko J.* Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.). — Vilnius, 1999. — P. 68–69.

[11] *Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский Статут (1529 г.). — Вильнюс, 2004. — С. 182.

не повинен був відмовляти. Коли і це не спрацьовувало, то на суддю накладався штраф у розмірі 12 рублів грошей на користь великого князя литовського, а тому відшкодовувались збитки (Частина друга, р. 6, § 1)[12].

Важливим нововведенням у системі захисту було право шляхти здійснювати судочинство серед власних підданих: «а людей ихъ не судити, и не радити, судити имъ самымъ люди свои и вины брати кождому зъ своего чоловека» (1501 р., ст. 5). Штраф («вина»), як видно з документа, стягували кожен зі свого підданого. Цією нормою законодавець значно «розвантажив» судовий процес, передавши частково судові повноваження власникам. Причиною її запровадження, на думку відомого історика права М. Чубатого, були фінансові питання, а не обмеження особистих прав селян. «В той час, — писав дослідник, — право суду держава вважає скоріше за джерело прибутку, ніж за вияв публічної влади. Тому перенесення права суду було лише делегування пану судити, а то важливіше — стягати прибутки, зв'язані із судом, цебто всі судові оплати»[13]. Водночас учений вважав, що доменіальний (приватний) суд виникає на початку XV ст., і його першочерговим завданням була передача судових функцій від держави до приватних панів з метою фінансової користі з суду[14].

У джерелах знаходимо звернення до вказаного положення. Зокрема, у 1522 р. в угоді між князями Сангушками Василем Михайловичем та Андрієм Олександровичем щодо вирішення земельних, кримінальних та інших справ було прийнято таке рішення: «А што ся дотычет наших урядников и наших бояръ и наших мещан и людеи наших, ино тые наши врядникы и бояре и мещане и люди наши промежку себе мають ся правовати перед тыми полюбовными судями нашими[*], а мы сами своими парсунами (при) том не маем быти, а што тые суди верху писаные, полюбовные промежку ими знайдут, то мы с обу сторон (маем) принятии, а которых людей промежку ними тые суди знайдут виноватых, ино тыежь суди тым виноватых мають роки покладати, *водлуг земское ухвалы* (курсив наш. — *Д.В.*), а мы вже сами промежку себе своими парсунами маем своих децких давати, на своих людей, хто кому будет виноват, без каждое отволокы»[15]. Тобто, укладачі угоди повністю переклали вирішення судових справ між своїми підданими на обраних суддів, причому без особистої присутності. Слід зауважити, що така процедура не відображена в уставній грамоті, але й водночас не суперечила чинному законодавству. Відповідальність за недотримання умов угоди визначалась

---

[12] Там же.

[13] *Чубатий М.* Огляд історії українського права: історія джерел та державного права. (Записки за викладами на Тайнім Українськім університеті у Львові в рр. 1920–1923). — IV вид. / Перша і друга частина в однім томі. — Мюнхен, 1976. — С. 103.

[14] Там само. — С. 165.

[*] Перший обрав собі суддею князя Василя Четвертинського, а другий — пана Михайла Семашковича. Саме вони, згідно угоди, мали вирішувати справу.

[15] Archiwum książąt Sanguszków… — T. III. — S. 231.

грошовим штрафом: «А хто бы з нас не хотел тых судей послушен быти, тот мает заплатити господарю, королю Его Милости тисячю коп грошей, а один другому пятсот коп грошей»[16]. Як і у попередніх випадках, роль «адвокатів» виконували судді зі сторони відповідача.

Проте існувало виключення, коли староста чинив правосуддя серед приватновласницьких підданих. Це було можливим у випадку скоєння ними кримінальних злочинів чотирьох категорій (грабіж, зґвалтування, нанесення тілесних ушкоджень шляхтичу та підпал): «*…старосте на замъку нашомъ судити князскихъ, и паньскихъ, и земяньскихъ людей, што ся дотычеть розбою приличъного, кгвалть и всилство панское, и паней, шляхецъкая рана, пожога, абы ся злодейство не множило*» (1501 р., ст. 7). Причиною такого виключення було прагнення попередити поширення кримінальних злочинів («злодейства»). Водночас приватновласницькі піддані отримали право залучити до судового процесу додаткових осіб (суддів) з категорії зем'ян: «…а людей ихъ одинъ наместъникъ не маеть судити, маетъ тотъ, чий чоловекъ, судею собе зъ свое руки посадити которого земянина обобравъши…». Крім того, ця стаття регламентувала порядок свідчень на суді: «потварнымъ… светъкомъ не верити» (1501 р., ст. 11). Мова йде не лише про повідомлення заздалегідь неправдивої інформації[17], а й про людей, котрі мали право виступати свідками, причому як зі сторони захисту, так і зі сторони обвинувачення. Згідно з актовими джерелами, ще з кінця XIV ст. це «мали бути люди обов'язково вільні й повноправні, які могли б підкріпити своє свідчення присягою»[18].

Кількість свідків не регламентувалось уставними грамотами, а самостійно визначалась спірними сторонами. Так, 15 червня 1496 р. у майновій справі зем'янки волинської Красовської зі своїм земляком Петром Мушатичем і його братом Іваном Андрієвичем на вимогу першої свідком виступав пан Якуб Монтовтович[19].

У земельній суперечці між князем Андрієм Сангушком та волинськими зем'янами Грицьком, Султаном та Богданом Ставецькими (4 грудня 1527 р.) перший залучив свідками 20 шляхтичів та 100 простих людей. Однак Ставецькі виступили рішуче проти та почали вимагати від князя Андрія присяги «*подле права земли Волынское*», а також дозволу присягнути самим. Проте А. Сангушко не погодився з такими пропозиціями і відписав до великого князя литовського. Він апелював до того, «штожъ дей *в обычаи права земли*

---

[16] Ibidem. — S. 231–232.

[17] Lietuvos Metrika. — Knyga № 225. (1528–1547): 6-oji Teismų bylų knyga / S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. — Vilnius, 1995. — P. 89–90.

[18] *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 111.

[19] Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. Леонтовичем. — Т. I. — Вып. I: (1413–1498). — Варшава, 1896. — С. 109.

Волынское (курсив наш. — *Д.В.*) того нет, хто ся о земли правует, абы мялъ самъ присягати, нижли дей сведки годныи присягають и землю заводять»[20].

Зауважимо, що в привілеях немає жодного артикулу (статті), який би врегульовував земельні суперечки, однак залучення свідків (при їх наявності) у будь-якому судовому процесі значно підвищувало вірогідність справедливого вирішення. Зважаючи на це, Сигізмунд наказував суддям[21] на сеймі в Луцьку довідатись, «будет ли то в обычаи, у праве вашомъ Волыньскомъ, ижъ хто о землю ся правуеть, самъ не присягаеть, нижли светки ихъ присягу делають и выбы о томъ члонокъ межи ними уставили, подле давности обычая и права вашого Волынского»[*]. Відповідно до цього і мала остаточно вирішитись справа «водле права земли Волынское и росказаня и листов наших, которыи есмо имъ с обу сторон на то подавали»[22]. Як бачимо, обмеження на кількість свідків, залучених при розгляді справи, не існувало. Єдина умова, яку вимагала норма привілею, це правдивість свідчень. Щоправда, як видно зі змісту останньої справи, невизначена юридична компетенція свідків призводила до її суттєвого затягування. Лише 19 листопада 1529 р. Сигізмунд I Старий наказав вирішити наведену справу: «*відповідно до нового Статуту* (курсив наш. — *Д.В.*) судді повинні вислухати обидві сторони і *допустити до присяги тільки свідків* (курсив наш. — *Д.В.*)»[23].

Крім зазначених механізмів захисту, актуальними залишались так звані копні суди, які «збереглися лише тому, що державне законодавство взяло їх під свою опіку»[24]. Однак вони не були домінуючими та постійними, а функціонували при потребі, збирались у чітко визначеному місці і вразі виникнення конкретного випадку. Правомірним, за дослідженнями А. Гурбика, вважався такий копний суд, який відбувався у традиційних місцях. У поселенні це були центральний майдан, околиці церкви чи села; за його межами — кордони населених пунктів, ставки, урочища, стародавні могили, перехрестя тощо. В інших місцях рішення копного суду могло вважатись неправомірним. Виняток становили ті випадки, коли копа збиралась безпосередньо на місці злочину[25]. При великій кількості людей на копі від

[20] Archiwum książąt Sanguszków… — T. III. — S. 318–319.

[21] У даній справі ними були: владика володимирський і берестейський Іон, владика луцький Пахнотій, староста луцький, князь Федір Михайлович Чорторийський, намісник крем'янецький, пан Якуб Михайлович Монтовтович, а також князі, пани і земяни Волинської землі.

[*] Схоже на те, що судді мали з'ясувати це питання і оформити відповідну статтю до привілею.

[22] Archiwum książąt Sanguszków… — T. III. — S. 318–319.

[23] Ibidem. — S. 358.

[24] *Чубатий М.* Огляд історії українського права… — С. 168.

[25] *Гурбик А.* Трактування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. — К., 2009. — T. I. — С. 12–15.

кожного села обирались представники, зазвичай від 3 до 20 осіб[26]. До їх компетенції входило проводити розслідування, обшуки, опитувати свідків тощо, щоправда, без винесення остаточного вироку, який цілком залежав від копи[27]. Однак безперечним є той факт, що представлення чи спростування доказів вини обвинуваченого залежало цілком від обраних суддів, авторитет яких мав бути бездоганним та визнаватись усією громадою.

Важливим елементом системи правового захисту як особистого життя, так і майна була застава («зарука»). Цьому інституту в уставній грамоті присвячено дві статті: «Нижъли кому хто заручить колко копъ на нас, а тая бы зарука доведена была на кого бы справънымъ доводомъ, ино то есть в нашой воли (1501 р., ст. 6); А слугам старостинымъ ездячи по селомъ зарукъ не заручати, нижъли бы хто хотел ни чие имєнье моцъно наехати, а любо кого забити, а онъ будеть заручати, и на то довод вчинит, то естъ справъная зарука» (1501 р., ст. 10). Тобто мова йде про те, що в разі укладення «заруки»[28] у грошовій формі на користь господаря, він виступав гарантом її дотримання. Слугам старости при роз'їздах по приватновласницьких маєтках заборонялось самостійно стягувати «заруки»[29]. Застава мала юридичну силу лише тоді, коли особа на суді надавала докази імовірного наїзду на її маєток чи загрози життю.

Відповідно до опрацьованих джерел у системі правового захисту класифікуються два типи застав:

1) *«Зарука» для з'явлення у суді*. Цей документ виступав своєрідним гарантійним листом сторони позивача. Він укладався з єдиною метою: притягнути до відповідальності відповідача у встановлений термін, а при неприбутті на суд виплачувалась грошова компенсація, власне, «зарука» (застава). Наприклад, у листі до князя Андрія Михайловича Сангушка Сигізмунд І Старий наказував обрати собі «дільчих» та разом із «дільчими» князя Андрія Олександровича Сангушка і його сина Федора у встановлений термін «*под зарукою нашою, под тисячма копами грошей* (курсив наш. — *Д.В.*) … натом місцы стал и діл ровный в тыхъ именьяхъ с ними вчинил, и што тые ділчие ваши, обедве стороне, промежи вами найдут, тогобы еси был

---

[26] *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. — К., 1928. — Вип. 4. — С. 143.

[27] *Гурбик А.* Правовий інститут «гоніння сліду» в копному судочинстві українських земель Великого князівства Литовського // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. — К., 2013. — Т. ІІ. — С. 97.

[28] Див. також праці: *Kulisiewics W.* Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // Czasopismo prawno-historyczne. — 1985. — T. XXXVII. — Z. 2. — S. 123–137; *Ibid*. Zaruka (Vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku. — Warszawa, 1993. — 193 s.

[29] *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. — К., 1889. — С. 21.

послушон конечно, абы то инакъ не было (6 квітня 1527 р.)»[30]. Зазначена справа цікава ще й тим, що обидва князі зобов'язувались залучити для вирішення конфлікту сторонніх осіб — «дільчих», від яких, власне, і залежало остаточне рішення.

2) *Охоронна «зарука»*. Метою видачі такого документа було «недопущення правопорушень»[31] та особиста безпека. На жаль, нами поки що не виявлено документів, які б ілюстрували дію норми на Волині. Проте, за свідченням джерел, це явище було типовим для усієї держави. Зокрема, 15 грудня 1519 р. «охоронну заруку» отримав троцький воєвода, державця мозирський Ольбрахт Гаштольд. Він повідомив великого князя литовського про розлад («мерзячъка») у стосунках із віленським воєводою Миколаєм Радзивілом, і через це «небезпеченъ на тотъ съеимъ ехати, которыи есмо всим вашеи милости Паном Радамъ нашимъ положили мети». Тому він просив поновити попередню «заруку» в сумі 20 тис. кіп грошей. Що і було зроблено Сигізмундом: «Прото ж, абы твоя милость (М. Радзивил. — *Д.В.*), и с сынми своими, с паномъ воеводою троцкимъ были в миру и во покои сами межи собою и служебники вашими, одинъ на другого ни словом, ани рукою, ани чимъ инымъ не сегали, и были бы ваша милость межы собою во всемъ в покои под тою зарукою нашою двадцатма тисечеи копъ грошей, а дела нашы и земские ажбы ваша милость справовали и радили во всем згодливе»[32]. Значно пізніше, 14 липня 1525 р. О. Гаштольд, будучи вже віленським воєводою та старостою бельським і мозирським, знову отримав охоронного листа від злочинних намірів підчашого Яна Миколайовича Радзівіла. Останній настільки вже знахабнів, що володар змушений був послати до нього свого дворянина із відповідним листом, у якому Сигізмунд I Старий «повторе тобе приказуемъ под тым же закладом нашим, под тридцатма тисячми копами грошей, а сторона стороне — двадцать тисечи коп грошей, абы еси через то на пана воеводу, его милость, пана Кгаштолта самого, и на слуг, и подданых его как рукою, так и словом не сегал, и во всемъ добром покою и слуги, и подданые твои напротивку пана воеводы и слуг, и потданых его милости быти конечно». Розв'язати справу володар обіцяв після приїзду до ВКЛ[33]. Тобто, сума застави була встановлена у 30 тис. кіп грошей, з яких 10 тис., у разі її порушення, йшло на користь великого князя литовського. Принагідно зауважимо, що вже в другій половині XVI ст. шляхтичі, якщо не мали можливості власними силами чинити опір наїздам, крім охоронних

---

[30] Arhiwum książąt Sanguszków… — T. III. — S. 301–302.

[31] *Любавский М.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 152.

[32] Lietuvos Metrika. — Knyga № 10. (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. — Vilnius, 1997. — P. 58.

[33] Lietuvos Metrika. — Knyga № 224. (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga. / S. Lazutka, I. Valikonytė. — Vilnius, 1997. — P. 168–169.

грамот, «шукали підтримки у своїх патронів, які в свою чергу зобов'язувалися захищати клієнтів»[34].

Отже, з другої половини XV ст. норми письмового законодавства стають домінуючими у суспільстві, поступово витісняючи звичаєве право. Незважаючи на те, що в уставних грамотах прямо чи опосередковано не згадуються представники адвокатського корпусу, проте особи, які виконували захисні юридичні функції, стали частиною правової системи. Доказом цього є відповідні артикули Першого Литовського статуту, який став першим чинним письмовим кодексом для усієї території Великого князівства Литовського: «Тэж уставуем, иж кождый воевода наш и старость, и маршалок земский, и маршалок дворный, и державцы наши кождый у своем повете не мають подданых наших иначей судити и справовати, леч тыми писаными, которые всим подданым нашим Великого князства дали»[35].

2. Завершення формування правових засад системи правового захисту за Литовськими статутами

Підготовка тексту Першого Литовського статуту велась досить тривалий час. Перші відомості про те, що у державі з'явиться єдиний писемний кодекс, відносяться до початку XVI ст. Зокрема, вже у цитованій вище уставній грамоті Волинської землі 1501 р. законодавець зазначав: «А то имъ маемъ все держати тые члонъки, што в семъ нашомъ листе верху стоить выписаный, до тыхъ часов, поки права, Статуты всей земли, отчизне нашой Великому Князству Литовъскому, вставимъ, а коли права, Статута у в отчизне н(а)шой уставимъ, тогды вси земли наши одного ся права держати мают и однымъ правом сужоны будуть подле Статуту»[36]. Для вироблення тексту була створена спеціальна комісія, яку очолив канцлер Великого князівства Литовського Альбрехт Ґаштольд. Особливістю прийнятого Статуту стало те, що комісія «не притримувалась системи кодифікації, прийнятої у римському праві, а напрацювала свою»[37]. Відповідно, його зміст охопив правові норми тих земель, які входили до складу ВКЛ[38].

Враховуючи той факт, що так чи інакше у судових процесах брали участь особи, які забезпечували потерпілій стороні правовий захист, цілком закономірною є наявність у тексті Статуту відповідної статті: «Р. 6, арт. 9:

---

[34] *Блануца А.* Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 4. — С. 108.

[35] *Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский Статут (1529 г.)… — С. 181.

[36] Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»… — С. 271.

[37] *Юхо А.* Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: У 2 т. — Т. 2: Кадэцкі корпус — Яцкевіч. — Мінск, 2006. — С. 631.

[38] Докладніше про це див.: *Ващук Д.* Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 4. — К., 2004. — С. 177–194.

О прокураторы»[39]. Її зміст умовно ділиться на дві частини. Перша, безперечно, була прийнята у 1529 р.: «О именья, о шкоды, о кгвалты не мает жаден чужоземец прокуратором быти ани о том мовити перед нами, господаром, ани у земском праве, одно который бы был у Великом князьстве оселый»[40]. Тобто прокуратором (у нашому розумінні адвокатом) не міг стати іноземець, а тільки та особа, котра мешкала на теренах Великого князівства Литовського. Водночас стаття окреслила компетенцію справ, до яких міг залучатись прокуратор: майнові (земля, маєтки та ін.), різноманітні збитки та розбійні напади[41]. Близько 1540 р. первинна редакція Статуту суттєво допрацьовується[42], а цитований артикул доповнюється другою частиною: «А што ся дотычет ч(е)сти, хто бы кому на честь приганил, в таковой речи мает кождый собе прокуратора мети, кого-колве можеть достати, хотя и не оселого у Великом князстве»[43]. Законодавець дозволив іноземцям бути прокураторами у тих випадках, коли справа стосувалась образи шляхетської честі.

Незважаючи на дію зазначеної норми на практиці, на думку С. Борисенока, «адвокатура другої чверті XVI ст., здебільшого, слугувала не громадським інтересам, а приватним». Важко не погодитись з історією у тому, «що повна невиясненість публічно-правового становища адвокатури, не визначеність стосунків між повіреним та його клієнтом, невідповідальности за свою діяльність, теж розвивали в адвокатурі самісінькі корисливі намагання нажити будь-яким способом, втягуючи клієнтуру в даремні тяжби, використовуючи свої спеціальні знання у власних корисливих інтересах»[44].

---

[39] Саме термін «прокуратор» на означення захисника інтересів у суді згадується на теренах Великого князівства Литовського вже на початку XVI ст. Зокрема, у 1511 р. Сигізмунд І Старий із Панами-Радою запропонували пану Миколаю Филиновському, який не з'явився до суду, отримавши відповідні письмові повідомлення, доручити представляти свої інтереси у суді прокуратору: «а естли бы тежъ самъ не поспешонъ былъ, и он маетъ съ тыми листы прокуратора своего прислати на тот же рокъ» (*Попелюшко В.* Щодо питання про зародження та становлення адвокатури України // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». — 2016. — № 1 (13). — С. 7).

[40] *Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский Статут (1529 г.)… — С. 188.

[41] Останні два типи злочинів з'явились в артикулі недаремно, а мали свою рецепцію. Скажімо, ще в 1511 р. відповідачу пану Янушу Костевичу у справі стосовно «кгвалту и грабежу» дозволялось замість себе надіслати «прокуратора своего за себе мовити» (*Попелюшко В.* Щодо питання про зародження та становлення адвокатури України… — С. 8).

[42] *Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский Статут (1529 г.)… — С. 116.

[43] Там же. — С. 188–189.

[44] *Борисенок С.* Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі // Праці комісії для виучування західно-руського та вкраїнського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 143–144.

Саме це стало причиною прохання шляхти на Віленському сеймі в січні 1547 р. про скасування інституту «прокураторства». Її представники звернули увагу на те, що прокуратори в процесі судової справи «непотребными а широкими вымыслы своими его кролевъскей милости и паномъ радамъ ихъ милости працы [а] трудности задають, такъ, ижъ тежъ его милость многокротъ, отъложывъши часомъ на сторону пильнейшыи а потребнейшыи справы свои господарскіе и земскіе, мусить ся коло таковых вымысловъ прокураторскихъ съ паны радами працовати». Тобто, вони обвинувачувались у свідомому затягуванні суду, що, врешті, заважало вирішенню державних справ. Крім цього, шляхта також повідомляла про особисті збитки від такої тяганини: «якіе тежъ трудности и наклады сутяжыи за таковыми ихъ вымыслы и за продолъженьемъ речей и за отъволоками прыймують, того многіи з васъ сами на себе скоштовали». Врешті було сформульовано прохання не допускати прокураторів до судових засідань, а замінити їх на своїх приятелів: «и просите, абы черезъ то прокураторы жадныхъ речей у суда, такъ передъ его кролевъскою милостью, яко тежъ и передъ паны радами ихъ милостью не справовали, хиба естли бы который для хоробы своее альбо для недостатъку вымовы не могъ къ тому снадней прыйти, абы речъ свою такъ достаточъну могъ на судей преложыти, таковый можеть речъ свою справовати черезъ прыятеля своего, а не черезъ прокуратора наемного»[45]. Однак господар не задовольнив прохання шляхти, навіть більше того, «порадив» їм не наймати прокураторів: «ижъ его кролевъская милость до прокураторовъ вашыхъ, кому суть межи вами потребни, ничого мети не рачыть и, коли ихъ сами наймовати не будете, тогды тежъ они, подобно, ни отъ кого ничого справовати не будуть»[46]. Так було підтверджено легітимність адвокатури, а Другий Литовський статут 1566 р. значно конкретизував її діяльність, що відображено в декількох артикулах розділу 4.

Особі дозволялось замість себе до суду направити відповідних представників («прокуратора» або «умоцованого»)[47]: «ижъ кгды бы хто за позвы або на которомъ року припаломъ не могъ на праве быти, такъ за хоробою яко и за иными некоторыми прычынами и потребами своими; тогды прокуратора або умоцованого своего можеть у место себе у права мети». Його легітимність підтверджувалась особистим дорученням, котре затверджувалось земським або замковим урядом із відповідним виписом з книги. Крім цього,

[45] Русская Историческая Библиотека. — Т. XXX: Литовская Метрика. — Отд. I–II. — Ч. 3: Книги публичных дел. — Т. 1. — Юрьев, 1914. — С. 159–160.

[46] Там же. — С. 160.

[47] На думку Н. Старченко, «для шляхетського загалу поняття «прокуратор» асоціювалося з особою найманого адвоката, «умоцований приятель», своєю чергою, вказувало на той тип стосунків, до якого прагнула шляхетська спільнота» (*Старченко Н.* Умоцовані — прокуратори-приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2002. — Вип. 1. — С. 112).

усі, хто мав особисті печатки, засвідчували ними та власними підписами листи; хто не умів писати — чинив усне зізнання перед урядом (арт. 32)[48].

Наступним артикулом законодавець намагався захистити тих осіб, котрі не знали законодавства та не вирізнялись красномовством. Зокрема, «къ тому кгды бы хто, не могучы самъ справовати речы своее у суда и не вмеючы мовити, прокуратора потребовалъ; тогды судъ повиненъ ему зъ уряду прокуратора дати, и казати прокуратору отъ него мовити, а речъ его справовати». Також за образу господарської гідності прокуратор призначався і відповідачу. Крім цього, сироти та вдови, які не мали майна, отримали право на безкоштовну правову допомогу, а суд зобов'язувався надати з уряду захисника (власне «прокуратора»), який і представляв інтереси у суді (арт. 33)[49].

Як і в попередній редакції Статуту, іноземцям заборонялось бути прокураторами у справах, пов'язаних із рухомим чи нерухомим майном. Такі особи могли залучатись лише у такому випадку: «а ведже кому идеть о горло о честь, в таковой речы можеть собе прокуратора чужоземца и неоселого мети и отъ себе установити». Доповненням також стало те, що прокураторами не могли бути судді, підсудки, писар та особи, які володіли духовними маєтностями. Водночас усі названі представники могли у своїх справах як самостійно судитись, так і найняти прокураторів (арт. 34)[50].

35-й артикул встановлював відповідальність прокуратора за протиправні дії. Зокрема, в разі наявності доказів про ознайомлення та отримання ним документів свого підзахисного та передачі їх іншій стороні судового процесу, що призвело до збитків клієнта, встановлювалось таке покарання: для шляхтича — втрата честі, не шляхтича — смертна кара («горло тратить»). Таким чином, стаття не встановлювала соціальне походження для членів адвокатського корпусу[51]. Участь прокуратора не була обов'язковою. Підсудному дозволялось під час процесу його замінити або самостійно представляти свої інтереси: «а хтобы тежъ у права стоечы хотел отставити прокуратора, а самъ свою речъ мовити, або другому прокуратору речъ свою злецити, то ему вольно будеть»[52].

Водночас, якщо прокуратор по причині хвороби не зміг особисто прибути у встановлений термін на суд (або занедужав у дорозі) та не попередив свого клієнта, щоб той знайшов іншого захисника, то обидві сторони не повинні були нічого нікому відшкодовувати, «а хотя бы третіе роки остатніе

---

[48] Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо (далі. — Статут 1566). — Менск, 2003. — С. 116.

[49] Статут 1566. — С. 116–117.

[50] Там же. — С. 117.

[51] *Кудін С.* Правовий статус адвоката у литовсько-польський період // Адвокатура України: історія та сучасність (на пошану адвоката, президента Української Народної Республіки в екзилі Степана Порфировича Витвицького): Збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу, 24 листопада 2015 р., м. Львів. — К., 2015. — С. 55.

[52] Статут 1566. — С. 117.

або рокъ завитый былъ, предсе ничого тратити не будеть». Проте, після одужання він повинен був прийти до найближчого уряду і офіційно підтвердити свою хворобу, а потім «на першыхъ рокохъ» мав присягнути, що саме через «обложну форобу» не зміг вчасно приїхати на суд. Аналогічно мали чинити і слуги, послані на суд своїми панами. В разі відмови прокуратором, посланцем чи слугою повідомити про свою недугу та присягнути у визначені терміни суд не враховував їх відмовки та приймав рішення згідно з цим Статутом. Одночасно встановлювалось покарання смертю за неуповноважене використання довірених печаток та підробку окремих документів з метою завдання комусь шкоди: «Такъ тежъ если бы хто кольвекъ хотечы кому шкоду учынити, а прокураторъ се учинилъ и листы отъ него подъ печатью его справилъ, а тогды бы ему сторона не поручыла, а за тымъ што кому утратилъ, таковый судъ не маеть быти держанъ, а тотъ прокураторъ, хто бы то учинилъ, ничимъ инымъ только горломъ маеть быти каранъ» (арт. 36)[53]. Як бачимо, в цьому випадку покарання було однаковим для осіб різного походження.

Останній артикул, який стосується врегулювання діяльності прокураторів, торкався фінансових питань. Зокрема, «прокураторъ за моцъю жадныхъ записовъ и никоторого вызнанья ни отъ кого не маеть у суду чынити и пенезей записаныхъ брати и съ нихъ квитовати, не маючы при собе стороны своее». Тобто будь-які фінансові операції були можливими тільки за наявності клієнта. Водночас за неможливості особистої присутності він міг офіційно у письмовому вигляді доручити це або прокуратору, або слузі: «а ведже естли бы хто не могучы або не поспеючы до вряду по пенязи ехати, а хотелъ черезъ кого иного тые пенези брати и квитовати, тогды иначей не можеть и не маеть только черезъ таковое прокуратора або слугу своего, кому особливою на то моцъ и порученье листомъ своимъ подписанымъ рукою своею дасть, або передъ врядомъ близшымъ поручыть, и выписомъ того вряду моцнымъ его на то меновите учынить, таковый моцный можеть пенези брати и моцъ мети будеть квитовати» (арт. 37)[54].

Друга редакція Статуту певний час залишалася чинною на території анексованих Польщею українських земель внаслідок Люблінської унії 1569 р. Водночас не можемо оминути увагою Третій Литовський статут 1588 р., норми якого внесли корективи щодо діяльності адвокатів. Внаслідок розширеного змісту відбулася зміна нумерації статей четвертого розділу (артикули 56–61). Головні доповнення такі:

1. Прокуратором могла бути будь-яка особа, в тому числі й іноземець («а за таковым урядовы*м* злеценнемъ могуть быти прокураторы и неоселыи люде в то*м* панстве у Велико*м* княженье Литовско*м*»). Неписемні особи могли давати листа своєму уповноваженому зі своєю печаткою та підписами

[53] Там же. — С. 117–118.
[54] Там же. — С. 118.

двох шляхтичів; за таких випадків (так зване «неурядово*й* властю укрепленный») уповноважений мав проживати у ВКЛ та мати шляхетське походження (арт. 56)[55].

2. У разі вирішення справ, які стосувалися смертного вироку, або тих, коли сторони письмово домовлялись, «щобъ несходячи о*т* права, задося*т* чинити», то ніхто «о*т* суду о*т*ходити не повиненъ до окончанья справы» (арт. 57)[56].

3. Змінилось покарання прокураторам за протиправні дії. Зокрема, за передачу інформації іншій стороні процесу або переходу на її сторону, за використання сфальсифікованого доручення прокуратор не допускався до суду. Водночас смертна кара загрожувала тим особам, які не з'явилися до суду внаслідок хвороби, не маючи на це доказів; а за навмисне вчинення шкоди під час процесу прокуратор сплачував збитки та «вязене*м* шляхетски*м* на четыре недели имее*т* быти каранным» (арт. 59)[57].

4. Істотне доповнення стосувалось причин нез'явлення прокураторів у суді. Так, якщо він помирав дорогою до місця проведення суду, відповідач на другому судовому засіданні мав на цьому присягнути, а суд мав продовжуватись згідно Статуту. За відмову чинити присягу або взагалі за відсутності відповідача, «то естли бы о нео*т*лагательный рокъ ишло, в той же речи уже в то*м* друго*м* року обвиняет се, а ежели бы о о*т*лагателивый рокъ, то за нестанье обвиняет се» (арт. 60)[58].

Наразі важко встановити, чи діяв Статут 1588 р. на території українських земель, оскільки він приймався для Великого князівства Литовського. Водночас беззаперечним є той факт, що, за сучасними дослідженнями, окремі норми Статуту використовувались у судочинстві упродовж XVII–XVIII ст.[59] Навіть після 1793 р., коли Поділля та Волинь внаслідок другого поділу Речі Посполитої були захоплені Російською імперією, певні норми Статуту використовувались на їх теренах до 1840–1842 рр.[60] Більше того, серед стародруків у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповіднику зберігається переписана у XVIII ст. копія Третього Литовського

---

[55] Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. Фонди (далі — КПІМЗ). — Стародрук № 186. — Арк. 120 зв.–121; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. (далі — Статут 1588). — Кн. 2. — Одеса, 2004. — С. 163–164.

[56] КПІМЗ. — Стародрук № 186. — Арк. 121 зв; Статут 1588. — С. 164.

[57] Там само. — Арк. 122 зв; Статут 1588. — С. 165.

[58] Там само. — Арк. 123 зв; Статут 1588. — С. 166.

[59] *Кононенко В.* Рецепція литовського статутового права у Гетьманщині наприкінці 1680-х — початку 1760-х рр.: модернізація чи відстоювання «старизни»? // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. — К., 2015. — Т. III. — С. 169–190.

[60] *Філінюк А., Задорожнюк А.* Литовські Статути в Подільській губернії у першій половині XIX ст.: данина традиції чи правові рудименти // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. — К., 2013. — Т. II. — С. 177–192.

статуту староукраїнською мовою[61], а також два варіанти на польській мові: один надрукований 1694 р. у Віленській друкарні єзуїтської академії[62], а другий там само у 1744 р.[63] Тому остаточне вирішення питання, норми якого саме статуту використовувались, ще чекає своїх дослідників. Водночас саме з 1793 р. розпочалося поступове впровадження російського імперського судового законодавства, яке, безперечно, регулювало і адвокатську практику.

[61] КПІМЗ. — Стародрук № 186. — Арк. 1–299.
[62] Там само. — Стародрук № 38. — Арк. 422+30+56+6.
[63] Там само. — Стародрук № 37. — Арк. 422+11+54+20+32+57+20.

УДК 94(477)«14/16»

Тетяна Гошко

Жебраки у руських містах XV — першої половини XVII ст.

Історія жебраків слабо висвітлена у писемних джерелах, зазвичай згадки про них представлені лише у текстах репресивного характеру. Жебрацьке середовище ділилося на дві категорії: визнані і не визнані міською владою. Одних контролювали і оподатковували, а інших виселяли з міста. Хоч обидві ці групи зазнавали іншування з боку міщан, але легалізоване жебрацьке середовище було необхідною складовою міського соціуму, бо, приймаючи милостиню, давало шанс на спасіння від гріхів тим, хто цю милостиню давав. Ставлення до жебраків зазнавало еволюції у часі. Перша така зміна відбулася у XIV ст., коли, за висловом Жака Ле Гоффа, середньовіччя стає «світом домосідів» і вивітрюється дух хрестових походів. Наступний етап еволюції у ставленні до жебраків припадає на XVI ст., коли стала поширюватися протестантська етика. Сеймові конституції Польського Королівства, як і державні приписи в інших країнах пізнього середньовіччя, регламентували ставлення суспільства до жебраків, намагалися захистити міста від їхнього негативного впливу, обкладали їх податками, але ефект був незначним. Частина жебраків, яка жила у містах, мала власне господартво і сім'ю, у містах існували легалізовані жебрацькі інституції. Ставлення до жебраків у міському середовищі було амбівалентним.

Ключові слова: *міста, лузні люди, люди маргінесу, жебраки, волоцюги, милостиня, шпиталі, сеймові конституції, Польське Королівство, Річ Посполита, руські землі, Львів.*

The history of beggars is poorly covered by written sources; they are usually represented only in the documents of repressive institutions. Beggars' communities were divided into two categories: recognized and not recognized by municipal authorities. The first group was controlled and taxed while the second one was evicted from towns. Although both groups were «othered» by burghers, the legalized beggars were a necessary part of urban society because accepting alms, they gave a chance for salvation from sins to people who gave this charity. The attitude towards beggars evolved over time. The first change occurred in the 14th century when, according to Jacques Le Goff, the Middle Ages became «the world of homebodies» and the spirit of the

Crusades had weathered. The next stage in the evolution of the attitudes towards beggars was in the 16th century when the Protestant ethic began to spread. The Sejm constitutions of the Kingdom of Poland, like the government regulations in other countries of the late Middle Ages, regulated society's attitude towards beggars, tried to protect the towns from their negative impact and imposed taxes on them, but the effect was not significant. The part of the beggars who lived in towns had their own household and family; there were legalized beggars' organizations in the cities. Thus, the attitude towards beggars in urban areas was ambivalent.

Keywords: *Towns, luzni, marginalized people, beggars, vagrants, charity, hospitals, Sejm constitutions, Kingdom of Poland, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ruthenian lands, Lviv.*

Середньовічні і ранньомодерні міста, як відомо, були соціумами доволі закритими і часто практично самодостатніми. Однак це лише на перший погляд. Торгівля, ремесло, освіта і культура, оборона міста тощо потребували комунікації із зовнішнім світом, який простягався за міськими мурами. Така комунікація відбувалася, зокрема, і через органи державної влади, в тому числі і на сеймах, якщо мова про Королівство Польське і Річ Посполиту. Хоч міста не були офіційно представлені на сеймі, але чимало справ, які стосувалися їхнього внутрішнього життя, розглядалися на засіданнях цього шляхетського представницького органу і часто вирішувалися саме на користь міст. Відтак, спираючись на сеймові конституції, ми можемо реконструювати окремі аспекти життя річпосполитського міста.

Питання, які розглядалися на сеймах і так чи інакше стосувалися міста, були доволі різноманітними. Йшлося не лише про проблеми зміцнення їхньої оборони, захисту від шляхетського свавілля, а й збереження порядку у містах, у тому числі регламентації перебування там жебраків, лузних людей[1],

[1] В українській довідковій літературі усталилося твердження, що лузні люди — це категорія сільського населення: «Лузні (лезні, льозні, люзні) люди — категорія неосілих селян у польську і литовську добу, які втратили нерухоме майно і перебували поза рамками сільської громади, переходили з місця на місце, ухиляючись від підданства і покріпачення (Енциклопедія українознавства. — Т. 4. — Львів, 1994. — С. 1274) або ж: «Люзні люди (loźni, гультяї) — одна з категорій сільського населення на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської. Здебільшого не вели власного господарства, а наймалися на службу до заможніх господарів та шляхти. У пошуках кращих заробітків вільно переходили з місця на місце. Інколи на короткий час осідали на терені волосних чи сільських земель у запустілих господарствах, але коли приходив час сплати податків, то відходили із села чи волості. Правителі Польщі та ВКЛ намагалися законодавчо обмежити право виходу (й ухилення від оподаткування) Л.л. (як і іншої подібної категорії селянства — «похожих селян»)…» (*Гурбик А.* Люзні люди // Енциклопедія історії України. — Т. 6. — К., 2009. — С. 389–390). Однак цим терміном у XV–XVII ст. окреслювали і частину міського маргінесу, про що недвозначно свідчать

циган. Досі існує цілий ряд стереотипів про життя даної категорії людей у пізньосередньовічних і ранньомодерних містах. Ці стереотипи доволі живучі і присутні навіть у фаховій літературі. Так, польський дослідник Б. Барановський, пишучи про людей маргінесу, зазначав, що ці люди «не мали часто сталого місця проживання, не мали вони і легкого життя. В заміну на свободу випадали їм злидні, голод, поневіряння. А епілогом їхнього життя часто були тортури і катівський меч або шибениця»[2]. Однак стереотипи, як це часто буває, хоч і виростають з реальних обставин, все ж в кінцевому підсумку мають небагато спільного з дійсністю. Так почасти є і з стереотипами про лузних людей, і в першу чергу жебраків.

Звісно, ці люди своїм виглядом, стилем життя, поведінкою і звичаями не відповідали усталеним суспільним уявленням про доброчесність і право. Вони були «іншими». Так дивилися на жебраків, волоцюг, іншими словами, лузних людей в першу чергу в самоврядних містах, життя в яких було регламентоване і регульоване правом.

Відомо, що ці люди чи не найскупіше представлені у джерелах. Відзначаючи цей феномен, Б. Ґеремек зауважив: «Людина маргінесу не з'являється *explicite* в джерелах до історії середньовічної суспільної свідомості, …немає її в творах, що презентують стани цього світу, вона відсутня в пізньосередньовічному образі «танцю смерті». Однак вона присутня в житті середньовічного суспільства як результат одноосібної чи групової негації панівного порядку, прийнятих засад співжиття, зобов'язуючих норм і наказів»[3]. Без вивчення історії цієї категорії людей картина розвитку суспільства не буде цілісною чи бодай достатньою. Однак уривчастість і розпорошеність даних про людей маргінесу неабияк ускладнює дослідження.

За звичаєвим правом жебраками вважали людей, які не мали майна, перебуваючи в місті, не мали сталих джерел доходу, в першу чергу заробітку, зазвичай жили на милостиню. Часи середньовіччя, з його ідеалами аскетизму, доброчесної убогості і милосердя, були найсприятливішими для цієї категорії людей. Як зауважив П. Гроховський, це був період розквіту для них[4]. Пануюча в ті часи доктрина милосердя мала біблійні корені. Вона включала шість добрих справ, що відповідало біблійній оповіді про Страшний суд з Євангелія від Матвея: «коли ж прийде Син Людський у славі Своїй, і всі Анголи з Ним, тоді Він засяде на престолі слави Своєї. І перед Ним усі народи зберуться, і Він відділить одного від одного їх, як відділяє

приписи у сеймових конституціях, де розрізняються лузні люди в сільській та міській місцевості.

[2] *Baranowski B.* O hultajach, wiedźmach i wszetecznicach. Szkice z obyczajów XVII i XVIII wieku. — Łódź, 1963. — S. 26.

[3] *Geremek B.* Człowiek marginesu // Człowiek Średniowiecza. — Warszawa, 2000. — S. 433.

[4] *Grochowski P.* Dziady. Rzecz o wędrownych żebrakach i ich pieśniach. — Toruń, 2009. — S. 14.

вівчар овець від козлів. І поставить Він вівці праворуч Себе, а козлята — ліворуч. Тоді скаже Цар тим, хто праворуч Його: «Прийдіть, благословенні Мого Отця, посядьте Царство, уготоване вам від закладин світу. Бо Я голодував був — і ви нагодували Мене, прагнув — і ви напоїли Мене, мандрівником Я був — і Мене прийняли ви. Був нагий — і Мене зодягнули ви, слабував — і Мене ви відвідали, у в'язниці Я був — і прийшли ви до Мене». Тоді відповідять Йому праведні й скажуть: «Господи, коли то Тебе ми голодного бачили — і нагодували, або спрагненого — і напоїли? Коли то Тебе мандрівником ми бачили — і прийняли, чи нагим — і зодягнули? Коли то Тебе ми недужого бачили, чи в в'язниці — і до Тебе прийшли?» Цар відповість і промовить до них: «Поправді кажу вам: що тільки вчинили ви одному з найменших братів Моїх цих, — те Мені ви вчинили». Тоді скаже й тим, хто ліворуч: «Ідіть ви від Мене, прокляті, у вічний огонь, що дияволові і його посланцям уготований. Бо Я голодував був — і не нагодували Мене, прагнув — і ви не напоїли Мене, мандрівником я був — і не прийняли ви Мене, був нагий — і не зодягнули ви Мене, слабий і в в'язниці — і Мене не відвідали ви». Тоді відповідять і вони, промовляючи: «Господи, коли то Тебе ми голодного бачили, або спрагненого, або мандрівником, чи нагого, чи недужого, чи в в'язниці — і не послужили Тобі?». Тоді Він відповість їм і скаже: «поправді кажу вам: чого тільки одному з найменших цих ви не вчинили, — Мені не вчинили». І ці підуть на вічную муку, а праведники — на вічне життя» (Мт, 25, 31–46).

Однак все змінилося в XIV ст. Саме тоді у суспільній моралі відбуваються певні трансформації, і якщо у попередні епохи мандрівників сприймали дуже позитивно, то в XIV ст. ставлення до них різко погіршується. Ж. Ле Гофф зазначав: «Коли мандрівники і пілігрими почнуть брати із собою громіздкий багаж (сір де Жуанвіль і його супутники, граф Серебрюк, відправилися в 1248 р. в хрестовий похід із численними скринями, які привезли на возах в Оксон, а звідти по Соні і Роні в Арль), тоді не лише вивітриться дух хрестових походів, але і ослабне смак до подорожей, і середньовічне суспільство стане світом домосідів. Середні віки, епоха піших і кінних подорожей, щільно наблизяться тоді до свого кінця — не тому, що Пізнє Середньовіччя не знало подорожей, але тому, що починаючи з XIV ст. мандрівники стають волоцюгами, окаянними людьми. Раніше вони були нормальними істотами, в той час як згодом нормальними стали домосіди»[5]. На перше місце поступово виходить страх перед чужим, невідомим, незрозумілим. Він стає іманентно присутнім у суспільній свідомості і активно підтримується проповідниками і церковними діячами[6]. Не в останню чергу

[5] *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. — М., 1992. — С. 163–164.

[6] Детальніше див.: *Сурта Е.* Страх как элемент средневекового менталитета // Европа: актуальные проблемы этнокультуры / Материалы VIII Междунар. науч.-теорет. конф., г. Минск, 22 декабря 2014 г. — Минск, 2015. — С. 20–21.

саме в ті часи стали з'являтися постанови проти жебраків та волоцюг, зокрема, в Західній Європі, в тому числі Англії і Франції. Наприклад закони, які стосувалися волоцюг і жабраків були прийняті у Франції ще в часи Людовіка IX[7]. В Англії прийняли Statute of Labourers[8], відповідно до пунктів якого волоцюги мали або покинути місто, або найнятися на роботу. Серія таких приписів була прийнята в різних країнах ще в XIV ст., особливо актуальними вони стали після епідемії чуми, відомої, як «Чорна смерть». Однак ці правові акти, вочевидь, не були достатньо ефективними, тому час до часу влада змушена була повертатися до цього знову і знову. Неусталений спосіб життя, відсутність постійного місця проживання, як і сталого джерела доходів, злиденне вбрання — в XIV–XV ст. це були достатні ознаки порушення суспільних норм доброчесного життя, через що людину зараховували до волоцюг і обмежували в правах[9].

Лузні люди, чи люди маргінесу, були неодмінною складовою середньовічного і ранньомодерного суспільства. І все ж це суспільство, особливо таке правове і організоване, як міський соціум, почасти ставилося до них, як до «чужого», який порушує усталений і зрозумілий порядок, не надається до повного контролю і впливу. Це породжувало певний страх і відчуження. Тим

---

[7] *Geremek B.* O grupach marginalnych w mieście średniowiecznym // Kwartalnik Historyczny. — R. LXXVII. — 1970. — Z. 3. — S. 541.

[8] Перший такий статут було прийнято 18 червня 1349 р., за правління Едуарда III, в зв'язку із зменшенням робочої сили після «Чорної Смерті». Іноді цю постанову розглядають як початок трудового права. Серед іншого, цей статут примушував жебраків найматися на роботу і забороняв подавати їм милостиню чи будь-які речі: «…оскільки багато здорових жебраків, як довго вони можуть жити з жебрацтва, відмовляються працювати, віддаючись неробству і порокам, а іноді й злодійству та іншим мерзенним справам; ніхто під загрозою згаданої кари позбавлення волі не повинен під виглядом жалості або милостині давати будь-які речі таким, які можуть працювати, або потурати їхнім бажанням, і тоді їх можна буде змусити трудитися для свого прожитку». (Ordinance of Labourers, 1349 // http://www.britannia.com/history/docs/laborer1.html [дата доступу — 28.05.2017]). Наступну постанову, яка зобов'язувала всіх працездатних чоловіків і жінок до 60 років найматися на роботу, було прийнято в 1351 р. Стосувалася вона і жебраків: «…І оскільки багато здорових жебраків відмовляються працювати так довго, як вони можуть жити з вижебраної милостині, віддаючись неробству і гріхам, а часом грабіжництву та іншим злочинам, нехай ніхто під загрозою вищезазначеної кари позбавлення волі не наважується під виглядом побожності або милостині давати щонебудь таким, які можуть дуже добре працювати, або плекати їх у їхніх лінощах, і тоді їх можна буде змусити трудитися для здобуття засобів до життя…» (The Statute of Labourers, 1351 // http://avalon.law.yale.edu/medieval/statlab.asp [дата доступу — 28.05.2017]). Однак і вона була малоефективною, тому й надалі влада знову і знову видавала подібні приписи (Див. також: *Putnam B. H.* The Enforcement of the Statutes of Labourers During the First Decade after the Black Death 1349–1359. — New York, 1908. — 480 p.; *Poos L. R.* Social Context of Statute of Labourers Enforcement // Law and History Review. — Vol. 1. — 1983. — No 1. — P. 27–52).

[9] *Geremek B.* O grupach marginalnych w mieście średniowiecznym. — S. 541–542.

більше, що люди цієї категорії відрізнялися ще й зовнішнім виглядом[10], що ніяк не відповідало уявленням про доброчесність. У світі символів і сенсів, яким було середньовіччя загалом, і яким почасти був перехідний час від середніх віків до ранньомодерної доби, одяг виконував роль певного маркера, а тому мав неабияке значення. Носити одяг, який не відповідав соціальному статусу людини, було ознакою гордині або ж морального падіння[11]. Одяг маркував як патриція, так і посполитого, єврея, служителя культу чи жебрака, що знайшло своє відображення також у візуальних джерелах[12]. Однак семіотичні особливості одягу людей, які належали до категорії суспільного маргінесу, не лише маркували їх як «інших», а часом спеціально використовувалися для досягнення певної мети. Це, наприклад, стосується одягу, характер якого чи його часткову відсутність іноді використовували жебраки для отримання милостині[13]. Вони не лише поведінкою, способом життя, а й виглядом відрізнялися від міщан, навіть від найбідніших верств поспільства.

Те, що міщани ставилися до жебраків як до «інших», «чужих», незрозумілих, фіксує Б. Ґроїцький в так званому «Статуті про жебраків»: «Так як від жебраків у містечках на доброму уряді багато шкоди, оскільки під тим жебрачим плащем злодійство та інше лиходійство ховається, приписав я на кінець цієї частини той статут про жебраків, в якому є, аби жебраки в містах і містечках, і селах в певній кількості під знаком плебана або ради ходили. А які б були без знаку, ті мають бути старості видані і передані на замкові роботи. А тим, які працювати не можуть, правителі даного міста можуть дати лист-засвідчення, за яким би могли безпечно без знаків деінде милостиню отримувати»[14]. Зрозуміло, що міщани намагалися контролювати бодай якусь частину цього прошарку, тому, щоб відрізнити їх від усіх інших жебраків, їм видавали спеціальні знаки. Часто це були бляшки, як, наприклад, у Кракові чи Варшаві. Про такі знаки жебраків Варшави, видані у 1597, 1585 та 1651 рр., згадує А. Карпінський, зазначаючи, що часом це були бляшки, а часом полотняні нашивки[15]. Факти видачі жебракам відповідних бляшаних відзнак зафіксовано у Львові, про що є записи в рахункових книгах міста (в 1592 р. майстрові Давидові Клемпнешові заплатили за виго-

---

[10] Опис характерного одягу жебраків XVI ст. див.: *Karpiński A.* Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku. — Warszawa, 1983. — S. 221–222.

[11] Детальніше див.: *Ле Гофф Ж.* Цивилизация Средневекового Запада. — С. 435.

[12] Наприклад, в ілюстраціях до Саксонського Зерцала (Див.: *Гошко Т.* «Саксонське зерцало» як джерело феодального і міського права // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. CCXVIII. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2015. — С. 128–160).

[13] Детальніше див.: *Geremek B.* Człowiek marginesu. — S. 461.

[14] *Groicki B.* Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. — Warszawa, 1953. — S. 62.

[15] *Karpiński A.* Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku. — S. 222.

товлення таких знаків 2 гроші, а в 1592 р. з міської каси оплатили виготовлення 300 бляшаних знаків для вбогих, що обійшлося у 3 злотих)[16].

Частина жебраків стала жила в місті при костелах чи монастирях. За даними Г. Самсоновича, в XV ст. у Ґданську близько 500 осіб жили з милостині, і приблизно стільки ж їх було у Кракові[17]. За іншими даними, у Ґданську в XV ст. близько 1,5–2% жителів жебракували[18]. Можна наводити різні дані, безперечним є лише те, що у великих містах жебраків було чимало, бо саме там вони мали шанс знайти прихисток чи підробіток. Жебраки, які офіційно мешкали в місті, були добре організовані і контрольовані владою.

Денис Зубрицький, посилаючись на міські акти, під 1515 роком описує організацію жебрацької спільноти у Львові та пробує пояснити суспільні мотиви іншування жебраків: «Існував слуга чи урядовець, званий «бабським» війтом (Judex Pedanus), якому платили за тиждень три гроші. Його обов'язком було стежити, щоб у місті і околицях не було жебраків, нероб і волоцюг. Його також звали «старостою убогих». Вважалося, що в землеробському краю без надміру населення жебрацтва неповинно бути, бо кожен може заробити собі на харчування й одяг, а в землеробстві потрібні і найслабші руки. Нероб, волоцюг, втікачів з сіл, людей без служби суворо карали й виганяли з міста. Раз на рік близько Різдва приймали слуг, а хто не знайшов місця в цей час, мусив покинути місто»[19]. Але, незважаючи ні на що, у місті була створена окрема дідівська корпорація, очолював її староста (starosta mendicorum), в 1520–1530 рр. на цю посаду було обрано русина, жебрака Макара[20].

Подібні жебрацькі організації існували і в інших містах Корони. Зокрема, відомо, що в Кракові Пйотр Скарґа у 1592 р. заснував жебраче братство, яке проіснувало до 1661 р. Ця організація мала свій окремий статут, де було прописано засади існування братства і принципи входження до його складу нових членів[21]. У Варшаві братство убогих з'явилося в 1546 р.[22]

---

[16] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУЛ). — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 714: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси (1589–1597). — Арк. 389, 486.

[17] *Samsonowicz H.* Złota jesień polskiego średniowiecza. — Poznań, 2001. — S. 171–172.

[18] Żebracy // http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zebracy;4002833.html [дата доступу — 28.05.2017].

[19] *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Пер. І. Сварник. — Львів, 2002. — С. 127.

[20] ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 9: Книга запису індуктів і протоколів уряду Ради (1507–1530). — Арк. 920.

[21] Żebracy // http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zebracy;4002833.html [дата доступу — 28.05.2017].

[22] *Karpiński A.* Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku. — S. 230.

Саме про цю частину лузних людей, про контрольованих владою жебраків Б. Ґеремек писав, що їх не завжди можна було віднести до категорії людей суспільного маргінесу, оскільки вони були не тільки обов'язковою складовою тогочасного суспільства, але його невід'ємною і необхідною часткою, в першу чергу тому, що давали можливість членам цього соціуму виявити свою жертовність і милосердя, а це, як відомо, відповідало християнським уявленням про «чоловіка доброго»[23].

У містах ставлення до жебраків, як і до деяких інших категорій міського маргінесу, було амбівалентне. Незважаючи на певне табуювання цієї категорії, їм приписували особливі здібності. Саме вони могли посприяти «очищенню» від гріхів, були тими суб'єктами, які могли молитися за спасіння душ всіх інших, так би мовити «чистих» чи «праведних», осіб з числа громади. Це було вкрай важливим, бо давало можливість почасти звільнитися від тягара гріховності. А середньовічне суспільство було просякнуте почуттям страху, провини і стиду. Це почуття активно культивувалося церквою. В XIII–XVIII ст. страх гріхопадіння і «негативного образу себе» був до певної міри осердям людського універсуму[24]. Звільнення від цього негативу покладалося на вбогих, тому суспільство їх потребувало.

Така амбівалентність у оцінці не в останню чергу була пов'язана із тим, що ці люди перебували на межі між усталеними нормами суспільного життя і їх порушенням. Як слушно зауважила білоруська дослідниця О. Сурта, «використання послуг маргінальних груп мало викликати у середньовічних людей як відчуття вдоволення, так і відчуття прихованої гріховності. Але подолання цього комплексу провини здійснювалося шляхом приниження особистої честі людей даної групи. Вони були «офірними козлами»[*] суспільства, яке піднесло порушення божественних норм і правил до інтегрального компонента соціальної системи. Таким чином, колективні винуватці виключалися із порядного і доброчесного товариства»[25].

---

[23] *Geremek B.* Człowiek marginesu. — S. 459.

[24] Детальніше див.: *Делюмо Ж.* Грех и страх: Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII–XVIII вв.) / Пер. с фр. И.Б. Иткина, Е.Э. Ляминой, Е.И. Лебедевой, А.Г. Пазельской под ред. Д.Э. Харитоновича. — Екатеринбург, 2003. — С. 8.

[*] Офірний козел (цап-відбувайло, козел відпущення) — вислів, що походить від староєврейського обряду покладання гріхів народу на живого цапа. У Старому заповіті читаємо: «А коли він скінчить очищення святині й скинії заповіту та жертовника, то приведе живого козла. І покладе Аарон обидві руки свої на голову живого козла, і визнає над ним усі гріхи Ізраїлевих синів та всі їхні провини через усі їхні гріхи, і складе їх на голову козла, та й пошле через призначеного чоловіка на пустиню. І понесе той козел на собі всі їхні гріхи до краю неврожайного, і пустить того козла в пустиню» (Лев. XVI, 20–22). В переносному значенні — людина, яка несе відповідальність за інших.

[25] *Сурта Е.* Табуизация как фактор маргинализации в период Средневековья в Западной Европе // Лістападаўскія сустрэчы: Зб. арт. на матэрыялах Міжнар. навук. канф. у гонар акадэмікаў М.М. Нікольскага і В.А. Перцава. — Мінск, 2011. — С. 126–127.

Саме тому пожертви на роздачу милостині та пожертви шпиталям[26], де жило чимало «офіційних» жебраків, стали важливою складовою життя міщан. Часто їх прописували у тестаментах, коли людина намагалася звести порахунки з життям. Наприклад, у заповіті київського міщанина Семена Мелешковича, 8 квітня 1563 р. внесеного до київських ратушних книг, було записано: «А ѡсобливє по животє своєм на памєти и на потрєбы налєжачиє по души справовати и шаѳовати, млстню давати двєстє коп гршеи»[27]. В тестаменті міщанки Ювги Жданівни від 23 січня 1636 р. значилося: «…А што маю ѩнышу сто ѳунтовъ, то ѡпєкунъ мои панъ Арєѳєма маєт продат и то на поминъки по душы моєи и на ѩлмужну* убогимъ ѡбєрнуть маєт»[28].

Також, відповідно до записів у рахунковій книзі львівського шпиталю св. Духа в часи каденції на посаді провізора шпиталю відомого львівського радника і хроніста Бартоломея Зіморовича[29], цій установі міщани переказали

---

[26] Про заснування шпиталів у середньовічній Європі див.: *Eysymontt R.* Średniowieczny szpital pw. Św. Macieja we Wrocławiu // Quart. — № 4 (10). — 2008. — S. 7–14. Про практику опіки над жебраками і каліками у шпиталях середньовічної Німеччини див.: *Сурта А.* Карціны беднасці ў Германіі ў пярыяд позняга Сярэдневякоўя. Прытулкі і шпіталі // Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага універсітэта імя Максіма Танка. — № 2. — 2002. — С. 139–145. Про шпиталі Речі Посполитої див.: *Słoń M.* Szpitale średniowiecznego Wrocławia. — Wrocław, 2000. — 368 s.; *Karpiński A.* W średniowiecznych i wczesnonowożytnych przytułkach // Kwartalnik Historyczny. — R. CIX. — 2002. — № 2. — S. 123–133. Про львівські шпиталі див.: *Słoń M.* Hospitals in the City of Lwów in the Middle Ages // Acta Poloniae Historica. — № 75. — Warszawa, 1997. — S. 5–25. Аналіз досліджень історії львівських шпиталів див.: *Потимко О.* Розвиток медицини у Львові в XIV–XVIII ст.: література, проблеми, дискусії. — Львів, 2012. — С. 62–93. Практика опіки над убогими у шпиталях характерна була і для ВКЛ. Перший шпиталь у Литві було засновано у Вільні в 1514 р., в Ковні шпиталь створено в 1519 р. тощо. Багато таких шпиталів сторювали у містах, часто приватних і слабо організованих. Ці шпиталі були розраховані на невелику кількість пацієнтів. Зокрема, в 1614 р. Лев Сапєга заклав шпиталь у Рожанах, що мав забезпечувати лише 16 убогих, а в 1649 р. закладено шпиталь у Новогрудку, розрахований на 10 бідаків тощо (Див.: *Gryko B.* Sapiżyńskie fundacje szpitali jako przejaw miłosierdzia? // Białostockie Teki Historyczne. — T. 8. — 2010. — S. 51, 53, 56).

[27] *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття. — К., 2011. — С. 100.

* Ялмужна (пол. jałmużna) — милостиня, пожертва (Зведений словник застарілих та маловживаних слів — Я // http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnyk.htm#Ya [дата доступу — 28.05.2017].; Słownik języka polskiego / Pod red. W. Doroszewskiego // http://sjp.pwn.pl/doroszewski/jalmuzna;5435680.html [дата доступу — 28.05.2017].).

[28] *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття. — С. 150.

[29] В інвентар книг і рукописів, які були у власності Бартоломея Зіморовича, вписано три реєстри шпиталю св. Духа — реєстр за 1642–1644 рр., укладений райцею Яном Шольцом, реєстр за 1650–1658 рр. та реєстр під назвою «Fundatio et patrimonium hospitalis s. Spiritus» (під подібним титулом було видано роботу Зіморовича, однак невідомо, чи цей текст відповідає рукопису, який значився в інвентарі) (Див.: Materyały

чималі кошти. Зокрема, в 1617 р. 100 флоренів передав Гаспар, в 1629 р. пані Сузанна передала 300 злотих, в 1638 р. якийсь Бальтазар Грабовський відписав 1000 злотих, Стефан Вартерішович 166 золотих, в 1640 р. п'ять флоренів шпиталь отримав від Анни Гладишової[30], в 1645 р. пані Словіковська з братом Антонієм Массарем записали на шпиталь 1000 злотих, з яких шпиталь мав отримувати чиншу 20 злотих, в 1649 р. різник Ян Войнар заповів 100 злотих, в 1652 р. — пані Катерина Фіснерова передала шпиталеві 200 злотих, з яких мали отримати чиншу по 8 злотих[31]. Ці пожертви були практично щорічними. О. Потимко підкреслює, що зазвичай пожертвувані кошти вкладалися у нерухомість, а на утримання мешканців шпиталю, яких на 1607 р. було близько 80 осіб, використовувалися відсотки від отриманого прибутку[32].

Якщо не було готівки, то жертвували будинки, прибуток від яких мав іти на милостиню, як видно, наприклад, з тестаменту львівського архітектора Павла Римлянина від 1618 р.[33]: «…Віддаю також і заповідаю на вічні часи дім з ділянкою Ґілічівський, який купив від Христофора Ґіліцького, паннам Святої Клари на Боже ім'я і милостиню, щоб за мою душу Господа Бога просили…»[34]. В 1632 р. шпиталеві було передано у власність ще одну кам'яницю у місті[35]. Часом на роздачу милостині і на пожертви церквам і

do biografii Jozefa Bartłomeja Zimorowicza (Ozimka). Cześć I // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. — T. VIII. — Kraków, 1895. — S. 211.

[30] ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 1105: Книга записів дарчих та заповітів на користь шпиталю св. Духа (1580–1779). — Арк. 192–192 зв. Часом перед лицем смерті особи робили пожертви на шпиталі та бідних, не тільки дбаючи про спасіння душі, але і щоб майно не дісталося не надто зичливим родичам. Зокрема, у луцьких гродських книгах 11 грудня 1592 р. було зроблено запис про справу випадкового поранення хлопця Трохима під час його гри із поповичем Федьком. Наприкінці оповіді зазначалося: «И там жє зараз попа иванъчицкого Маска тот Трохимъ просилъб єсли бы Панъ Бог смєрть допѵстити рачилъ, тогды, абы жадноє маєтности єго, которaѩ и ѵ людєи єсть, ωтцѵ єго нє давалъ, алє то на шпитал и ѵбогим роздал, даючи тую до ωтца причину, ижъ на нєго нєласкав былъ и ничог[о] по нєм доброго нє ѵзналъ, алє-мъ завшє ωт нєго ѵтєкал» (Українське повсякдення ранньомодерної доби: Збірник документів. — Вип. 1: Волинь XVI ст. / Упор. В. Безпалько, М. Висотін, І. Ворончук, М. Кучерук, Ю. Чубик. — К., 2014. — С. 497).

[31] Fundatio et patrimonium hospitalis s. Spiritus Leopoliensis a Bartholomeo Zimorowic consule Leopoliense descripta anno Domini 1653 // Pomniejsze źródło do dziejów literatury i cywilizacyi polskiej w XVI i XVII stuleciu. — Stryj, 1891. — S. 47–48.

[32] *Потимко О.* Розвиток медицини у Львові в XIV–XVIII ст. — С. 65.

[33] Про значення цього тестаменту для оцінки творчості Павла Римлянина див.: *Нишпор М.* Щоденне життя італійців у Львові наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. (на матеріалах заповітів та інвентарів майна) // Укр. іст. журн. — 2007. — № 4. — С. 53–54.

[34] *Замостяник І.* Тестамент львівського архітектора Павла Римлянина (1618 р.) // Український археографічний щорічник. — К., 2009. — Вип. 13/14. — С. 463, 465.

[35] ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 1105. — Арк. 192.

шпиталям віддавали речі або ж товар, який можна було продати. Саме так зробив у 1467 р. смоленський купець Гермула, якого смерть застала у Львові, і який не мав тут нічого, крім перцю, привезеного ним на продаж. Саме ним він і розпорядився для забезпечення спасіння своєї душі і частину з того заповідав на милостиню для неімущих: «… щоб (продати) одинадцять кантарів[*] перцю, які ослабленим привіз із морських країв, і не маючи нічого в цій пивниці, крім цього перцю в чотирьох торбах, насамперед заповідаю отцю батьку, духівнику, до церкви міста Львова дві копи, також до церкви Св. Юрія поза мурами — копу, також церкві (Св.) Миколая — копу, також одну копу Богоявленській церкві, також одну копу Благовіщенській церкві, також (церкві) Св. Теодора одну копу, також шпиталю — одну копу, також Воскресенській церкві одну копу; це все у Львові. Також півкопи для покриття церкви у місті. Також у Смоленську заповідаю до (церкви) Діви Марії дві копи, також до (церкви) Св. Духа дві копи, також до (церкви) Св. Варвари дві копи, також до (монастиря) Св. Спаса дві копи, також до (монастиря) Св. Трійці дві копи. Також у Києві до Печер (церкві) Діви Марії — дві копи. Також зобов'язую дати Іванові з Новгорода чотири золотих та п'ять грошів. Також зобов'язую (дати) тітці Марії одну копу. Також слід відіслати до Смоленська п'ять кіп, про що знає або хай скаже Борода. Також речі, які треба дати дітям і жінці. Мої родинні зв'язки нічому (з цього) не мають перешкодити, а я на схилі свого життя нічого не винен будь-кому. Також для львівських бідних (жертвую) чотири копи…»[36].

Часом жертвували безпосередньо на убогих, як, наприклад, Мустафа Челебі, який в 1649 р. тестаментом передав на неімущих 70 твердих талярів[37]. Таких і подібних прикладів можна навести безліч. Саме через милостиню і пожертви на жебраків та калік міщани намагалися забезпечити спасіння душі. Подекуди на таку функцію милостині прямо вказувалося у тестаменті. Зокрема, Барбара, вдова львівського передміщанина Климента Вендриновича, в 1651 р., записуючи свою нерухомість шваґрові, просила його, щоб не забував рятувати милостинею її грішну душу і давав за неї убогим[38]. Жебраки ж, отримавши милостиню, мали щоденно в молитвах просити Бога за своїх благодійників. Особливо це практикувалося у шпиталях.

---

[*] Кантар (з тюрк. kantar — вага) — одиниця вимірювання ваги в країнах Близького Сходу та Середземномор'я, що варіювалась від 45 до 320 кг. В Османській імперії кантар становив 56,5 кг. (*Капраль М.* Смолянин Гермула у Львові в 1467 році // Вісник Львівського університету. Серія історія. — Вип. 45. — Львів, 2010. — С. 549).

[36] *Капраль М.* Смолянин Гермула у Львові в 1467 році. — С. 547–548.

[37] ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 342: Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно (1649–1659). — Арк. 36.

[38] Там само. — Арк. 207.

З огляду на все вище сказане, певна категорія лузних людей не просто толерувалася у містах, а була невід'ємною частиною міського соціуму. Щоправда, варто зауважити, що «фінансування» жебраків було справою приватною, бо якщо сиріт чи калік місто утримувало централізовано, виділяючи щоразу на це окремі кошти[39], що відобразилося у книгах міських видатків, то на жебраків таких обов'язкових виплат не виділялося, оскільки це не було передбачено правом. Однак трапляються поодинокі записи тієї чи іншої підтримки окремих жебраків. Зокрема, у 1583 р. жебракові Схоржалему на сорочку містом було виділено 15 грошів[40]. Але це радше був виняток, аніж правило.

У містах жебраки жили не лише за рахунок милостині, але і з тимчасових спорадичних заробітків. Наприклад, вони брали участь у релігійних дійствах,

---

[39] Наприклад, в 1582 р. на сиріт було виділено 1 злотий з тим, що перед тим виплату було затримано, а вже при наступній виплаті їм було переказано 28 грошів (ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 713: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси (1582–1588). — Арк. 100, 113). Наступна виплата на сиріт і їх годувальниць складала 24 гроші, а через квартал вона вже становила 11 грошів, наприкінці 1582 р. — 18 грошів (Там само. — Арк. 124). В 1624 р., в час каденції бурмистра Анджея Домбровського, місто на сиріт вкотре виділило 24 гроші (Там само. — Спр. 716: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси (1604–1606). — Арк. 2). Ці виплати були щорічними, але розглядалися як обтяжливі для міста. Про це довідуємося із запису в книзі Колегії 10 мужів, які напередодні згаданої виплати зазначили, що на сиріт щороку виділяються значні суми, а тому запропонували міській раді переглянути схему цих виплат і надавати їх не з коштів лонгерії, а з інших джерел. На що отримали відповідь, що не може бути по іншому, і платити має лонгерія (Там само. — Спр. 667: Книга протоколів Комісії 10-ти мужів про результати обстеження прибутків і видатків королівської та міських кас (1618–1692). — Арк. 35–36). Насправді суми, які місто витрачало на утримання сиріт, були не такими значними; для порівняння: наприклад, наприкінці того ж таки 1582 р. на свічки до ратуші місто потратило аж 12 грошів, стільки ж тоді заплатили за послуги міського ката. Перед Великоднем 1583 р. за три шкіряні торби для синдика заплатили 18 грошів, а за доставку листів з Кракова від Павла Щербича курсорові заплатили аж 2 злотих (щоправда, іншому, який віз листи до Кракова — лише 8 грошів) (Там само. — Спр. 713. — Арк. 129). Хай там як, але витрати на сиріт у Львові були доволі скромними. Також місто виділяло окремі кошти на ліки для хворих (Там само. — Спр. 712 — Арк. 956; Спр. 713. — Арк. 130, 139, 180; Спр. 715 — Арк. 129); (за розпорядженням бурмистра видали кошти (3 гроші) не лише хворому, а також жінці, яка його доглядала окремо 16 грош) та на поховання померлих сиріт чи немовлят, яких знаходили вже мертвими (Там само. — Спр. 712. — Арк. 958, 959, 968; Спр. 713. — Арк. 23 та ін.). Окремою статтею видатків з міської каси були скромні кошти на поховання неімущих (Там само. — Спр. 714. — Арк. 384; Спр. 715. — Арк. 5, 9 та ін). В окремих випадках виділяли кошти і на одяг для померлого, як, наприклад, у 1582 р. в суботу після свята Петра і Павла львівському помираючому жебракові Бріккцему було виділено містом 10 грошів на сорочку і на поховання (Там само. — Спр. 713. — Арк. 39), чи у 1583 р. на поховання тіла втопленого невідомого чоловіка і на сорочку для нього було виділено 21 грош (Там само. — Спр. 713. — Арк. 129 тощо).

[40] ЦДІАУЛ — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 713. — Арк. 128.

співах, нічних молитвах. Вони підробляли на похоронах — омивали небіжчика, читали при ньому молитви в так звані пусті ночі, несли домовину, жінки наймалися на роль плакальниць тощо. Про популярність такого підробітку, як голосіння на похоронах міщан, свідчить той факт, що про нього згадує у своїй поемі «Роксоланія»[41] Себастіян Фабіян Кльонович[42]:

---

[41] Як зауважив М. Трофимук, «поема Себастіяна Фабіяна Кленовича є першою відомою на сьогодні (очевидно, і в часи Франка теж) латиномовною публікацією про українців і Україну, якщо не враховувати «Judicium pronosticon...» Юрія з Дрогобича Котермака, канонічної згідно з історією національної культури першої друкованої книги, зрештою, теж латиномовної» (*Трофимук М.* Іван Франко — інтерпретатор «Роксоланії» Себастіяна Фабіяна Кленовича // Збірник праць кафедри української преси Дослідницького центру історії західноукраїнської преси. — Вип. 7 // http://old.journ.lnu.edu.ua/publications/zbirnyk07/Zbirnyk07_Trofymuk.htm_[дата доступу — 28.05.2017]). Частину поеми переклав І. Франко (*Франко І.* «Старинний Львів» (Із латинської поеми Себ[астіана] Кльоновича «Roxolania» // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — Т. 11. — С. 366–368). Творчості Кльоновича і його поемі присвячено чимало досліджень, зокрема, дисертація М. Білика, який серед іншого проаналізував і переклад частини «Роксоланії» І. Франком (*Білик М.Й.* «Роксоланія» С.Ф. Кльоновіча. Латинська поема XVI ст. про Русь. Генезіс, переклад і літературно-історичний коментар поеми: Дисертація... канд. філол. наук. — Львів, 1950. — С. 190). Серед новіших досліджень варто згадати праці В. Гіпіча (*Гіпіч В.* Образ міста в творах Себастіана Фабіана Кленовича // Краєзнавство. — № 2. — 2013. — С. 21–26; *Його ж.* Образ міста в творах Себастіана Фабіана Кленовича // http://www.medievist.org.ua/2014/11/blog-post.html [дата доступу — 28.05.2017].) та М. Трофимука (*Трофимук М.* «Паспорт для русина» з фондів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка (перше латиномовне друковане видання про Україну 1584 р.) // Вісник Львівського університету. Серія Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. — 2010. — Вип. 5. — С. 315–322; *Його ж.* Латиномовна література України XV–XIX ст.: жанри, мотиви, ідеї. — Львів, 2014. — С. 107–117 тощо). Переклади латиномовного тексту поеми були здійснені М. Біликом та В. Маслюком (*Кльонович С.Ф.* Роксоланія (Переклад М. Білика) // Питання класичної філології. — Вип. II. — Львів, 1961. — С. 119–156; передрук окремим виданням: *Кльонович С.Ф.* Роксоланія: Поема / Перекл. з латин. М. Білика. — К., 1987. — 94 с.).

[42] В літературі присутні різні прочитання прізвища Себастіяна Фабіана Кльоновича (в лат. варіанті — Sebastianus Fabianus Acernus Sulmyrcensis) — Кльонович, Клонович, Кленович, Кльоновітц, Кльоновіч тощо. Львівський дослідник М. Трофимук вважає доцільним вживати українізовану форму прізвища поета — Кленович, аргументуючи це походженням його від лат. acernus, що в перекладі означає «клен». Крім того, дослідник посилається на уривок з поеми «Роксоланія»: «Hic acer est arbor dolabris levibus apta, Haec arbor nobis nomina grata dedit» / «Тут росте клен, топорища легенькі витесують з нього, Дерево це і мені миле ім'я теж дало» (*Трофимук М.* Латиномовна література України XVI–XIX ст. — С. 107, 111. Пор.: *Klonowic S.F.* Roxolania — Roksolania czyli Ziemie Czerwonej Rusi / Wydał i przełożył M. Mejer. — Warszawa, 1996. — S. 34, 35). Однак, в літературі найчастіше іменують поета Кльоновичем (Див. напр.: *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII століття // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та

«Restat Russiacos in funere dicere fletus
Exsequiasque solent quo celebrare modo.
Cum volat exanimi postremus anhelitus ore,
Vitalis linquit frigida membra calor,
Mox anus ingeminate doctas mercede querelas
Nonque suum deflet femina iussa virum.
Venales lacrimas invitis torque ocellis
Et querulous luctus anxia fingit anus.
Conductis pretio resonat singultibus aether,
Ex oculis emptae progrediuntur aquae
Et lamentarix lugubria carmina miscens
Exprimit in fletu talia verba suo…»[43].

За таку роботу лузні люди отримували дрібну винагороду. Наприклад, варшавські жебрачки, які ночували при труні Катерини з Радзивіллів в 1580 р., отримали у винагороду 27 грошів.[44] Часом такі майбутні витрати прописували у тестаментах. Наприклад, у тестаменті львівського міського годинникаря[45] Себастіана Свайновського[46], записаному в 1629 р., зазнача-

ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К., 2012. — С. 18; *Франко І.* «Старинний Львів»… — С. 366 та ін.).

[43] *Klonowic S. F.* Roxolania — Roksolania czyli Ziemie Czerwonej Rusi. — S. 120–122. Пор.:

Врешті, я ще розповім про плач-голосіння у русів,
Як-то справляють вони похорон рідних своїх.
Щойно останнє дихання з покійника вуст відлетіло
Та життєдайне тепло з тіла назавше втекло,
Се вже голосільниця плач-голосіння за плату виводить,
Найнята жінка оця за мужем чужим.
Тре свої очі та сльози із них витискає за гроші,
Голос печальний і жаль, наче скорботна, вдає.
Платне її голосіння відбилося в повітрі відлунням,
Куплені сльози з очей ллються, наче струмок,
А голосільниця плаче та пісню сумну затягає…»

(Кленович С. Роксоланія (1584) (пер. В. Маслюк) // Тисяча років української суспільно-політичної думки у 9-ти т. — Т. 2: Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів XVI–XVII ст. — К., 2001 // http://litopys.org.ua/suspil/sus10.htm [дата доступу — 28.05.2017]).

[44] *Karpiński A.* Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku. — S. 225.

[45] Львівський годинник згадує і Кльонович у «Роксоланії»: «Horologus tacite labentes computat horas, momentumque sono temporis omne notat» («Лічить годинник часи, що звільна та мовчки минають, голосом рівним усе кожну хвилину значить. Кожну годину він б'є і пригадує безповоротню, вчить, як високо той час кожному треба цінить» (пер. І.Франка)). *Klonowic S.F.* Roxolania — Roksolania czyli Ziemie Czerwonej Rusi. — S. 96–97; *Франко І.* «Старинний Львів»… — С. 368. Пор.: *Трофимук М.* Латиномовна література України. — С. 113). Вперше в львівських актових джерелах міський годинникар згадується під 1404 р. (Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. — T. II: Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414 / Wyd. A. Czołowski. — Lwów, 1896. — S. 6).

лося, що його дружина Анна має витратити на його похорон тридцять злотих, щоб дійство було достойне доброго християнина. Крім того, на костьол св. Духа, де тестатор хотів бути похованим і де разом з «братами служби Божі замовляв», вона мала передати п’ятьдесят злотих, а на костьол св. Хреста перед Галицькою Брамою — чотири злотих[47]. Львівська міщанка Анна Валента Головська заповіла витратити на свій похорон сто злотих і стільки ж на поминальні обіди. При тому вказала, що це має бути за спасіння не тільки її душі, але і душ бабки, батька, матері, чоловіка, сестри і швагра (окремо по 30 злотих мали передати Бернардинам, костьолу св. Анни та отцям Босим)[48]. А Тереза Шольц Вольфович у своєму заповіті записала, що після її смерті має бути відправлено триста заупокійних мес, на що вона заповідає сто п’ятьдесят злотих. А якщо не вдасться відправити такі меси

У 1504 р. годинникареві у Львов вісім тижнів поспіль за роботу платили по 37 грошів (Див. детальніше: *Jaworski F.* Lwów stary i wczorajszy. — Lwów, 1911. — S. 151–152). Однак робота годинникаря оплачувалася не надто щедро. Наприклад, у 1582 р. в суботу перед св. Матвея заплатили годинникареві у Львові 15 грошів (ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 713. — Арк. 1), таку ж суму ратушний годинникар отримав і в 1597 р. (Там само. — Спр. 715. — Арк. 1). Можливо, наприкінці XVI ст. це була фіксована платня за послуги майстра такого фаху. Як би там не було, годинникарі не мали ні великої оплати, ні багато роботи, тому найчастіше паралельно мали іншу професію (*Jaworski F.* Lwów stary i wczorajszy. — Lwów, 1911. — S. 152).

[46] Люція Харевичова, аналізуючи львівські ремесла, зазначала, що ремесло годинникарів, незважаючи ні на що, було доволі елітним. Вступний внесок у цех становив для учнів 8 злотих, а для майстрів — 50 злотих. Навчання тривало 6–7 років, і обов’язковою була чотирьохрічна подорож. Годинникарів у Львові було мало, тому вони спершу входили до слюсарського цеху, і лише в 1637 р. було створено окремий цех, що й підтвердив привілеєм Владислав IV. Ремесло годинникаря передавалося від батька до сина. Авторка називає династію Соколовських (1573–1784 рр.) та Грабінських (1588–1825 рр.) (*Charewiczowa Ł.* Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. — Lwów, 1929. — S. 156–157). Однак О. Заяць, намагаючись верифікувати дану інформацію, зазначив: «Ця інформація, на жаль, слабо відображена у записах про прийняття до міського права. З Соколовських-годинникарів занотовані лише Симон, який став міщанином у 1573 р., та Ян (аж у 1776 р.). Симон Соколовський був місцевим, і хоча батьки його не зазначені, все ж можна припустити, що він походив із слюсарської родини Соколовських. Протопласт Ґрабінських — Григорій прибув до Львова зі Шрему і прийняв міське право у 1588 р., однак годинникарів Ґрабінських в реєстрах новоприйнятих міщан не відзначено. Взагалі годинникарі, занотовані в опрацьованих джерелах, є в основному прибульцями, тому важко прослідкувати за ними якісь родинні зв’язки» (*Заяць О.* Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. — К.–Львів, 2012. — С. 320–321). Що ж до Себастияна Свайновського, то залишається невідомим, чи був він членом професійної династії, чи ні.

[47] ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 339: Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно (1625–1639). — Арк. 140.

[48] Там само. — Спр. 340: Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно (1627–1641). — Арк. 119–120.

одразу, то відповідна сума має бути передана до монастирів, аби якомога швидше ці триста мес відслужили[49]. Це були порівняно невеликі видатки. Наприклад, у 1658 р. вдова Зерніцького Катажина заповіла на похорон, пожертву до костьолів і шпиталів, а також на милостиню для убогих тисячу злотих[50]. Мали місце і записи по одному злотому на окремі монастирі, як у випадку з тестаментом львівського міщанина Себастіана Різника (1563 р.)[51].

При таких оказіях, як похорони міщан, особливо заможніших, жебраки могли розраховувати і на почастунок, який влаштовували родичі задля спасіння душі померлого. Зокрема, такий запис є в реєстрі видатків на похорон львівського писаря Войцеха Зимницького (13 травня 1640 р.): «Для бідних дано за м'ясо, пиво, гуси, хліб та інші речі видатки: за 5 чвертей м'яса по зл. 3 і гр. 15, чверть зл. 17 і гр. 15; за 30 гусей і за 2 по гр. 8 зл. 8 гр. 16; за капусту в головах зл. 1 і гр. 2; за моркву до гущу гр. 22; за 12 вінків цибулі гр. 18; за 2 бочки пива зл. 10; за фунт перцю зл. 1 гр.15; за чверть шафрану зл.3; за три вози дерева зл. 2 гр.12; за сіль гр. 15… »[52]. При цьому Анна Зимницька дала на жебраків 3 злотих і на пожертву для бідних — 6 злотих[53].

Жебраки, «визнані» міською владою, намагалися жити, поважаючи і дотримуючися усталених правових норм. Часом вони володіли певним майном. Наприклад, в міських книгах Львова за 12 березня 1519 р. читаємо: «Жебрак Іван з Калічої гори визнав, що він продав свій город, розташований біля Сидора русина, Іванеку русинові з-під замку за копу і десять грошів… Діялось за тиждень до першої неділі великого посту»[54]. До речі, саме цей запис є першою писемною згадкою про львівських жебраків[55]. В міських актах є й інші записи про продаж ними певного майна. Зокрема, у книзі записів індуктів і протоколів львівської ради під 29 травня 1536 р. зафіксовано заяву жебрака Климка з дітьми Остапком та Орисею про продаж будиночка на Шпитальній вулиці[56], в наступній книзі з цієї ж серії від

[49] Там само. — Арк. 980. Детальніше див.: *Кочеркевич Я.* Заповіти львівських міщан XVII ст. // Архіви України. — 2009. — № 5. — С. 152–155.

[50] ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 342. — Арк. 471.

[51] Див.: *Кочеркевич Я.* Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI–XVII століть: дипломатичний аналіз // Архіви України. — 2010. — № 5. — С. 54.

[52] Цит. за: *Петришак Б.* «Лицар пера і каламаря»: писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639). — Львів, 2011. — С. 164 (додаток 10).

[53] Там само — С. 163, 164.

[54] ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 264; *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. — Львів, 1994. — С. 147.

[55] *Охріменко Ю.* Перші львівські жебраки. — Львів, 2009; https://uk.wikipedia.org/wiki/Перші_львівські_жебраки [дата доступу — 28.05.2017].

[56] «… Clymko mendicus necnon Ostapko et Oryska puella liberi… recognouerunt, quia ortulaniam cum domuncula in platea Hospitali penes Iacubowa et Panas… Bartholomeo… pro nouem fertonibus… vendiderunt… Actum feria s(e)c(un)da intra octauas ascensionis Domini [1536]» (ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 10: Книга запису індуктів і протоколів

17 травня 1543 р. записано заяву жебрака Тимка про продаж війту Іоану Грінвальду городика перед Галицькою брамою[57]. Часом жебраки купували нерухомість. Зокрема, відомо, що староста львівських жебраків Макар у 1529 р. купив город Бартоша Міхна за 3,5 злотих[58].

Такі «офіційні» жебраки часто мали сім'ю і дітей, як, наприклад, львівські жебраки Климко (Остапа і Орисю)[59] та Макар (Івашка та Хведю)[60]. Дехто з них, крім милостині, мав інші джерела доходів, як-от руський жебрак Климек з львівського передмістя, який брав товар для торгу і заборгував за нього Вольфові Шольцу 30 флоринів, про що свідчить у своїй заяві від 16 грудня 1542 р.: «…Clymek Rutenus mendicus de anteurbio… recognouit se… debere pro rebus mercatoriis ad … Wolfgangu[m] Sholcz… empties triginta florenos…, quos… obligatus est… ad decursum sex annorum… persoluere…, ipsum

---

уряду Ради (1531–1542). — Арк. 512. Див. також: *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст… — С. 226).

[57] «In presencia nre consularis residencie personale constitutes Prouidus thymco medicus de anteurbio nro Recognouit … quia hortulaniam suam an portam halician in platea Palczikowska penes bezhubek et Wasilonis pistoris domos suit Fomato domino Ioanni Grynwalt Aduocato nro iurato hereditary vendidit pro quia ortulania recognouit se plenariam satisfatiom ab eodem percepisse…» (ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 11: Книга запису індуктів і протоколів уряду Ради (1543–1554). — Арк. 64. Див. також: *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI... — С. 284).

[58] «…Andreas Andriczka recognouit, quia ortum cum domo… penes… Bartosil… et Ioannis Cracouianin… Makaroni starosta mendicorum pro media quarta marcis… vendidit… [Actum sabbato in uigilla sancti Iacobi apostoli 1529]» (ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 920. Див. також: *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI... — С. 183).

[59] Див. вище.

[60] Про цей факт довідуємося із заяви русина Карпа з Білогощі від 26 червня 1538 р. про продаж якомусь Яцьку з Щирця городика на Краківському передмісті за 6 марок. Карпо в цій заяві позиціонує себе як опікун дітей покійного жебрака Макара: «…Carpa Rutenus de Bielohoscza uti tutor pueroru[m] olim Makar mendici, Iuaszkonis et Chwede recognouit…, quia hortulaniam ipsorum… in anteurbio Cracouien[si]penes Hliebcoua et Cracouianin iacen[tem]… Iaszkoni de Sczirzecz… pro sex marc[is]… uendidit… Actum feria quarta intra oct[aua]s Corporis Christi [1538]» (ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 801–802; *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI... — С. 243). Про певний майновий статус дітей жебрака Макара можна зробити висновок і на основі заяви якогось Гаврила з Сихова, зробленої спільно із тамтешнім старостою Федьком про отримання від того ж таки Карпа з Білогощі 5 гривен, які належать дітям покійного і які є забезпечені на половину лану в Сихові (3 червня 1542 р.): «…Hawrilo de Sychow unacum Fetkone starosta de ibidem recognouerunt…, q[uia]… Carpe de Bielohoscza receperunt quinque marc[as] pecc[uniarum] puerorum olim Makar starosta celecar[um] Femie et Iwanyecz, quas… assecuraueru[n]t… in mediis laniis ipsorum, que in Sychow habent… Act[um] sabbato ante festum Trinitatis 1542» (ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 1407; *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI... — С. 275). Однак у даному випадку важко робити висновки про майновий статус жебраків, бо мова про дітей старости львівської жебрацької корпорації.

debitum… assecurauit in et super bon facultatibusque suis et rebus mercimoniarlis, que nunc habet uet post habiturus est… Actum sab[b]ato ante festum sancti Thome apostolic 1542»[61].

Також жебраки часом давали міщанам в борг готівку. Наприклад, львів'янка Катерина Фістерова в 1656 р. заборгувала 3 флорини бабі Софії, що проживала у шпиталі св. Станіслава[62]. Анджей Карпінський наводить чимало таких прикладів, які мали місце у Познані, Варшаві та інших містах[63]. Побутувала навіть думка про певну заможність тих жебраків, яким місто давало право збирати милостиню. Однак дослідники вважають, що якщо говорити про статки жебраків, то мова тут здебільшого може йти про невеликі суми, наприклад, І. Крип'якевич на основі аналізу актового матеріалу твердив, що якщо в жебраків і були будиночки, то лише вартістю від 3 до 16 злотих[64]. Подібно висловлюється і А. Карпінський, підкреслюючи, що думка про відносну забезпеченість міських жебраків не зовсім відповідає дійсності, і тільки деякі з них мали власність в 100 і більше флоринів, як, наприклад, Анна Мартинова, що мешкала в познанському притулку св. Христа в 1612 р.[65] Щоправда, сеймові приписи опосередковано йому суперечать, бо накладають на жебраків чималі податки, більші, аніж на деякі інші категорії міського населення. Хай там як, але саме для таких жебраків, які були осілими у місті, а часом мали певне майно, можливим було створення сім'ї і виховання дітей. Для інших категорій злидарів це було непросто.

Серед волоцюг і жебраків була доволі високою злочинність, і тут важко відділити жебраків, яких контролювала міська влада, від тих, яких вона не контролювала, як і власне жебраків від інших категорій лузних людей, оскільки джерела, що свідчать про кримінальні справи, їх не ідентифікують окремо. Крім того, межі між різними категоріями людей маргінесу були доволі еластичними (зміна роду занять в середньовіччі була ознакою маргіналізації індивіда[66]), що також утруднює дослідження цього питання. Наприклад, за даними паризького королівського трибуналу, в 1389-1392 рр. було засуджено 127 злочинців (з них 85 за крадіжку), при тому з кожного

[61] ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 1461; *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI... — С. 280.

[62] ЦДІАУЛ — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 342. — Арк. 429. Крім того, тестаторка позичила у шпиталя св. Духа 200 злотих, які хотіла повернути, про що зафіксувала у тестаменті (Там само).

[63] *Karpiński A.* Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. — Warszawa, 1996. — S. 318.

[64] *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст. ... — С. 30.

[65] *Karpiński A.* Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. — S. 318.

[66] *Geremek B.* Człowiek marginesu w Średniowieczu // Przegląd Historyczny. — R. LXXX — 1989. — № 4 — S. 725.

десятка крадіїв вісім належало до категорії тимчасово найманих працівників і слуг[67]. Але варто пам'ятати, що ці люди належали до категорії так званої мовчазної більшості, тобто вони якщо і залишали про себе дані у писемних джерелах, то найчастіше у судових актах. Можливо, саме це і спричинило певне стереотипне ставлення до даної суспільної групи. Бр. Ґеремек і А. Карпінський, власне, підкреслювали, що не можна однозначно ставити знак рівності між злочинцями і лузними людьками, хоча останні, маючи постійно справу з порушенням певних суспільних норм, частіше за інших порушували закон[68].

З іншого боку, люди маргінесу, в тому числі жебраки і волоцюги, часто ставали носіями інфекційних хвороб[69]. Це дуже добре розуміли самі міщани і члени міських магістратів. А. Карпінський наводить численні приклади міських приписів від XVI–XVII ст., які передбачали виселення за межі міста лузних людей, жебраків, що не дотримувалися суспільних норм життя, бодай елементарної гігієни, і розглядалися як потенційні носії зарази. Представники міської влади, так звані морові бурмистри і їхні помічники, вживали заходів для допомоги вбогим міщанам, які матеріально постраждали від епідемій (обіди, пожертви тощо), але щодо лузних людей вони не вважали себе зобов'язаними це робити. Тому люди цієї категорії в разі загрози і самі часом виселялися з міста, бо будь-яка милостиня була в цьому випадку великою рідкістю[70].

Як пишуть С. Білостоцький та А. Козицький, міські жебраки ділилися на три категорії. До першої належали ті, кому міська влада дозволяла жебрати в місті, при цьому організовуючи і контролюючи цю групу; до другої — ті, хто через фізичні чи психічні вади не міг працювати, і це було засвідчено відповідними документами; третю групу складали люди, які були фізично здоровими, але не працювали і жили на милостиню[71]. Цих останніх міські власті стало не контролювали і піддавали репресіям, в тому числі і за рішеннями сеймів. А. Карпінський наводить свою класифікацію жебрацького середовища. Він теж поділяє жебраків на три групи: люди, які протягом життя професійно займалися жебрацтвом; люди, які займалися цим тимчасово, потрапивши в скрутні життєві обставини; люди, які жили при міських

[67] *Geremek B.* O grupach marginalnych w mieście średniowiecznym. — S. 543.

[68] *Karpiński A.* Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku. — S. 195.

[69] Детальніше див.: *Charewiczowa Ł.* Klęski zaraz w dawnym Lwowie. — Lwów, 1930. — S. 17.

[70] Не виселяли тих жебраків, які жили при костелах та шпиталях, насамперед тому, що їх можна було контролювати (Див.: *Karpiński A.* W walce z niewiedzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno–ekonomiczne i polityczne. — Warszawa, 2000. — S. 112).

[71] *Козицький А., Білостоцький С.* Кримінальний світ старого Львова. — Львів, 2001. — С. 62.

шпиталях[72]. Останніх часом вважали певною жебрацькою елітою. Ця класифікація, на нашу думку, дає можливість краще зрозуміти особливості жебрацького загалу, бо розрізняє професійних жебраків і жебраків з випадку. Щоправда, і перші, і другі зазнавали певних репресій, про що свідчать, зокрема, і рішення коронних сеймів.

Оскільки не так багато є джерел, які б свідчили про людей маргінесу, то дані сеймових конституцій про них становлять особливу цінність. Ці постанови свідчать про спроби організації життя людей маргінесу, про осередки їхнього перебування і скупчення, але в першу чергу про ставлення тогочасного суспільства до носіїв цієї категорії. В цьому плані важко не погодитися із зауваженням Бр. Ґеремека: «В історичних джерелах люди маргінесу залишають небагато слідів: не мають широких контактів, не заповідають, не є героями великих історичних подій, що потрапляють на сторінки хронік. З'являються вони перш за все в світлі архівів репресій, а також в образі, в якому відбивається не лише справедливість організованого суспільства, але також його страх і ненависть. Інформація такого роду стосується в першу чергу самого суспільства, і тільки потім тих, котрі були об'єктом репресій. Інформація найчастіше стосується самої норми права, і тільки потім — людей»[73]. До категорії людей маргінесу зараховують людей різних верств — слуг, осіб з негідних професій, підданих інфамії, часто їхніх нащадків, проституток, тощо. Однак сеймові конституції найчастіше стосуються жебраків і волоцюг. За великим рахунком, це теж джерела репресивного характеру, які засвідчують несприйняття тогочасним суспільством цих людей.

На сеймах Корони Польської питання про лузних людей піднімалися, починаючи з кінця XV ст. Зокрема, на сеймі 1496 р. було прийнято з цього приводу розлогу постанову, яка між іншого передбачала, що лузних людей у містах, містечках і селах не можна переховувати під загрозою кари у чотирнадцять марок[74]. В ній зазначалося: «*Про жебраків*. Позаяк у цьому славному Королівстві видно таку кількість жебраків, яку годі знайти в іншому Королівстві, отож ми вирішили, щоб у містах і селах нашого Королівства не більше було жебраків, аніж ті, яким міська влада або плебанія, або землевласники дадуть відповідні ознаки. А кого б було знайдено без ознак, тих належить схопити і віддати зводити фортифікацію проти турків і татар»[75]. Крім фортифікаційних робіт, жебраків використовували на сіль-

---

[72] *Karpiński A.* Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku. — S. 220.

[73] *Geremek B.* Człowiek marginesu. — S. 440.

[74] Volumina Constitutionum. — T. I: 1493–1549. — Vol. 1: 1493–1526 / Do dr. prz. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. — Warszawa, 1996. — S. 70–71.

[75] Цит за: Wiek V–XV w źródłach: Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów / Opracowali M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard. — Warszawa, 1999. — S. 195; Хрестоматія з історії України

ськогосподарських роботах. Пйотрковські статути 1496 р. забороняли пускати лузних людей під час жнив з польських теренів до Сілезії і Прусії, що пояснювалося нестачою робочої сили: «Позаяк багато чоловіків і жінок із земель мазовецьких і інших земель Королівства Польського під час жнив звикли працювати у Сілезії та Прусії, внаслідок чого на землях польских важко знайти робітників і слуг, тому наказуємо, аби всі такі владою були затримувані й передавалися для роботи зем'янам»[76]. Цю постанову було повторено в 1503 р.[77], а з 1538 р. вона стала стосуватися і переходу лузних людей до Угорщини[78].

В тому ж таки 1538 р. було прийнято Статут Сигізмунда Августа, який Б. Ґроїцький опублікував як додаток до свого трактату. У Статуті читаємо: «…Хто не служить, їх по-польському називають — гультяї, жебраки; бо під тим плащем багато злих людей ховається, які приходять звідусіль, і хоч теж там мешкають, не служать, не працюють, жодних засобів існування не мають; і коли нічого не мають, уже на всяку підлість готові і запалити раді, аби здобути. А тому, де б такі переховувалися, чи то в будинках, чи в пивницях, аби господар про кожного такого бурмистрові або раді розповів, а якби не розповів, а уряд про те довідався, має бути суворо покараний. А уряд має уважно розвідати, звідки він, чим займається, бо із занять і життя його можна розпізнати робітника, ремісника, слугу, можна також довідатися про схильність до розбою тих, які нічого не роблять, тільки п'ють, грають — швидше погано вчинять ніж добре. А тому треба урядникам тих людей на увазі мати, а також інквізицію не занедбати і не закинути. А де уряд не чинить таких речей, які до його обов'язків належать і на добро мають бути, уже винні у всьому тому злому, що діється, коли недбальством і необачністю спричиняють злі речі»[79].

Лузних людей зобов'язували протягом трьох днів після приходу до міста найматися на службу, за невиконання цих приписів загрожувало покарання: їх мали затримати, закувати і примусово відправити на насипання валів чи гребель. Саме таке рішення було прийняте ще на коронному вальному Пйотрковському сеймі в 1519 р.: «**Poena contra rusticos vagos.** Rustici vagi, qui ad tertium post suum in civitates vel oppida ingressum servitio sive artificio se non applicuerint, volumus et statuimus, ut per officium civile capiantur et deti-

литовсько-польської доби / Упор. Т. Гошко. — Львів, 2011. — С. 67. Детальніше див: Volumina Legum. — T. I. — Petersburg, 1859. — S. 122–123.

[76] Volumina Legum. — T. I. — S. 122; Хрестоматія з історії України литовсько-польскої доби. — С. 67.

[77] Volumina Constitutionum. — T. I. — Vol. 1. — S. 121.

[78] Volumina Legum. — T. I. — S. 261.

[79] *Groicki B.* Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629 // Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów. — Warszawa, 1954. — S. 96.

neantur, vinctique compede ad faciendos aggeres et fossas civitatum vel arcium adhibeantur, ne et furta vel latrocinia ex eis multiplicentur, et nobilitas servorum aut laboratorum penuria premature; id quod et allis comnibus in bonis suis facere licebit»[80]. Певною мірою його повторили на вальному Пйотрковському сеймі 1523 р., підкреслюючи розповсюдження злочинності і необхідність боротьби з нею: «**De furto prohibendo et furibus coercendis**. Item ad continenda furta, et vagos homines coercendos, Capitanei locorum, diligenter curabunt homines otiosos et vagabundos, nullisque servitiis aut artificiis addictos, in suis Capitaneatibus perquirere et cohibere. Nobiles vero in bonis suis tales coerceri per Capitaneos permittant alioquin citati illos coram Capitaneis statuere teneantur»[81]. Дотримання статутів і контроль за волоцюгами і жебраками, як і за іншими лузними людьми, покладався на старост, що ще раз було підкреслено на сеймі в 1532 р.[82] У березні 1563 р. сеймуюча шляхта знову прийняла відповідну конституцію і постановила: «***Про гультяїв і лузних людей***. 63. Що стосується гультяїв та інших лузних людей, наказуємо нашим старостам, щоб дотримувалися статутів і відповідальність на міський уряд покладали»[83]. Вочевидь, прийняті раніше конституції в цьому питанні були малоефективними.

Незважаючи на той факт, що так звані лузні люди вели специфічний спосіб життя, їхню кількість у містах намагалися контролювати і обкладали їх податками. В податковому універсалі 1565 р., як і в наступні роки (1569, 1573, 1577 та ін.), зазначалося: «Лузні люди, тобто гультяї, чоловіки і жінки, які на хатню службу не наймаються, кожен має дати від своєї особи по дванадцять грошів. Війт і присяжники під присягою мають це пильнувати, аби ті не ухилялися від такого податку…»[84]. У містах гультяї, як чоловіки, так і жінки, які наймалися на роботу менше як на рік або взагалі не працювали, мали також сплачувати до скарбу по 12 грошів, а представники місцевої влади мусили конролювати виконання даних приписів. Цей обов'язок покладався у містах і містечках на райців, яким доручалося складати списки цих людей, стягувати з них податки, не долучати їх до платників шосу[85], ба більше, не допускати гультяїв до міст, якщо вони не мають

[80] Volumina Constitutionum. — T. I. — Vol. 1. — S. 311.

[81] Volumina Legum. — T. I. — S. 201; Volumina Constitutionum. — T. I. — Vol. 1. — S. 390.

[82] Volumina Legum. — T. I. — S. 248.

[83] Ibid. — S. 20.

[84] Ibid. — S. 61, 72, 103, 127, 177.

[85] Шос (Szos, від нім. Schoss) — прямий податок, який сплачували міщани на теренах Польского Королівства та згодом Речі Посполитої. Спершу міська влада збирала його на надзвичайні потреби міста, але з початку XV ст. шос стали передавати до королівської скарбниці, з того часу це обов'язковий податок з нерухомості, який мав сплачувати кожен міщанин. Розмір його залежав від рішення сеймиків та сеймів. Однак часто при виникненні особливих обставин збирання шосу передавалося на потреби

відповідних квитів, що вже сплатили такий податок або ж можуть його сплатити. Райці мали щоквартально чинити інквізицію з цього приводу, віддавати без будь-яких хитрощів зібрані кошти збирачам податків під загрозою кари як за розтрату («sub poena peculatus»). Подібні приписи знаходимо не лише в конституції 1565 р., їх повторювали практично в кожному прийнятому на сеймі поборовому універсалі, причому майже дослівно[86]. Щоправда, у поборовому універсалі 1578 р. покарання за невиконання райцями вищезазначених приписів було уточнене і з того часу становило 14 марок[87]. При цьому перекупки і перекупні в сільській місцевості мали сплачувати меншу суму — лише 6 грошів, у малих містах — по 7 грошів, а от у містах більших — як і гультяї, по 12 грошів[88].

Податок, що накладався на лузних людей, з часом зростав. Зокрема, поборовий універсал, прийнятий на вальному варшавському сеймі в 1578 р., передбачає для цієї категорії людей оплату в 24 гроші: «Лузні, тобто гультяї, чоловіки і жінки, які не наймаються на річну службу, також дудкарі та скоморохи, кожний від себе по двадцять і чотири гроші має дати. А війт і присяжники під присягою мають це пильнувати, аби такі не ухилялися від даного побору…»[89]. Привертає увагу факт, що до лузних людей прирівняні також дудкарі та скоморохи. Те саме було практично дослівно повторено на сеймах в 1580[90] та 1581 рр.[91] На тому ж таки сеймі 1578 р., а потім на сеймі

міста, як, наприклад, у 1517 р. привілеєм Сиґізмунда I для ремонту міських укріплень Львів був звільнений від сплати чопового на два квартали і від передачі до скарбу шосу на рік (Привілеї міста Львова / Упор. М. Капраль — Львів, 1998. — С. 178–179. Див. також: *Kutrzeba S.* Szos we Lwowie w początkach XV wieku // Przewodnik Naukowy i Literacki. — Lwów, 1900. — R. XXVIII. — S. 401–411; *Kutrzeba S.* Szos królewski w Polsce w XIV i XV wieku // Przegląd Polski: pismo poświęcone polityce i literaturze. — T. 135. — 1900. — S. 78–103, 270–290).

[86] Volumina Legum. — T. I. — S. 62, 73, 104, 128.

[87] Ibid. — S. 178.

[88] Ibid. — S. 62. Перекупні часто зазнавали утисків як у містах, так і в шляхетських маєтках. До прикладу, 16 лютого 1580 р. до луцьких гродських книг внесли скаргу Івана Яковича зі Львова на Адама Милевського: «Ѩ, ѩко чоловѣкъ ѵбогии, маючи водлуг ѵбозства своєго в тлумку и в кобєлцє рєчєи крамъныхъ, то єсть пєрєц, шаѳран, имбєр, гвоздики, иглы и иншиє дробныє рєчи, ходил єсми тут на Волыню по сєлом тыє рѣчи продаючи. То пакъ. Кгды-м, дєи, днѩ прошлого в пѩтницу, мсца ѳєвпалѩ второгонадцат днѩ до Головбъ, имєнѩ єго млсти кнзѩ Юрѩ Збаразского пришол, и тыє рѣчи свои крамныє продават был почал. Тогды, дєи, врѩдникъ єго млсти кнзѩ Збаразского головбъскии пан Адам Милєєвскии нѣт вѣдома длѩ котороє причины мєнє зшарпал и тыє зѣчи мои с кобєлки и з с тлумка, которыє мєнє коштовали шєст копъ грошєи литовских, а готовых грошєи шєст копъ литовских с калиты ѵ мєнє ѿтнѩл и бєзвиннє пограбил…» (Українське повсякдення ранньомодерної доби. — С. 310–311).

[89] Volumina Legum. — T. II. — Petersburg, 1859. — S. 192.

[90] Ibid. — S. 199. Цей поборовий універсал в перекладі на руську мову 29 лютого 1580 р. було вписано до луцьких гродських книг. Запис супроводужувався преамбулою: «Року тисєча пѩтсот ѡсмъдєсѩтого мсца ѳєвралѩ КѲ [29] днѩ. Принєсєнъ и поданъ

1581 р. були прийняті рішення, що гультяї у більших містах незалежно від статі мають сплачувати по 30 грошів з особи, а у менших — по 15 грошів[92]. На надзвичайному коронному варшавському сеймі в 1624 р.[93] цей податок було збільшено до чотирьох злотих: «...Лузні люди, гультяї, лахмітники, лотерейники, як чоловіки, так і жінки, платити повинні від своєї особи по чотири злотих. А збирачі податків мають бути в тому пильні, аби жоден такий під нічиїм титулом, вольністю і обороною того податку не уникав. На що кожен окремо має мати квит від бурмистра, коли і скільки заплатив, а в селах від пана. Щоб так не уникали заплати або двічі не платили»[94]. З інших категорій незаможних жителів міста передбачалося стягувати значно менше коштів: «Коморники і коморнички в містах великих по дванадцять грошів, а в містечках по шість грошів. Перекупки і перекупні в більших містах по тридцять грошів. А в містечках по грошів п'ятнадцять»[95]. Вочевидь, це рішення було продиктоване розумінням матеріального становища людей цих категорій і їх платоспроможністю, що зайвий раз підкреслює певну стереотипність у сприйнятті жебраків, які жили у містах на милостиню. В поборовому універсалі 1588 р. відобразилися зміни у політиці влади щодо жебраків — з'являється гендерна диференціація щодо оплат: «Лузні в містах, тобто гультяї, чоловіки і жінки, які на річну службу не наймаються, мають платити, чоловіки по дванадцять грошів, а жінки лузні по чотири гроші». Щоправда, тут-таки зазначалося, що дудкарі та скоморохи мають сплачувати по 24 гроші з особи[96].

Далеко не всіх жебраків контролювала місцева влада, тому більшість з них були небажаними в межах міських мурів, а відтак на сеймах раз-у-раз повторювали конституції, спрямовані проти жебраків і почасти інших

мнѣ єстъ Анъдрѣю Кивєрєцкомꙋ, подъстаростємꙋ луцъкомꙋ, ѡт єго млсти пна Алєксанъдра Жоравъницъкого, старосты, ключника и городъничого луцъкого, листъ ꙋнєвєрсалъ єго королєвъскоє млсти поборовыи, тєпєръ нєдавно на соимє Варъшавъскомъ ꙋѳалєныиб чєрєзъ коморъника єго королєвъскоє млсти пна Ѩкуба Пруского. Ино ѩ тотъ ꙋнивєръсалъ, с польского письма на рускоє прєложити вєлѣвши, до книгъ длѩ въписованьѩ принѩлъ, которыи такъ сѩ в собѣ маєтъ…» (Українське повсякдення ранньомодерної доби. — С. 312–327).

[91] Volumina Legum. — T. II. — Petersburg, 1859. — S. 213.

[92] Ibid. — S. 193, 214.

[93] Цей сейм був надзвичайним, доволі короткотривалим. Оголосили про його скликання в листопаді, а зібрався він 6 лютого 1624 р., хоч маршалка обрали лише на третій день. Працював сейм до 27 лютого, і, незважаючи на зовнішню загрозу, багато уваги на сеймі було приділено справам внутрішнім (Volumina Constitutionum. — T. III: 1611–1640. — Vol. 1: 1611–1626 / Do dr. prz. S. Grodziski, M.Kwiecień, A.Karabowicz. — Warszawa, 2010. — S. 332. Див. також: *Dorobisz J.* Sejm nadzwyczajny z 1624 roku. — Opole, 1994).

[94] Volumina Constitutionum. — T. III. — Vol. 1. — S. 342.

[95] Ibid.

[96] Volumina Legum. — T. II. — S. 271.

категорій лузних людей. Вочевидь, ці постанови, незважаючи на їхній високий рівень, доволі часто порушували, тому виникала потреба знову і знову обговорювати на сеймах питання про жебраків і волоцюг. Зокрема, на сеймі 1588 р. знову повернулися до цього питання, підтвердивши приписи, прийняті в 1496 р.: «93. Статут Яна Ольбрахта *de validis mendicantibus*[*]; також статут *про схоплення гультяїв* до виконання приводимо *poena centum marcarum*[**], де б урядом гродським або міським не був би виконаний, *interposita*[***]»[97].

Подібні постанови не були випадковими. У XVI ст. відбувається зміна середньовічної доктрини милосердя і погляду на бідних. Зокрема, проти толерування жебраків виступав Мартін Лютер, який, однак, вважав, що місцева влада повинна організувати систему опіки над людьми неповностправними. До речі, саме неповносправні, каліки, хворі та старі зазвичай знаходили легальний статус у містах, а здорових жебраків переслідували і висилали з поселення. В той самий час Жан Кальвін, виступаючи проти жебраків, заперечував необхідність і можливість будь-якої допомоги їм, навіть незважаючи на те, чи можуть вони самі собі зарадити, чи ні[98]. Разом з тим, саме у XVI–XVII ст. починають утворюватися спеціальні органи примусової праці для здорових жебраків і волоцюг. Насамперед вони з'являються у Західній Європі: в 1557 р. такий заклад засновано в Лондоні, наприкінці XVI ст. — в Амстердамі, на початку XVII ст. — в Бремені, Любеку, Гамбурзі, в 1611 р. в Парижі було зроблено спробу поселити жебраків у трьох подібних спеціальних закладах (вже на 1616 р. там проживало 2,2 тис. осіб). В Польщі перші такі заклади виникли в Ґданську (в 1629 р.) та в Ельблонґу (в 1631 р.)[99]. Однак не все було так однозначно. В той самий час, в 1606–1610 рр., у лютеранському Ґданьську створили спеціальний орган з опіки над жебраками і коморниками — Уряд Доброчинності. Складався він із чотирьох підрозділів: відділу харчування (відповідав за закупку харчів для шпиталів та бідноти); фінансового відділу (відповідав за збирання коштів на громадську опіку та організацію системи допомоги); відділу здоров'я (відповідав за організацію шпиталів та позашпи-

---

[*] *De validis mendicantibus* — про здорових жебраків.

[**] *Poena centum marcarum* — кара у розмірі ста марок.

[***] *Interposita* — впроваджена.

[97] Volumina Legum. — T. II. — S. 269.

[98] *Karpiński A.* Opieka społeczna nad dziećmi i młodzieżą w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku // Kwartalnik Historyczny. — R. CIX. — 2002. — № 3. — S. 23.

[99] Żebracy // http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zebracy;4002833.html [дата доступу — 28.05.2017].

тальної лікарської допомоги); відділу будівництва (відповідав за ремонт будинків)[100].

Проникнення протестанської моралі в міщанське середовище, а відтак зміна ставлення до бідності і жебраків, почасти прослідковується і по тогочасних міщанських тестаментах. Зокрема, в 1649 р. у актові книги було внесено тестамент львівського передміщанина Бартоломея Краковчика, який заповів на своє поховання витратити 120 злотих, щоб все було так, як належить достойному християнинові; на костьол св. Анни його дружина мала передати 200 злотих, на бернардинів, кармелітів, домініканів, августиніан — по 100 злотих. При цьому він заповів, щоб до Братства Божого Тіла було передано 100 злотих, але так, щоб братчики при костьолі створили касу, з якої можна було б без процентів позичати кошти бідним людям пристойного походження[101].

Відтак, у XVII ст. на жебраків все частіше стали дивитися як на потенційних злочинців. В цей час питання про волоцюг і жебраків залишалося далеко не останнім для міст Речі Посполитої. Знову його обговорювали на Варшавському вальному сеймі 1611 р., у конституції якого зазначалося: «Про лузних людей, що перебувають у містах. 78. Так як в наших важливіших містах знаходиться велика кількість лузних людей, які міського права не мають, *jurisdictioni civili*[*] не хочуть *parere*[**], ані їй *subesse*[***], і міщанам через заняття різною торгівлею, ремісникам також цеховим, роботою своєю хліб відбирають, до жодних тягарів, податків, і оплат, що нам і Речі Посполитій належать, не докладаються, аби такі всі урядом старости і міським урядом з міст вигнані були, і купецтвом також займатися, і ремеслом, і перекупом їм забороняється, їм протекція людей духовного стану і також світського допомагати не має; однак осіб, що служать в домах духовних і світських, хапати не мають, але правом відновлювати: і загалом уряд гродський під карою в сто гривень, *nullo respectu habito*[****], екзекуцію *ad primam requisitionem*[*****] таким вчинити повинні, тому що всі, які мають *sub jurisdictione civili*[******] маєтки, *aequali modo cum civibus, onera et jurisdictionem*[*******] нести, *respectu fundi*[********], повинні…»[102].

---

[100] *Karpiński A.* Opieka społeczna nad dziećmi i młodzieżą w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku. — S. 24–25; *Kropidłowski Z.* Formy opieki nad ubogimi w Gdańsku od XVI do XVIII wieku. — Gdańsk, 1999. — S. 38–42, 45–55.

[101] ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 342. — Арк. 22–23.

[*] *Jurisdictioni civili* — міській юрисдикції.

[**] *Parere* — підпорядковуватися.

[***] *Subesse* — підлягати.

[****] *Nullo respectu habito* — незважаючи ні на що.

[*****] *Ad primam requisitionem* — на першу вимогу.

[******] *Sub jurisdictione civili* — під міською юрисдикцією.

[*******] *Aequali modo cum civibus, onera et jurisdictionem* — в рівній мірі з громадянами, тягарі і повинності.

[********] *Respectu fundi* — з огляду на землю (тобто з огляду на те, в межах якої юрисдикції розташована нерухомість).

Виконуючи приписи сеймових конституцій, жебраків і волоцюг часто залучали до громадських робіт. Зокрема, у 1617 р. їх працю використовували для перебудови львівської ратуші: «Райця Мартин Кампіан (Campianus) зайнявся підвищенням ратушної вежі. Досі вона була чотиригранна. З дозволу ради він розібрав її частину, натомість почав мурувати восьмигранну у тому пропорційному вигляді, як її бачили сучасники перед зруйнуванням 1826 року. Крім звичайних робітників, він використовував нероб, волоцюг та інших людей без заробітку, які шукали в місті притулку»[103].

Вочевидь, і конституція 1611 р. не вирішила проблеми. Кількість втікачів, волоцюг і жебраків зростала. Тому на черговому звичайному варшавському сеймі, що тривав з 23 серпня по 14 вересня 1621 р., знову йшла про них мова: «Про плебеїв… Також якби козацька піхота або яка-небуть челядь до міст втікала і такм залишалась, на таких всіх міста мають звернути увагу і на горло їх карати; иакож міста мають гультяїв всяких і лузних людей до служби примушувати і з міст виганяти, *sub poena 200 marcarum*[*], про що *forum ad delationum cuiusvis*[**], в гроді без апеляції. Також теж в селах і в маєтках не мають їх приймати і загалом їх спіймавши, до гроду віддавати»[104]. Така посилена увага до збереження порядку і закону у державі, посилення відповідальності за його порушення не в останню чергу була викликана складною зовнішньополітичною ситуацією, адже сейм тривав під час протистояння з турками під Хотином.

Примітно, що на загальнодержавному рівні всі жебраки і волоцюги, незалежно від етнічного походження і віросповідання, були рівними, однак на місцевому рівні не завжди було так. Наприклад, у Львові тільки жебраки-католики могли відвідувати лазню, засновану 1507 р. на гроші декана Яна Кровницького: «У цьому і наступному роках райці міста скупили маєтки Зубря і Сихів, що складалися з чотирьох частин, набувши їх за повну суму 820 гривень. У касі було трохи грошей, доклали і власних, однак їм бракувало ще триста гривень, які позичили у катедрального декана Яна Кровицького, забезпечили капітал на купленому маєтку й зобов'язалися сплачувати щорічно від усього капіталу десять гривень відсотків (отож, відсоток був по 3 1/3 від ста). Цей шляхетний прелат залишив на майбутнє цей капітал в руках магістрату і влаштував з нього фундацію таким чином: з цих десяти гривень рада зобов'язувалася щорічно виплачувати 5 гривень читцеві богослужіння при катедрі, а інші п'ять гривень міському лазняреві, який за це повинен буде щотижня в понеділок, або якби свято випало наступного дня,

[102] Volumina Legum. — T. III. — S. 13–14; Volumina Constitutionum. — T. III. — Vol. 1. — S. 30.

[103] *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. — С. 226–227.

[*] *Sub poena 200 marcarum* — під карою в 200 марок.

[**] *Forum ad delationum cuiusvis* — суд із переслідуванням кожного.

[104] Volumina Legum. — T. III. — S. 201–202; Volumina Constitutionum. — T. III. — Vol. 1. — S. 295, 301.

безкоштовно дозволяти використовувати лазню вчителеві міської школи, всім учням цієї школи і шістьом священникам, яким цю прерогативу виразно надасть міська рада, а також що два тижні, згідно з побожним задумом (tale plum opus), всім міським убогим і жебракам римської релігії…»[105]. Вочевидь, таке розрізнення жебраків за релігійною приналежністю було рідкістю. І. Крип'якевич, аналізуючи становище руської громади Львова в XVI ст., зауважив: «Принайменше на точці дідівства львівська Русь не мала ніяких обмежень»[106]. Щоправда, при цьому, згадавши вище описаний випадок, зауважив, що одне обмеження все ж було.

Близькими до жебраків у опінії загалу були цигани, які кочували з місця на місце і теж практично перебували на межі права. Цигани в Європі вперше писемно фіксуються наприкінці XIV ст. Вони переселились сюди з Індії. Чи не першою писемною згадкою про них у Європі є привілей 1378 р. венеціанського губернатора міста Нафпліона на Пелопоннесі місцевій громаді atsingani. У 1416 р. м. Барошов, що у Трансильванії, піднесло срібні дарунки, зерно та інші речі якомусь Емаусу та його 120 товаришам. У 1418 р. ці люди уже згадуються у документах Гамбурґа. У серпні 1427 р. ватагам мандрівників, які начебто зазнали переслідувань у Єгипті, не дозволили увійти до Парижа і розмістили їх у передмісті Сен-Дені. По всій Європі були відомі спроби законодавчо врегулювати пересування і життя циган. Законодавство Англії у 1596 р. розрізняє їхні ватаги і звичайних волоцюг. Тут цигани, які не чинили злочинів, отримали право мандрувати, за харчі лудити і паяти, що було їх звичними заняттями. Такий самий юридичний захист цигани отримали у Франції в 1683 р.[107]. На руських землях вони з'являються на початку XV ст. У XVI ст. цигани уже кочували практично на всій території Корони[108], створюючи чималу проблему для місцевої влади. Саме тому на сеймах розглядали питання, пов'язані із обмеженням прав ромів. Наприклад, у січні 1557 р. на коронному Варшавському сеймі постановили: «Цигани, або ж люди непотрібні, будуть нами вигнані із наших земель, і на майбутнє не мають до них бути допущені»[109]. На Пйотрковському вальному сеймі 1565 р. знову підтверджено це рішення: «70. Оскільки через циган в Короні багато зла діється, проти них приводимо до чинності Варшавський статут 1557 р., і наказуємо, аби їх остаточно вже від цього часу в Короні і в усіх наших землях уже не було. А якщо їх якийсь староста із свого староства витурить,

---

[105] *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. — С. 120–121.

[106] *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст. ... — С. 30.

[107] *Дейвіс Н.* Європа. Історія. — К., 2000. — С. 402–403.

[108] З 1624 р. у Речі Посполитій цигани підпорядковувалися управлінню і суду т. зв. циганських королів, які на посаді затверджувалися королівськими грамотами (детальніше див.: *Наулко В., Зіневич Н.* Цигани в Україні // Енциклопедія історії України — Т. 10. — К., 2013. — С. 477).

[109] Volumina Legum. — T. II. — S. 18.

аби жоден їх не переховував»[110]. На Варшавському сеймі 1578 р. знову повернулися до цієї проблеми і постановили, що за переховування циган можна притягати до гродського суду і карати на баніцію[111].

Циган, які вели особливий спосіб життя, незвичний для тогочасного суспільства, а отже незрозумілий, вважали небезпечними для громадського порядку і права. На відміну від жебраків, їх ніколи не розглядали як «корисний» прошарок суспільства.

Питання про жебраків і волоцюг було надзвичайно актуальне для багатьох міст, особливо для великих і багатих, і міська влада чимало робила для регламентації стосунків міщан з цими людьми. Винесення цього питання на розгляд сеймів підкреслює його вагу і актуальність протягом багатьох років. Це пояснювалося не лише тим, що жебраків іншували і табуювали у міському соціумі, а ще й тим, що через посередництво жебраків міщани намагались очиститися від гріхів і вимолити прощення у Бога, що, зрештою, вписувалося у християнську доктрину. Середовище жебраків було далеко не однорідним, та й ставлення до цього прошарку відзначалося амбівалентністю: одних переслідували, а інших не лише толерували, а й підтримували, бо вони були важливим елементом організації християнського соціального простору. Ставлення до жебраків і лузних людей змінювалося з часом. Воно залежало від моралі, яка побутувала у тогочасному суспільстві, зокрема, і від змін у християнській доктрині.

[110] Ibid. — S. 52.
[111] Ibid. — S. 187.

УДК 94(477) «15»

Андрій Гурбик

Еволюція сільського самоврядування на українських землях в XVI ст.: інституційні перетворення та судова практика*

Стаття присвячена еволюції інститутів сільського самоврядування на українських землях в контексті імплементації заходів аграрної реформи XVI ст. Відзначено узаконення повноважень війтів та лавників згідно з положеннями «Устави на волоки» 1557 р. та відтворено практику сільського урядування.

Ключові слова: *Велике князівство Литовське, аграрна реформа, війти, лавники, тивуни, отамани, старці.*

The article deals with the evolution of rural government institutions in the Ukrainian lands in the context of the implementation of agrarian reform of the XVIth. Several acts legitimized the authority of vijt and lavnyi according to the prescriptions of «Charter» 1557; practical governance in rural communities is researched.

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania, agrarian reform, vijty, lavnyky, tyvuny, chiefs, elders.*

Система пропонованих аграрною реформою заходів, що почали впроваджуватися на литовських, білоруських та українських землях Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) у першій половині XVI ст., своєю модернізаційною спрямованістю справила кардинальний вплив не лише на розвиток виробничих аграрних відносин, а й мала відчутні наслідки для соціальної сфери та інституцій самоврядування. Загалом основні передбачені аграрною реформою заходи були досить динамічно проведені у великокнязівських помістях Литви, західної і центральної Білорусі та в деяких західних регіонах України. Вважається, що основний етап реформи завер-

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23–2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в 16–18 ст.»).

шився вже у 60-ті роки XVI ст. Особливо результативним були перші після прийняття «Устави на волоки» (1557 р.) кілька років, впродовж яких лише в столових маєтностях великого князя було поміряно понад 57 тис. волок (1,2 млн га землі), а назагал у перший період реформи ревізори переміряли близько 2 млн га земельних площ, хоча у межах приватних володінь магнатів та шляхти ВКЛ реформа була помітно пролонгована у часі. Зокрема, на власне литовських землях реформування шляхетських помість тривало практично до кінця XVI ст., а в східнобілоруських волостях ВКЛ поміра відбувалася до середини XVII ст. На українських землях, які після Люблінської унії 1569 р. відійшли до Польщі, введення волочної системи не було перерване, а отже відповідні заходи впроваджувалися і надалі. У Правобережній Україні реформування земельного устрою відбувалося також у другій половині XVI ст., а в першій половині XVII ст. спроби введення волочної системи були зафіксовані в Лівобережній Україні (Чернігівщині, Ніжинщині, Стародубщині)[1]. І хоча різним аспектам та періодам аграрної реформи в Україні було присвячено чимало наукових праць, переважна їх більшість концентрувалася на реформуванні аграрних та фіскальних виробничих відносин. А тому актуальним залишається вивчення впливу реформаторських заходів у сфері місцевого особливо сільського, самоврядування.

Як свідчить аналіз джерельного матеріалу, в дореформенний період на чолі селянських урядів в Україні стояли сільські старости, які в документальних свідченнях іменувалися старцями, отаманами, війтами, тивунами, інколи десятниками. Інститут сільських старців у цей час був зафіксований на Волині, Київщині та в селах місцевого руського права Галичини[2]. Тивуни

---

[1] *Похилевич Д.Л.* Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI–XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР. — М., 1952. — С. 322–410; Устава на валокі гаспадара караля яго міласьці ўва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім / пад рэд. В.Ф. Голубева // Спадчына. — 1993. — № 4. — С. 65–78; *Dunin–Wąsowicz A.* Pomiary grunty w Koronie w XVI–XVIII wieku. — Warszawa, 1994. — S. 198–200; *Улашчык М.* Валочная памера // Беларуская мінуўшчына. — 1996. — № 1. — С. 49–53; *Hurbik A.* Reforma włóczna na Ukrainie w XVI wieku // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. — T. LIX. — Poznań, 1999. — S. 107–126; *Гурбик А.* Основні етапи впровадження та соціально-економічні наслідки аграрної реформи на українських та білоруських землях у XVI ст. // Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ. — К., 2016. — С. 45–84.

[2] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 224–224 зв.; Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 389. — Оп.1. — Спр. 51. — Арк. 204 зв.; Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1876. — Ч. 6. — Т. 1: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в Юго-Западной России в XVI–XVIII ст. (1498–1795 гг.). — С. 140–142, 215–216, 250–251; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego (далі — AGZ). — T. 2. — Lwów, 1870. —

в ролі представників громадської адміністрації переважно зустрічалися в селах Володимирського та Луцького повітів Волині, більшості староств галицьких земель, фрагментарно на Київщині[3]. Інститут отаманства побутував в даний період в сільській місцевості практично в усіх українських землях — на Поділлі, Київщині, Волині й Галичині[4]. Важливо зазначити, що в Галичині, поряд із сільськими громадами на місцевому руському праві, існували також поселення на німецькому та волоському праві. У селах німецького права громадами керували солтиси і війти, а у волоських поселеннях — князі та крайники[5].

В традиційній практиці повсякденного самоврядування очільники територіальних громад обиралися головами дворогосподарств (дворищ, димів) щорічно на загальних зборах, хоча з кінця XV ст. ця практика зазнає певних змін. Дедалі частіше документальні матеріали фіксували ситуації, коли демократичні вибори громади підмінялися вольовим призначенням сільських старост великокнязівським представником або власником села. Та попри вказану тенденцію, навіть у середині XVI ст. верховна великокнязівська влада наказувала своїм ревізорам призначати керівників сільського урядування за згодою рядових членів громади. Зокрема, «Устава на волоки» постановляла: «Ревизором дознавши вину и неслушную справу его (очільника села), и, того скинувши войта, иньшого уставити мужа тое же волости неподозренного (благонадійного. — *А.Г.*) на которого подданые зволят (погодяться. — *А.Г.*)»[6]. Важливо відзначити, що позбавити війта його посади могли лише

S. 8, 78, 114; T. 6. — Lwów, 1876. — S. 12; T. 7. — Lwów, 1878. — S. 80; T. 11. — Lwów, 1886. — S. 116.

[3] Архив ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — С. 111–116; Жерела до історії України-Руси. — Т. 1: Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрації земель Галицької і Перемиської. — Львів, 1895. — С. 203, 248; Т. 2: Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрації земель Перемиської й Сяноцької. — Львів, 1897. — С. 46, 83, 214; Т. 3: Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрації земель Холмської, Белзької й Львівської. — Львів, 1900. — С. 104, 160, 226, 260, 318, 349; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — T. I: 1366–1506. — Lwów, 1887. — S. 2, 67; T. 2: 1284 — 1506. — Lwów, 1888. — S. 66, 200.

[4] Жерела до історії України-Руси. — Т. 1. — С. 13–18, 32–36, 60, 124, 159, 202, 239; Архив ЮЗР. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700 гг.). — С. 105, 117–122, 147–152; К., 1890. — Ч. 7. — Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России (1471–1668 гг.). — С. 1–3; *Гурбик А.О.* Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV–XVI ст. // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. — Вип. 2. — К., 1997. — С. 48–70; Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. — М., 1980. — Т. 35. — С. 66, 74.

[5] *Инкин В.Ф.* Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XVI–XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (далі — ЕАИВЕ) 1970 г. — Рига, 1977. — С. 72–73.

[6] РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 134 зв. — 135; Спр. 41. — Арк. 415 зв.– 416; Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР),

великокнязівські ревізори. Місцеві ж повітові органи влади такого права над війтами не мали, вдовольняючись лише можливістю притягнення його до суду. Зокрема, в «Уставі на волоки» 1557 р. зазначалося: «А войта вряду о всякую вину судити, только войтовства у него не отнимати»[7].

Аналогічне інституційно-правове становище війтів зафіксоване й у тогочасних документальних матеріалах. Так, у 1563 р. королеві Боні «жалелся войт Лепесовский Ян Хотимовский о том иж дей он за розказаньем короля... в повете Кременецком за (річкою. — *А.Г.*) Горыню на Болохове осадило некоторые певные села и тепер дей еще осаживает за которые дей працы свои... в тых же там селех через него осажоных войтом быти сподевал». Але тамтешній намісник — староста кременецький пан Петро Семашко «нет ведома для которое причины на него ся звазнивши (розсердився. — *А.Г.*) с моцы и справы его войтовское тые села вынял (вилучив, забрав. — *А.Г.*) и ту владность его... от него отнявши служебнику есы своему Семену поручил». Дізнавшись про це, королева Бона наказала своєвільному кременецькому старості: «Приказуєм тобе... иж бы есы ему (місцевому війту. — *А.Г.*) тые все села на Болохове, которые через него там осаженные суть опять в справу (в управління. — *А.Г.*) его подал и ему над ними тое владности войтовское... не забороням»[8]. Наведений документ свідчить не лише про свавілля місцевих урядовців і намісників щодо призначених війтів, а й про те, що останнім іноді діставалися незаселені території, де необхідно було «осаджувати» селян на пустому місці (так званому «сирому корені»). У скрутних ситуаціях керівники громад могли звертатися за роз'ясненнями та з певними проханнями і скаргами до верховного правителя ВКЛ. Останній у свою чергу в міру необхідності надсилав листи на ім'я сільського старости. Так, у 1565 р. великий князь литовський (1544–1572) і король польський (1548–1572) Сигізмунд II Август в листі «войтам, слугам путным и всем подданым» волинського села Кокорева сповіщав: «Дали тот фолварк наш замка Кремянецкого Кокорев со всеми вами поддаными нашими пану Деревинскому, вы бы о том ведали и... всякое послушанство чинили»[9].

У територіальних межах своєї громади сільські старости відали практично всіма внутрішніми справами. Враховуючи відносно слабкий зв'язок керівників громад з вищими органами державної влади, сільських старост слід розглядати як представників органів місцевого самоврядування, які у своїй діяльності передусім керувалися інтересами громади і розв'язували різноманітні питання сільського життя згідно з нормами традиційного звичаєвого права. Незначні поточні справи сільські старости вирішували самостійно, щоденно підтримуючи таким чином усталені форми співжиття грома-

собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1848. — Т. 3 (1544 — 1587). — С. 73–74.

[7] Акты ЗР. — Т. 3. — С. 73–74.

[8] РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 134 зв.–135.

[9] Там само. — Спр. 41. — Арк. 415 зв.–416.

дян. Вони розв'язували дрібні конфлікти між господарями, розслідували прості правопорушення, підправляли межі спірних індивідуальних земельних наділів, контролювали дотримання загальнообов'язкової сівозміни на останніх, щоб уникнути потрави посівів громадським стадом, стежили за елементарним порядком на території громади. Зокрема, слідкували за тим, щоб зайшлі люди, в тому числі і родичі членів громади, засвідчувалися місцевим отаманом, а за його відсутності — кимось з членів його сім'ї або сусідами. За це ніс відповідальність насамперед голова дворогосподарства, до якого прибував гість. Причому хазяїн відповідав за поведінку пришельців на території громади та явний (засвідчений очевидцями), а не таємний, прихід та відхід останніх з території села[10].

Легітимно обраний очільник представляв свою громаду і в її зовнішніх зносинах з іншими громадами, великокнязівськими представниками та окремими панами і шляхтою, забезпечував перед державою та сюзереном вчасну виплату всіх податків та виконання відробітків. Причому часто до його обов'язків входило збирання натуральної та грошової данини і відправка її великокнязівським збирачам податків або володільцю поселення. Приклад цього — податкова діяльність отаманів у селах Житомирського повіту. Зокрема, «Тимош отаман Песецкий» зібрав у 1587 р. зі своєї громади і зберігав у себе в коморі чималу суму коштів: «грошей готових (готівки. — *А.Г.*) побору панского коп 20 личбы литовское (1200 грошей. — *А.Г.*)»[11].

В процесі розростання території громади та збільшення густоти населення, коли на певні землі починали претендувати кілька власників, сільські старости, поряд із старшими й досвідченими членами громади, дедалі частіше виступають як свідки при розмежуванні земель третіх власників, а коли зачіпалися територіальні інтереси громад, — як їх представники. Тому в документах XV–XVI ст. часто згадуються авторитетні «старцы обчие», які встановлюють наново чи поновлюють забуті/пошкоджені давні границі приватних і громадських земель[12].

В ході вирішення складних цивільно-майнових справ та розслідування кримінальних злочинів сільські старости організовували збори (що і в XVI ст. називалися віче) громади із всіх зацікавлених сторін. Скликали вони, як правило, в міру необхідності. Згодом ця ініціатива також переходила до керівників урядів гродських та шляхти. Причому загальні збори громад збиралися не лише на українських землях у складі ВКЛ, але й на прилеглих українських територіях Королівства Польського, де проходила лінія розмежування до Люблінської унії 1569 р.

---

[10] Архив ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — С. 360–361.

[11] Там же. — С. 175–188.

[12] РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 81 зв.; Акты ЗР. — СПб., 1846. — Т. 1: 1340–1560. — С. 42.

Велелюдні зібрання жителів судових околиць* й співгромадян-сусідів для розгляду першорядних питань та судового розслідування злочинів на українських землях у складі ВКЛ згадувались у документальних джерелах XV–XVI ст. під різними назвами. Відповідні актові матеріали переважно фіксували «віче», «право», «копу», «купу», «сок», «слід», «заклич» та інші терміни[13], які позначали як цілісну судову інституцію, так і її окремі правничо-слідчі функції та дії (починаючи від оголошення про початок громадського судочинства й до виконання судового вироку). Саме після «закличу» й відповідного повідомлення сільська громада або кілька сусідніх громад збиралась у вказаний час на певне місце для суду. Такі збори відбувалися, як правило, під відкритим небом. Учасники копи традиційно ставали в «коло копне», утворюючи посередині місце для основних судових дій. Перед початком розгляду справи проводилися певні підготовчі заходи й представники громадського самоврядування перевіряли, чи всі запрошені прийшли на копу. Якщо хтось був відсутній і ніхто їх не заступав/представляв, то за останніми терпляче посилали повторно. І тільки коли всі необхідні для легітимності копного зібрання «мужі» сходилися, починався суд. Коли на копу збиралося кілька громад, то для ведення суду обирали представників від кожного села. Ними не завжди були очільники сільських громад. Кількість копних суддів не була чітко визначеною і на кожному конкретному зібранні копи коливалась від 3 до 20 (а інколи і більше осіб)[14]. Це залежало, перш за все, від розмірів копи, складності справи та кількості сіл, які брали участь у копному суді. Суддями, як правило, вибирали високодостойних та авторитетних «мужов добрых (з доброю репутацією в околиці. — *А.Г.*), веры годных и ведомых (обізнаних із процедурою ведення копи. — *А.Г.*) копного суду»[15]. На великих копах для об'єктивності судочинства зазвичай суддями обирали рівну кількість представників від кожного села:

---

* Детальніше про роль судових околиць в копному судочинстві див.: *Гурбик А.* Трактування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. — К., 2009. — Т. 1. — С. 11–33.

[13] ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 224 — 224 зв.; Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 43; Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 99 зв.; Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 2: 1506 — 1544. — С. 211; Жерела до історії України-Руси. — Т. 1. — С. 71; Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссисю. — СПб., 1905. — Т. 20. — С. 22–23, 140, 145, 452, 454; *Иванишев Н.* О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К., 1863. — С. 36–38.

[14] *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західноукраїнського та вкраїнського права. — Вип. 4. — К., 1928. — С. 143; *Гурбик А.О.* Копні суди на українських землях в XIV–XVI ст. // Укр. журн. — 1990. — № 10. — С. 110–111.

[15] Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (далі — Акты ВАК). — Вильна, 1891. — Т. XVIII. — С. 465.

«выбрали з каждого села… по два мужи людей веры годных»[16]. Вказанні судді виконували на копі традиційні судові функції: вели розслідування, опитували свідків, проводили обшук, але не могли без правового або прецедентного обґрунтування і згоди більшості співгромадян виносити свій остаточний вирок. Наявність громадських суддів не означала того, що лише обрані особи активно брали участь у судовому процесі, а інші присутні пасивно спостерігали за ходом справи. На невеликих копах всі, хто приходили на суд, не тільки уважно слідкували за його ходом, але й по можливості брали участь у всіх його етапах аж до винесення вироку та приведення останнього до виконання. Це підтверджують збори громади села Твердин Володимирського повіту на Волині. Там на копі суддями обирали «людей и мужов обчих, тоест з села Осмигович на имя Марка Биршевича, из Сенявки двох — Федка Короля та Сенка Кислення, а з Мокович — Остапа Скрыпку и Ивана Лучченяти... при всей громаде Твердинской». А вже вирок виносили усі разом «тыи мужове, так чужосельцы, громада вся Твердинская, яко и иньшие… оного (злодія. — *А.Г.*) на горло водлуг права всказали (винесли обґрунтований чинними правовими нормами смертний вирок. — *А.Г.*)»[17].

В цілому ж звичай обирати суддів, який зафіксували в громадському судочинстві джерельні матеріали XVI ст., був наслідком не лише кількісного зростання селянських господарств, але й прагнення заможних співгромадян впливати на хід та результат копних судів шляхом усунення решти/ більшості селян від суду і перетворення їх у простих спостерігачів/статистів. У попередній же історичний період невелика кількість учасників копних зібрань і не такі глибокі процеси майнової диференціації в селянському середовищі давали можливість всім жителям села чи околиці нарівні чинити суд.

На великих вічах, коли збиралися різні громади, то кожну з них приводив і представляв її очільник. Так, на копі в 1570 р. у Володимирському повіті громади сіл Видюти та Мацеєва вимагали взяти участь у зборах «десятника и людей поридубских (селян із с. Поридуби. — *А.Г.*)». У 1571 р. на вічових зборах села Ремчич Луцького повіту громадські представництва двох частин цього поселення, що належали різним поміщикам, очолювали «тивон Петрука Демидович» та «Максим Качанович, тивун пана Яцкова». А на вічі громад сіл Змуча, Брухович (Брюхович), Велицька та Порська у 1567 р. того ж повіту розслідування злочину організували «Тивон пана Загорського на имя Богдан Триликович» і «Марош Игнатович... старец князя

[16] Акты ВАК. — С. 355.
[17] Архив ЮЗР. — Ч. 6. — Т. І. — С. 460–461.

Корецького», яким належали дві частини села Порська[18]. На велелюдних широких вічах сільські старости стежили за тим, щоб усі голови двогосподарств їхніх громад особисто приходили на подібні зібрання. Так, перед початком копи в 1582 р. «старци и все копляне спочатку вчинили меж собою обмову водлуг звычаю и права копного питаючи меж собою старец старца, все ли изо всех сел старци и с подданными панов своих на копу... вышли»[19].

Під час великих зібрань громади вирішувалося широке коло питань внутрішнього життя, які не міг самостійно розв'язати сільський староста. Важливу їх частину становили справи про розмежування общинних земель та угідь як всередині громади, так і між окремими селами. Багато було справ, пов'язаних з майновими конфліктами, спадковістю та розподілом майна, сімейними спорами. Проте найбільшу питому вагу серед справ, що розглядалися на зборах сільської громади, особливо у XVI ст., становили різнорідні кримінальні злочини[20].

Остаточне рішення на вічах і копах приймалися прямою більшістю голосів. Отже, хоча сільські старости й головували на таких зборах, вони не мали переваги у прийнятті тих чи інших рішень. Щоправда, вони могли скористатися своїм авторитетом, щоб переконати членів громади ухвалити саме їхню судову ухвалу.

Процедура громадського судочинства була досить досконалою. Після завершення усіх передбачених звичаєвим правом підготовчих дій громада розпочинала суд. Усі присутні на копі, ставали, а інколи й сідали колом копним. У центр зібрання на «пляц» виходив потерпілий і переповідав свою скаргу[21]. Це міг бути представник потерпілого диму, дворища, а то й усього села. Інколи разом із скаргою висувалося і звинувачення комусь із співгромадян/сусідів/чужинців, яке було результатом попереднього самостійного розслідування. Традиційно всі були зобов'язані мовчки вислухати потерпілого і потім починали слідство («опыт», «лик»). Копні судді викладали свої міркування, ставили присутнім запитання, а останні при підтримці сільських старост їх обговорювали, намагаючись згадати, що відбувалося в селі/околиці напередодні та в час скоєння злочину. Якщо людям нічого не було

---

[18] Акты о копных и панских судах (далі — Акты КПС) // Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-русском государстве. — К., 1897. — Т. 1. — С. 168, 331, 369–370.

[19] *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. — Вип. 4. — 714 с.

[20] ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 224–224 зв.; Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 59–64, 202–205, 211–214, 312–313; Акты КПС. — С. 12, 19, 39, 300–302.

[21] Акты КПС. — Т. 1. — № 72. — С. 168.

відомо про злочин, то представник кожного дворогосподарства/села сповіщав про це і «чинил отказ» — тобто давав вичерпні пояснення[22].

У випадках збору на давньому традиційному місці, для детальнішого розслідування справи учасники копи посилали своїх представників на місце злочину. При потребі та наявних умовах по слідах злочину копа організовувала гонитву/«погоню» й переслідування злочинців[23]. Якщо слід приводив до території іншої сільської громади, то копа чекала на границі, щоб у них взяли сліди і вели його далі місцеві селяни, на чиїй території проходив останній. У противному разі вина лягала на ту громаду і її очільників, які не виходили на слід. Учасники копи могли йти по сліду через території декількох сіл. У такому випадку звинувачення лягало на жителів останнього поселення, яке не могло вивести слід злочину за межі своєї території[24]. Звинувачували у злочині також тих співгромадян, які свідомо чи несвідомо знищували слід або перешкоджали продовжувати погоню на своїй території[25].

Незважаючи на значний досвід і традиції громадського судочинства, більшість складних справ не знаходили свого вирішення на одних копних зборах, а вимагали проведення двох і більше коп. Це відбувалося у тих випадках, коли на першій копі не вдалося зібрати всіх даних про злочинця, коли не всі жителі околиці вийшли на копу, або ж потерпілі вимагали привести «чужого человека», який був у селі в час скоєння злочину і т. п.[26] Були й інші випадки, коли збори копи переносились на другий і третій раз, особливо, коли злочинець був вже спійманий, але ще не всі селяни розпитали його про свої попередні «шкоди», а також коли чекали дозволу суду від поміщика, чиїм підданим був злочинець, тощо[27].

Чіткої періодичності у проведенні другої і третьої копи не існувало. Згідно документальних матеріалів, друга копа, як правило, проводилася на другий, третій[28], а то й сьомий[29] день після першої. На білоруських землях перерва між копними зборами інколи тривала близько чотирьох тижнів[30]. Друга копа, як правило, бувала більшою за першу, і на ній часто закінчувався розгляд справи. Так, в Луцькому повіті саме на повторній/другій копі у

[22] Архив ЮЗР. — Ч. 6. — Т. I. — С. 62; Акты ВАК. — Т. XVIII. — С. 75, 194, 256, 347; Статут Великого княжества Литовского 1588 года (далі — Статут 1588 г.) // Временник императорского московского общества истории и древностей российских: Материалы. — М., 1854. — Кн. 19. — Р. XI. — Арт. 61. — С. 327.

[23] Архив ЮЗР. — Ч. 6. — Т. I. — С. 79, 84; Акты КПС. — № 34. — С. 314.

[24] *Иванишев Н.* Указ. соч. — Приложение — Док. № 3. — С. 47–48.

[25] Архив ЮЗР. — Ч. 6. — Т. I. — С. 243.

[26] Архив ЮЗР. — Ч. 6. — Т. I. — С. 62, 221; Акты ВАК. — Т. XVIII. — С. 93–94.

[27] Акты ВАК. — Т. XVIII. — С. 158, 449–451.

[28] Архив ЮЗР. — Ч. 6. — Т. I. — С. 85–86.

[29] *Иванишев И.* Указ. соч. — Приложение. — Док. № 5. — С. 64.

[30] Акты ВАК. — Т. XVIII. — С. 355.

1576 р. селяни винесли кінцевий вирок у справі про крадіжку худоби[31]. Але спостерігалися і випадки, коли жителі околиці з однієї і тієї ж справи збирали третю копу, причому це ж передбачало й державне законодавство[32]. Зокрема, на копному суді в Луцькому повіті (1572 р.) селяни «на двох копах опыт чинили (провели розслідування. — *А.Г.*), нижли винного опитати не могли для чего дей водле артыкулу статутового тридцать первого в разделе первомнадцат (одинадцятому. — *А.Г.*), вжо на третюю купу присяжную… выехали хотечи то правне скончити»[33]. В даному випадку учасники копи продемонстрували добру обізнаність із конкретними артикулами Статуту 1566 р., де дійсно зазначалося: «а где бы се на таких двох копах о том забитью (вбивстві. — *А.Г.*) выведатися не могли, тогды третюю копу присяжную маеть вряд собрати» (Р.XI, арт. 31). Практично без змін, із незначними редакційними правками (замість «выведатися» законодавець вставив «доведати»), вказана правова норма копного судочинства увійшла й до Третього статуту 1588 р. (Р.XI, арт. 26)[34].

У статутах ВКЛ та джерельних документах копа часто називалась присяжною, що означало необхідність присутності на ній представників усіх господарів та околичних сіл, щоб, за потреби, принести присягу: «А врядъ маеть з местечокъ и з селъ околичныхъ по три чоловеки старъшихъ, яко войтовъ, лавниковъ и иныхъ мужовъ добрыхъ, веры годныхъ, до присеги обрати»[35]. На білоруських землях останню копу селяни називали «остаточною», «завитою»[36], що також підкреслювало її важливість. В цілому ж кількість зібрань копного суду в одній і тій самій справі не була обмеженою, а громади могли збиратися по одній справі стільки разів, скільки було необхідно для її остаточного вирішення.

У досліджуваний період на українських землях ВКЛ досить вагому (якщо не сказати — вирішальну) роль у загальній структурі копного судочинства відігравав давній та відпрацьований віками правовий механізм/інститут «гоніння сліду»*, що, найперше, означав проведення розшуку та пере-

---

[31] Акты КПС. — № 244. — С. 575.

[32] Статут Великого князьства Литовского 1566 года (далі — Статут 1566 г.) // Временник императорского московского общества истории и древностей российских: Материалы. — М., 1855. — Кн. 23. — Р. XV. — Арт. 31. — С. 164; Статут 1588 г. — Р. XI. — Арт. 26. — С. 301.

[33] Акты КПС. — № 185. — С. 417–426.

[34] Статут 1566 г. — Р. XV. — Арт. 31. — С. 164; Статут 1588 г. — Р. XI. — Арт. 26. — С. 301.

[35] Статут 1588 г. — Р. XI. — Арт. 26. — С. 301.

[36] Акты ВАК. — Т. XVIII. — С. 5, 30.

* Детальніше про інститут «гоніння сліду» див.: *Гурбик А.* Правовий інститутут «гоніння сліду» в копному судочинстві українських земель великого князівства литовського // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. — К., 2013. — Т. 2. — С. 96–111.

слідування злочинця за слідами злочину (сліди/відбитки людини, тварини, возу, саней, загублених крадених речей, залишків краденого чи вбитих тварин, слідів крові на поверхні землі чи снігу тощо). Вказана правнича інституція передбачала не тільки самостійну судову діяльність (як одну із вище зазначених трьох коп), але й складову частину/етап ширшого громадського/копного суду (часто його початок), про що свідчить значна кількість актових матеріалів. Тому досить типовими у тогочасних джерелах були такі заяви учасників подібних правничих дій: «коли якая шкода межи нами мужеми станет, тоды дей мы на том врочищу… на след збираемся»[37].

Загалом інститут гоніння сліду, як норма звичаєвого права в Україні, на час XVI ст. пройшов складний шлях еволюції, зберігаючись у свідомості та громадському судочинстві протягом багатьох століть[38]. Ще в часи «Руської Правди» однією з найважливіших функцій громади (верві) та її керівництва на українських землях була допомога потерпілому «гнати слід», тобто йти по сліду злочинця: «Не будеть ли татя (злочинця. — *А.Г.*), то по следу женуть; аже не будеть следа ли к селу или к товару, а не отсочать (не відведуть. — *А.Г.*) от себе следа, ни едуть на след или отбьться (відіб'ють переслідувачів від слідів. — *А.Г.*), то тем платити татбу и продажю (відшкодувати усі збитки та виплатити штрафні санкції. — *А.Г.*); а след гнати с чюжими людми а с послухи» (ст. 77)[39]. Таким чином здавна на українських землях встановлювалися рамки відповідальності членів громади й сільських очільників за злочини, які були скоєні невідомою особою на їхній території. Передбачалася процедура розшуку злодія по його слідах. Зазначена стаття «Руської Правди» передбачала, що такі сліди могли привести на територію іншої громади або ж до «товару» — обозу купців чи стану пастухів, які тимчасово зупинились на землях поселення або поблизу. Жителі та керівництво села, на територію якого приводив слід, зобов'язані були йти далі по слідах разом з потерпілим, допомагати останньому шукати злочинця. Якщо ж запідозрена громада не могла довести свою непричетність до злочину, то вона відшкодовувала всі збитки потерпілому. Якщо ж сліди виводили на велику дорогу «гостинець», де не було поселень, або на безлюдне місце, то там громада вже не несла відповідальності.

Аналіз економічного становища сільських старост свідчить, що вони практично не відрізнялися за рівнем своїх статків від основної маси членів громади і нарівні з останніми відбували повинності. Так, на Волині тивуни, отамани й старці користувались однаковими з іншими жителями громади наділами землі і сплачували таку ж данину. Зокрема, старець села Козлиничі

---

[37] Акты КПС. — С. 301.

[38] Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (далі — РНБ. ОР) — Ф. 293. — Оп. 1. — Д. 185. — Л. 1.

[39] Пространная редакция суд Ярославль Володимерич Правда Руськая // Законодательство Древней Руси. — Т. 1. — М., 1984. — С. 77.

Луцького повіту Миць, як і 33 інших господарі цього поселення, у 1578 р. сплатив 30 грошей за рік. Хоча у цьому ж поселенні згадувалися й 12 бідніших односельчан-городників, які віддавали лише від 3 до 6 грошей. Не вирізнявся розміром сплачуваних податків, а отже і своїм майновим становищем, серед жителів 7 дворищ села Кречевичі того ж повіту і їхній старець Тиміш. Війт села Воля Ситна Луцького повіту Данило у 1578 р. нарівні з іншими 14 селянами заплатив 60 грошей (з решти менш заможних 6 господарств городників і підсусідків надійшло від 1 до 12 грошей). Однак на практиці незначні відхилення від середнього майнового рівня сільських старост іноді траплялися. Так, у 1578 р. старець села Кілки Рябець (Луцький повіт) сплачував найбільшу в селі данину в розмірі 70 грошей, а решта 40 господарів — від 30 до 60 грошей, що певною мірою відображало дещо вищий рівень майнового становища сільського очільника. Однак останнє не обов'язково пов'язане з його посадою, а може пояснюватися більшою кількістю робочих рук в господарстві, а отже і більшим розміром земельної ділянки. Цікава ситуація спостерігалась у 1545 р. в селі Забороль Луцького повіту. Там з 16 дворищ 7 було службових, а 9 — тяглих. Сільський тивун сидів там на одному із службових дворищ і разом з іншими шістьма слугами «справлял службу конную» на замок Луцький. А в 1582 р. у селі Митищі того ж повіту функції «тивуна» виконував збіднілий підсусідок Микита[40].

Впродовж XV–XVI ст. спостерігалося посилення залежності сільських громад від представників великокнязівської влади, магнатів та шляхти, а також активізувалися процеси підпорядкування останніми керівництва місцевих адміністрацій, які з другої половини XV ст. дедалі більше набували дуалістичного характеру. З одного боку, сільські старости, як і раніше, відстоювали інтереси своєї громади, а з іншого, поступово перетворювалися на посадових осіб великокнязівського адміністративного апарату, його найнижчої ланки з окремими функціями контролю і примусу. Юридичне оформлення вказаних процесів знайшло своє відображення в «Уставі» 1557 р., де так описувалися обов'язки сільських війтів: «А служба их то з росказанья врядового людей на роботу теж с цыншы и с платы нашими выгоняти, и при отдаваню платов быти, подданых наших к праву (для судово-правового розгляду. — *А.Г.*) вместо децкого перед урядом ставити, при роботах всяких вместо пристава над людми войтовства своего стояти, при отвоженю овсов и сена з людми войтовства своего ездити и их огдавати, переоры волок пустых и нанятых, стены границы и копцы на кожный рок межи подданными нашими поправовати и поновляти, а где бы от которого суседа видел копцы албо границы покажоны (знищені. — *А.Г.*) мает то врядови оповедати»[41].

---

[40] Архив ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — С. 110; Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов (далі — ПКК). — К., 1852. — Т. 3. — С. 21, 25–26, 39, 41; К., 1859. — Т. 4. — С. 164.

[41] Акты ЗР. — Т. 3. — С. 73.

Війти, крім цього, наділялись і певними повноваженнями примусового характеру: «а судити вряду подданых о всем дня торгового, кроме причины кровавое и кгвалтовное (убивства, розбої, грабежі. — *А.Г.*), о такой вине коли ж колвек повелить уряд ставити к праву подданного войт повинен». Якщо селяни виявляли непокору війту, їх викликали в уряд гродський і змушували оплачувати діяльність судового виконавця — децького: «а который бы с подданных войта послушен не был, а за позванием его перед урядом не стал по такового своевольного вряд децкого послати мает, и от непослушного децкованья (спеціальна виплата. — *А.Г.*) на милю в обе стороны грош»[42]. Особливо «Устава» відзначала роль війта як захисника інтересів підданих: «а при суде войту быти и справедливости подданому допомагати, вин наших (список заборгованостей підданих перед великокнязівськими урядниками на місцях. — *А.Г.*) ведомость мети и ревизором оповедати»[43].

Таким чином, війти наділялися певними функціями державних службовців, вони були зобов'язані співпрацювати з великокнязівськими урядовцями на місцях і водночас відстоювати інтереси своїх підданих. На цій останній функції війтів наголошувалося особливо: «Того стеречи абы вряд вин и пересудов над уставу (над норму. — *А.Г.*) не брал, а естли бы за мовенем (вказівкою, зауваженням. — *А.Г.*) его вряд того не перестал мает то войт ревизору (великокнязівському. — *А.Г.*) оповедати»[44].

Задля заохочення до добросовісного виконання своїх обов'язків великокнязівські урядовці починали звільняти сільських старост від сплати податків. Це було своєрідною формою оплати праці керівників сільських громад і водночас робило їх залежними від місцевих урядів. У середині XVI ст. на тих українських землях, де проводилася волочна поміра, «Устава» 1557 р. передбачала, що «на селах войтове мають мети по одной волоце вольной (звільненій від оподаткування. — *А.Г.*)». Ця вказівка неодноразово виконувалася на практиці. Зокрема, війти волинських сіл Нижча Вілія, Шпиколоси, Плашівка, Сапонове і Жолоб Кременецького повіту (1563 р.) мали по одній вільній від чиншу волоці землі. Проте у прийнятій 20 жовтня 1557 р. поправі вже вказувалося: «Войты тяглые абы мели на войтовскую службу по две волоки вольных от всих потяглей и податков». Ці рекомендації також у подальшому часто реалізовувалися на приктиці. В 1557 р. в грамоті Сигізмунда II Августа писалося про війта «подданого Клима Медведя», якому «на войтовство назначили две волоки земли пустых в селе Ягоднику», і наказувалося, «иж бы есы с тых двох волок на войтовство ему назначоных жадного плату в него не брати и до повинностей никоторых не привертати... а он мает и повинен у всех делех уряду его належачих слушно и порядно

[42] Там же.
[43] Там же.
[44] Там же.

заховиватися (належно виконувати свої повноваження. — *А.Г.*)». Якщо сільський староста брав більше землі, ніж йому належало «на войтовство», то за кожен понаднормовий наділ він мав разом з іншими селянами відбувати належні повинності[45]. В тих випадках, коли війт таємно користувався надлишком землі або здавав такий наділ підданим, його карали смертю: «а естли бы войт волоку пустую кому нанял (віддав у користування. — *А.Г.*), албо от уряду нанятую перед ревизором утаил, тогды за то скарати его, яко злодея, горлом»[46].

Поряд із привілейованим землеволодінням (однією-двома волоками землі), війти також утримували на свою користь, як правило, «з чиншу грош шостый» або «третий грош», а також певну частину натурального оброку. В цілому ж війти володіли таким наділом землі і утримували на свою користь ту частину місцевих податків, які їм надавалися князівським привілеєм на війтівство або згідно традиції чи звичаєвого права у вказаному війтівстві. В 1560-ті роки в Галичині згадувалися війти, які «вины» брали з «сельських людей водле прав своих»[47].

Прикметно, що інститут сільського війтівства, який передбачав звільнення місцевих війтів від податків за користування певним наділом землі, документально зафіксований, починаючи із середини XVI ст., переважно на тих українських землях, де проводилася волочна поміра. Війти нерідко займали проміжне місце між громадською адміністрацією та урядом гродським, оскільки «Уставою» 1557 р. передбачалося вже утворення війтівств як фактично нових адміністративно-територіальних осередків. До складу таких одиниць могло входити кілька сіл. Як було записано в «Уставі» 1557 р., «у войтовство кождому мает быти придано волок сто, албо больш, водле прилеглости, хотя два и три села и больш злучити». На практиці адміністрація й ревізори та мірники дотримувалася таких вказівок. Зокрема, на Волині згідно з люстрацією Кременця 1563 р., у 13 селах із загальною кількістю у 623 волоки було створено 5 війтівств, тобто в середньому на одного війта припадало близько 125 волок. Згодом пізніші поправи збільшували розміри війтівств до 300–400 волок. У тих випадках, коли окремі села входили до складу війтівств, у них зберігалася попередня самоврядна громадська адміністрація, так би мовити, нижчого рівня. Тільки тепер керівники менших сільських громад вже підпорядковувались уряду війта, який часто мешкав у одному із сіл війтівства. Тому документи другої половини XVI ст. часто фіксують наявність в одному селі поряд з війтами також тивунів, отаманів і десятників. Часто центрами війтівств виступали найбільші села такої тери-

---

[45] РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 204 зв.; Акты ЗР. — Т. 3. — С. 73, 90; Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 80, 84, 98, 100; ПКК. — Т. 3. — С. 21, 25–26, 39.

[46] Акты ЗР. — Т. 3. — С. 74.

[47] Жерела до історії України-Руси. — Т. 1. — С. 99; Т. 2. — С. 122, 143, 203, 253, 276; Т. 3. — С. 289–290, 352.

торіальної округи. Кілька впорядкованих сусідніх війтівств створювали більші адміністративно-територіальні одиниці — волості. Центрами останніх ставали містечка/міста або ж шляхетські садиби та фільварки[48].

На загальних зборах громади війти виконували роль урядників, яких раніше направляли з уряду на копу. Тепер же «Устава» 1557 р. передбачала, що у тих випадках, коли «подданный один другому межу переореть и сказить (пошкодить, знищить. — *А.Г.*) ино вряднику на копу не ездити и проезду (проїздні витрати. — *А.Г.*) не брати, але войт межу направить и возметь на том хто ее сказить на вряд 12 грошей». Така практика, з одного боку, полегшувала матеріальне становище селян, бо вони звільнялися від сплати «проездного», а з іншого — розширювала повноваження війта. «Устава на волоки» 1557 р. забороняла війтам самочинно судити підданих та збирати понаднормові податки під страхом великого штрафу: «Войтове по селам судов жадных судити, поклонов (дарунків/піднесень. — *А.Г.*) вымагати и вымыслов (нововведень і понаднормових виплат. — *А.Г.*) над подданными чинити не мают, под виною (під страхом грошового покарання. — *А.Г.*) до скарбу нашого рублем грошей»[49].

Загалом же функції і повноваження уряду війта, кодифіковані «Уставою» 1557 р., являли собою синтез реального становища сільських старост на середину XVI ст. і прагнень верховної державної влади ВКЛ до повного підпорядкування собі внутрішнього життя громад. «Устава на волоки» юридично оформила процеси переростання частини громадської адміністрації в нижчу ланку державного апарату (уряд війтівств), компетенції ж іншої її частини (отамани, тивуни, десятники) обмежувалися вузькими рамками внутрішніх відносин та самоврядування у сільських громадах нижчого рівня. Нагадаємо, що це в основному стосувалося тієї частини українських земель, на яких проводилася волочна поміра. В інших регіонах, які не потрапили під поміру, інститути отаманів, війтів, десятників зберегли своє вагоме попереднє значення і мали значно ширше коло повноважень.

Обмежити низове сільське самоврядування та владу традиційних сільських старост у старих селах України, що підпадали під дію «Устави» 1557 р., покликані були також нововведені уряди лавників: «Лавники в селах по два и по три, альбо и больш, подле великости села мають быти становлены». Передбачалося, що претенденти на цю посаду мають бути «люди неподозреные, веры годные (з довірою громади. — *А.Г.*), которых повинность (повноваження. — *А.Г.*) шкод межи подданных в испасех (потравах посівів. — *А.Г.*) и в иньших речех (шкодах. — *А.Г.*) огледати». Лавники являли собою інститут місцевого управління, який теж уже залежав від уряду гродського, ним обирався, захищався і перед урядом звітувався. Так, за

---

[48] Акты ЗР. — Т. 3. — С. 74, 90; Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 75–100; Жерела до історії України-Руси. — Т. 2. — С. 116, 143.

[49] Акты ЗР. — Т. 3. — С. 74.

«безчестье (зневагу, нешанобливе ставлення, перешкоджання в його діяльності. — *А.Г.*)» лавника передбачався чималий штраф — «рубль грошей». За виконання своїх повноважень (це були в основному різноманітні освідчення) лавники брали певну суму грошей: «А за працу лавнику оглядного (за огляд місця злочину або вчиненої шкоди та визначення її розмірів. — *А.Г.*) от шкоды грош». На відміну від війта, лавники не звільнялися від податків за користування землею. Проте за неправдиві або підтасовані на користь однієї із сторін свідчення лавника могли суворо покарати: «А посветчить ли несправедливе, ино карати его за слушным доводом (неспростовними / доведеними доказами. — *А.Г.*), яко кривоприсяжца, горлом (на смерть. — *А.Г.*)»[50].

Посилення залежності керівництва громад від великокнязівських урядів на місцях та пільгове користування землею призводили до поглиблення економічної нерівності в громаді, а згодом і до соціального відокремлення представників сільської адміністрації. Це яскраво простежується в еволюції війтівського управління. В другій половині XVI ст. війти дедалі більше користувалися різними економічними преференціями, понаднормовими ділянками землі (за останні, на відміну від пільгового наділу, слід було сплачувати належні податки), займалися промислами, що свідчило про зростання їхньої економічної могутності. Згодом стає помітною тенденція не лише до поглиблення майнової нерівності, а й до соціального розшарування членів громади і їхніх очільників[51].

Підсумовуючи, зазначимо, що в ході проведення аграрної реформи певною мірою змінювалося становище сільської адміністрації українських земель. Починаючи із середини XVI ст., документи фіксують на чолі багатьох реформованих сіл війтів, призначених згідно з «Уставою» 1557 р. великокнязівськими ревізорами при формальній згоді місцевих громад. Реформою запроваджувалися війтівства, які включали кілька сусідніх сільських громад. Війти в таких випадках займали проміжне становище між керівництвом окремих громад (отамани, твуни, старці, десятники) та урядом гродським. «Уставою» чітко регламентувалися права та обов’язки війтівсько-лавничих урядів і дозволялося війтам користуватися певним наділом землі (1-2 волоки) без сплати податків. Загалом же інститут війтівства дедалі більше набував дуалістичного характеру. З одного боку, війти, як і до реформи, продовжували відстоювати інтереси своєї громади, а з іншого, поступово набували інституційних рис, характерних для посадових осіб нижчої ланки великокнязівського адміністративного апарату.

---

[50] Там же.

[51] Жерела до історії України-Руси. — Т. 1. — С. 71, 100, 247; Т. 2. — С. 259; Т. 3. — С. 57, 108.

УДК 340.15 «XIV–XV»

Андрій Блануца

Механізми місцевого управління на українських землях в добу Великого князівства Литовського

У статті досліджуються механізми місцевого управління на українських землях Вликого князівства Литовського. Ключову роль в управлінській ланці влади на місцях відігравали уряди старости/намісника/державці. У джерелах (Литовській метриці) часто одна і та ж особа одночасно йменується двома-трьома урядами. Детальне дослідження термінів, повноважень, а також статусу осіб, наділених такими термінами, дозволило встановити, що ці поняття є синонімічними.

Ключові слова: *Велике князівство Литовське, староста, намісник, державець, українська шляхта.*

The article is devoted to the study of the different deseriptions of such terms as head [starosta]/governors [namestnik]/derzhavtsa — Grand authorities' managerial in the provinces. The sources (Lithuanian metric) contain terminological confusion in the identification of the same persons who were named simultaneously by two or three governments (services). The attentive research of these terms and authority obligations ascribed to them as well as the status of servicemen who hold these positions allow us to make conclusion that these terms were synonymous. The Lithuanian metric's records from the 15th — the beginning of the 16th centuries forms the source base of the research.

Keywords: *the Grand Duchy of Lithuania, head, governor, derzhavtsa, Ukrainian nobility.*

Від часу входження у XIV ст. більшості українських земель (Волинь, Київщина, Сіверщина, Східне Поділля) до складу Великого князівства Литовського центральна влада формувала на новоприєднаних територіях систему місцевого управління. Ключовими урядницькими інституціями в управлінській структурі державного апарату стали старости, намісники, державці. Сам інститут місцевих урядників у ВКЛ еволюціонував до середини XVI ст., часу запровадження адміністративно-територіальної та судово-повітової реформ. Законодавчо їх повноваження закладалися і регламенту-

валися уставними земськими грамотами, наказами великого князя литовського та Литовськими статутами. Практика урядницької діяльності зафіксована у документації Литовської метрики.

Історіографія

Інститут місцевих урядників у ВКЛ привертав увагу істориків-литуаністів кінця XIX — початку XX ст. Піонером у розробці цієї теми став М. Любавський, вагомий доробок якого з політичної і правової історії ВКЛ узагальнено в опублікованій у 1892 р. праці «Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута». Серед іншого, широко залучаючи документи Литовської метрики, вений проаналізував й особливості управління місцевих урядників на воєводському та повітовому рівнях[1].

Цікаві спостереження щодо цього містяться у дослідженні М. Довнар-Запольського про українські староства у часи правління Ягеллонів. Важливі його висновки стосуються частини питань, пов'язаних із розподілом повноважень представників великокнязівської влади на місцевому (воєводському чи повітовому) рівні та, власне, самого великого князя. Так, учений стверджував, що у компетенції воєвод чи старост перебувало вирішення всіх спорів, що стосувалися шляхетського землеволодіння, також місцеві урядники на практиці виділяли вільну на їх території землю і уводили шляхту у володіння маєтком чи землею. Такі повноваження. які урядники отримували від самого великого князя, оформлені окремими великокнязівськими розпорядними листами[2].

М. Довнар-Запольський відзначав, що на рубежі XVI ст. внаслідок об'єднавчих тенденцій у ВКЛ намісничества були замінені на воєводства, утім різниці між воєводами і намісниками як управлінцями не спостерігається. Намісник був наділений усіма повноваженнями давньокнязівської влади, тоді як воєводи призначалися великим князем литовським у місцевості, які потребували посиленої оборони, якою і була Київська земля. Разом з тим, в удільний період Вітовт у Смоленську посадив намісника, у Браславі та Вінниці, на пограниччі, посадив старост[3]. Як бачимо, терміни тут вживаються

---

[1] *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — М., 1892. — 884+С+VI с.; *Его же*. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Изд. 2-е. — М., 1915.– С. 95–102, 122–132.

[2] *Довнар-Запольский М.* Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — архів ЮЗР). — Ч. 8. — Т. 5: Акты об украинской администрации. — К., 1907. — С. 17–18, 49, 72.

[3] Там же. — С. 3–4.

різні. Цікаві спостереження М. Довнар-Запольського щодо генези старостинського уряду. За ним, найдавніші акти (кінця XIV і початку XV ст.) називають держателів замків старостами, а з кінця XV ст. — намісниками, пізніше ж — знову старостами[4]. Відмінною рисою повноважень старост була концентрація у їхніх руках суду та збору повинностей з усіх нешляхетських елементів суспільства, що проживали на території староства[5].

Певну увагу темі місцевого управління у ВКЛ приділено у роботі М. Владимирського-Буданова. Зокрема, за ним, українні староства у XVI ст. являли собою округ державної влади, що поступово відтісняв значення воєводств. Старости у своїх руках концентрували адміністративну і судову владу на відповідній території. Такі важливі староства були нечисельними. Наприклад, на українських землях ВКЛ їх було шість на південному порубіжні (Білоцерківське, Вінницьке, Житомирське, Канівське, Черкаське, а також Київське воєводство, що мало характер староства) та три на Волині (Володимирське, Кременецьке, Луцьке). Литовська влада, постійно потребуючи готівкових грошей, практикувала віддання у заставу указаних та інших більш дрібних староств, передаючи таким чином всю повноту державної влади старостам на період чинності заставного терміну[6].

До інституту намісників/старост/державців Черкаського та Канівського замків у своїх розвідках звертався історик права Андрій Яковлів. Він, зокрема, у контексті розподілу владних повноважень між центральними та місцевими органами управління указує на часті зловживання місцевих урядників — старост, у тому числі і під час уведення шляхти та міщан у володіння землею, що викликало невдоволення замкового населення, яке, вичерпавши легітимні способи вирішення конфлікту, вдавалося до повстань[7]. Цим самим бачимо неспроможність центральної влади тримати під повним контролем урядування старост південних рубежів ВКЛ.

Подібні із попередниками твердження про роль інституту місцевого управління відбивають основні положення у напрацюваннях М. Грушевського. Учений стверджував, що «уряд “намісників” в загальній адміністраційній схемі в. кн. Литовського XV–XVI в. був широко розповсюджений». Він, на його думку, мав існувати і раніше, утім, джерела не надають цьому підтвердження[8]. Уряди намісника і старости, за М. Грушевським, еволюціонували із давньоруських часів й були залишками попередньої адміністра-

---

[4] Там же. — С. 34.

[5] Там же. — С. 35.

[6] *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI. — К., 1911. — С. 52–53.

[7] *Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. — К., 1907. — С. 1–15; *Его же.* Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году // Україна. — Т. 1. — К., 1907. — С. 81–96.

[8] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руськиз землях XIV–XVII віків. — К., 1994. — С. 289.

тивної системи. Провінційна ланка (так М. Грушевський класифікував місцеве управління) мала досить примітивний характер, бо субординація урядів була мало розвинена — «начальник більших і менших округів, вищих і низших ранг стоять більше меньше всї в безпосередній залежности від центрального правительства, що мішається нераз навіть у дрібні справи місцевої управи»[9]. Також вчений дає такі основні характеристики місцевого управління до часів прийняття Литовських статутів: відсутність апеляційних інстанцій (всі звертаються до великого князя чи до його ради, яка складалася з тих же управителів провінцій); незалежність панських латифундій від місцевої адміністрації, пряма їх залежність від центральної влади; поєднання адміністративних функцій із судовими та фінансовими в одних руках; уявлення та панування приватноправних поглядів на отриманий уряд як джерело доходу; невиборність місцевої влади, вона призначається великим князем[10]. Система місцевого управляння корінним чином змінюється у процесі запровадження низки реформ у 60-х роках XVI ст., спрямованих на уніфікацію системи управління ВКЛ до польської моделі. Цей аспект учений майстерно продемонстрував на історії Барського староства[11].

Після значної перерви інтерес до інституту місцевого управління активізується у дослідників нового покоління. Свідченням відновлення такого інтересу і водночас постановкою цікавих нових питань позначена монографія петербурзького історика М. Крома «Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.»[12]. На нашу думку, М. Кром схематично пояснює специфіку намісницьких/старостинських урядів у ВКЛ, акцентуючи увагу на «частій зміні намісників у багатьох землях», що призводило до зловживань з їхнього боку та неможливості, за певними виключеннями, закріплення за ними лідерства у регіоні серед православного населення[13]. Наприклад, Остафій Дашкович посідав уряд черкаського і канівського старости 21 рік. Це є єдиний приклад такого довгого перебування на старостинському уряді, тоді як інші урядники протримувалися на ньому у середньому до трьох-чотирьох років. Справа в тому, що часта зміна намісників була наслідком впроваджуваної політики віленського двору щодо подолання місцевого корпоративізму[14]. На це ж спрямовувалася і здійснювана великими князями литовськими політика земельних надань, коли земельні володіння князівських та шляхетських

---

[9] Там само. — С. 293.

[10] Там само. — С. 290–293.

[11] *Грушевскій М.* Барское староство, историческіе очерки (XV–XVIII в.). — К., 1894.

[12] *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 2010. — С. 136–137.

[13] Там же. — С. 136–137.

[14] *Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського… — С. 1–15.

родів розпорошувалися по всій території ВКЛ[15]. До того ж після двох-трьохрічного урядування старости часто вже не могли справлятися з покладеними на них обов'язками, тому переводилися владою на інші уряди ВКЛ.

У сучасній українській історіографії тема ролі намісників/старост в основному розглядається з позицій опису діяльності старости як історичного діяча, що відображено у дослідженнях Б. Черкаса[16] та В. Поліщука[17]. У контексті державного управління та громадського самоврядування черкаський історик Ю. Михайлюк розглядає регіон Південної Київщини, роблячи певні узагальнення та поглиблюючи дослідження А. Яковліва щодо Канівського та Черкаського староств[18].

Термінологія та джерела

У документах достатньо складно відрізнити статус старости від статуса намісника чи державці. Дослідники представницьких місцевих інститутів влади ВКЛ в основному погоджуються на тому, що терміни «староста» і «намісник» виступають як синонімічні, відзначаючи разом з тим, що термін «намісник» застосовувався дещо раніше терміна «староста» для означення указаного інституту місцевої влади[19].

Термін «державця» зустрічається у документації великокнязівської канцелярії також як синонім вище указаним термінам «старости» та «намісника». Утім, як відзначають дослідники, він має більш широке і водночас більш абстрактне смислове навантаження — як держання, умовного володіння територією, окремим адміністративним округом: селом, волостю, замком, повітом. Першопочатково цей термін позначав держання/тримання

---

[15] *Блануца А.* Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. — К., 2010. — С. 213–232.

[16] *Черкас Б.* Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2002. — № 1. — С. 53–66; *Його ж.* Семен Полозович // Полководці Війська Запорозького. — Кн. 2. — К., 2004; *Його ж.* Один з перших козацьких «гетьманів» Семен Полозович // Запорозька Старовина. — Вип. 3. — Запоріжжя, 2005.

[17] *Поліщук В.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К.–Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8–9. — С. 266–298; *Його ж.* Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 19. — Кн. I. — К., 2009. — С. 80.

[18] *Михайлюк Ю.* Південна Київщина в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. — Черкаси, 2011. — 348 с.

[19] Там само. — С. 124.

землі чи маєтності, пожалуваних «в держание» великим князем литовським[20].

Тим не менш, у документах до середини XVI ст. дуже важко розмежувати, у яких випадках одна і та ж особа виступала як староста, намісник чи державець. Наприклад, відомий представник українського шляхетського роду Остафій Дашкович, який, як уже згадувалося, понад 20 років управляв Канівським і Черкаським замками, у документах в одних випадках йменується канівським і черкаським старостою і намісником[21], а у 1532 р. за воєнні заслуги великий князь литовський Сигізмунд І Старий номінував його на чечерського і пропойського державцю[22].

Наочним прикладом такого різночитання відносно позначення інституту місцевого управління можуть бути дані із «Книги данин» (Литовська метрика, книга записів № 3) великого князя литовського Казимра Ягеллончика. Так, з її відомостей видно, що до одних адміністративних одиниць ВКЛ застосовується термін «староста» (берестейський, блудненський, жомоітський, луцький, остринський, слонімський), а до переважної більшості інших — «намісник» (до 26 адміністративних одиниць)[23]. Ще один приклад: у документації видання «Акти Волинського воєводства» термін «староста» фігурує у 30 позиціях, «державця» — 25, «намісник» — 2[24]. У збірнику документів «Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст.» під терміном «намісника» знаходимо браславського, жисморського та перелайського урядників, «державцями» позначено білицького, каменецького, лідського, могілевського, слонімського, та чорнобильського урядників, а найбільше число урядників виявлено під терміном «староста» — браславський, вінницький, володимирський, гомейський, житомирський, каменецький, кгневський, ковельський, ковенський, луцький, олицький, острозький, пінський і тухольський. Причому, як бачимо, браславський урядник одночасно позначається намісником і старостою, а каменецький — державцею і старостою. Симптоматично, що українські урядники йменуються старостами, і лише у

---

[20] Див., наприклад, такі пожалування: Lietuvos Metrika. Knyga № 22 (1547): Užrašymų knyga 22. Parenge A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010. — P. 29–31, 54–56, 56–59, 83–84, 100–101; Lietuvos Metrika. Knyga № 32 (1548–1549): Užrašymų knyga 32. Parenge A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė. — Vilnius, 2012. — P. 59–61, 72–73, 77, 78, 78–79 та ін.

[21] *Яковлів А*. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського… — С. 8–11; *Черкас Б.* Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста… — С. 53–66.

[22] *Черкас Б.* Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста... — С. 36.

[23] Lietuvos Metrika (далі — LM). Knyga № 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. — Vilnius, 1998. — P. 110, 105–106.

[24] Підраховано за: Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підготовка до друку А. Блануци, Д. Ващука, Д. Вирського (латиномовні документи). — К., 2014. — 154 с.

випадку із Чорнобильським замком — державцею[25]. Ще в одному документальному виданні, що хронологічно охоплює XVI ст. («Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.»), місцеві уряди позначені терміном «староста» у чотирьох випадках (городенський, кременецький, овруцький, слонімський) та у двох — терміном «державця» (довгялиський та кревський)[26].

Таким чином, ланка державного управління місцевого рівня у ВКЛ позначалася термінами «староста», «намісник» і «державця». Причому найбільшого застосування отримав термін «староста». Пояснення цьому можуть дати відповіді на питання про статус і повноваження указаних інститутів урядників місцевого рівня.

Повноваження та механізми управління

Оборона

Оборонна функція, як відмічали усі без винятку вчені, які торкалися питань повноважень місцевих урядників (старост, намісників, державців), займає чи не ключову роль у діяльності указаних урядів. Старости в українських замках очолювали місцеве ополчення, забезпечували охорону ввіреного їм замку та округи, що належала до нього. Важливою складовою оборони замку було матеріальне забезпечення військових підрозділів озброєнням, провіантом тощо. На них покладалася дозорна служба. Верховна влада зобов'язувала старост/намісників забезпечувати ці статті замкових витрат із місцевих джерел у залежності від особливостей розвитку економіки та господарства регіону. На старост покладалося організаційне забезпечення сторожової служби, що становило обов'язок місцевої шляхти і замкових слуг.

Українські староства виступали своєрідним бар'єром, який розмежовував і стримував тиск кочовиків з Південного Заходу та московську експансію із Північного Сходу. Тому і місцеві уряди формувалися у відповідних умовах.

«Україні» прикордонні замки складали важливу систему укріплень та оборони південних/«українних» кордонів ВКЛ, а відповідно литовські володарі, через брак державних фінансів та ресурсів для здійснення широкомасштабних заходів, намагалися вирішити проблему зміцнення обороноздатності шляхом покладення таких функцій на місцеве населення. Тож неабиякого значення у цих умовах набував інститут місцевого управління, особливо у прикордонних замках, тобто укріплених містах на українських землях ВКЛ, адже татарські походи та методичні вилазки досягали навіть і білоруських та литовських земель князівства. Тому великі князі литовські

---

[25] Проаналізовано за виданням: Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / Підготовка до друку А. Блануци, Д. Ващука. — К., 2016. — 228 с.

[26] Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. — Вип. 1 — К., 2007. — 176 с.

призначали старостами чи намісниками у регіоні впливових та здібних до воєнної справи шляхтичів-адміністраторів, яким надавалися широкі повноваження на ввірених їм територіях, що прилягали до того чи іншого замку. Нерідко такими старостами були особи не лише шляхетського походження, а й князівського.

Староста/намісник/державець був представником великого князя на місці, від імені володаря здійснював керівництво обороною та забезпеченням життєдіяльності замку й навколишньої території, що до нього прилягала. Це виражається, зокрема, в наданні місцевому нобілітету землі й маєтностей за несення прикордонної служби. Документально такі дії зафіксовані у підтверджувальних документах великих князів литовських, якими вони засвідчували правочинність земельних пожалувань старост/намісників/державців.

Старости/намісники були також зацікавлені у тому, щоб усі села та угіддя концентрувалися в руках місцевих бояр, а з них йшли різного роду служби — чи-то земська, чи тягла. Так, на прохання і чолобитну брянського намісника Дмитра Путятича, великий князь литовський Казимир Ягеллончик пожалував у 1487 р. брянського господарського дворянина Федка Колонтаєва селищем Митковщиною у Брянському повіті, яке «деи тое селищо пусто, а наследъка к нему нетъ, а здавна деи тое было село боярское, а не данъное, ани тяглое, а городу нешкодъно»[27]. Роком пізніше Д. Путятич таким же чином посприяв в отриманні на підвладній йому території пустих боярських сіл Тюфанова та Андрієвого мценським боярином Логвином Кур'яновичем до «господарского осмотренья»[28] (на період до наступного рішення великого князя литовського). У цьому ж році Казимир Ягеллончик сповіщав Д. Путятича про те, що на прохання брянського боярина Івана Євлахова жалував його маєтками Городцом, Олешнею і Молвотином, які залишилися в Івашкової Курової після смерті її чоловіка, а вона повторно вийшла заміж за Івана Євлахова. Останній зобов'язувався доглядіти двох дочок своєї нової дружини: «а какъ они летъ своих доростуть, и онъ мает ихъ замужъ выдати с того именеица». Контроль, за пунктами договору-надання, щодо виконання умов володіння селами покладався на брянського намісника[29].

Торгівля

Одним із важливих обов'язків, що покладалися центральною владою на місцевих урядників, була організація контролю за веденням торгівлі на ввіреній їм території. Наприклад, шляхта постійно прагнула виклопотати у великого князя привілей на заснування торгу або ярмарку у своєму маєтку і відповідно зверталася із такою чолобитною. У великокнязівських рішеннях ми натрапляємо на формулювання, суть якого зводилася до того, що великий князь видавав резолюцію на основі даних старости або намісника/державці

[27] LM 4. — P. 127.
[28] Ibidem. — P. 131.
[29] Ibidem. — P. 131–132.

про те, чи новозаснований торг або ярмарок «будет не шкоден нашимъ торгомъ и ярмаркомъ». Іншими словами, місцеві урядники зобов'язувалися перевірити дані щодо потенціалу нових торгів та ярмарків у системі вже наявної регіональної торгівлі. Цю функцію місцевих урядників можна класифікувати як дозвільну.

До контролюючої функції належали дії старости/намісника/державці, спрямовані на дотримання правил здійснення торгових операцій — облаштування ринку і торгу, правильне застосування під час торгівлі одиниць виміру і ваги і т.д.

Чи не найвагоміша функція, яка покладалася на місцевий уряд, — захист торговців під час пересування до пункту торгівлі та під час торгівлі. Місцеві урядники часто зловживали своїми повноваженнями у сфері торгівлі і намагалися монополізувати найбільш прибуткові її види. Наприклад, старости забороняли продавати у селах мед та худобу, відводили для цього лише місця на міському ринку, який повністю контролювався урядником[30].

Усі зазначені повноваження та зобов'язання місцевих урядників для центральної влади мали стратегічне значення — залучення та сприяння торгівлі з метою отримання прибутків від зборів та податків. Це була суттєва стаття надходжень до великокнязівської скарбниці.

Земельна політика

По-перше, староста був представником великого князя на місці, від імені володаря здійснював керівництво обороною та життєдіяльністю замку й навколишньої території, що до нього прилягала. Це знайшло вираз, зокрема, в наданні місцевому нобілітету землі й маєтностей за несення прикордонної служби. Документально такі дії зафіксовані у підтверджувальних документах великих князів литовських, якими вони засвідчували правочинність земельних пожалувань старост/намісників/державців. Наприклад, 30 серпнем 1507 р. датований підтверджувальний лист Сигізмунда І Старого зем'янину Брацлавського повіту Семену Кішці на селища Ханів, Ошитків, Ошпекове, Пальчикове та озеро Удеч у Брацлавському повіті вічним правом. Підставою для підтвердження селищ стали надавчі листи Казимира та Олександра Ягеллончика, а також брацлавського намісника кн. Михайла Васильовича Чорторийського[31]. 12 березня 1536 р. Сигізмунд І Старий своїм листом підтвердив Грицьку Олексієвичу право на володіння сільцем Новоселицею у Вінницькому повіті, записаним йому черкаським і канівським старостою Остафієм Дашковичем вічним правом[32]. Очевидно, що у час, коли Грицько

---

[30] *Довнар-Запольский М.* Украинские староства в первой половине XVI в. … — С. 73.

[31] LM 8. — P. 217.

[32] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 612–613.

Олексієвич отримав указане село у власність, Остафій Дашкович тимчасово поєднував уряди канівського і черкаського старости з вінницьким.

У 20-х роках XVI ст. активно фігурує в актах ЛМ овруцький намісник пан Михайло Халецький. Так, 10 жовтня 1522 р. він за наказом Сигізмунда I Старого надав Довмату Єремеєвичу пусту землю в Овруцькому повіті[33], а 7 жовтня 1524 р. також за наказом великого князя литовського надав овруцькому зем'янину Федку Омеляновичу Вешняку пусту землю і пусте Зенківське дворище в Овручі[34]. Розпорядчим листом від 16 вересня 1523 р. Сигізмунд I Старий наказував овруцькому наміснику ув'язати господарського слугу Федка Омеляновича у пусту путну Волненицьку землю і пусте дворище в Овручі[35]. Як бачимо, у цьому випадку на намісника покладалися функції виконання наказів та розпоряджень верховного правителя.

Подібні розпорядження й накази великого князя литовського адресувалися й іншим старостам/намісникам/державцям. Наприклад, документально зафіксовані розпорядження Сигізмунда I Старого до чорнобильського намісника пана Михайла Павші з наказом надати Матвію Заморенку путного чоловіка Мартина Зеньковича із його землею у Чорнобильському повіті (Вільно. — 23.11.1522 р.)[36]; до луцького старости кн. Федора Михайловича Чорторийського з наказом надати браславському зем'янину Івашку Красносільському село у Луцькому повіті, замість наданого раніше, проте так і не отриманого села Свинюхи (Краків. — 08.01.1523 р.)[37]; до луцького ж старости з наказом надати луцькому пушкарю Петру Скуйбіді пусту Кречківську ділянку землі у Луцьку, в передмісті на Гнідаві (Краків. — 01.02.1524 р.)[38]; до кременецького намісника пана Якуба Монтовтовича з наказом ув'язати господарського дворянина Василя Семеновича Нечая у чотири пустих дворища у селі Супунові у Кременецькому повіті (Краків. — 17.03.1524 р.)[39].

Литовські правителі практикували переведення талановитих старост-адміністраторів з одного староства на інше, вочевидь, для покращення обороноздатності на більш небезпечних ділянках кордону. Прикладом цього може слугувати діяльність низки урядників. Зокрема, Семен Федорович (Сенко, Щасний) Полозович упродовж 1501–1503 рр. обіймав уряд черкаського старости, а після 1507 р. вже фігурує як овруцький намісник. У жовтні 1507 р. він отримує підтвердження Сигізмунда I Старого на володіння селом Жуховичі в Мозирському повіті вічним правом згідно з при-

---

[33] Lietuvos Metrika. Knyga № 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius, 2001. — P. 158.

[34] Ibidem. — P. 333.

[35] Ibidem. — P. 247–248.

[36] Ibidem. — P. 171.

[37] Ibidem. — P. 200.

[38] Ibidem. — P. 277–278.

[39] Ibidem. — P. 291.

вілеєм великого князя литовського Олександра Ягеллончика[40]. Після смерті черкаського старости кн. Василя Дашковича, свого наступника по уряду, у 1508 р. Сенко Полозович виклопотав привілей у Сигізмунда I Старого на маєток Гостомляни в Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті, Глядковичі в Овруцькому повіті, яким володів В. Дашкович і які раніше були відібрані від князів Глинських за спробу державного перевороту. Указані маєтності С. Полозович отримав на правах вотчинного володіння[41]. Наступного року він отримав великокнязівський привілей на маєтки кн. Василя Нікольського: Котчин або Деречин, а також інші частини володінь Гостомль у Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті та Гладковичі в Овруцькому повіті вічним правом[42].

Ставши овруцьким намісником, С. Полозович ініціював реформування системи повинностей овруцьких міщан, які зобов'язувалися утримувати сторожу від татар, що насправді ними кілька років не виконувалося. Тому новий намісник попросив у Сигізмунда I Старого згоди на перебування ним сторожової повинності, з використанням на ці цілі коштів зі сплати податків з овруцьких корчем[43]. Згодом (1516 р.) він отримав підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на пусту землю Лемешівщину на р. Прип'яті у Білосороцькій волості Київського повіту, данину київського воєводи пана Андрія Немировича, вічним правом[44]. У 20-х роках XVI ст. він отримує повноваження на відновлення містечка Річиці на Мозирщині поблизу своїх родових володінь, у досить небезпечному регіоні, куди часто навідувалися не лише татарські загони, а й московські війська. На схилі своїх літ (1529 р.) за військові заслуги С. Полозович отримав відновлену ним Річицю у пожиттєве володіння[45].

Часто після врядування на прикордонних замках достойні представники нобілітету у винагороду отримували значні земельні володіння або ж підвищення у владних структурах ВКЛ. Наприклад, після трирічного старостування у Черкаському замку (1508–1511) кн. Тимофій Іванович Капуста отримав привілей Сигізмунда I Старого на села Малевичі, Хишине, Біловежі і Радомль у Київському повіті вічним правом[46]. У цьому ж році великий князь литовський своїм листом підтвердив кременецькому наміснику Якубу Монтовтовичу право на маєтки Млинове (данина господаря) і Пскулове (купівля) у Луцькому повіті вічним правом[47]. У квітні 1524 р. господар

[40] LM 8. — P. 223–224.

[41] Ibidem. — P. 252.

[42] Ibidem. — P. 315–316.

[43] *Черкас Б.* Семен Полозович. — С. 9.

[44] Lietuvos Metrika. Knyga № 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. — Vilnius, 2003. — P. 316–317.

[45] *Черкас Б.* Семен Полозович. — С. 10–12.

[46] LM 8. — P. 435–436.

[47] LM 9. — P. 112.

пожалував пані Людмилі Михайловій Павшиній маєтки Дорогин, Клещевичі і Кацовичі у Київському повіті вічним правом, що перейшли їй по смерті чоловіка, вже згадуваного нами чорнобильського старости[48].

Ще один черкаський староста — пан Андрій Якубович Немирович (1511–1514), котрий змінив на цьому уряді кн. Т.І. Капусту, посів уряд київського воєводи. І вже як намісник Київської землі він у 1532 р. виконував доручення Сигізмунда І Старого, сутність якого полягала у тому, щоб надати кн. Дмитру Романовичу Віденецькому маєтності у Київському повіті: Ухобне, Углядковичі, Білий Берег, Виточів, Мартиновичі, Хвойники, Острі Лядовичі, Новосілки та двір з пустовщинами у Києві, успадковані від тестя Семена Полозовича за правом близькості[49].

Ще наприкінці XV ст. черкаським старостою був кн. Богдан Федорович Глинський, котрий заклав початки стрімкої політичної кар'єри своїх нащадків. Вони ж на початку XVI ст. здійснили спробу державного перевороту, який виявився невдалим. Унаслідок цього Сигізмунд I Старий позбавив всіх привілеїв та маєтностей князів Глинських у ВКЛ. Тому всі їхні володіння протягом кількох років були роздані господарським служебникам. Зокрема, у 1508 р. Сигізмунд I Старий надав кн. Федору Корецькому село Сущани в Олевську у Київському повіті, відібране у кн. Івана Глинського[50], а вже наступного року своїм привілеєм пожалував Андрія та Дмитра Івашенцовичів маєтками кн. Івана Глинського: Рют Новий і Старий, Тоганів, Очків, Новосільці, Костомирів та села і селища Кам'яне, Опачичин, Мухоїдовичі, Кобановичі, Максимовичі, Загальці, Скубричі, Жерове, Копилове, Новостав, Совку, Воронине, Борисів у Київському повіті, а також двір у Києві та двір в Овручі вічним правом[51].

Упродовж XVI ст. низку намісницьких урядів у ВКЛ обіймали представники князівського роду Сангушків. Так, володимирським старостою почергово були кн. Андрій Олександрович (1508–1531 рр.; перед цим був кременецьким намісником — 1498–1502 рр., брацлавським та вінницьким намісником — 1500–1507 рр.) та його син кн. Федір Андрійович (1531–1547/48 рр.; з 1544 р. додатково обійняв уряд брацлавського та вінницького старости) Сангушковичі. Перший у 1509 р. отримав привілей Сигізмунда I Старого на людей Кричевичів у Хмельницькій волості в Луцькому повіті до «лепъшого опатренья»[52]. Його син кілька разів організовував оборону Володимирського замку від татарських нападів, а також виконував земельні розпорядження Сигізмунда I Старого. Так, 10 жовтня 1527 р. кн. Федір Андрійович Сангушкович отримав лист великого князя литовського з наказом надати

---

[48] LM 12. — P. 295–296.
[49] РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 251 об.–252.
[50] LM 8. — P. 266.
[51] Ibidem. — P. 320.
[52] Ibidem. — P. 338–339.

волинським зем'янам Івашку Русину і Федору Оношковичу маєтності пана Івана Хребтовича: дворище у Літогощі і Горсоновському ставі, Чорниці, Четвертню, Портське, Копили, Суск, Годомичі та Смердин за правом близькості[53].

За заслуги перед господарем володимирський староста отримав привілей (Петриків. — 18.12.1527 р.) на спадкові маєтності пана Івана Хребтовича: дві частини села Портська і Підлозці до часу повернення великого князя литовського[54]. А шляхом купівель (1533.08.12. — Вільнюс. Підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого володимирському старості кн. Федору Андрійовичу Сангушковичу на куплений у волинського зем'янина Василя Федоровича Юнкевича маєток Обиніж вічним правом[55]; 1533.09.10. — Вільнюс. Підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого володимирському старості кн. Федору Андрійовичу Сангушковичу на куплений в Івана та Олехна Богдановичів Княгининських маєток Холопяни вічним правом[56]), та будучи єдиним спадкоємцем маєтностей свого батька, кн. Ф.А. Сангушкович став засновником несухоїзько-локацької лінії Сангушків.

Другий син кн. А.О. Сангушковича кн. Роман Андрійович Сангушкович протягом року (з 1516 по 1517) урядував у Брацлавському і Вінницькому замках. 26 січня 1516 р. він отримав привілей Сигізмунда I Старого на замки Брацлав, Вінницю та Звенигород, наданих у держання до живота [9, p. 214–215]. Кількома днями раніше (23 січня) кн. Р.А. Сангушкович отримав підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на двір Турійськ і села Болбли, Соловичі і Сільце у Володимирському повіті, господарську данину, вічним правом [9, p. 175]. Утім, його урядницька кар'єра вже у 1517 р. скінчилася у результаті передчасної смерті.

Упродовж 1542–1559 рр. уряд луцького старости посідав представник іншої лінії князів Сангушків — кн. Андрій Михайлович Сангушкович. Він у червні 1546 р. отримав лист-розпорядження Сигізмунда II Августа з наказом ув'язати угорців Матея і Степана Сербинів в маєток Старійшеве у селі Головбях Луцького повіту «на поживене» до волі і ласки господарської[57].

У період судово-адміністративних реформ у ВКЛ уряд луцького старости обіймав кн. Богуш Корецький. Він упродовж 1561–1567 рр. сформував урядницький клан при Луцькому замку[58].

---

[53] Lietuvos Metrika. Knyga № 14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14 / Parenge L Karalius, D. Antanavičius. — Vilnius, 2008. — P. 255.

[54] LM 14. — P. 256.

[55] РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 480–481 об.

[56] Там же. — Л. 490 об.–491 об. та ін.

[57] Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. — Мінск, 2008. — С. 175–176.

[58] *Поліщук В*. Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького… — С. 266–298.

У 60-ті роки XVI ст. у Чорнобильському замку старостував пан Філон Кміта. Він 29 березня 1566 р. отримав привілей Сигізмунда II Августа на Чорнобиль та на селища Кубелине і Левківці в Овруцькому повіті, надані в обмін за маєтки Літин, Полтевичі, Солаші та двір у Вінниці у Вінницькому повіті, вічним правом[59]. Того ж дня великий князь литовський наказав брацлавському каштеляну кн. Андрію Тимофійовичу Капусті ввести п. Філона Кміту у володіння Чорнобилем та згаданими у попередньому листі маєтностями вічним правом[60]. Вже влітку 1568 р. чорнобильський староста виклопотав у господаря підтверджувальний лист на маєток Матейківщину у Київському воєводстві вічним правом[61].

Мита і доходи

Велика зацікавленість в отриманні регулярних доходів існувала і у верховного правителя. Оскільки великокнязівська казна постійно мала дефіцит, то великі князі литовські практикували регулярні виїмки із найбільш прибуткових місцевих податків на його покритья. Так, за правління Казимира Ягеллончика євреям в оренду були віддані: у 1486 р. брянське мито і подужне, корчма, перевіз і важче на три роки за 360 кіп грошів литовських (у цьому році намісника ще не було призначено)[62]; у тому ж році путивльське мито і корчма на три роки за 1000 кіп грошів литовських і 50 ліктів адамашка (намісник Митко Александрович)[63]. У 1500 р. великий князь литовський Олександр Ягеллончик видав розпорядження господарському писарю і перелайському наміснику Богушу Боговитиновичу зібрати данину із подніпровських та інших руських волостей, причому великий князь видав Б. Боговитиновичу спеціальний лист, адресований намісникам і старостам указаних волостей із визначенням розмірів податків, що мали збиратися[64].

У нещодавно опублікованій білоруським метрикантом В. Менжинським книзі записів ЛМ № 30 міститься важливий документ для з’ясування проблеми регулювання митних відносин на Волині у XV ст. Це вирок великого князя литовського Казимира Ягеллончика луцькому старості, маршалку Волинської землі Михайлу Монтовтовичу, а також володимирському наміснику Олізару Шиловичу і перемишльському наміснику Андрію Волотовичу з приводу скарги луцьких міщан на волинську шляхту про стягування завищених митних зборів. Що важливо, даний документ датований 1480 р. і є одним із найбільш ранніх документів стосовно регулювання митних тарифів. Суть скарги луцьких міщан полягала в тому, що волинська шляхта (князі, бояри,

---

[59] РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 49. — Л. 4 об.–5; Ед. хр. 50. — Л. 51–52.

[60] Там же. — Ед. хр. 50. — Л. 52–52 об.

[61] Там же. — Ед. хр. 258. — Л. 194–195.

[62] LM 4. — P. 40.

[63] Ibidem. — P. 43–44

[64] Lietuvos Metrika. — Knyga № 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė ir pratarmę bei komentarus parašė E. Banionis. — Vilnius, 1993. — P. 295.

зем'яни) у своїх володіннях ввела нові й збільшила старі мита порівняно з часами правління великого князя литовського Вітовта. Так як литовські правителі декларували державну політику за принципом «старини не рухаємо, новин не вводимо», луцькі міщани просили у Казимира Ягеллончика вчинити справедливість у їхній справі.

Вирок великого князя литовського був винесений на користь луцьких міщан. Мало того, він своїм розпорядженням урегулював митні тарифи у Волинській землі. Так, у диспозиційній частині документа вказано, в яких населених пунктах і в якому розмірі повинно стягуватися те чи інше мито, а де й зовсім заборонялося його стягнення.

Із великокнязівського скарбу старостам/намісникам періодично видавалися матеріальні засоби. У джерелах не указано, на які цілі йшли такі подачі. Очевидно, що у винагороду за службу, а також на забезпечення замкових потреб. У «Книзі данин» Казимира Ягеллончика є інформація про серії таких пожалувань, у тому числі і старостам/намісникам порубіжних земель. Так, у 1488 р. мценський і любутський намісник князь Іван Юрійович отримав 10 кіп грошів литовських із брянського мита і корчми[65]; у 1489 р. путивльському наміснику Кміті Александровичу було виділено 20 кіп грошів литовських із путивльського мита[66]; у 1490 р. чернігівському наміснику князю Івану Борисовичу — по 15 кіп грошів литовських із мит київського і путивльського, а також «стирта ржи»[67].

Судова діяльність

У документах Литовської метрики відклався комплекс судових справ, в яких суд провадили старости/намісники[68].

Упродовж дії І ЛС усталилася процедура вирішення маєткових спорів у судовому порядку, де великий князь литовський посідав ключове місце. Саме він був останньою інстанцією винесення вироку або призначення розгляду тієї чи іншої справи. Великий князь литовський за І ЛС являється «вищим інтерпретатором статей Статуту». Так, у разі виявлення складних судових конфліктів, де норми права остаточно не врегульовували усі правові процедури, до господаря звертався за порадою («наукою») й комісарський суд[69]. Утім, низка процесуальних процедур покладалася на великокнязів-

[65] LM 4. — P. 66.

[66] LM 4. — P. 82.

[67] LM 4. — P. 87.

[68] Наприклад, див: Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Клочко / 1533–1540 (Литовская Метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9) / Подготовили В.А. Воронин, А.И. Груша и др. — М., 2008.

[69] Lietuvos Metrika. Knyga № 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė. — Vilnius, 2003. — P. 25, 49–51, 52, 72–73, 95, 103–104, 117–118, 131–133 та ін.

ських суддів (у більшості випадків призначалися місцеві урядники — старости, намісники державці), призначуваних господарем для розгляду конкретної справи. Вагому роль відігравали також свідки з числа місцевої шляхти, а також пани радні, які були присутні під час винесення вироку великим князем.

Яскравим прикладом передачі повноважень («науки») своїм підданим може слугувати документ за 1568 р. про механізм провадження комісарського суду, за яким встановлювався акт розмежування села Гущі князя Гаврила П'ятигорського з великокнязівським селом Івачевським. Тут вагому роль відіграють призначені королем і великим князем литовським урядники, які були уповноважені на цю справу комісарськими суддями: новгородський каштелян, староста слонімський, мерецький, ловчий ВКЛ пан Григорій Волович; королівський маршалок, ошмянський підкоморій, немокоїтський державця пан Ян Палецький; королівський маршалок, кревський державця князь Лука Станіславович Свирський; королівський дворянин пан Федір Шумило Тишкович; земский писар Слонімського повіту пан Богуш Тушовицький[70].

Для ефективного вирішення поземельних спорів господар практикував направляти на місце суперечки своїх підданих — великокнязівських урядників, яких уповноважував розсудити за нормами діючого права той чи інший спір щодо землі чи маєтності.

Таким чином, аналіз термінології найменувань урядів старости, намісника, державці, а також їх повноважень та практичної реалізації останніх у суспільно-політичному, господарському та військовому аспектах дає підстави стверджувати про синонімічне ототожнення указаних урядів в управлінській структурі ВКЛ.

---

[70] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. — Ф. 134. — Оп. 1. — Спр. 961. — Арк. 1–2.

УДК 94(476) «15/17»

Валянцін Голубеў

Абшчына ў Беларусі XVI–XVIII стст.: асаблівасці выкарыстанне навуковай тэрміналогіі*

Разглядаюцца асаблівасці развіцця сельскай абшчыны ў Беларусі ў XVI–XVIII стст. Зроблена выснова пра спецыфіку форм абшчыннай арганізацыі ў Беларусі ў параўнанні з суседнімі Польшчай і Расіяй. Называюцца тэрміны, якімі абазначалася сельская абшчына на тэрыторыі Беларусі ў розныя гістарычныя перыяды. Паказана сэнсавае значэнне гэтых тэрмінаў для абазначэння розных узроўняў абшчыннай арганізацыі.

Ключавыя словы: *абшчына, Беларусь, сельская абшчына, сялянская абшчына, пазямельная абшчына, воласць, грамада.*

The author considers the peculiarities of the rural communities developed in Belarus in the 16th — the 18th centuries. It is concluded that, the rural community organization in Belarus in comparison with neighboring Poland and Russia had the specific forms. The list of terms which describes the rural community in the territory of Belarus during different historical periods is mentioned in the article. It was studied the semantic meaning of these terms to describe the different levels of community organization.

Keywords: *Community, Belarus, Rural Community, Peasant Community, Land Community, Volost, Hromada.*

Асаблівасцю развіцця абшчыны на тэрыторыі Беларусі ў XVI–XVIII стст. было тое, што на працягу ўсяго пазначанага перыяду яна існавала як форма самаарганізацыі сялянства, як сацыяльная арганізацыя, створаная самім сялянствам і для сялянства. Абшчына ў Беларусі ў часы ўваходжання яе ў склад Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) ніколі не выступала ў якасці дзяржаўнага ці ўласніцкага інстытуту. Таму неабходна

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в 16–18 ст.»).

адрозніваць абшчыну — інстытут самаарганізацыі сялянства, якая існавала ў Беларусі ў XVI–XVIII стст., ад пазямельнай абшчыны, якая існавала ў Расійскай імперыі. Расійскі варыянт пазямельнай абшчыны прымусова ўводзіўся і ў беларускай вёсцы пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі ў канцы XVIII ст., але шырокага распаўсюджання не атрымаў.

Для вывучэння гісторыі абшчыны на тэрыторыі Беларусі вельмі важным з'яўляецца правільнае выкарыстанне навуковай тэрміналогіі ў дачыненні да гэтага сацыяльна-эканамічнага інстытута. Трэба ўлічваць значны ўплыў высноў і тэрміналогіі па праблеме сельскай абшчыны, якія існуюць у гістарыяграфіі суседніх краін, найперш Польшчы і Расіі, на работы беларускіх вучоных. Справа ў тым, што польская і расійская гістарыяграфіі вывучаюць адрозныя ад беларускіх варыянты развіцця абшчыны. У сувязі з вышэйсказаным павялічваецца значэнне распрацоўкі ўласнабеларускай навуковай тэрміналогіі праблемы і самастойнай метадалогіі даследавання. Рабіць гэта неабходна, абапіраючыся на тыя тэрміны, якімі абшчына вызначалася ў гістарычных крыніцах на тэрыторыі Беларусі, падкрэсліваючы адрозненне іх ад падобных ці аднолькавых найменняў, што існавалі па-за межамі беларускіх зямель.

Тэрмін *«абшчына»* прыняты для абазначэння інстытута самаарганізацыі сялянства ў гістарыяграфіі розных краін. Разам з тым, у розных краінах і ў розныя часы абшчына магла мець свае, мясцовыя назвы нават у межах адной і той жа тэрыторыі.

Напрыклад, у часы Старажытнарускай дзяржавы сельская абшчына ў крыніцах абазначалася тэрмінамі *«весь», «погост», «вервь», «мир»*[1]. У перыяд развітога феадалізму ў Расійскай дзяржаве сельская абшчына звычайна абазначалася тэрмінамі *«волость», «мир», «общество»*, а часта таксама тэрмінамі «*деревня», «люди», «вотчина»,* маючы на ўвазе ўсё сельскае насельніцтва пэўнага тэрытарыяльнага ўтварэння. Нават у Палажэнні і Маніфесце аб сялянах, што выходзяць з прыгоннай залежнасці ад 19 лютага 1861 г., якія замацоўвалі прыватнаўласніцкіх сялян Расійскай імперыі за абшчынай, апошняя менавалася тэрмінамі *«сельские общества» и «волости».*

Наяўнасць мясцовых назваў абшчыны з'яўляецца характэрным і для іншых еўрапейскіх краін. Так, у польскіх крыніцах для абазначэння абшчыны звычайна ўжываліся тэрміны *«грамада» («gromada»)*[2]*, «солтыства» («sołtystwo»)*[3]*,* а як навуковы, абагульняючы тэрмін (адпаведнік беларускаму «сельская абшчына») — *«wspólnota wiejska».* У Украіне у дачыненні да ся-

---

[1] История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма: В 3 т. — М., 1985–1986. — Т. 1: Формирование феодально-зависимого крестьянства. — М., 1985. — С. 324–326.

[2] *Rafacz J.* Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII wieku. — Lublin, 1922. — №. 5. — S. 84.

[3] *Łysiak L. U* podstaw formowania się polskiego stanu sołtyskiego // Czasopismo Prawno-Historyczne. Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Zaklad Historii państwa i prawa. — T. XVI. — Zeszyt 1. — Warszawa, 1964. — S. 231–251.

лянскай абшчыны ўжываліся тэрміны «*воласць» («волость»), «дворышча» («дворище»), «сяло» («село»), «сябрынная суполка» («сябринна спілка»), «грамада» («громада»)*[4]. У Францыі і Італіі ў крыніцах абшчына называлася тэрмінам *«камуна»,* у Іспаніі — *«бегетэрыя»,* на Балканах — *«вервь» и «задруга»*[5]. Латышская обшчына называлася *«пагаст»*, эстонская — *«вакка»*[6].

У гістарыяграфіі існуе меркаванне аб тым, што ў перыяд да ўтварэння ВКЛ сам «факт існавання простых і больш складаных тэрытарыяльных абшчын перакaнаўча пацвярджаецца сведчанямі летапісаў і юрыдычных помнікаў, якія адносяцца да X–XIII стст., а менавіта ўпамінаннямі ў іх сёл, весяў, вервяў, пагостаў і валасцеў»[7]. М.Н. Ясінскі, на наш погляд, вельмі абгрунтавана змог даказаць, што «вервь» і «сяло» часоў Рускай праўды былі хутчэй за ўсё «проста тэрытарыяльнай абшчынай, дастаткова аднароднай, альбо тоеснай, з сельскай абшчынай XV–XVI і наступных стагодзяў, інакш гаворачы, сялом у нашым сэнсе»[8]. Пагосты і воласці, на думку гэтага даследчыка, уяўлялі сабой саюзы простых тэрытарыяльных абшчын[9].

З улікам як вышэйсказанага, так і сведчанняў пазнейшых пісьмовых крыніц, можна выказаць меркаванне, што тэрмінам «воласць» у часы ВКЛ эпохі феадалізму абазначаліся тэрытарыяльныя абшчыны розных памераў (ад аднаго да некалькіх дзесяткаў сёл). Магчыма, яны па свайму паходжанню звязаны з сельскімі абшчынамі, якія ўтварылася на стадыі распадзення першабытнага грамадства і фарміравання раннефеадальнай дзяржавы. Зусім верагодна, што і ў справе захавання сялянскай самаарганізацыі — абшчыны дзейнічаў вядомы лозунг непарушнасці традыцый, які выказваўся вялікімі князямі літоўскімі, — «новин не уводити, старины не рухати». У ходзе цэнтралізацыі дзяржавы ўлада не проста захавала ніжэйшыя адміністрацыйныя структуры (воласці), але і пастаралася ўключыць іх у новы адміністрацыйны падзел, паставіўшы на чале іх дзяржаўных ураднікаў. Так, мястэчкі разам з воласцю падлягалі ўладзе намесніка-дзяржаўцы, а «у рускіх Падняпроўскіх і ўкраінных валасцях, дзе існавалі выбарныя ўлады, яны былі сумесныя для горада і воласці»[10].

---

[4] *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998. — 319 с.

[5] История крестьянства в Европе… — Т. 2: Формирование феодально-зависимого крестьянства. — М., 1986. — С. 112, 144, 163, 238, 351.

[6] История крестьянства СССР с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции: В 5 т. — М., 1987–1996. — Т. 2: Крестьянство в периоды раннего и развитого феодализма. — М., 1990. — С. 171, 184–185.

[7] *Ясинский М.Н.* «Село» и «вервь» Русской Правды // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1906. — Т. 70. — Кн. 2. — С. 1.

[8] *Там само*. — С. 21–22.

[9] *Там само*. — С. 23.

[10] *Łowmiański H.* Wchody miast litewskich, M. Łowmiańska. Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. H. Łowmiański. Wchody miast litewskich; M. Łowmiańska. Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku. — Poznań, 2005. — S. 28.

Нягледзячы на тое, што правядзенне ў сярэдзіне XVI ст. валочнай памеры з выдзяленнем зямельных надзелаў канкрэтным сялянскім сям'ям і вызначэннем для іх дакладных павіннасцей прывяло да значнай індывідуалізацыі сацыяльна-эканамічнага жыцця на вёсцы, воласць аказалася своеасаблівай аб'яднальніцай насельніцтва, у першую чаргу ў яго супрацьстаянні з дзяржавай і землеўласнікамі. Да таго ж, воласць стала паказчыкам пэўных стандартаў у арганізацыі абшчыннага жыцця на тэрыторыі Беларусі. Як на захадзе, так і на ўсходзе асобныя сельскія абшчыны афіцыйна былі ўключаны ў склад значна большых тэрытарыяльных арганізацый — валасных абшчын ці проста «валасцей». Калі ў XVI ст. фактычна завяршылася афармленне адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання дзяржавы (ваяводства — павет), воласць як тэрытарыяльная адзінка (частка павета) у большасці выпадкаў працягвала супадаць з воласцю-абшчынай, незалежна ад таго, у складзе дзяржаўнага, прыватнага ці царкоўнага ўладання яна знаходзілася. У гэтым, на наш погляд, выразна праявілася як імкненне землеўласнікаў уключыць грамаду ў рэальна існуючыя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя структуры — валасці, так і вымушанае прызнанне ўладамі права грамады на існаванне як самаарганізаванай грамадска-тэрытарыяльнай супольнасці. Валасці ў гэты час, па справядліваму меркаванню В. Насевіча, з'яўляліся асноўнымі структурнымі адзінкамі грамадства і дзяржавы[11].

Такім чынам, з XVI ст. тэрмін «воласць» ужываўся як для абазначэння абшчыннай структуры, якая размяшчалася на пэўнай тэрыторыі, так і для назвы самой гэтай тэрыторыі. Да таго ж, «воласць» стала і тэрмінам фіскальным, прызначаным ужо не для індывідуальнага, а для калектыўнага, грамадскага абкладання. Якраз для валасці, валасной грамады вызначаліся сумесныя выплаты і даніна на карысць дзяржавы ці асобных феадалаў. Увядзенне службы і валокі вяло да большай індывідуалізацыі насельніцтва, у першую чаргу ў справе павіннаснага і падаткавага абкладання. Валасная прывязка, наадварот, некалькі ўзмацняла абшчынныя традыцыі, а дзяржава з яе дапамогай гарантавана атрымлівала даніну, падаткі і да т. п.

Да сярэдзіны XVI ст. сельскае і гарадское насельніцтва валасці, як на захадзе, так і на ўсходзе Беларусі, звычайна складала аб'яднаную гаспадарчую і павіннасную адзінку. (Гарады, якія атрымалі магдэбургскае права былі ўжо незалежнымі ў тым ліку і ад тэрытарыяльнай арганізацыі, валодалі правам самакіравання і судовым імунітэтам). У гэты час гандаль і рамяство яшчэ не сталі асноўным відам гаспадарчай дзейнасці большасці жыхароў гарадоў і мястэчак. У горадзе, як і ў вёсцы, значнымі, а то і пераважаючымі, былі заняткі сельскагаспадарчай дзейнасцю, што гарантавала забеспячэнне сялян і гараджан асноўнымі прадуктамі харчавання. Дарэчы, такая з'ява была

---

[11] *Носевич В.Л.* Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. — Минск, 2004. — С. 56.

характэрнай для гарадоў і мястэчак ВКЛ нават у пазнейшы час[12]. Толькі ў XVI ст. пачаўся працэс актыўнага выдзялення мястэчак і гарадоў з воласці, пра што выразна сведчаць дакументы аб спрэчках гарадскіх і сельскіх абшчын наконт зямель і ўгоддзяў агульнага карыстання, так званых уваходаў[13].

Насельніцтва, якое складала тэрытарыяльную абшчыну, называлася «мужамі», «людзьмі», «валашчанамі». Акрамя таго, яно мела агульную саманазву па назве зямлі, дзе пражывалі, ці па назве адміністрацыйнага цэнтра воласці («магілёўцы», «палачане», «мазыране», «рэчычане» і да т.п.). Жыхары горада і воласці звычайна не толькі разам выплачвалі падаткі ці адраблялі павіннасці на карысць дзяржавы, але і сумесна карысталіся землямі і ўгоддзямі, разам супраціўляліся ўціску з боку ўраднікаў і вялікакняжацкіх намеснікаў, падавалі сумесныя скаргі. Так, напрыклад, у 1565 г. чачэрскія мяшчане і валашчане разам не толькі дабіліся таго, што вялікі князь вызваліў іх ад даніны на старасту звыш уставы, але і атрымалі кампенсацыю за раней незаконна адабранае: «Приходили здеся до нас подданые наши мещане и волощане Чечерские войт Потап с места, а з волости Никон Грунко сами от себя и ото всее брати своее жалуючи о том, што дей вы им великие кривды чините, волы, яловицы, бараны, вепры и гуси в них Уставою берете на што мы вам Уставы не давали, абы в них беручи и им водле Уставы платили… Приказуем вам што бы есте в них быдла Уставою не брали, але торгом што чого стояти будет платили. А што в них побрали, а бы есте то им поплатили не водле Уставы, але водле торгу, што чого стоит»[14].

Валасная грамада складалася з грамад асобных вёсак. У XVI–XVII стст. тэрыторыю сельскай грамады складалі ворыўныя землі, а таксама сенакосныя, лясныя ўгоддзі, рэкі і азёры. Межы кожнай вёскі былі добра вядомы па традыцыі, пры неабходнасці яны фіксаваліся дакументальна і адпаведныя запісы ўносіліся ў судовыя кнігі. Угоддзі звычайна знаходзіліся ў сумесным карыстанні. Валочная памера хоць і вяла да індывідуалізацыі землекарыстання, але ўводзіла і абавязковае трохполле, якое практычна рэгулявалася іменна праз грамаду.

Да сённяшняга дня, на жаль, не выяўлена ніводнага дакумента, што дэталёва адлюстроўваў бы ўнутраную арганізацыю воласці (хутчэй за ўсё, такой аднастайнасці і не было), але абсалютная большасць даследчыкаў, якія

---

[12] *Ochmański J.* W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. — Warszawa, 1958. — S. 279–294.

[13] *Łowmiański H.* Wchody miast litewskich, M. Łowmiańska. Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. H. Łowmiański. Wchody miast litewskich; M. Łowmiańska. Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku. — S. 36.

[14] Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD). — Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве. AGAD. Zespoł Archiwum Radziwiłłów (AR). — Dz. II. Suplement. — Sign. 8. P. 1. Ліст Жыгімонта Аўгуста да Прапойскага і Чачэрскага старасты ў адказ на скаргу войта Пракопа і сялян.

займаліся пытаннямі жыцця сельскага насельніцтва і адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання ВКЛ, прыходзілі да думкі аб тым, што воласці, у прыватнасці ў XV–XVI стст., уяўлялі сабой адначасова адміністрацыйна-тэрытарыяльныя, гаспадарчыя і падаткавыя адзінкі, у межах якіх нават пасля правядзення вялікай аграрнай рэформы XVI ст. працягвала функцыяніраваць абшчына як форма сацыяльнай, тэрытарыяльнай і ў пэўным сэнсе эканамічнай арганізацыі сельскага насельніцтва[15].

Такім чынам, у гістарычных крыніцах XVI–XVIII стст. для абазначэння сялянскай абшчыны на беларускіх землях ужываліся два тэрміны: *«воласць»,* як тэрытарыяльная абшчына, у якую ўваходзіла некалькі вёсак, аб'яднаных па прымеце прыналежнасці да таго ці іншага землеўласніка; і *«грамада»* — абшчына асобнага сяла, састаўная частка валаснай абшчыны.

Назва «абшчына» беларускімі даследчыкамі традыцыйна ўжываецца як адпаведнік шырокараспаўсюджаным тэрмінам *«марка»* (ням.) і *«община»* (рус.) для абазначэння сацыяльна-эканамічнай арганізацыі сельскага насельніцтва, у якой ворыва знаходзілася ў індывідуальным уладанні асобных сем'яў, а выганы, лугі, лясныя ўгодзі і інш. — у агульным карыстанні. Тэрміны *«воласць»* і *«грамада»* у гістарычнай літаратуры з'яўляюцца фактычнымі адпаведнікамі тэрміна *«абшчына».* Тэрміны «сялянская абшчына», «валасная абшчына» ўжываюцца ў якасці *раўназначных для абазначэння тэрытарыяльнай абшчыны — «воласці». Тэрміны «сельская абшчына», «грамада»* прымяняюцца ў асноўным у адносінах да *абшчыны канкрэтнага сельскага населенага пункта.*

Аналіз гістарычных крыніц сведчыць, што ў XVI–XVIII стст. у дзяржаўных, прыватнаўласніцкіх і царкоўных маёнтках на тэрыторыі Беларусі дзейнічала абшчына як форма самаарганізацыі сялянства, адносна самастойны сацыяльна-гаспадарчы інстытут, якому належалі значныя адміністрацыйныя, гаспадарчыя, павіннасна-фіскальныя, судовыя і іншыя паўнамоцтвы. Гэта была *беспeрадзельная* сялянская абшчына, у якой не праводзіліся перадзелы зямлі паміж абшчыннікамі. Разам з тым, абшчына магла мець у сумесным уладанні ці карыстанні не толькі пашы, сенакосы, бортныя ўгоддзі, лясныя і рыбныя ловы, але і млыны, корчмы, васкабойні, рудні і іншую маёмасць, у некаторых выпадках нават ворыўную зямлю з правам здзяйсняць аперацыі куплі-продажу і інш.

У буйных дзяржаўных, прыватных і царкоўных уладаннях існавала *двухузроўневая сістэма абшчыннай арганізацыі*: тэрытарыяльная абшчына (воласць) складалася з некалькіх сельскіх абшчын. У невялікіх маёнтках, што складаліся з адной-дзвюх вёсак, такога падзелу не было. З сярэдзіны XVII ст. сельская абшчына ў крыніцах стала называцца *«грамадой»,* у адносінах да

[15] *Довнар-Запольский М.В.* Западно-русская сельская община в XVI веке. — СПб., 1896. — С. 15, 16, 17, 18; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні… — С. 23–24, 33–34, 54.

тэрытарыяльнай абшчыны працягваў выкарыстоўвацца тэрмін *«воласць»*. І валасная, і сельская абшчыны былі аднначасова і адзінкамі самаарганізацыі сялянства, і аб'ектамі павіннаснага і падаткавага абкладання. Воласць у беларускай вёсцы XVI–XVIII стст. была не пазямельнай структурай, а сацыяльнай і павіннасна-падаткавай арганізацыяй.

Сялянская абшчына працягвала дзейнічаць ва ўсіх відах феадальнага землеўладання на тэрыторыі Беларусі і пасля ажыццяўлення аграрнай рэформы сярэдзіны XVI ст., бо была неабходна сялянству як інстытут яго самаарганізацыі, а феадалам — у якасці калектыўнага павіннаснага і падаткавага плацельшчыка.

Для сялянскай абшчыны на тэрыторыі Беларусі ў XVI–XVIII стст. былі характэрныя па меншай меры дзве базавыя асновы для яе існавання і дзейнасці, якія на першы погляд могуць здавацца ўзаемавыключальнымі. З аднаго боку, абшчына ў многіх выпадках, асабліва пасля правядзення валочнай памеры, вымушана была стаць часткай самой сістэмы феадальнай эксплуатацыі, кіравання і кантролю. З другога боку, нават вымушаная пайсці на такі кантакт з землеўласнікам, абшчына захавала шматлікія элементы свайго традыцыйнага жыцця, заснаванага на даўнім звычаёвым праве. Да такіх элементаў можна аднесці карыстанне агульнымі ўгоддзямі, наяўнасць пэўных элементаў абшчыннага судаводства, забеспячэнне правіл і норм паводзін у штодзённым жыцці і ін.[16]

---

[16] *Голубеў В.Ф.* Сельская абшчына ў Беларусі XVI–XVIII стст. — Мінск, 2008. — С. 289–290.

Коротко про авторів

Бачинська Олена (м. Одеса), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського університету імені І. І. Мечникова

Блануца Андрій (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Брехуненко Віктор (м. Київ), доктор історичних наук, завідувач відділу теорії і історії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського

Ващук Дмитро (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Верстюк Володимир (м. Кам’янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Вирський Дмитро (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Вілкул Тетяна (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Голубєв Валентин (м. Мінськ, Республіка Білорусь), доктор історичних наук, професор, завідувач центру спеціальних історичних наук і антропології Інституту історії Національної академії наук Білорусі

Горобець Віктор (м. Київ), доктор історичних наук, завідувач сектора соціальної історії Інституту історії України НАН України

Гошко Тетяна (м. Львів), кандидат історичних наук, доцент кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій Українського Католицького Університету

Гурбик Андрій (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Гуржій Олександр (м. Київ), доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Дзюба Олена (м. Київ), кандидат історичних наук

Зема Валерій (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Кононенко Василь (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Матях Валентина (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Моця Катерина (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Моця Олександр (м. Київ), член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, завідувач відділу давньоруської й середньовічної археології Інституту археології НАН України

Одрін Олександр (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Пилипчук Ярослав (м. Київ), кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України

Пришляк Володимир (м. Луцьк), кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Смолій Валерій (м. Київ), академік НАН України, доктор історичних наук, директор Інституту історії України НАН України

Станіславський В'ячеслав (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Таїрова-Яковлева Тетяна (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація), Доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького державного університету, директор центру з вивчення історії України СПбДУ

Федорук Ярослав (м. Київ), доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України

Филипчук Олександр (м. Чернівці), кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Чухліб Тарас (м. Київ), доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Яша Фират (м. Бурса, Республіка Туреччина), доктор філософії (PhD)

Наукове видання

Україна в Центрально-Східній Європі

Випуск 17

Комп’ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 37.07.2017 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 43,22. Обл. вид. арк. 42,18.
Наклад 300 прим. Зам. 20. 2017.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.